

॥ अथ सटीक श्रीमदध्यात्मरामायणं प्रारभ्यते ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीरामचंद्रायनमः ॥ त्रिसेनवंशजलधौपूर्णः शीतकरोऽपरः ॥ प्रजाल्हादकरो विष्णुभूषणः कौस्तुभोऽपरः ॥ १ ॥
नाम्नाहिम्मतिवर्माभूद्वैर्येणहिमवानिव ॥ रूपेणजितकंदर्पः क्षमायांक्षमयासमः ॥ २ ॥ पराक्रमेऽर्जुनः साक्षात्तेजसाभानुमानिव ॥ भूपानांभ्र
ष्टराज्यानांपुनराज्यप्रदायकः ॥ ३ ॥ यंदृष्ट्वार्थिसमूहस्यजातेयंनिश्चितामतिः ॥ हित्वापशुत्वंस्त्रीत्वंचकामधुग्भूमिमागता ॥ ४ ॥ तस्मा
ज्जातो रामदत्तश्चंद्राच्चंद्रइवापरः ॥ मित्राणांचारिपूणांचर्मनदःप्रपितःप्रभुः ॥ ५ ॥ आसमुद्रंक्षमादेवीयत्कीर्त्यावलीकृता ॥ हिमाचले
नसमतांनीताःसप्तापेचाचलाः ॥ ६ ॥ यद्दानांबुप्रवाहेणमेघोदस्यानपेक्षकाः ॥ कृषीवलाःप्रतिदिशंप्रदृष्यंतिदिनेदिने ॥ ७ ॥ तेनश्रीरा
मभक्तेनसर्वावेद्याप्रजानता ॥ शृंगवेरपुरेशेनारिपुकक्षदवाग्निना ॥ ८ ॥ अर्थिनांकल्पवृक्षेणविद्वज्जनसभासदा ॥ भट्टनागेशशिष्येणब्रह्म
तेरामवर्मणा ॥ ९ ॥ प्रणम्यजानकीजानिंरामंकामातिमुंदरम् ॥ चापबाणधरंदेवंमायामानुषविग्रहम् ॥ १० ॥ सेतुःपरोपकृतयेऽध्यात्म

अप्रमेयत्रयातीतनिर्मलज्ञानमूर्तये ॥ मनोगिरांविदूरायदाक्षिणामूर्तयेनमः ॥ १ ॥ सूतउवाच ॥
कदाचिन्नारदोयोगीपरानुग्रहवांचया ॥ पर्यटन्सकलल्लोकान्सत्यलोकमुपागमत् ॥ २ ॥

रामायणांबुधौ ॥ सुशब्दमणिभिःशुद्धैः प्रीयतांतेनराववः ॥ ११ ॥ श्रीमतावाल्मीकिनालोकोद्धारायकृतेरामचरित्रवर्णनरूपेरामायणा
ख्यकाव्येभगवतोलीलावतारस्यरावणादीनांदृढमनुष्यत्वबुद्धयेनटवदात्मस्वरूपगोपनेनव्यवहरतःस्वरूपंवाल्मीकिनागुप्तमेवतत्रतत्रनिरूपि
तम् तदेतत्परमदयालुर्भगवान्साक्षाद्वेदव्यामोलोकानांस्फुटंबोधयितुंनारदब्रह्मसंवादरूपेणब्रह्मांडपुराणेऽध्यात्मरामायणसंहितांचक्रे तस्या
श्रवाल्मीकेसूचितार्थज्ञापकत्वंबोधयितुंवाल्मीकिरामायणवदेवकांडसर्गोपेतांकृतवान् तांयथामतिस्वमतिदोषशुद्धयेव्याचक्ष्महे तामेतांसंहितां
नैमिषेऽरण्येनैमिषीयानृषीन्श्रावयतिस्मसूतइत्याह अप्रमेयेति अप्रमेयत्रयंमायाजीवेश्वररूपंतदतीतस्ततोऽधिकश्चासौनिर्मलयज्ज्ञानंतन्मू
र्तिस्तत्स्वरूपस्तस्मैनमः मनइति वाङ्मनसामगोचरायेत्यर्थः ॥ १ ॥ कदाचिदिति योगीयोगपक्ककषायतयाविदितबोदितव्यः तादृशस्यप
र्यटनंविफलंतत्राह परेति परेषांतत्तल्लोकवासिनांधर्मज्ञानाद्युपदेशेनयोऽनुग्रहस्तदिच्छयेत्यर्थः सत्यलोकंब्रह्मलोकम् ॥ २ ॥

* अत्राविष्णुभूषणत्वेनपरमभक्ततयासदाभगवद्दयारूढताऽस्यध्वनिता ।

* मानदोमानदातामानखंडकश्च ।

अ. रा. ०
॥ १ ॥

तत्रसत्यलोके मुनिपुंगवो नारद उच्यमानगुणंचतुर्मुखं दृष्ट्वा तुष्टांवाते आग्नेमृतीयश्लोकस्थेन संबन्धः मूर्तिमाद्भिर्गृहीतविग्रहैः छंदोभिर्वेदैः परितो
वेष्टितम् तत्तद्देशाध्येतुमुखसंमुखेतत्तद्देदमूर्त्यवस्थानादिति भावः बालार्कप्रभया बालार्कसदृश्यास्वप्रभया ॥ ३ ॥ सर्वार्थगोचरज्ञानं अती
तानागतवर्तमानरूपाये सर्वेऽर्थास्तादृषयज्ञानयुक्तम् बहुव्रीहिसमासः अतएव तत्तज्ज्ञानरूपया सरस्वत्याख्यशक्त्या युक्तम् ॥ ४ ॥ जग
न्नाथं जगत्स्वप्नारम्भं भक्ताभीष्टफलप्रदत्वेन प्रश्रयो ग्यता सूचनम् ॥ ५ ॥ स्वयंभूरित्यनेनानावृतज्ञानत्वं सूचितम् वैष्णवोत्तमम् सर्वभूतेषु यः

बा. का. ०

१

तत्र दृष्ट्वा मूर्तिमाद्भिश्छंदोभिः परिवेष्टितम् ॥ बालार्कप्रभया सम्यग्भासयंतं सभागृहम् ॥ ३ ॥ मार्कंडेया
दिमुनिभिः स्तूयमानं मुहुर्मुहुः ॥ सर्वार्थगोचरज्ञानं सरस्वत्या समन्वितम् ॥ ४ ॥ चतुर्मुखं जगन्नाथं
भक्ताभीष्टफलप्रदम् ॥ प्रणम्य दंडवद्भक्त्या तुष्टावमुनिपुंगवः ॥ ५ ॥ संतुष्टस्तं मुनिं प्राह स्वयंभू वैष्णवो
त्तमम् ॥ किंप्रष्टुकामस्त्वमसितहृदिष्यामि ते मुने ॥ ६ ॥ इत्याकर्ण्य वचस्तस्य मुनिर्ब्रह्माणमब्रवीत् ॥
त्वत्तः श्रुतं मया सर्वपूर्वमेव शुभाशुभम् ॥ ७ ॥ इदानीमेकमेवास्ति श्रोतव्यं सुरसत्तम ॥ तद्रहस्यमपि ब्रू
हियदितेऽनुग्रहो मयि ॥ ८ ॥ प्राप्ते कलियुगे घोरे नराः पुण्यविवर्जिताः ॥ दुराचाररताः सर्वे सत्यवार्तापरा
ङ्मुखाः ॥ ९ ॥ परापवादनिरताः परद्रव्याभिलाषिणः ॥ परस्त्रीसक्तमनसः परहिंसापरायणाः ॥ १० ॥

पश्येद्भगवद्भावमात्मनः भूतानि भगवत्यात्मन्येषां भगवतोत्तम इत्युक्तलक्षणम् तत्पृष्टं वस्तिवत्यर्थः ॥ ६ ॥ शुभं विहितम् अशुभं निषिद्धम् ॥
॥ ७ ॥ एकमेव पुण्यहीनानां परलोकप्राप्त्युपायरूपम् तद्रहस्यमपि मत्पृष्टं ब्रूहि अनुग्रहः परोपकारकरणजपुण्येनायं पूज्यतामेत्येवंरूपाद
यायदि मयीत्यर्थः ॥ ८ ॥ दुराचाररताः निषिद्धकर्मनिरताः तस्यैव प्रपंचः सत्यवार्ताति नानृतं वेदोदिति निषिद्धानृतभाषणशीला इति या
वत् ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ १ ॥

सर्वपापस्यमूलकारणमाह देहात्मदृष्टयइति देहेऽवात्मदृष्टिर्येषांतेइत्यर्थः एवंचदेहनाशेनात्मनाशान्पापपुण्यफलभोक्तुरभावात्तथादृष्टीनां
विहिताकरणनिषिद्धकरणयोःप्रवृत्तिरितिभावः स्थूओऽहंगौरोऽहमितिप्रतीतिस्तुशुक्तौरजतप्रतीतिवद्भ्रमइतितत्त्वम् देहस्यपरिणामित्वंतु
प्रातिक्षणोपचयापचयाम्यांप्रत्यक्षसिद्धमात्मनोऽविनाशित्वंतु अविनाशीवारेयमात्मेतिश्रुतिसिद्धम् अतएवनास्तिका नास्तिपरलोकइतिबु
द्धिमंतः पशुबुद्धयःआहारविहारमात्रपराविधिनिषेधानभिज्ञाश्चेत्यर्थः स्त्रीदेवाःस्त्रीजिताइत्यर्थः तेषामन्नस्याभोज्यत्वंचस्मृतिषूक्तम् काम
किंकराःकाम्यकर्ममात्रपराः ॥ ११ ॥ लोभरूपग्रहेणभूतादिनाग्रस्ताः वेदविक्रयजीविनः भृतकाध्यापकाः धनार्जनफलकतयाभ्यस्ताया

देहात्मदृष्टयोमूढानास्तिकाःपशुबुद्धयः ॥ मातापितृकृतद्वेषाःस्त्रीदेवाःकामकिंकराः ॥ ११ ॥ विप्रा
लोभग्रहग्रस्तावेदविक्रयजीविनः ॥ धनार्जनार्थमभ्यस्तविद्यामदविमोहिताः ॥ १२ ॥ त्यक्तस्व
जातिकर्माणःप्रायशःपरवंचकाः ॥ क्षत्रियाश्चतथावैश्याःस्वधर्मत्यागशीलिनः ॥ १३ ॥ तद्वच्छूद्राश्च
येकेचिद्ब्राह्मणाचारतत्पराः ॥ स्त्रियश्चप्रायशोभ्रष्टाभर्तृवज्ञाननिर्भयाः ॥ १४ ॥ श्वशुरद्रोहकारिण्योभ
विष्यंतिनसंशयः ॥ एतेषांनष्टबुद्धीनांपरलोकःकथंभवेत् ॥ १५ ॥ इतिचिंताकुलंचित्तंजायतेममसं
ततम् ॥ लघूपायेनयेनैषांपरलोकगतिर्भवेत् ॥ १६ ॥ तमुपायमुपाख्याहिसर्ववेत्तियतोभवान् ॥ इ
त्युषेर्वाक्यमाकर्ण्यप्रत्युवाचांबुजासनः ॥ १७ ॥

विद्यातन्मदेनतद्गर्वेणविमोहिताः इतरावज्ञाशीलाः ॥ १२ ॥ त्यक्तेति अत्रविप्राइत्यनुवर्तते त्यक्तंस्वजातिकर्मब्राह्मणजात्युचितंकर्माध्यय
नादियैरतःपरवंचकाः परवंचनायैवधर्मानुष्ठानवतः क्षत्रियादयोऽप्येवमेवेत्याह क्षत्रियाइति स्वधर्मत्यागरूपंशीलंयेषां नतुकदाचिदपि
धर्मशीलाइत्यर्थः ॥ १३ ॥ ब्राह्मणाचारतत्पराइत्यनेनधर्मसंकरोदर्शितःस्त्रियश्चेत्यनेनवर्णसंकरोदर्शितः भर्तुरवज्ञानेनिर्भयानिःशंकाः भ
र्तृत्वज्ञानेतिपाठेवाष्टिभागुरिरित्यनेनावस्यादेरकारस्यलोपः ॥ १४ ॥ १५ ॥ परलोकगतिःभूर्लोकगतिः भूर्लोकोर्ध्वंभुवर्लोकांतगमनम्
तच्चदुराचारादिनानर्थनिवृत्तिविनाचित्तशोधकसकलधर्मविनाचदुष्प्रापमितिभावः ॥ १६ ॥ नन्वोदशोपायज्ञानंममकथंस्यादितिचेत्तत्रा
ह सर्ववेत्तीति यतोभवान्सर्वज्ञइतिभावः ऋषेर्नारदस्यवाक्यमाकर्ण्यांबुजासनोब्रह्माप्रत्युवाचेति ॥ १७ ॥

अ. रा. ०
॥ २ ॥

साधुसर्वजनहितंयतःपृष्ठमतःसादरंवक्ष्ये तदुत्तरमितिशेषः तच्छृणु तदेवाह पुरेति त्रिपुरहंतारंशिवम् भक्तवत्सलेत्यनेनपार्वतीप्रश्नो
ऽपिस्वभक्तसकलजनकरुणयातदुद्धारार्थमिति सूचितम् ॥ १८ ॥ गूढंस्वातिरिक्ताज्ञातंवक्ष्यमाणंवस्तुव्याख्यातवान् कथितवानित्यर्थः
॥ १९ ॥ तत्किंतत्राह पुराणोत्तममिति पुराणमनादितच्चतदुत्तमंच श्रवणेनसर्वधर्मजनकत्वाच्चित्तशुद्धिद्वारातत्त्वज्ञानकरत्वाच्चोतिभावः
अध्यात्मरामायणमित्यन्वर्थग्रंथनाम आत्मनीत्यध्यात्मंआत्मानिचित्तेऽतर्यामितयावर्तमानोयोरामोरमंतेयोगिनोऽत्रेतिव्युत्पत्त्यांतर्यामीत

साधुपृष्ठंत्वयासाधोवक्ष्येतच्छृणुसादरम् ॥ पुरात्रिपुरहंतारंपार्वतीभक्तवत्सला ॥ १८ ॥ श्रीरामतत्त्वंजि
ज्ञासुःपप्रच्छविनयान्विता ॥ प्रियायैगिरिशस्तस्यैगूढंव्याख्यातवान्स्वयम् ॥ १९ ॥ पुराणोत्तममध्या
त्मरामायणमितिस्मृतम् ॥ तत्पार्वतीजगद्धात्रीपूजयित्वादिवानिशम् ॥ २० ॥ आलोचयंतीस्वानंद
मग्नातिष्ठतिसांप्रतम् ॥ प्रचरिष्यतितल्लोकेप्राण्यदृष्टवशाद्यदा ॥ २१ ॥ तस्याध्ययनमात्रेणजनायास्यं
तिसद्रतिम् ॥ तावद्दिजृम्भतेपापंब्रह्महत्यापुरःसरम् ॥ २२ ॥ यावज्जगतिनाध्यात्मरामायणमुदेष्यति ॥
तावत्कलिमहोत्साहोनिःशंकंसंप्रवर्तते ॥ २३ ॥ यावज्जगतिनाध्यात्मरामायणमुदेष्यति ॥ तावद्य
मभटाःशूराःसंचरिष्यंतिनिर्भयाः ॥ २४ ॥

स्यायनंचित्तशुद्धिद्वाराप्रापकंतत्प्रतिपादकत्वादिति तदध्यात्मरामायणम् उत्तरश्लोकस्थेआलोचनेइदमेवकर्म ॥ २० ॥ स्वानंदमग्नास्व
स्वरूपानंदमग्नातिष्ठतीतियत्तत्सांप्रतंयुक्तं एतदालोचनेनस्वस्वरूपानंदस्यजगदंतर्यामिरूपस्यसम्यग्भानादितिभावः ॥ २१ ॥ २२ ॥
अध्यात्मकेतिष्ठतिय.परात्मारामोय्यतेयत्रहितस्वविज्ञैः अतोऽभिधानंकथितंभवान्यैअध्यात्मरामायणमस्यमेन मेनमवेन मःशिवश्चंद्रमावे
धाइत्याभिधानात् संप्रवर्ततेजनेष्वितिशेषः ॥ २३ ॥ निर्भयाःसंचरिष्यंति सर्वेषांपापग्रस्तत्वात्कलावितिभावः ॥ २४ ॥

वा. कां. ०

१

॥ २ ॥

शास्त्राणिन्यायादीनिविवदंतेविवादं कुर्वते आत्मविषये इत्यर्थः कर्ता भोक्ता ज्ञानाश्रय आत्मा परस्परं भिन्न इति काणादागौतमाश्च षोडशादि
पदार्थानां परस्परमात्मनि भेदज्ञानान्मुक्तिरित्यादि च ज्ञानस्वरूपा अनेके जीवास्तेषां प्रकृत्यादिभ्यो भेदज्ञानान्मोक्ष इति सांख्यादयः एक एव चे
तन उपाधिभेदात् ज्ञानात्वं प्राप्तस्तत्त्वमस्यादिवाक्यजश्रवणमनननिदिध्यासनैर्ब्रह्मैवाहमिति ज्ञानादुपाधिविलये स्वस्वरूपेणावस्थानमेव मोक्ष इ
त्युपनिषत्सिद्धातोऽध्यात्मरामायणोदये स्फुटो भविष्यतीति तत्तच्छास्त्रवासनाजन्यो वादो लयमेप्यतीति भावः ॥ २५ ॥ रामस्य स्वरूपं सच्चि

यावज्जगतिनाध्यात्मरामायणमुदेप्यति ॥ तावत्सर्वाणि शास्त्राणिविवदंते परस्परम् ॥ २५ ॥ तावत्स्व
रूपं रामस्य दुर्बोधं महतामपि ॥ यावज्जगतिनाध्यात्मरामायणमुदेप्यति ॥ २६ ॥ अध्यात्मरामायणसं
कीर्तनश्रवणादिजम् ॥ फलं वक्तुं न शक्नोमि कात्स्न्येन मुनिसत्तम ॥ २७ ॥ तथाऽपि तस्य माहात्म्यं वक्ष्ये
किञ्चित्तवानघ ॥ शृणु चित्तं समाधाय शिवेनोक्तं पुरामम ॥ २८ ॥ अध्यात्मरामायणतः श्लोकं श्लोकार्ध
मेव वा ॥ यः पठेद्भक्तिसंयुक्तः स पापान्मुच्यते क्षणात् ॥ २९ ॥ यस्तु प्रत्यहमध्यात्मरामायणमनन्यधीः ॥
यथाशक्तिवदेद्भक्त्या स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ३० ॥ यो भक्त्याऽर्चयतेऽध्यात्मरामायणमतंद्रितः ॥ दिने
दिनेऽश्वमेधस्य फलं तस्य भवेन्मुने ॥ ३१ ॥ यदृच्छयाऽपि योऽध्यात्मरामायणमनादरात् ॥ अन्यतः
शृणुयान्मर्त्यः सोऽपि मुच्येत पातकात् ॥ ३२ ॥ नमस्करोति योऽध्यात्मरामायणमदूरतः ॥ सर्वदेवार्च
नफलं स प्राप्नोति न संशयः ॥ ३३ ॥

दानं दाद्वयब्रह्मस्वरूपं महतामपि शास्त्रज्ञानामपि दुर्बोधं भवतीति शेषः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ अध्यात्मरामायणतः सार्वविभक्तिकः
षष्ठ्यंतात्तासिः ॥ २९ ॥ जीवन्मुक्त इति तल्लक्षणं च दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते इत्यादि
नागीतायाम् उक्तं च वासिष्ठेऽपि निद्रादौ जागरस्यांते यो भाव उपजायते तं भावं भावयन् रामजीवन्मुक्तः सदा भवेत् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अनाद
रात् यदृच्छयापि न तु पुराणश्रवणविध्युक्तनियमेनेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

अ० रा०

॥ ३ ॥

॥ ३४ ॥ अधीतेष्विति सांगवेदाध्ययनेशास्त्राध्यायनेचयत्पुण्यंदुर्लभंतत्फलंतस्याध्यात्मरामायणपुस्तकदातुर्भवेदित्यर्थः ॥ ३९ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ जागरितः कृतजागरणः ॥ ३८ ॥ आत्मतुल्यंधनं अतिप्रियंवस्त्वित्यर्थः सर्वतोमुखेजलेस्थितइतिशेषः पुष्करंसर्वतो मुखमितिजलपर्यायेष्वभिधानात् ॥ ३९ ॥ व्यासतुल्येभ्य इत्यनेन देशप्रदेयवस्तुकालसंप्रदानविशेषाणां पुण्यातिशयजनकत्वं सूचितम् ॥ ४० ॥

लिखित्वा पुस्तकेऽध्यात्मरामायणमशेषतः ॥ यो दद्याद्रामभक्तेभ्यस्तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ ३४ ॥ अधीतेषु च वेदेषु शास्त्रेषु व्याकृतेषु च ॥ यत्फलं दुर्लभं लोके तत्फलं तस्य संभवेत् ॥ ३५ ॥ एकादशीदिनेऽध्यात्मरामायणमुपोषितः ॥ यो रामभक्तः सदसि व्याकरोति नरोत्तमः ॥ तस्य पुण्यफलं वक्ष्ये शृणु वैष्णवसत्तम ॥

॥ ३६ ॥ प्रत्यक्षरं तु गायत्री पुरश्चर्या फलं भवेत् ॥ उपवासव्रतं कृत्वा श्रीरामनवमीदिने ॥ ३७ ॥ रात्रौ

जागरितोऽध्यात्मरामायणमनन्यधीः ॥ यः पठेच्छृणुयाद्वाऽपि तस्य पुण्यं वदाम्यहम् ॥ ३८ ॥ कुरुक्षेत्रा

दि निखिलपुण्यतीर्थेष्वनेकशः ॥ आत्मतुल्यंधनं सूर्यग्रहणे सर्वतोमुखे ॥ ३९ ॥ विप्रेभ्यो व्यासतुल्येभ्यो

दत्त्वा यत्फलमश्नुते ॥ तत्फलं संभवेत्तस्य सत्यं सत्यं न संशयः ॥ ४० ॥ योगायते मुदाऽध्यात्मरामायणमह

र्निशम् ॥ आज्ञांतस्य प्रतीक्षंते देवा इन्द्रपुरोगमाः ॥ ४१ ॥ पठन् प्रत्यहमध्यात्मरामायणमनुव्रतः ॥ यद्यत्क

रोति तत्कर्म ततः कोटिगुणं भवेत् ॥ ४२ ॥ तत्र श्रीरामहृदयं यः पठेत्सुसमाहितः ॥ सब्रह्मणोऽपि पूतात्मा

त्रिभिरेव दिनैर्भवेत् ॥ ४३ ॥ श्रीरामहृदयं यस्तु हनून्मत्प्रतिमांतिके ॥ त्रिः पठेत्प्रत्यहं मौनी स सर्वेप्सित

भाग्भवेत् ॥ ४४ ॥ पठन् श्रीरामहृदयं तुलस्य श्वत्थयोर्यदि ॥ प्रत्यक्षरं प्रकुर्वीत ब्रह्महत्यां निवर्तयेत् ॥ ४५ ॥

गायते इति पाठतडार्घ्यः योगायतिमुदेति पाठस्तु युक्त एव ॥ ४१ ॥ अनुव्रतः तत्परः ततः स्वभावक्रियमाणकर्मणः ॥ ४२ ॥ तत्राध्यात्मरा

मायणमध्ये सुसमाहितः स्थिरचित्तः ॥ ४३ ॥ प्रतिमांतिके प्रतिमासमीपे ॥ ४४ ॥ यस्तुलस्यादिसन्निधौ रामहृदयं पठन् प्रकुर्वीत प्रदक्षि

णादीतिशेषः सप्रत्यक्षरं प्रत्यक्षरोच्चारणं ब्रह्महत्यांतजन्यं पापं निवर्तयेत् आत्मनः श्रोतुश्चेतिशेषः ॥ ४५ ॥

वा० कां०

९

॥ ३ ॥

अहंब्रह्मा ॥ ४६ ॥ यद्रामगीतामाहात्म्यम् ॥ ४७ ॥ रामगीतापठ्यमानेतिशेषः कदाचनराविग्रहादिकालेऽपि स्नानादिनेतिशेषः मार्ग
माणःअन्वेषयन्नपितद्रामगीतातुल्यतयापापनाशकंवस्तुरामगीतातिरिक्तंनपश्यामीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ गीतासुधामितिरूपकम् अमृतरूपां

श्रीरामगीतामाहात्म्यंकृत्स्नंजानातिशंकरः ॥ तदर्धगिरिजावेत्तितदर्धवेद्यहंमुने ॥ ४६ ॥ तत्तेकिंचित्प्र
वक्ष्यामिकृत्स्नंवक्तुंनशक्यते ॥ यज्ज्ञात्वातत्क्षणाल्लोकश्चित्तशुद्धिमवाप्नुयात् ॥ ४७ ॥ श्रीरामगीताय
त्पापंननाशयतिनारद ॥ तन्ननश्यतितीर्थादौलोकेकापिकदाचन ॥ तन्नपश्याम्यहंलोकेमार्गमाणोऽपि
सर्वदा ॥ ४८ ॥ रामेणोपनिषत्सिधुमुन्मथ्योत्पादितांमुदा ॥ लक्ष्मणायार्पितांगीतासुधांपीत्वाऽमरोभ
वेत् ॥ ४९ ॥ जमदग्निसुतःपूर्वकार्तवीर्यवधेच्छया ॥ धनुर्विद्यामभ्यसितुंमहेशस्यांतिकेवसन् ॥ ५० ॥
अधीयमानांपार्वत्यारामगीतांप्रयत्नतः ॥ श्रुत्वागृहीत्वाऽऽशुपठन्नारायणकलामगात् ॥ ५१ ॥ ब्रह्मह
त्यादिपापानांनिष्कृतिंयदिवांछति ॥ रामगीतांमासमात्रंपठित्वामुच्यतेनरः ॥ ५२ ॥ दुष्प्रतिग्रहदुर्भो
ज्यदुरालापादिसंभवम् ॥ पापंयत्तत्कीर्तनेनरामगीताविनाशयेत् ॥ ५३ ॥ शालग्रामशिलाग्रेचतुलस्य
श्वत्यसन्निधौ ॥ यतीनांपुरतस्तद्द्रामगीतांपठेत्तुयः ॥ ५४ ॥ सतत्फलमवाप्नोतिग्रहाचोऽपिनगोच
रम् ॥ रामगीतांपठन्भक्त्यायःश्राद्धेभोजयेद्विजान् ॥ ५५ ॥ तस्यतेपितरःसर्वेयांतिविष्णोःपरंपदम् ॥
एकादश्यांनिराहारोनियतोद्वादशीदिने ॥ ५६ ॥

गीतामित्यर्थः अमरस्तत्तुल्यः ॥ ४९ ॥ कार्तवीर्यःसहस्रबाहुरर्जुनः ॥ ५० ॥ श्रवणोत्तरंग्रहणम् नारायणकलांनारायणरूपत्वम् ॥ ५१ ॥
॥ ५२ ॥ दुष्प्रतिग्रहेति ॥ दुष्प्रतिग्रहाःतिलधेनुर्गजोवाजीप्रेतान्नमजिनंमणिः सुरभिःसूयमानाचघोराःसप्तप्रतिग्रहाइत्यादिस्मृत्युक्ताः
माणिःशालग्रामः सूयमानासुरभिः उभयतोमुखी दुर्भोज्यंनिषिद्धभक्षणम् दुरालापोऽनृतभाषणादिः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

॥ ५७ ॥ तद्दानादिअनंतफलंलभेत् अनंतफलंदानादिफलंतदध्ययनमात्रेणभवेदित्थं ॥ ५८ ॥ श्रुतिर्वेदः स्मृतिर्मन्वादिप्रणीता पुराणानि पद्मादीन्यष्टदश इतिहासोभारतादिः आगमाःपंचरात्रादयः अध्यात्मरामायणस्यतदध्ययनस्यकलांषोडशांशमपिनाहति तदध्ययनानीत्यर्थः सर्वाध्ययनफलत्वादस्येतिभावः ॥ ५९ ॥ पठतीत्यत्रउक्तमाहात्म्याध्यायःकर्म ॥ ६० ॥ इतिश्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणसमर्थेत्यादिविरुद्धावलीविराजमानस्यहिम्मतिवर्मणःपुत्रस्यश्रीरामवर्मणःकृतौअध्यात्मरामायणेसेतौबालकांडेप्रथमःसर्गः ॥ १ ॥ शिवपार्वतीसंवादरूपमध्यात्मरामायणंवक्तुंभगवान्व्यासेनिर्विघ्नार्थंभगवत्स्मरणरूपंमंगलमाचरति यइति पृथ्व्यायोदुष्टराक्षसादिजनितोभरोभारस्तस्यवारणायेत्यर्थः परित्राणायसाधूनांविनाशायचदुष्कृताम् धर्मसंस्थापनार्थायसंभवामियुगेयुगेइतिभगवदुक्तेः दिविजैर्देवैःराव

स्थित्वागस्त्यतरोर्मूलेरामगीतांपठेत्तुयः ॥ सएवराघवःसाक्षात्सर्वदेवैश्चपूज्यते ॥ ५७ ॥ विनादानंविनाध्यानंविनातीर्थावगाहनम् ॥ रामगीतांनरोऽधीत्यतदनंतफलंभवेत् ॥ ५८ ॥ बहुनाकिमिहोक्तेनशृणुनारदतत्त्वतः ॥ श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासागमशतानिच ॥ अहंतिनाल्पामध्यात्मरामायणकलामपि ॥

॥ ५९ ॥ अध्यात्मरामचरितस्यमुनीश्वरायमाहात्म्यमेतदुदितंकमलासनेन ॥ यःश्रद्धयापठतिवाशृणुयात्समर्त्यःप्राप्नोतिविष्णुपदवींसुरपूज्यमानः ॥ ६० ॥ इ० ब्रह्मांडपु० उत्तरखंडे अध्या० बालकांडे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

यःपृथ्वीभरवारणायदिविजैःसंप्रार्थितश्चिन्मयःसंजातःपृथिवीतलेरविकुलेमायामनुष्योऽव्ययः ॥ निश्चक्रंहतराक्षसःपुनरगाद्ब्रह्मत्वमायंस्थिरांकीर्तिंपापहरांविधायजगतांतंजानकीशंभजे ॥ १ ॥

णपीडितैःसंप्रार्थितःसन्चिन्मयोऽपिचिद्रूपोऽपिअठ्ययोऽपिपृथिवीतलेरविकुलेमायामनुष्यःसंजातः तत्रदेवप्रार्थनयाऽयमवतारइत्यर्थोवाल्मीकीयेबालकांडेपंचदशषोडशसर्गयोःस्पष्टएव अव्ययस्यचिन्मयस्यचकथंजन्म जातस्यचकथमव्ययत्वमुत्पन्नभावस्यनाशवश्यंभावादतउक्तमायेति मायानामसत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वाच्यासत्त्वरजस्तमोगुणाऽघटितघटनासामर्थ्यवतीकाचिदीश्वरशक्तिः देवात्मशक्तिस्वगुणैर्निगूढामितिश्रुतेः दैवीहोषागुणमयीमममायादुरत्ययेतिगीतोक्तेश्च एवंचिन्मयस्याघटितोऽपिमनुष्यभावोजन्मव्यवहारश्चमायाकृतइतिभावः तदुक्तरामतापनीयोपनिषदि चिन्मयस्याद्वितीयस्यनिष्कलस्याशरीरिणः उपासकानांकार्यार्थंब्रह्मणोरूपकल्पनेति निश्चक्रंनिरवशेषं यथातथाहतराक्षसः जगतांपापहरांस्थिरांकीर्तिंविधायलोकेस्थापयित्वापुनराद्यंब्रह्मत्वंनिरुपाधिब्रह्मरूपमगात् ॥ १ ॥

रामस्योक्तं ब्रह्मत्वं लक्षणैर्द्रव्याति विश्वेति विश्वस्य संसारस्योत्पत्तिलयादिषु एकं हेतुम् यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयंत्यभिसंविशन्तीति श्रुतेः प्रयंतियत्र लीनानि भवन्तीत्यर्थः अनेन निमित्तकारणत्वसमानाधिकरणं जगदुपादानकारणत्वं ब्रह्मलक्षणं सूचितम् एकमित्यसहायार्थकम् तेन निमित्तकारणाभेदः सूचितः ननु मिथ्याभूतकार्यनिरूपितकारणस्यापि मिथ्यात्वाद्ब्रह्मणा संबन्धाभावात्कथमस्य लक्षणत्वमत आह मायाश्रयमिति मायाश्रयत्वात्तत्कृतमिदमस्य कारणत्वमित्यर्थः मायिकेन कारणत्वेन मायिक एव ब्रह्मणः संबन्ध इति भावः तदुक्तं श्रुतौ मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमिति ननु मायाश्रयत्वे जीवं प्रति स्वस्वरूपमिव स्वं प्रत्यापि एनं माया आवृणुयात्तत्राह विगतमायमिति विगता माया आवरणशक्तिरूपा यस्मात्तं एनं प्रति स्वस्वरूपावरणशक्तिरहिता सतीत्यर्थः अचिंत्यमूर्तिम् यतो वाचो निवर्तते अप्रा

विश्वोद्भवस्थितिलयादिषु हेतुमेकं मायाश्रयं विगतमायमचिंत्यमूर्तिम् ॥ आनंदसांद्रममलं निजबोधरूपं सीतापतिं विदिततत्त्वमहं न मामि ॥ २ ॥ पठंतिये नित्यमनन्यचेतसः शृण्वन्ति चाध्यात्मिकसंज्ञितं शुभम् ॥ रामायणं सर्वपुराणसंमतं निर्धूतपापाहारिमेव यांतिते ॥ ३ ॥ अध्यात्मरामायणमेव नित्यं पठेद्यदीच्छेद्भवबंधमुक्तिम् ॥ गवांसहस्रायुतकोटिदानात्फलं लभेद्यः शृणुयात्सनित्यम् ॥ ४ ॥ पुरारिगिरिसंभूता श्रीरामार्णवसंगता ॥ अध्यात्मरामगंगेयं पुनाति भुवनत्रयम् ॥ ५ ॥

प्यमनसा सहेति श्रुतेः एवं जगदुत्पत्त्यादिकारणत्वरूपं तदस्थलक्षणमुक्तम् तेन रूपेणाज्ञेयत्वात् अथ स्वरूपलक्षणमाह अमलं निजबोधरूपमिति सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति श्रुतेः इदमेव ज्ञेयं रूपममलं उपाधिकृतदोषरहितम् जीवस्तूपाधिकृतकर्तृत्वाद्यभिमानवान् तथानेश्वर इति भावः निजं स्वाभाविकं बोधरूपमेव यस्य तम् अनेन रूपांतरं सर्वमायिकमिति सूचितम् विदितं तत्त्वं ज्ञानं स्वस्य बोधस्वरूपत्वं येन तम् तेन रामावतारेशो कक्रोधादिनटवन्नटनमात्रमिति सूचितम् ॥ २ ॥ हरिमेव हरि सायुज्यमेव ॥ ३ ॥ यः शृणुयात्सहस्रगुणितायुततद्गुणितकोटिसंख्यगोदानादधिकफलं लभेदित्यन्वयः ॥ ४ ॥ पुरारिगिरीति रामार्णवेति च रूपके अध्यात्मरामगंगेति अध्यात्मरामशब्दः अध्यात्मरामायणपरस्तदेव गंगेति अनेन रूपकेण सर्वमहापातकादीनामपि नाश इति सूचितम् गंगायास्तन्नाशकत्वस्य सर्वश्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात् ॥ ५ ॥

सकलमलहरं वस्तुविषयत्वाद्वाक्यस्य सकलमलहरत्वम् आनन्दकंदमितीशविशेषणम् एतस्यैवानन्दस्य मात्रामुपजीवतीति श्रुतेरस्य सर्वानन्दमूलत्वेनानन्दकंदत्वम् ॥ ६ ॥ देवोद्योतनात् जगन्निवसत्यस्मिन् जगति निवसतीति वा जगन्निवासस्तत्संबुद्धिः ते तुभ्यं नमः अस्तु यतस्त्वं सर्वात्मदृक् सर्वस्वरूप आत्मा सर्वात्मा ब्रह्म सर्वखल्विदं ब्रह्मेति श्रुतेः तमनिशमात्मरूपतया पश्यतीति सर्वात्मदृक् अतएव परमेश्वरोऽसि अतः पुनरुत्तमस्य सर्वेभ्यः पुरुषेभ्य उत्तमस्य तस्यैव ब्रह्मणः सनातनं उपाधिरहितम् सोपाधेरूपस्य ज्ञानोत्तरं नाशान्न सनातनत्वम् तत्त्वं पृच्छामि न न्वसनातनेन मया कथं तद्वक्तुं शक्यमत आह त्वंच सनातनोऽसि त्वमपि स एवासीति त्वदज्ञातं न किंचिदिति भावः ॥ ७ ॥ अत्यंत गोप्यम् इदं तु ते गुह्यतममिति गीतोक्तेः अनन्यवाच्यं भक्तान्येषु वक्तुमयोग्यम् अहो तदपि भक्तेषु वदंति अतो मे पृष्ठं यत्तत्तु निश्चयेन वद हे देव यतोऽहं तव भ

कैलासाग्रे कदाचिद्रविशतविमले मंदिरे रत्नपीठे संविष्टं ध्याननिष्ठं त्रिनयनमभयं सेवितं सिद्धसंघैः ॥ दैवी वा मां कसंस्था गिरिवरतनया पार्वती भक्तिनम्रा प्राहेदं देवमीशं सकलमलहरं वाक्यमानन्दकंदम् ॥ ६ ॥ पार्वत्युवाच ॥ नमोऽस्तु ते देव जगन्निवास सर्वात्मदृक् त्वं परमेश्वरोऽसि ॥ पृच्छामि तत्त्वं पुरुषोत्तमस्य सनातनं त्वंच सनातनोऽसि ॥ ७ ॥ गोप्यं यदत्यंतमनन्यवाच्यं वदंति भक्तेषु महानुभावाः ॥ तदप्यहोऽहं तव देव भक्ताप्रियोऽसि मे त्वं वद यत्तु पृष्ठम् ॥ ८ ॥ ज्ञानं स विज्ञानमथानुभक्तिवैराग्ययुक्तं च मितं विभास्वत् ॥ जानाम्यहं योषिदपि त्वदुक्तं यथा तथा ब्रूहि तरंति येन ॥ ९ ॥

का ननु मद्भक्तात्वं कुतस्तत्राह यतस्त्वं मे प्रियोऽसि ॥ ८ ॥ ज्ञानमिति येन ज्ञानेन जनास्तरंति पुनर्जन्मादिसंसारं न प्राप्नुवंति तत्स विज्ञानं ज्ञानं ब्रूहि विज्ञानं निदिध्यासनपरिपाकजमपरोक्षज्ञानं तत्सहितं तत्फलकमिति यावत् ज्ञानं श्रवणमननजं परोक्षं ब्रह्मैव सर्वं ब्रह्मैवाहमिति च तरति शोकमात्मा विदिति श्रुतेः तद्ब्रूहि तज्जनकवाक्यं ब्रूहीत्यर्थः तज्ज्ञानं न च वैराग्यं विना वैराग्यं च न भक्तिविनेत्यत आह अनुभक्तिवैराग्ययुक्तं चेति भक्तेः पश्चादनुभक्तिजायमानं यद्वैराग्यं तद्युक्तम् तदुपायबोधकवाक्ययुक्तं चेत्यर्थः तथा च पातं जलसूत्रम् दृष्ट्वा नुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यानेति अनुश्रवो चेदस्तद्वोधितः स्वर्गादिरानुश्रविकः भक्तिरीश्वरानुरागः तथामितं मितशब्दवत् विभास्वत् विशेषेण भास्वत् श्रुतिमात्रेण शब्दित्यर्थप्रत्यायकशब्दबोधजनकवाक्ययुक्तियुतं ब्रूहि यथा योषिदप्यहं त्वदुक्तं जानामि ॥ ९ ॥

अग्रेप्रथमतः ढढाभक्तिः प्रसिद्धानौर्भवति भवसागरतरङ्गायौतिशेषः ॥ १० ॥ तदेवाह भक्तिरिति ततोऽन्यत्साधनं नास्ति अन्यद्धर्मादि
तत्साधनं भवमोक्षजनकतत्त्वज्ञानसाधनं नास्तीत्यर्थः सामुख्येतरापेक्षितत्वात् सापरानुरक्तिरीश्वरइतिभक्तिमीमांसाकृच्छांडिल्यसूत्राभ्यां
इतरेणज्ञानेनस्वसाधनतयाऽपेक्षितत्वात्साभक्तिर्मुख्येत्याद्यसूत्रार्थः भक्तिलक्षणपरंचद्वितीयंसूत्रम् हृतसंशयबंधनं हृतसंशयविषयं रामस्य अ
नीश्वरत्वम् ॥ ११ ॥ निरस्तस्त्यक्तो मायागुणकृतो रागद्वेषादिसंप्रवाहो येन तम् अप्रमत्ताः प्रमादोऽज्ञानंतद्रहिताः प्रमादं वैमृत्युमहं ब्रवीमी
तिसनत्सुजातीयोक्तेः तत्रहिमृत्युर्वेतमइति श्रुतेर्मृत्युपदेनाज्ञानमिति बोध्यम् तथैव तेन प्रकारेण भजनेनैव सिद्धास्तत्त्वज्ञाः संतः परंपदं मोक्षं यां

पृच्छामि चान्यच्च परं रहस्यं तदेव चाग्रे वदवारिजाक्ष ॥ श्रीरामचंद्रेऽखिललोकसारे भक्तिर्ढढानौर्भवति प्रसि
द्धा ॥ १० ॥ भक्तिः प्रसिद्धा भवमोक्षणाय नान्यत्ततः साधनमस्ति किंचित् ॥ तथाऽपि हृतसंशयबंधनं मे
विभेत्तुमर्हस्यमलोक्तिभिस्त्वम् ॥ ११ ॥ वदंति रामं परमेकमाद्यं निरस्तमायागुणसंप्रवाहम् ॥ भजंति चा
हर्निशमप्रमत्ताः परंपदं यांति तथैव सिद्धाः ॥ १२ ॥ वदंति केचित् परमोऽपि रामः स्वाविद्यया संवृतमात्मसं
ज्ञम् ॥ जानाति नात्मानमतः परेण संबोधितो वेदपरात्मतत्त्वम् ॥ १३ ॥ यदि स्म जानाति कुतो विलापः सी
ताकृतेऽनेन कृतः परेण ॥ जानाति नैवं यदि केन सेव्यः समो हि सर्वैरपि जीवजातैः ॥ १४ ॥ अत्रोत्तरं किं विदि
तं भवद्विस्तद्वृतमेसंशयभेदिवाक्यम् ॥ १५ ॥ श्रीमहादेव उवाच ॥ धन्याऽसि भक्ताऽसि परात्मनस्त्वं यज्ज्ञा
तुमिच्छातवरामतत्त्वम् ॥ पुरानकेनाप्यभिचोदितोऽहं वक्तुं रहस्यं परमं निगूढम् ॥ १६ ॥

तीत्यर्थः ॥ १२ ॥ परमोऽपि रामः स्वाविद्यया मायया संवृतमावृतमात्मसंज्ञं ब्रह्मसंज्ञं आत्मानं स्वस्वरूपं न जानाति अतः परेण ब्रह्मणा संवा
धितः परात्मा ईश्वरस्तद्रूपं स्वतत्त्वं वेद जानातीति केचिद्वदंति तथा च वाल्मीकीये रावणवधानंतरं ब्रह्मवाक्यम् तमुवाच ततो देवः स्वयं भूरामितद्युतिः
प्रगृह्य रुचिरं बाहुं स्मारयन् पूर्वदैहिकम् भवान्नारायणः साक्षाद्देवश्चक्रायुधः प्रभुरित्यादि उपदेशसाहस्र्यां भगवत्पादैरप्युक्तम् ब्रह्मादाशरथेयं
द्वदुत्तयैवापानुदत्तमः तस्य विष्णुत्वसंबोधेन यत्नांतरमास्थितइति ॥ १३ ॥ सीताकृते सीतानिमित्तं विलापः सचारण्यककांडकिष्किधादौ वा
ल्मीकीये स्पष्ट एव केन सेव्यः अज्ञस्य जीवत्सेव्यत्वाभावादित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ परात्मनो ब्रह्मणः ॥ १६ ॥

एवंपार्वत्यापृष्टः शिवो रामस्वरूपमाह राम इति रामः परात्मा ब्रह्मैवेत्यर्थः प्रकृतेरित्यस्यान्यइति असंसर्गीति च शेषः प्रकृतितत्कार्येभ्योऽन्य
त्वात्तरसंसर्गाच्च रामः परमेश्वर एवेत्यर्थः जीवस्तु तैरुपाधिभिः संसृष्टतद्धर्मकर्तृत्वाद्याभिमानवानिति भावः अतएवानादिरेक आनंदः कार्यानंद
व्यावृत्तये अनादिरिति एवं चानंदं ब्रह्म एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मोति श्रुतौ सिद्धं ब्रह्मेत्यर्थः अतएव पुरुषोत्तमः पुरुषेभ्यो जीवेभ्यो उत्तमः हि प्राप्तिदमे
तदित्यर्थः ॥ १७ ॥ नन्वीदृशस्य मनुष्यादिदेहधारणं कथमत आह स्वमाययेति अघटितघटनाशक्तिरूपामाया मायां तु प्रकृतिविद्यान्मा
यिनं तु महेश्वरमिति श्रुतौ सिद्धा तया इदं कृत्स्नं दृश्यं सृष्ट्वाऽतर्बहिरास्थितो यः तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेः तादृशस्य मनुष्यशरीरपरिग्र
हो नाश्चर्याय तदुक्तं गीताभाष्ये भूतानामीश्वरो नित्यशुद्धबुद्धस्वभावोऽपि स्वमायया देहवानिव जात इव च लोकानुग्रहं कुर्वन् लक्ष्यते स्वप्रयोज
नाभावेऽपि भूतानुजिघृक्षयेति नन्वेवं सर्वगतत्वे सर्वज्ञेयः किं नेत्यत आह सर्वांतरस्थोऽपि निगूढ आत्मेति यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या आंतर इत्या
दि श्रुत्या सर्वांतरस्थत्वेनोक्तोऽपि निगूढः एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मान प्रकाशते दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिनिरिति श्रुतेः तादृशस्य

त्वयाऽद्य भक्त्या परिनोदितोऽहं वक्ष्ये नमस्कृत्य रघूत्तमं ते ॥ रामः परात्मा प्रकृतेरनादिरानंद एकः पुरुषोत्तमो
हि ॥ १७ ॥ स्वमायया कृत्स्ना मिदं हि सृष्ट्वानभो वदंतर्बहिरास्थितो यः ॥ सर्वांतरस्थोऽपि निगूढ आत्मा स्व
मायया सृष्टमिदं विचष्टे ॥ १८ ॥

सत्त्वे व्यवहार कालिकमपि मानमाह स्वमाययेति स्वाज्ञानकल्पितया माययेत्यर्थः अयं भावः नित्यशुद्धादिरूपेश्वरस्वरूपाज्ञानेन तस्याघटि
तघटना सामर्थ्या परपर्यायामायाख्यात्रिगुणाशक्तिरुपाधिकल्पिता वच्छेदैस्तत्स्वरूपैर्जीवैः कल्पिता सा च स्वजातीयमेव संसारमुच्चावचं प्रसूते
अतएव तत्स्वरूपज्ञाने सकार्यायास्तस्यानाशः रज्जुज्ञानेनेवरज्जुकल्पितभुजंगस्य भयकं पादिकार्यसहितस्य न च जीवैस्तत्कल्पना तत्सृष्टोपा
धिभिश्च जीवतेत्यन्योन्याश्रयः अनादित्वेनापि परिहारात् नन्वेकस्य तत्त्वज्ञानेन तन्नाशे संसारोच्छेदापत्तिः एकरज्जौ युगपद्दशानां सर्पभ्रमे एक
स्य रज्जुज्ञानेन तस्य सर्पभ्रमकार्ये भयकं पादौ निवृत्तेऽपि अन्येषां तद्दर्शनेन तदनिवृत्तिवदुपपत्तेरिति तया सृष्टमिदं विचष्टे पश्यति एवं च द्रष्टृत्वेन त
त्सिद्धिः नान्योतोऽस्ति द्रष्टेति श्रुतेः एकेनैवाकाशेनोपाधिभेदात् घटाकाशादिव्यवहारवत् एकेनैव चेतनेनोपाधिभेदादनेकजीवव्यवहारोपपत्तौ
चेतनानेकत्वे मानाभावात् द्रष्टृत्वेन तत्सिद्धिरिति भावः न च तत्तदज्ञानरूपोपाधिविशिष्टस्यैव जीवत्वे जीवस्याज्ञानमिति व्यवहारानापत्तिः भा
र्या विशिष्टस्यैव गृहस्थत्वेऽपि गृहस्थस्य भार्येति वदुपपत्तेरिति दिक् ॥ १८ ॥

चेतनस्वीकारेमानांतरमाह जगंतीति जगंतिजगदंतःकरणानियत्सन्निधौनित्यंपरितोभ्रमंतिस्वस्वचेष्टांकुर्वन्ति अन्यथासर्वस्यजडत्वाच्चे
तनाभावे जगदांध्यप्रसंगइतिभावः ननुनिष्कलंनिष्क्रियंशांतमिति श्रुतेस्तस्यनिष्क्रियतयाकथंतेनान्येषांव्यापारसंपादनमतआह चुंबक
लोहवद्धीति यथानिष्क्रियोऽपिचुंबकमणिलोहंशक्तिविशेषात्सन्निधौमात्रेणचालयति तथाचेतनोनिष्क्रियोऽपिस्वमायावैचित्र्यदेवतानि
सन्निधौमात्राद्र्यापारयतीत्यर्थः तदुक्तमाचार्यैः अनापन्नविकारःसन्नयस्कांतवदेवयः बुद्ध्यादींश्चालयेत्प्रत्यक्सोऽहमित्यवधारयेदिति
एतन्मायागुणास्पृष्टत्वादिरूपंरामस्वरूपंयेजीवानजानन्ति अज्ञानेहेतुर्विमूढचेतसः विमूढचेतस्त्वेहेतुःस्वाविद्ययासंवृतमानसाइति स्वोपा
धिभूतयाअविद्ययाविद्याविरोधिभावदाढ्यरूपयासंवृतांतःकरणाः ॥ १९ ॥ अतस्तेजीवाःशुद्धबुद्धे शुद्धत्वंमायादोषानाक्रांतत्वेन

जगंतिनित्यंपरितोभ्रमंतियत्सन्निधौचुंबकलोहवद्धि ॥ एतन्नजानन्तिविमूढचित्ताःस्वाविद्ययासंवृतमान
साये ॥ १९ ॥ स्वाज्ञानमप्यात्मनिशुद्धबुद्धेस्वारोपयंतीहनिरस्तमाये ॥ संसारमेवानुसरंतितेवैपुत्रादिस
क्ताःपुरुकर्मयुक्ताः ॥ २० ॥ जानन्तिनैवंहृदयेस्थितंवैचामीकरंकंठगतंयथाऽज्ञाः ॥ यथाऽप्रकाशोनतु
विद्यतेरवौज्योतिःस्वभावेपरमेश्वरेतथा ॥ विशुद्धविज्ञानघनेरघूतमेऽविद्याकथंस्यात्परतःपरात्मानि ॥ २१ ॥

बुद्धेज्ञानस्वरूपेनिरस्तमायेस्वज्ञानवतानिरस्तामायायेनतादृशे मांमेवयेप्रपद्यन्तेमायामेतांतरंतितेइतिगीतोक्तेः ईदृशेरांमेस्वाज्ञानंसुतरा
मारोपयन्ति स्वस्याज्ञत्वाद्राममज्ञमितिजानन्तीत्याशयः तेषांदुष्टफलमाह संसारमिति तेषुत्रादिसक्ताःपुरुकर्मयुक्ताःभूरियज्ञादिकर्मयुक्ताः
संसारमेवानुसरन्ति ॥ २० ॥ यतस्तेयथाऽज्ञाकंठगतंचामीकरंस्वर्णलंकारंनजानन्ति एवंहृदयेस्थितंरामंतेनजानन्ति अतःसंसारमेवानु
सरन्तीत्यर्थः किंचपरात्मन्यज्ञानासंभवइतिदृष्टान्तेनाह यथेति अप्रकाशस्तमोयथारवौज्योतिःस्वभावेज्योतिःस्वरूपेनाविद्यतेतथाविशुद्ध
विज्ञानेनानिर्विशेषापरोक्षज्ञानेनघनेननिबिडेपरतःपरमात्मानिउत्कृष्टेरामेअविद्याकथंस्यात् तादृशेवस्तुन्यविद्यानक्काशादितिभावः तदुक्त
माचार्यैः अप्रकाशोयथादित्येनास्तिज्योतिःस्वभावतः नित्यबोधस्वरूपत्वान्नाज्ञानंतद्द्रात्मनीति ॥ २१ ॥

ननु स्वाज्ञानेन राममज्ञं व्यवहरति जन इत्युक्तमसंगतम् अन्यगंतस्यान्यत्रारोपासंभवादित्याशंक्य सदृष्टांततया मोहं जीव उपपादयति यथेति यथा विनष्टदृष्टेर्दोषयुक्तदृष्टेः पुरुषस्य भ्रमताक्षणागृहादिकं भ्रमतीव उत्प्रेक्षेयम् भ्रमतीवेति गृह्यते तेनैव नष्टदृष्टिना पुरुषेणेति शेषः तथैव देहेन्द्रियावाच्छिन्नस्य कर्तुरात्मनो तः करणस्याहंकाराख्यस्य कृतं परे सर्वधर्मा लिप्ते तदनवाच्छिन्ने चेतनेऽध्यस्य जनो जीवो मुह्यति अहं कर्तेति मोहं प्राप्नोति एवं च यथाक्षिगतभ्रमणस्य गृहादावारोपः यथाचांतःकरणधर्मस्य कर्तृत्वादेरात्मन्यारोपस्तथा स्वाज्ञानस्य रामे आरोप इत्याशयः ॥ २२ ॥ भगवति रामे स्वतो ज्ञानमज्ञानं वानसंभवतीति पुनरपि दाढ्यायोक्तं युक्तमेवाह नाह इति सूर्यप्रतिरात्रिदिवसविभागाभावे हेतुः प्रकाशरूपाव्याभिचारतः क्वचित् क्वापीत्यर्थः ज्ञानाज्ञानयोर्भगवत्यनवास्थितौ हेतुः शुद्धचिद्धनत्वम् ॥ २३ ॥ उपसंहरति तस्मादिति

यथा हि चाक्षणाभ्रमतागृहादिकं विनष्टदृष्टेर्भ्रमतीव दृश्यते ॥ तथैव देहेन्द्रियकर्तुरात्मनः कृतं परेऽध्यस्य जनो विमुह्यति ॥ २२ ॥ नाहो नरात्रिः सवितुर्यथा भवेत्प्रकाशरूपाव्याभिचारतः क्वचित् ॥ ज्ञानं तथाऽज्ञानमिदं ह्यंहरौ रामे कथं स्थास्यति शुद्धचिद्धने ॥ २३ ॥ तस्मात्परानंदमये रघूत्तमे विज्ञानरूपे हि नाविद्यते तमः ॥ अज्ञानसाक्षिण्यरविंदलोचने मायाश्रयत्वान्न हि मोहकारणम् ॥ २४ ॥ अत्र ते कथयिष्यामि रहस्यमतिदुर्लभम् ॥ सीताराममरुत्सुनुसंतादं मोक्षसाधनम् ॥ २५ ॥ पुरारामायणे रामो रावणं देवकंठकम् ॥ हत्वारणे रणश्लाघी सपुत्रबलवाहनम् ॥ २६ ॥

परानंदमये सर्वभूतैरेतदानंदमात्राया उपजीवनात् विज्ञानरूपे निर्विकल्पकज्ञानरूपे तमोऽज्ञानरूपम् तमसो संबंधे हेतुद्वयं अज्ञानसाक्षीत्वं मायाधिष्ठातृत्वरूपं मायाश्रयत्वं च मोहकारणं तमोऽज्ञानम् यो यन्मायाधिष्ठाता स तद्विषयाज्ञानहीन इति लोके दर्शनादिति भावः नन्वेवं सति ब्रह्मादाशरथेर्यद्बुक्त्यैवापानुदत्तम इत्याद्याचार्याद्युक्तेः कागतिरिति चेच्छृणु रावणवधार्थं मनुष्यत्वेनाटनाय भगवता संकल्पपूर्वकृतस्य स्वमाहात्म्याच्छादनस्य तत्र तमः शब्देनोक्तेरदोषात् उक्तं हि संक्षेपशारीरके संकल्पपूर्वकमभूद्रघुनंदनस्य नाहं विदान इति कंचन कालमेतत् ब्रह्मोपदेशमुपलभ्य निमित्तमात्रं तच्चोत्ससर्ज स कृते सति देवकार्ये इति भागवतेऽप्युक्तम् स्त्रीसंगिनां गतिरिति प्रथयंश्च चारेति ॥ २४ ॥ मरुत्सुनुर्वायुपुत्रो हनूमान् ॥ २५ ॥ रामायणे रामायणप्रवर्तके रामावतारकाले इत्यर्थः देवकंठकं देवद्रोहिणम् ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ परिष्टतःसीतादिभिरितिशेषः ॥ २८ ॥ पुरतःस्थितंअग्रेस्थितम् अनेनगुरूपसदनंदांशितम् निराकांक्षंज्ञानेतरधनादिनिरेपेक्षम्
॥ २९ ॥ तत्त्वंमत्स्वरूपतत्त्वंनिष्कल्मषोऽयमित्यनेनज्ञानाधिकारित्वंसूचितम् नौआवयोः ॥ ३० ॥ रामस्यतत्त्वंश्रोतुर्निश्चितंयथाभव
तितथाप्राह लोकविमोहिनीत्यनेनबंधनकर्तुरेवबंधमोक्षेसामर्थ्यामितिदांशितम् राजाज्ञयाबद्धोहितदाज्ञैवमुच्यतइतिलोकेप्रसिद्धम् एवंचभग
वतीकृपैवमुख्यंमोक्षकारणमितिदांशितम् ॥ ३१ ॥ जानकीप्राहेत्युक्तंतदाह राममिति रामंपरंब्रह्मावद्धि रमंतेयोगिनोऽनंतेनित्यानंदेचि

सीतयासहसुग्रीवलक्ष्मणाभ्यांसमन्वितः ॥ अथोध्यामगमद्रामोहनूमत्प्रमुखैर्वृतः ॥ २७ ॥ अभिषिक्तः
परिष्टतोवसिष्ठाद्यैर्महात्मभिः ॥ सिंहासनेसमासीनःकोटिसूर्यसमप्रभः ॥ २८ ॥ दृष्ट्वातदाहनूमंतंप्रांज
लिंपुरतःस्थितम् ॥ कृतकार्यंनिराकांक्षंज्ञानापेक्षंमहामातिम् ॥ २९ ॥ रामःसीतामुवाचेदंब्रूहितत्त्वंहनू
मते ॥ निष्कल्मषोऽयंज्ञानस्यपात्रंनौनित्यभक्तिमान् ॥ ३० ॥ तथेतिजानकीप्राहतत्त्वंरामस्यनिश्चित
म् ॥ हनूमतेप्रपन्नायसीतालोकविमोहिनी ॥ ३१ ॥ सीतोवाच ॥ रामंविद्धिपरंब्रह्मसाचिदानंदमद्वयम् ॥
सर्वोपाधिविनिर्मुक्तंसत्तामात्रमगोचरम् ॥ ३२ ॥

दात्मनि इतिरामपदेनेदंपरंब्रह्माभिधीयतेइतितापनीयेपाद्वेचोक्तेः सद्बाधहीनम् सत्यत्वंबाधराहित्यंजगद्बाधैकसाक्षिणः बाधःकिंसाक्षिको
ब्रूहिनत्वसाक्षिकइष्यतइत्युक्तेः चिज्ज्ञानस्वरूपम् आनंदंतद्रूपम् अद्वयम् एकमेवाद्वितीयंब्रह्मेतिश्रुतेः सर्वोपाधिविनिर्मुक्तंस्थूलसूक्ष्मसक
लोपाधिविनिर्मुक्तम् विराट्हरण्यगर्भश्चकारणंचेत्युपाधयः ईशस्ययान्निर्हीनंतुरीयंतत्पदंविदुरितिवार्तिकम् किंच सर्वोपाधिभिर्धर्मैर्विनिर्मुक्तम्
स्पृष्टमित्यर्थः सत्तामात्रंवस्तुमात्रेसदितिव्यवहारनियामकमित्यर्थः एतत्संबन्धादेवसर्वत्रसदितिव्यवहारइतिभावः अगोचरंमनोवचसोर
प्यविषयमित्यर्थः यतोवाचोनिवर्ततेअप्राप्यमनसासहेतिश्रुतेः ॥ ३२ ॥

आनंदं तच्चेन विपुलत्वमुपलक्ष्यते यो वैभूमा तत्सुखं नाल्पे मुखमस्तीति श्रुतेः निर्मलं रजोहीनम् शांतं प्रपंचोपशमत्वात् प्रपंचोपशमं शिवं शांतमिति श्रुतेः निर्विकारं जायते ऽस्ति वर्धते विपरिणमते ऽपक्षीयते नश्यतीति षड्भावविकारहीनम् न जायते म्रियते वेति गीतोक्तेः अनेनापरिणामित्वं सूचितम् निरंजनं अविद्यातत्कार्यरूपतमोहीनम् आदित्यवर्णतमसः परस्तादिति श्रुतेः सर्वव्यापित्वा देवात्मानम् अततिव्याप्नोतीत्यात्मा सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मेति श्रुतेः स्वप्रकाशम् अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिरिति यस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतेः अकल्मषम् आत्मा पहतपाप्मेति श्रुतेः सदादिशब्दानां कल्पितप्रवृत्तिनिमित्तभेदादिह पर्यायत्वेन सहप्रयोगः यानित्वभावमुखेन बोधकानितेषु न काप्यनुपपात्तिः एवं चापाततः कल्पितप्रवृत्तिनिमित्तप्रकारकबोधे वृत्ते शुद्धचित्तस्य श्रुतौ सर्वधर्मराहेतत्वेन ब्रह्मोक्त्या धर्माशेकलपितत्वाग्रहे शुद्धनिर्धर्मकब्रह्मबोधः सर्वैः पदैर्भवतीति बोध्यम् तत्र दुर्बोधस्यात्मतत्त्वस्य बोधार्थं पुनः पुनः शब्दतो ऽर्थतश्च परमकरुणावती भगवती सीता हनूमते बोधयामासेति द्रष्टव्यम् ॥ ३३ ॥ नन्वेवं विदो रामश्चेज्जगत्कारणत्वाद्यसंभवस्तास्मिन्निति कुतो जगदुत्पत्त्यादौ त्यत आह मामिति मूलप्रकृतिसर्वजगदुपादानकारणमित्यर्थः

आनंदं निर्मलं शांतं निर्विकारं निरंजनम् ॥ सर्वव्यापिनमात्मानं स्वप्रकाशमकल्मषम् ॥ ३३ ॥ मां विद्धि
मूलप्रकृतिसर्गस्थित्यंतकारिणीम् ॥ तस्य सन्निधिमात्रेण सृजामीदमतांद्रिता ॥ ३४ ॥

प्रकृतिशब्दस्योपादानकारणप्रसिद्धेः तत्तदुपादानकारणानां महदादीनामप्युपादानकारणत्वान्मूलप्रकृतित्वमस्याः मां मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति श्रुतिप्रसिद्धां ब्रह्मण्यध्यस्तांततो भेदाभेदाभ्यां सत्त्वासत्त्वाभ्यां च अनिर्वचनीयामनादिमैश्वरीमायां ऐश्वरीत्वं चास्या ईश्वरस्वरूपाज्ञानरूपत्वेनेति बोध्यम् एषा च जीवाश्रितैश्वरसन्निधानात्तद्रूपेण विवर्तते इति बोध्यम् मूलप्रकृतित्वमेव स्फुटयति सर्गस्थित्यंतकारिणीमिति उत्पत्तिस्थितिप्रलयकर्त्री नन्वेवं तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति श्रुतेर्यतो वा इमानि भूतानि जायंते येन जातानि जीवंतियत्प्रयंत्याभिसंविशंतीति ब्रह्मप्रकरणस्थश्रुतेश्च ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं लभ्यते ताद्विरुद्ध्येतेत्यत्राह तस्य सन्निधिमात्रेण यथेन्द्रजालिकमायाशक्तेस्तत्तन्मंत्रनिष्ठाया ऐन्द्रजालिकं विनानस्वकार्यसामर्थ्यतथास्याः शक्तेस्तत्सन्निधानेनैव जगत्स्रष्टृत्वमिति तत्र तदुपचारः यथा गृहिणी वैशिष्ट्येनैव सिद्धस्वरूपस्य गृहस्थस्य स्वसंबंधजसंकल्पवशवर्तिनी गृहिणी तथा माया वैशिष्ट्येनैव सिद्धस्येश्वरस्य स्वसंगजतसंकल्पवशवर्तिन्यहमित्याह अतांद्रिता तत्संकल्पिते ऽर्थे निरालस्येत्यर्थः तदुक्तं वाल्मीकीये रामप्रतिकलवचनेन संक्षिप्येह परान् लोकानेकस्त्वं मायया सह भार्यया शुभया देव्या मां त्वं पूर्वमजीजन इति एवं च महतजगत्स्रष्टृत्वादेस्तत्रारोप इति भावः ॥ ३४ ॥

यद्यपिमायाशब्देईश्वरेएवजगदुपादानत्वंनिमित्तत्वंच जगतस्तदुपादानंमायामादायतामसीम् निमित्तंशुद्धसत्त्वांतामुच्यतेब्रह्मताद्विरेत्याभि
युक्तेकेस्तथाऽपिविशिष्टस्यविशेषणविशेष्योभयानतिरेकेणमायागतस्यतस्यभगवत्यारोपेणैवतथाव्यवहारइत्याह तदिति यतस्तत्सान्नि
ध्यान्मयासृष्टमतस्तत्स्वप्नत्वादिअबुधैस्तत्स्वरूपानभिज्ञैस्तत्रारोप्यतेरज्जौसर्पइवेतिभावः एतदेवद्वयितुंकानिचित्स्वरूपानितत्रारोप्या
णिदर्शयति अयोध्येत्यादि ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ मायामारीचमरणंमायागृहीतमृगरूपमारीचमरणमित्यर्थः मायासीताद्विरेतिरिति त
दुक्तंकूर्मपुराणेउत्तरखंडेचतुस्त्रिंशोऽध्याये रामस्यसुभगांभार्यारावणोराक्षसेश्वरः सीताविशालनयनांचकमेकालनोदितः गृहीत्वामाययावे
षंघरंतींविजनेवने समाहर्तुमनश्चक्रेतापसःकिलकामिनीम् विज्ञायसाचतद्भावंस्मृत्वादाशरथिंपतिम् जगामशरणंवन्निहमावसथ्यंशुचिस्मि
ता प्रपद्येपावकंदेवंसाक्षिणंविश्वतोमुखम् आत्मानंदीप्तवपुषंसर्वभूतहृदिस्थितम् इत्याद्यष्टश्लोकानुक्ता इतिवन्हाष्टकंजप्त्वारामपत्नीयश
स्विनी ध्यायंतीमनसातस्थौराममुन्मीलितेक्षणा अथावसथ्याद्भगवानहव्यवाहोमहेश्वरः आविरासीत्सुदीप्तात्मातेजसानिर्दहन्निव सृष्टामा
यामयीसीतांसरावणवधेच्छया सीतामादायरामेष्टांपावकोऽतरधीयत कृत्वातुरावणवधंरामोलक्ष्मणसंयुतः समादायाभवत्सीतांशंकाकुलित

तत्सान्निध्यान्मयासृष्टंतस्मिन्नारोप्यतेऽबुधैः ॥ अयोध्यानगरेजन्मरघुवंशोऽतिनिर्मले ॥ ३५ ॥ विश्वा
मित्रसहायत्वंमखसंरक्षणंततः ॥ अहल्याशापशमनंचापभंगोमहेशितुः ॥ ३६ ॥ मत्पाणिग्रहणंपश्चा
द्भार्गवस्यमदक्षयः ॥ अयोध्यानगरेवासोमयाद्वादशवार्षिकः ॥ ३७ ॥ बंडकारण्यगमनंविराधवधएवच ॥
मायामारीचमरणंमायासीताद्विरेतिस्तथा ॥ ३८ ॥

मानसः साप्रत्ययायभूतानांसीतामायामयीपुनः विवेकपावकंदीप्तंदाहज्वलनोपिताम् दग्ध्वामायामयीसीतांभगवानुग्रदीधितिः रामायाद
र्शयत्सीतांपावकोऽसौसुरप्रियः एतत्पतिव्रतानांवैमाहात्म्यंकथितंमया स्त्रीणांसर्वाधिशमनंप्रायश्चित्तंपरंस्मृतमिति अनेनस्त्रीणामेवंविधोऽग्नि
प्रवेशोनदोषायविपरीतंसर्वपापहरश्चेतिसूचितम् वाल्मीकीयेऽपिमारीचवधार्थंगतेरामेरामहतेनतेनरामशब्दसदृशशब्दैराक्रोशेकृतेलक्ष्म
णस्यरामसहायार्थंगमनप्रेरणेनावसरेअरण्यकांडे अपित्वासहरामेणपश्येयंपुनरागतः लक्ष्मणेनैवमुक्तातुरुदतीजनकात्मजा प्रत्युवाचततोवा
क्यंतीव्रचाप्पपरिष्ठुता गोदावरींप्रवेक्ष्यामिहिनारामेणलक्ष्मण आवांधिष्येऽथवात्यक्ष्येविषमेदेहमात्मनः विषमेभृग्वादौस्थित्वाततःप्रपातेने
त्यर्थः पिबामिवाविषंतिक्ष्णंप्रवेक्ष्यामिहुताशनम् नत्वहंराघवादन्यंकदाऽपिपुरुषंस्पृशेइतिसीतोक्त्यासूचितोऽयमर्थः अन्यथैवंप्रतिज्ञायरा
वणशरीरस्पर्शजगन्मातुःप्रतिज्ञाहानिःस्यात् तस्मात्प्रवेक्ष्यामिहुताशनमित्यनेनस्वकर्तव्यार्थएवोक्तइतिमंतव्यम् एतत्प्रवेशादेवहनुमत्पु
च्छसंबद्धाग्निनालंकादाहोपपत्तिः अन्यथारावणवशीकृतेनलोकपालाग्निनाकथंतन्नगरदाहःस्यात् एतच्छक्तिप्रवेशेतुतस्यस्वातंत्र्यहान्यात्
दुपपत्तिरित्यलम् ॥ ३८ ॥

॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ एवमादीनि ब्राह्मणैर्मयौदानादीन्यादिशब्दाद्वाह्याणि निर्विकारे नन्मादिरहिते आरोपयन्ति एवं जगत्कर्तृत्वादिकमपि मन्निष्ठमेव रामे आरोपयन्तीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ निर्विकारत्वं मेव रामस्योपपादयति संमिश्रति निष्कलं निष्क्रियं शांतमित्यादि श्रुतेः आनंदमूर्तिरानंदस्वरूपः अचलः कूटस्थोऽतएव परिणामहीनः मायागुणान्मायया सृष्टपदार्थाननुगतस्तदाधिष्ठानत्वेनास्थितस्तथा विभाति सृष्टिरूपोभाति यथारज्ज्ववच्छेदेन सर्पाकारोऽतः करणपरिणाम इति रज्जुः सर्पाभाति एतदेव विवर्तोपादानत्वं मित्याहुः स च सर्पाकारोऽतः करणप

जटायुषौ मोक्षलाभः कबंधस्य तथैव च ॥ शवर्याः पूजनं पश्चात्सुग्रीवेण समागमः ॥ ३९ ॥ वालिनश्च वधः पश्चात्सीतान्वेषणमेव च ॥ सेतुबंधश्च जलधौलंकायाश्च निरोधनम् ॥ ४० ॥ रावणस्य वधो युद्धे स पुत्रस्य दुरात्मनः ॥ विभीषणे राज्यदानं पुष्पकेण मया सह ॥ ४१ ॥ अयोध्यागमनं पश्चाद्राज्ये रामाभिषेचनम् ॥ एवमादीनि कर्माणि मयैवाचरितान्यपि ॥ आरोपयन्ति रामेऽस्मिन् निर्विकारेऽखिलात्मनि ॥ ४२ ॥ रामो न गच्छति न तिष्ठति नानुशोचत्येकांक्षतेत्यजति नो न करोति किंचित् ॥ आनंदमूर्तिरचलः परिणामहीनो मायागुणाननुगतो हितथा विभाति ॥ ४३ ॥ श्रीमहादेव उवाच ॥ ततो रामः स्वयंप्राह हनूमंतमुपस्थितम् ॥ शृणु तत्त्वं प्रवक्ष्यामि ह्यात्मानात्मपरात्मनाम् ॥ ४४ ॥ आकाशस्य यथा भेदास्त्रिविधो दृश्यते महान् ॥ जलाशये महाकाशस्तदवच्छिन्न एव हि ॥ प्रतिबिंबाख्यमपरं दृश्यते त्रिविधं नभः ॥ ४५ ॥

रिणामः सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनीय इत्युच्यते एवं प्रपंचोऽप्यनिर्वचनीय इति दिक् ॥ ४३ ॥ उपस्थितमात्मनोऽद्वितीयत्वे जीवेश्वरादिव्यवस्था कथमिति जिज्ञासोपपन्नम् आत्मा ईश्वरः अनात्मा चिदाभासो जीवः परात्मा शुद्धचैतन्यम् ॥ ४४ ॥ तेषां तत्त्वमेव सदृष्टांतमाह आकाशस्येति एकस्याकाशस्य त्रिविधो भेदः महाकाशो जलाशयो वच्छिन्न आकाशः प्रतिबिंबाकाशश्चेति भेदात् तदेवाह महानिति महाकाश इत्यर्थः स एव महाकाशो जलाशये तदवच्छिन्न एव भवति तत्रैव जलाशये परंप्रतिबिंबाख्यं दृश्यते एवं नभस्त्रिविधमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

एवंदृष्टान्तमुपपाद्यदाष्टांतिकमाह बुद्धीति सर्वबुद्धिसाक्षितयाबुद्ध्युपहितंचैतन्यम् पूर्णमुपाधिमंडलस्यविभुत्वाद्विभु सकलबुद्धिसमाष्टिरेव
मायेति तदवच्छिन्नचैतन्यमीश्वरइत्यर्थः अथापरमाभासस्तत्तद्रुद्धिप्रतिबिम्बभूतोजीवइत्यर्थः अपरंबिम्बभूतम् एवंचितेस्त्रिधाइत्यर्थः आभा
सस्त्वपरंविश्वभूतमितिपाठेबुद्ध्यवच्छिन्नचैतन्यमेकमित्यन्तेनेश्वरः पूर्णमथापरमित्यनेनशुद्धमाभासस्त्वपरमितिजीवः जीवत्वमेवस्फुटयतिवि
श्वभूतमिति विश्वशब्देनजाग्रदवस्थाभिमानी विशतिदेहेन्द्रियादिचित्युत्पत्तेः एतत्प्रतिबिम्बाकाशस्थानीयमितित्रिधाचितिरित्यर्थइत्या
हुः तत्रद्वौमिथ्याभूतौ उपाध्योर्मिथ्यात्वात् ॥ ४६ ॥ नन्वेवंशुद्धचैतन्येसाक्षीतिव्यवहारानुपपत्तिः साक्षाद्द्रष्टाहिसाक्षी नचशुद्धचैतन्ये
द्रष्टृत्वमित्यतआह साभासेति आभासेनचेतनप्रतिबिम्बेनसहितायाबुद्धेरंतःकरणस्येत्यर्थः तद्वतंकर्तृत्वयबुधैःसाक्षिणिआरोप्यते तेनायंसा
क्षिपदवाच्यइत्यर्थः अयमाशयः जानातीत्यादावंतःकरणवृत्तिविशेषरूपाक्रियाज्ञाधातुवाच्या आभासविशिष्टश्चतिडर्थआश्रयः परस्प
राध्यासेनाभासबुद्धयोर्विवेकाग्रहात् तदुक्तमाचार्यैः आत्माभासस्तुतिङ्वाच्योधात्वर्थश्चधियःक्रिया उभयंचाविवेकेनजानातीत्युच्यतेमृषा

बुद्ध्यवच्छिन्नचैतन्यमेकंपूर्णमथापरम् ॥ आभासस्त्वपरंबिम्बभूतमेवंत्रिधाचितिः ॥ ४६ ॥ साभासबु
द्धेःकर्तृत्वमविच्छिन्नेऽविकारिणि ॥ साक्षिण्यारोप्यतेभ्रांत्याजीवत्वंचतथाऽबुधैः ॥ ४७ ॥ आभासस्तु
मृषाबुद्धिरविद्याकार्यमुच्यते ॥ अविच्छिन्नंतुतद्ब्रह्मविच्छेदस्तुविकल्पतः ॥ ४८ ॥

बुद्धेःकर्तृत्वमध्यस्यजानातीतिज्ञउच्यते तथाचैतन्यमध्यस्यज्ञत्वंबुद्धेरिहोच्यतइति आत्माभासइतिबहुव्रीहिः धियोऽतःकरणस्य तदेवा
ह उभयंचेतिमृषेति आभासबुद्धितत्क्रियाणांमिथ्यात्वादयंव्यवहारोऽपिमिथ्येत्यर्थः एवंचसाभासबुद्धिगतद्रष्टृत्वस्याविच्छिन्नेऽपरिच्छि
न्नेऽविकारिणिसाक्षिण्यबुद्धितादात्म्यापन्नाभासतादात्म्याध्यासेनारोपः तथाजीवोनित्यःसत्यइत्यादिव्यवहाराज्जीवत्वमपितत्रारोप्यतइत्य
र्थः ॥ ४७ ॥ आत्माभासमादायनूनंतथाव्यवहारसंभवइत्याह आभासस्त्विति तस्यमृषात्वादविद्याकार्यत्वाच्चतथाव्यवहारस्यतमादाय
नोपपत्तिरित्यर्थः नदर्पणेमुखमस्तिमिथ्यैवात्रदर्पणेमुखमभादित्येवंसर्वसिद्धबाधानुभवात् अतएवासावविद्याकार्यं ग्रीवास्थमुखेआदर्शस्थ
त्वंत्वाध्यासिकंनतुवास्तवमितिबोध्यम् आभासासत्यत्वंचा करेप्रपंचितं विस्तरभयान्नेहोच्यंत ननूक्तत्रैविध्यंकिंचितेर्वास्तवनेत्याह अविच्छिन्नं
विच्छेदोभेदस्तद्रहितं नन्वेवंत्रिधाचितिरित्यसंगतंतत्राह विच्छेदइति भेदइत्यर्थः विकल्पतःउपाध्यध्यासकृतइत्यर्थः एवंजीवानांपरस्परं
भेदोऽप्यव्यासकृतएवेतिबोध्यम् ॥ ४८ ॥

कल्पितभेदसत्त्वेप्रमाणमाह अवच्छिन्नस्येति अवच्छेदोभेदस्तद्वतः आध्यासिकभेदवतः साभासस्याहमस्तत्त्वमस्यादिवाक्यैः पूर्णेनेश्वरेण
 एकत्वंप्रतिपाद्यते तथासतिकल्पितभेदेसतिउदपद्यतइतिशेषः सर्वथाभेदाभावेतदानर्थक्यंवास्तवेऽपिभेदेतदानर्थक्यं वास्तवस्यवचनशतेना
 प्यनिवृत्तिरितिभावः अत्रावच्छिन्नस्यसाभासस्याहमइत्यनेनत्वंपदार्थोर्दार्शितः पूर्णेनेत्यनेनतत्पदार्थोर्दार्शितः ॥४९॥ एतदेवध्वनयंस्तदुपदे
 शफलमाह ऐक्येति आत्मनोर्जीवेश्वरयोरैक्यज्ञानमहंब्रह्मेतिज्ञानं यदेति कर्मानुष्ठानात्पापक्षयेसमुत्पन्ने कषायेकर्मभिःपक्वेततोज्ञानंप्र
 वर्ततइतिस्मृतेः अयंभावः जीवेश्वरयोरुपाधिभिन्नयोरैक्यंश्रुत्योच्यमानंबाधितंसत्तत्त्वंपदयोरुपाधिरहितेलक्षणयाबिंबभूतशुद्धब्रह्मैक्यपर
 तयापर्यवस्यतीतिबोध्यं एतच्चाकरेविस्तरेणप्रपञ्चितं ब्रह्मैक्यज्ञानफलमाह तदेति तादृशज्ञानेसातिनिर्धर्मकत्वेनाचिन्मात्रतयातत्स्वरूपज्ञा
 नात्तत्स्वरूपाज्ञानरूपाऽविद्यास्वकार्यैःप्रपञ्चैःसहनश्यत्येवनसंशयः एतेनभृष्टबीजवत्कार्यजननासामर्थ्यमेवतस्याज्ञानेनक्रियतइतिपक्षोऽ

अवच्छिन्नस्यपूर्णेनएकत्वंप्रतिपाद्यते ॥ तत्त्वमस्यादिवाक्यैश्चसाभासस्याहमस्तथा ॥४९॥ ऐक्यज्ञानं
 यदोत्पन्नंमहावाक्येनचात्मनोः ॥ तदाऽविद्यास्वकार्यैश्चनश्यत्येवनसंशयः ॥ ५० ॥ एतद्विज्ञायमद्भक्तो
 मद्भावायोपपद्यते॥मद्भक्तिविमुखानां हिशास्त्रगतेषुमुह्यताम्॥नज्ञानंनचमोक्षःस्यात्तेषांजन्मशतैरपि॥५१॥

पास्तः तदुक्तमाचार्यैः सोऽयमित्यादिवाक्येषुविरोधात्तदिदंतयोः त्यागेनभागयोरेकआश्रयोलक्ष्यतेयथा मायाविद्येविहायैवमुपाधीपरजी
 वयोः अखंडंसच्चिदानंदंपरंब्रह्मैवलक्ष्यते यथासोऽयंदेवदत्तइत्यादौपूर्वानुभूतत्वरूपतत्तायाइदानीमनुभूयमानत्वरूपेदंतायाश्चत्यागेनदेवदत्त
 स्वरूपमात्रंलक्ष्यते मायाबुद्धिसमष्टिरविद्याव्याष्टिरूपेतिबोध्यं अपरोक्षज्ञानंमननादिसंस्कृतांतःकरणादेव दृश्यतेत्वय्याबुद्धयेतिस्मृतेः
 अत्रययामननादिसंस्कृतया शास्त्राचार्योपदेशशमदमादिसंस्कृतंमनआत्मदर्शनेकारणमितिगीताभाष्योक्तेश्चेतिदिक् उक्तंचनारदीये
 तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थज्ञानंमोक्षस्यसाधनमिति श्रुतिरपि तमेवविदित्वातिमृत्युमेतिनान्यःपंथाविद्यतेयनायेति ॥ ५० ॥ ईदृशज्ञानस्य
 मुख्यंसाधनमाह एतदिति मद्भक्तइतिहेतुगर्भविशेषणम् मद्भवोमत्सायुज्यम् भक्तेःकारणत्वदाढर्चायभक्तिव्यातिरेकेकार्यव्यातिरेकमाह मद्भ
 क्तीति शास्त्रगतेषुशास्त्रबोधितक्रियाकलापरूपगतेषु ॥ ५१ ॥

ममात्मनःमद्रूपस्यचेतनस्य ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ सर्ववेदांतसंग्रहं सर्ववेदांतप्रतिपाद्यार्थसारसंग्रहरूपम् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ अतिश्रष्ट्वो
पपादकमतिपापीत्यादि सर्वदेवैः पूज्यं पदं ब्रह्मलोकं सलभत इत्यन्वयः ॥ ५६ ॥ इति श्रीमत्सकलराजविषदुद्धरणसमर्थे ० अध्यात्मरामायणे
सेतौ बालकांडे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ ॥ अथ पार्वती शिवोक्तमभिनन्दति धन्याऽस्मीति अतिसंदेहग्रंथिः यदिरामः परं

इदं रहस्यं हृदयं ममात्मनो मयैव साक्षात्कथितं तवानघ ॥ मद्रक्तिहीनाय शठाय न त्वया दातव्यं भद्रादपि रा
ज्यतोऽधिकम् ॥ ५२ ॥ ॥ श्रीमहादेव उवाच ॥ एतत्तेऽभिहितं देवि श्रीराम हृदयं मया ॥ अतिगु
ह्यतमं हृदयं पवित्रं पापशोधनम् ॥ ५३ ॥ साक्षाद्रामेण कथितं सर्ववेदांतसंग्रहम् ॥ यः पठेत्स ततं भक्त्या स
मुक्तो नात्र संशयः ॥ ५४ ॥ ब्रह्महत्यादिपापानि बहुजन्मार्जितान्यपि ॥ नश्यन्त्येव न संदेहो रामस्य वचनं
यथा ॥ ५५ ॥ योऽतिश्रष्टोऽतिपापी परधनपरदारेषु नित्योद्यतो वास्तेयी ब्रह्मघ्नमातापितृवधनिरतो योगिवृ
दापकारी ॥ यः संपूज्याभिरामं पठति च हृदयं रामचंद्रस्य भक्त्या योगींद्रैरप्यलभ्यं पदमिह लभते सर्वदेवैः स
पूज्यम् ॥ ५६ ॥ इत्यध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे बालकांडे श्रीरामहृदयं नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥
॥ पार्वत्युवाच ॥ धन्याऽरम्यनुगृहीताऽस्मि कृतार्थाऽस्मि जगत्प्रभो ॥ विच्छिन्नो मेऽतिसंदेहग्रंथिर्भवद
नुग्रहात् ॥ १ ॥ त्वन्मुखाद्बलितं रामतत्त्वामृत रसायनम् ॥ पिवंत्यामे मनो देवन तृप्यति भवापहम् ॥ २ ॥
श्रीरामस्य कथा त्वत्तः श्रुता संक्षेपतो मया ॥ इदानीं श्रोतुमिच्छामि विस्तरेण स्फुटाक्षरम् ॥ ३ ॥ श्रीमहादे
व उवाच ॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि गुह्याद्गुह्यतरं महत् ॥ अध्यात्मरामचरितं रामेणोक्तं पुरा मम ॥ ४ ॥

ब्रह्मतर्हिकथं तस्य शोकादियदि शोकादिमत्त्वाज्जीवः कथं तदोपास्यत्वमित्याकारो महान्संदेह रूपो ग्रंथिः विच्छिन्नः निवृत्तः ॥ १ ॥ भवः सं
सारस्तमपहंतिनाशयति तादृशं रामतत्त्वामृत रसायनं रामतत्त्वरूपममृतजनकं रसायनं पिवंत्यामे मनो न तृप्यति ॥ २ ॥ पुनर्विस्तरेण रामक
थां पृच्छति श्रीरामस्येति स्फुटाक्षरमिति क्रियां विशेषणम् ॥ ३ ॥ अथ महादेवस्तां कथां विवक्षुस्तत्र श्रोतुं प्रवृत्तयेतत्प्रशंसामाह शृण्विति
आत्मसुहृदयध्यात्मसंस्वात्मसुअंतर्भावितया स्थितस्य रामस्य चरितं तद्दर्शनरूपं काव्यम् ॥ ४ ॥

तापत्रयं आद्यात्मिकाधेभौतिकाधिदैविकख्यंदुःखत्रयम् तत्राद्यं रोगादिनंकामक्रोधादिजंच द्वितीयं चोरादिनिमित्तम् तृतीयं ग्रहाद्यावे
 शादिनिमित्तम् । ९ ॥ कथाप्रस्तौति भूमिरिति रक्षोगणानां भारेण मग्रास्वाधारजलेति शेषः गोरूपं धृत्वा देवादिभिः सहाब्जासनस्य ब्रह्म
 णो लोकं गत्वा ब्रह्मणे उपगतं स्वयं प्राप्तं सर्वव्यसनं प्राह सचमुहूर्तं ध्यात्वा सकलं दुःखकारणं तन्निवृत्तिकारणं च हृदा अवेत् अजानात् तत्र हेतुः अशे
 षात्मकत्वात् सर्वत्वसृज्यसमाष्टिरूपत्वादित्यर्थः ॥ ६ ॥ तस्मादिति अनंतरमिति शेषः तदनंतरं ध्यानानंतरमित्यर्थः देव्या च भूम्या च सहित
 तदद्य कथयिष्यामि शृणुतापत्रयापहम् ॥ यच्छ्रुत्वा मुच्यते जंतुरज्ञानोत्थमहाभयात् ॥ प्राप्नोति परमामृद्धिं
 दीर्घायुः पुत्रसंततिम् ॥ ५ ॥ भूमिर्भारेण मग्रा दशवदनमुखा शेषरक्षोगणानां धृत्वा गोरूपमादौ दिवि जमुनि
 जनैः साकमब्जासनस्य ॥ गत्वा लोकं रुदंती व्यसनमुपगतं ब्रह्मणे प्राह सर्वं ब्रह्मा ध्यात्वा मुहूर्तं सकलमपि हृदा
 वेदशेषात्मकत्वात् ॥ ६ ॥ तस्मात्क्षीरसमुद्रतीरमगमद्ब्रह्माथ देवैर्वृतो देव्या चारिविललोकहृत्स्थमजरं सर्व
 जमीशं हरिम् ॥ अस्तौषीष्टुतिसिद्धनिर्मलपदैः स्तोत्रैः पुराणोद्भवैर्भक्त्या गद्गदया गिरातिविमलैरानंदवाष्पै
 र्वृतः ॥ ७ ॥ ततः स्फुरत्सहस्रांशुसहस्रसदृशप्रभः ॥ आविरासीद्धरिः प्राच्यां दिशां व्यपनयंस्तमः ॥ ८ ॥
 कथंचिद्दृष्टवान्ब्रह्मा दुर्देशमकृतात्मनाम् ॥ इन्द्रनीलप्रतीकाशं स्मितारयं पद्मलोचनम् ॥ ९ ॥ किरीटहार
 केयूरकुंडलैः कटकादिभिः ॥ विभ्राजमानं श्रीवत्सुकौस्तुभप्रभयान्वितम् ॥ १० ॥ स्तुवाद्भिः सनकाद्यैश्च
 पार्षदैः परिवेष्टितम् ॥ शंखचक्रगदापद्मवनमालाविराजितम् ॥ ११ ॥

इति शेषः अखिललोकहृत्स्थं सर्वांतर्यामिणमित्यर्थः स्रवा एष आत्मा हृदीति श्रुतेः अजरं एष महानात्मा अजर इति श्रुतेः सर्वज्ञम् यः सर्वज्ञः स सर्व
 विदिति श्रुतेः ईशम् एष सर्वेश्वर इति श्रुतेः हरिं हराम्यघां हि स्मर्तृणां हविर्भागं कर्तौ तथा वर्णश्च मे हरिर्यस्मात्तस्माद्धरिं हरं स्मृत इति श्रुतेः
 श्रुतिसिद्धनिर्मलहरिविष्णुप्रभृतिपदयुक्तैः पुराणोद्भवैः स्तोत्रैरित्यर्थः भक्तिमूलिकैव च गद्गदवाणीभक्तिजत्वा देवानंदवाष्पाणां विमलत्वम् ॥
 ॥ ७ ॥ सहस्रांशुसहस्रं सूर्यसहस्रम् ॥ ८ ॥ अकृतात्मनां ज्ञानहीनानाम् तेजोराशित्वात् कथंचिद्दर्शनम् ॥ ९ ॥ १० ॥ पार्षदाः पार्ष
 दगणाः ॥ ११ ॥

स्वर्णवर्णांबरपीतांबरम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ प्राणः क्रियाशक्तिप्रधानोऽशः तेन कर्माद्वेयसंग्रहः बुद्धिर्द्रव्याणि श्रोत्रादीनि आत्मा मनस्तैः कारणभू-
 तैर्नतोऽस्मि कर्मप्राशान्मुमुक्षुभिर्यत्पदं द्विचिंत्यते इत्यन्वयः ॥ १४ ॥ गुणमय्यासत्त्वरजस्तमोगुणयुक्त्या मायया सचिवया जगत्सृजसि तेन सृष्ट-
 त्वादिना तैलेपोऽहं स्त्रष्टेत्याद्याभिमानो न तत्र हेतुगर्भविशेषणम् आनंदानुभवात्मनः आनंदाभिन्नानुभवरूप आत्मा यस्य तस्य एवं च स्वस्वरूपा
 परोक्षेण सर्वत्र भित्त्या दृष्ट्या तदभिमानरहित इति भावः ॥ १५ ॥ दुष्टानां मलिनान्तःकरणानाम् शुद्धात्मताशुद्धान्तःकरणता ते यशसितवगुणकीर्त-
 स्वर्णयज्ञोपवीतेन स्वर्णवर्णावरेण च ॥ १२ ॥ श्रिया भूय्या च सहितं गरुडोपरि संस्थितम् ॥ हर्षगद्गदया
 वाचास्तोतुं समुपचक्रमे ॥ १३ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ नतोऽस्मि ते पदं देव प्राणबुद्धिर्द्रव्यात्मभिः ॥ यच्चिंत्यते
 कर्मप्राशान्मुमुक्षुभिः ॥ १४ ॥ मायया गुणमय्यात्वं सृजस्य वसिलुं पासि ॥ जगत्तेन न तैलेप आ-
 नंदानुभवात्मनः ॥ १५ ॥ तथा शुद्धिर्न दुष्टानां दानाध्ययनकर्मभिः ॥ शुद्धात्मता ते यशसि सदा भक्तिम-
 तां यथा ॥ १६ ॥ अतस्तवांग्निर्मेदष्टाश्चित्तदोषापनुत्तये ॥ सद्योऽतर्ह्येनित्यं मुनिभिः सात्वतैर्वृतः ॥
 ॥ १७ ॥ ब्रह्माद्यैः स्वार्थसिद्ध्यर्थं मस्माभिः पूर्वसेवितः ॥ अपरोक्षानुभूत्यर्थं ज्ञानिभिर्हृदि भावितः ॥
 ॥ १८ ॥ तवांग्निपूजानिर्माल्यतुलसीमालया विभो ॥ स्पर्धते वक्षसि पदं लब्ध्वा पि श्रीः सपत्नवत् ॥ १९ ॥
 अतस्त्वत्पादभक्तेषु तव भक्तिः श्रियोऽधिका ॥ भक्तिमेवाभिवाञ्छन्ति त्वद्भक्ताः सारवेदिनः ॥ २० ॥ अत-
 स्त्वत्पादकमले भक्तिरेव सदाऽस्तु मे ॥ संसारामयतप्तानां भेषजं भक्तिरेव ते ॥ २१ ॥ इति ब्रुवंतं ब्रह्माणं व-
 भाषे भगवान्हरिः ॥ किंकरोमीति तं वेधाः प्रत्युवाचातिहर्षितः ॥ २२ ॥

ने ॥ १६ ॥ सात्वतैर्भक्तैः वृत्तोऽतर्ह्येनित्यं सद्यो दृष्टस्तवांग्निर्मेचित्तदोषापनुत्तयेऽस्त्विति शेषः ॥ १७ ॥ स्वार्थसिद्ध्यर्थं स्वकर्तव्यसृष्ट्यादि-
 सिद्ध्यर्थं ज्ञानिभिः ज्ञानेच्छुभिः ॥ १८ ॥ सपत्नवत् आर्षोऽहस्वः सपत्नीवदित्यर्थः ॥ १९ ॥ यतः स्वचरणभक्तेषु तव लक्ष्मीतोऽप्याधिका
 भक्तिः प्रीतिः अतः सारवेदिनस्त्वद्भक्तास्त्वच्चरणयोर्भक्तिमेवावाञ्छन्ति ॥ २० ॥ अत इति यतस्ते भक्तिरेव संसाररोगभेषजमत इत्यन्वयः ॥
 ॥ २१ ॥ ब्रह्माणं हरिः किंकरोमीति वभाषे अथ तं हरिं वेधाः प्रत्युवाचेति संबन्धः ॥ २२ ॥

रावणइति रावयामासलोकान्यस्तस्माद्रावणउच्यतेइतिभारतोक्तः मयाब्रह्मणादत्तेनवरेणदर्पितोऽहंकृतः वरश्चमनुष्यातिरिक्तावध्यत्व
रूपः ॥ २३ ॥ तदेवाह मानुषेणेति ॥ २४ ॥ कश्यपस्यतपसातोषितेनमेमयातस्मैवरोदत्तः यत्त्वंयाचिष्यसितत्तुभ्यंदास्यामीतिकृत
वरदानप्रतिज्ञइत्यर्थः ॥ २५ ॥ ततस्तेनाहंपुत्रभावाययाचितोमयाचतत्तथेत्यंगीकृतमित्यर्थः ॥ २६ ॥ अहंतस्यपुत्रतामेत्यपुत्रतांप्राप्स्या
मीतिसंकल्प्य कौसल्यायामितरयोःसुमित्राकैकेयोरहमेवात्मानंचतुर्धाचतुःप्रकारावयवसंस्थानैरामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नेतिचतुःप्रकारनामाभि

भगवन्रावणोनामपौलस्त्यतनयोमहान् ॥ राक्षसानामधिपतिर्महत्तवरदर्पितः ॥ २३ ॥ त्रिलोकीलो
कपालांश्चबाधतेविश्वबाधकः ॥ मानुषेणमृतिस्तस्यमयाकल्याणकल्पिता ॥ २४ ॥ अतस्त्वंमानुषोभू
त्वाजहिदेवरिपुं प्रभो ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कश्यपस्यवरोदत्तस्तपसातोषितेनमे ॥ २५ ॥ याचितःपु
त्रभावायतथेत्यंगीकृतंमया ॥ सइदानींदशरथोभूत्वातिष्ठतिभूतले ॥ २६ ॥ तस्याहंपुत्रतामेत्यकौस
ल्यायांशुभेदिने ॥ चतुर्धात्मानमेवाहंसृजामीतरयोःपृथक् ॥ २७ ॥ योगमायाऽपिसीतेतिजनकस्यगृहे
तदा ॥ उत्पत्स्यतेतयासार्धसर्वसंपादयाम्यहम् ॥ २८ ॥ इत्युत्कांऽतर्दधेविष्णुर्ब्रह्मादेवानथाब्रवीत् ॥
ब्रह्मोवाच ॥ विष्णुर्मानुषरूपेणभविष्यतिरघोःकुले ॥ २९ ॥ यूयंसृजध्वंसर्वेऽपिवानरेऽंशसंभवान् ॥
विष्णोःसहायंकुरुतयावत्स्थास्यतिभूतले ॥ ३० ॥ इतिदेवान्समांदिश्यसमाश्वास्यचमेदिनीम् ॥ ययौ
ब्रह्मास्वभवनंविज्वरःसुखमास्थितः ॥ ३१ ॥ देवाश्चसर्वेहरिरूपधारिणःस्थिताःसहायार्थमितस्ततोहरेः॥
महाबलाःपर्वतवृक्षयोधिनःप्रतीक्षमाणाभगवंतमीश्वरम् ॥ ३२ ॥ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहे
श्वरसंवादेबालकांडेद्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीरामचंद्रार्पणमस्तु ॥

श्रमृजामिस्त्रक्ष्यामि वर्तमानसापीप्येलट् ॥ २७ ॥ योगमायेति योगोमत्संकल्पस्तद्वशवर्तिनीमायेत्यर्थः नाहंप्रकाशःसर्वस्ययोगमाया
समावृतइतिगीतोक्तेः तयासार्धतांसहकारिणींप्राप्य ॥ २८ ॥ २९ ॥ अंशसंभवान्स्वस्वांशसंभवान्वानरानित्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥
इतस्ततःपर्वतवनेषु ॥ ३२ ॥ इतिश्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणसमर्थेत्यादिवि० श्रीरामवर्मणःकृतौअध्यात्मरामायणेसेतौबालकांडेद्वि
तीयःसर्गः ॥ २ ॥

अथरामजन्माह अथेति ॥ १ ॥ २ ॥ सर्वदुःखायेति मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्मणोति श्रुतेः ॥ ३ ॥ ४ ॥ शांताभर्तारं शांता
लोमपाददशरथस्यांगपतेरेतदशरथमित्रस्य कन्यानेन राज्ञा ततो लब्धा स्वदुहितृत्वेन कल्पितेत्याख्यायिका पुत्रकामस्य कर्तव्येष्टिः पुत्रकामेष्टिः

श्रीमहादेव उवाच ॥ अथ राजा दशरथः श्रीमान्सत्यपरायणः ॥ अयोध्याधिपतिवर्तिः सर्वलोकेषु विश्रुतः ॥
॥ १ ॥ सोऽनपत्यत्वं दुःखेन पीडितो गुरुमेकदा ॥ वसिष्ठं स्वकुलाचार्यमभिवाद्येदमब्रवीत् ॥ २ ॥ स्वा
मिन्पुत्राः कथं मे स्युः सर्वलक्षणलक्षिताः ॥ पुत्रहीनस्य मे राज्यं सर्वदुःखाय कल्पते ॥ ३ ॥ ततोऽब्रवीद्वासि
ष्ठस्तं भविष्यं तिसुतास्तव ॥ चत्वारः सत्त्वसंपन्ना लोकपाला इवापराः ॥ ४ ॥ शांताभर्तारमानीय ऋष्यशृं
गं तपोधनम् ॥ अस्माभिः सहितः पुत्रकामेष्टिं शीघ्रमाचर ॥ ५ ॥ तथेति मुनिमानीय मंत्रिभिः सहितः शु
चिः ॥ यज्ञकर्मसमारेमे मुनिभिर्वीतकल्मषैः ॥ ६ ॥ श्रद्धया हूयमानेऽग्नौ तप्तजांबूनदप्रभः ॥ पायसं स्व
र्णपात्रस्थं गृहीत्वोवाच हव्यवाट् ॥ ७ ॥ गृहाण पायसं दिव्यं पुत्रीयं देवनिर्मितम् ॥ लप्स्यसे परमात्मानं पु
त्रत्वेन न संशयः ॥ ८ ॥ इत्युक्त्वा पायसं दत्त्वा राज्ञे सोऽतर्दधेऽनलः ॥ ववंदे मुनिशार्दूलो राजालब्धमनोर
थः ॥ ९ ॥ वसिष्ठ ऋष्यशृंगाम्यामनुज्ञातो ददौ हविः ॥ कौसल्यायै सकैकेय्यै अर्धमर्धं प्रयत्नतः ॥ १० ॥

॥ ५ ॥ मुनिऋष्यशृंगं मुनिभिर्वसिष्ठाद्यैः ॥ ६ ॥ तप्तजांबूनदं कृतमलापहरणं स्वर्णतट्टकातिः हव्यवाड्यैः अयमेव प्राजापत्यं नरं विद्धि
मामिहाभ्यागतं नृपेति वारमीकीये प्राजापत्यशब्देनोक्तः ॥ ७ ॥ पुत्रीयं पुत्राय हितम् ॥ ८ ॥ मुनिशार्दूलो वासिष्ठ ऋष्यशृंगौ ॥ ९ ॥ १० ॥

जगृधुःभृशं तदिच्छावती गृधुः अभिकांसायामित्यतो यद्वलुगं तादागमशास्त्रा नित्यत्वेन रुग्णभावे त्रसि गृधुः विषिक्षिपेः कुरारिति क्रौरूपम् पौत्रिकं च
रुमिति षष्ठ्यभावार्थः पुत्रः प्रयोजनं यस्य तादृशं च रुमित्यर्थः स्वभागार्धस्वशब्द आत्मीयवाची स्वीयस्य भागः स्वभागस्तद्वर्धस्वदत्तस्य च
तुर्थांशमित्यर्थः एवमग्रेऽपि वाल्मीकीयेऽपि कौसल्यायै नरपतिः पायसार्धं ददौ तदा अर्धाद्वर्धददौ चापि सुमित्रायै नराधिपः कैकेय्यै चावाशि
ष्ठार्धददौ पुत्रार्थकारणात् प्रददौ चावाशिष्ठार्धपायसस्यामृतोपमम् अनुचित्य सुमित्रायै पुनरेवमही पतिरिति श्लोकयोः कौसल्यायै दत्तार्धस्यार्धा
द्वर्धचतुर्थांशरूपं सुमित्रायै ददौ कौसल्यायादापितवानित्यर्थः कार्यः अर्धादित्यत्र कस्यार्धादित्याकांक्षायां मुपस्थित कौसल्यादत्तपायसार्धान्वय
स्यैवौचित्यात् अंतर्भावित्यर्थत्वे मानं चैतदेकवाक्यतैव एवं कैकेय्यै कौसल्यादत्तार्धादवाशिष्ठमर्धददौ ततः कौसल्यादत्तावाशिष्ठस्य कैकेय्यै
दत्तस्य यद्वर्धतद्वर्धविचार्य पुनरपि सुमित्रायै ददौ प्रापयामासेत्यर्थः अत्र चार्धपदावृत्तिर्बोद्ध्या एवं हि एतद्व्येन तस्यैकवाक्यता भवति तत्तद्वत्तभा
गजन्यस्य तत्तत्पुत्राधीनतौचित्ये नैव मेवोचितं सेव्यसेवकभावलाभार्थम् ततस्ततो न्यूनांशत्वं स्य लक्ष्मणशत्रुघ्नयो रौचित्याच्चात्रत्य स्वभागार्धमि

ततः सुमित्रासंप्राप्ता जगृधुः पौत्रिकं चरुम् ॥ कौसल्या तु स्वभागार्धददौ तस्यै मुदान्विता ॥ ११ ॥ कैके
यी च स्वभागार्धददौ प्रीतिसमन्विता ॥ उपभुज्य चरुं सर्वाः स्त्रियोगर्भसमन्विताः ॥ १२ ॥ देवता इव रेजु
स्ताः स्वभासाराजमंदिरे ॥ दशमे मासि कौसल्या सुषुवे पुत्रमद्भुतम् ॥ १३ ॥

तियथा श्रुतं न व्याख्यातम् कालिदासोऽपि सतेजो वैष्णवं पत्न्योर्विभेजे चरुं संज्ञितम् द्यावापृथिव्योः प्रत्यग्रमहर्षीतिरिवातपम् अर्चिता तस्य
कौसल्या प्रिया केकयवंशजा अतः संभाविता ताभ्यां सुमित्रामैच्छदीश्वरः ते बहुज्ञस्य चित्तज्ञे पत्न्यौ पत्युर्महीक्षितः चरोरर्धार्धभागाभ्यां ताम
भोजयतामुभे साहिप्रणयवत्यासीत्स पत्न्योरुभयोरपित्याह चरोरर्धार्धभागाभ्यामित्यस्य स्वस्वलब्धचरुभागाभ्यामित्यर्थः एवं च रामभर
तौ त्रित्र्यंशौ लक्ष्मणशत्रुघ्नावष्टमांशवितिसिद्धम् वाल्मीकीयव्याख्यातारौ कतकाचार्यश्रीरामाचार्यावप्येवमेवोचतुः अन्येतुतद्व्याख्याता
रः कौसल्यायै संपूर्णपायसार्धददौ ततः पात्रस्थादधर्धसर्वपायसं चतुर्थांशं सुमित्रायै दत्तवान् स्वयमेव ततः पात्रेऽवाशिष्ठस्य चतुर्थांशस्यार्धमष्टमां
शं कैकेय्यै दत्तवान् ततः पुनरवाशिष्ठमर्धमष्टमांशरूपं पुनरपि सुमित्रायै दत्तवानिति यथा श्रुतं ग्राहिणो व्याचक्षते तेषामेताद्विरोधो रामलक्ष्मणयो
रेव भरतशत्रुघ्नयोरेवैकवाक्यताया बीजालाभश्चावाशिष्ठार्धपदे क्वचित् षष्ठीतत्पुरुषः क्वचित् कर्मधारय इति वैषम्यं च ॥ ११ ॥ स्वभागार्धमिति
प्राग्वत् ॥ १२ ॥ १३ ॥

मधुमासेचैत्रे शितैशुक्ले कर्कटेकैलंग्रे पुनर्वस्वक्षसाहितेपुनर्वसुनक्षत्रसाहितेइतिकैलग्राविशेषणम् ग्रहपंचकेचंद्रबुध-रेक्तेरविभौमगुरु
भृगुशानिरूपे तदुच्चस्थानानिचक्रमेणमेषमकरकर्कमीनतुलाख्यानि ॥ १४ ॥ सर्वग्रहास्तोदयस्यरव्यधीनत्वात्तदुच्चस्थानंस्फुटयति मेष
मिति तेनसर्वेषामनस्तगत्वंमूचितम् पुष्पवृष्टिसमाकुलेकाण्डेइत्यर्थः ॥ १५ ॥ तत्रकौसल्यानुग्रहायप्रथमंयेनरूपेणप्रादुर्भूतस्तद्रूपमाह नीलो
त्पलेति ॥ १६ ॥ १७ ॥ अनुग्रहाख्येति भक्तानुग्रहाख्योयोद्धदयस्थइंदुस्तस्यसूचिकास्मितरूपाचंद्रिकायस्यसः स्मितं च ईषद्विकसि

मधुमासेसितेपक्षेनवस्यांकर्कटेशुभे ॥ पुनर्वस्वक्षसाहितेउच्चस्थेग्रहपंचके ॥ १४ ॥ मेषपूषणिसंप्राप्तेपु
ष्पवृष्टिसमाकुले ॥ आविरासीज्जगन्नाथःपरमात्मासनातनः ॥ १५ ॥ नीलोत्पलदलश्यामःपीतवासा
श्वतुर्भुजः ॥ जलजारुणनेत्रांतःस्फुरत्कुंडलमंडितः ॥ १६ ॥ सहस्रार्कप्रतीकाशःकिरीटीकुंचिताल
कः ॥ शंखचक्रगदापद्मवनमालाविराजितः ॥ १७ ॥ अनुग्रहाख्यल्लत्स्येन्दुसूचकस्मितचंद्रिकः ॥ क
रुणारससंपूर्णविशालोत्पललोचनः ॥ श्रीवत्सहारकेयूरनूपुरादिविभूषणः ॥ १८ ॥ दृष्ट्वातंपरमात्मानं
कौसल्याविस्मयाकुला ॥ हर्षाश्रुपूर्णनयनानत्वाप्रांजलिरब्रवीत् ॥ १९ ॥ कौसल्योवाच ॥ देवदेवनम
स्तेऽस्तुशंखचक्रगदाधर ॥ परमात्माऽच्युतोऽनंतःपूर्णस्त्वंपुरुषोत्तमः ॥ २० ॥ वदंत्यगोचरंवाचांबु
द्ध्यादीनामतींद्रियम् ॥ त्वांवेदवादिनःसत्तामात्रंज्ञानैकविग्रहम् ॥ २१ ॥

तैर्गच्छैःकटाक्षैःसौष्ठवान्वितैः अलक्षितद्विजंधीरमुत्तमानांस्मितंभवेदितिलक्षणम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ परमात्माशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः अच्युतः
स्वस्वरूपात्कदाऽपिनच्युतः शाश्वतंशिवमच्युतमितिश्रुतेः अनंतःअनंतगुणःनित्यत्वादंतरहितइति पूर्णःदेशकालापरिच्छेद्यः पुरुषेभ्यउ
त्तमः सर्वाधिष्ठानत्वात् ॥ २० ॥ वाचांबुद्ध्यादीनामिंद्रियाणांचागोचरंवदंति यतोवाचोनिवर्ततेअप्राप्यमनसासहेत्यादिश्रुतयः वागा
दिसर्वद्रष्टृत्वाच्चनतासांविषयः नहिघटादिप्रकाशकोदीपोघटादिविषयोभवति अतएवत्वामतींद्रियंवेदवादिनोवेदज्ञावदंति तेत्वांसत्तामा
त्रंसर्वत्रस्वसंबधात्सदितिव्यवहारोपपादकं सर्वाःप्रजाःसदायतनाइतिश्रुतेः ज्ञानैकविग्रहंसत्यंज्ञानमितिश्रुतेर्वदंति ॥ २१ ॥

त्वमेति त्वमेवमाययासत्त्वादिगुणसंयुक्तस्तत्तद्गुणसंयुक्तब्रह्मविष्णुरुद्रात्मकः सन्मृष्ट्यादिकरोषि तत्ररजःप्रधानोब्रह्मा सत्त्वप्रधानोविष्णुः तमःप्रधानोरुद्रःविष्णोर्देत्यादिहंतृत्वमपिपालनार्थमेव दुष्टनिग्रहंविनाशिष्टपालनायोगात् परमार्थतस्तुनिर्गुणएवत्वमित्याह तुर्य एवेति तत्तद्गुणसंयुक्तोक्तमूर्तित्रयापेक्षयाचतुर्थइत्यर्थः यद्वा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थासुविश्वतैजसप्राज्ञेभ्यस्तुर्यइत्यर्थः नवाहिःप्रज्ञानांतः प्रज्ञानोभयतःप्रज्ञामितिश्रुतेः इयं हि क्रमेण जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थानिषेधति अतएवसदाऽमलःमायागुणास्पृष्टत्वादित्यर्थः ॥ २२ ॥ अमलत्वंमूचितांनिर्विकारत्वमेवस्फुटयति करोषीवेति मायागतकृतिगत्यादिभिस्तद्भानिवभासि वस्तुतोविकारहीनत्वान्नकर्तेत्यादि अकुर्वन्सर्वकृच्छ्रुद्धास्तिष्ठन्नत्येतिधावतः माययासर्वशक्तित्वादजःसबहुधामतइत्यभियुक्तोक्तेः ॥ २३ ॥ निर्विकारत्वेहेतुःश्रुतिदर्शितइत्याह

त्वमेवमाययाविश्वंसृजस्यवसिहंसिच ॥ सत्त्वादिगुणसंयुक्तस्तुर्यएवामलःसदा ॥ २२ ॥ करोषीवनकर्तालंगच्छसीवनगच्छसि ॥ नशृणोषिशृणोषीवपश्यसीवनपश्यसि ॥ २३ ॥ अप्राणोह्यमनाःशुद्धइत्यादिश्रुतिरब्रवीत् ॥ समःसर्वेषुभूतेषुतिष्ठन्नपिनलक्ष्यसे ॥ २४ ॥ अज्ञानध्वांतचित्तानांव्यक्तएवसुमेधसाम् ॥ जठरेतवदृश्यंतेब्रह्मांडाःपरमाणवः ॥ २५ ॥ त्वंममोदरसंभूतइतिलोकान्विडंबसे ॥ भक्तेषुपारवश्यंतेदृष्टंमेऽद्यरघूत्तम ॥ २६ ॥ संसारसागरेमग्रापतिपुत्रधनादिषु ॥ भ्रमामिमाययातेऽद्यपादमूलमुपागता ॥ २७ ॥ देवत्वद्रूपमेतन्मेसदातिष्ठतुमानसे ॥ आवृणोतुनमांमायातवविश्वविमोहिनी ॥ २८ ॥

अप्राणइति दिव्योह्यमूर्तःपुरुषःसबाह्याभ्यंतरोह्यजः अप्राणोह्यमनाःशुद्धोऽक्षरात्परतरःपरइतिमुंडकश्रुतिः प्राणाद्युपाधिरहितः अतएवकृतिगत्यादिरहितइतिभावः अक्षरमत्रमायाततःपरतरःतद्गुणास्पृष्टःसर्वतःपरउत्कृष्टइतिश्रुत्यर्थः सर्वभूतेषुसमःसन्घटइत्यादिप्रतीतेःसर्वत्रानुस्यूतत्वात् अतःसर्वत्रतिष्ठन्नपि ॥ २४ ॥ अज्ञानध्वांतचित्तानांअज्ञानरूपांधकारवाच्चितैः शेषेषुषी तैर्नलक्ष्यसे सुमेधसांतत्त्वज्ञानांव्यक्तएव दृश्यतेत्वय्ययाबुद्ध्यासूक्ष्मयासूक्ष्मदर्शिभिरितिश्रुतेः यस्यतवजठरेब्रह्मांडाःपरमाणवइवदृश्यंते ॥ २५ ॥ सत्त्वंममोदरसंभूतइतिलोकान्मममाहात्म्यंविडंबसेख्यापयसि एतत्सर्वभक्तपारवश्यादित्याह भक्तेष्विति ॥ २६ ॥ यद्यपितेमाययाऽपत्यादिषुमग्रातद्विषयोत्कटेच्छावतीसंसारसागरेभ्रमामितथाऽप्यद्यतेपादमूलमागतातारिण्यामीतिमन्येइतिशेषः ॥ २७ ॥ एतत्त्वद्रूपंशंखचक्रगदाधरत्वविशिष्टं आशास्यांतरमाह आवृणोत्विति ॥ २८ ॥

उपसंहारेहेतुरलौकिकमिति सर्वलोकैर्द्रष्टुमशक्यतेजोमयत्वादित्यर्थः ॥ २९ ॥ ननुत्वत्तारणार्थमेव रूपपरिग्रह इति चेत्तत्राह ललितेति
तमः अज्ञानमूलं संसारम् ॥ ३० ॥ त्वदिष्टरूपभवने हेतुमाह अहंत्विति मानुषत्वमुपागतः मानुषत्वं प्राप्तुं कृतमतिः ॥ ३१ ॥ तर्हि प्र
थममेव किं तथारूपं न कृतमत आह त्वयेति अहं पुत्रो यस्यास्तद्भावो मत्पुत्रत्वमतस्तत्प्रकटीकर्तुं तथा कृतमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ प्राक्तनतपसः

उपसंहरा विश्वात्मन्नदोरूपमलौकिकम् ॥ दर्शयस्व महानंदबालभावं सुकोमलम् ॥ २९ ॥ ललितार्लि
गनालापैस्तरिष्याम्युत्कटंतमः ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ यद्यदिष्टं तवास्त्यं वतत्तद्भवतु नान्यथा ॥ ३० ॥
अहंतु ब्रह्मणा पूर्वभूमेर्भारापनुत्तये ॥ प्रार्थितो रावणं हंतुं मानुषत्वमुपागतः ॥ ३१ ॥ त्वया दशरथेनाहंतप
साऽऽराधितः पुरा ॥ मत्पुत्रत्वाभिकांक्षिण्या तथा कृतमनिंदिते ॥ ३२ ॥ रूपमेतत्त्वया दृष्टं प्राक्तनं तपसः फ
लम् ॥ महर्शनं विमोक्षाय कल्पते ह्यन्यदुर्लभम् ॥ ३३ ॥ संवादमावयोर्यस्तु पठेद्वा शृणुयादपि ॥ स या
ति मम सारूप्यं मरणे मत्स्मृतिलभेत् ॥ ३४ ॥ इत्युक्त्वामातरं रामो बालो भूत्वा रुरोदह ॥ बालत्वेऽपीद्र
नीलाभो विशालाक्षोऽतिसुंदरः ॥ ३५ ॥ बालारुणप्रतीकाशोलालिताखिललोकपः ॥ अथ राजा दशरथः
श्रुत्वा पुत्रोद्भवोत्सवम् ॥ आनंदार्णवमग्नोऽसावाययौ गुरुणा सह ॥ ३६ ॥ रामं राजीवपत्राक्षं दृष्ट्वा हर्षा
श्रुसंभृतः ॥ गुरुणा जातकर्माणि कर्तव्यानि चकार सः ॥ ३७ ॥ कैकेयीचाथ भरतमसूतकमलेक्षणा ॥
सुमित्रायां यमौ जातौ पूर्णे दुःसदृशाननौ ॥ ३८ ॥

फलभूतमेतद्रूपं त्वया दृष्टम् ननु त्वदर्शनमात्रं न पुरुषार्थोऽत आह मदिति एव रूपस्य मम दर्शनमन्यैस्तपोहीनैर्दुर्लभं विमोक्षाय कल्पते चित्त
शुद्धिद्वारा तत्त्वमस्यादिवाक्यज्ञानसंपादकत्वेनेति भावः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ भक्तानुग्रहार्थं तद्विद्येयं मायिकं भगवतो रूपमाह बालत्वेऽपीति
॥ ३५ ॥ लालिताखिललोकपः स्वावतरणेन लालितास्तोषिता अखिललोकपः इन्द्रादयो येन सः पुत्रोद्भवः पुत्रोत्पत्तिस्तद्रूपमुत्सवम् ॥ ३६ ॥
राजीवं कमलम् गुरुणेति करणेन तृतीया ज्ञातकर्माणि बहुवचनेन नामकरणपर्यंत कर्तव्यपष्टीपूजादिसंग्रहः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

पुरभीर्गाः ॥ ३९ ॥ अथनामकरणेनाम्रामन्वर्यत्वंदर्शयति यस्मिन्निति विद्ययातच्चज्ञानेनअज्ञानविष्टवेअज्ञाननाशेत्तन्निमित्तंयास्मिन्यो
गिनोरमंतेइत्येकः योगांतरमाह रमणाद्रक्तानांवपुःसौंदर्येणरमणाद्रामइत्यपियोगइतिशेषः रमणंरामः भावेघञ् तंकरोतिरामयति तत्क
रोतीतिणिच् रामयतीतिरामः णिजंतादच् तथाचभक्तान्रमयतीतिफलितोऽर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ पायसांशानुसारतःकौसल्यापायसां
शत्वाल्लक्ष्मणोरामानुचरः कैकेयीपायसांशत्वाच्छत्रुघ्नोभरतानुचरइत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ स्वर्णमयाश्वत्थपर्णस्यप्रांतेसंयुक्तानिन्यानि

तदाग्रामसहस्राणिब्राह्मणेभ्योमुदाददौ ॥ सुवर्णानिचरत्बानिवासांसिसुरभीःशुभाः ॥ ३९ ॥ यास्मिन्
मंतेमुनयोविद्ययाऽज्ञानविष्टवे ॥ तंगुरुःप्राहरामेतिरमणाद्रामइत्यपि ॥ ४० ॥ भरणाद्भरतोनामलक्ष्मणं
लक्षणान्वितम् ॥ शत्रुघ्नंशत्रुहंतारमेवंगुरुरभाषत ॥ ४१ ॥ लक्ष्मणोरामचंद्रेणशत्रुघ्नोभरतेनच ॥ द्वंद्वी
भूयचरंतौतौपायसांशानुसारतः ॥ ४२ ॥ रामस्तुलक्ष्मणेनाथविचरन्वाललीलया ॥ रमयामासपितरौ
चेष्टितैर्मुग्धभाषितैः ॥ ४३ ॥ भालेस्वर्णमयाश्वत्थपर्णमुक्ताफलप्रभम् ॥ कंठेरत्नमणिव्रातमध्यहीपि
नखांचितम् ॥ ४४ ॥ कर्णयोःस्वर्णसंपन्नरत्नार्जुनसटालुकम् ॥ सिंजानमणिमंजीरकटिसूत्रांगदैर्दृतम्
॥ ४५ ॥ स्मितवक्त्राल्पदशनमिंद्रनीलमणिप्रभम् ॥ अंगणेरिंशमाणंतंतर्णकाननुसर्वतः ॥ ४६ ॥

मुक्ताफलानितैःप्रभाशोभायस्यतम् रत्नमणीनांव्रातःसमूहस्तन्मध्येवर्तमानंयद्द्वीपिनखंव्याघ्रनखंतेनांचितंमंडितम् यत्तुव्याघ्रव्याल्लगजा
निसहान्श्वोष्ट्रमहिषान्वृषम् भूषणेष्वत्यजेदष्टौयदीच्छेच्चिरजीवितामिति तत्तुभूषणेषुव्याघ्राद्याकारचित्रनिषेधपरंनतुमुख्यव्याघ्राद्यवय
वनिषेधकमित्याहुः ॥ ४४ ॥ स्वर्णसंपन्नानिवाटिताभिरत्नानियस्मिस्तत्तुअर्जुनवृक्षस्यसटालुकमपक्वफलंतदाकारंभूषणंस्य रत्नार्जुनशलाटु
कमितिपाठांतरम् अर्थस्तुल्यः सिंजानाःशब्दयुक्तायेमणयस्तद्युक्तैःमंजीरकटिसूत्रांगदैर्दृतम् मंजीरःपादभूषणम् अंगदोच्चाहुभूषणम् ॥ ४५ ॥
स्मितांस्मृतयुक्तंयस्यसचासावल्पदशनश्चतम् तर्णकान्गोवत्साननुतत्पुच्छप्रांतधरणपूर्वसर्वतोऽरिंशमाणंपारितोवालगत्याखेलंतम् ॥ ४६ ॥

दृष्टेति तादृशीतक्रीडामित्यर्थः ॥ ४७ ॥ प्रेम्णा आहूतोऽपीतिशेषः लीलयाक्रीडासत्त्वानायातीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ योगिमनोगतिर्योगि
मनोविषयम् कर्दमांकितपाणिनोपलक्षितइतिशेषः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ पुत्रादिकल्याणमुद्दिश्यसधवाभ्योदीयमानभक्ष्यविशेषवायनानि
प्रकुर्वतीबभूवेतिशेषः कर्णशष्कुलीकर्णपूरादयोभक्ष्यविशेषाः वर्षवृद्धिर्वर्षारंभदिनकर्त्तव्यं कर्म ॥ ५१ ॥ गृहकृत्यत्यागकारणंचापल्य

दृष्ट्वादशरथोराजाकौसल्यामुमुदेतदा ॥ भोक्ष्यमाणोदशरथोराममेहीतिचासकृत् ॥ ४७ ॥ आह्वयत्यति
हर्षेणप्रेम्णानायातिलीलया ॥ आनयेतिचकौसल्यामाहसासास्मितासुतम् ॥ ४८ ॥ धावत्यपिनशक्रो
तिस्प्रष्टुंयोगिमनोगतिम् ॥ प्रहसन्स्वयमायातिकर्दमांकितपाणिना ॥ ४९ ॥ किंचिद्ब्रूहीत्वाकवलंपुनरे
वपलायते ॥ कौसल्याजननीतस्यमासिमासिप्रकुर्वती ॥ ५० ॥ वायनानिविचित्राणिसमलंकृत्यराघवम् ॥
अपूपान्मोदकान्कृत्वाकर्णशष्कुलिकास्तथा ॥ कर्णपूरांश्चविविधान्वर्षवृद्धौचवायनम् ॥ ५१ ॥ गृह
कृत्यंतयात्यक्तंतस्यचापल्यकारणात् ॥ एकदारघुनाथोऽसौगतोमातरमंतिके ॥ ५२ ॥ भोजनंदेहिमे
मातर्नश्रुतंकार्यसक्तया ॥ ततःक्रोधेनभांडानिलगुडेनाहनत्तदा ॥ ५३ ॥ शिष्यस्थंपातयामासगव्यं
चनवनीतकम् ॥ लक्ष्मणायददौरामोभरताययथाक्रमम् ॥ ५४ ॥ शत्रुघ्नायददौपश्चादधिदुग्धंतथैवच ॥
सूदेनकथितेमात्रेहास्यंकृत्वाप्रधावति ॥ ५५ ॥ आगतांतांविलोक्याथततःसर्वैःपलायितम् ॥ कौस
ल्याधावमानाऽपिप्रस्वलंतीपदेपदे ॥ ५६ ॥ रघुनाथंकरेधृत्वाकिंचिनोवाचभामिनी ॥ बालभावंस
माश्रित्यमंदमंदंरुरोदह ॥ ५७ ॥ तेसर्वेलालितामात्रागाढमालिङ्गयत्नतः ॥ एवमानंदसंदोहजगदानं
दकारकः ॥ ५८ ॥ मायाबालवपुर्धृत्वारमयामासदंपती ॥ अथकालेनतेसर्वेकौमारंप्रतिपेदिरे ॥ ५९ ॥

मेवदर्शयति एकदेति मातरमंतिकेमातुःसमीपेइत्यर्थः द्वितीयाच्छांद्रसी ॥ ५२ ॥ अहनत् अहन्नित्यर्थः गणकार्यस्यानित्यत्वा
न्नशब्दलुक् ॥ ५३ ॥ गव्यंदधिदुग्धम् ॥ ५४ ॥ सूदःसूपकारः मात्रेकौसल्यायै ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ दंपतीकौस
ल्यादशरथौ कौमारंपंचवर्षाधिकवयम् ॥ ५९ ॥

॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ न करोतीत्यत्र हेतुरविकारीपरिणामहीन इति अविकारीत्यस्यैव व्याख्यानं परिणामहीन इति ॥ ६६ ॥ इति श्रीमत्स० बालकांडे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ ॥ अथ रामं नेतुं विश्वामित्रागमनमा

उपनीतावासिष्ठेन सर्वविद्याविशारदाः ॥ धनुर्वेदे च निरताः सर्वशास्त्रार्थवेदिनः ॥ ६० ॥ बभूवुर्जगतां नाथा
लीलयानरूपिणः ॥ लक्ष्मणस्तु सदाराममनुगच्छतिसादरम् ॥ ६१ ॥ सेव्यसेवकभावेन शत्रुघ्नो भरतं
तथा ॥ रामश्चापधरो नित्यं तूणीबाणान्वितः प्रभुः ॥ ६२ ॥ अश्वारूढो वनं याति मृगयायै स लक्ष्मणः ॥ ह
त्वादुष्टमृगान्सर्वान् पित्रे सर्वं न्यवेदयत् ॥ ६३ ॥ प्रातरुत्थाय सुस्नातः पितरावभिवाद्य च ॥ पौरकार्याणि
सर्वाणि करोति विनयान्वितः ॥ ६४ ॥ बंधुभिः सहितो नित्यं भुक्त्वा मुनिभिरन्वहम् ॥ धर्मशास्त्ररहस्यानि
शृणोति व्याकरोति च ॥ ६५ ॥ एवं परात्मा मनुजावतारो मनुष्यलोकाननुसृत्य सर्वम् ॥ चक्रेऽविकारी परि
णामहीनो विचार्यमाणेन करोति किंचित् ॥ ६६ ॥ इति श्रीमद० बा० तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥
श्रीमहादेव उवाच ॥ कदाचित् कौशिकोऽभ्यागादयोध्यां त्वनलप्रभः ॥ द्रष्टुं रामं परात्मानं जातं ज्ञात्वा स्व
मायया ॥ १ ॥ दृष्ट्वा दशरथो राजा प्रत्युत्थायाचिरेण तु ॥ वसिष्ठेन समागम्य पूजयित्वा यथाविधि ॥ २ ॥
अभिवाद्य मुनिं राजा प्रांजलिर्भक्तिनम्रधीः ॥ कृतार्थोऽस्मि मुनीन्द्राहं त्वदागमनकारणात् ॥ ३ ॥ त्वद्वि
धाय द्रुहं यांति तत्रैवायांति संपदः ॥ यदर्थमागतोऽसित्वं ब्रूहि सत्यं करोमि तत् ॥ ४ ॥

ह कदाचिदिति रामं स्वमायया जातं ज्ञात्वा तं द्रष्टुं मय्यागादित्यन्वयः ॥ १ ॥ अचिरेण शीघ्रं दर्शनाव्यवहितोत्तरकाले प्रत्युत्थाय वसिष्ठेन
समागम्य सहितो भूत्वेति यावत् पूजने मुनिः कर्म ॥ २ ॥ नम्रशरीरत्वेन नम्रधीत्वा नुमानम् त्वदागमनरूपात्कारणादित्यर्थः ॥ ३ ॥ तत्रैव
तद्रुह एव भवद्वाद्यागमनस्य सकलसंपत्प्रतिबंधकदुरितनाशकत्वादिति भावः तत्करोमीति सत्यं ब्रवीमीति शेषः ॥ ४ ॥

दृष्ट्वापर्वप्राप्तिज्ञात्वासुरादीन्यष्टम् ॥ ९ ॥ यदारेभेतदेत्यन्वयः ॥ ६ ॥ तवेति तदैवतवश्रेयइत्यर्थः ॥ ७ ॥ पप्रच्छेत्यस्यविश्वामित्र
 वचोनंतरमित्यादिः ॥ ८ ॥ ९ ॥ इतःमत्सन्निधानात् ॥ १० ॥ प्रत्याख्यातोयदीति भविष्यतीतिशेषः श्रेयोरामवियोगकृतमरणाभाव
 रूपम् असत्यंमुनिप्रत्याख्यानजंपापंतन्मूलंशापंच ॥ ११ ॥ शृण्विति रामःपूर्वमपिमानुषएवेदानींपुनरपिमानुषोजातइतिन किंतुसनात
 विश्वामित्रोऽपितंप्रीतःप्रत्युवाचमहामतिः ॥ अहंपर्वणिसंप्राप्तेदृष्ट्वायष्टुंसुरान्पितृन् ॥ ५ ॥ यदारेभेतदादै
 त्याविघ्नंकुर्वीतिनित्यशः ॥ मारीचश्चसुबाहुश्चपरेचानुचरास्तयोः ॥ ६ ॥ अतस्तयोर्वधार्थायज्येष्ठंरामंप्रय
 च्छमे ॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्रातवश्रेयोभविष्यति ॥ ७ ॥ वसिष्ठेनसहामंयदीयतांयदिरोचते ॥ पप्रच्छगुरु
 मेकांतेराजार्चितापरायणः ॥ ८ ॥ किंकरोमिगुरोरामंत्यक्तुंनोत्सहतेमनः ॥ बहुवर्षसहस्रांतिकष्टेनोत्पादि
 ताःसुताः ॥ ९ ॥ चत्वारोऽमरतुल्यास्तेतेषांरामोऽतिबल्लभः ॥ रामस्त्वितोगच्छतिचेन्नजीवामिकथंचन ॥
 ॥ १० ॥ प्रत्याख्यातोयदिमुनिःशापंदास्यत्यसंशयः ॥ कथंश्रेयोभवेन्मह्यमसत्यंचापिनस्पृशेत् ॥ ११ ॥
 वसिष्ठउवाच ॥ शृणुराजन्देवगुह्यंगोपनीयंप्रयत्नतः ॥ रामोनमानुषोजातःपरमात्मासनातनः ॥ १२ ॥
 भूमेर्भारवतारायब्रह्मणाप्रार्थितःपुरा ॥ सएवजातोभवनेकौसल्यायांतवानघ ॥ १३ ॥ त्वंतुप्रजापतिःपूर्व
 कश्यपोब्रह्मणःसुतः ॥ कौसल्याचादितिर्देवमातापूर्वयशस्विनी ॥ भवंतौतपउग्रंवैतेपाथेबहुवत्सरम् ॥
 ॥ १४ ॥ अग्राम्यविषयौविष्णुपूजाध्यानैकतत्परौ ॥ तदाप्रसन्नोभगवान्वरदोभक्तवत्सलः ॥ १५ ॥ वृ
 णीष्ववरमित्युक्तेत्वंमेपुत्रोभवामल ॥ इतित्वयायाचितोऽसौभगवान्भूतभावनः ॥ १६ ॥ तथेत्युक्त्वाऽद्यपु
 त्रस्तेजातोरामःसएवहि ॥ शेषस्तुलक्ष्मणोराजनराममेवान्वपद्यत ॥ १७ ॥

नोनिर्भिकारत्वात्सदैकरूपोयःपरमात्मा सएवब्रह्मणापुराप्रार्थितःसन्तवभवेनेजातइत्यन्वयः ॥ १२ ॥ १३ ॥ भगवदवतारयोग्यतामा
 ह त्वंत्विति भवंतौतेपाथेतपःकृतवंतौ ॥ १४ ॥ अग्राम्यविषयौग्राम्यविषयानासक्तौ तेनब्रह्मचर्यसूचितम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ शेषोल
 क्ष्मणःशेषांशोलक्ष्मणइत्यर्थः ॥ १७ ॥

शंखचक्रगदाभृतःसंबंधिनौचक्रगरुडावितिशेषः तौभरतशत्रुघ्नौजातावित्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ प्रमुदितांतरःदृष्टचित्तः ॥

॥ २१ ॥ मूर्ध्ववध्रायेति प्रजापतेस्त्वांहिकारेणावजिघ्रामिसहस्रायुषोऽसौजीवशरदःशतमित्यवध्राणमंत्रलिङ्गेनतस्यपुत्राद्यायुर्वृद्धिकर
त्वात्तत्करणमितिबोध्यम् ॥ २२ ॥ आगतौस्वसमीपंप्राप्तौरामलक्ष्मणौ ॥ २३ ॥ गृहीत्वाययौ जगामेत्यर्थः ॥ २४ ॥ बलामिति

जातौभरतशत्रुघ्नौशंखचक्रगदाभृतः ॥ योगमायाऽपिसीतेतिजाताजनकनंदिनी ॥ १८ ॥ विश्वामित्रोऽपि
रामायतांयोजयितुमागतः ॥ एतद्ब्रुह्यतमंराजन्वक्तव्यंकदाचन ॥ १९ ॥ अतःप्रोतेनमनसापूजयित्वाऽथ
कौशिकम् ॥ प्रेषयस्वरमानाथंराघवंसहलक्ष्मणम् ॥ २० ॥ वसिष्ठेनैवमुक्तस्तुराजादशरथस्तदा ॥ कृतक
त्यमिवात्मानंमेनेप्रमुदितांतरः ॥ २१ ॥ आहूयरामरामेतिलक्ष्मणोतिचसादरम् ॥ आलिङ्ग्यमूर्ध्ववध्रायकौ
शिकायसमार्पयत् ॥ २२ ॥ ततोऽतिल्लष्टोभगवान्विश्वामित्रःप्रतापवान् ॥ आशीर्भिरभिनंद्याथआगतौरा
मलक्ष्मणौ ॥ २३ ॥ गृहीत्वाचापतूणीरबाणखड्गधरौययौ ॥ किंचिद्देशमतिक्रम्यराममाहूयभक्तितः ॥ २४ ॥
ददौबलांचातिबलांविद्येद्देवनिर्मिते ॥ ययोर्ग्रहणमात्रेणक्षुत्क्षामादिनजायते ॥ २५ ॥ ततउत्तीर्यगंगांते
ताटकावनमागमन् ॥ विश्वामित्रस्तदाप्राहरामंसत्यपराक्रमम् ॥ २६ ॥ अत्रास्तिताटकानामराक्षसीका
मरूपिणी ॥ बाधतेलोकमखिलंजहितामविचारयन् ॥ २७ ॥ तथेतिधनुरादायसगुणंरघुनंदनः ॥ टंकार
मकरोत्तेनशब्देनापूरयद्दहनम् ॥ २८ ॥ तच्छ्रुत्वाऽसहमानासाताटकाघोररूपिणी ॥ क्रोधसंमूर्छितारामम
भिदुद्रावमेघवत् ॥ २९ ॥ तामेकेनशरेणाशुताडयामासवक्षसि ॥ पपातविपिनेघोरावमंतीरुधिरंबहु ॥ ३० ॥

बलाविद्याशरीरसामर्थ्यसंपादनद्वारेष्टसाधिका बलंवेहितनूपुनइतिमंत्रलिङ्गात् अतिबलानुसंकल्पमात्रादिष्टजनिकेत्याहुः ॥ २९ ॥

॥ २९ ॥ अविचारयनास्त्रिया अवध्यत्वमविचारयन्नित्यर्थः ॥ २७ ॥ सगुणंआरूढज्यं तेनशब्देनधनुःशब्देन ॥ २८ ॥ असहमाने
तिछेदः क्रोधसंमूर्छिताअतिक्रुद्धा ॥ २९ ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ततस्ताटकावधकर्मवशादतिदृष्टो विश्वामित्रः किञ्चिद्विचिंत्य रामगुरुत्वेन स्वस्यांतकाले मुक्तिपदप्राप्तियोग्यता लाभं विचार्येत्यर्थः अभिरामाय रामाय सरहस्यमंत्रमस्त्रजालं ददावित्यन्वयः ॥ ३३ ॥ इति श्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणसमर्थेत्यादि वि० अध्यात्मरामायणे सेतौ बालकांडे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ ॥ तत्र कामाश्रमे ताटकावधस्थानभूते कामाश्रमाख्ये

ततोऽतिसुंदरी यक्षी सर्वाभरणभूषिता ॥ शापात्पिशाचतां प्राप्ता मुक्तारामप्रसादतः ॥ ३१ ॥ नत्वारामं परिक्रम्य गतारामाज्ञया दिवम् ॥ ३२ ॥ ततोऽतिदृष्टः परिरभ्य रामं मूर्धन्यवध्नाय विचिंत्य किञ्चित् ॥ सर्वास्त्रजालं सरहस्यमंत्रं प्रीत्याऽभिरामाय ददौ मुनीन्द्रः ॥ ३३ ॥ ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे बालकांडे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ ॥ श्रीमहादेव उवाच ॥ तत्र कामाश्रमे रम्ये कानने मुनिसंकुले ॥ उषित्वारजनीमेकां प्रभाते प्रस्थिताः शनैः ॥ १ ॥ सिद्धाश्रमंगताः सर्वे सिद्धचारणसेवितम् ॥ विश्वामित्रेण संदिष्टा मुनयस्तन्निवासिनः ॥ २ ॥ पूजां च महतीं चक्रुरामलक्ष्मणयोर्दुतम् ॥ श्रीरामः कौशिकं प्राह मुने दीक्षां प्रविश्यताम् ॥ ३ ॥ दर्शयस्व महाभाग कुतस्तौ राक्षसाधमौ ॥ तथेत्युक्त्वा मुनिर्यष्टुमारेभे मुनिभिः सह ॥ ४ ॥ मध्याह्ने ददृशाते तौ राक्षसौ कामरूपिणौ ॥ मारीचश्च सुबाहुश्च वर्षतौ रुधिरास्थिनी ॥ ५ ॥ रामोऽपि धनुरादाय द्वौ बाणौ संदधे सुधीः ॥ आकर्णीतं समाकृष्य विसर्जत योः पृथक् ॥ ६ ॥ तयोरेकस्तु मारीचं भ्रामयन् शतयोजनम् ॥ पातयामास जलधौ तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ७ ॥

कामस्य रुद्रेणानंगता संपादके वने ताटकाभयादेव मुनिसंकुले ॥ १ ॥ सिद्धाश्रमं विश्वामित्रवासस्थानं वामनाश्रमाख्यं तन्निवासिनः सिद्धाश्रमवासिनः ॥ २ ॥ ३ ॥ कुतः आगच्छतः कस्मिन्काले इति शेषः ॥ ४ ॥ ददृशाते दृष्टौ ॥ ५ ॥ द्वौ बाणौ संदधे ईषत्कालांतरत्वेऽपि युगपदिव ॥ ६ ॥ जलधौ तत्समीपे संपूर्णशतयोजनं क्षिप्तः सागररोधसीति वाल्मीक्युक्तेः ॥ ७ ॥

अग्निमयआग्नेयास्त्रयुक्तः अजयत्तुहतवानितियावत् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ न्यस्तंतन्नगराधिपेराज्ञिकस्मिंश्चित्तन्यास
त्वेनस्थापितम् ॥ १३ ॥ महासत्त्वमतिदृढं गंगासमीपगमितिगौतमाश्रमविशेषणम् ॥ १४ ॥ यत्राहल्यातपआस्थितेत्यन्वयः

द्वितीयोऽग्निमयोबाणः सुबाहुमजयत्क्षणात् ॥ अपरेलक्ष्मणेनाशुहतास्तदनुयायिनः ॥ ८ ॥ पुष्पौघैराकि
रन्देवाराघवंसहलक्ष्मणम् ॥ देवद्वन्द्वभयोनेदुस्तुष्टुवुःसिद्धचारणाः ॥ ९ ॥ विश्वामित्रस्तुसंपूज्यपूजार्हंरघुनं
दनम् ॥ अंकेनिवेश्यचालिङ्ग्यभक्त्याबाष्पाकुलेक्षणः ॥ १० ॥ भोजयित्वासहभ्रात्रारामंपक्वफलादिभिः ॥
पुराणवाक्यैर्मधुरैर्निनायदिवसत्रयम् ॥ ११ ॥ चतुर्थेऽहनिसंप्राप्तेकौशिकोराममब्रवीत् ॥ रामराममहायज्ञं
द्रष्टुंगच्छामहेवयम् ॥ १२ ॥ विदेहराजनगरेजनकस्यमहात्मनः ॥ तत्रमाहेश्वरंचापमास्तिन्यस्तंपिनाकि
ना ॥ १३ ॥ द्रक्ष्यसित्वंमहासत्त्वंपूज्यसेजनकेनच ॥ इत्युक्त्वामुनिभिस्ताभ्यांययौगंगासमीपगम् ॥ १४ ॥
गौतमस्याश्रमंपुण्यंयत्राहल्यास्थितातपः ॥ दिव्यपुण्यफलोपेतपादपैःपरिवेष्टितम् ॥ १५ ॥ मृगपक्षिग
णैर्हीनंनानाजंतुविवर्जितम् ॥ दृष्ट्वावाचमुनिंश्रीमान् रामोराजीवलोचनः ॥ १६ ॥ कस्यैतदाश्रमपदंभाति
भास्वच्छुभंमहत् ॥ पत्रपुष्पफलैर्युक्तंजंतुभिःपरिवर्जितम् ॥ १७ ॥ आल्हादयतिमेचेतोभगवन्ब्रूहित
त्वतः ॥ १८ ॥ विश्वामित्रउवाच ॥ शृणुरामपुरावृत्तंगौतमोलोकविश्रुतः ॥ सर्वधर्मभृतांश्रेष्ठस्तपसाराध
यन्हरीम् ॥ १९ ॥ तस्मैब्रह्माददौकन्यामहल्यांलोकसुंदरीम् ॥ ब्रह्मचर्येणसंतुष्टःशुश्रूषणपरायणाम् ॥
॥ २० ॥ तयासार्धमिहावात्सीद्रौतमस्तपतांवरः ॥ शक्रस्तुतांधर्षयितुमंतरंप्रेप्सुरन्वहम् ॥ २१ ॥

॥ १९ ॥ नानाजंतुभिःनानाप्रकारैः क्षुद्रप्राणिभिरपिहीनं गौतमशापादितिभावः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ तपसाहरिमाराधयन्
स्थितइतिशेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ अवात्सीत्वासंकृतवान् तामहल्यांधर्षयितुमुपभोक्तुमंतरंमुन्यसान्निध्यरूपंप्रेप्सुरासीदितिशेषः ॥ २१ ॥

गौतमेगृहान्निर्गतेसतिमुनिवेषेणतद्रुहंप्रविश्यतामहल्यांधर्षयित्वोपभुज्यनिरगात् मुनिरपिस्वगृहमगात् ॥ २२ ॥ स्वरूपेणस्वस्यात्म
नोगौतमस्यरूपेण दुष्टात्मत्वेहेतुर्मद्रूपधरत्वम् ॥ २३ ॥ कामार्किकरंकामपरवशतयाऽयुक्तकर्मकरमित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

कदाचिन्मुनिवेषेणगौतमेनिर्गतेगृहात् ॥ धर्षयित्वाऽथनिरगात्त्वरितंमुनिरप्यगात् ॥ २२ ॥ दृष्ट्वायांतंस्वरू
पेणमुनिःपरमकोपनः ॥ पप्रच्छकस्त्वंदुष्टात्मन्ममरूपधरोऽधमः ॥ २३ ॥ सत्यंब्रूहिनचेद्भस्मकरिष्यामि
नसंशयः ॥ सोऽब्रवीद्देवराजोऽहंपाहिमांकामार्किकरम् ॥ २४ ॥ कृतंजुगुप्सितंकर्ममयाकुत्सितचेत
सा ॥ गौतमःक्रोधताम्राक्षःशशापदिविजाधिपम् ॥ २५ ॥ योनिलंपटदुष्टात्मन्सहस्रभगवान्भव ॥
शस्त्रातंदेवराजानंप्रविश्यस्वाश्रमंद्रुतम् ॥ २६ ॥ दृष्ट्वाहल्यांवेषमानांप्रांजलिगौतमोऽब्रवीत् ॥ दुष्टेत्वं
तिष्ठदुर्वृत्तेशिलायामाश्रमेमम ॥ २७ ॥ निराहारादिवारात्रंतपःपरममास्थिता ॥ आतपानिलवर्षादिस
हिष्णुःपरमेश्वरम् ॥ २८ ॥ ध्यायंतीराममेकाग्रमनसाहृदिसंस्थितम् ॥ नानाजंतुविहीनोऽयमाश्रमोमे
भविष्यति ॥ २९ ॥ एवंवर्षसहस्रेषुह्यनेकेषुगतेषुच ॥ रामोदाशरथिःश्रीमानागमिष्यतिसानुजः ॥ ३० ॥
यदात्वदाश्रयशिलांपादाभ्यामाक्रमिष्यति ॥ तदैवधूतपापात्वंरामंसंपूज्यभक्तितः ॥ ३१ ॥ परिक्रम्यनम
स्कृत्यस्तुत्वाशापाहिमोक्षयसे ॥ पूर्ववन्ममशुश्रूषांकरिष्यसियथासुखम् ॥ ३२ ॥ इत्युक्त्वागौतमःप्रागा
द्धिमवंतंनगोत्तमम् ॥ तदाद्यहल्याभूतानामदृश्यास्वाश्रमेशुभे ॥ ३३ ॥ तवपादरजःस्पर्शकांक्षतेपवना
शना ॥ आस्तेऽद्यापिरघुश्रेष्ठतपोदुष्करमास्थिता ॥ ३४ ॥

शिलायामिति लीनाभूत्वेतिशेषः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ दययास्वयमेवशापांतमाह एवमिति ॥ ३० ॥ त्वदाश्रयशिलांत्वच्छ
याश्रयशिलाम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ तदादितत्प्रभृति शुभेस्वाश्रमेअदृष्टाआस्तेइतिशेषः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

॥ ३९ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ चतुर्भुजमिति स्वस्य भगवदवतारत्वख्यापनाय मध्येमध्ये चतुर्भुजरूपं कौसल्यामिव दर्शयित्वा पुनर्द्विभुजरूपे
 नैवास्थित इत्याह धनुरिति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ हर्षजन्यं यदश्रुरूपं जलंतद्युक्तेनेत्रांतेयस्याः सा ॥ ४१ ॥ ऐलत अस्तौ पीत ई
 डस्तुता वित्यस्माच्छाडिव्यत्ययेन शपो लुगभावः डलोरेकश्रुति त्वाच्छकारोच्चारणम् ॥ ४२ ॥ अहो इति ते तव पादाब्जसंछन्नरजः कणात्त
 त्संबन्धादहंकृतार्थाऽस्मि मुक्तशपाऽस्मि अहो इत्याश्चर्यं अपरं स्वस्य कृतार्थत्वे हेतुमाह यत्ते पादपद्मं पद्मजशंकरादिभिस्तदलाभात् रंधि
 पावयस्व मुनेर्भार्यामहल्यां ब्रह्मणः सुताम् ॥ इत्युक्त्वा राघवं हस्ते गृहीत्वामुनिपुंगवः ॥ ३५ ॥ दर्शयामा
 सचाहल्यामुग्रेण तपसा स्थिताम् ॥ रामः शिलापदास्पृष्ट्वा तां चापश्यत्तपोधनाम् ॥ ३६ ॥ ननाम राघवोऽ
 हल्यां रामोऽहमिति चाब्रवीत् ॥ ततो दृष्ट्वा रघुश्रेष्ठं पीतकौशेयवाससम् ॥ ३७ ॥ चतुर्भुजं शंखचक्रगदापंक
 जधारिणम् ॥ धनुर्बाणधरं रामं लक्ष्मणेन समन्वितम् ॥ ३८ ॥ स्मितवक्त्रं पद्मनेत्रं श्रीवत्सांकितवक्षस
 म् ॥ नीलमाणिक्यसंकाशं द्योतयंतं दिशोदश ॥ ३९ ॥ दृष्ट्वा रामं रमानाथं हर्षविस्फारितेक्षणा ॥ गौतम
 स्य वचः स्मृत्वा ज्ञात्वा नारायणं परम् ॥ ४० ॥ संपूज्य विधिवद्राममर्घ्यादिभिरनिर्दिता ॥ हर्षाश्रुजलनेत्रां
 तादं डवत्प्रणिपत्य सा ॥ ४१ ॥ उत्थाय च पुनर्दृष्ट्वा रामं राजीवलोचनम् ॥ पुलकांकितसर्वांगगिरागद्गदयै
 लत ॥ ४२ ॥ अहल्योवाच ॥ अहो कृतार्थाऽस्मि जगन्निवासते पादाब्जसंछन्नरजः कणादहम् ॥ स्पृशामि
 यत्पद्मजशंकरादिभिर्विमृग्य ते रंधितमानसैः सदा ॥ ४३ ॥ अहो विचित्रं तव रामचेष्टितं मनुष्यभावेन वि
 मोहितं जगत् ॥ चलस्य जस्रंचरणादिवर्जितः संपूर्ण आनंदमयोऽतिमायिकः ॥ ४४ ॥

तमानसैः पीडितमानसैः सदा स्प्रष्टुं विमृग्य ते तदहं स्पृशामि च अतः कृतार्थाऽस्मि ॥ ४३ ॥ अहो इति आश्चर्यं विचित्रं वास्तवस्वरूपाननुगुणं
 तव चेष्टितं यतः अपाणिपादोजवनो ग्रहीतेति श्रुतेर्वस्तुतश्चरणादिवर्जितोऽपि सन् संपूर्णः सर्वव्याप्तोऽपि सन् आनंदमयः तत्स्वरूपोऽपि सन् जग
 त् आत्मनि मनुष्यबुद्ध्युत्पादनेन विमोहयन् मनुष्यभावेन चलासि क्रियामात्रोपलक्षणमिदं विरोधाभासोऽत्र औपाधिकत्वेन तत्परिहारात्
 नन्वीदृशस्य मनुष्यभावः कथं तत्राह अतिमायिक इति सकलमायावद्भूतोऽत्युत्कृष्टः सकलजगद्रूपेण परिणमनसमर्थो महामायावानित्यर्थः
 एवं च शुद्धमायिकमेवेदं तव शरीरं चलनादिकंचनेतरवादिति भावः ॥ ४४ ॥

यत्पादेति विष्णोः पादसूतेति पुराणोक्तेः ॥ ४५ ॥ रमणीयदोहिनामित्यार्षम् ॥ ४६ ॥ यस्य पादो विश्वं पादो स्या विश्वाभूतानीति
श्रुतेः तदेव पंकजं तस्य रजः रज इव सारांशः यथा कमले सौगंध्यसंपादकतयाऽतर्विद्यमानं रज एव सारं एवं विश्वस्य सत्ताभानसंपादकतया ब्रह्मे
व सारांशत्वाद् रजस्तच्छ्रुतिभिर्विमृग्यं श्रुतिशिरोरूपोपनिषद्भ्यस्त्वात्तस्येति भावः यन्नाम्नां मध्ये सारं नाम रामेति तस्य रसिकस्तद्विषयप्रि
तिमान् भगवान् ऐश्वर्यधर्मयशोलक्ष्मीज्ञानवैराग्यवान् षण्णामेषां ऐश्वर्यसमग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णाम्भगवती
गनेति भगसंज्ञकत्वाच्चेः उत्पत्तिप्रलयं चैव भूतानामागतिगतिं वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानित्युक्तो वा ॥ ४७ ॥ विरिंचिलोके ब्रह्मलो
के नारदमुखा ऋषयो भवपद्मजाद्या देवाश्च त्वच्चरितस्मरणजानंदाश्रुभिः सिक्ते कुचाग्रे चूचुवे तथा सीमेतत्प्रांतभागे च ययासावागीश्वरी सरस्वती

यत्पादपंकजपरागपवित्रगात्राभागीरथी भवविरिंचिमुखान्पुनाति ॥ साक्षात्स एव मम दृग्निषयो यदास्ते
किं वर्यते मम पुराकृतभागवेयम् ॥ ४५ ॥ मर्त्यावतारे मनुजाकृतिं हरिं रामाभिधेयं रमणीयदोहिनम् ॥
धनुर्धरं पद्मविशाललोचनं भजाभिनिर्त्यं न परान्भजिष्ये ॥ ४६ ॥ यत्पादपंकजरजःश्रुतिभिर्विमृग्यं यन्ना
भिपंकजभवः कमलासनश्च ॥ यन्नामसाररसिको भगवान्पुरारिस्तं रामचंद्रमनिशं हृदि भावयामि ॥ ४७ ॥
यस्यावतारचरितानि विरिंचिलोके गायंति नारदमुखा भवपद्मजाद्याः ॥ आनंदजाश्रुपरिषिक्तकुचाग्रसीमा
वागीश्वरी च तमहं शरणं प्रपद्ये ॥ ४८ ॥ सोऽयं परात्मा पुरुषः पुराणेषु स्वयं ज्योतिरनंत आद्यः ॥ मायातनुं
लोकविमोहनीयां धत्ते परानुग्रह एष रामः ॥ ४९ ॥ अयं हि विश्वोद्भव संयमानामेकः स्वमायागुणविंबितो यः ॥
विरिंचिविष्ण्वीश्वरनामभेदान् धत्ते स्वतंत्रः परिपूर्ण आत्मा ॥ ५० ॥

च गावतीति विपरिणामेनान्वयः ॥ ४८ ॥ सोऽयं रामः परात्मा परः सर्वजीवेभ्यः प्रकृतेश्च अधिक आत्मा पुरुषः पुरिशयनात्पुरुषः पुराणः सर्व
दाविद्यमान इत्यर्थः एषः स्वयं ज्योतिः स्वप्रकाशः अनंतोऽविनाशी आद्यः सर्वकारण यः परानुग्रहे परेषां मादृशजनानामनुग्रहकर्तव्यतया बुद्धे
स्येति परमसुंदरत्वादिगुणैर्लोकविमोहनीयां मायातनुं न त्वितरजनवत्पांचभौतिकीं धत्ते स एव एष रामः उपासकानां कामार्थब्रह्मणो रूपकल्पने
ति श्रुतेः ॥ ४९ ॥ अयं हीति विश्वस्य जगत उद्भव उत्पत्तिः संयमो नाशः ताभ्यां पालनमप्युपलक्ष्यते तेषां स्वतंत्रः कर्तेति पाणिन्युक्तेः य एक
एव परिपूर्णो व्यापक आत्मा स्वमायागुणेषु रजः सत्त्वतमः सुविंबितः प्रातिविंबितः सन् विरिंच्यादिनामभेदान् धत्ते रजोगुणोपहितचैतन्यमेव ब्रह्मा
सत्त्वगुणोपहितं विष्णुः तमोगुणयुक्तं रुद्र इति भावः ॥ ५० ॥

हेराम यत्तवांघ्रिपंकजंप्रियात्प्रियत्वाच्छ्रियावक्षसिधृतंलालितं च येनैकेनजगत्रयमाक्रांतम् इदंविष्णुर्विचक्रमेत्रेधानिदधेपदमिति श्रुतेः यच्चत्यक्ताभिमानैर्मुनिभिर्ध्येयम् तद्विष्णोः परमंपदंसदापश्यांतसूरयइति श्रुतेः तस्मै नमोऽस्त्वित्यर्थः ॥ ५१ ॥ जगतामिति आदिभूतः कारणत्वादिति भावः जगत्त्वं जगदनुवादेन त्वंपदोपात्तब्रह्मात्मत्वं विधीयते सर्वस्वत्विदं ब्रह्मेति वत् तत्र जगतो मिथ्याभूतत्वेन ब्रह्मसामानाधिकरण्यानुपपत्तावपितस्याध्यस्तत्वेन जगद्वाधफलकत्वान्न दोषः एवं च जगदारोपाधिष्ठानं त्वमित्यर्थः तदेवाह जगदाश्रयइति इमाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाइति श्रुतेः वास्तव आश्रयाश्रायेभावो नास्त्येवेत्याह सर्वभूतेष्वसंयुक्तइति एवं च श्रुत्युक्तं तदधिष्ठानत्वमध्यारोपितमेवेति भावः अतएव भवानेको द्वितीयो भाति प्रकाशते ॥ ५२ ॥ ओंकारवाच्यस्त्वम् तस्य वाचकः प्रणवइति पातं जलसूत्रात् अवतीत्योमिति

नमोऽस्तु ते राम तवांघ्रिपंकजं श्रियाधृतं वक्षसिलालितं प्रियात् ॥ आक्रांतमेकेन जगत्रयं पुराध्येयं मुनींद्रैरभिमानवर्जितैः ॥ ५१ ॥ जगतामादिभूतस्त्वं जगत्त्वं जगदाश्रयः ॥ सर्वभूतेष्वसंयुक्त एको भाति भवान्परः ॥ ५२ ॥ ओंकारवाच्यस्त्वं रामवाचामविषयः पुमान् ॥ वाच्यवाचकभेदेन भवानेव जगन्मयः ॥ ५३ ॥

निरुपाधिकरक्षकत्वगुणेन सतद्वाच्यः यद्वा अश्वउश्वमश्वओमिति ब्रह्मविष्णुशिवात्मत्वेन सतद्वाच्यः तुर्येण नादाख्यध्वनिना च शुद्धं ब्रह्म स्वरूपतएव तत्र निबद्धं पक्षद्वयेऽपि यदाऽपि सौऽहमिति शब्दे सकारार्णहकारार्णलोपयित्वा ततः परम् संधिकुर्यात्पूर्वरूपं ततोऽसौ प्रणवो भवेदिति रीत्या प्रणवसाधनं तदाऽपि अहमनुवादेन सत्ताविशिष्टांतर्याम्यभेदप्रतिपादनात् सगुण एव तदर्थः यद्वा सकारहकारलोपेन तच्चाहं त्वयोस्त्यागाच्छुद्धमेव ब्रह्मतदर्थः अत्र शक्तिग्रहादिप्रकारोऽन्यत्र विस्तरेण प्रपंचितः तर्हि किं सगुण एवाहं नेत्याह वाचामविषयइति निर्गमकत्वाच्छ्रुत्याद्यसंभवेन स्वरूपतस्तज्जन्यबोधाविषयइत्यर्थः नन्वेवं तस्य वाचकः प्रणवइति पातं जलसूत्रासंगतिस्तत्राह वाच्येति वाच्यवाचकभेदेन तत्कल्पनया भवानेव मायया जगन्मयइति कल्पितभेदेन कल्पितगुणैश्च तव वाच्यत्वं गृहीत्वा पारमर्षसूत्रोपपत्तिरिति भावः ॥ ५३ ॥

उक्तं जगन्मयत्वं मायिकमित्याह कार्येत्यादि कार्यमहत्तत्त्वादि कारणमायारूपामूलप्रकृतिः कर्तृत्वं तत्तदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षा
कृतिमत्त्वं फलं स्वर्गनरकादि साधनं क्रत्वादिवेदादि एतद्वेदतः एकोऽपि त्वं बहु रूपयामायया उक्तभेदैर्युक्त इव भासि उक्तं च विष्णुपुराणे
स एव मूलप्रकृतिर्व्यक्तरूपी जगच्च सः तस्मिन्नेव लयं सर्वं धाति तत्र च तिष्ठति कर्ता क्रियाणां स च ह्यज्यते क्रतुः स एव तत्कर्मफलं च तस्य यत् स्वगा
दियत्साधनमप्यशेषतो हरेर्ने किंचिद्व्यतिरिक्तमस्तीति ॥ ५४ ॥ नन्वीदृशो यद्यहं तर्हि लोको मां तथा किमिति न जानातीत्यत्राह त्वन्माये
ति त्वद्विषययामाययेत्यर्थः तदुक्तं विष्णुपुराणे सोऽहं सत्त्वं जगच्चेदं स देवा सुरमानुषम् अविद्यामोहितात्मानः पुरुषाभिन्नदर्शिन इति ॥ ५५ ॥
ननु तर्हि तादृश एवाहं नेत्याह आकाशवदिति अचलोऽक्रियः बुद्धो ज्ञानरूपः सत्सत्तारूपः नित्यत्वमनादित्वम् अव्ययत्वमनंतत्वम् ॥ ५६ ॥

कार्यकारणकर्तृत्वफलसाधनभेदतः ॥ एको विभासिरामत्वं मायया बहुरूपया ॥ ५४ ॥ त्वन्मायामोहि
तधियस्त्वां न जानंति तत्त्वतः ॥ मानुषं त्वाभिमान्यंते मायिनं परमेश्वरम् ॥ ५५ ॥ आकाशवत्त्वं सर्वत्र बहिरं
तर्गतोऽमलः ॥ असंगो ह्यचलो नित्यः शुद्धो बुद्धः सदव्ययः ॥ ५६ ॥ योषिन्मूढाऽहमज्ञाते तत्त्वं जाने क
थं विभो ॥ तस्मात्तेशतशो रामनमस्कुर्यामनन्यधीः ॥ ५७ ॥ देवमेयं कुत्रापि स्थिताया अपि सर्वदा ॥
त्वत्पादकमले सक्ता भक्तिरेव सदाऽस्तु मे ॥ ५८ ॥ नमस्ते पुरुषाध्यक्ष नमस्ते भक्तवत्सल ॥ नमस्तेऽस्तु हृषी
केश नारायण नमोऽस्तु ते ॥ ५९ ॥ भवभयहर मे कंभानुकोटिप्रकाशं करधृतशरचापं कालमेघावभासम् ॥
कनकरुचिरवस्त्रं रत्नवत्कुण्डलाढ्यं कमलविशदनेत्रं सानुजं राममीडे ॥ ६० ॥

मूढातमोगुणप्रधाना अत एवाऽज्ञा नमस्कुर्याम् त्वद्रूपज्ञानायेति भावः ॥ ५७ ॥ सक्तानिरंतरा ॥ ५८ ॥ पुरुषाध्यक्षसकलपुरुषसाक्षि
हृषीकेश हृषीकाणामिन्द्रियाणामधिष्ठातः हृष्यांति विषयैरिति हृषीकाणीन्द्रियाणि हृषीकेशं भयेषु चेति विष्णुधर्मोक्तेर्भीतयाऽहल्ययैतन्नाम
स्मृतम् नारं जीवसमूहोऽयं न संस्थानं यस्यां तर्क्यमित्वात्तत्र स्थितत्वाद्नारायणः नयतीति नरः प्रोक्तः परमात्मा सनातनः नराज्जातानितत्त्वा
नि नाराणीति ततो विदुः तान्येव चायनंतस्य तेन नारायणः स्मृत इति तु मनुः आपो नारास्तत्स्थितत्वाद्वा नारायणः अस्य मंत्रस्य संसारभयनाशक
त्वात्स्मरणम् तदुक्तं नृसिंहपुराणे नारायणाय नम इत्ययमेव सत्यः संसारघोरविषसंहरणाय मंत्र इति ॥ ५९ ॥ तदेवाह भवभयेति भवभयं
संसारभयम् कालमेघो नीलमेघः ॥ ६० ॥

साऽहल्या पतिंगौतमम् ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ मातृभ्रात्रित्यत्रानङ्भावआर्षः भोगैकवद्धः आतुरइतिछेदः संधिरार्षः ॥ ६५ ॥
इतिश्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणसमर्थेत्यादिबिरुदावलीविराजमानस्यहिम्मातिवर्मणःपुत्रस्यश्रीरामवर्मणःकृतावध्यात्मरामायणेसेतौबालकां

स्तुत्वैवंपुरुषंसाक्षाद्राघवंपुरतःस्थितम् ॥ परिक्रम्यप्रणम्याशुसानुज्ञाताययौपतिम् ॥ ६१ ॥ अहल्याया
कृतंस्तोत्रंयःपठेद्भक्तिसंयुतः ॥ समुच्यतेऽखिलैःपापैःपरंब्रह्माधिगच्छति ॥ ६२ ॥ पुत्राद्यर्थेपठेद्भक्त्या
रामंल्लादिनिधायच ॥ संवत्सरेणलभतेवंध्याअपिसुपुत्रकम् ॥ ६३ ॥ सर्वान्कामानवाप्नोतिरामचंद्रप्रसा
दतः ॥ ६४ ॥ ब्रह्मभोगुरुतल्पगोऽपिपुरुषःस्तेयीसुरापोऽपिवामातृभ्रातृविहिंसकोऽपिसततंभोगैकवद्धा
तुरः ॥ नित्यंस्तोत्रमिदंजपन्रघुपतिंभक्त्याल्लादिस्थंस्मरन्ध्यायन्मुक्तिमुपैतिकिंपुनरसौस्वाचारयुक्तोनरः॥
॥ ६५ ॥ इतिश्रीम० उमामहेश्वरसंवादेबालकांडेअहल्योद्धरणंनामपंचमःसर्गः ॥ ५ ॥ ॥
॥ सूतउवाच ॥ विश्वामित्रोऽथतंप्राहराघवंसहलक्ष्मणम् ॥ गच्छामोवत्सामिथिलांजनकेनाभिपालि
ताम् ॥ १ ॥ दृष्ट्वाक्रतुवरंपश्चादयोध्यांगंतुमर्हसि ॥ इत्युक्त्वाप्रययौगंगामुत्तर्तुसहराघवः ॥ तस्मिन्का
लेनाविकेननिषिद्धोरघुनंदनः॥२॥ नाबिकउवाच ॥ क्षालयामितवपादपंकजंनाथदारुदृषदोःकिमंतरम् ॥
मानुषीकरणचूर्णमस्तितेपादयोरितिकथाप्रथीयसी ॥ ३ ॥ पादांबुजंतेविमलंहिकृत्वापश्चात्परंतीरमहंन
यामि ॥ नोचेत्तरीसद्युवतीमलेनस्याच्चेद्दिभोविद्धिकुटुंबहानिः ॥ ४ ॥ इत्युक्त्वाक्षालितौपादौपरंतीरंत
तोगताः ॥ कौशिकोरघुनाथेनसहितोमिथिलांययौ ॥ ५ ॥

डेपंचमःसर्गः ॥ ५ ॥

॥

॥ विश्वामित्रइति वयंगच्छामइतिप्राहेत्यन्वयः बहुवचनादेवरामलक्ष्मणयोरपि

गमनकर्तृत्वम् ॥ १ ॥ उत्तर्तुमित्यागमशासनानित्यत्वादिङ्भावः नाविकेननौतारकेण ॥ २ ॥ दारुदृषदोःकाष्ठपाषाणयोः मानुषीक
रणचूर्णमिति शिलारूपाऽहल्यायाःपादस्पर्शमात्रेणमानुषदेहसंपादनात् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

प्रातर्विदेहस्यपुरंगत्वेतिशेषः ऋषिवाटं ऋषिवासस्थानमार्गम् ॥ ६ ॥ सोपाध्यायःगौतमपुत्रशतानंदसहितः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥
॥ १० ॥ ११ ॥ मेनोदितः मयाप्रेरितइत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ तेगृहेपूजितंधनुर्द्रष्टुकामइदानीमागतइत्यन्वयः

निदेहस्यपुरंप्रातर्ऋषिवाटंसमाविशत् ॥ प्राप्तंकौशिकमाकर्ण्यजनकोऽतिमुदान्वितः ॥ ६ ॥ पूजाद्रव्या
णिसंगृह्यसोपाध्यायःसमाययौ ॥ दंडवत्प्रणिपत्याथपूजयामासकौशिकम् ॥ ७ ॥ पप्रच्छराघवौदृष्ट्वास
र्वलक्षणसंयुतौ ॥ द्योतयंतौदिशःसर्वाश्चंद्रसूर्याविवापरौ ॥ ८ ॥ कस्यैतौनरशार्दूलौपुत्रौदेवसुतोपमौ ॥
मनःप्रीतिकरौमेऽद्यनरनारायणाविव ॥ ९ ॥ प्रत्युवाचमुनिःप्रीतोहर्षयन्जनकंतदा ॥ पुत्रौदशरथस्यै
तौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ ॥ १० ॥ मखसंरक्षणार्थायमयानीतौपितुःपुरात् ॥ आगच्छन्राघवोमार्गेताट
कांविश्वघातिनीम् ॥ ११ ॥ शरेणैकेनहतवान्नोदितोमेऽतिविक्रमः ॥ ततोममाश्रमंगत्वांममयज्ञविहिं
सकान् ॥ १२ ॥ सुबाहुप्रमुखान्हत्वामारीचंसागरेऽक्षिपत् ॥ ततोगंगातटेपुण्येगौतमस्याश्रमेशुभे ॥
॥ १३ ॥ गत्वातत्रशिलारूपागौतमस्यवधूःस्थिता ॥ पादपंकजसंस्पर्शात्कृतामानुषरूपिणी ॥ १४ ॥
दृष्ट्वाऽहल्यांनमस्कृत्यतयासम्यक्प्रपूजितः ॥ इदानींद्रष्टुकामस्तेगृहेमाहेश्वरंधनुः ॥ १५ ॥ पूजितंराज
भिःसर्वैर्दृष्टमित्यनुशुश्रुवे ॥ अतोदर्शयराजेंद्रशैवंचापमनुत्तमम् ॥ दृष्ट्वायोध्यांजिगमिषुःपितरंद्रष्टुमिच्छ
ति ॥ १६ ॥ इत्युक्तोमुनिनाराजापूजार्हावितिपूजया ॥ पूजयामासधर्मज्ञोविधिदृष्टेनकर्मणा ॥ १७ ॥
ततःसंप्रेषयामासमंत्रिणंबुद्धिमत्तरम् ॥ जनकउवाच ॥ शीघ्रमानयविश्वेशचापरामायदर्शय ॥ १८ ॥
ततोगतेमंत्रिवरेराजाकौशिकमब्रवीत् ॥ यदिरामोधनुर्धृत्वाकोट्यामारोपयेद्गुणम् ॥ १९ ॥

तच्चसर्वैराजभिर्दृष्टमेवनत्वारूढज्यंकृतमित्यनुशुश्रुवेअनेनश्रुतमित्यर्थः ॥ १९ ॥ दृष्ट्वेत्यस्यधनुःकर्मयतःपितरंद्रष्टुमिच्छत्यतोऽयोध्यां
जिगमिषुरित्यन्वयः ॥ १६ ॥ १७ ॥ मंत्रिणंसुदामाख्यम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

कौशिकोऽपितथेत्युक्त्वावक्ष्यमाणमाहेत्यन्वयः ॥ २० ॥ मौनीशेकापिश्रेष्ठे ॥ २१ ॥ २२ ॥ परिकरंकटिवस्त्रबंधम् ॥ २३ ॥
गुणंज्याम् ॥ २४ ॥ अखिलदत्तसारः अखिलप्राणिनां हिरण्यगर्भादीनां सकलब्रह्मांडस्थानां दत्तसारो बलयस्यसः ॥ २५ ॥ मर्त्यमनुष्य
लोकम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ रघूद्वहमालिङ्ग्य राजाऽतिदृष्टो जातइति शेषः सीतामातरो जनकपत्न्यः अंतःपुराजिरेतदंगणे आगताः किमिदं

तदामयाऽत्मजासीतादीयते राघवाय हि ॥ तथेति कौशिकोऽप्याहरामं संवीक्ष्य सस्मितम् ॥ २० ॥ शीघ्रं दर्श
यचापाग्रं रामायामिततेजसे ॥ एवं ब्रुवति मौनीश आगताश्चापवाहकाः ॥ २१ ॥ चापंगृहीत्वा बलिनः पं
चसाहस्रसंख्यकाः ॥ घंटाशतसमायुक्तं मणिवज्रादिभूषितम् ॥ २२ ॥ दर्शयामास रामाय मंत्रीमंत्रवतां
वरः ॥ दृष्ट्वारामः प्रहृष्टात्मा बद्ध्वा परिकरं दंडम् ॥ २३ ॥ गृहीत्वा वामहस्तेन लीलया तोलयन् धनुः ॥ आ
रोपयामास गुणं पश्यत्स्वखिलराजसु ॥ २४ ॥ ईषदाकर्षयामास पाणिना दक्षिणेन सः ॥ बभञ्जा खिलदत्त
त्सारो दिशः शब्देन पूरयन् ॥ २५ ॥ दिशश्च विदिशश्चैव स्वर्गमर्त्यरसातलम् ॥ तदद्भुतमभूत्तत्र देवानां दि
विपश्यताम् ॥ २६ ॥ आच्छादयंतः कुसुमैर्देवाः स्तुतिभिरीडिरे ॥ देवदुंदुभयो नेदुर्ननृतुश्चाप्सरोगणाः
॥ २७ ॥ द्विधा भ्रमं धनुर्दृष्ट्वारालिङ्ग्य रघूद्वहम् ॥ विस्मयं लेभिरे सीतामातरोऽतः पुराजिरे ॥ २८ ॥
सीतास्वर्णमयी मालां गृहीत्वा दक्षिणे करे ॥ स्मितवक्त्रास्वर्णवर्णा सर्वाभरणभूषिता ॥ २९ ॥ मुक्ताहारैः
कर्णपत्रैः कणच्चरणनूपुरा ॥ दुकूलपरिसंवीता वस्त्रांतर्व्यजितस्तनी ॥ ३० ॥ रामस्योपरि निक्षिप्य स्मय
माना मुदंयौ ॥ ततो मुमुदिरे सर्वे राजदाराः स्वलंकृतम् ॥ ३१ ॥

मिति विस्मयवशादिति भावः विस्मयमद्भुतरसंलेभिरे प्राप्ताः ॥ २८ ॥ स्मितवक्त्रा स्मितपदे अर्श आद्यच् स्मितयुक्तं वक्त्रं यस्य सा ॥ २९ ॥
कर्णपत्रैः कर्णभूषणैः उपलक्षितेति शेषः चरणेन चलितेन कणनूपुरं यस्य सा आर्षः समासः ॥ ३० ॥ निक्षिप्येत्यस्य मालाकर्म स्वलंकृतं
लोकविमोहनं रामं दृष्ट्वा मुमुदिरे इत्यन्वयः ॥ ३१ ॥

॥ ३२ ॥ पत्रंसंदेशप्रापकलेखवत्पत्रसाहितंदूतमित्यर्थः यथागच्छतितथापत्रंप्रेषयेत्यन्वयः सपुत्रकः भरतादिसहितः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥
राजशार्दूलदशरथं रामश्रेयःविवाहरूपं रामकृतंधनुर्भगम् ॥ ३५ ॥ गजाश्वरथपत्तयइतिमध्यमपदलोपीसमासः द्वंद्वश्चेतिसूत्रेसेनांग

गवाक्षजालरंध्रेभ्योदृष्ट्वालोकविमोहनम् ॥ ततोऽब्रवीन्मुनिराजासर्वशास्त्रविशारदः ॥ ३२ ॥ भोकौशि
कमुनिश्रेष्ठपत्रंप्रेषयसत्वरम् ॥ राजादशरथःशीघ्रमागच्छतुसपुत्रकः ॥ ३३ ॥ विवाहार्थंकुमाराणांस
दारःसहमंत्रिभिः ॥ तथेतिप्रेषयामासदूतांस्त्वरितविक्रमान् ॥ ३४ ॥ तेगत्वाराजशार्दूलंरामश्रेयोन्यवे
दयन् ॥ श्रुत्वारामकृतंराजाहर्षेणमहताप्लुतः ॥ ३५ ॥ मिथिलागमनार्थायत्वरयामासमंत्रिणः ॥ गच्छं
तुमिथिलांसर्वेगजाश्वरथपत्तयः ॥ ३६ ॥ रथमानयमेशीघ्रंगच्छाम्यधैवमाचिरम् ॥ वसिष्ठस्त्वग्रतोया
तुसदारःसहितोऽग्निभिः ॥ ३७ ॥ राममातृःसमादायमुनिर्मेभगवान्गुरुः ॥ एवंप्रस्थाप्यसकलंराज
र्षिर्विपुलंरथम् ॥ ३८ ॥ महत्यासेनयासार्धमारुह्यत्वरितोययौ ॥ आगतंराघवंश्रुत्वारजाहर्षसमाकुलः
॥ ३९ ॥ प्रत्युज्जगामजनकःशतानंदपुरोधसा ॥ यथोक्तपूजयापूज्यंपूजयामाससत्कृतम् ॥ ४० ॥ रा
मस्तुलक्ष्मणेनाशुववंदेचरणौपितुः ॥ ततोदृष्टोदशरथोरामंवचनमब्रवीत् ॥ ४१ ॥ दिष्ट्यापश्यामिते
राममुखंपुच्छांबुजोपमम् ॥ मुनेरनुग्रहात्सर्वसंपन्नंममशोभनम् ॥ ४२ ॥

शब्देनराधिकादीनामेवग्रहणंनरथादीनामतोवाऽत्रनदोषः अतएवसंग्रामंहस्त्यश्वरथपदातिभिरितिअल्पाक्षरसूत्रस्थमाप्यप्रयोगःसंगच्छ
तइत्यन्ये ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ राममातृःकौसल्याद्याःप्रस्थाप्यनगराद्वाहिःसंप्रेष्यरथमारुह्यतयैवसेनयासार्धययावित्यन्वयः ॥ ३८ ॥
॥ ३९ ॥ शतानंदपुरोधसासहितइतिशेषः यथोक्तपूजयायथाशास्त्रोक्तपूजया ॥ ४० ॥ ४१ ॥ पुच्छांबुजोपमंविकसितकमलसदृशम् ॥ ४२ ॥

ब्रह्मानंदंगतः प्राप्तः समाधाविति शेषः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ वितानंवासः कृतमंगणाच्छादनम् मंडपोऽत्र विवाहशाला ॥ ४६ ॥
सुसंवाधे संकीर्णे सुवासिन्योजीवद्वर्तुकाः पतकोरुचकोरुक्मोनिष्कं वक्षोविभूषणे इति कोशाद्वक्षोविभूषणं निष्कंतं कंठे यासां ताभिः ॥ ४७ ॥
भेरीदुंदुभीवाद्यविशेषौ वितस्ति त्रितयदीर्घाताम्रनिर्मिता चर्मच्छन्ना चतुर्विंशत्यंगुलवदनद्वयाभेरी वर्तुलश्चर्मवद्धैकाननोदुंदुभिरिति वदन्ति

इत्युक्त्वा घ्रायमूर्धानमालिङ्ग्य च पुनः पुनः ॥ हर्षेण महता विष्टो ब्रह्मानंदंगतो यथा ॥ ४३ ॥ ततो जनक
राजेन मंदिरे सन्निवेशितः ॥ शोभने सर्वभोगाढ्ये सदारः ससुतः सुखी ॥ ४४ ॥ ततः शुभे दिने लग्ने सुमुहूर्ते
रघूत्तमम् ॥ आनयामास धर्मज्ञो रामं स भ्रातृकं तदा ॥ ४५ ॥ रत्नस्तंभसु विस्तारे सुविताने सुतोरणे ॥ मंडपे
सर्वशोभाढ्ये मुक्ता पुष्पफलान्विते ॥ ४६ ॥ वेदविद्भिः सुसंवाधे ब्राह्मणैः स्वर्णभूषितैः ॥ सुवासिनीभिः
परितो निष्कंकंठीभिरावृते ॥ ४७ ॥ भेरीदुंदुभिर्निर्घोषैर्गीतनृत्यैः समाकुले ॥ दिव्यरत्नांचिते स्वर्णपीठे रा
मं न्यवेशयत् ॥ ४८ ॥ वसिष्ठं कौशिकं चैव शतानंदः पुरोहितः ॥ यथाक्रमं पूजयित्वा रामस्योभयपार्श्व
योः ॥ ४९ ॥ स्थापयित्वा स तत्राग्निं ज्वालयित्वा यथाविधि ॥ सीतामानीय शोभाढ्यां नानारत्नविभूषिता
म् ॥ ५० ॥ सभार्यो जनकः प्रायाद्रामं राजीवलोचनम् ॥ पादौ प्रक्षाल्य विधिवत्तदपोमूर्ध्न्यधारयत् ॥
॥ ५१ ॥ याधृतामूर्ध्नि शर्वेण ब्रह्मणामुनिभिः सदा ॥ ततः सीतां करैश्चृत्वा साक्षतो दक्षपूर्वकम् ॥ ५२ ॥
रामाय प्रददौ प्रीत्या पाणिग्रहविधानतः ॥ सीताकमलपत्राक्षीं स्वर्णमुक्तादिभूषिता ॥ ५३ ॥ दीयते मे सु
तातुभ्यं प्रीतो भवरघूत्तम ॥ इति प्रीतेन मनसा सीतां रामकरेऽर्पयन् ॥ ५४ ॥

रत्नांचिते रत्नघटिते ॥ ४८ ॥ रामस्योभयपार्श्वयोः स्थितं वसिष्ठं कौशिकं च यथाक्रमं पूर्ववत्सिष्ठं ततः कौशिकमिति क्रमेण पूजयित्वेत्यन्वयः ॥
॥ ४९ ॥ सीतामानीय अग्रे कृत्वा ॥ ५० ॥ सभार्यो जनको रामं प्रति प्रायादित्यन्वयः ॥ ५१ ॥ याः गंगारूपाः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥
सीतानाम्प्रीमे सुतातुभ्यं दीयते प्रीतो भवेति अनेन निष्कामतया भगवत्प्रीतयेदानं कृतवानिति सूच्यते ॥ ५४ ॥

रामक्रेसीतामर्पयन्नजनकोलक्ष्मीविष्णवेऽर्पयन्नसमुद्रइवमुमोद ॥ ५९ ॥ भ्रातृकन्यकेकुशध्वजकन्यके ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥
 सीतामुखात्लांगलाग्रकृतभूविवरात् ॥ ५९ ॥ पुत्रिकाभावेनभावितांध्याताम् ॥ ६० ॥ महतीमहतीसंज्ञां विश्वावमोस्तुवृहतीतुंबुरोस्तु
 मुमोदजनकोलक्ष्मीक्षीराब्धिरिवविष्णवे ॥ ऊर्मिलांचौरसीकन्यालक्ष्मणायददौमुदा ॥ ५५ ॥ तथैवश्रु
 तकीर्तिचमांडवांभ्रातृकन्यके ॥ भरतायददावेकांशत्रुघ्नायापरांददौ ॥ ५६ ॥ चत्वारोदारसंपन्नाभ्रातरः
 शुभलक्षणाः ॥ विरेजुःप्रभयासर्वेलोकपालाइवापरे ॥ ५७ ॥ ततोऽब्रवीद्दक्षिणायविश्वामित्रायभैथिलः ॥
 जनकःस्वसुतोदंतनारदेनाभिभाषितम् ॥ ५८ ॥ यज्ञभूमिविशुद्ध्यर्थंकर्षतोलांगलेनमे ॥ सीतामुखात्समु
 त्पन्नाकन्यकाशुभलक्षणा ॥ ५९ ॥ तामद्राक्षमहंप्रीत्यापुत्रिकाभावभाविताम् ॥ अपिताप्रियभार्यायै
 शरच्चंद्रनिभानना ॥ ६० ॥ एकदानारदोऽभ्यागाद्विविक्तेमयिसंस्थिते ॥ रणयन्महतींवीणांगायन्नारायणं
 विभुम् ॥ ६१ ॥ पूजितःसुखमासीनोमामुवाचसुखान्वितः ॥ शृणुष्ववचनंगुह्यंतवाभ्युदयकारणम् ॥
 ॥ ६२ ॥ परमात्मादृषीकेशोभक्तानुग्रहकाम्यया ॥ देवकार्यार्थसिद्ध्यर्थंरावणस्यवधायच ॥ ६३ ॥
 जातोरामइतिख्यातोमायामानुषवेषधृक् ॥ आस्तेदाशरथिर्भूत्वाचतुर्धापरमेश्वरः ॥ ६४ ॥ योगमायाऽ
 पिसीतेतिजातावैतववेश्मनि ॥ अतस्त्वंराघवायैवदेहिसीतांप्रयत्नतः ॥ ६५ ॥ नान्येभ्यःपूर्वभार्यैषारा
 मस्यपरमात्मनः ॥ इत्युक्त्वाप्रययौदेवगतिंदेवमुनिस्तदा ॥ ६६ ॥ तदारभ्यमयासीताविष्णोर्लक्ष्मीर्वि
 भाव्यते ॥ कथंमयाराघवायदीयतेजानकीशुभा ॥ ६७ ॥ इतिचिंतासमाविष्टःकार्यमेकमचिंतयम् ॥
 मात्पितामहगेहेतुन्यासभूतमिदंधनुः ॥ ६८ ॥

कलावती महतीनारदस्यस्यात्सरस्वत्यास्तुकच्छपीत्युक्तेः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ चतुर्धरामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नरूपेण ॥ ६४ ॥
 ॥ ६५ ॥ पूर्वभार्याअनादिशक्तिःसैवविराड्रूपभरणादस्यभार्या देवगतिंदेवलोकमार्गम् ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ पितामहशब्देनतदादयोवंश्याः ॥ ६८ ॥

इतिचिंत्यत्येकंपदमितिल्यपोनानुपपत्तिः इतिविचार्यतथाकृतं पणभूतं तत्कृतमित्यर्थः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ यत्पश्यामितन्मेजन्मसफलमित्यन्वयः ॥ ७१ ॥ त्वत्पादांबुगंगारूपम् ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ अधिरक्षिता अधिकोरक्षितेत्यर्थः ॥ ७४ ॥ यस्यरामस्यपादपंकजपरागेषुसुतरांरागोयेषांतैर्यो गिवृंदैर्भवभयंसंसारभयंजितं देवाः यन्नामकीर्तनपराजितदुःखशोकाः जाताइतिशेषः ॥ ७५ ॥ दीनाराणामिति दीनारोरूपकैरष्टाविंश ईश्वरेणपुराक्षिप्तंपुरदाहादनंतरम् ॥ धनुरेतत्पणंकार्यमितिचिंत्यकृतंतथा ॥ ६९ ॥ सीतापाणिग्रहार्था यसर्वेषांमाननाशनम् ॥ त्वत्प्रसादान्मुनिश्रेष्ठरामोराजीवलोचनः ॥ ७० ॥ आगतोऽत्रधनुर्द्रष्टुंफलितो मेमनोरथः ॥ अद्यमेसफलंजन्मरामत्वांसहसीतया ॥ ७१ ॥ एकासनस्थंपश्यामिभ्राजमानंरविंयथा ॥ त्वत्पादांबुधरोब्रह्मासृष्टिचक्रप्रवर्तकः ॥ ७२ ॥ बलिस्त्वत्पादसलिलंघृत्वाऽभूद्विविजाधिपः ॥ त्वत्पा दपांसुसंस्पर्शादहल्याभर्तृशापतः ॥ ७३ ॥ सद्यएवविनिर्मुक्ताकोऽन्यस्त्वत्तोऽधिरक्षिता ॥ ७४ ॥ यत्पा दपंकजपरागसुरागयोगिवृंदैर्जितंभवभयंजितकालचक्रैः ॥ यन्नामकीर्तनपराजितदुःखशोकादेवास्तमे वशरणंसततंप्रपद्ये ॥ ७५ ॥ इतिस्तुत्वानृपः प्रादाद्राघवायमहात्मने ॥ दीनाराणांकोटिशतरथानामयु तंतदा ॥ ७६ ॥ अश्वानांनियुतंप्रादाद्रजानांषट्शतंतथा ॥ पत्तीनांलक्षमेकंतुदासीनांत्रिशतंददौ ॥ ७७ ॥ दिव्यांबराणिहारांश्चमुक्तारत्नमयोज्ज्वलान् ॥ सीतायैजनकः प्रादात्प्रीत्यादुहितृवत्सलः ॥ ७८ ॥ वसिष्ठादीन्सुसंपूज्यभरतंलक्ष्मणंतथा ॥ पूजयित्वायथान्यायंतथादशरथंनृपम् ॥ ७९ ॥

त्यापरिकीर्तितः सुवर्णसप्ततितमोभागोरूपकइष्यतइति विष्णुगुप्तोक्तेः कात्यायनस्तु कार्षापणैश्चतुर्भिस्तुविज्ञेयोधान्यकोबुधैः तेद्वादशसु वर्णस्तुदीनारस्तुत्रिकः स्मृतइति कार्षापणोदक्षिणस्यांदिशि रौप्यः प्रवर्तते पणैर्निबद्धः पूर्वस्यांषोडशैवपणाः सत्विति षोडशपणरूप्यंदक्षिणः स्थः कार्षापणइत्यर्थः अयुतंदशसहस्रम् ॥ ७६ ॥ नियुतंदशलक्षम् ॥ ७७ ॥ मुक्तारत्नमयोज्ज्वलान्हारानित्यन्वयः ॥ ७८ ॥ पूज यित्वायथोचितधनदानैरित्यर्थः ॥ ७९ ॥

॥ ८० ॥ पातिव्रत्यं गुराणां गुक्तपतिव्रताधर्मभर्त्रादिवाक्यानुष्ठानादिरूपं वत्सेतिष्ठेयेवांशिक्षयामासुरित्यर्थः ॥ ८१ ॥ आनकोदुन्दुभिः
तत्प्रभृतितूर्यसंबन्धिघोषः स्वर्वासिभेर्यादिशब्दैः संमूर्छितो मिश्रितः सन् प्राणिनां भयं करोऽभूत् घनं कांस्यतालादि ॥ ८२ ॥ इति श्रीम

प्रस्थापयामास नृपो राजानं रघुसत्तमम् ॥ सीतामालिङ्ग्य रुदतीं मातरः सा श्रुलोचनाः ॥ ८० ॥ श्वश्रुशुश्रूष
णपरानित्यं राममनुव्रता ॥ पातिव्रत्यमुपालंभ्यतिष्ठवत्से यथा सुखम् ॥ ८१ ॥ प्रयाणकाले रघुनन्दनस्य भे
रीमृदंगानकतूर्यघोषः ॥ स्वर्वासिभेरीघनतूर्यशब्दैः संमूर्छितो भूतभयं करोऽभूत् ॥ ८२ ॥ इति श्रीमद
ध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे बालकांडेषष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ ॥ सूत उवाच ॥
अथ गच्छति श्रीरामे मैथिलायोजनत्रयम् ॥ निमित्तान्यतिघोराणि ददर्शनृपसत्तमः ॥ १ ॥ नत्वा वसिष्ठं
पप्रच्छ किमिदं मुनिपुंगव ॥ निमित्तानि हृदयंते विषमाणि समंततः ॥ २ ॥ वसिष्ठस्तमथ प्राह भयमागा
मिसूच्यते ॥ पुनरप्यभयंतेऽद्य शीघ्रमेव भविष्यति ॥ ३ ॥ मृगाः प्रदक्षिणं यांति पश्यत्वां शुभसूचकाः ॥
इत्येवं वदतस्तस्य ववौ घोरतरोऽनिलः ॥ ४ ॥ मुष्णंश्चक्षूंषि सर्वेषां पांसुवृष्टिभिरर्दयन् ॥ ततो ब्रजन्ददर्शा
ग्रे तेजोराशिमुपस्थितम् ॥ ५ ॥ कोटिसूर्यप्रतीकांशं विद्युत्पुंजसमप्रभम् ॥ तेजोराशिं ददर्शाय जामदग्न्यं
प्रतापवान् ॥ ६ ॥ नीलमेधनिभं प्रांशुं जटामंडलमंडितम् ॥ धनुः परशुपाणिं च साक्षात्कालमिवांतकम्
॥ ७ ॥ कार्तवीर्यांतकं रामं दृष्टक्षत्रियमर्दनम् ॥ प्राप्तं दशरथस्याग्रे कालमृत्युमिवापरम् ॥ ८ ॥ तं दृष्ट्वा
भयसंत्रस्तो राजा दशरथस्तदा ॥ अर्घ्यादिपूजां विस्मृत्य त्राहि त्राहीति चाब्रवीत् ॥ ९ ॥

तस्य कलराजविषदुद्धरणसमर्थेत्यादिवि० अध्यात्मरामायणे सेतौ बालकांडेषष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥
मैथिलात् मैथिलपुरात् घोराणि निमित्तानि अशुभसूचका उत्पाताः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ मृगास्त्वां प्रदक्षिणं यांति पश्येत्यन्वयः ॥ ४ ॥ मुष्णन्
दर्शनशक्तिरहितानि कुर्वन् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अंतकं अंतकर्तारं कालमिव ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ राजानमनादृत्यरघूत्तममुवाचेत्यन्वयः मेनाम्नाम शीयनाम्ना प्राप्तिः सन्पृथ्वीचरसि अतोमन्त्रः महारक्तान्मच्छत्रुरसि एवम
पिशात्रियत्वाभिमानश्चेद्द्वन्द्वयुद्धं प्रयच्छ ॥ ११ ॥ १२ ॥ त्वयियुद्धायोद्यतेऽपितावन्नयोत्स्थे यावत्तेपरीक्षां न प्राप्स्ये वैष्णवचापारोपणे
न तु त्वद्वलं विज्ञायत्वया योत्स्यामीत्याह तदा युद्धमिति तत्र तवा सामर्थ्ये तु त्वदीयसकलवधः प्रशस्त इति भावः ॥ १३ ॥ १४ ॥ सर्वेषामपि

दंडवत्प्रणिपत्याह पुत्रप्राणं प्रयच्छ मे ॥ इति ब्रुवंतं राजानमनादृत्यरघूत्तमम् ॥ १० ॥ उवाच निष्ठुरं वाक्यं
क्रोधात्प्रचलितेन्द्रियः ॥ त्वं राम इति नाम्ना मे चरसि क्षात्रियाधम ॥ ११ ॥ द्वन्द्वयुद्धं प्रयच्छाशु यदि त्वं क्षत्रि
योऽसि वै ॥ पुराणं जर्जरं चापं भक्त्या त्वं कथसे मुधा ॥ १२ ॥ अस्मिंस्तु वैष्णवे चापे आरोपयसि चेद्गुणम् ॥
तदा युद्धं त्वया सार्धं करोमि रघुवंशज ॥ १३ ॥ नो चेत्सर्वान् हनिष्यामि क्षत्रियांतं करोह्यहम् ॥ इति ब्रुवति वै
तस्मिंश्च चालवसुधाभृशम् ॥ १४ ॥ अंधकारो बभूवाथ सर्वेषामपि चक्षुषाम् ॥ रामो दाशरथिर्वीरो वीक्ष्य
तं भार्गवं रूपा ॥ १५ ॥ धनुराच्छिद्यत द्धस्तादारोप्य गुणमंजसा ॥ तूणीरा द्वाणमादाय संधाय कृष्य वीर्यवा
न् ॥ १६ ॥ उवाच भार्गवं रामं शृणु ब्रह्मन्वचो मम ॥ लक्ष्यं दर्शय वाणस्य ह्यमोघो मम सायकः ॥ १७ ॥
लोकान्पादयुगं वापि वदशीघ्रं ममाज्ञया ॥ अयं लोकः परोवाथ त्वया गंतुं न शक्यते ॥ १८ ॥ एवं त्वां हि प्रक
र्तव्यं वदशीघ्रं ममाज्ञया ॥ एवं वदति श्रीरामे भार्गवो विकृताननः ॥ १९ ॥ संस्मरन् पूर्ववृत्तांतं मिदं वचनम
ब्रवीत् ॥ राम राम महाबाहो जाने त्वां परमेश्वरम् ॥ २० ॥

चक्षुषां सर्वसंबन्धि चक्षुषामित्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ लक्ष्यं भेद्यम् ॥ १७ ॥ लोकान्तरं पोजितान् परलोकगतिमिति यावत् पादयुगं चरणयुगलम्
इह लोके तीर्थादिगतिमिति यावत् ममाज्ञयेत्यनेन स्वस्य स्वरूपा विभक्तिं सूचयति उक्तमेवार्थं स्फुटमाह अयमिति यथा त्वया अर्थतदन्तरं मयं
लोकः परोवा गंतुं न शक्यते एवं तथा त्वां प्रतिकर्तव्यं मम वर्तते तच्छीघ्रं वदेत्यर्थः ॥ १८ ॥ विकृताननः प्राप्तपराभवत्वादिति शेषः ॥ १९ ॥ २० ॥

पुराणपुरुषम् अनादित्वात् नवद्वारासुसर्वपुरुषायनाच्च विष्णुर्व्यापकम् अंतर्बहिश्चसर्वत्रप्रविष्टं वा जगत्सर्गल्योद्भवजगतःसृष्टिसंहार
स्थितयोयत्मात्तम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ फलितंफलसमर्थंजातम् मच्चिदंशेनमद्रूपचिदाश्रयशक्त्यंशेन ॥ २४ ॥ कार्तवीर्यपितृह
णमिति तपसःश्रमःतपोरूपश्रमाराहोःशिरइतिवत् ॥ २५ ॥ २६ ॥ परयाशक्त्यात्वयिविद्यमानशक्त्यंशादादिकयाशक्त्या ततोदर्शनानं

पुराणपुरुषंविष्णुंजगत्सर्गल्योद्भवम् ॥ बाल्येऽहंतपसाविष्णुमाराधयितुमंजसा ॥ २१ ॥ चक्रतीर्थंशु
भंगत्वातपसाविष्णुमन्वहम् ॥ अतोषयंमहात्मानंनारायणमनन्यधीः ॥ २२ ॥ ततःप्रसन्नोदेवेशःशंख
चक्रगदाधरः ॥ उवाचमांरघुश्रेष्ठप्रसन्नमुखपंकजः ॥ २३ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ उत्तिष्ठतपसोब्रह्म
न्फलितंतेतपोमइत् ॥ मच्चिदंशेनयुक्तस्त्वंजहिहैहयपुंगवम् ॥ २४ ॥ कार्तवीर्यपितृहणंयदर्थं तपसःश्र
मः ॥ ततःस्त्रिःसप्तकृत्वस्त्वंहत्वाक्षत्रियमंडलम् ॥ २५ ॥ कृत्वांभूमिकश्यपायदत्वाशांतिमुपावह ॥
त्रेतामुखेदाशरथिर्भूत्वारामोऽहमव्ययः ॥ २६ ॥ उत्पत्स्येपरयाशक्त्यातदाद्रक्ष्यसिमांततः ॥ मत्तेजःपु
नरादास्येत्वयिदत्तंमयापुरा ॥ २७ ॥ तदातपश्चरंल्लोकेतिष्ठत्वंब्रह्मणोदिनम् ॥ इत्युक्त्वांतर्दधेदेवस्तथा
सर्वकृतंमया ॥ २८ ॥ सएवविष्णुस्त्वंरामजातोऽसिब्रह्मणार्थितः ॥ मयिस्थितंतुत्वत्तेजस्त्वयैवपुनराह
तम् ॥ २९ ॥ अद्यमेसफलंजन्मप्रतीतोऽसिममप्रभो ॥ ब्रह्मादिभिरलभ्यस्त्वंप्रकृतेःपारगोमतः ॥ ३० ॥
त्वयिजन्मादिषड्भावाःनसंत्यज्ञानसंभवाः ॥ निर्विकारोऽसिपूर्णस्त्वंगमनादिविवर्जितः ॥ ३१ ॥

तस्मयात्वयिदत्तंमत्तेजःपुरायदापुनरादास्येतदेत्यन्वयः ॥ २७ ॥ ब्रह्मणोदिनंचतुर्युगसहस्राख्यम् ॥ २८ ॥ सएवपुराममवरदएव ॥
॥ २९ ॥ ममप्रतीतोऽसि मयाप्रत्यभिज्ञातोऽसीत्यर्थः ननुमःप्रयभिज्ञायाः किमेवंदौर्लभ्यंयेनैवंसंभ्रमस्तत्राह ब्रह्मादिभिरिति तदलभ्यत्वे
हेतुः प्रकृतेःपारगंइति ॥ ३० ॥ जन्मादिषड्भावाः जायतेऽस्तिवर्धतेविपरिणमतेऽपक्षीयतेनश्यतीत्येवंरूपाःषड्भावाविकारास्तेयतत्तत्पूर्णज्ञा
नेनातोऽज्ञानसंभवास्तेत्वयिनसंतिअतस्त्वंनिर्विकारोगमन विविवर्जितश्चासि ॥ ३१ ॥

ननु तेजोहरणादिक्रियाया इदानीमेवोक्तेः कथं निष्क्रियत्वमत आह यथेति यथा शुद्धे एव जलादौ फेनजलादि औपाधिकं तथा त्वयिक्रिया औपाधिकीत्यर्थः उपाधिमेवाह त्वदाधारेति अन्यान्प्रतित्वामावृणोतीति त्वद्विषया अस्वतंत्रतया त्वदधीनत्वात् त्वदाधाराच्चेति भावः ॥ ३२ ॥ उक्तत्वाद्विषयत्वमेव दर्शयति यावदिति साकुतस्तत्राह अविचारितसिद्धेति अनादिसिद्धाविचारेणैव सिद्धेति अनादिः सेति भावः सैवमाया विद्याब्रह्मज्ञातं द्विरोधिनी तस्मिन्सति न श्याते तदुत्पत्तिप्रतिवधाति च अतो विद्यपदे नोच्यत इत्यर्थः विद्याविद्येश्रुतिप्रोक्ते एकत्वान्याधियौ हिते इति अभियुक्तोक्तेः ॥ ३३ ॥ कार्यमृज्य हो इत्युक्तं तत्कार्यं दर्शयति अविद्येति देहादिसंघाते आदिर्नेन्द्रियादितत्संघातावच्छिन्नं ऽतः करणे प्रति

यथा जले फेनजालं धूमो वह्नौ तथा त्वयि ॥ त्वदाधारात् त्वद्विषया माया कार्यं सृजत्यहो ॥ ३२ ॥ यावन्माया वृता लोकास्तावत्त्वां न विजानते ॥ अविचारितसिद्धैषा ऽविद्या विद्या विरोधिनी ॥ ३३ ॥ अविद्याकृतदेहादिसंघाते प्रतिविंबिता ॥ चिच्छक्तिर्जीवलोके ऽस्मिन् जीव इत्यभिधीयते ॥ ३४ ॥ यावद्देहमनः प्राण बुद्ध्यादिष्वभिमानवान् ॥ तावत्कर्तृत्वभोक्तृत्वसुखदुःखादिभाग भवेत् ॥ ३५ ॥ आत्मनः संसृतिर्नास्ति बुद्धेर्ज्ञानं न जातिरिति ॥ अत्रिवेकाद्वयं युंक्त्वा संसारीति प्रवर्तते ॥ ३६ ॥

विंबिता अनिर्वाच्यसंबन्धेन संबद्धा चिच्छक्तिः प्राणादिप्रेरकत्वेन प्राणधारकतया जीव इत्युच्यते जीवप्राणवरण इति धातोः ॥ ३४ ॥ ननु चिच्छक्तेराक्रियत्वेन जीवे कर्तृत्वादिव्यवहारः कथमत आह यावदिति अभिमानो ऽहमिति बुद्धिः यावद्विवेकाभावमूलको देहादिसंघाते ऽहमिति अभिमानस्तावत्कर्तृत्वाधारोपेण तद्वानिवेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ विशिष्टे एव कर्तृत्वादीत्युक्तमर्थप्रत्येकं तन्निषेधेन द्रव्ययति आत्मन इति संसृतिः कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभिमानकृतः संसारो नास्ति अपरिणामित्वादिति भावः एवं बुद्धेर्ज्ञानं न जडत्वादिति भावः तस्मात्तद्वयं युंक्त्वा ऽहमिति बुद्ध्या गृहीत्वा तत्र हेतुरविवेकः संसारी जीव इति अहं कर्ता भोक्तेत्यादिरूपेण प्रवर्तते व्यवहरति तदुक्तं न बुद्धेरेव बोधो ऽस्ति नात्मनो विद्यतो क्रिया अतो नान्यतरस्यापि जानातीति तु युज्यते इति ॥ ३६ ॥

नन्वेवंबुद्धेश्चितीसंज्ञानइतिधातुनिष्पन्नचित्तव्यवहारानुपपत्तिरतआह जडस्येति नन्वेवमहमज्ञइतिव्यवहारानुपपत्तिरतआह तथाचिते
 र्जडसंयोगाज्जडत्वं संमेलनेमिथोऽन्योन्यधर्मतिरोभावेदृष्टांतमाह जलाग्नयोर्मेलविद्युज्जलयोरित्यर्थः विद्युतःप्रकाशंजातमपिजलंआवृणो
 ति जलस्वरूपंजडमपिअग्निसंयोगाद्विद्युद्रूपेणप्रकाशरूपतांप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ नन्वेवंयदिसंमृतस्तर्हि कथंमुच्यतेतत्राह यावदिति
 संगसौख्यंसंगाज्जायमानंमुखंनविंदतिनप्राप्नोतितावदित्यर्थः सौख्यामितिस्वार्थेऽप्यञ् निवर्तेदितिपरस्मैपदमार्षम् ॥ ३८ ॥ सतांसंगेनल
 ब्धयाभक्त्यात्वांयदाजनाः समुपासतेतदातेभ्यःमायाशनैर्मंदयातिअपसरति विक्षेपशक्तित्यजतीत्यर्थः अतएवसातानंवंप्रतिपद्यते ॥ ३९ ॥

जडस्यचित्समायोगाच्चित्त्वंभूयाच्चितेस्तथा ॥ जडसंगाज्जडत्वंहिजलाग्नयोर्मेलनंयथा ॥ ३७ ॥ याव
 त्त्वत्पादभक्तानांसंगसौख्यंनविंदति ॥ तावत्संसारदुःखौघान्ननिवर्तेन्नरःसदा ॥ ३८ ॥ सत्संगलब्धया
 भक्त्यायदात्वांसमुपासते ॥ तदामायाशनैर्यातितानंवंप्रतिपद्यते ॥ ३९ ॥ ततस्त्वज्ज्ञानसंपन्नःसद्गुरु
 स्तेनलभ्यते ॥ वाक्यज्ञानंगुरोर्लब्ध्वात्वत्प्रसादाद्विमुच्यते ॥ ४० ॥ तस्मात्त्वद्भक्तिहीनानांकल्पकोटि
 शतैरपि ॥ नमुक्तिशंकाविज्ञानशंकानैवसुखंतथा ॥ ४१ ॥ अतस्त्वत्पादयुगलेभक्तिर्मेजन्मजन्मनि ॥
 स्यात्त्वद्भक्तिमतांसंगोविद्यायाभ्यांविनश्यति ॥ ४२ ॥ लोकेत्वद्भक्तिनिरतास्त्वद्धर्मांमृतवर्षिणः ॥ पुनं
 तिलोकमखिलंकिंपुनःस्वकुलोद्भवान् ॥ ४३ ॥ नमोऽस्तुजगतांनाथनमस्तेभक्तिभावन ॥ नमःकारुणि
 कानंतरामचंद्रनमोऽस्तुते ॥ ४४ ॥

तवज्ञानमभेदेनयत्तद्युक्तःसद्गुरुस्त्वद्भक्तियोगात्तेनलभ्यते तदनंतरंतादृशगुरोःसकाशाद्वाक्यज्ञानंतत्त्वमसीतिवाक्यार्थखंडार्थज्ञानंतत्त्वत्प्रसा
 दाल्लब्ध्वाविमुच्यते आचार्यवान्पुरुषोवेदेतिश्रुतेः उपदेक्ष्यांतितेज्ञानंज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनइतिस्मृतेश्च ॥ ४० ॥ मुक्तिशंकामुक्तिप्राप्तिसंभा
 वनापिन तथाभुखंनैवेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ भक्तिकारणंभक्तिमत्संगः याभ्यांभक्तिमत्संगतज्जन्यभक्तिभ्यांविद्यासाक्षात्परंपरयाचमिलित्वान
 श्यति ॥ ४२ ॥ त्वद्धर्मस्तत्त्वज्ञानंतद्रूपामृतवर्षणशीलास्तदुपदेष्टारस्तेनतेषांतत्त्वमर्थसिद्धम् ॥ ४३ ॥ कारुणिकेतिसंबोधनंप्रकृतोप
 योगाय ॥ ४४ ॥

तत्रवाणायभूयात् त्वद्वाणनाश्यंभूयादित्यर्थः अनेनसर्वकर्मक्षयेमुक्तिर्देहीतिव्यंग्यम् ॥ ४५ ॥ तद्वच्यंभूयात्तद्वाणंभगवान्प्रतिजानीते ततइत्यादि ॥ ४६ ॥ अत्रत्वत्कामदाने ॥ ४७ ॥ सोऽपिमुक्तिकारणसंपदंप्रार्थयते यदीति भवुसूदनयनेनमोक्षप्रतिवधकर्मत्कर्मनाशनेत्वंसमर्थइतिव्यज्यते

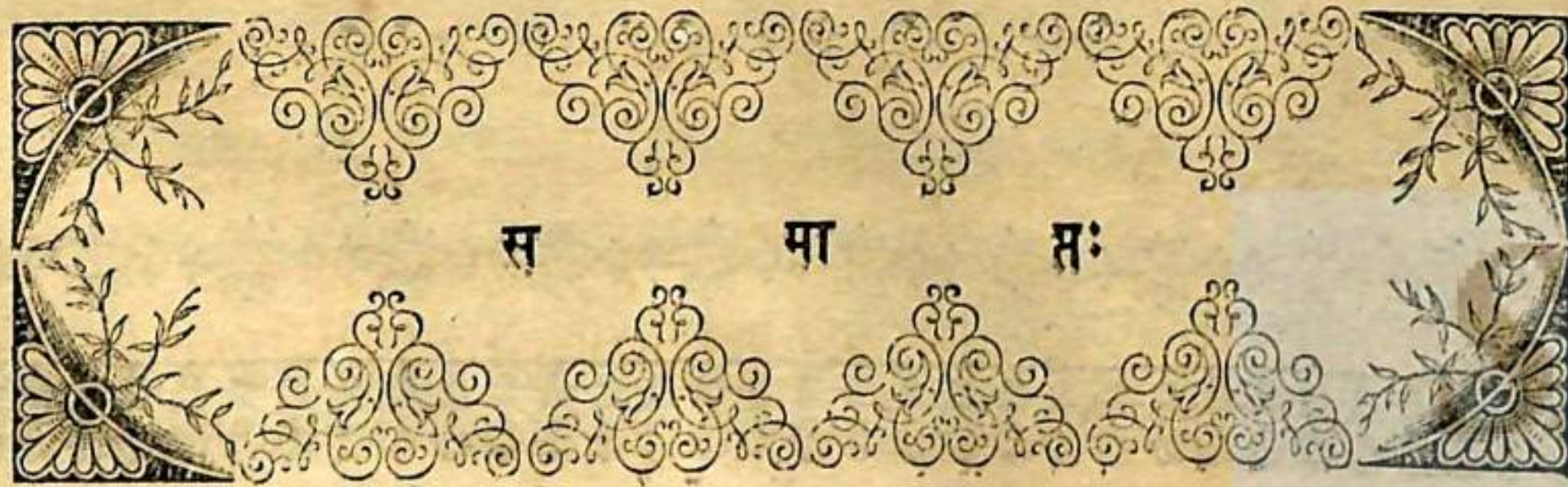
देवयत्कृतं पुण्यं मया लोकजिगीषया ॥ तत्सर्वं तव वाणाय भूयाद्राम न नोऽस्तुते ॥ ४५ ॥ ततः प्रसन्नो भगवान् श्रीरामः करुणामयः ॥ प्रसन्नोऽस्मि तव ब्रह्मन्यत्ते मनसि वर्तते ॥ ४६ ॥ दास्ये तदखिलं कामं मां कुरुष्व त्रात्र संशयम् ॥ ततः प्रीतेन मनसा भार्गवो राममब्रवीत् ॥ ४७ ॥ यदि मेऽनुग्रहो राम तवास्ति मधुसूदन ॥ त्वद्भक्तसंगस्त्वत्पादे दृढा भक्तिः सदाऽस्तु मे ॥ ४८ ॥ स्तोत्रमेतत्पठेद्यस्तु भक्तिहीनोऽपि सर्वदा ॥ त्वद्भक्तिस्तस्य विज्ञानं भूयादंते स्मृतिस्तव ॥ ४९ ॥ तथेति राघवेणोक्तः परिक्रम्य प्रणम्य तम् ॥ पूजितस्तदनुज्ञातो महेन्द्राचलमन्वगात् ॥ ५० ॥ राजा दशरथो हृष्टो रामं मृतमिवागतम् ॥ आलिङ्ग्यालिङ्ग्य हर्षेण नेत्राभ्यां जलमुत्सृजत् ॥ ५१ ॥ ततः प्रीतेन मनसा स्वस्थचित्तः पुरं ययौ ॥ रामलक्ष्मणशत्रुघ्नभरतादेव संमिताः ॥ ५२ ॥ स्वांस्वां भार्यामुपादाय रेमिरे स्वस्वमंदिरे ॥ मातापितृभ्यां संलुप्तो रामः सीतासमन्वितः ॥ ५३ ॥ रेमे वैकुण्ठभवने श्रिया सह यथा हरिः ॥ युधाजिनामकैकेयीभ्राता भरतमातुलः ॥ ५४ ॥

॥ ४८ ॥ विज्ञानं त्वदभेदसाक्षात्कारः इदं भक्तिफलं यदि कदाचिदिदं न स्यात्तर्हि अन्ते मरणकाले तव स्मृतिरवश्यं भूयादिति लोकोपकाराय प्रार्थयते अंत्यामतिः सागतिरिति न्यायात्तत्स्मृतौ तल्लामोऽवश्यं भावीति भावः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ मृतमिवागतं क्षत्रियकुलांतकात्परावर्तनेन तथा संभावना उत्सृजत् उदसृजदित्यर्थः अडभावार्पः ॥ ५१ ॥ देवसंमिताः देवतुल्याः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

युवाजितं संपूज्य भरतं शत्रुघ्नं चापि प्रेषयामासेत्यन्वयः ॥ ५५ ॥ पौलोम्यापुलोमापत्यभूतयाशच्याशक्रेण च देवमातेत्यर्थः ॥ ५६ ॥
साकेते अयोध्यायां लोकनाथेषु प्रथिताः प्रसिद्धगुणगणायम्यसः लोकैः सम्यग्गीताकीर्तिर्यस्य सकलजनसमूहस्यानंदसमूह रूपामूर्तिर्यस्य

भरतं नेतुमागच्छत्स्वराज्यं प्रीतिसंयुतः ॥ प्रेषयामास भरतं राजस्रेहसमन्वितः ॥ शत्रुघ्नं चापि संपूज्य युधा-
जितमर्दिदमः ॥ ५५ ॥ कौसल्याशुशुभे देवीरामेण सह सीतया ॥ देवमातेव पौलोम्याशच्याशक्रेण शोभ-
ना ॥ ५६ ॥ साकेते लोकनाथप्रथितगुणगणोलोकसंगीतकीर्तिः श्रीरामः सीतया स्तेऽखिलजननिकरानं-
दसंदोहमूर्तिः ॥ नित्यश्रीनिर्विकारो निरवधिविभवो नित्यमायानिरासो मायाकार्यानुसागी मनुज इव सदाभा-
तिदेवोऽखिलेशः ॥ ५७ ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे वालकांडे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥
अध्यात्मवालकांडे च सर्गाः सप्तैव शंभुना ॥ दिष्टाः षष्ठ्युत्तरत्रिंशच्छ्लोकामोक्षप्रदानृणाम् ॥ ३६० ॥
अयं कांडः समाप्तः ॥ ॥ श्रीमहादेव उवाच ॥ एकदा सुखमासीनं रामं स्वांतःपुराजिरे ॥
सर्वाभरणसंपन्नं रत्नसिंहासने स्थितम् ॥ १ ॥

शतगुणानंदत्वात्तस्येति भावः नित्यं श्रीपराशक्तिर्यस्य अतएव निरवधिविभव नित्यं मायाया आवरणश्चिद्रूपायातिरसो यत्मात्मा मायास-
र्वथायं प्रत्यनावारिकेति भावः मायाकार्यं सर्वमनुसरति सत्तात्फूर्तिभ्यां व्याप्नोति तादृशः देवोऽपि अखिलेशोऽपि माययैव यो मनुज इव भाति ॥
॥ ५७ ॥ इति श्रीमत्सकलराज० अध्यात्मरामायणे सेतौ वालकांडे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे बालकांडः समाप्तः ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ प्रथमेत्वथसर्गेऽत्ररामोनारदसंस्तुतः प्रतिज्ञांरावणवधेकृतवानितिवर्ण्यते ॥ १ ॥ अथकांडेद्वितीयेनारदमुखेनराव
णवधप्रवृत्तिरित्याहभगवानशिवः एकदेति ॥ १ ॥ कौस्तुभेनामुक्तायुक्ताभूषितावाकंधरायस्यतम् कौस्तुभशब्देनात्रतन्नामकस्तदाकारो
भूषणविशेषः ॥ २ ॥ तांबूलचर्वणादिभिर्विनोदयंतं क्रीडयंतंसीतामितिशेषः द्रष्टुमर्थाद्राघवम् यत्रराघवस्तत्रदेशेऽवरात्आकाशादवत
रत्अवातरदित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ संसारिणामेवदुर्लभम् तत्रापिविषयासक्तचेतसांनितरामित्यर्थः ॥ ६ ॥ तादृशमपितवदर्शनं

श्रीमहादेवउवाच ॥ एकदासुखमासीनंरामंस्वांतःपुराजिरे ॥ सर्वाभरणसंपन्नंरत्नसिंहासनेस्थितम् ॥ १ ॥
नीलोत्पलदलश्यामंकौस्तुभामुक्तकंधरम् ॥ सीतयारत्नदंडेनचामरेणाथवीजितम् ॥ २ ॥ विनोदयंतंतां
बूलचर्वणादिभिरादरात् ॥ नारदोऽवतरद्द्रष्टुमंबराद्यत्रराघवः ॥ ३ ॥ शुद्धस्फटिकसंकाशःचरच्चंद्रइवा
मलः ॥ अतर्कितमुपायातो नारदोदिव्यदर्शनः ॥ ४ ॥ तदृष्ट्वासहसोत्थायरामःप्रीत्याकृतांजलिः ॥ न
नामशिरसाभूमौसीतयासहभक्तिमान् ॥ ५ ॥ उवाचनारदंरामःप्रीत्यापरमयायुतः ॥ संसारिणांमुनिश्रे
ष्ठदुर्लभंतवदर्शनम् ॥ अस्माकंविषयासक्तचेतसांनितरांमुने ॥ ६ ॥ अवाप्तंमेपूर्वजन्मकृतपुण्यमहोदयैः॥
संसारिणाऽपिहिमुनेलभ्यतेसत्समागमः ॥ ७ ॥ अतस्त्वद्दर्शनादेवकृतार्थोऽस्मिमुनीश्वर ॥ किंकार्यते
मयाकार्यब्रूहितत्करवाणिभो ॥ ८ ॥ अथतंनारदोऽप्याहराघवंभक्तवत्सलम् ॥ किंमोहयसिमांरामवाक्यै
र्लोकानुसारिभिः ॥ ९ ॥ संसार्यहमितिप्रोक्तंसत्यमेतत्त्वयाविभो ॥ जगतामादिभूतायासामायागृहिणीत
व ॥ १० ॥ त्वत्सन्निकर्षाज्जायंतेतस्यांब्रह्मादयःप्रजाः ॥ त्वदाश्रयासदाभातिमायायात्रिगुणात्मिका ॥ ११ ॥

पूर्वजन्मकृतानियानिपुण्यानिपुण्यकर्माणितज्जन्यमहोदयैःशुभादृष्टैरवाप्तमित्यर्थः महतःफलस्योदयोयेभ्यस्तैरितिवाच्योऽर्थः ननुसंसारि
णांदुर्लभंवस्तुकथंत्वयालब्धंतत्राह संसारिणेति काकतालीयन्यायेनेतिभावः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ आदिभूतामूलप्रकृतिः मायांतुप्रकृतिवि
द्यान्मायिनंतुमहेश्वरमितिश्रुतेः ॥ १० ॥ त्वत्सन्निकर्षादेति अचेतनत्वेनतस्याश्चेतनसन्निकर्षापेक्षत्वादितिभावः अतएवसात्वदाश्रये
ति त्वत्सन्निकर्षेणतस्याःस्वष्टृत्वात्सात्वदाश्रयेत्यर्थः त्रिगुणात्मिकासुखदुःखमोहस्वभावा सत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रयात्मिका ॥ ११ ॥

अतएवसगुणानुरूपस्तथागुणाः प्रजाः सूते तादृश्यागृहिण्यां युक्तः लोकत्रयरूपागेहेगृहस्थस्त्वमित्युदाहृतः ॥ १२ ॥ इदानीं सर्वस्त्रीरूपं
पंसीतैव सर्वपुरुषं पंत्वमेवेति सार्वार्त्त्येन स्तुवंस्त्वमेव गृहस्थ इत्यर्थमुपपादयति त्वमित्यादिना ॥ १३ ॥ पौलोमीशची अनलोऽग्रेः ॥ १४ ॥
॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ विशिष्या किंचिदुक्त्वा सामान्येनोपसंहरति लोके इति ॥ १८ ॥ लोकत्रयगृहस्थत्वमुपसंहरति तस्मादि
ति युवाभ्यामन्यदिति शेषः तत्सृष्टातदेवानुप्राविशदिति श्रुत्या सर्वत्रेश्वरचैतन्येनैव चेतनत्वमिति भावः ॥ १९ ॥ तदेवोपपादयति त्वदि

सूतेऽजस्रं शुक्लकृष्णलोहिताः सर्वदा प्रजाः ॥ लोकत्रयमहागेहेगृहस्थस्त्वमुदाहृतः ॥ १२ ॥ त्वं विष्णुर्जा
नकी लक्ष्मीः शिवस्त्वं जानकी शिवा ॥ ब्रह्मास्त्वं जानकी वाणी सूर्यस्त्वं जानकी प्रभा ॥ १३ ॥ भवान् शशां
कः सीतातुरोहिणी शुभलक्षणा ॥ शक्रस्त्वमेव पौलोमी सीता स्वाहानलो भवान् ॥ १४ ॥ यमस्त्वं काल
रूपश्च सीता संयमिनी प्रभौ ॥ निर्ऋतिस्त्वं जगन्नाथतामसी जानकी शुभा ॥ १५ ॥ रामस्त्वमेव वरुणो भार्ग
वी जानकी शुभा ॥ वायुस्त्वं रामसीता तु सदा गतिरितीरिता ॥ १६ ॥ कुबेरस्त्वं रामसीता सर्वसंपत्प्रकी
र्तिता ॥ रुद्राणी जानकी प्रोक्ता रुद्रस्त्वं लोकेनाशकृत् ॥ १७ ॥ लोकेस्त्री वाचकं यावत्तत्सर्वं जानकी शु
भा ॥ पुनाम वाचकं यावत्तत्सर्वं त्वंहिराघव ॥ १८ ॥ तस्माल्लोकत्रये देवयुवाभ्यां नास्ति किंचन ॥ १९ ॥
त्वदाभासो दिताज्ञानमव्याकृतमिति रीर्यते ॥ तस्मान्महान्स्ततः सूत्रं लिङ्गं सर्वात्मकं ततः ॥ २० ॥ अहंका
रश्च बुद्धिश्च पञ्च प्राणैर्द्रियाणि च ॥ लिङ्गमित्युच्यते प्राज्ञैर्जन्ममृत्युसुखादिमत् ॥ २१ ॥

ति त्वदाभासेन त्वत्संबन्धेनोदितं सृष्ट्युन्मुखत्वं प्राप्तमीदृशं ज्ञानं मायैवाव्याकृतपदेनोच्यते महान्बुद्धितत्त्वं ततः सूत्रमहंकारः ततः सर्वात्मकं
सर्वकार्यात्मकं लिङ्गं लिङ्गदेहः ॥ २० ॥ सर्वात्मकत्वमाह अहंकारश्च बुद्धिश्चेत्यादि पंचेत्यस्य सूक्ष्मभूतानीति शेषः प्राणैर्द्रियाणि पञ्च प्रा
णाः पञ्चेन्द्रियाणि मनस्त्वहंकारेणैव संगृहीतं तत्राहंकारोऽहमित्याकारो वृत्तिविशेषः बुद्धिरध्यवसायात्मकं महत्तत्त्वम् कर्मेन्द्रियाणि भूतेष्वं
तर्भूतानि तल्लिङ्गं लिङ्गदेह एव प्राज्ञैर्जन्ममृत्युसुखादिमदुच्यते इत्यर्थः ॥ २१ ॥

सएवलिङ्गदेहाभिमान्येवेत्यर्थः जगन्मयोहिरण्यगर्भः तत्समष्टिरूपत्वात्तस्येत्यर्थः अवाच्यासस्वासत्त्वाभ्यामानिर्वाच्याऽनादिरुत्पात्तिर
हिता कारणोपाधिः संसारकारणरूपकूटस्थस्यब्रह्मणउपधिः ॥ २२ ॥ स्थूलंस्थूलदेहस्तत्समष्ट्युपाधिर्विराट् सूक्ष्मंलिङ्गदेहस्तत्समष्ट्यु
पाधिर्हिरण्यगर्भः कारणोपाधिरीश्वरः एतैर्विशिष्टोजीवः अंतर्यामितयाईशस्यापितत्रांतर्भावात् उपाधित्रयविमुक्तोयः सपरमेश्वरः तुरीयइ
त्यर्थः विराट्हिरण्यगर्भश्चकारणंचेत्युपाधयः ईशस्ययन्निभिर्हीनंतुरीयंतत्पदंविदुरितिवार्तिकोक्तेः ॥ २३ ॥ तत्रस्थूलसूक्ष्मोपाधिभ्यांका
रणोपाधेः साक्षिणोभेदकमाह जाग्रदिति इंद्रियादिवृत्तिमतीजाग्रदवस्थाविश्वसाक्षिणी इंद्रियवृत्त्यभावकालिकीअंतःकरणवासनानिमित्ता
र्थोपलंभरूपातैजससाक्षिणीस्वप्नावस्था प्राज्ञसाक्षिणीनिद्रावृत्त्यातिरिक्तसर्ववृत्त्यभावरूपासुषुप्त्यवस्था एतत्रयात्मिकायाः संसृतेरविद्यात्म

सएवजीवसंज्ञश्चलोकेभातिजगन्मयः ॥ अवाच्यानाद्यविद्यैवकारणोपाधिरुच्यते ॥ २२ ॥ स्थूलंसूक्ष्म
कारणाख्यमुपाधिचित्तयंचितेः ॥ एतैर्विशिष्टोजीवः स्याद्विद्युक्तः परमेश्वरः ॥ २३ ॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्या
ख्यासंसृतिर्याप्रवर्तते ॥ तस्याविलक्षणः साक्षीचिन्मात्रस्त्वंरघूत्तम ॥ २४ ॥ त्वत्तएवजगज्जातंत्वयिसर्वं
प्रतिष्ठितम् ॥ त्वय्येवलीयतेकृत्स्नंतस्मात्त्वंसर्वकारणम् ॥ २५ ॥ रज्जावहिमिवात्मानंजीवंज्ञात्वाभयं
भवेत् ॥ परात्माऽइमितिज्ञात्वाभयदुःखैर्विमुच्यते ॥ २६ ॥ चिन्मात्रज्योतिषासर्वाः सर्वदेहेषुबुद्धयः ॥
त्वयायस्मात्प्रकाश्यंतेसर्वस्यात्माततोभवान् ॥ २७ ॥ अज्ञानान्यस्यतेसर्वत्वयिरज्जौभुजंगवत् ॥ त्व
ज्ज्ञानाल्लीयतेसर्वतस्माज्ज्ञानंसदाऽभ्यसेत् ॥ २८ ॥

कत्वात्ततोविलक्षणाश्चिन्मात्ररूपः साक्षीकारणोपाधिस्त्वमित्यर्थः ॥ २४ ॥ जगज्जन्मादिकारणमपित्वमेवेत्याह त्वत्तइति कृत्स्नमवि
द्यासहितम् ॥ २५ ॥ रज्जाविति रज्जोराहित्वेनज्ञानाद्यथाभयंतथात्मानंजीवत्वेनज्ञानतोभयंसंसाररूपं तस्याएवरज्जोरज्जुत्वेनज्ञानाद्यथा
भयनिवृत्तिः तथास्वस्यपरमात्मत्वेनज्ञानात्तन्निवृत्तिरित्यर्थः ॥ २६ ॥ चिन्मात्रज्योतीरूपेणभवतासर्वदेहेषुवर्तमानाः सर्वाबुद्धयोऽतःकर
णानियस्मात्प्रकाश्यंतेतत्तद्भूतिमंतिसंपाद्यंतेअतोभवान्सर्वस्यात्मांऽतर्यामीत्यर्थः ॥ २७ ॥ अज्ञानाच्चत्स्वरूपाज्ञानाच्चयिइदंसर्वजगत्तन्य
स्यतेआरोप्यते जगद्रूपेणत्वंगृह्यसइत्यर्थः यथाचरज्जुतत्त्वाज्ञानाद्वासमानस्यभुजंगस्यरज्जुज्ञानाल्लयः एवंचत्स्वरूपज्ञानाज्जगतोलयः अत
स्तज्ज्ञानंसदाऽभ्यसेत् तच्चित्तनंतत्कथनमन्योन्यंतत्प्रबोधनम् एकांतितत्परत्वंचतदभ्यासंविदुर्बुधाइत्युक्तमभ्यासंकुर्यात् ॥ २८ ॥

त्वत्पादभक्तिपुक्तानां श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यमात्मानवेदनम् इत्येवं नवविधभक्तियुक्तानां क्रमाद्वैराग्य
श्रवणादिक्रमेण विज्ञानमपरोक्षसाक्षात्कारो भवत्यतस्तएवमुक्तिभाज इत्यर्थः ॥ २९ ॥ नमो ह्यस्व स्वमाययेत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥
नोदितोऽस्मित्वान्निकटे संदेशं वक्तुं प्रेरितोऽस्मि ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ भूभारहरणाय कृताते प्रतिज्ञाव्यर्था स्यादिति शेषः ॥ ३४ ॥ तस्मात्त

त्वत्पादभक्तियुक्तानां विज्ञानं भवति क्रमात् ॥ तस्मात्त्वद्भक्तियुक्ताये मुक्तिभाजस्तएव हि ॥ २९ ॥ अहं
त्वद्भक्तभक्तानां तद्भक्तानां च किंकरः ॥ अतो मामनुगृहीष्वमोहयस्वनमां प्रभो ॥ ३० ॥ त्वन्नाभिकम
लोत्पन्नो ब्रह्मामे जनकः प्रभो ॥ अतस्तवाहं पौत्रोऽस्मि भक्तं मां पाहिराघव ॥ ३१ ॥ इत्युक्त्वा बहुशो न
त्वास्वानंदाश्रुपरिप्लुतः ॥ उवाच वचनं राम ब्रह्मणानोदितोऽस्म्यहम् ॥ ३२ ॥ रावणस्य वधार्थाय जातोऽ
सिरघुसत्तम ॥ इदानीं राज्यरक्षार्थं पितात्वामभिषेक्ष्यति ॥ ३३ ॥ यदिराज्याभिसंसक्तो रावणं न हनिष्य
सि ॥ प्रतिज्ञाते कृताराम भूभारहरणाय वै ॥ ३४ ॥ तत्सत्यं कुरु राजेंद्र सत्यसंधस्त्वमेव हि ॥ श्रुत्वैतद्वादितं
रामो नारदं प्राह सस्मितम् ॥ ३५ ॥ शृणु नारद मे किंचिद्विद्यतेऽविदितं क्वचित् ॥ प्रतिज्ञातं च यत्पूर्वं करि
ष्ये तन्न संशयः ॥ ३६ ॥ किंतु कालानुरोधेन तत्तत्प्रारब्धसंक्षयात् ॥ हरिष्ये सर्वभूभारं क्रमेणासुरमंडलम्
॥ ३७ ॥ रावणस्य विनाशार्थं श्वोगं तादंडकावनम् ॥ चतुर्दशसमास्तत्र ह्युषित्वामुनिवेषधृक् ॥ ३८ ॥
सीतामिषेण तंदुष्टं सकुलं नाशयाम्यहम् ॥ एवमामे प्रतिज्ञाते नारदः प्रमुमोद ह ॥ ३९ ॥ प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा
दंडवत्प्रणिपत्य तम् ॥ अनुज्ञातश्च रामेण ययौ देवगतिं मुनिः ॥ ४० ॥

तत्प्रतिज्ञातं वचः सत्यं कुरु यतस्त्वमेव सत्यसंधः सत्यप्रतिज्ञः ॥ ३९ ॥ अविदितमिति छेदः विद्यते इत्यत्र काकुः क्वचिद्देशे काले वा किंचि
द्वस्तु मेऽविदितं विद्यते अपि तु नेत्यर्थः सर्वं विदितमेवास्ते इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ कालानुरोधेनेति कालस्य मुख्यतायामयैव स्थापितत्वादिति भावः
असुरमंडलं रक्षोमंडलरूपं भूभारम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ देवगतिं देवलोकमार्गम् ॥ ४० ॥

कैवल्यं विमोक्षं ब्रह्मैकत्वलक्षणं मोक्षम् विरतिर्वैराग्यम् ॥ ४१ ॥ ॥ इति श्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणसमर्थेत्यादिबिरुदावलीविरा
जमानस्य हिम्मतिवर्मणः पुत्रस्य श्रीरामवर्मणः कृतौ अध्यात्मरामायणे सेतौ अयोध्याकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥
द्वितीये रात्रिरामस्याभिषेकं कर्तुमुद्यते मंथरामो हिताराज्ञीविघ्नं चक्र इतीर्यते ॥ १ ॥ अथ राजेति रहसि एकांते ॥ १ ॥ नैगमाः निगमेव
णिक्पथे भवाः यद्वा निगमं वेदं तदर्थं वा विदंति ते नैगमाः ॥ २ ॥ ततः सर्वप्रजानुरागात् ॥ ३ ॥ भरतो मातुलमिति अनेन कैकेयीप्रतिबंधं

संवादं पठति शृणोति संस्मरेद्वा यो नित्यं मुनिवर रामयोः स भक्त्या ॥ संप्राप्नोत्यमरसुदुर्लभं विमोक्षं कैवल्यं विर
तिपुरःसरं क्रमेण ॥ ४१ ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे अयोध्याकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥
श्रीमहादेव उवाच ॥ अथ राजा दशरथः कदाचिद्रहसि स्थितः ॥ वसिष्ठं स्वकुलाचार्यमाहूयेदमभाषत ॥ १ ॥
भगवन् राममखिलाः प्रशंसन्ति मुहुर्मुहुः ॥ पौराश्वनैगमावृद्धामंत्रिणश्च विशेषतः ॥ २ ॥ ततः सर्वगुणोपेतं
रामं राजीवलोचनम् ॥ ज्येष्ठं राज्येऽभिषेक्ष्यामि वृद्धोऽहं मुनिपुंगव ॥ ३ ॥ भरतो मातुलं द्रष्टुं गतः शत्रुघ्नसं
युतः ॥ अभिषेक्ष्येऽथ एवाशुभवांस्तच्चानुमोदताम् ॥ ४ ॥ संभाराः संभ्रियंतां च गच्छन्तं यराधवम् ॥ उ
च्छ्रीयंतां पताकाश्च नानावर्णाः समन्ततः ॥ ५ ॥ तोरणानि विचित्राणि स्वर्णमुक्तामयानिवै ॥ आहूय मंत्रि
णं राजा सुमंत्रं मंत्रिसत्तमम् ॥ ६ ॥ आज्ञापयति यद्यत्त्वां मुनिस्तत्तत्समानय ॥ यौवराज्येऽभिषेक्ष्यामि श्वो
भूतेरधुनंदनम् ॥ ७ ॥ तथेति हर्षात्समुनिं किं करोमीत्यभाषत ॥ तमुवाच महातेजा वासिष्ठो ज्ञानिनां वरः ॥
॥ ८ ॥ श्वः प्रभाते मध्यक्षे कन्यकाः स्वर्णभूषिताः ॥ तिष्ठन्तु षोडशगजः स्वर्णरत्नादिभूषितः ॥ ९ ॥

कानिरासः भरतागमनपर्यंतमेनमभिषेक्ष्येतदागमनोत्तरमुभयोर्विभागं करिष्यामीत्येवंतां समाधास्य इति भावः ॥ ४ ॥ संभारोऽभिषेकसाम
ग्री मंत्रयेति अधिवासनार्थमेति शेषः उच्छ्रीयंतामुत्थाप्यंतामित्यर्थः ॥ ५ ॥ तोरणानि उच्छ्रीयंतामित्यनुकर्षः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥
मध्यक्षे मध्यद्वारे षोडशेति कन्यकान्वायि वाल्मीकिनाऽपि कन्यानामष्टसंख्याद्विरुक्ता अष्टौ कन्याश्च रुचिरामत्तश्च वरवारणः अष्टौ कन्या
श्च मांगल्याः सर्वाभरणभूषिता इति गज इत्युत्तरान्वायि ॥ ९ ॥

नानातीर्थोदकैः प्रयागादितीर्थोदकैः ॥ १० ॥ व्याघ्रचर्माणि नववात्रीणि वा भद्रपीठास्तरणार्थमित्यर्थः ॥ ११ ॥ दिव्यान्याभरणानि चेत्यत्र स्थाप्यंतामित्यनुकर्षः ॥ १२ ॥ वारमुख्याः वारः संकेतादिनमेव मुख्यं भर्तृनियमेयासांताः वेश्या इत्यर्थः वेणुकाः वेणुवादनशीलाः ॥ १३ ॥

चतुर्दशः समायातु एरावतकुलोद्भवः ॥ नानातीर्थोदकैः पूर्णाः स्वर्णकुम्भाः सहस्रशः ॥ १० ॥ स्थाप्यंतां नववैयाघ्रचर्माणि त्रीणि चानय ॥ श्वेतच्छत्रं रत्नदण्डं मुक्तामणिविराजितम् ॥ ११ ॥ दिव्यमाल्यानि वस्त्राणि दिव्यान्याभरणानि च ॥ मुनयः सत्कृतास्तत्र तिष्ठंतु कुशपाणयः ॥ १२ ॥ नर्तक्यो वारमुख्याश्च गायका वेणुकास्तथा ॥ नानावादित्रकुशलावाद्यंतु नृपांगणे ॥ १३ ॥ हस्त्यश्वरथपादाता बहिस्तिष्ठंतु सायुधाः ॥ नगरेयानि तिष्ठंति देवतायतनानि च ॥ १४ ॥ तेषु प्रवर्ततां पूजानानाबालिभिरावृता ॥ राजानः शीघ्रमायांतु नानोपायनपाणयः ॥ १५ ॥ इत्यादिश्यमुनिः श्रीमान्सुमंत्रं नृपमंत्रिणम् ॥ स्वयं जगाम भवनं राघवस्यातिशोभनम् ॥ १६ ॥ रथमारुह्य भगवान्वासिष्ठो मुनिसत्तमः ॥ त्रीणिकक्षाण्यतिक्रम्य रथात्क्षितिमवातरत् ॥ १७ ॥ अंतःप्रविश्य भवनं स्वाचार्यत्वादवारितः ॥ गुरुमागतमाज्ञाय रामस्तूर्णकृतांजलिः ॥ १८ ॥ प्रत्युद्गम्य नमस्कृत्य दण्डवद्भक्तिसंयुतः ॥ स्वर्णपात्रेण पानीयमानिनायाशुजानकी ॥ १९ ॥ रत्नासने समावेश्य पादौ प्रक्षाल्य भक्तितः ॥ तदपः शिरसा धृत्वा सीतया सह राघवः ॥ २० ॥ धन्योऽस्मीत्यब्रवीद्रामस्तव पादांबुधारणात् ॥ श्रीरामेणैव मुक्तस्तु प्रहसन् मुनिरब्रवीत् ॥ २१ ॥ त्वत्पादसलिलं धृत्वा धन्योऽभूद्विरिजापतिः ॥ ब्रह्माऽपि मत्पिता ते हि पादतीर्थहता शुभः ॥ २२ ॥

हस्त्यश्वरथपादाता इत्युपपत्तिरुक्ता ॥ १४ ॥ नानाबालिभिः पूजोपकरणैः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ आचार्यत्वादतिवृद्धत्वाच्च द्वारपालैरवारितो भवनं प्रविश्यांतः अंतःपुरं प्रविष्ट इति शेषः ॥ १८ ॥ पानीयमानिनाय अर्घ्यपाद्यार्थमिति भावः ॥ १९ ॥ तदपः तत्पादप्रक्षालनजलम् ॥ २० ॥ अब्रवीत्वासिष्ठमिति शेषः ॥ २१ ॥ त्वत्पादसलिलं गंगारूपं जलम् ॥ २२ ॥

उपदेशकृद्वाहणेष्वेवंभक्तिः कार्येतिलोकानुपदिशन्नित्यर्थः ॥ २३ ॥ भक्तिसिद्धये इत्यनेन सर्वतरस्वरूपपेक्षयारामस्वरूपभक्तिरेव सर्वेष्ट
साधनामेतिसूचितम् ॥ २४ ॥ त्वंमाययेति माययाच्छादितस्वस्वरूपो यथा व्यवहरसितथैव त्वयि शिष्यत्वेन गुरुभूत्वा हं व्यवहारिष्यामीत्य
र्थः ॥ २५ ॥ वास्तवमर्थमाह गुरुरिति गुरूणामस्मद्गुरूणां ब्रह्मादीनाम् ॥ २६ ॥ तत्रैव हेतुमाह अंतर्यामीति अतः स्थित्वा सर्वन्या

इदानीं भाषसेयत्वं लोकानामुपदेशकृत् ॥ जानामित्वां परात्मानं लक्ष्म्या संजातमीश्वरम् ॥ २३ ॥ देव
कार्यार्थसिद्धयर्थं भक्तानां भक्तिसिद्धये ॥ रावणस्य वधार्थाय जातं जानामिराघव ॥ २४ ॥ तथाऽपि देव
कार्यार्थं गुह्यं नो द्वाटयाम्यहम् ॥ यथा त्वं मायया सर्वकरोषि रघुनंदन ॥ २५ ॥ तत्रैवानुविधास्येऽहं शिष्य
स्त्वं गुरुरप्यहम् ॥ गुरुर्गुरूणां त्वं देवपितृणां त्वं पितामहः ॥ २६ ॥ अंतर्यामी जगद्यात्रावाहकस्त्वमगो
चरः ॥ शुद्धसत्वमयं देहं धृत्वा स्वाधीनसंभवम् ॥ २७ ॥ मनुष्य इव लोकेऽस्मिन् भासित्वं योगमायया ॥
पौरोहित्यमहं जाने विगर्ह्य दूष्य जीवनम् ॥ २८ ॥ इक्ष्वाकूणां कुले रामः परमात्मा जनिष्यते ॥ इति ज्ञातं म
या पूर्वब्रह्मणा कथितं पुरा ॥ २९ ॥ ततोऽहमाशयारामतव संबंधकांक्षया ॥ अकार्षं गार्हितमपि तवाचार्य
त्वासिद्धये ॥ ३० ॥ ततो मनोरथो मेऽद्य फलितो रघुनंदन ॥ त्वदधीना महामाया सर्वलोकैकमोहिनी ॥
॥ ३१ ॥ मां यथामोहयेन्नैव तथा कुरुरघूह ॥ गुरुनिष्कृतिकामस्त्वं यदि देह्येत देवमे ॥ ३२ ॥ प्रसंगात्स
र्वमप्युक्तं न वाच्यं कुत्रचिन्मया ॥ राज्ञा दशरथेनाहं प्रेषितोऽस्मि रघूह ॥ ३३ ॥

मकः अगोचरः वाङ्मनसयोरप्यविषयः स्वाधीनसंभवत्वं मायाधिष्ठातृत्वात् ॥ २७ ॥ दूष्यजीवनं दुष्टजीविकारूपं पौरोहित्यं राजपूरोहि
तत्त्वम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ त्वत्संबंधाकांक्षारूपाशा संबंधमाह आचार्यत्वासिद्धय इति ॥ ३० ॥ लब्धाचार्यकत्वादुरुदक्षिणां याचते त्व
दधीनेत्यादि ॥ ३१ ॥ गुरुनिष्कृतिकामः गुरौ प्रत्युपकारकरणेच्छुः ॥ ३२ ॥ एवमयं तत्स्वरूपमन्यत्रापि प्रकटयिष्यतीति शंका मुन्नीया
ह प्रसंगादिति ॥ ३३ ॥

आमंत्रयितुं बोधयितुम् ॥ ३४ ॥ प्रातर्गमिष्यसि राजसान्निध्यं वनं चेति भावः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ एतद्राज्यप्राप्तिफलं तवैवेत्याह निमित्त
मात्रमिति कर्तारज्यकर्ता भोक्तारज्यसुखभोक्ता अनेन स्वस्य कर्तृत्वादिराहित्यमपि ध्वनितम् ॥ ३७ ॥ ममत्वं हि बहिः प्राण इति अनेन
शेषांशरूपत्वात्तस्य प्राणधारकत्वरूपं जीवत्वं दर्शितम् ॥ ३८ ॥ पुरः अग्रे ॥ ३९ ॥ नगरे विद्यमानः कश्चित्पुमान् राममात्रे सुमित्रायै च

त्वामामंत्रयितुं राज्येश्वोऽभिषेक्ष्यति राघव ॥ अद्य त्वं सीतया सार्धमुपवासं यथाविधि ॥ ३४ ॥ कृत्वा शु
चिर्भूमिशायी भव रामजितेंद्रियः ॥ गच्छामि राजसान्निध्यं त्वं तु प्रातर्गमिष्यसि ॥ ३५ ॥ इत्युक्त्वा रथमा
रुह्य ययौ राजगुरुर्दुतम् ॥ रामोऽपि लक्ष्मणं दृष्ट्वा प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ३६ ॥ सौ मित्रे यौ वराज्ये मे श्वोऽभि
षेको भविष्यति ॥ निमित्तमात्रमेवाहं कर्ता भोक्ता त्वमेवाहि ॥ ३७ ॥ ममत्वं हि बहिः प्राणो नात्र कार्या वि
चारणा ॥ ततो वसिष्ठेन यथाभाषितं तत्तथाऽकरोत् ॥ ३८ ॥ वसिष्ठोऽपि नृपंगत्वा कृतं सर्वं न्यवेदयत् ॥
वसिष्ठस्य पुरोराज्ञां ह्युक्तं रामाभिषेचनम् ॥ ३९ ॥ यदा तदैव नगरे श्रुत्वा कश्चित्पुमान् जगौ ॥ कौसल्या
यै राममात्रे सुमित्रायै तथैव च ॥ ४० ॥ श्रुत्वा ते हर्षसंपूर्णे ददतुर्हर्षमुत्तमम् ॥ तस्मै ततः प्रीतमनाः कौस
ल्या पुत्रवत्सला ॥ ४१ ॥ लक्ष्मीं पर्यचरद्देवी रामस्यार्थप्रसिद्धये ॥ सत्यवादी दशरथः करोत्येव प्रतिश्रुतम्
॥ ४२ ॥ कैकेयी वशगः किंतु कामुकः किं करिष्यति ॥ इति व्याकुलचित्ता सा दुर्गा देवी मपूजयत् ॥ ४३ ॥
एतस्मिन्तरे देवा देवी वाणीमचोदयन् ॥ गच्छ देवि भुवोलोकमयोध्यायां प्रयत्नतः ॥ ४४ ॥ रामाभिषेक
विघ्नार्थं यतस्व ब्रह्मवाक्यतः ॥ मंथरां प्रविश स्वादौ कैकेयीं च ततः परम् ॥ ४५ ॥

न्यवेदयत् ॥ ४० ॥ तस्मै तद्वार्ताहराय ॥ ४१ ॥ प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञातम् ॥ ४२ ॥ दुर्गा देवी सकलदुःखहरणक्षमत्वादिति भावः ॥

॥ ४३ ॥ देवीकुम्भकर्णस्य निद्रावरव्याहारादिना देवानामुपकर्त्री मयोध्यायामयोध्याप्रदेशावच्छिन्नं भुवोलोकं गच्छेत्त्यन्वयः ॥ ४४ ॥

आदौ मंथरां प्रविश स्वकैकेयी प्रेरणार्थं आर्षस्तद् ततः परं राजप्रेरणार्थं कैकेयीं प्रविश ॥ ४५ ॥

विघ्नेअभिषेकविघ्ने तथाचक्रेअयोध्यागमनंचक्रे दैवीवाणीतिशेषः ॥ ४६ ॥ सावाण्याविष्टा त्रिषुकटावुरासिकंठेचक्रा ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

किंकेनहंतुनानगरमलंकृतं केनचहेतुनाकौसल्यात्सवयुक्ताददाति ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ पुत्रस्यराज्याप्राप्त्यादुर्भगेतार्चिताराहित्या

ततोविघ्नेसमुत्पन्नेपुनरेहिदिवंशुभे ॥ तथेत्युक्त्वातथाचक्रेप्रविवेशाथमंथराम् ॥ ४६ ॥ साऽपिकुब्जा
त्रिवक्रातुप्रासादाग्रमथारुहत् ॥ नगरंपरितोदृष्ट्वासर्वतःसमलंकृतम् ॥ ४७ ॥ नानातोरणसंवाधंपता
काभिरलंकृतम् ॥ सर्वोत्सवसमायुक्तंविस्मितापुनरागमत् ॥ ४८ ॥ धार्त्रीपप्रच्छमातःकिंनगरंसमलं
कृतम् ॥ नानोत्सवसमायुक्ताकौसल्याचातिहर्षिता ॥ ४९ ॥ ददातिविप्रमुख्येभ्योवस्त्राणिविविधानिच ॥
तामुवाचतदाधात्रीरामचंद्राभिषेचनम् ॥ ५० ॥ श्वोभविष्यतितेनाद्यसर्वतोऽलंकृतंपुरम् ॥ तच्छ्रुत्वा
त्वारितंगत्वाकैकेयीवाक्यमब्रवीत् ॥ ५१ ॥ पर्यंकस्थांविशालाक्षीमेकांतेपर्यवस्थिताम् ॥ किंशेषेदुर्भगे
मूढेमहद्भयमुपस्थितम् ॥ ५२ ॥ नजानीषेऽतिसौंदर्यमानिनीमत्तगामिनी ॥ ५३ ॥ रामस्यानुग्रहाद्रा
ज्ञःश्वोऽभिषेकोभविष्यति ॥ तच्छ्रुत्वासहसोत्थायकैकेयीप्रियवादिनी ॥ ५४ ॥ तस्यैदिव्यंददौस्वर्णनूपु
रंरत्नभूषितम् ॥ हर्षस्थानेकिमितिमेकथ्यतेभयमागतम् ॥ ५५ ॥ भरतादधिकोरामःप्रियकृन्मेप्रियंव
दः ॥ कौसल्यामांसमंपश्यन्सदाशुश्रूषतेहिमाम् ॥ ५६ ॥ रामाद्भयंकिमापन्नंतवमूढेवदस्वमे ॥ तच्छ्रु
त्वाविषसादाथकुब्जाकारणवैरिणी ॥ ५७ ॥ शृणुमहचनंदेवियथार्थंतेमहद्भयम् ॥ त्वांतोषयन्सदारा
जाप्रियवाक्यानिभाषते ॥ ५८ ॥ कामुकोऽतथ्यवादीचत्वांवाचापरितोषयन् ॥ कार्यंकरोतितस्यावैरा
ममातुःसुपुष्कलम् ॥ ५९ ॥

चमूढे ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ राज्ञोऽनुग्रहाद्रामस्याभिषेकोभविष्यतीत्यन्वयः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ कारणेनवाणीप्रवेशरूपेणवैरि
णिवैरमापन्ना अकारणवैरिणीतिछेदइतिकश्चित् ॥ ५७ ॥ गथार्थसत्यमेवमयोच्यते तेमहद्भयमागतमिति ॥ ५८ ॥ अतथ्यवादीति
छेदः त्वमेवमेप्रियेत्यादिवाक्यमिथ्याप्रलापएवतस्येत्यर्थः कार्यंहेतुम् ॥ ५९ ॥

अतिदुःखावेशात्प्रेषयामासेति पुनरुक्तिर्न दोषाय ॥ ६० ॥ ६१ ॥ प्राणैर्वाहाप्यतेत्याज्यते वधो भविष्यतीत्यर्थः ॥ ६२ ॥ सपत्न्याः
सकाशाद्यत्पराभवस्तत्सेवादिरूपस्ततो मरणं श्रेय इत्यर्थः ॥ ६३ ॥ अभिषेचने इति विषयसप्तमी नवपंचचतुर्दश ॥ ६४ ॥ हेराज्ञि अभ
येऽभयस्थाने भय रहिते तव पुत्रो रूढो राज्ये दृढो भविष्यतीत्यर्थः ननु वयसा सर्वगुणैश्च ज्येष्ठे विद्यमाने कथं कनीयसो मे पुत्रस्य राज्यमत आह उपा

मनस्येतन्निधायैव प्रेषयामास ते सुतम् ॥ भरतं मातुलकुले प्रेषयामास सानुजम् ॥ ६० ॥ सुमित्रायाः समी
चीनं भविष्यति न संशयः ॥ लक्ष्मणो राममन्वेति राज्यं सोऽनु भविष्यति ॥ ६१ ॥ भरतो राघवस्याग्रे किंक
रो वा भविष्यति ॥ विवास्यते वानगरात् प्राणैर्वाहाप्यतेऽचिरात् ॥ ६२ ॥ त्वं तु दासीव कौसल्या नित्यं परि
चरिष्यसि ॥ ततोऽपि मरणं श्रेयो यत्सपत्न्याः पराभवः ॥ ६३ ॥ अतः शीघ्रं यतस्वाद्य भरतस्याभिषेचने ॥
रामस्य वनवासार्थं वर्षाणि नवपंचच ॥ ६४ ॥ ततो रूढोऽभये पुत्रस्तव राज्ञि भविष्यति ॥ उपायं ते प्रवक्ष्या
मि पूर्वमेव सुनिश्चितम् ॥ ६५ ॥ पुरा देवा सुरे युद्धे राजा दशरथः स्वयम् ॥ इंद्रेण याचितो धन्वी सहायार्थम्
हारथः ॥ ६६ ॥ जगाम सेनया सार्धं त्वया सह शुभानने ॥ युद्धं प्रकुर्वतस्तस्य राक्षसैः सह धन्विनः ॥ ६७ ॥
तदा क्षकीलोन्यपतच्छिन्नस्तस्य न वेद सः ॥ त्वं तु हस्तं समावेश्य कीलरंध्रेऽति धैर्यतः ॥ ६८ ॥ स्थितवत्य
सितापांगी पतिप्राणपरीक्षया ॥ ततो हत्वाऽसुरान्सर्वान् ददर्श त्वामरिदमः ॥ ६९ ॥ आश्चर्यं परमं लेभे
त्वामालिङ्ग्य मुदान्वितः ॥ वृणीष्व यत्ते मनसि वाञ्छितं वरदोऽस्म्यहम् ॥ ७० ॥ वरद्वयं वृणीष्व त्वमेवं राजा
ऽवदत्स्वयम् ॥ त्वयोक्तो वरदो राजन्यदिदत्तं वरद्वयम् ॥ ७१ ॥

यमिति ॥ ६९ ॥ इंद्रेण स्वयं याचित इत्यन्वयः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ अक्षकीलः रथाक्षकील इत्यर्थः तस्य छिन्नोन्यपतत् सदशरथो न वेद
तत्कीलरंध्रे कीलस्थाने स्वहस्तं दत्वा त्वं स्थितवतीत्यन्वयः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ राजा अवदत् ततो वरदो राजा त्वयोक्तः किमुक्तस्तदा
ह राज्ञित्यादि ॥ ७१ ॥

ममेति वरद्वयमिति शेषः त्वयामहं दत्तं वरद्वयमित्यर्थः ॥ ७२ ॥ तथेत्युक्त्वा हे सुव्रते मंदिरं ब्रजयुद्धभूमेः शिविरं ब्रजेति स्वयमुक्तवानिति
शेषः एतत्सर्वं त्वत्त एव श्रुतम् ॥ ७३ ॥ तूष्णीमातिष्ठमौनं कुरु शतशः प्रार्थिताऽपि त्वदुक्तं करिष्यामीति प्रतिज्ञापर्यंतं राज्ञा सह भावदेत्यर्थः
॥ ७४ ॥ तदेवाह यावदिति सत्यं तत्पूर्वकं शपथपूर्वकमिति यावत् तथा प्रतिज्ञाय राजा तेऽभीष्टं यावत् करोति तावन्मौनं कुर्वित्यर्थः ॥ ७५ ॥

त्वद्येव तिष्ठतु चिरं न्यासभूतं ममानघ ॥ यदामेऽवसरो भूयात्तदा देहिवरद्वयम् ॥ ७२ ॥ तथेत्युक्त्वा स्वयं
राजामंदिरं ब्रजसुव्रते ॥ त्वत्तः श्रुतं मया पूर्वमिदानीं स्मृतिमागतम् ॥ ७३ ॥ अतः शीघ्रं प्रविश्याद्यक्रोधा
गारं रुषान्विता ॥ विमुच्य सर्वाभरणं सर्वतो विनिकीर्य च ॥ भूमावेव शयानात्वं तूष्णीमातिष्ठ भामिनी ॥ ७४ ॥
यावत्सत्यं प्रतिज्ञाय राजाऽभीष्टं करोति ते ॥ श्रुत्वा त्रिवक्रयोक्तं तत्तदा केकयनं दिनी ॥ ७५ ॥ तथ्यमेवा
खिलं मेनेदुःसंगाहितविभ्रमा ॥ तामाह कैकयी दुष्टा कुतस्ते बुद्धिरीदृशी ॥ ७६ ॥ एवंत्वां बुद्धिसंपन्नान्
जानेव क्रसुंदरि ॥ भरतो यदि राजामेभविष्यति सुतः प्रियः ॥ ७७ ॥ ग्रामान् शतं प्रदास्यामि मम त्वं प्राणव
ल्लभा ॥ इत्युक्त्वा कोपभवनं प्रविश्य सहसारुषा ॥ ७८ ॥ विमुच्य सर्वाभरणं परिकीर्य समंततः ॥ भूमौ श
यानामलिनामलिनां वरधारिणी ॥ ७९ ॥ प्रोवाच शृणु मे कुजे यावद्रामो वनं ब्रजेत् ॥ प्राणांस्त्यक्ष्येऽथवा
वक्रेशयिष्ये तावदेव हि ॥ ८० ॥ निश्चयं कुरु कल्याणिकल्याणं ते भविष्यति ॥ इत्युक्ता प्रययौ कुजा गृहं सा
पितथा करोत् ॥ ८१ ॥

दुःसंगेन जातविभ्रमा अहितेऽपि हितबुद्धिमती दुष्टा दुष्टभावा ॥ ७६ ॥ वक्राऽपि मद्धितत्वान्मम सुंदरी तत्संबोधनं वक्रसुंदरि ॥ ७७ ॥
॥ ७८ ॥ समंततः परिकीर्य इतस्ततः प्रक्षिप्य मलिनभूमिं लुठनान्मलिनगात्रा ॥ ७९ ॥ यावद्रामगमनं तावदेवं शयनमेव सर्वथा तदगमने
तु प्राणांस्त्यक्ष्ये इत्यर्थः ॥ ८० ॥ निश्चयमुक्तार्थविषयम् ॥ ८१ ॥

अथकैकेय्याःकुब्जास... । दमविचार्यकारित्वमित्यर्थविशेषसामान्यरूपेणार्थांतरन्यासेनदर्शयति धीरइति महामनाइत्यर्थः सुगुणश्चासावा
चारान्वितइत्यर्थः वाशब्दश्चार्थे विधिंवदतितादृशोयेदेशिकोगुरुःतत्परस्तत्सेवापरः गुरुसेवयासकलविधेयनिषेधार्थज्ञइत्यर्थः विद्याव
स्तुतच्चज्ञानेतेनविवेकःकर्तव्याकर्तव्याविचारोयस्यसः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ इतिश्रीमत्स०सेतौअयोध्याकांडेद्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥ ॥

धीरोऽत्यंतदयान्वितोऽपिसुगुणाचारान्वितोवाऽथवानीतिज्ञोविधिवाददेशिकपरोविद्याविवेकोऽथवा ॥
दुष्टानामतिपापभावितधियांसंगंसदाचेद्भजेत्तद्बुद्ध्यापरिभावितोब्रजतितत्साम्यंक्रमेणस्फुटम् ॥ ८२ ॥
अतःसंगःपरित्याज्योदुष्टानांसर्वदैवाहि ॥ दुःसंगीच्यवतेस्वार्थाद्ययेयंराजकन्यका ॥ ८३ ॥ इतिश्रीम
दध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेअयोध्याकांडेद्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ श्रीमहा
देवउवाच ॥ ततोदशरथोराजारामाभ्युदयकारणात् ॥ आदिश्यमंत्रिप्रकृतीःसानंदोगृहमाविशत् ॥ १ ॥
तत्रादृष्ट्वाप्रियांराजाकिमेतादितिबिह्वलः ॥ यापुरामंदिरंतस्याःप्रविष्टेमयिशोभना ॥ २ ॥ हसंतीमामुपा
यातिसाकिंनैवाद्यदृश्यते ॥ इत्यात्मन्येवसंचिंत्यमनसाऽतिविदूयता ॥ ३ ॥ पप्रच्छदासीनिकरंकुतोवः
स्वामिनीशुभा ॥ नायातिमांयथापूर्वमत्प्रियाप्रियदर्शना ॥ ४ ॥ ताऊचुःक्रोधभवनंप्रविष्टानैवविद्महे ॥
कारणंतत्रदेवत्वंगत्वानिश्वेतुमर्हसि ॥ ५ ॥ इत्युक्तोभयसंत्रस्तोराजातस्याःसमीपगः ॥ उपविश्यशनैर्देहं
स्पृशन्वैपाणिनाऽब्रवीत् ॥ ६ ॥ किंशेषेवसुधापृष्ठेपर्यंकादीन्विहायच ॥ मांत्वंखेदयसेभीरुयतोमांनाव
भाषसे ॥ ७ ॥ अलंकारंपरित्यज्यभूमौमलिनवाससा ॥ किमर्थंब्रूहिसकलंविधास्येतववांच्छितम् ॥ ८ ॥
कोवातवाहितंकर्तानारीवापुरुषोपिवा ॥ समेदंज्यश्चवध्यश्चभविष्यतिनसंशयः ॥ ९ ॥

ततइति मंत्रिणःसुमंत्रादयःप्रकृतयोमुख्यपौराः ॥ १ ॥ तस्याःकैकेय्यामंदिरंप्रविष्टेमयिकैकेयीहसंतीमामुपयातिसाऽद्याकिंनदृश्यतेएत
त्किमित्यन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥ वःयुष्माकम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ मांकिंखेदयसेतत्रहेतुर्यतइति ॥ ७ ॥ किमर्थातिष्ठसीतिशेषः ॥ ८ ॥
वांच्छितविधानप्रकारमेवाह कोवेति ॥ ९ ॥

यथायेनप्रकारेणदंडेनवधेनवातदवश्यंब्रूहि ॥ १० ॥ ममस्वांतंजानासिस्वदुःखासहिष्णुत्वेनेतिशेषः प्रियंमांस्वाधीनंजानासि एवंपरि
 श्रमंविनाऽपित्वदुक्तार्थानुष्ठानंमयाकर्तव्यमेवेतिवृथाऽयंपरिश्रमइतिभावः ॥ ११ ॥ तेप्रियंकरंकंधनिनंकुर्याम अप्रियंकरंचदरिद्रंकुर्याम
 ब्रूहिदेवियथाप्रीतिस्तदवश्यंममाग्रतः ॥ तदिदानींसाधयिष्येसुदुर्लभमपिक्षणात् ॥ १० ॥ जानासित्वं
 ममस्वांतंप्रियंमांस्ववशोस्थितम् ॥ तथाऽपिमांस्वेदयसेवृथातवपरिश्रमः ॥ ११ ॥ ब्रूहिकंधनिनंकुर्यादरि
 द्रंतेप्रियंकरम् ॥ धनिनंक्षणमात्रेणनिर्धनंचतवाहितम् ॥ १२ ॥ ब्रूहिकंवावधिष्यामिवधार्होवाविमोक्ष्य
 ते ॥ किमत्रबहुनोक्तेनप्राणान्दास्यामितेप्रिये ॥ १३ ॥ ममप्राणात्प्रियतरोरामोराजीवलोचनः ॥ तस्यो
 परिशपेब्रूहिल्वद्धितंतत्करोम्यहम् ॥ १४ ॥ इतिब्रुवाणंराजानंशपंतंराघवोपरि ॥ शनैर्विमृज्यनेत्रेसारा
 जानंप्रत्यभाषत ॥ १५ ॥ यदिसत्यप्रतिज्ञोऽसिशपथंकुरुषेयदि ॥ याञ्चांमेसफलांकर्तुंशीघ्रमेवत्वमर्ह
 सि ॥ १६ ॥ पूर्वदेवासुरेयुद्धेमयात्वंपरिरक्षितः ॥ तदावरद्वयंदत्तंत्वयामेतुष्टचेतसा ॥ १७ ॥ तद्वयंन्या
 सभूतंमेस्थापितंत्वयिसुव्रत ॥ तत्रैकेनवरेणाशुभरतंमेप्रियंसुतम् ॥ १८ ॥ एभिःसंभृतसंभारैर्यौवराज्येऽ
 भिवेचय ॥ अपरेणवरेणाशुरामोगच्छतुदंडकान् ॥ १९ ॥ मुनिवेषधरःश्रीमान्जटावलकलभूषणः ॥
 चतुर्दशसमास्तत्रकंदमूलफलाशनः ॥ २० ॥ पुनरायातुतस्यांतेवनेवातिष्ठतुस्वयम् ॥ प्रभातेगच्छतुव
 नंरामोराजीवलोचनः ॥ २१ ॥ यदिकिंचिद्विलंबेतप्राणांस्त्यक्ष्येतवाग्रतः ॥ भवसत्यप्रतिज्ञस्त्वमेतदेव
 ममप्रियम् ॥ २२ ॥

धनिनंकुबेरतुल्यधनवंतमपिक्षणेनत्वदाहितंनिर्धनंकरिष्यामीतिशेषः ॥ १२ ॥ कंब्रह्मतुल्यमपिवधिष्यामि वधार्हश्चोरादिरपित्वत्प्रियोवि
 मोक्ष्यतेमयेतिशेषः ॥ १३ ॥ यत्तवहितंतत्करोमीतिशपे रामशपथपूर्वकंप्रतिजानेइत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥
 ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ किंचिद्विलंबेतप्रातःकालोत्तरंक्षणमपिविलंबेमयाप्राणत्यागःकर्तव्यइत्यर्थः ॥ २२ ॥

रोमहर्षणं शृण्वतारोमांचोत्पादकमपिकूरत्वात् ॥ २३ ॥ परया उत्कृष्टया कैकेयीभियानेत्रे विमृज्याश्रुरहिते कृत्वा साश्रुनेत्रत्वं दृष्ट्वाऽतिक्रोधेन रामवधं प्रार्थयौदिति अधिकाभीः निवृत्त्येति पाठे पतनवेलायां पराङ्मुखपतनादुक्तरीत्या भियैव दृष्टितत्संमुखीभूयेत्यर्थः पुनर्मनुष्यदेहधरायामद्गार्याया एवं क्रौर्यासंभवं पर्यालोच्य दुःस्वप्न इति तर्कः जाग्रतः स्वप्नानुभवासंभवादाह अथ वाममैव चित्तस्य विभ्रमः अन्यार्थकस्यान्यार्थकत्वग्रहः ॥ २४ ॥ इति विचार्येति शेषः पुरःस्थितां व्याघ्रीमिव पुरःपत्नीं कैकेयीमालोक्य दृष्ट्वा तद्वस्तु तत्त्वनिर्णयाय तामाहेति शेषः किमाहेत्यत्राह किमिदमिति मम प्राणहरमित्यनेन स्ववैधव्यसंपादकत्वेनात्यंतस्वानिष्टं कथं भाषस इत्यर्थः ॥ २५ ॥ ननुराम

श्रुत्वैतद्दारुणं वाक्यं कैकेय्यारोमहर्षणम् ॥ निपपात महीपालो वज्राहत इवाचलः ॥ २३ ॥ शनैरुन्मील्य नयने विमृज्य परया भिया ॥ दुःस्वप्नो वामयादृष्टो ह्यथवा चित्तविभ्रमः ॥ २४ ॥ इत्यालोक्य पुरःपत्नीं व्याघ्रीमिव पुरःस्थिताम् ॥ किमिदं भाषसे भद्रे मम प्राणहरं वचः ॥ २५ ॥ रामः कमपराधं ते कृतवान् कमलेक्षणः ॥ ममाग्रे राघवगुणान्वर्णयस्य निशंशुभान् ॥ २६ ॥ कौसल्यामांसमं पश्यन् शुश्रूषां कुरुते सदा ॥ इति ब्रुवंतो त्वं पूर्वमिदानीं भाषसेऽन्यथा ॥ २७ ॥ राज्यं गृहाण पुत्राय रामस्तिष्ठतु मंदिरे ॥ अनुगृह्णीष्व मामं वामे रामान्नास्ति भयं तव ॥ २८ ॥ इत्युक्त्वाऽश्रुपरीताक्षः पादयोर्निपपातह ॥ कैकेयी प्रत्युवाचे दंसाऽपि रक्तांतलोचना ॥ २९ ॥ राजेंद्र किं त्वं भ्रांतोऽसि उक्तं तद्भाषसेऽन्यथा ॥ मिथ्या करोषि चेत्स्वीयं भाषितं नरको भवेत् ॥ ३० ॥ वनं न गच्छेद्यदि रामचंद्रः प्रभातकालेऽजिनचीरयुक्तः ॥ उद्धं धनं वा विषभक्षणं वा कृत्वाम रिष्ये पुरतस्तवाहम् ॥ ३१ ॥

कृताते दुःसहापराधवशात्स्वानिष्टे मे प्रवृत्तिस्तत्राह राम इति अपराधाकरणं प्रागुक्तत्वाक्येनैव निर्णीतमित्याह ममेति ॥ २६ ॥ इदानीमन्यथा भाषसे अतः पूर्वापरविरोधादिदं त्वद्वचोऽश्रद्धेयमित्यर्थः ॥ २७ ॥ यदिराज्यलोभस्ते तत्राह राज्यमिति रामस्येह स्थितावचिनते भयमित्यर्थः वामे मद्विरुद्धाचरणशीले ॥ २८ ॥ साऽपि पूर्वतादृशभाषणशीलाऽतिमृदुरपि कैकेयीदेववाण्यावेशवशाद्रक्तांतलोचना सती राजानं प्रत्युवाच ॥ २९ ॥ उक्तं प्रतिज्ञापूर्वमुक्तम् ॥ ३० ॥ मिथ्याभाषणजन्यो नरकोऽस्त्येव पुनः पापांतरजं नरकमापि दर्शयति व्रनामिति अजिनमेव चीरं ऋषिवस्त्रं तेन युक्तः ॥ ३१ ॥

विडंबसेष्ठाघसे रामोपरीत्यनेनभगवच्छपयोमिथ्यास्वयाकृतइतिध्वनयति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ तान्वंद्यादीनगणान्निवर्त्य रोषंरो
प्रातिशयंआस्थिताप्राप्ता प्रातःसमयेजातेऽपिराममाकार्यवनायनप्रेषयतीत्याधिकोरोषः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ किरीटकट

सत्यप्रतिज्ञोऽहमितीहलोकेविडंबसेसर्वसभांतरेषु ॥ रामोपरित्वंशपथंचकृत्वामिथ्याप्रतिज्ञोनरकंप्रयाहि
॥ ३२ ॥ इत्युक्तःप्रिययादीनोमग्नोदुःखार्णवेनृपः ॥ मूर्छितःपतितोभूमौविसंज्ञोमृतकोयथा ॥ ३३ ॥
एवंरात्रिर्गतातस्यदुःखात्संवत्सरोपमा ॥ अरुणोदयकालेतुबंदिनोगायकाजगुः ॥ ३४ ॥ निवारयित्वा
तान्सर्वान्कैकेयीरोषमास्थिता ॥ ततःप्रभातसमयेमध्यकक्षमुपस्थिताः ॥ ३५ ॥ ब्राह्मणाःक्षत्रियावैश्या
ऋषयःकन्यकास्तथा ॥ छत्रंचचामरंदिव्यगजोवाजीतथैवच ॥ ३६ ॥ अन्याश्चवारमुख्यायाःपौरजान
पदास्तथा ॥ वसिष्ठेनयथाऽऽज्ञप्तंतत्सर्वतत्रसंस्थितम् ॥ ३७ ॥ स्त्रियोबालाश्चवृद्धाश्चरात्रौनिद्रानलेभिरे ॥
कदाद्रक्ष्यामहेरामंपीतकौशेयवाससम् ॥ ३८ ॥ सर्वाभरणसंपन्नंकिरीटकटकोज्ज्वलम् ॥ कौस्तुभा
भरणंश्यामंकंदर्पशतसुंदरम् ॥ ३९ ॥ अभिषिक्तंसमायातंगजारूढंस्मिताननम् ॥ श्वेतच्छत्रधरंतत्रल
क्ष्मणंलक्षणान्वितम् ॥ ४० ॥ रामंकदावाद्रक्ष्यामःप्रभातंवाकदाभवेत् ॥ इत्थुस्सुकधियःसर्वेवभूवुःपुर
वासिनः ॥ ४१ ॥ नेदानीमुत्थितोराजाकिमर्थंचेतिचिंतयन् ॥ सुमंत्रःशनकैःप्रायाद्यत्रराजाऽवतिष्ठते॥
॥ ४२ ॥ वर्धयन्जयशब्देनप्रणमन्शिरसानृपम् ॥ अतिखिन्नंनृपंदृष्ट्वाकैकेयींसमपृच्छत ॥ ४३ ॥ देवि
कैकेयिवर्धस्वर्किंराजादृश्यतेऽन्यथा ॥ तमाहकैकयीराजारात्रौनिद्रानलब्धवान् ॥ ४४ ॥ रामरामेतिरामे
तिराममेवानुचिंतयन् ॥ प्रजागरेणवैराजाह्यस्वस्थइवलक्ष्यते ॥ राममानयशीघ्रंत्वंराजाद्रघुमिहेच्छति॥ ४५ ॥

कानिउज्ज्वलानिशोभावंतियत्संबंधात्तम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ सुमंत्रःइतिप्रजानांतादृशींचितांज्ञात्वास्वयमपिचिंतयन्नित्यर्थः ॥
॥ ४२ ॥ ४३ ॥ अन्यथाशोकवान्अस्वस्थश्च ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

भामिनिकोपने इत्यर्थः कोपनासैव भामिनीति निघंटुः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ अतिवृद्धत्वात्प्रियत्वाच्च द्वारपालैरवारितः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥
 पश्यन्नेव पितृदर्शनत्वरयादर्शनमात्रेण चक्षुषैव तेषां शिष्टाचारं कुर्वन्नित्यर्थः ॥ ५० ॥ ससंभ्रमः सादरः ॥ ५१ ॥ दुःखात् भाविरामविरह
 दुःखात् ॥ ५२ ॥ समाविशत् प्राविशत् राजगृहमिति शेषः ॥ ५३ ॥ ५४ राजदुःखोपशान्तये तदर्थं त्वमेव कारणम् तदेव कारणत्वं सम
 सुमंत्र उवाच ॥ अश्रुत्वा राजवचनं कथं गच्छामि भामिनि ॥ तच्छ्रुत्वा मंत्रिणो वाक्यं राजा मंत्रिणमब्रवीत् ॥
 ॥ ४६ ॥ सुमंत्र रामं द्रक्ष्यामि शीघ्रमानय सुंदरम् ॥ इत्युक्तस्त्वरितं गत्वा सुमंत्रो राममंदिरम् ॥ ४७ ॥
 अवारितः प्रविष्टोऽयं त्वरितं राममब्रवीत् ॥ शीघ्रमागच्छ भद्रं ते रामराजीवलोचन ॥ ४८ ॥ पितुर्गेहं मया
 सार्धं राजात्वां द्रष्टुमिच्छति ॥ इत्युक्तो रथमारुह्य संभ्रमात्त्वारितो ययौ ॥ ४९ ॥ रामः सारथिना सार्धं लक्ष्म
 णेन समन्वितः ॥ मध्यक्षेव सिष्ठादीन् पश्यन्नेव त्वरान्वितः ॥ ५० ॥ पितुः समीपं संगम्य ननाम चरणौ
 पितुः ॥ राममालिङ्गितुं राजा समुत्थाय ससंभ्रमः ॥ ५१ ॥ बाहू प्रसार्य रामेति दुःखान् मध्ये पपात ह ॥ हा
 हेति रामस्तं शीघ्रमालिङ्ग्यां केन्यवेशयत् ॥ ५२ ॥ राजानं मूर्च्छितं दृष्ट्वा चुक्रुशुः सर्वयोषितः ॥ किमर्थं रोद
 नमिति वसिष्ठोऽपि समाविशत् ॥ ५३ ॥ रामः प्रच्छ किमिदं राज्ञो दुःखस्य कारणम् ॥ एवं पृच्छति रामे सा
 कैकेयी राममब्रवीत् ॥ ५४ ॥ त्वमेव कारणं ह्यत्र राज्ञो दुःखोपशान्तये ॥ किंचित् कार्यं त्वयाराम कर्तव्यं नृप
 तेर्हितम् ॥ ५५ ॥ कुरु सत्यप्रतिज्ञस्त्वं राजानं सत्यवादिनम् ॥ राज्ञावरह्यं दत्तं मम संतुष्टचेतसा ॥ ५६ ॥
 त्वदधीनं तु तत्सर्वं वक्तुं त्वां लज्जते नृपः ॥ सत्यपाशेन संबद्धं पितरं त्रातुमर्हसि ॥ ५७ ॥ पुत्रशब्देन चैतद्धि
 नरकात्त्रायते पिता ॥ रामस्तयोदितं श्रुत्वा शूलेनाभिहतो यथा ॥ ५८ ॥ व्यथितः कैकेयी प्राह किं मामेवं प्र
 भाषसे ॥ पित्रर्थं जीवितं दास्येऽपि बेयं विषमुल्बणम् ॥ ५९ ॥

र्ययाति किंचिदिति ॥ ५५ ॥ कार्यमेवाह सत्यप्रतिज्ञ इति त्वंदं डकागमनविषये सत्यप्रतिज्ञो भूत्वा इत्यर्थः ॥ ५६ ॥ तत्सर्वं तद्वद्वयानु
 ष्ठानं त्वदधीनम् अतः सत्यपाशेनेति ॥ ५७ ॥ पुत्रशब्देनैतदुच्यते तदेव दर्शयति पुत्राप्नो नरकात् पिता त्रायते येन स पुत्र इत्यर्थः ॥ ५८ ॥
 पित्रेयं विषम् पित्राज्ञप्त इति शेषः ॥ ५९ ॥

यः कुरुते स उत्तम इत्यर्थः ॥ ६० ॥ मलोमलसदृशः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ तैर्भरतोऽवश्यमभिषेच्य एवेत्यन्वयः ॥ ६४ ॥ समाः
वर्षाणि ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ राजार्किकेन कारणेनेह विषये मां न वाक्चित्कारणं न जाने अकर्तव्यता संभावनायामप्यभावादिति भावः ॥ ६७ ॥ दुःखितं
राज्ञोऽवचनेनेति शेषः ॥ ६८ ॥ ज्येष्ठादाच्छिद्यं कनिष्ठाय राज्यदानरूपेण उन्मार्गे वर्तमानमत एव भ्रातृद्वयं स्त्रीजितं च पापं न तद्वेदिति गु

सीतां त्यक्ष्येऽथ कौसल्यां राज्यं चापित्य जाम्यहम् ॥ अनाज्ञप्तोऽपि कुरुते पितुः कार्यं स उत्तमः ॥ ६० ॥ उ
क्तः करोति यः पुत्रः समध्यम उदाहृतः ॥ उक्तोऽपि कुरुते नैव स पुत्रो मल उच्यते ॥ ६१ ॥ अतः करोमि तत्स
र्वं यन्मामाह पिता मम ॥ सत्यं सत्यं करोम्येव रामो हिर्नाभिभाषते ॥ ६२ ॥ इति राम प्रतिज्ञां सा श्रुत्वा वक्तुं
प्रचक्रमे ॥ रामत्वदाभिषेकार्थं सभाराः संभृताश्च ये ॥ ६३ ॥ तैरेव भरतोऽवश्यमभिषेच्यः प्रियो मम ॥ अ
परेण वरेणाशुचीरवासाजटाधरः ॥ ६४ ॥ वनं प्रयाहि शीघ्रं त्वमथैव पितुराज्ञया ॥ चतुर्दश समास्तत्र वस
मुन्यन्नभोजनः ॥ ६५ ॥ एतदेव पितुस्तेद्य कार्यं त्वं कर्तुमर्हसि ॥ राजा तुलज्जते वक्तुं त्वामेवं रघुनंदन ॥
॥ ६६ ॥ श्रीराम उवाच ॥ भरतस्यैव राज्यं स्यादहं गच्छामि दंडकान् ॥ किंतुराजान वक्ता ह मां न जानेऽ
त्र कारणम् ॥ ६७ ॥ श्रुत्वैतद्रामवचनं दृष्ट्वारामं पुरःस्थितम् ॥ प्राहराजा दशरथो दुःखितो दुःखितं वचः ॥
॥ ६८ ॥ स्त्रीजितं भ्रातृद्वयमुन्मार्गपरिवर्तिनम् ॥ निगृह्य मांगृहाणे दं राज्यं पापं न तद्वेत् ॥ ६९ ॥
एवं चेद नृतं नैव मां स्पृशेद्रघुनंदन ॥ इत्युक्त्वा दुःख संतप्तो विललाप नृपस्तदा ॥ ७० ॥ हारामहाजगन्ना
थहाममप्राणवल्लभ ॥ मां विस्मृज्य कथं घोरं विपिनं गंतुमर्हसि ॥ ७१ ॥ इति रामं समा लिङ्ग्य मुक्तकंठो रुरो
दह ॥ विमृज्य नयने रामः पितुः सजलपाणिना ॥ ७२ ॥

रोरप्यवलितस्य कार्यं कार्यमजानतः उत्पथप्रतिपन्नस्य दंड एव विधीयते इति नित्युक्तेः ॥ ६९ ॥ त्वया बलात्कारेण ग्रहणान्ममाप्येतद्वरदा
नानृतकृतो न दोष इत्याह एवं चेदिति ॥ ७० ॥ यद्यपि तव जगन्नाथत्वाद्वाज्यविपिनयोः समतैव तथाऽपि त्वद्वियोगे मम प्राणास्त्वद्वल्लभत्वा
च्चया सह गमिष्यंतीत्याह मम प्राणवल्लभेति ॥ ७१ ॥ विमृज्य निरस्ताश्रुके कृत्वा ॥ ७२ ॥

शासत्त्वित्यर्षम् मदनुजेनापिराज्यकरणेतस्यापित्वत्पुत्रत्वाच्चद्रक्तत्वाच्चात्रदुःखंवृथेतिभावः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ममसुखंतुविशिष्टम् हेदे
वत्त्वत्सत्यपालनरूपंकार्यंभविष्यतीत्याधिकोलाभःविशेषेणदेवानांकार्यंचरक्षोनाशरूपंभविष्यतीतिध्वनितम् कैकेय्याश्चप्रियोऽतोमहागु
णःबहुगुणइत्यर्थः ॥ ७५ ॥ इदानीमेवेत्यर्थः उपाहिंयंतांदूरीक्रियंताम् ॥ ७६ ॥ सुखमित्यनेनममवनगमनेदुःखलेशोऽपिनास्तीतिध्वनि
तम् ॥ ७७ ॥ रामकारणातरामाभिषेकविघ्ननिवृत्तिनिमित्तम् ॥ ७८ ॥ एकाग्रमनसोक्तफलार्थमेवाविष्णुंध्यायतेच आर्षमात्मनेपदम् ॥

आश्वासयामासनृपंशनैःसनयकोविदः ॥ किमत्रदुःखेनविभोराज्यंशासतुमेऽनुजः ॥ ७३ ॥ अहंप्रति
ज्ञानिस्तीर्यपुनर्यास्यामितेपुरम् ॥ राज्यात्कोटिगुणंसौख्यंममराजन्वनेसतः ॥ ७४ ॥ त्वत्सत्यपालनं
देवकार्यंचापिभविष्यति ॥ कैकेय्याश्चप्रियोराजन्वनवासोमहागुणः ॥ ७५ ॥ इदानींगंतुमिच्छामिव्ये
तुमातुश्चलज्ज्वरः ॥ संभाराश्चोपन्हीयंतामभिषेकार्थमागताः ॥ ७६ ॥ मातरंचसमाश्वास्यअनुनीयच
जानकीम् ॥ आगत्यपादौवंदित्वातवयास्येसुखंवनम् ॥ ७७ ॥ इत्युक्त्वातुपरिक्रम्यमातरंद्रष्टुमाययौ ॥
कौसल्याऽपिहरेःपूजांकुरुतेरामकारणात् ॥ ७८ ॥ होमंचकारयामासब्राह्मणेभ्योददौधनम् ॥ ध्यायते
विष्णुमेकाग्रमनसामौनमास्थिता ॥ ७९ ॥ अंतस्थमेकंघनचित्प्रकाशंनिरस्तसर्वातिशयस्वरूपम् ॥ वि
ष्णुंसदानंदमयंलहदजेसाभावयंतीनददर्शरामम् ॥ ८० ॥ इतिश्रीमद०अयोध्याकांडेतृतीयःसर्गः ॥ ३॥
ततःसुमित्रादृष्ट्वैनंरामंराज्ञीससंभ्रमा ॥ कौसल्यांबोधयामासरामोऽयंसमुपस्थितः ॥ १ ॥

॥ ७२ ॥ अंतस्थमंतर्यामितयाहृदयेस्थितम् ध्येयंरूपमाह घनेत्यादि निरस्तेत्यादिनानिर्विकल्पकसमाविस्थेत्युक्तम् सकलविशेषरहित
ध्यानस्यैवनिर्विकल्पकत्वात् निरस्तानिसर्वाणिअतिशयस्वरूपाणिभेदकस्वरूपाणियेनेत्यक्षरार्थः ॥ ८० ॥ इतिश्रीम०सेतौ अ० तृ
तीयःसर्गः ॥ ३ ॥ ॥ चतुर्थेलक्ष्मणंकुब्धंसांत्वयित्वोपदेशतः सीतयासहितोऽगच्छद्वंद्वंकेचेतिवर्ण्यते ॥ १ ॥ ससंभ्र
मासादरामुमित्राराज्ञीकौसल्यांबोधयामासेत्यन्वयः ॥ १ ॥

बहिर्दृष्टिप्रवाहिता त्यक्तसमाधिरित्यर्थः ॥ २ ॥ भुंक्ष्वपुत्रेतीति अद्भुतवद्भावात्सांधिः ॥ ३ ॥ भोजनवसरोनकृतः पित्रेतिशेषः निश्चितः
कृतः पित्रेतिशेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥ मुनिवेषः चीरवासस्त्वादिकम् चिंतांमाद्विषयां कर्तुं नार्हसि ॥ ६ ॥ संलुतामग्रा ॥ ७ ॥ क्षणार्धवाक्षणा
र्धमपि ॥ ८ ॥ बालकमत्यंतबालम् वत्सशब्दोहिगवापत्येरूढः ॥ ९ ॥ राजाराज्यं प्रयच्छतु तस्यात्यंतमिच्छाविषयत्वात् किमर्थमि

श्रुत्वैवरामनामैषा बहिर्दृष्टिप्रवाहिता ॥ रामं दृष्ट्वा विशालाक्षमालिङ्ग्यां केन्यवेशयत् ॥ २ ॥ मूर्ध्न्यवघ्रायप
स्पर्शगात्रं नीलोत्पलच्छवि ॥ भुंक्ष्वपुत्रेति च प्राह मिष्टमन्नं क्षुधादितः ॥ ३ ॥ रामः प्राहनमेमातर्भोजनाव
सरः कृतः ॥ दंडकागमने शीघ्रं मम कालोऽद्य निश्चितः ॥ ४ ॥ कैकेयी वरदानेन सत्यसंधः पितामम ॥ भर
ताय ददौ राज्यं ममाप्यारण्यमुत्तमम् ॥ ५ ॥ चतुर्दशसमास्तत्र ह्युषित्वा मुनिवेषधृक् ॥ आगमिष्ये पुनः शी
घ्रं न चिंतां कर्तुं मर्हसि ॥ ६ ॥ तच्छ्रुत्वा सहसोद्दिग्ना मूर्छिता पुनरुत्थिता ॥ आहरामं सुदुःखार्ता दुःखसा
गरसंलुता ॥ ७ ॥ यदिरामवनं सत्यं यासि चेन्नयमामपि ॥ त्वहिहीना क्षणार्धवाजीवितंधारये कथम् ॥ ८ ॥
यथा गौर्बालकं वत्सं त्यक्त्वा तिष्ठेन्न कुत्रचित् ॥ तथैव त्वां न शक्नोमि त्यक्तुं प्राणात्प्रियं सुतम् ॥ ९ ॥ भरता
यप्रसन्नश्चेद्राज्यं राजा प्रयच्छतु ॥ किमर्थं वनवासाय त्वामाज्ञापयति प्रियम् ॥ १० ॥ कैकेय्या वरदो राजा
सर्वस्वं वा प्रयच्छतु ॥ त्वया किमपराद्धं हि कैकेय्या वानृपस्य वा ॥ ११ ॥ पितागुरुर्यथारामतवाहमधिका
ततः ॥ पित्राज्ञतो वनं गंतुं वारयेयमहं सुतम् ॥ १२ ॥ यदि गच्छसि महाकयमुल्लङ्घ्य नृपवाक्यतः ॥ तदा
प्राणान्परित्यज्य गच्छामि यमसादनम् ॥ १३ ॥ लक्ष्मणोऽपि ततः श्रुत्वा कौसल्यावचनं रुषा ॥ उवाच रा
घवं वीक्ष्य दहन्निव जगच्च यम् ॥ १४ ॥

ति नहितेन किंचिद्भरतेष्टमिति भावः ॥ १० ॥ त्वया किमपराद्धम् यत्त्वां वनाय प्रस्थापयतीति शेषः ॥ ११ ॥ यथा पितागुरुस्तथाऽहम्
पितृवगुरुः यद्वा ततोऽधिका पितुर्दशगुणं मातागौरवेणातिरिच्यत इति स्मृतेः एवं च मदाज्ञया वनागमनमेवोचितमिति भावः ॥ १२ ॥ त
दा प्राणानिति एवं च मातृवधदोषो वनगमनेऽधिक इति भावः ॥ १३ ॥ रुषा दहन्निवेत्यन्वयः ॥ १४ ॥

भ्रांतमनसंराज्यशोभेन अतएवकैकेयीवशवर्तिनम् ॥ १५ ॥ पुरालोकान्प्रदहतः कालाग्निरुद्रस्येवेत्यर्थः अनेनतदवतारत्वंस्वस्यसूचितम् ॥ १६ ॥ तत्राभिषेकेविघ्नकारिणोनिहन्यामित्यर्थः ॥ १७ ॥ तेसर्वकालाग्निरुद्रतुल्यत्वंतद्रूपत्वंचसत्यमेवजानामिकितुतस्यपराक्रमस्य समयइदानींनार्कितुचतुर्दशवर्षेइतिव्यंग्यम् ॥ १८ ॥ अथतत्रत्यजनप्रतारणायसंसारानेत्यत्वप्रदर्शनेनरोषान्निवर्त्तयति यदिदमिति सर्व जगत्त्राज्यमंततःस्वदेहेन्द्रियादिकंचनसत्यम् तथाचार्किकस्यार्थेउपादेयंयेनैवरोषःकार्यइतिभावः यदिसत्यंभवेत्तदातेआयासःसफलोभवेदित्यन्वयः ॥ १९ ॥ मेघवितानंमेघसमूहः एवंचभोग्यभोक्त्रोरुभयोरप्यास्थिरत्वात्सर्वव्यर्थमितिभावः ॥ २० ॥ यथेति यथासर्पगलवर्त्ती

उन्मत्तंभ्रांतमनसंकैकेयीवशवर्तिनम् ॥ बद्धानिहन्मिभरतंतद्वंधून्मातुलानपि ॥ १५ ॥ अद्यपश्यंतुमेशौ र्यलोकान्प्रदहतःपुरा ॥ रामत्वमभिषेकायकुरुयत्नमारिंदम ॥ १६ ॥ धनुष्पाणिरहंतत्रनिहन्यांविघ्नकारिणः ॥ इतिब्रुवंतंसौमित्रिमालिङ्ग्यरघुनंदनः ॥ १७ ॥ शूरोऽसिरघुशार्दूलममात्यंतहितेरतः ॥ जानामि सर्वतेसत्यंकिंतुतत्समयोनिहि ॥ १८ ॥ यदिदंदृश्यतेसर्वराज्यंदेहादिकंचयत् ॥ यदिसत्यंभवेत्तत्रआयासःसफलश्चते ॥ १९ ॥ भोगामेघवितानस्थविद्युल्लेखेवचंचलाः ॥ आयुरप्यग्निसंतप्तलोहस्थजलविंदुवत् ॥ २० ॥ यथाव्यालगलस्थोऽपिभेकोदंशानपेक्षते ॥ तथाकालाहिनाग्रस्तोलोकोभोगानशाश्वतान् ॥ २१ ॥ करोतिदुःखेनहिकर्मतंत्रंशरीरभोगार्थमहर्निशंनरः ॥ देहस्तुभिन्नःपुरुषात्समीक्ष्यतेकोवात्र भोगःपुरुषेणभुज्यते ॥ २२ ॥

भेकस्तद्रूपवर्त्तिकोमलमांसभोगायासन्नमपिस्वमृत्युमजानंस्तद्रूपमांसदंशनमपेक्षतेइच्छातितथाकालाहिग्रस्तोलोकोभोगानिच्छतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ कर्मतंत्रंघनार्जनादिव्यापारंकाम्यंवैदिकंकर्मच नन्वत्रकस्यभोगःशरीरस्यउतात्मनः नाद्यइत्याह देहस्त्विति पुरुषाद्देवतस्तस्यात्यंतजडत्वात्सुखादिसाक्षात्काररूपभोगस्यतत्रासंभवइतिभावः नांत्यइत्याह कोवात्रेति तस्यशुद्धस्वभावत्वेनापरिणामित्वात्तस्य भोगासंभवइतिभावः अत्रदेहशब्देनाचित्तमप्युपलक्ष्यते यद्यपितयोःपरस्परंविवेकाग्रहाच्चित्तस्यभोगस्तथाऽपिसभ्रांतिमूलकइतिहेयएवेति तात्पर्यम् ॥ २२ ॥

एवंभोगस्यापारमार्थिकत्वमुक्त्वेदानीं वैराग्याय पुत्रादिसंगस्यास्थिरत्वमाह पित्रिति प्रपापानीयशाला काष्ठौघयोरिवकाष्ठौघवत् ॥ २३ ॥
प्रतीतानिश्चिता एषः अभिमानः ममधनादिनेन च ममचिरं भोगइत्यादिः ॥ २४ ॥ संसृतिः संसारस्थितिः स्वप्नसदृशी अल्पकालानुवर्तते
तामुपादेयत्वेन मनुत इत्यर्थः ॥ २५ ॥ कथंचिदिति कथमपीत्यर्थः न बुद्ध्यते ममापि जरामृत्युस्तइतिकथमपि न बुद्ध्यत इत्यर्थः ॥ २६ ॥
पूर्वपूर्वभुक्त्वादिनरात्र्यपेक्षयोत्तरोत्तरस्य विशेषमपश्यन् अतो मूढमतिः कालवेगं पूर्वपूर्वावस्थापहारकं न पश्यति अतो भोगाननुपततितेष्वसज्जते

पितृमातृसुतभ्रातृदारबंधवादिसंगमः ॥ प्रपायामिव जंतूनां नद्यां काष्ठौघवच्चलः ॥ २३ ॥ छायेवलक्ष्मी
श्च पलाप्रतीता तारुण्यमंबूर्मिव दध्रुवं च ॥ स्वप्नोपमं स्त्रीसुखमायुरल्पं तथाऽपि जंतोरभिमान एषः ॥ २४ ॥
संसृतिः स्वप्नसदृशी सदारोगादिसंकुला ॥ गंधर्वनगरप्रख्यामूढस्तामनुवर्त्तते ॥ २५ ॥ आयुष्यं क्षीयते य
स्मादादित्यस्य गतागतैः ॥ दृष्ट्वाऽन्येषां जरामृत्युकथंचिन्नैव बुद्ध्यते ॥ २६ ॥ स एव दिवसः सैव रात्रिरि
त्येव मूढधीः ॥ भोगाननुपतत्येव कालवेगं न पश्यति ॥ २७ ॥ प्रतिक्षणं क्षरत्येतदायुरामघटांबुवत् ॥ स प
लाइव रोगौघाः शरीरं प्रहरंत्यहो ॥ २८ ॥ जरा व्याघ्रीवपुरतस्तर्जयंत्यवतिष्ठते ॥ मृत्युः सैव यत्पेषसम
यं संप्रतीक्षते ॥ २९ ॥ देहेऽहंभावमापन्नो राजाऽहंलोकविश्रुतः ॥ इत्यस्मिन्मनुते जंतुः कृमिविड्भस्मसं
ज्ञिते ॥ ३० ॥ त्वगस्थिमांसविण्मूत्ररेतोरक्तादिसंयुतः ॥ विकारी परिणामी च देह आत्मा कथं वद ॥ ३१ ॥
यमास्थाय भवांल्लोकं दग्धुमिच्छति लक्ष्मण ॥ देहाभिमानिनः सर्वे दोषाः प्रादुर्भवन्ति हि ॥ ३२ ॥

॥ २७ ॥ आमघटः अपक्वघटः सपत्नाः शत्रवः ॥ २८ ॥ आगतप्रायाहं किं मूढोऽसीति तर्जयंती मृत्युः समयं प्रहर्तुं संप्रतीक्षते सहतिष्ठन्नपि
॥ २९ ॥ देहे उपचयादिविशिष्टे कृमिविड्भस्मसंज्ञिते भूस्थे आद्यासंज्ञा जंतुभिर्भक्षिते मध्यासंज्ञा दग्धे अंत्या तादृशे देहेऽहंभावप्राप्तोऽहं
राजेति अस्मिन्लोके मनुते ॥ ३० ॥ अथ देहस्यात्मत्वं खंडयति त्वगिति त्वगादिसंयुतत्वाद्विकारी रसादिधातुविकारवान् परिणामी बाल्या
द्यवस्थापरिणामवान् आत्मा त्वविकारी अपरिणामी चेति विपरीतः श्रुत्यादिभिरुक्त इति भावः ॥ ३१ ॥ यं रागादिदोषसमूहम् ते दोषा देहा
भिमानिनः प्रादुर्भवन्ति तस्मात्तं त्यजेति भावः ॥ ३२ ॥

देहाभिमानिनोऽस्यरागादिदोषप्रादुर्भावकत्वं तत्कारणाविद्यारूपत्वात्तस्येत्याह देहोऽहमिति देहइत्युपलक्षणमंतःकरणादेरपि तदाह चि
दात्मेति ॥ ३३ ॥ संसृतेः संसारमूलस्यरागादिदोषस्यशत्रवइति स्वजननाविद्योच्छेदकत्वाद्विद्याभ्यासेकामादयः शात्रवंकुर्वतीत्यर्थः
॥ ३४ ॥ प्रकृतोपयोगितयाक्रोधस्यैवमुक्तिविघातेप्राधान्यमाह तत्रापीति पित्रादिवधेनपातित्यंप्राप्तो नश्रवणाद्याधिकारीतिभावः ॥
॥ ३५ ॥ मनस्तापःतज्जनकंहननाद्युपायान्वेषणमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ महानशत्रुःपरिणामेस्वप्राणापहारकत्वात् क्रोधएवयमःसाक्षादि
देहोऽहमितियाबुद्धिरविद्यासाप्रकीर्तिता ॥ नाहं देहश्चिदात्मेतिबुद्धिर्विद्येतिभण्यते ॥ ३३ ॥ अविद्यासं
सृतेर्हेतुर्विद्यातस्यानिवार्तिका ॥ तस्माद्यत्नःसदाकार्योविद्याभ्यासेमुमुक्षुभिः ॥ कामक्रोधादयस्तत्रशत्र
वःशत्रुसूदन ॥ ३४ ॥ तत्रापिक्रोधएवालंमोक्षविघ्नायसर्वदा ॥ येनाविष्टःपुमान्हंतिपितृभ्रातृसुहृत्सखी
न् ॥ ३५ ॥ क्रोधमूलोमनस्तापःक्रोधःसंसारबंधनम् ॥ धर्मक्षयकरःक्रोधस्तस्मात्क्रोधंपरित्यज ॥ ३६ ॥
क्रोधएषमहानशत्रुस्तृष्णावैतरणीनदी ॥ संतोषो नंदनवनंशांतिरेवहिकामधुक् ॥ ३७ ॥ तस्मात्क्षांतिंभ
जस्वाद्यशत्रुरेवंभवेन्नते ॥ देहोर्द्रियमनःप्राणबुद्ध्यादिभ्योविलक्षणः ॥ ३८ ॥ आत्माशुद्धःस्वयंज्योतिर
विकारीनिराकृतिः ॥ यावद्देहोर्द्रियप्राणैर्भिन्नत्वंनात्मनोविदुः ॥ ३९ ॥ तावत्संसारदुःखौघैःपीड्यंतेमृ
त्युसंयुताः ॥ तस्मात्त्वंसर्वदाभिन्नमात्मानं हृदिभावय ॥ ४० ॥ बुद्ध्यादिभ्योबहिःसर्वमनुवर्तस्वमाखि
दः ॥ भुंजन्प्रारब्धमाखिलंसुखंवादुःखमेववा ॥ ४१ ॥

तिपार्थांतरम् वैतरणीनदीदुस्तरत्वात् विषयलाभैःकथमप्यनपगमादितिभावः नजातुकामःकामानामुपभोगेनशाम्यति इंधनैःकृष्णवर्त्मैवभू
यएवाभिवर्धतइत्युक्तेः नंदनवनमानंदजनकत्वात् ॥ ३७ ॥ एवंशांतिसेवने ॥ ३८ ॥ तेभ्योवैलक्षण्यमेवाह अविकारीनिराकृतिःदेहा
दिस्तुमाकारइतिभावः ॥ ३९ ॥ तावदिति अहंममेत्याभिमानसत्त्वादितिभावः भिन्नंबुद्ध्यादिभ्यइत्यर्थः ॥ ४० ॥ बुद्ध्यादिभ्यःल्य
बलापेपंचमी तदतिरिक्तोऽहमितिअंतर्जानन्नेवतानालंब्यबाहिलोकव्यवहारेसर्वलोकव्यवहारंलोकवदेवानुवर्तस्वकुरुपरंतुतत्रमाखिदःखेदंन
कुरु ननुलोकवत्कार्यकरणेतद्वत्त्वेदोऽवश्यंभाव्येवेत्यतआह भुंजन्नाति अखिलंसुखंदुःखंवाप्रारब्धमित्येवंभुंजंस्तथाभावयन् ॥ ४१ ॥

प्रवाहपतितोऽपि संसारप्रवाहस्थोऽपि कार्यव्यवहारं कुर्वन्नपि तज्जन्यपापपुण्याभ्यां न लिप्यते पृथग्जनोऽपि एवं च तव तथा भावयतः सर्वथा तदले
ष इत्याह बाह्येति ॥ ४२ ॥ तदेवाह एतदिति ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ समागमं मे पुनरागमं एवं भावयंती प्रतीक्षस्वेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ य
था सरितां प्रवाहे पतितं प्लवानां न सदैकत्र संवासः किंतु क्षणमात्रं तथा कर्ममार्गे संसारे वर्तमानानां पितृपुत्रादीनामपीत्यर्थः एवं भावनायां चतुर्दशस

प्रवाहपतितः कार्यं कुर्वन्नपि न लिप्यसे ॥ बाह्ये सर्वत्र कर्तृत्वमावहन्नपि राघव ॥ ४२ ॥ अंतः शुद्धस्वभाव
स्त्वं लिप्यसे न च कर्मभिः ॥ एतन्मयोदितं कृत्स्नं हृदि भावय सर्वदा ॥ ४३ ॥ संसारदुःखैरखिलैर्बाध्यसे न
कदाचन ॥ त्वमप्यंबमयादिष्ठं हृदि भावय नित्यदा ॥ ४४ ॥ समागमं प्रतीक्षस्व न दुःखैः पीड्यसे चिरम् ॥
न सदैकत्र संवासः कर्ममार्गानुवर्तिनाम् ॥ ४५ ॥ यथा प्रवाहपतितं प्लवानां सरितां तथा ॥ चतुर्दशसमासंख्या
क्षणार्धमिव जायते ॥ ४६ ॥ अनुमन्यस्व मामंबदुःखं संत्यज्य दूरतः ॥ एवं चेत्सुखसंवासो भविष्यति वने म
म ॥ ४७ ॥ इत्युक्त्वा दंडवन्मातुः पादयोरपतच्चिरम् ॥ उत्थाप्यांके समावेश्य आशीर्भिरभि नंदयत् ॥ ४८ ॥
सर्वे देवाः सर्गधर्वा ब्रह्मविष्णुशिवादयः ॥ रक्षंतु त्वां सदा यांतं तिष्ठंतं निद्रया युतम् ॥ ४९ ॥ इति प्रस्थापया
माससमालिङ्ग्य पुनः पुनः ॥ लक्ष्मणोऽपि तदारामं न त्वाहर्षाश्रुगद्गदः ॥ ५० ॥ आहरामममांतस्थः सं
शयोऽयं त्वया हृतः ॥ यास्यामि पृष्ठतो रामसेवां कर्तुं तदादिश ॥ ५१ ॥ अनुगृहीष्व मामारामनो चेत्प्राणां
स्त्यजाम्यहम् ॥ तथेति राघवोऽप्याह लक्ष्मणं याहि माचिरम् ॥ ५२ ॥

मानां संख्यादिव सगणना क्षणार्धवत् अत्यल्पकाले नैव समाप्ता भविष्यतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ एवं चेत्स्वदनुमत्या गमनं चेत्तदाममवने सुखजनकः सं
वासो भविष्यतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ चिरं यावदनुमतिपर्यंतं अभिनंदयत् अभ्यनंदयत् अडभाव आर्षः ॥ ४८ ॥ तदेवाह सर्वे इति सदेत्यस्य
विवरणं यांतमित्यादि ॥ ४९ ॥ ५० ॥ रामेति पुनरुक्तिर्हर्षातिशयात् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

एवंक्ष्मणमुक्त्वाप्रतस्थेमातृगृहादितिशेषः ततस्तामतिप्रियांसीतांसमाधातुंविभूर्जगतःपतिर्गतः स्वगृहमितिशेषः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ सेन
याविनाकुत्रगतआगतोऽसीत्यन्वयः कुतःकुतोहेतोर्नदृश्यतेइत्यर्थः वादित्राणिनवाद्यंतेकुतइत्यनुकर्षः एवमग्रेऽपि ॥ ५५ ॥ सामंतरा
जेति एकाकीकिमित्यागतइत्यर्थः पर्यायोक्तमलंकारः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ अद्यैवयास्यामीति नोपहासोऽयमित्याह नमिथ्येति ॥ ५८ ॥

प्रतस्थेतांसमाधातुंगतःसीतापतिर्विभुः ॥ आगतंपतिमालोक्यसीतासुस्मितभाषिणी ॥ ५३ ॥ स्वर्ण
पात्रस्थसालिलैःपादौप्रक्षाल्यभक्तितः ॥ पप्रच्छपतिमालोक्यदेवकिंसेनयाविना ॥ ५४ ॥ आगतोऽसि
गतःकुत्रश्वेतच्छत्रंचतेकुतः ॥ वादित्राणिनवाद्यंतेकिरीटादिविवर्जितः ॥ ५५ ॥ सामंतराजसहितःसं
भ्रमान्नागतोऽसिकिम् ॥ इतिस्मसीतयापृष्टोरामःसस्मितमब्रवीत् ॥ ५६ ॥ राज्ञामेदंडकारण्येराज्यंदत्तं
शुभेऽखिलम् ॥ अतस्तत्पालनार्थायशीघ्रंयास्यामिभामिनि ॥ ५७ ॥ अद्यैवयास्यामिवनंत्वंतुश्वश्रूस
मीपगा ॥ शुश्रूषांकुरुमेमातुर्नमिथ्यावादिनोवयम् ॥ ५८ ॥ इतिब्रुवंतंश्रीरामंसीताभीताऽब्रवीद्वचः ॥
किमर्थवनराज्यंतेपित्रादत्तंमहात्मना ॥ ५९ ॥ तामाहरामःकैकेय्यैराजाप्रीतोवरंददौ ॥ भरतायददौरा
ज्यंवनवासंममानघे ॥ ६० ॥ चतुर्दशसमास्तत्रवासोमेकिलयाचितः ॥ तयादेव्याददौराजासत्यवादी
दयापरः ॥ ६१ ॥ अतःशीघ्रंगमिष्यामिमाविघ्नंकुरुभामिनि ॥ श्रुत्वातद्रामवचनंजानकीप्रीतिसंयुता
॥ ६२ ॥ अहमग्रेगमिष्यामिवनंपश्चात्त्वमेष्यासि ॥ इत्याहमांविनागंतुंतवराघवनोचितम् ॥ ६३ ॥ ता
माहराघवःप्रीतःस्वप्रियांप्रियवादिनीम् ॥ कथंवनंत्वांनेष्येऽहंबहुव्याघ्रमृगाकुलम् ॥ ६४ ॥ राक्षसाघो
ररूपाश्चसंतिमानुषभोजिनः ॥ सिंहव्याघ्रवराहाश्चसंचरंतिसमंततः ॥ ६५ ॥

॥ ६६ ॥ वरस्वरूपमाहभरतायेति ॥ ६७ ॥ तयादेव्यायाचितोऽतोमायिदयापरोऽपिराजासत्यवादीअवश्यंत्वदुक्तंदास्यामीतिप्रतिज्ञा
वाक्यस्यसत्यत्वंकर्तुमेवनवासंददौ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ नोचितंशुद्धस्यतवमयाविनाकार्याक्षमत्वात्विवाहकालेनातिचरिष्यामीतिप्रतिज्ञा
तत्वाच्च ॥ ७० ॥ वननयनाभावेहेतुगर्भविशेषणंबहुव्याघ्रेत्यादि ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

॥ ६६ ॥ फलादिकमपिसमयेदुर्लभमित्याह कालेइत्यादि नदृश्यतेवनेषुतृणाद्याच्छादनात्जनसंचाराभावाच्च यत्रापिदृश्यतेतत्रापिश
 कंराद्यन्वितः ॥ ६७ ॥ वासस्थानमप्यतिदुःखजनकमित्याह गुहेत्यादि सम्यक्बाध्यंतेरिपत्रोयत्रेतिसंबाधंदुर्गवासस्थानगुहागव्हरूपम्
 तद्यद्यापेरिपुपीडाराहितंतथाऽपिझिञ्छीदंशादियुतत्वात्तत्रस्थातुमशक्यमितिभावः ॥ ६८ ॥ तत्रापिपद्मचांगमनमातिदुःखमित्याह पादेति
 ॥ ६९ ॥ ७० ॥ स्फुरद्ब्रक्काअंतर्गतक्रोधवशात्तत्स्फुरणम् तदेवाह किंचित्कोपेति अत्यागेहेतवोधर्मपत्नीमित्यादयः ॥ ७१ ॥ पतिव्र

कटुम्लफलमूलानिभोजनार्थसुमध्यमे ॥ अपूपानिव्यंजनानिविद्यंतेनकदाचन ॥ ६६ ॥ कालेकाले
 फलंवाऽपिविद्यतेकुत्रसुंदरि ॥ मार्गेनदृश्यतेक्वापिशर्कराकंटकान्वितः ॥ ६७ ॥ गुहागव्हरसंबाधंझिञ्छी
 दंशादिभिर्युतम् ॥ एवंबहुविधंदोषंवन्दंडकसंज्ञितम् ॥ ६८ ॥ पादचारेणगंतव्यंशीतिवातातपादिमत् ॥
 राक्षसादीन्वनेदृष्ट्वाजीवितंहास्यसेचिरात् ॥ ६९ ॥ तस्माद्भ्रेगृहेतिष्ठशीघ्रंद्रक्ष्यसिमांपुनः ॥ रामस्यव
 चनंश्रुत्वासीतादुःखसमन्विता ॥ ७० ॥ प्रत्युवाचस्फुरद्ब्रक्काकिंचित्कोपसमन्विता ॥ कथंमामिच्छसे
 त्यक्तुंधर्मपत्नीपतिव्रताम् ॥ ७१ ॥ त्वदनन्यामदोषांमांधर्मज्ञोऽसिदयापरः ॥ त्वत्समीपेस्थितांरामको
 वामांधर्षयेदने ॥ ७२ ॥ फलमूलादिकंयद्यत्तवभुक्तावशेषितम् ॥ तदेवामृततुल्यंमेतेनतुष्टारमाम्यहम्
 ॥ ७३ ॥ त्वयासहचरंत्यामेकुशाःकाशाश्चकंटकाः ॥ पुष्पास्तरणतुल्यामेभविष्यंतिनसंशयः ॥ ७४ ॥
 अहंत्वांक्लेशयेनैवभवेयंकार्यसाधिनी ॥ बाल्येमांवीक्ष्यकाश्चिद्द्वैज्योतिःशास्त्रविशारदः ॥ ७५ ॥ प्राहतेवि
 पिनेवासःपत्यासहभविष्यति ॥ सत्यवादीहिजोभूयाद्रमिष्यामित्वयासह ॥ ७६ ॥

तात्वमेवोपपादयति त्वदनन्यामिति त्वत्तोऽन्यःपुरुषोनविद्यतेयस्यास्तां यद्वा त्वत्तोभेदराहितांशक्तिशक्तिमतोरभेदात् अतएवादोषाम्
 यापिरक्षोर्धर्षणादिविभीषिकासाऽपिमिथ्येत्याह त्वत्समीपइति यन्नामस्मरणेनरक्षांसिपलायंतेतस्यतवेत्यर्थः ॥ ७२ ॥ यदपिफलादी
 नांकटुत्वाद्युक्तंतत्परिहरति फलेति त्वद्भुक्तावशिष्टंविषसत्वादमृततुल्यमित्यर्थः रमामीत्यार्षपरस्मैपदम् ॥ ७३ ॥ चरंत्याःगच्छंत्याःअ
 त्रत्वत्संगएवहेतुरितिभावः ॥ ७४ ॥ कार्यसाधिनीरक्षोवधादेकार्यसाधिकेतिव्यंग्यम् वनगमनंचमेऽवश्यंभावीतिइतिहासकथनेनद्रदय
 ति बाल्यइति ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

॥ ७७ ॥ त्वत्सहायिनीमृष्ट्यादिसर्वकार्येष्वहमेव ते सहायेति व्यंग्यम् ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ गच्छ गमनं कुरु तत्र वने तपस्वि वेषेण हारादीनां कचित्स्थापनमावश्यकम् तत्र सर्वस्थलेषु अपायसंभावनासत्त्वान्निरपायस्थानं ब्राह्मणेषु दानमित्याहारुंधत्यै इति वसिष्ठपत्न्यै यत्र स्थापितमेतद्देहापायेऽपिलभ्यमिति भावः ॥ ८० ॥ वयमपि तथैव कुर्म इत्याह ब्राह्मणेभ्य इति ॥ ८१ ॥ श्रुतं वेदाध्ययनम् कुटुंबवत्त्वमिदं दानपा

अन्यत्किंचित्प्रवक्ष्यामि श्रुत्वामां नयकाननम् ॥ रामायणानि बहुशः श्रुतानि बहुभिर्हि जैः ॥ ७७ ॥ सीतां विनावनं रामो गतः किंकुत्रचिद्दद ॥ अतस्त्वया गामिष्यामि सर्वथा त्वत्सहायिनी ॥ ७८ ॥ यदि गच्छासि मां त्यक्त्वा प्राणांस्त्यक्ष्यामि तेऽग्रतः ॥ इति तं निश्चयं ज्ञात्वा सीता यारघुनंदनः ॥ ७९ ॥ अब्रवीद्देवि गच्छ त्वं वनं शीघ्रं मया सह ॥ अरुंधत्यै प्रयच्छाशु हारानाभरणानि च ॥ ८० ॥ ब्राह्मणेभ्यो धनं सर्वदत्त्वा गच्छामहे वनम् ॥ इत्युक्त्वा लक्ष्मणेनाशु हि जानाहूय भक्तिः ॥ ८१ ॥ ददौ गवांश्च दशतंधनानि वस्त्राणि दिव्यानि विभूषणानि ॥ कुटुंबवद्भ्यः श्रुतशीलवद्भ्यो मुदा हि जेभ्यो रघुवंशकेतुः ॥ ८२ ॥ अरुंधत्यै ददौ सीता मुख्यान्याभरणानि च ॥ रामो मातुः सेवकेभ्यो ददौ धनमनेकधा ॥ ८३ ॥ स्वकांतः पुरवासिभ्यः सेवकेभ्यस्तथैव च ॥ पौरजानपदेभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यः सहस्रशः ॥ ८४ ॥ लक्ष्मणोऽपि सुमित्रांतु कौसल्यायै समर्पयत् ॥ धनुष्पाणिः समागत्य रामस्याग्रे व्यवस्थितः ॥ ८५ ॥ रामः सीतालक्ष्मणश्च जग्मुः सर्वे नृपालयम् ॥ ८६ ॥ श्रीरामः सह सीतया नृपपथे गच्छन्शनैः सानुजः पौरान् जानपदान् कुतूहलदृशः सानंदमुद्दीक्षयन् ॥ श्यामः कामसहस्रसुंदरवपुः कांत्यादिशोभा सयन्पादन्यासपवित्रिताऽखिलजगत्प्रापालयंतत्पितुः ॥ ८७ ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे अयोध्याकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

त्रतासंपादकं विशेषणम् ॥ ८२ ॥ मातृसेवकेभ्यो दानं मातृस्नेहेन ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ समर्पयत् तत इत्यध्याहारः समागत्य रामस्य अग्रे स्थित इत्यन्वयः ॥ ८५ ॥ ततः राम इति ॥ ८६ ॥ नृपपथे राजमार्गे कुतूहलेन पश्यंति तान् कुतूहलदृशः पौरान् सानंदं पश्यन् तेन तेषां दुःख निरासः पितुस्तत्कैकेभ्यो धिष्ठितमालयंगृहं प्राप ॥ ८७ ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे अयोध्याकाण्डे सेतौ चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

सजानकै जानक्यासहितं लक्ष्मणेनसममायांतमित्यन्वयः तादृशं दृष्ट्वा परस्परं वीक्ष्यौचुः परस्परमित्येव ॥ १ ॥ सत्यसंधं सत्यप्रतिज्ञम् ॥
॥ २ ॥ अत्यजत्वनवासमाज्ञापितवान् सत्यवतासत्यवत्ता वर्णलोपआर्षः कैकेयीवा पूर्वमत्यंतं रामे प्रीतिमतीकथं दुष्टाजातेति शेषः यद्भरत
स्यराज्यं रामस्यवनवासं च वृत्तवतीति भावः ॥ ३ ॥ याचतां वालोभाद्भरतस्यराज्यं राममुच्यमानगुणं कथंकुतो हेतोर्विवासयामास अत्र हेतुं न

श्रीमहादेव उवाच ॥ आयांतं नागरादृष्ट्वा मार्गे रामं सजानकिम् ॥ लक्ष्मणेन समं वीक्ष्य ऊचुः सर्वे परस्परम् ॥
॥ १ ॥ कैकेय्यावरदानादिश्रुत्वा दुःखसमावृताः ॥ बतराजादशरथः सत्यसंधं प्रियंसुतम् ॥ २ ॥ स्त्रीहे
तो रत्यजत्कामी तस्य सत्यवताकुतः ॥ कैकेयीवा कथं दुष्टारामं सत्यं प्रियं करम् ॥ ३ ॥ विवासयामास कथं क्रू
रकर्माऽतिमूढधीः ॥ हे जनानां वस्तव्यं गच्छामोऽद्यैव काननम् ॥ ४ ॥ यत्र रामः सभार्यश्च सानुजो गंतुमि
च्छति ॥ पश्यंतु जानकीं सर्वे पादचारेण गच्छतीम् ॥ ५ ॥ पुंभिः कदाचिदृष्ट्वा जानकीलोकसुंदरी ॥
साऽपि पादेन गच्छंती जनसंघेष्वनावृता ॥ ६ ॥ रामोऽपि पादचारेण गजाश्वादिविवर्जितः ॥ गच्छति द्रक्ष्य
थ विभुं सर्वलोकैकसुंदरम् ॥ ७ ॥ राक्षसीकैकयीनाम्नी जाता सर्वविनाशिनी ॥ रामस्यापि भवेद्दुःखं सीता
याः पादयानतः ॥ ८ ॥ बलवान्विधिरेवात्र पुं प्रयतो हि दुर्बलः ॥ इति दुःखाकुले वृंदे साधूनां मुनिपुंगवः ॥
॥ ९ ॥ अब्रवीद्दामदेवोऽथ साधूनां संघमध्यगः ॥ मानुशो च य रामं वासीतां वा वच्मि तत्त्वतः ॥ १० ॥

पश्यामः अतो निष्प्रयोजनदुष्टत्ववज्जनवत्यस्मिन्देशेन वस्तव्यमित्याहुः हे जना इति ॥ ४ ॥ यत्र कानने पश्यंत्विति तेन सर्वथा दैवप्राब
ल्यं जानंत्विति व्यंग्यम् ॥ ५ ॥ तदेवोपपादयति पुंभिरिति गच्छंतीत्यस्य दृश्यतामिति शेषः ॥ ६ ॥ द्रक्ष्यथ अस्याप्युक्तव्यंग्ये एव ता
त्पर्यम् ॥ ७ ॥ राक्षसीति यत्कृत्यारामस्य स्ववनवासादिकृतदुःखाभावेऽपि सीतायाः पादगमनकृतदुःखं तस्यापि भवेदित्यन्वयः ॥ ८ ॥
उपसंहरति बलवानिति पर्यायोक्तमत्रालंकारः साधूनां वृंदे समूहे ॥ ९ ॥ तत्त्वतः तेषां तत्त्वं वच्मीत्यर्थः ॥ १० ॥

परोजडेभ्यः विष्णुर्व्यापकः वैकुण्ठनिलयोवा आदिमन्त्रारं जीवसमूहस्तद्रूपो हिरण्यगर्भस्तस्याप्ययनः परायणः वेदलाभद्वारा सृष्ट्यादिसाम
र्थ्यदः योगमायायोगेन स्वसंबन्धेना परिच्छिन्नमपि मातिपरिच्छिन्नमपि ॥ ११ ॥ एषमायागुणैरिति एतेन मायिक एवायमाकारो न तु पांच
भौतिक इत्युक्तम् ॥ १२ ॥ मायागुणैस्तत्तदाकारवत्त्वमेव विवृणोति एष एवेति विश्वभावनो विश्वस्वप्ता ॥ १३ ॥ २४ ॥ लयस्यांतं

एषरामः परो विष्णुरादि नारायणः स्मृतः ॥ एषासाजानकीलक्ष्मीर्योगमायेति विश्रुता ॥ ११ ॥ असौ शेष
स्तमन्वेति लक्ष्मणाख्यश्च सांप्रतम् ॥ एषमायागुणैर्युक्तस्तत्तदाकारवानिव ॥ १२ ॥ एष एवरजोयुक्तो ब्र
ह्माऽभूद्दिश्वभावनः ॥ सत्त्वाविष्टस्तथा विष्णुस्त्रिजगत्प्रतिपालकः ॥ १३ ॥ एष रुद्रस्तामसोऽतेजगत्प्र
लयकारणम् ॥ एष मत्स्यः पुरा भूत्वा भक्तं वैवस्वतं मनुम् ॥ १४ ॥ नाव्यारोप्य लयस्यांतं पालयामास राघ
वः ॥ समुद्रमथने पूर्वमंदरे सुतलंगते ॥ १५ ॥ आधारयत्स्वपृष्ठेऽर्द्रिकूर्मरूपी रघूत्तमः ॥ महीरसातलं याता
प्रलये सूकरोऽभवत् ॥ १६ ॥ तोलयामास दंष्ट्राग्रे तां क्षोणीं रघुनंदनः ॥ नारसिंहं वपुः कृत्वा प्रह्लादवरदः
पुरा ॥ १७ ॥ त्रिलोककंठकरक्षः पाटयामास तन्नखैः ॥ पुत्रराज्यं हतं दृष्ट्वा ह्यदित्यायाचितः पुरा ॥
॥ १८ ॥ वामनत्वं मुपागम्य याञ्चयाचा हरत्पुनः ॥ दुष्टक्षत्रियभूभारनिवृत्त्यै भार्गवोऽभवत् ॥ १९ ॥
स एव जगतां नाथ इदानीं रामतांगतः ॥ रावणादीनि रक्षांसि कोटिशो निहनिष्यति ॥ २० ॥ मानुषेणैव मर
णंतस्य दृष्टं दुरात्मनः ॥ राज्ञा दशरथेनापि तपसाराधितो हरिः ॥ २१ ॥ पुत्रत्वाकांक्षया विष्णोस्तदा पुत्रोऽ
भवद्भरिः ॥ स एव विष्णुः श्रीरामो रावणादिवधाय हि ॥ २२ ॥

लयस्य दैनंदिनप्रलयस्य अंतं समाप्तिपर्यंतम् ॥ १९ ॥ अर्द्रिमंदरं यातायदेत्यादि प्रलये सूकरस्तदेत्यादि ॥ १६ ॥ १७ ॥ तद्रक्षः प्र
ह्लादपीडकरक्षः पुत्रराज्यमिंद्रराज्यं हतं बलिना ॥ १८ ॥ याञ्चयाबलेः सकाशाद्दिक्षाव्याजेनाहरत्परावर्तितवान् ॥ १९ ॥ २० ॥
तस्य रावणस्य नन्वेवं दशरथगृहे एवावतारकरणे किं बीजंतत्राह राज्ञेति ॥ २१ ॥ पुत्रत्वाकांक्षया विष्णोरिति विष्णुर्मे पुत्रो भवत्विति च्छ
येत्यर्थः ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ नारदः प्राह भूभारहरणोद्देश्यकंब्रह्मणः संदेशवच इत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ रामो दुःखितो भविष्यतीत्यपि वृथा शंकैवेत्याह
रामेति मृत्युभयाभावे इतरभयाभावः कैमुतिकन्यायासिद्धः तन्नामजपकर्तुस्तत्त्वज्ञानोदयादिति भावः ॥ २६ ॥ तस्य दुःखशंकाकेत्यन्वयः
कलौ तु नामैव नामाभिलाषे नैव मुक्तिस्तज्जनकं तत्त्वज्ञानं नान्येन योगादिनेत्यर्थः ॥ २७ ॥ ईदृशस्य किमर्थो देहपरिग्रहस्तत्राह मायेति वि

गताऽद्यैव वनं रामो लक्ष्मणेन सहायवान् ॥ एषा सीता हरेर्मायासृष्टिस्थित्यंतकारिणी ॥ २३ ॥ राजा वा
कैकयी वाऽपि नात्र कारणमण्वपि ॥ पूर्वेषु नारदः प्राह भूभारहरणाय च ॥ २४ ॥ रामोऽप्याह स्वयं साक्षा
च्छ्लोगमिष्याम्यहं वनम् ॥ अतो रामं समुद्दिश्य चिंतां त्यजत बालिशाः ॥ २५ ॥ रामरामेति ये नित्यं जपन्ति
मनुजा भुवि ॥ तेषां मृत्युभयादीनि न भवन्ति कदाचन ॥ २६ ॥ का पुनस्तस्य रामस्य दुःखशंका महात्मनः ॥
रामनामैव मुक्तिः स्यात्कलौ नान्येन केनचित् ॥ २७ ॥ मायामानुषरूपेण विडम्बयति लोककृत् ॥ भक्ता
नां भजनार्थाय रावणस्य वधाय च ॥ २८ ॥ राज्ञश्चाभीष्टसिद्धयर्थं मानुषं पुरा श्रितः ॥ इत्युक्त्वा विररामा
थ वामदेवो महामुनिः ॥ २९ ॥ श्रुत्वा तेऽपि द्विजाः सर्वे रामं ज्ञात्वा हारिं विभुम् ॥ जहुर्दत्तसंशयग्रंथिं राममे
वान्वर्चितयन् ॥ ३० ॥ यद्दं चिंतयेन्नित्यं रहस्यं रामसीतयोः ॥ तस्य रामे दृढा भक्तिर्भवेद्भिज्ञानपूर्विका ॥
॥ ३१ ॥ रहस्यं गोपनीयं वो यूयं वैराघवप्रियाः ॥ इत्युक्त्वा प्रययौ विप्रस्तेऽपि रामं परं विदुः ॥ ३२ ॥
ततो रामः समाविश्य पितृगेहमवारितः ॥ सानुजः सीतया गत्वा कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ ३३ ॥

डम्बयति स्वीयाचारेण सदाचारं लोकान् शिक्षयति मातापितरौ पुत्रानिव फलांतरमप्याह भक्तानामिति ॥ २८ ॥ राज्ञोऽभीष्टं विष्णोः स्वपुत्र
त्वम् ॥ २९ ॥ दत्तसंशयग्रंथिं हृदिविद्यमानं रामे मनुष्यत्वादिविषयं संशयग्रंथिम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ गोपनीयं पृथग्जनेष्विति शेषः ॥
॥ ३२ ॥ अवारितः पुत्रत्वात् द्वारपालैरिति शेषः गत्वा कैकेयीसमीपमिति शेषः ॥ ३३ ॥

तेसंमतंवनंदंडकारण्यंगंतुंकृतधियोनिश्चिताइत्यन्वयः आज्ञापयतुपितेत्यनेनतदाज्ञांविनागमनेतस्यदुःखादौअहंदोषमाकस्यामितिसूचितम्
॥ ३४ ॥ इत्युक्तारामेणकैकेयीसहस्राज्ञादितिउत्थायरामायेत्यन्वयः चीराणिवन्यपरिधेयानिवरकलादीनि जीर्णवासांसिवा ॥ ३५ ॥
तत्चीरपरिधानप्रकारस्वरूपम् ॥ ३६ ॥ हस्तेगृहीत्वाचीरमितिशेषः तच्चीरकैकेयीदत्तंचीरम् ॥ ३७ ॥ भर्त्सयन्कैकेयीमितिशेषः ॥

आगताःस्मोवयंमातस्त्रयस्तेसंमतंवनम् ॥ गंतुंकृतधियःशीघ्रमाज्ञापयतुनःपिता ॥ ३४ ॥ इत्युक्त्वास
हसोत्थायचीराणिप्रददौस्वयम् ॥ रामायलक्ष्मणायाथसीतायैचपृथक्पृथक् ॥ ३५ ॥ रामस्तुवस्त्राण्यु
त्सृज्यवन्यचीराणिपर्यधात् ॥ लक्ष्मणोऽपितथाचक्रेसीतातन्निविजानती ॥ ३६ ॥ हस्तेगृहीत्वारामस्य
लज्जयामुखमैक्षत ॥ रामोगृहीत्वातच्चीरमंशुकेपर्यवेष्टयत् ॥ ३७ ॥ तद्दृष्ट्वारुरुदुःसर्वेराजदाराःसमततः॥
वसिष्ठस्तुतदाकर्ण्यरुदितंभर्त्सयन्रुषा॥३८॥ कैकेयीप्राहदुर्वृत्तेरामएवत्वयावृतः ॥ वनवासायदुष्टेत्वंसी
तायैकिंप्रयच्छसि ॥३९॥ यदिरामंसमन्वेतिसीताभक्त्यापतिव्रता ॥ दिव्यांबरधरानित्यंसर्वाभरणभूषि
ता ॥ ४० ॥ रमयत्वनिशंरामंवनदुःखनिवारिणी ॥ राजादशरथोप्याहसुमंत्रंरथमानय ॥ ४१ ॥ रथ
मारुह्यगच्छंतुवनंवनचरप्रियाः ॥ इत्युक्त्वाराममालोक्यसीतांचैवसलक्ष्मणम् ॥ ४२ ॥ दुःखान्निपति
तोभूमौरुरोदाश्रुपरिप्लुतः ॥ आरुरोहरथंसीताशीघ्रंरामस्यपश्यतः ॥ ४३ ॥ रामःप्रदक्षिणंकृत्वापितरंरथ
मारुहत् ॥ लक्ष्मणःखड्गयुगलंधनुस्तूणीयुगंतथा ॥ ४४ ॥ गृहीत्वारथमारुह्यनोदयामाससारथिम् ॥
तिष्ठतिष्ठसुमंत्रेतिराजादशरथोऽब्रवीत् ॥ ४५ ॥

॥ ३८ ॥ किंप्रयच्छसि चीरमितिशेषः ॥ ३९ ॥ यदीति त्वद्वराविषयभूताऽपियदिस्वेच्छयासमन्वेतिसम्यक्कानिरहितमनुपश्चाद्
च्छतीत्यर्थः ॥ ४० ॥ वनदुःखंवनवासजंदुःखम् ॥ ४१ ॥ वनचरामुनयःप्रियायेषांते ॥ ४२ ॥ सीताशीघ्रमारुरोहेत्यनेनतस्याःका
र्यसाधकउत्साहःसूचितः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

रथमचोदयत् राजारामाधीनकृतत्वाद्वाजाज्ञापि क्षयातदाज्ञैव प्रकलेति मत्वेति व्यंग्यम् दूरंगते दृष्टिपथमतिक्रान्ति ॥ ४६ ॥ वृद्धा इत्यस्य ज्ञा
नवृद्धा इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ राममातुरित्यादरसूचकं विशेषणम् ॥ ४८ ॥ दुःखितस्य मेयदिकंचित्कालं जीवनं भवेत्तदा तत्र राममातृगृहे एवान्यत्र
तुक्षणमात्रमपि तन्न संभाव्यते राममातृगृहेऽपि चिरं नैव तादित्याह अत इति विना कृतः दैवेनेति शेषः अनेन दैवसंपादितं मरणं दुर्वारमिति ध्वनि

गच्छगच्छेति रामेण नोदितोऽचोदयद्रथम् ॥ रामे दूरंगते राजामूर्छितः प्रापतद्भुवि ॥ ४६ ॥ पौरास्तु बाल
वृद्धाश्च वृद्धा ब्राह्मणसत्तमाः ॥ तिष्ठतिष्ठेति रामेति क्रोशंतोरथमन्वयुः ॥ ४७ ॥ राजारुदित्वासुचिरं मां न
यंतु गृहं प्रति ॥ कौसल्यायाराममातुरित्याह परिचारकान् ॥ ४८ ॥ किंचित्कालं भवेत्तत्र जीवनं दुःखित
स्य मे ॥ अत ऊर्ध्वं न जीवामि चिरं रामं विना कृतः ॥ ४९ ॥ ततो गृहं प्रविश्यैव कौसल्यायाः पपात ह ॥ मू
र्छितश्च चिराद्बुद्धा तूष्णीमेवावतस्थिवान् ॥ ५० ॥ रामस्तु तमसा तीरंगत्वा तत्रावसत्सुखी ॥ जलं प्राश्य
निराहारो वृक्षमूलेऽस्वपद्भिः ॥ ५१ ॥ सीतया सह धर्मात्मा धनुष्पाणिस्तुलक्ष्मणः ॥ पालयामास धर्मज्ञः
सुमंत्रेण समन्वितः ॥ ५२ ॥ पौराः सर्वे समागत्य स्थितास्तस्याविदूरतः ॥ शक्तारामं पुरं नेतुं नो चेद्गच्छाम
हेवनम् ॥ ५३ ॥ इति निश्चयमाज्ञायतेषां रामोऽतिविस्मितः ॥ नाहं गच्छामि नगरमेतैवैकेशभागिनः ॥
॥ ५४ ॥ भविष्यंतीति निश्चित्य सुमंत्रमिदमब्रवीत् ॥ इदानीमेव गच्छामः सुमंत्ररथमानय ॥ ५५ ॥
इत्याज्ञप्तः सुमंत्रोऽपि रथं वाहैरयोजयत् ॥ आरुह्य रामः सीतां चलक्ष्मणोऽपि ययुर्द्रुतम् ॥ ५६ ॥ अयोध्या
भिमुखं गत्वा किंचिद्दूरं ततो ययुः ॥ तेऽपि राममदृष्ट्वैव प्रातरुत्थाय दुःखिताः ॥ ५७ ॥

तम् ॥ ४९ ॥ तूष्णीमेव स्वकृतापराधेन ब्रज्येति भावः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ सीतया सह स्वपदित्यन्वयः पालयामास जाग्रद्वामं रक्षेत्य
र्थः ॥ ५२ ॥ रामं पुरं नेतुं यदि शक्तास्तदा परावृत्त्यनेप्यामो नो चेद्दूरे नैव गमिष्याम इति निश्चयमित्यर्थः ॥ ५३ ॥ ऐकेशभागिनो वनगमना
दिति भावः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ इत्याज्ञप्तः सुमंत्रोरथं वाहैरयोजयत् ॥ ५६ ॥ अयोध्याभिमुखमिति तेषां प्रतारणायैदम् ॥ ५७ ॥

तदेवाह रथनेमीति ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ शृंगवेरंशृंगकृप्याश्रमस्तदविदूरतस्तत्पूर्वभागे ॥ ६० ॥ जनैःजनमुखैः ॥ ६१ ॥ अयंसखा
समानख्यातिस्तत्समानज्ञानः अनेनगुहस्यधर्मव्याधादेवत्तत्त्वज्ञत्वंसूचितम् अथापिसत्यपिभेदापगमेनाथतवाहंनमामकीनस्त्वमिति न्या
यात्स्वामिनंद्रष्टुमिति ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ नैषादमपिमेजन्मधन्यम् त्वदंगस्पर्शादितिभावः ॥ ६४ ॥ तदेवाह बभूवेति एतत्तेकिंकर

रथनेमिगतंमार्गपश्यंतस्तेपुरंययुः ॥ हृदिरामंससीतंतेध्यायंतस्तस्थुरन्वहम् ॥ ५८ ॥ सुमंत्रोऽपिरथंशी
घ्नंनोदयामाससादरम् ॥ स्फीतान्जनपदान्पश्यन्रामःसीतासमन्वितः ॥ ५९ ॥ गंगातीरंसमागच्छ
च्छृंगवेराविदूरतः ॥ गंगांदृष्ट्वानमस्कृत्यस्नात्वासानंदमानसः ॥ ६० ॥ शिशपावृक्षमूलेसनिषसादरघू
त्तमः ॥ ततोऽगुहोजनैःश्रुत्वारामागममहोत्सवम् ॥ ६१ ॥ सर्वायंस्वामिनंद्रष्टुंहर्षात्तूर्णसमापतत् ॥
फलानिमधुपुष्पादिगृहीत्वाभक्तिसंयुतः ॥ ६२ ॥ रामस्याग्रेविनिक्षिप्यदंडवत्प्रापतद्भुवि ॥ गुहमुत्था
प्यतंतूर्णराघवःपरिष्वजे ॥ ६३ ॥ संपृष्टकुशलोरामंगुहःप्रांजलिरब्रवीत् ॥ धन्योऽहमद्यमेजन्मनैषादं
लोकपावन ॥ ६४ ॥ बभूवपरमानंदःस्पृष्ट्वातेऽंगरघूत्तम ॥ नैषादराज्यमेतत्तेकिंकरस्यरघूत्तम ॥ ६५ ॥
त्वदधीनंवसनत्रपालयास्मान्रघूह ॥ आगच्छयामोनगरंपावनंकुरुमेगृहम् ॥ ६६ ॥ गृहाणफलमू
लानित्वदर्थसंचितानिमे ॥ अनुगृह्णीष्वभगवन्दासस्तेऽहंसुरोत्तम ॥ ६७ ॥ रामस्तमाहसुप्रीतोवचनंशृ
णुमेसखे ॥ नवेक्ष्यामिगृहंग्रामंनववर्षाणिपंचच ॥ ६८ ॥ दत्तमन्येननोभुंजेफलमूलादिकिंचन ॥ रा
ज्यंममैतत्तेसर्वत्वंसखामेऽतिवल्लभः ॥ ६९ ॥ वटक्षीरंसमानाय्यजटामुकुटमादरात् ॥ बबंधलक्ष्मणेना
थसहितोरघुनंदनः ॥ ७० ॥

स्यनैषादराज्यंयच्चदधीनमतोऽत्रवसनअस्मान्पालय अत्रनतेपितुःस्वाम्यमित्यत्रवासेदोषाभावइतिभावः ॥ ६९ ॥ ६६ ॥ दासइत्यने
नमोज्याहारतासूचिता ॥ ६७ ॥ नवेक्ष्यामिनप्रवेक्ष्यामिइतिमेप्रतिज्ञेतिशेषः ॥ ६८ ॥ एतत्तेसर्वराज्यंममैवत्वंचमेसखैवतत्त्वज्ञत्वावत
थाऽपिप्रतिज्ञारक्षणायतेग्रामंनप्रविशामीतिभावः ॥ ६९ ॥ समानाय्यगुहेनेतिशेषः अथआवयनानंतरंवार्तानंतरंवा ॥ ७० ॥

हिःपादपूरणे लक्ष्मणेनयदास्तृतम् तत्रोवासेत्वन्वयः स्थितइत्यर्थः ॥ ७१ ॥ ततोनिद्रासमयेसुष्वापेत्यर्थः ॥ ७२ ॥ परितोविपश्यन्
दुष्टजंतूनितिशेषः ॥ ७३ ॥ ॥ इतिश्रीमत्सकलराजवि० अध्यात्मरामायणेसेतौअयोध्याकांडेपंचमः सर्गः ॥ ५ ॥
षष्ठेगत्वाऽथवाल्मीकेराश्रमंतेनसंस्तुतः मुनींद्रैःसहितस्तत्रावसत्सुखामितीर्यते ॥ १ ॥ सुप्तमिति ॥ १ ॥ कुशपत्रसमूहनिर्मितेसंस्तरे
आस्तरणेइत्यर्थः शोभनैरांकवादिभिरास्तीर्णे ॥ २ ॥ ३ ॥ कोहेतुः अन्योनकोऽपीत्यर्थः ॥ ४ ॥ कस्तर्हिहेतुस्तत्राह स्वपूर्वेति ॥

जलमात्रंतुसंप्राश्यसीतयासहराघवः ॥ आस्तृतंकुशपर्णाद्यैःशयनंलक्ष्मणेनहि ॥ ७१ ॥ उवासतत्रनगर
प्रासादाग्रेयथापुरा ॥ सुष्वापतत्रवैदेह्यापर्यंकइवसंस्कृते ॥ ७२ ॥ ततोविदूरेपरिगृह्यचापंसबाणतूणरि
धनुःसलक्ष्मणः ॥ ररक्षरामंपरितोविपश्यन्गुहेनसार्धंसशरासनेन ॥ ७३ ॥ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउ
मामहेश्वरसंवादेअयोध्याकांडेपंचमःसर्गः ॥ ५ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ सुप्तंरामंसमालोक्यगुहःसोऽ
श्रुपरिप्लुतः ॥ लक्ष्मणंप्राहविनयाद्घातःपश्यसिराघवम् ॥ १ ॥ शयानंकुशपत्रौघसंस्तरेसीतयासह ॥
यःशेतेस्वर्णपर्यंकेस्वास्तीर्णेभवनोत्तमे ॥ २ ॥ कैकेयीरामदुःखस्यकारणंविधिनाकृता ॥ मंथराबुद्धिमा
स्थायकैकेयीपापमाचरत् ॥ ३ ॥ तच्छ्रुत्वालक्ष्मणःप्राहसखेशृणुवचोमम ॥ कःकस्यहेतुर्दुःखस्यकश्चहे
तुःसुखस्यवा ॥ ४ ॥ स्वपूर्वार्जितकर्मैवकारणंसुखदुःखयोः ॥ ५ ॥ सुखस्यदुःखस्यनकोऽपिदातापरो
ददातीतिकुबुद्धिरेषा ॥ अहंकरोमीतिवृथाऽभिमानःस्वकर्मसूत्रग्रथितोहिलोकः ॥ ६ ॥ सुहृन्मित्रार्यु
दासीनद्वेष्यमध्यस्थबांधवाः ॥ स्वयमेवाचरन्कर्मतथातत्रविभाव्यते ॥ ७ ॥

॥ ५ ॥ तदेवोपपादयति सुखस्येति स्वयमपितस्यनसंपादकइत्याह अहमिति अहंसुखादिजनकक्रियांकरोमीत्यपिवृथाभिमानः अस्वातं
त्र्यादितिभावः तदेवाह स्वकर्मसूत्रेणग्रथितईश्वरेणेतिशेषः यथासूत्रयुक्तांकाष्ठपुत्तलंसूत्रधारोन्नानाप्रकारसूत्रचालनेनानेकविधक्रियावर्ती
करोति एवंभगवान्कर्मरूपसूत्रचालनेनतथातथाकारयतीतिभावः ॥ ६ ॥ सुहृन्मित्रेसोपाधिनिरुपाधिभेदाद्भिन्ने एवमारिद्वेष्यौ एतेकर्म
सुहृत्त्वादिप्रयोजकंकर्मस्वयमेवाचरन्त्येनमुहृत्त्वादिभावोभवति एतंत्रमुखदुःखादिविषयेऽपिविभाव्यते ज्ञायतइत्यर्थः ॥ ७ ॥

स्वकर्मवशगोनरः यद्यत्सुखं वा दुःखं वा यथागतं यथा प्राप्तं भवति तत्तद्भुक्त्वा स्वस्थमनाः रागद्वेषहीनो भवेत् ॥ ८ ॥ भोगागमे सुखभोगप्राप्तौ भोगविवर्जने दुःखभोगप्राप्तौ वाञ्छां मेवाभिनयति आगच्छत्विति सुखमिति शेषः मागच्छतु दुःखमिति शेषः अतएवाहं भोगवशगोन भवे अइति निषेधार्थकमव्ययं पृथक्पदं यथैवाहं तथैव रामोऽपीति न किञ्चिदस्माकमेतत्कृतं : स्वमिति भावः ॥ ९ ॥ यस्मादिति प्राप्यफलमिति शेषः तत्तत्रेत्युपलक्षणं तस्मात्तेनेत्यपि बोध्यम् ॥ १० ॥ यद्यद्विधात्रावाहततदलङ्घ्यामातानाश्च तत्तत्फलोदये हर्षविषादाभ्यामलं एवं चास्मत्कृते त्वया विषादो न कार्य इति भावः ॥ ११ ॥ आवश्यकश्च शरीरिणां तत्संबन्ध इत्याह सर्वदेति पुण्यपापजत्वाच्छरीरस्य तदवच्छेदे

सुखं वा यदि वा दुःखं स्वकर्मवशगोनरः ॥ यद्यद्यथागतं तत्तद्भुक्त्वा स्वस्थमना भवेत् ॥ ८ ॥ न मे भोगागमे वांछान मे भोगविवर्जने ॥ आगच्छत्वथ मागच्छत्वभोगवशगोभवे ॥ ९ ॥ यस्मिन्देशे च काले च यस्माद्वा येन केन वा ॥ कृतं शुभाशुभं कर्म भोज्यं तत्तन्न नान्यथा ॥ १० ॥ अलं हर्षविषादाभ्यां शुभाशुभफलोदये ॥ विधात्राविहितं यद्यत्तदलङ्घ्यं सुरासुरैः ॥ ११ ॥ सर्वदा सुखदुःखाभ्यां नरः प्रत्यवरुद्ध्यते ॥ शरीरं पुण्यपापाभ्यामुत्पन्नं सुखदुःखवत् ॥ १२ ॥ सुखस्यानंतरं दुःखं दुःखस्यानंतरं सुखम् ॥ द्वयमेतद्विजंतूनामलङ्घ्यं दिनरात्रिवत् ॥ १३ ॥ सुखमध्ये स्थितं दुःखं दुःखमध्ये स्थितं सुखम् ॥ द्वयमन्योन्यसंयुक्तं प्रोच्यते जलपंकवत् ॥ १४ ॥ तस्माद्द्वैरेण विद्वांस इष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ न हृष्यन्ति न मुह्यन्ति सर्वमायेति भावनात् ॥ १५ ॥ गुहलक्ष्मणयोरेवं भाषतोर्विमलं नभः ॥ बभूवरामः ललिलं स्पृष्ट्वा प्रातः समाहितः ॥ १६ ॥

न सुखदुःखवत्त्वावश्यकत्वादयं नरः सदा ताभ्यां प्रत्यरुद्ध्यते संबद्धयते ॥ १२ ॥ संबन्धप्रकारमाह सुखस्यानंतरमिति एवं च पुनः सुखमपि भाव्येवेति भावः ॥ १३ ॥ इदानीं पदार्थमात्रस्यात्रिगुणात्मकत्वेन सुखस्य पिदुःखात्मकत्वाद्धेयत्वमित्याह सुखमध्ये इति तेनोभयमपि हेयमेवेति तदुक्तं पतञ्जलिना सर्वमेव दुःखं विवेकेन ज्ञाते ॥ १४ ॥ उपसंहरति तस्मादिति इष्टप्राप्तौ न हृष्यन्ति अनिष्टप्राप्तौ न मुह्यन्तीत्यवयः तत्र हेतुः सर्वमायेति भावनात् न ह्यैन्द्रजालेकमायाकृतेष्टानिष्टप्राप्तौ हर्षमोहौ तद्वदिति भावः ॥ १५ ॥ सलिलं स्पृष्ट्वेति प्रातः कालिकसकलक्रियोपलक्षणम् ॥ १६ ॥

मे अवतारणायेति शेषः ॥ १७ ॥ नौकारुह्यतामित्यन्वयः ॥ १८ ॥ वाहयेइति नौकामिति शेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ वाहयामास अ-
रित्रादिभिश्चालयामास परंपारं प्रापयेतुमित्यर्थः गंगामध्ये गता जानकी गंगां प्रार्थयामासेत्यन्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥ आदृता सती पूजये-

उवाच शीघ्रं सुदृढां नावमानय मे सखे ॥ श्रुत्वारामस्य वचनं निषादाधिपतिर्गुहः ॥ १७ ॥ स्वयमेव दृढां ना-
वमानि नायसुलक्षणाम् ॥ स्वामिन्नारुह्यतां नौकासीतया लक्ष्मणेन च ॥ १८ ॥ वाहये ज्ञातिभिः सार्धम्
हमेव समाहितः ॥ तथेति राघवः सीतामारोप्य शुभलक्षणाम् ॥ १९ ॥ गुहस्य हस्तावा लंब्य स्वयंचारुह द-
च्युतः ॥ आयुधादीन् समारोप्य लक्ष्मणोऽप्यारुरोह च ॥ २० ॥ गुहस्तान् वाहयामास ज्ञातिभिः सहितः
स्वयम् ॥ गंगामध्ये गता गंगां प्रार्थयामास जानकी ॥ २१ ॥ देवि गंगेन मस्तुभ्यं निवृत्ता वनवासतः ॥ रा-
मेण सहिताऽहं त्वां लक्ष्मणेन च पूजये ॥ २२ ॥ सुरामांसोपहारैश्च नानाबलिभिरादृता ॥ इत्युक्त्वा पक्व-
लंतौशनैरुत्तीर्य जग्मतुः ॥ २३ ॥ गुहोऽपि राघवं प्राह गमिष्यामि त्वया सह ॥ अनुज्ञां देहिराजेंद्र नो चेत्प्राणां
स्त्यजाम्यहम् ॥ २४ ॥ श्रुत्वा नैषादिवचनं श्रीरामस्तमथाब्रवीत् ॥ चतुर्दशसमाः स्थित्वा दंडके पुनरप्य-
हम् ॥ २५ ॥ आयास्याम्युदितं सत्यं नासत्यं रामभाषितम् ॥ इत्युक्त्वा लिङ्ग्यतं भक्तं समाश्वास्य पुनः पुनः
॥ २६ ॥ निवर्तयामास गुहं सोऽपि कृच्छ्राद्ययौगृहम् ॥ तत्र मेध्यं मृगं हत्वा पक्त्वा हुत्वा च ते त्रयः ॥ २७ ॥
भुक्त्वा वृक्षदले सुध्वासुखमासत तां निशाम् ॥ ततो रामस्तु वैदेह्या लक्ष्मणेन समन्वितः ॥ २८ ॥ भरद्वाजा
श्रमपदं गत्वा बहिरुपस्थितः ॥ तत्रैकं बटुकं दृष्ट्वा रामः प्राह च हे बटो ॥ २९ ॥

अनेन श्रद्धासूचिता ॥ २३ ॥ अनुज्ञां स्वसहगमनविषयाम् ॥ २४ ॥ नैषादिर्गुहः ॥ २५ ॥ नासत्यमपि तु सत्यमेवेत्यर्थः तेनान्य-
थानसंभावनीयमिति भावः ॥ २६ ॥ कृच्छ्रात् कृच्छ्रमत्रातिदुःखं तत्र गंगापरकूले मेध्यं मृगं भक्ष्यं मृगं हत्वा हुत्वा वैश्वदेवदेवताभ्यः ॥
॥ २७ ॥ २८ ॥ बहिराश्रमद्वारि ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ रामसामीप्यम् स्वार्थेऽप्यञ् रामसमीपमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ मेपर्णशालामागच्छेत्यन्वयः ॥ ३४ ॥ आनी
यप्रापय्य ॥ ३५ ॥ तपसःपारंपूर्णतांगतोऽस्मिप्राप्तोऽस्मि प्रसादात्कुर्वतांकर्मप्रच्यवेताध्वरेषुयत् तद्विष्णोःस्मरणादेवसंपूर्णस्यादितेश्च
तिरितिस्मृतेर्यस्यनामस्मरणेनापिसर्वकर्मपूर्णतातस्यसाक्षाद्दर्शनेकिंवक्तव्यमित्यर्थः यद्वा तपसःपारंपूर्णतपःफलमेतत्तद्वददर्शनमि

रामोदाशरथिःसीतालक्ष्मणाभ्यांसमन्वितः ॥ आस्तेवहिर्वनस्येतिह्युच्यतांमुनिसन्निधौ ॥ ३० ॥ तच्छ्रु
त्वासहसागत्वापादयोःपतितोमुनेः ॥ स्वामिनुरामःसमागत्यवनाद्वाहिरवस्थितः ॥ ३१ ॥ सभार्यःसा
नुजःश्रीमानाहमांदेवसन्निभः ॥ भरद्वाजायमुनयेज्ञापयस्वयथोचितम् ॥ ३२ ॥ तच्छ्रुत्वासहसोत्थायभ
रद्वाजोमुनीश्वरः ॥ गृहीत्वाध्वं च पादं च रामसामीप्यमाययौ ॥ ३३ ॥ दृष्ट्वारामं यथान्यायं पूजयित्वा स
लक्ष्मणम् ॥ आहमेपर्णशालांभोरामराजीवलोचन ॥ ३४ ॥ आगच्छपादरजसापुनीहिरघुनंदन ॥ इ
त्युक्त्वोटजमानीयसीतयासहराघवौ ॥ ३५ ॥ भक्त्यापुनःपूजयित्वाचकारातिथ्यमुत्तमम् ॥ अद्याहंत
पतःपारंगतोऽस्मितवसंगमात् ॥ ३६ ॥ ज्ञातंरामतवोदंतंभूतंचागामिकंचयत् ॥ जानामित्वांपरात्मानं
माययाकार्यमानुषम् ॥ ३७ ॥ यदर्थमवतीर्णोऽसिप्रार्थितोब्रह्मणापुरा ॥ यदर्थंवनवासस्तेयत्करिष्यसि
वैपुरः ॥ ३८ ॥ जानामिज्ञानदृष्ट्याऽहंजातयात्वदुपासनात् ॥ इतःपरंत्वांकिंवक्ष्येकृतार्थोऽहंरघूत्तम ॥
॥ ३९ ॥ यस्त्वांपश्यामिकाकुत्स्थंपुरुषंप्रकृतेःपरम् ॥ रामस्तमभिवाद्याहसीतालक्ष्मणसंयुतः ॥ ४० ॥
अनुग्राह्यास्त्वयाब्रह्मन्वयंक्षत्रियबांधवाः ॥ इतिसंभाष्यतेऽन्योन्यमुषित्वामुनिसन्निधौ ॥ ४१ ॥

त्यर्थः ॥ ३६ ॥ भूतंभाविचतवोदंतंवृत्तांतोज्ञातः तत्रभूतवृत्तांतज्ञानमभिनयति जानामीत्यादि ॥ ३७ ॥ यदर्थमिति सर्वत्रयच्छब्दो
रक्षोवधपरः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ प्रकृतेःपरंप्रकृतिगुणास्पृष्टमीश्वरम् ॥ ४० ॥ तेसीतारामलक्ष्मणभरद्वाजाः अन्योऽन्यंप्रागुक्तं भ
ष्यततोरामोमुनिसन्निधावुषित्वा ॥ ४१ ॥

यमुनायांकृताष्टवेनकृतस्नानेनमुनिनादृष्टमार्गेणदार्शितमार्गेणराघवोमार्गदर्शकैर्मुनिदारकैःसहयमुनामुत्तीर्य ॥ ४२ ॥ चित्रकूटाद्रिप्रय
यौयत्रवाल्मीकेराश्रमइत्यनेनतस्यप्राशस्त्यम् ॥ ३ ॥ द्विजाःपक्षिणोब्राह्मणाश्च ॥ ४४ ॥ रमानाथंविष्ण्ववतारम् ॥ ४५ ॥ क
मनीयपद्मसदृशनेत्रम् ॥ ४६ ॥ विस्मयेनानिमिषेईक्षणेनेत्रेयस्यसः हर्षजाश्रुभिःपूर्णेच्छोचनेयस्यसः क्रमेणैवंभावः ॥ ४७ ॥ लालितः

प्रातरुत्थाययमुनामुत्तीर्यमुनिदारकैः ॥ कृताष्टवेनमुनिनादृष्टमार्गेणराघवः ॥ ४२ ॥ प्रययौचित्रकूटा
द्रिवाल्मीकेर्यत्रचाश्रमः ॥ गत्वारामोऽथवाल्मीकेराश्रमंऋषिसंकुलम् ॥ ४३ ॥ नानामृगद्विजाकीर्णं
नित्यपुष्पफलाकुलम् ॥ तत्रदृष्ट्वासमासीनंवाल्मीकिमुनिसत्तमम् ॥ ४४ ॥ ननामाशिरसारामोलक्ष्म
णेनचसीतया ॥ दृष्ट्वारामंरमानाथंवाल्मीकिलोकसुंदरम् ॥ ४५ ॥ जानकीलक्ष्मणोपेतंजटामुकुटमंडि
तम् ॥ कंदर्पसदृशाकारंकमनीयांबुजेक्षणम् ॥ ४६ ॥ दृष्ट्वैवसहसोत्तस्थौविस्मयानिमिषेक्षणः ॥ आ
लिङ्ग्यपरमानंदंरामंहर्षाश्रुलोचनः ॥ ४७ ॥ पूजयित्वाजगत्पूज्यंभक्त्याऽर्घ्यादिभिरादृतः ॥ फलमूलैः
समधुरैर्भोजयित्वाचलालितः ॥ ४८ ॥ राघवःप्रांजलिःप्राहवाल्मीकिंविनयान्वितः ॥ पितुराज्ञांपुरस्कृ
त्यदंडकानागतावयम् ॥ ४९ ॥ भवंतोयदिजानंतिकिंवक्ष्यामोऽत्रकारणम् ॥ यत्रमेसुखवासायभवे
त्स्थानंवदस्वतत् ॥ ५० ॥ सीतयासहितःकालंकिंचित्तत्रनयाम्यहम् ॥ इत्युक्तोराघवेणासौमुनिःसस्मि
तमब्रवीत् ॥ ५१ ॥ त्वमेवसर्वलोकानांनिवासस्थानमुत्तमम् ॥ तवापिसर्वभूतानिनिवाससदनानिहि
॥ ५२ ॥ एवंसाधारणंस्थानमुक्तंतेरघुनंदन ॥ सीतयासहितस्येतिविशेषंपृच्छतस्तव ॥ ५३ ॥

इदंमधुरमिदंमधुरमिदंभुंक्ष्वेत्येवंप्रीत्याबोधितः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ यदिजानंतीत्यसंदिग्धेसंदिग्धवचनंवेदाश्चेत्प्रमाणंस्युरितिवत् सर्वथाजा
नंत्येवातोऽत्रकारणकथनंविफलमितिभावः ॥ ५० ॥ तत्रयत्रत्वंवदिष्यसितत्रेत्यर्थः ॥ ५१ ॥ त्वमेवेति त्वद्विवर्तत्वाजगतइतिभावः त
वापीति अंतर्यामितयासर्वत्रतववासादितिभावः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

नियतमंदिरं सर्वदा वासस्थानम् समदृष्टीनां भित्तोदासीनशत्रुष्विति शेषः अतएव अद्वेष्टृणां तेषां हृदयं तेऽधिकं सर्वोत्कृष्टं मंदिरमित्यर्थः सर्वदा तत्र वासादेवोतिभावः ॥ ५४ ॥ धर्माधर्मानविहितनिषेद्धसकलकर्माणित्यक्त्वा यस्त्वामेव भजते तस्य हृदयं सीतया सह वस्तुं हे राम ते तव सुखमंदिरं सुखजनकं गृहम् ॥ ५५ ॥ निर्द्वंद्वोऽहं मेति द्वंद्वरहितोऽतएव निस्पृहः ॥ ५६ ॥ नानाविधप्रकारेण तत्त्वज्ञलक्षणान्याह निरहंकारिण इति शांताः शमशीलाः लोष्टं मृत्पिंडः अश्मानः पद्मरागादयः कनकं चेदं सममनुपादेयत्वेन येषां ते ॥ ५७ ॥ मनःसंकल्पाविकल्पा

तद्दक्ष्यामिरघुश्रेष्ठयत्ते नियतमंदिरम् ॥ शांतानां समदृष्टीनामद्वेष्टृणां च जंतुषु ॥ त्वामेव भजतां नित्यं हृदयं तेऽधि मंदिरम् ॥ ५४ ॥ धर्माधर्मान्परित्यज्य त्वामेव भजतोऽनिशम् ॥ सीतया सह ते राम तस्य हृत्सुखमं दिरम् ॥ ५५ ॥ त्वन्मंत्रजापको यस्तु त्वामेव शरणं गतः ॥ निर्द्वंद्वो निःस्पृहस्तस्य हृदयं ते सुमंदिरम् ॥ ५६ ॥ निरहंकारिणः शांता ये रागद्वेषवर्जिताः ॥ समलोष्टाश्मकनकास्तेषां ते हृदयं गृहम् ॥ ५७ ॥ त्वयि दत्तम नो बुद्धिर्यः संतुष्टः सदा भवेत् ॥ त्वयि संत्यक्तकर्मा यस्तन्मनस्ते शुभं गृहम् ॥ ५८ ॥ यो न द्वेष्ट्यप्रियं प्राप्य प्रियं प्राप्य न हृष्यति ॥ सर्वमायेति निश्चित्य त्वां भजेत्तन्मनो गृहम् ॥ ५९ ॥ षड्भावादिविकारान्यो देहे पश्य तिनात्मनि ॥ क्षुत्तृड्मुखं भयंदुःखं प्राणबुद्धयोर्निरीक्षते ॥ ६० ॥ संसारधर्मे निर्मुक्तस्तस्य ते मानसं गृहम् ॥ ६१ ॥

त्मकम् बुद्धिर्निश्चयारमिका द्वयमपियेन त्वय्येव दत्तं त्वद्विषयमेव यस्य संकल्पादिकमिति यावत् संतुष्टः कथंचिदशनाच्छादनलाभात् संतुष्टः त्वयि संत्यक्तकर्मा त्वदर्पणबुद्ध्या कृतकर्मा त्यक्तकाम्यकर्मेति यावत् ॥ ५८ ॥ अप्रियंदुःखम् द्वेषहर्षाभावयोर्हेतुः सर्वत्र मायामयत्वनिश्चयः ॥ ५९ ॥ भावादिविकारानिति भावोऽत्र जन्मतेन जन्मसत्ताविपरिणामवृद्धचपक्षयविनाशरूपान्नविकारान्यो देहे पश्यति नात्मनि तां नित्यं वृद्धिक्षयरहितं अविनाशिनं पश्यतीत्यर्थः क्षुत्तृड्मुखं प्राणस्य सुखादिबुद्धेरिति विवेकः ॥ ६० ॥ संसारधर्मे स्तत्प्रयोजकैर्धर्मेः पुण्यपापैः ॥ ६१ ॥

सर्वागुहाः अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयरूपास्तद्रूपोयआशयःस्थानंतत्स्थंचिद्धनंचैतन्यरूपंसर्वगतमप्यलेपकंनभवतिलेपकंत
त्सर्वपश्यंति तत्रस्थितोऽपितद्रुणास्पृष्टइत्यर्थः ॥ ६२ ॥ निरंतरंध्यानाभ्यासेनत्वय्येवदृढीकृतस्त्वदेकविषयीकृतआत्माचित्तंयेषाम् त्व
त्पादसेवायांपरिनिष्ठितानांतत्पराणाम् ॥ ६३ ॥ त्वन्नाममहिमवर्णनस्यप्रकारःकर्ताचदुर्लभइत्याह रामेति ॥ ६४ ॥ अत्रैवार्थेस्वविष

पश्यंतियेसर्वगुहाशयस्थंत्वांचिद्धनंसत्यमनंतमेकम् ॥ अलेपकंसर्वगतंवरेण्यंतेषांलृदजेसहसीतयावस ॥

॥ ६२ ॥ निरंतराभ्यासदृढीकृतात्मनांत्वत्पादसेवापरिनिष्ठितानाम् ॥ त्वन्नामकीर्त्याहतकल्मषाणांसी

तासमेतस्यगृहंलृदजे ॥ ६३ ॥ रामत्वन्नाममहिमावर्ण्यतेकेनवाक्यम् ॥ यत्प्रभावादहंरामब्रह्मर्षित्वम

वाप्तवान् ॥ ६४ ॥ अहंपुराकिरातेषुकिरातैःसहवर्धितः ॥ जन्ममात्रद्विजत्वंमेशूद्राचाररतःसदा ॥ ६५ ॥

शूद्रायांबहवःपुत्राउत्पन्नामेऽजितात्मनः ॥ ततश्चौरैश्चसंगम्यचोरोऽहमभवंपुरा ॥ ६६ ॥ धनुर्बाणधरो

नित्यंजीवानामंतकोपमः ॥ एकदाऽमुनयःसप्तदृष्टामहतिकानने ॥ ६७ ॥ साक्षान्मयाप्रकाशंतोज्वलना

र्कसमप्रभाः ॥ तानन्वधावंलोभेनतेषांसर्वपरिच्छदान् ॥ ६८ ॥ ग्रहीतुकामस्तत्राहंतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रुवम् ॥

दृष्ट्वामांमुनयोऽपृच्छन्किमायासिद्विजाधम ॥ ६९ ॥ अहंतानब्रुवंकिंचिदादातुंमुनिसत्तमाः ॥ पुत्रदारा

दयःसंतिबहवोमेबुभुक्षिताः ॥ ७० ॥ तेषांसंरक्षणार्थायचरामिगिरिकानने ॥ ततोमामूचुरव्यग्राःपृच्छ

गत्वाकुटुंबकम् ॥ ७१ ॥ योयोमयाप्रतिदिनंकियतेपापसंचयः ॥ यूयंतद्वागिनःकिंवानेतिवेतिपृथक्

पृथक् ॥ ७२ ॥

यमितिहासमाह अहमिति किरातेषुतद्वसतिदेशेषु जन्ममात्रद्विजत्वंजन्ममात्रेणद्विजत्वमित्यर्थः तत्रैवोपपत्तिमाह शूद्राचाररतइति ॥

॥ ६९ ॥ अजितात्मनइतिछेदः ॥ ६६ ॥ जीवानामंतकोपमोऽभवमित्यन्वयः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ अब्रुवंतानितिशेषः ॥ ६९ ॥

॥ ७० ॥ ७१ ॥ पृथक्पृथक्पुत्रभार्यादिष्वेकैकंपृच्छेत्यर्थः ॥ ७२ ॥

यावदागमिष्यसितावद्वयंस्थास्यामहइतिनिश्चयइत्यर्थः ॥ ७३ ॥ फलभागिनस्तच्छब्धनादिभोगभाजः ॥ ७४ ॥ जातनिर्वेदःतादृश
कर्मकृतिस्वात्मनिजातापमानबुद्धिः विचार्यएतेपुत्रादयोनकुत्राप्युपकर्तारइतिविचार्यऋषिसन्निधिपुनरागमंआगतः ॥ ७५ ॥ शुद्धांतःक
रणःमालिनवृत्तिरहितः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ सतांसाधूनांसमागमः सफलःमोक्षरूपफलजनकःतदेवाह यदुपदेक्ष्यामहेतेनैवमोक्ष्यसे संसार

वयंस्थास्यामहेतावदागमिष्यसिनिश्चयः ॥ तथेत्युक्त्वागृहंगत्वामुनिभिर्यदुदीरितम् ॥ ७३ ॥ आपृच्छं
पुत्रदारादींस्तैरुक्तोऽहंरघूत्तम ॥ पापंतवैवतत्सर्ववयंतुफलभागिनः ॥ ७४ ॥ तच्छ्रुत्वाजातनिर्वेदोविचा
र्यपुनरागमम् ॥ मुनयोयत्रतिष्ठंतिकरुणापूर्णमानसाः ॥ ७५ ॥ मुनीनांदर्शनादेवशुद्धांतःकरणोऽभव
म् ॥ धनुरादीन्परित्यज्यदंडवत्पतितोस्म्यहम् ॥ ७६ ॥ रक्षध्वंमामुनिश्रेष्ठागच्छंतंनिरयार्णवम् ॥ इत्य
ग्रेपतितंदृष्ट्वामामूचुर्मुनिसत्तमाः ॥ ७७ ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठभद्रंतेसफलःसत्समागमः ॥ उपदेक्ष्यामहेतुभ्यं
किंचित्तेनैवमोक्ष्यसे ॥ परस्परंसमालोच्यदुर्वृत्तोऽयं द्विजाधमः ॥ ७८ ॥ उपेक्ष्यएवसदृत्तैस्तथाऽपिशर
णंगतः ॥ रक्षणीयःप्रयत्नेनमोक्षमार्गोपदेशतः ॥ ७९ ॥ इत्युक्त्वारामतेनामव्यत्यस्ताक्षरपूर्वकम् ॥ ए
काग्रमनसाऽत्रैवमरेतिजपसर्वदा ॥ ८० ॥ आगच्छामःपुनर्यावत्तावदुक्तंसदाजप ॥ इत्युक्त्वाप्रययुः
सर्वेमुनयोदिव्यदर्शनाः ॥ ८१ ॥ अहंयथोपदिष्टंतेस्तथाऽकरवमंजसा ॥ जपन्नेकाग्रमनसाबाह्यंविस्मृ
तवानहम् ॥ ८२ ॥

दुःखादितिशेषः यद्यपिदुर्वृत्तस्तथाऽपिरक्षणीयइत्युत्तरेणान्वयः ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ व्यत्यस्तानिविपरीतपौर्वापर्याण्यक्षराणियस्मिन्तादृ
शंरूपंयस्यतत् तेनामजपेत्यन्वयः तदाकारोमरेति एकाग्रमनसेतिजपइतिकर्तव्यतोपदेशः अत्रमनसएकाग्रतावर्णविषयैव ॥ ८० ॥
॥ ८१ ॥ अल्पकालजपमात्रस्यैवफलमाह बाह्यंविस्मृतवानिति अनेनतच्छब्दस्यापिस्मरणपूर्वकंतदर्थभूतांतर्यामिणंविषयतयालब्धवन्मे
चित्तमितिसूचितम् निश्चलरूपिणोनिष्क्रियशरीरस्य ॥ ८२ ॥

॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ यस्मात्तेइदानीं वल्मीकात्संभवोऽतइदंतेद्वितीयं जन्म वल्मीकादभवत् अतस्त्वं वाल्मीकिरिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ८६ ॥
 ईदृशः त्वत्सत्कार्यः लक्ष्मणेनेत्यस्य सहितमिति शेषः ॥ ८७ ॥ एवं भूतं रामं यत्त्वां प्रपश्यामि तत्सर्वथा मुक्तो भविष्यामि अत्र न संशयः अयं च
 प्रचेतो वंशजो रामायणकर्तृ वाल्मीकेरन्य एवेति बहवः ॥ ८८ ॥ मध्ये पर्वतगंगयोरिति स्थलं दर्शयामासेति शेषः ॥ ८९ ॥ तत्र ऋषिदर्शि

एवं बहुतिथे काले गते निश्चलरूपिणः ॥ सर्वसंगविहीनस्य वल्मीकोऽभून्ममोपरि ॥ ८३ ॥ ततो युगसह
 स्रांते ऋषयः पुनरागमन् ॥ मामूचुर्निष्क्रमस्वेति तच्छ्रुत्वा तूर्णमुत्थितः ॥ ८४ ॥ वल्मीकाभिर्गतश्चाहं नी
 हारादिवभास्करः ॥ मामप्याहुर्मुनिगणा वाल्मीकिस्त्वं मुनीश्वर ॥ ८५ ॥ वल्मीकात्संभवो यस्माद्वितीयं
 जन्म तेऽभवत् ॥ इत्युक्त्वा ते ययुर्दिव्यगतिं रघुकुलोत्तम ॥ ८६ ॥ अहं ते राम नाम्नश्च प्रभावादीदृशोऽभव
 म् ॥ अद्य साक्षात् प्रपश्यामि ससीतं लक्ष्मणेन च ॥ ८७ ॥ रामं राजीवपत्राक्षं त्वां मुक्तो नात्र संशयः ॥ आग
 च्छरामभद्रं ते स्थलं वै दर्शयाम्यहम् ॥ ८८ ॥ एवमुक्त्वा मुनिः श्रीमौल्लक्ष्मणेन समन्वितः ॥ शिष्यैः परिवृ
 त्तो गत्वामध्ये पर्वतगंगयोः ॥ ८९ ॥ तत्र शालां सुविस्तीर्णां कारयामास वासभूः ॥ प्राक् पश्चिमं दक्षिणोद
 क्शोभनं मंदिरद्वयम् ॥ ९० ॥ जानक्या सहितो रामो लक्ष्मणेन समन्वितः ॥ तत्र ते देवसदृशा ह्यवसन् भव
 नोत्तमे ॥ ९१ ॥ वाल्मीकिना तत्र सुपूजितोऽयं रामः ससीतः सह लक्ष्मणेन ॥ देवैर्मुनींद्रैः सहितो मुदाऽस्ते
 स्वर्गे यथा देवपतिः शशच्या ॥ ९२ ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे अयोध्याकाण्डे षष्ठः सर्गः ६

तस्थाने शालां मंदिरद्वयं च लक्ष्मणेन समन्वितो रामः कारयामास तत्पर्वतवासिभिर्भिच्छैरिति शेषः वासभूरितिरामविशेषणम् संसारस्य वास
 स्थानमपि स्ववासाय स्थानं कारितवानित्याश्चर्योक्तिः ॥ ९० ॥ ९१ ॥ सप्रसिद्धो देवपतिः शशच्या देवैश्च सहितो यथा स्वर्गे आस्ते तथा ससीतो
 मुनींद्रैः सहितो रामस्तत्रास्तइत्यर्थः ॥ ९२ ॥ इति श्रीमत्सकलराज ० सेतौ अयोध्याकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमेत्वथराजावैस्वशापोदेतमादितः संप्रोच्योपरतः पश्चाद्भरतागमर्ह्यते ॥ १ ॥ सुमंत्रोऽपीति रामं विना कृतागमनाल्लज्जया वस्त्रेण दुःख
माच्छाद्य प्रविवेश ॥ १॥२॥ विव्हलः रामवियोगेन विव्हलचित्तः ॥ २॥४॥ दुःखार्णवे त्वद्वियोगदुःखार्णवे मग्नमत एव म्रियमाणं न पश्यासि
किं पश्यसीत्यर्थः ॥ ५ ॥ एवं विलप्य दुःखसागरे निमग्नो रुदनस्थित इति शेषः एवैरुदंतं तं मंत्री अब्रवीत् ॥ ६ ॥ ७ ॥ प्रात्यागुहप्रात्या

सुमंत्रोऽपि तदा यो ध्यां दिनां ते प्रविवेश ह ॥ वस्त्रेण मुखं माच्छाद्य बाष्पाकुलितलोचनः ॥ १ ॥ बहिरेवरथं
स्थाप्य राजानं द्रष्टुमाययौ ॥ जयशब्देन राजानं स्तुत्वा तं प्रणनाम ह ॥ २ ॥ ततो राजानं तं तं सुमंत्रं विव्ह
लोऽब्रवीत् ॥ सुमंत्र रामः कुत्रास्ते सीतया लक्ष्मणेन च ॥ ३ ॥ कुत्र त्यक्तस्त्वयारामः किं मां पापिनमब्रवी
त् ॥ सीता वालक्ष्मणो वाऽपि निर्दयं मां किमब्रवीत् ॥ ४ ॥ हारामहागुणनिधे हासीते प्रियवादिनि ॥ दुः
खार्णवे निमग्नं मां म्रियमाणं न पश्यासि ॥ ५ ॥ विलप्यैवं चिरं राजानि मग्नो दुःखसागरे ॥ एवं मंत्री रुदंतं तं प्रां
जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ६ ॥ रामः सीता च सौमित्रिर्मयानीतारथेन ते ॥ शृंगवेरपुराभ्याशे गंगाकूले व्यवस्थि
ताः ॥ ७ ॥ गुहेन किंचिदानीतं फलमूलादिकं चयत् ॥ स्पृष्ट्वा हस्तेन संप्रीत्या नाग्रहीद्विससर्ज तत् ॥ ८ ॥
वटक्षीरं समानाद्य गुहेन रघुनंदनः ॥ जटामुकुटमाबद्ध्य मामाह नृपते स्वयम् ॥ ९ ॥ सुमंत्र ब्रूहि राजानं शो
कस्तेऽस्तु नमत्कृते ॥ साकेतादधिकं सौख्यं विपिने नो भविष्यति ॥ १० ॥ मातुर्मेवं दनं ब्रूहि शोकं त्यजतु
मत्कृते ॥ आश्वासयतु राजानं वृद्धं शोकपरिप्लुतम् ॥ ११ ॥ सीता चाश्रुपरीताक्षी मामाह नृपसत्तम ॥
दुःखगद्गदया वाचारामं किंचिदवेक्षती ॥ १२ ॥

हस्तेन स्पृष्ट्वा नाग्रहीत् संभावितं कैकेयीपुत्रराज्येनाहारं करिष्यामीति प्रतिज्ञावशादिति भावः ॥ ८ ॥ ९ ॥ राजानं ब्रूहि वक्ष्यमाणं वंदनं चे
ति शेषः साकेतमयोध्या अधिकं सौख्यं त्वत्कृतशुभध्यानादिति शेषः तच्च शोकत्यागे एव संभवतीति सर्वथा शोकस्त्याज्य इति भावः ॥ १० ॥
भवती शोकं त्यजतु राजानमाश्वासयतु भवती इति च ब्रूहीत्यन्वयः ॥ ११ ॥ अश्रुपरीताक्षी अश्रुव्याप्तनयना ॥ १२ ॥

श्वश्रवोःश्वश्रुश्वशुरयोः आर्षस्त्वेकशेषः गताचलितेत्यर्थः ॥ १३ ॥ तैसीतारामलक्ष्मणाः तावदहंस्थितः उदकूलेइतिशेषः ॥ १४ ॥
॥ १५ ॥ यदित्वंकैकेयैवरंदत्तवान्ताहंस्त्वैवतत्पुत्रस्यैवराज्यंदेहि राज्यस्योपादेयत्वात् मत्पुत्राविवासनेतुनकारणमितिभावः ॥ १६ ॥

साष्टांगंप्रणिपातंमेब्रूहिश्वश्रवोःपदांबुजे ॥ इतिप्ररुदतीसीतागताकिंचिदबाड्मुखी ॥ १३ ॥ ततस्तेऽ
श्रुपरीताक्षानावमारुरुहुस्तदा ॥ यावद्वंगांसमुत्तीर्यगतास्तावदहंस्थितः ॥ १४ ॥ ततोदुःखेनमहतापु
नरेवाहमागतः ॥ ततोरुदंतीकौसल्याराजानमिदमब्रवीत् ॥ १५ ॥ कैकेयैप्रियभार्यायैप्रसन्नोदत्तवा
न्वरम् ॥ त्वंराज्यंदेहितस्यैवमत्पुत्रःकिंविवासितः ॥ १६ ॥ कृत्वात्वमेवतत्सर्वमिदानींकिंनुरोदिषि ॥
कौसल्यावचनंश्रुत्वाक्षतेस्पृष्टइवाग्निना ॥ १७ ॥ पुनःशोकाश्रुपूर्णाक्षःकौसल्यामिदमब्रवीत् ॥ दुःखेन
म्रियमाणंमांकिंपुनर्दुःखयस्यलम् ॥ १८ ॥ इदानीमेवमेप्राणाउत्क्रमिष्यंतिनिश्चयः ॥ शतोऽहंबाल्यभा
वेनकेनचिन्मुनिनापुग ॥ १९ ॥ पुराहंघौवनेदृप्तश्चापबाणधरोनिशि ॥ अचरंमृगयासक्तोनद्यास्तीरेम
हावने ॥ २० ॥ तत्रार्धरात्रसमयेमुनिःकश्चित्तृषादितः ॥ पिपासादितयोःपित्रोर्जलमानेतुमुद्यतः ॥ अ
पूरयज्जलेकुंभंतदाशब्दोऽभवन्महान् ॥ २१ ॥ गजःपिबतिपानीयमितिमत्वामहानिशि ॥ बाणंधनुषि
संधायशब्दवेधिनमक्षिपम् ॥ २२ ॥ हाहतोऽस्मीतितत्राभूच्छब्दोमानुषसूचकः ॥ कस्यापिनकृतोदो
षोमयाकेनहतोविधे ॥ २३ ॥ प्रतीक्षतेमांमाताचपिताचजलकांक्षया ॥ तच्छ्रुत्वाभयसंत्रस्तस्ततोऽहं
पौरुषंवचः ॥ २४ ॥

तत्सर्वकृत्वानिनिमित्तमविचारितंतत्कृत्वेत्यर्थः अग्निनाक्षतेस्पृष्टइव तेनातिदुःखितइत्यर्थः ॥ १७ ॥ अलमतिशयेन ॥ १८ ॥ बाल्य
भावेननिषिद्धाचरणरूपबालकर्मणा ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ अक्षिपमहमितिशेषः ॥ २२ ॥ मानुषसूचकःमानुषत्वसूचकः केनहतः
अहमितिशेषः ॥ २३ ॥ अहंतत्पौरुषंवचःश्रुत्वा भयसंत्रस्तस्ततस्तत्पार्श्वंशनैर्गत्वाऽब्रुवामितिशेषः ॥ २४ ॥

॥ २९ ॥ २६ ॥ नस्पृशेत् नस्पृश्यतीत्यर्थः ॥ २७ ॥ यदिकुप्यतीत्यनेन तस्य कोप एव नास्ति अतिशान्तत्वात् तथाऽप्यशीघ्रगमनेन तृट्
पीडितो यदि कदाचित् कुप्यतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ कृतं मद्बन्धम् ॥ २९ ॥ धृत्वा गृहीत्वा दंपती तन्मातापितरौ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ किमुपेक्षते उ

शनैर्गत्वाऽथ तत्पार्श्वस्वामिन्दशरथोऽस्म्यहम् ॥ अजानतामया विद्धस्त्रातुमर्हसि मां मुने ॥ २५ ॥ इत्यु
क्त्वा पादयोस्तस्य पतितो गद्गदाक्षरः ॥ तदामामाह स मुनिर्माभैषीर्नृपसत्तम ॥ २६ ॥ ब्रह्महत्यास्पृशेत्
त्वां वैश्योऽहं तपसि स्थितः ॥ पितरौ मां प्रतीक्षेते क्षुत्तृड्भ्यां परिपीडितौ ॥ २७ ॥ तयोस्त्वमुदकं देहि शीघ्र
मेवाविचारयन् ॥ न चेत्त्वां भस्मसात्कुर्यात्पितामेयदिकुप्यति ॥ २८ ॥ जलं दत्त्वा तु तौ नत्वा कृतं सर्वं निवे
दय ॥ शल्यमुद्धर मे देहात् प्राणांस्त्यक्ष्यामि पीडितः ॥ २९ ॥ इत्युक्तो मुनिना शीघ्रं बाणमुत्पाद्य देहतः ॥
स जलं कलशं धृत्वा गतोऽहं यत्र दंपती ॥ ३० ॥ अतिवृद्धा वंधदृशौ क्षुत्पिपासादितौ निशि ॥ नायाति सलि
लंगृह्य पुत्रः किं वाऽत्र कारणम् ॥ ३१ ॥ अनन्यगतिकौ वृद्धौ शोच्यौ तृट्परिपीडितौ ॥ आवामुपेक्षते किं
वा भक्तिमाना वयोः सुतः ॥ ३२ ॥ इति चिन्ता व्याकुलौ तौ मत्पादन्यासजं ध्वनिम् ॥ श्रुत्वा प्राह पिता पुत्र
किं विलंबः कृतस्त्वया ॥ ३३ ॥ देह्या वयोः सुपानीयं पिब त्वमपि पुत्रक ॥ इत्येवं लपतो र्भीत्या सकाशमगमं
शनैः ॥ ३४ ॥ पादयोः प्रणिपत्याहमब्रुवं विनयान्वितः ॥ नाहं पुत्रस्त्वयो ध्यायाराजा दशरथोऽस्म्यहम् ॥
॥ ३५ ॥ पापोऽहं मृगयासक्तो रात्रौ मृगविहिंसकः ॥ जलावतारादूरेऽहं स्थित्वा जलगतं ध्वनिम् ॥ ३६ ॥
श्रुत्वाऽहं शब्दवेधित्वा देकं बाणमथात्यजम् ॥ हतोऽस्मीति ध्वनिं श्रुत्वा भयात्तत्राहमागतः ॥ ३७ ॥

पेक्षाऽनुचितेति भावः अनौचित्ये हेतुर्भक्तिमानिति ॥ ३२ ॥ इति चिन्ता व्याकुलौ तावासाते तत्र तयोर्मध्ये तत्पितामत्पादन्यासजं शब्दं श्रुत्वा
पुत्रं किं विलंब इत्यादि प्राह ॥ ३३ ॥ एवं लपतोरित्यनेन माताप्येवमेवाहेति सूचितम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ आगतोयुष्मत्सन्निधावितिशेषः ॥ ४० ॥ पतितौभूम्यां ततोमामूचतुरितिशेषः किमूचतुस्तदाह नौसुतइति आवयोः
सुतोयत्रतत्रावांनयेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ चित्तिचित्तां तत्रचितौ त्रयःपुत्रोमातापितरौचतस्य तत्रतदाज्ञयाऽग्निरुत्सृष्टोदत्तः

जटाविकीर्यपतितं दृष्ट्वाऽहंमुनिदारकम् ॥ भीतोगृहीत्वा तत्पादौ रक्षरक्षेति चाब्रुवम् ॥ ३८ ॥ ।मभैषीरिति
मां प्राह ब्रह्महत्याभयं न ते ॥ मत्पित्रोः सलिलं दत्त्वा नत्वा प्रार्थय जीवितम् ॥ ३९ ॥ इत्युक्तो मुनिना तेन ह्या
गतो मुनिर्हिसकः ॥ रक्षेतां मां दयायुक्तौ युवां हि शरणागतम् ॥ ४० ॥ इति श्रुत्वा तु दुःखात्तौ विलप्य बहुशो
च्यतम् ॥ पतितौ नौ सुतोयत्र नयतत्रा विलंबयन् ॥ ४१ ॥ ततो नीतौ सुतोयत्र मया तौ वृद्धदंपती ॥ स्पृष्ट्वा
सुतं तौ हस्ताभ्यां बहुशोऽथ विलेपतुः ॥ ४२ ॥ हा हेति क्रंदमानौ तौ पुत्रपुत्रेत्यवोचताम् ॥ जलं देहीति पुत्रे
ति किमर्थं न ददास्यलम् ॥ ४३ ॥ ततो मामूचतुः शीघ्रं चित्तिरचय भूपते ॥ मया तदैवरचितं चित्तिस्तत्र नि
वेशिताः ॥ त्रयस्तत्राग्निरुत्सृष्टो दग्धास्ते त्रिदिवं ययुः ॥ ४४ ॥ तत्र वृद्धः पिता आह त्वमप्येवं भविष्यसि ॥
पुत्रशोकेन मरणं प्राप्स्यसे वचनान्मम ॥ ४५ ॥ स इदानीं मम प्राप्तः शापकालोऽनिवारितः ॥ इत्युक्त्वा वि
ललापाथ राजा शोकसमाकुलः ॥ ४६ ॥ हारामपुत्रहासीतेहा लक्ष्मणगुणाकर ॥ त्वद्वियोगादहं प्राप्तो मृ
त्युं कैकेयि संभवम् ॥ ४७ ॥ वदन्नेवं दशरथः प्राणां त्यक्त्वा दिवंगतः ॥ कौसल्या च सुमित्रा च तथाऽन्या
राजयोषितः ॥ ४८ ॥ चुक्रुशुश्च विलेपुश्च उरस्ताडनपूर्वकम् ॥ वसिष्ठः प्रययौ तत्र प्रातर्मन्त्रिभिरावृतः ॥
॥ ४९ ॥ तैलद्रोण्यां दशरथं क्षिप्त्वा दूतानथाब्रवीत् ॥ गच्छतत्वरितं साश्वायुधाजि नगरं प्रति ॥ ५० ॥

॥ ४४ ॥ पिताश्रावणस्येतिशेषः ॥ ४५ ॥ अनिवारितः अशक्यनिवारणः भावेक्तः ॥ ४६ ॥ प्रत्येकविवक्षया त्वद्वियोगादित्येकव
चनम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ साश्वाः अश्वारूढाः ॥ ५० ॥

॥ २९ ॥ २६ ॥ नस्पृशेत् नस्पृश्यतीत्यर्थः ॥ २७ ॥ यदिकुप्यतीत्यनेन तस्य कोप एव नास्ति अतिशान्तत्वात् तथाऽप्यशीघ्रगमनेन तृट्
पीडितो यदि कदाचित् कुप्यतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ कृतं मद्बन्धम् ॥ २९ ॥ धृत्वा गृहीत्वा दंपती तन्मातापितरौ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ किमुपेक्षते उ

शनैर्गत्वाऽथ तत्पार्श्वस्वामिन् दशरथोऽस्म्यहम् ॥ अजानतामया विद्वस्त्रा तुमर्हसि मां मुने ॥ २५ ॥ इत्यु
क्त्वा पादयोस्तस्य पतितो गद्रदाक्षरः ॥ तदामा माह समुनिर्माभैर्षीर्नृपसत्तम ॥ २६ ॥ ब्रह्महत्यास्पृशेन
त्वां वैश्योऽहं तपसि स्थितः ॥ पितरौ मां प्रतीक्षेते क्षुत्तृड्भ्यां परिपीडितौ ॥ २७ ॥ तयोस्त्वमुदकंदोहि शीघ्र
मेवाविचारयन् ॥ न चेत्त्वां भस्मसात्कुर्यात्पितामेयदिकुप्यति ॥ २८ ॥ जलं दत्वा तु तौ नत्वा कृतं सर्वं निवे
दय ॥ शल्यमुद्धर मे देहात् प्राणांस्त्यक्ष्यामि पीडितः ॥ २९ ॥ इत्युक्तो मुनिना शीघ्रं बाणमुत्पाद्य देहतः ॥
स जलं कलशं धृत्वा गतोऽहं यत्र दंपती ॥ ३० ॥ अतिवृद्धा वंधदृशौ क्षुत्पिपासादितौ निशि ॥ नायाति सलि
लं गृह्य पुत्रः किं वाऽत्र कारणम् ॥ ३१ ॥ अनन्यगति कौ वृद्धौ शोच्यौ तृट्परिपीडितौ ॥ आवामुपेक्षते किं
वा भक्तिमाना वयोः सुतः ॥ ३२ ॥ इति चिन्ता व्याकुलौ तौ मत्पादन्यासजं ध्वनिम् ॥ श्रुत्वा प्राह पिता पुत्र
किं विलंबः कृतस्त्वया ॥ ३३ ॥ देह्या वयोः सुपानीयं पिबत्वमपि पुत्रक ॥ इत्येवं लपतोर्भौ त्यासकाशमगमं
शनैः ॥ ३४ ॥ पादयोः प्रणिपत्याहमब्रुवं विनयान्वितः ॥ नाहं पुत्रस्त्वयो ध्यायाराजा दशरथोऽस्म्यहम् ॥
॥ ३५ ॥ पापोऽहं मृगयासक्तो रात्रौ मृगविहिंसकः ॥ जलावतारादूरेऽहं स्थित्वा जलगतं ध्वनिम् ॥ ३६ ॥
श्रुत्वाऽहं शब्दवेधित्वा देकं बाणमथात्यजम् ॥ हतोऽस्मीति ध्वनिं श्रुत्वा भयात्तत्राहमागतः ॥ ३७ ॥

पेक्षाऽनुचितेति भावः अनौचित्ये हेतुर्भक्तिमानिति ॥ ३२ ॥ इति चिन्ता व्याकुलौ तावासाते तत्र तयोर्मध्ये तत्पितामत्पादन्यासजं शब्दं श्रुत्वा
पुत्रं किं विलंब इत्यादि प्राह ॥ ३३ ॥ एवं लपतोरित्यनेन माताप्येवमेवाहेति सूचितम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ आगतोयुष्मत्सन्निधावितिशेषः ॥ ४० ॥ पतितौभूम्यां ततोमामूचतुरितिशेषः किमूचतुस्तदाह नौसुतइति आवयोः
सुतोयत्रतत्रावांनयेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ चित्तिंचितां तत्रचितौ त्रयःपुत्रोमातापितरौचतस्य तत्रतदाज्ञयाऽग्निरुत्सृष्टोदत्तः

जटाविकीर्यपतितंदृष्ट्वाऽहंमुनिदारकम् ॥ भीतोगृहीत्वातत्पादौरक्षरक्षेतिचाब्रुवम् ॥ ३८ ॥ ।मभैषीरिति
मांप्राहब्रह्महत्याभयंनते ॥ मत्पित्रोःसलिलंदत्त्वा नत्वाप्रार्थयजीवितम् ॥ ३९ ॥ इत्युक्तोमुनिनातेनह्या
गतोमुनिर्हिसकः ॥ रक्षेतांमांदयायुक्तौयुवांहिशरणागतम् ॥ ४० ॥ इतिश्रुत्वातुदुःखातौविलप्यबहुशो
च्यतम् ॥ पतितौनौसुतोयत्रनयतत्राविलंबयन् ॥ ४१ ॥ ततोनीतौसुतोयत्रमयातौवृद्धदंपती ॥ स्पृष्ट्वा
सुतंतौहस्ताभ्यांबहुशोऽथविलेपतुः ॥ ४२ ॥ हाहेतिक्रंदमानौतौपुत्रपुत्रेत्यवोचताम् ॥ जलंदेहीतिपुत्रे
तिंकिमर्थनददास्यलम् ॥ ४३ ॥ ततोमामूचतुःशीघ्रंचित्तिरचयभूपते ॥ मयातदैवरचित।चितिस्तत्रनि
वेशिताः ॥ त्रयस्तत्राग्निरुत्सृष्टोदग्धास्तेत्रिदिवंययुः ॥ ४४ ॥ तत्रवृद्धःपिताआहत्वमप्येवंभविष्यसि ॥
पुत्रशोकेनमरणंप्राप्स्यसेवचनान्मम ॥ ४५ ॥ सइदानींममप्राप्तःशापकालोऽनिवारितः ॥ इत्युक्त्वावि
ललापाथराजाशोकसमाकुलः ॥ ४६ ॥ हारामपुत्रहासीतेहालक्ष्मणगुणाकर ॥ त्वद्वियोगादहंप्राप्तोमृ
त्युकैकेयिसंभवम् ॥ ४७ ॥ वदन्नेवंदशरथःप्राणांस्त्यक्त्वादिवंगतः ॥ कौसल्याचसुमित्राचतथाऽन्या
राजयोषितः ॥ ४८ ॥ चुक्रुशुश्चविलेपुश्चउरस्ताडनपूर्वकम् ॥ वसिष्ठःप्रययौतत्रप्रातर्मन्त्रिभिरावृतः ॥
॥ ४९ ॥ तैलद्रोण्यांदशरथंक्षिप्त्वादूतानथाब्रवीत् ॥ गच्छतत्वरितंसाश्वायुधाजिनगरंप्रति ॥ ५० ॥

॥ ४४ ॥ पिताश्रावणस्येतिशेषः ॥ ४५ ॥ अनिवारितःअशक्यनिवारणः भावेक्तः ॥ ४६ ॥ प्रत्येकविवक्षयात्वद्वियोगादित्येकव
चनम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ साश्वाःअश्वारूढाः ॥ ५० ॥

ममाज्ञयाभरतसमीपंगत्वाशीघ्रमागच्छेतिभरतउच्यताम् ॥ ५१ ॥ अयोध्यांप्रतिआगत्यकैकेयींराजानंचभवान्पश्यत्वितिचोच्यताम् ॥

तत्रास्तेभरतःश्रीमाञ्छत्रुघ्नसहितःप्रभुः ॥ उच्यतांभरतःशीघ्रमागच्छेतिममाज्ञया ॥ ५१ ॥ अयोध्यांप्रतिरा
जानंकैकेयींचापिपश्यतु ॥ इत्युक्तास्त्वरितंदूतागत्वाभरतमातुलम् ॥ ५२ ॥ युधाजितंप्रणम्योचुर्भरतंसा
नुजंप्रति ॥ वसिष्ठस्त्वाऽब्रवीद्राजन्भरतःसानुजःप्रभुः ॥ ५३ ॥ शीघ्रमागच्छतुपुरीमयोध्यामविचार
यन् ॥ इत्याज्ञप्तोऽथभरतस्त्वरितंभयविह्वलः ॥ ५४ ॥ आययौगुरुणादिष्टःसहदूतैस्तुसानुजः ॥ राज्ञो
वाराधवस्यापिदुःखंकिंचिदुपस्थितम् ॥ ५५ ॥ इतिचिंतापरोमार्गोचिंतयन्नगरंययौ ॥ नगरंभ्रष्टलक्ष्मी
कंजनसंवाधवर्जितम् ॥ ५६ ॥ उत्सवैश्चपरित्यक्तंदृष्ट्वाचिंतापरोऽभवत् ॥ प्रविश्यराजभवनंराजलक्ष्मी
विवर्जितम् ॥ ५७ ॥ अपश्यत्कैकेयींतत्रएकामैवासनेस्थिताम् ॥ ननामशिरसापादौमातुर्भक्तिसमन्वि
तः ॥ ५८ ॥ आगतंभरतंदृष्ट्वाकैकेयीप्रेमसंभ्रमात् ॥ उत्थायालिंग्यरभसास्वांकमारोप्यसंस्थिता ॥
॥ ५९ ॥ मूर्ध्न्यवघ्रायपप्रच्छकुशलंस्वकुलस्यसा ॥ पितामेकुशलीध्रातामाताचशुभलक्षणा ॥ ६० ॥
दिष्ट्यात्वमद्यकुशलीमयादृष्टोऽसिपुत्रक ॥ इतिपृष्टःसभरतोमात्राचिंताकुलेंद्रियः ॥ ६१ ॥ दूयमानेन
मनसामातरंसमपृच्छत ॥ मातःपितामेकुत्रास्तेएकात्वमिहसंस्थिता ॥ ६२ ॥ त्वयाविनानमेतातः
कदाचिद्रहसिस्थितः ॥ इदानींदृश्यतेनैत्रकुत्रतिष्ठतिमेवद ॥ ६३ ॥ अदृष्ट्वापितरंमेद्यभयंदुःखंचजायते ॥
अथाहकैकेयीपुत्रंकिंदुःखेनतवानघ ॥ ६४ ॥

॥ ५२ ॥ त्वात्वांयुधाजितं सानुजंभरतंप्रतितद्विषये ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ जनसंवाधोजनसंमर्दः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ एकामैवनतुराजसु
हिताम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ स्वकुलस्यस्वपितृकुलस्य ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

तांगतिमुत्तमलोकम् ॥ ६९ ॥ वृजिनार्णवेदुःखार्णवे ॥ ६६ ॥ रामायराज्ञेमामसमर्प्य अयंमद्वत्त्वयाऽपिपालनीयइत्यनुक्त्वैव पतितंभूमौ
॥ ६७ ॥ आमृज्यमार्जिताश्रुकेकृत्वा ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ संभ्रमःआदरपूर्वकउपक्रमः राज्यप्रदानायतवराज्यंमदाप

यागतिर्धर्मशीलानामश्वमेधादियाजिनाम् ॥ तांगतिगतवानथापितातेपितृवत्सल ॥ ६५ ॥ तच्छ्रुत्वा
निपपातोर्व्याभरतःशोकविह्वलः ॥ हातातकगतोऽसित्वंत्यक्त्वामांवृजिनार्णवे ॥ ६६ ॥ असमर्प्यैवरा
मायराज्ञेमांकगतोऽसिभो ॥ इतिविलापितंपुत्रंपतितंमुक्तमूर्धजम् ॥ ६७ ॥ उत्थाप्यामृज्यनयनेकैकेयी
पुत्रमब्रवीत् ॥ समाश्वसिहिभद्रंतेसर्वसंपादितंमया ॥ ६८ ॥ तामाहभरतस्तातोम्रियमाणःकिमब्रवी
त् ॥ तमाहकैकेयीदेवीभरतंभयवर्जिता ॥ ६९ ॥ हारामरामसीतेतिलक्ष्मणेतिपुनःपुनः ॥ विलपन्नेव
सुचिरंदेहंत्यक्त्वादिवंययौ ॥ ७० ॥ तामाहभरतोहैवरामःसन्निहितोनकिम् ॥ तदानींलक्ष्मणोवाऽपि
सीतावाकुत्रतेगताः ॥ ७१ ॥ कैकेय्युवाच ॥ रामस्ययौवराज्यार्थंपित्रातेसंभ्रमःकृतः ॥ तवराज्यप्रदा
नायतदाऽहंविघ्नमाचरम् ॥ ७२ ॥ राज्ञादत्तंहिमेपूर्ववरदेनवरद्वयम् ॥ याचितंतदिदानींमेतयोरेकेनतेऽ
खिलम् ॥ ७३ ॥ राज्यंरामस्यचैकेनवनवासोमुनिव्रतम् ॥ ततःसत्यपरोराजाराज्यंदत्वातवैवहि ॥
॥ ७४ ॥ रामंसंप्रेषयामासवनमेवपितातव ॥ सीताऽप्यनुगतारामंपातिव्रत्यमुपाश्रिता ॥ ७५ ॥ सौ
भ्रात्रंदर्शयन्राममनुयातोऽपिलक्ष्मणः ॥ वनंगतेषुसर्वेषुराजातानेवचिंतयन् ॥ ७६ ॥ प्रलपन्नूरामरामे
तिममारनृपसत्तमः ॥ इतिमातुर्वचःश्रुत्वावज्राहतइवद्रुमः ॥ ७७ ॥

यितुम् अंतर्भावितप्यर्थोददातिः विघ्नमाचरंरामयौवराज्याभिषेकस्यैतिशेषः ॥ ७२ ॥ तदुपपत्तिमाह राज्ञोति ॥ ७३ ॥ ७४ ॥
॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

तदृष्टानिःसंज्ञंभरतंदृष्ट्वा अनेनभर्तृशोकादपिपुत्रशोकोगरीयानितिदर्शितम् ॥ ७८ ॥ चक्षुषाप्रदहन्निवपश्यन्नाहेतिशेषः असंभाष्यत्वे हेतुर्भर्तृघातिनीत्वम् ॥ ७९ ॥ पापेइति त्वद्भर्तृजातत्वात्पापवानहमस्मीतिसांप्रतंनिर्णीतमितिशेषःअतोऽहमित्यादि ॥ ८० ॥ गमिष्य सिदेहत्यागोत्तरमितिशेषः ॥ ८१ ॥ तंस्वपुत्रवियोगकारणम् ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ इदं सर्वगृहवृत्तमेवमभूत्पराज्ञोभरणंरामस्यवनगमनंचे

पपातभूमौनिःसंज्ञस्तदृष्ट्वादुःखितातदा ॥ कैकेयीपुनरप्याहवत्सशोकेनकिंतव ॥ ७८ ॥ राज्येमहतिसं प्राप्तेदुःखस्यावसरःकुतः ॥ इतिब्रुवन्तीमालोक्यमातरंप्रदहन्निव ॥ ७९ ॥ असंभाष्याऽसिपापेमेघोरेत्वं भर्तृघातिनी ॥ पापेत्वद्भर्तृजातोऽहंपापवानस्मिसांप्रतम् ॥ अहमग्निप्रवेक्ष्यामिविषंवाभक्षयाम्यहम् ॥ ८० ॥ खड्गेनवाऽथचात्मानंहत्वायामियमक्षयम् ॥ भर्तृघातिनिदुष्टेत्वंकुंभीपाकंगमिष्यसि ॥ ८१ ॥ इतिनिर्भर्त्स्यकैकेयीकौसल्याभवनंययौ ॥ साऽपितंभरतंदृष्ट्वामुक्तकंठारुरोदह ॥ ८२ ॥ पादयोःपतितस्त स्याभरतोऽपितदारुदत् ॥ आलिंग्यभरतंसाध्वीराममातायशस्विनी ॥ ८३ ॥ कृशाऽतिदीनवदनासा श्रुनेत्रेदमब्रवीत् ॥ पुत्रत्वयिगतेदूरमेवंसर्वमभूदिदम् ॥ उक्तमात्राश्रुतंसर्वत्वयातेमातृचेष्टितम् ॥ ८४ ॥ पुत्रःसमार्योवनमेवयातःसलक्ष्मणोमेरघुरामचंद्रः ॥ चीरांबरोबद्धजटाकलापःसंत्यज्यमांदुःखसमुद्रमग्रा म् ॥ ८५ ॥ हारामहामेरघुवंशनाथजातोऽसिमेत्वंपरतःपरात्मा ॥ तथाऽपिदुःखंनजहातिमांवैविधिर्बली यानितिमेमनीषा ॥ ८६ ॥ सएवंभरतोवीक्ष्यविलपन्तीभृशंशुचा ॥ पादौगृहीत्वाप्राहेदंशृणुमातृवचोमम ॥ ८७

त्यर्थः एतत्सर्वतेमातृचेष्टितम् तच्चतवमात्रोक्तमेवभविष्यति त्वयाचश्रुतमेवभविष्यतीत्यध्याहारेणान्वयः ॥ ८४ ॥ रघुरामचंद्रःरघुकु लजातोरामचंद्रइत्यर्थः ॥ ८५ ॥ परतःसर्वस्यपरतःसर्वतोऽधिकइतियावत् परमात्मापुत्रोजातोऽसिपितथाऽपिमांदुःखंनजहाति अ तोविधिर्बलवानितिमेमनीषाबुद्धिः दुःखनिवर्तकसामग्र्यांसत्यामपिदुःखानिवृत्तिर्विधिर्बलीयस्त्वक्तृवैतिभावः ॥ ८६ ॥ एवंविलपन्तीवीक्ष्ये त्यन्वयः ॥ ८७ ॥

रामराज्यस्याभिषेचनेयत्कृतंतद्वा अन्यद्वा मद्राज्ययाचनारूपं यदि जानामि यदि वा सा एतदर्थं मयानोदिता प्रेरिता तदेत्यन्वयः ॥ ८८ ॥ ८९ ॥
यद्यहमिमं वृत्तांतं जानामि तदा तदखिलं पापं मम भूयादित्यन्वयः ॥ ९० ॥ जानामित्वद्धृदयमिति शेषः समागममागमनम् ॥ ९१ ॥ ९२ ॥
॥ ९३ ॥ त्रिदिवंगत्वेति शेषः देवेन्द्रार्धासनं जगाम प्राप ॥ ९४ ॥ अशोच्यत्वे हेतुगर्भविशेषणम् मोक्षभाजनमिति प्रकारांतरेणाप्य

कैकेय्यायत्कृतं कर्म रामराज्याभिषेचने ॥ अन्यद्वा यदि जानामि सामयानोदिता यदि ॥ ८८ ॥ पापं मेऽस्तु
तदामातर्ब्रह्महत्याशतोद्भवम् ॥ हत्वा वसिष्ठं खड्गेन अरुंधत्या समन्वितम् ॥ ८९ ॥ भूयात्तत्पापमखिलं
मम जानामि यद्यहम् ॥ इत्येवं शपथं कृत्वा रुरोद भरतस्तदा ॥ ९० ॥ कौसल्या तमथालिङ्ग्य पुत्रजानामि मा
शुचः ॥ एतस्मिन्नंतरे श्रुत्वा भरतस्य समागमम् ॥ ९१ ॥ वसिष्ठो मंत्रिभिः सार्धं प्रययौ राजमंदिरम् ॥ रुदं
तं भरतं दृष्ट्वा वसिष्ठः प्राह सादरम् ॥ ९२ ॥ वृद्धो राजा दशरथो ज्ञानी सत्यपराक्रमः ॥ भुक्त्वा मर्त्यसुखं सर्व
मिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः ॥ ९३ ॥ अश्वमेधादिभिर्यज्ञैर्लब्ध्वारामं सुतं हरिम् ॥ अंते जगाम त्रिदिवं देवेन्द्रार्धास
नं प्रभुः ॥ ९४ ॥ तं शोचसि वृथैव त्वमशोच्यं मोक्षभाजनम् ॥ आत्मानित्योऽव्ययः शुद्धो जन्मनाशादिव
र्जितः ॥ ९५ ॥ शरीरं जडमत्यर्थं मपवित्रं विनश्वरम् ॥ विचार्यमाणे शोकस्य नावकाशः कथंचन ॥ ९६ ॥
पिता वा तनयो वाऽपि यदि मृत्युवशंगतः ॥ मूढास्तमनुशोचन्ति स्वात्मताडनपूर्वकम् ॥ ९७ ॥ निःसारे
खलु संसारे वियोगो ज्ञानिनां यदा ॥ भवेद्द्वैराग्यहेतुः स शांतिसौख्यं तनोति च ॥ ९८ ॥

शोच्यत्वमाह आत्मेति नित्योऽव्यय इत्यस्यैव जन्मनाशादिवर्जित इति विवरणम् ॥ ९५ ॥ शरीरस्य जडत्वात् न श्वरत्वादेव अशोच्यता इत्या
ह शरीरमिति ॥ ९६ ॥ स्वात्मताडनपूर्वकम् स्वशरीरताडनपूर्वकमित्यर्थः ॥ ९७ ॥ ज्ञानिनां संसारमसारत्वेन जानतां यदा केनचिद्दि
योगो भवति तदा स वैराग्यहेतुः भवेत् भवतीत्यर्थः शांत्यादिकर्ता च ॥ ९८ ॥

अथजातस्यध्रुवोमृत्युरित्याह जन्मवानिति अन्वगात् अनुगच्छत्येवेत्यर्थः ॥ ९९ ॥ यःअविद्वानपिअतत्त्वज्ञोऽपिसउत्पात्तिप्रलययोःसर्व
जंतूनांकर्माधीनत्वंविजानन्कथंवांधवान्शोचति किंपुनस्तत्त्वज्ञइतिभावः ॥ १०० ॥ शुष्यंति वर्त्तमानसामीप्येलट् क्षणजीवितेक्षणभंगु
रेजीवितइत्यर्थः ॥ १ ॥ चलंचलंयत्पत्रंतदंतेलग्नोयोऽबुविंदुस्तद्वत्क्षणभंगुरं अवेलायांबाल्येऽपि प्रत्ययोविश्वासः ॥ २ ॥ देहीजी
वःप्राक्तनदेहसंपादितकर्मणाऽयंदेह एतद्देहसंपादितकर्माणाचपुनर्देहइतिदेहवियोगोनकदाचिदात्मनइतिदेहशोकोवृथेतिभावः ॥ ३ ॥ पुनर्दे

जन्मवान्यदिलोकेऽस्मिंस्तर्हि तंमृत्युरन्वगात् ॥ तस्मादपरिहार्योऽयंमृत्युर्जन्मवतांसदा ॥ ९९ ॥ स्व
कर्मवशतःसर्वजंतूनांप्रभवाप्ययौ ॥ विजानन्नप्यविद्वान्यःकथंशोचतिवांधवान् ॥ १०० ॥ ब्रह्मांडको
टयोनष्टाःसृष्टयोबहुशोगताः ॥ शुष्यंतिसागराःसर्वेकैवास्थाक्षणजीविते ॥ १ ॥ चलपत्रांतलग्नांबुवि
दुवत्क्षणभंगुरम् ॥ आयुस्त्यजत्यवेलायांकस्तत्रप्रत्ययस्तव ॥ २ ॥ देहीप्राक्तनदेहोत्थकर्मणादेहवान्पु
नः ॥ तद्देहोत्थेनचपुनरेवंदेहःसदात्मनः ॥ ३ ॥ यथात्यजतिवैजीर्णवासोगृह्णातिनूतनम् ॥ तथाजीर्ण
परित्यज्यदेहीदेहंपुनर्नवम् ॥ ४ ॥ भजत्येवसदातत्रशोकस्यावसरःकुतः ॥ आत्मानम्रियतेजातुजायते
नचवर्धते ॥ ५ ॥ षडावरहितोऽनंतःसत्यप्रज्ञानविग्रहः ॥ आनंदरूपोबुद्ध्यादिसाक्षीलयाविवर्जितः ॥
॥ ६ ॥ एकएवपरोह्यात्माह्यद्वितीयःसमस्थितः ॥ इत्यात्मानंदृढंज्ञात्वात्यक्त्वाशोकंकुरुक्रियाम् ॥ ७ ॥

हप्राप्तौदृष्टांतमाह यथेति नवंभजत्येवेत्युत्तरेणान्वयः ॥ ४ ॥ आत्मनस्तुनमरणादीत्याह आत्मानेति ॥ ५ ॥ आदिमध्यांतभावविका
राभावेनसर्वभावविकारराहित्यमित्याह षड्भावरहितः अनंतःदेशतःपरिच्छेदरहितः प्रज्ञानंनिर्विषयज्ञानंतदेवविग्रहःशरीरंयस्यसः बु
द्ध्यादिसाक्षीनिश्चयादिरूपसकलांतःकरणवृत्तिसाक्षी लयोनाशस्तद्रहितः ॥ ६ ॥ समस्थितःसर्वत्रसमतयास्थितः सएवाहमित्यात्मा
नंज्ञात्वाशोकंत्यक्त्वाक्रियांकुरु ॥ ७ ॥

तैलद्रोणीतैलपूर्णाकाष्ठोबुवाहिनी ॥ ८ ॥ ९ ॥ गुरुणावसिष्ठेन ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ अनुचितनप्रकारमेवाह रामेइ
ति सुघोरमरण्यं प्रयाते इत्यन्वयः मेमाताराक्षसविदर्शनाद्धृदयं प्रदहति अत आरण्यं अरण्यवंतं देशं रामवासभूतं गच्छामीत्यन्वयः ॥ ११४ ॥

तैलद्रोण्याः पितुर्देहमुद्धृत्य सचिवैः सह ॥ कृत्यं कुरुयथान्यायमस्माभिः कुलनंदन ॥ ८ ॥ इति संबोधि
तः साक्षाद्गुरुणा भरतस्तदा ॥ विसृज्याज्ञानजं शोकं च क्रेसविधिवत्क्रियाम् ॥ ९ ॥ गुरुणोक्तप्रकारेण आ
हिताग्नेर्यथाविधि ॥ संस्कृत्य स पितुर्देहं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ११० ॥ एकादशेऽहनि प्राप्ते ब्राह्मणान्वेद
पारगान् ॥ भोजयामास विधिवच्छतशोऽथ सहस्रशः ॥ ११ ॥ उद्दिश्य पितरं तत्र ब्राह्मणेभ्यो धनं बहु ॥
ददौ गवांसहस्राणि ग्रामान् रत्नांबराणि च ॥ १२ ॥ अवसत्स्वगृहे तत्र राममेवानुचितयन् ॥ वसिष्ठेन स
ह भ्रात्रा मंत्रिभिः परिवारितः ॥ १३ ॥ रामेऽरण्यं प्रयाते सह जनकसुतालक्ष्मणाभ्यां सुघोरं मातामेराक्षसीव
प्रदहति हृदयं दर्शनादेव सद्यः ॥ गच्छाम्यारण्यमद्य स्थिरमतिरखिलं दूरतोऽपास्य राज्यं रामं सीतासमेतं स्मि
तरुचिरमुखं नित्यमेवानुसेवे ॥ ११४ ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे अयोध्याकांडे सप्त
मः सर्गः ॥ ७ ॥ ॥ श्रीमहादेव उवाच ॥ वसिष्ठो मुनिभिः सार्धं संत्रिभिः परिवारितः
राज्ञः सभां देवसभासन्निभामविशद्दिभुः ॥ १ ॥ तत्रासने समासीनश्चतुर्मुख इवापरः ॥ आनीय भरतं तत्र
उपवेश्य सहानुजम् ॥ २ ॥ अब्रवीद्दृचनं देशकालोचितमरिंदमम् ॥ वत्सराज्येऽभिषेक्ष्यामस्त्वामद्यपि
तृशासनात् ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणसम ० अध्यात्मरामायणे सेतौ बालकांडे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥ ॥ अष्टमे तु वसिष्ठेन प्रोक्तोऽ
पि भरतः किल अनादृत्याधिराज्यं च जगाम भ्रातृसन्निधौ ॥ १ ॥ देवसभासन्निभां तत्सदृशीं ॥ १ ॥ चतुर्मुखो ब्रह्मा ॥ २ ॥ ३ ॥

प्रतिज्ञाय अस्मान्सर्वान्प्रतिज्ञापयित्वाददौ ॥ ४ ॥ मुनिभिःक्रियमाणोऽभिषेकोऽद्यभवत्वित्यन्वयः ॥ ५ ॥ अंजसाशीघ्रम् ॥ ६ ॥
हनिष्यामीति तादृशवधस्यैवौचित्यादितिभावः मातृगंधिनीतादृशीमपिमातृत्वसंबंधवतीमपीत्यर्थः ॥ ७ ॥ नोइतिप्रतिषेधे नोसहिष्य

कैकेय्यायाचितंराज्यंत्वदर्थेपुरुषर्षभ ॥ सत्यसंधोदशरथःप्रतिज्ञायददौकिल ॥ ४ ॥ अभिषेकोभवत्वद्य
मुनिभिर्मित्रपूर्वकम् ॥ तच्छ्रुत्वाभरतोऽप्याहममराज्येनकिमुने ॥ ५ ॥ रामोराजाधिराजश्चबयंतस्यैव
किंकराः ॥ श्वःप्रभातेगमिष्यामोराममानेतुमंजसा ॥ ६ ॥ अहंयूयमातरश्चकैकेयींराक्षसींविना ॥ ह
निष्याम्यधुनैवाहंकैकेयींमातृगंधिनीम् ॥ ७ ॥ किंतुमांनोरघुश्रेष्ठःस्त्रीहंतारंसहिष्यते ॥ तच्छ्रोभूतेगमि
ष्यामिपादचारेणदंडकान् ॥ ८ ॥ शत्रुघ्नसहितस्तूर्णयूयमायांतुवानवा ॥ रामोयथावनेयातस्तथाऽहंव
ल्कलांबरः ॥ ९ ॥ फलमूलकृताहारःशत्रुघ्नसहितोमुने ॥ भूमिशायीजटाधारीयावद्रामोनिवर्तते ॥
॥ १० ॥ इतिनिश्चित्यभरतस्तूष्णीमेवावतास्थिवान् ॥ साधुसाध्वितितंसर्वेप्रशंसुर्मुदान्विताः ॥ ११ ॥
ततःप्रभातेभरतंगच्छंतंसर्वसैनिकाः ॥ अनुजग्मुःसुमंत्रेणनोदिताःसाश्वकुंजराः ॥ १२ ॥ कौसल्याद्या
राजदारावासिष्ठप्रमुखाहिजाः ॥ छादयंतोभुवंसर्वेपृष्ठतःपार्श्वतोऽग्रतः ॥ १३ ॥ शृंगवेरपुरंगत्वागंगा
कूलेसमंततः ॥ उवासमहतीसेनाशत्रुघ्नपरिचोदिता ॥ १४ ॥ आगतंभरतंश्रुत्वागुहःशंकितमानसः ॥
महत्यासेनयासार्धमागतोभरतःकिल ॥ १५ ॥

तइत्यन्वयः पादचारेणनतुवाहनेनेत्यर्थः ॥ ८ ॥ यावद्रामोनिवर्ततेतावदेवंतत्समानव्रतोभविष्यामीत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥
॥ १२ ॥ पृष्ठतःपार्श्वतोऽग्रतोययुरितिशेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥ शंकितमानसःकिमयंवनेस्थितस्यापिरामस्यवधार्थयातीतिशंका तदे
वाह महत्येति ॥ १५ ॥

अविदितात्मनः अविदितैतद्धृत्तांतस्य रामस्य पापं कर्तुं याति न वा यातीति शंकितमानस इत्यर्थः यदि शुद्धः तदा तरिष्यति गंगामित्यन्वयः ॥ १६ ॥
नो चेत्तद्यद्य शुद्धस्तदा मे ज्ञातयो नाव आकृष्य सर्वतो दिशं पश्यंतः सभाय च्चाः सावधानास्तिष्ठंतु तदुत्तरणप्रतिबंधायेति शेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥

पापं कर्तुं न वा याति रामस्याविदितात्मनः ॥ गत्वा तद्धृदयं ज्ञेयं यदि शुद्धस्तारिष्यति ॥ १६ ॥ गंगां नो चेत्स
माकृष्य नावस्तिष्ठंतु सायुधाः ॥ ज्ञातयो मे समायत्ताः पश्यंतः सर्वतो दिशम् ॥ १७ ॥ इति सर्वान्समादि
श्य गुहो भरतमागतः ॥ उपायनानि संगृह्य विविधानि बहून्पि ॥ १८ ॥ प्रययौ ज्ञातिभिः सार्द्धं बहुभिर्वि
विधायुधैः ॥ निवेद्यो पायनान्यग्रे भरतस्य समंततः ॥ १९ ॥ दृष्ट्वा भरतमासीनं सानुजं सहमंत्रिभिः ॥ ची
रं बरं घनश्यामं जटा मुकुटधीरणम् ॥ २० ॥ राममेवानुशोचंतं रामरामेति वादिनम् ॥ न नाम शिरसा भूमौ
गुहोऽहमिति चाब्रवीत् ॥ २१ ॥ शीघ्रमुत्थाय भरतो गाढमालिंग्य सादरम् ॥ पृष्ट्वाऽनामयमव्यग्रः सखायमि
दमब्रवीत् ॥ २२ ॥ भ्रातस्त्वं राघवेणात्र समेतः समवस्थितः ॥ रामेणालिंगितः सार्द्रं नयनेनामलात्मना
॥ २३ ॥ धन्योऽसि कृतकृत्योऽसि यत्त्वया परिभाषितः ॥ रामो राजीवपत्राक्षो लक्ष्मणेन च सीतया ॥ २४ ॥
यत्र रामस्त्वया दृष्टस्तत्र मां नय सुव्रत ॥ सीतया सहितो यस्तु सुप्तस्तद्दर्शय स्वमे ॥ २५ ॥ त्वं रामस्य प्रियतमो
भक्तिमानसि भाग्यवान् ॥ इति संस्मृत्य संस्मृत्य रामं सा श्रुविलोचनः ॥ २६ ॥ गुहेन सहितस्तत्र यत्र रामः
स्थितो निशि ॥ ययौ ददर्श शयनस्थं लंकुशसमावृतम् ॥ २७ ॥

उपायनानि राजयोग्यानि भक्ष्यादीनि स्वदेशस्थानि भरतस्याग्रे निवेद्य समंततो दृष्ट्वेति शेषः सैनिकेषु विकारी विकारपरीक्षणाय समंततो निरीक्षण
॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ अनामयमारोग्यम् ॥ २२ ॥ ततो रामेणालिंगितोऽतो धन्योऽसि ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ यतो राम
स्याप्रियतमोऽतो भाग्यवान् ॥ २६ ॥ २७ ॥

सीताभरणघर्षणेनसैलुग्रयेस्वर्णविंदवःतदाकारचिह्नानितैरंचितंयुक्तंशयनस्थलंदृष्ट्वापर्यदेवयत् शुशोचेत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ साकथं
ममदोषतःकुशविष्टरेशेते रामेणसहितेतिपुनरुक्तिःशोकमेवपुष्पाति ॥ ३० ॥ पापराशिसमानतः पापराशिसमानायाम् सार्वविभक्तिक
स्तसिः तादृश्यांकैकेय्यांयज्जातोऽस्मितस्मान्मांधिक् इदंक्लेशम् क्लेशशब्दोर्ध्वर्चादिः ॥ ३१ ॥ हृष्टधीःहृष्टचित्तः ॥ ३२ ॥ आत्मा

सीताभरणसैलुग्रस्वर्णविंदुभिरंचितम् ॥ दुःखसंतप्तहृदयोभरतःपर्यदेवयत् ॥ २८ ॥ अहोऽतिसुकुमा
रीयासीताजनकनंदिनी ॥ प्रासादेरत्नपर्यंकैकोमलास्तरणेशुभे ॥ २९ ॥ रामेणसहिताशेतेसाकथंकुश
विष्टरे ॥ सीतारामेणसहितादुःखेनममदोषतः ॥ ३० ॥ धिड्मांजातोऽस्मिंकैकेय्यांपापराशिसमान
तः ॥ मन्निमित्तमिदंक्लेशंरामस्यपरमात्मनः ॥ ३१ ॥ अहोऽतिसफलंजन्मलक्ष्मणस्यमहात्मनः ॥ राम
मेवसदाऽन्वेतिवनस्थमपिल्लष्टधीः ॥ ३२ ॥ अहंरामस्यदासायेतेषांदासस्यकिंकरः ॥ यदिस्यांसफलंज
न्मममभूयान्नसंशयः ॥ ३३ ॥ भ्रातर्जानासियदितत्कथयस्वममाखिलम् ॥ यत्रतिष्ठतितत्राहंगच्छाम्या
नेतुमंजसा ॥ ३४ ॥ गुहस्तंशुद्धहृदयंज्ञात्वासखेहमब्रवीत् ॥ देवत्वमेवधन्योऽसियस्यतेभक्तिरीदृशी ॥
॥ ३५ ॥ रामेराजीवपत्राक्षेसीतायांलक्ष्मणेतथा ॥ चित्रकूटाद्रिनिकटेमंदाकिन्याविदूरतः ॥ ३६ ॥ मु
नीनामाश्रमपदेरामस्तिष्ठतिसानुजः ॥ जानक्यासहितोनंदात्सखमास्तेकिलप्रभुः ॥ ३७ ॥ तत्रगच्छा
महेशीघ्रंगंगांतर्तुमिहार्हसि ॥ इत्युक्त्वात्वरितंगत्वानावःपंचशतानिह ॥ ३८ ॥

नंनिंदनरामंस्तौति अहमिति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ मंदाकिन्याअविदूरतइतिछेदः आर्षोदीर्घःसमीपइत्यर्थः चित्रकूटमंदाकिन्यो
र्मध्येइतियावत् ॥ ३६ ॥ नंदात्समृद्धेः फलमूलादिसमृद्धेरितियावत् दूनदिसमृद्धावितिधात्वनुसारात् ॥ ३७ ॥ पंचशतानिसमानय
दित्यन्वयः हेतिपादपूरणे ॥ ३८ ॥

ससैन्यस्य भरतस्य तर्तुतरणार्थं अत्यादरप्रदर्शनाय भरतोत्तरणाय राजनावं राजयोग्यानां वंस्वयमेवानिनाय ॥ ३९ ॥ तथा कैकेयीमन्ययोषि
तश्चान्यत्रान्यराजनावीत्यर्थः रामेदुष्टत्वाचरणप्रयुक्तीऽयं कैकेय्या अनादरः अत्रातारयादिति शेषः ॥ ४० ॥ भरद्वाजाश्रमपर्यंतं सेनया
सहगत्वा ततः सेनयाश्रमोपरोधोभाभूदिति किंचिद्दूरे संस्थाप्य स्वयं सानुजोययौ भरद्वाजाश्रमद्वारं प्रतीतिशेषः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ जटादि

समानयत्ससैन्यस्य तर्तुगंगां महानदीम् ॥ स्वयमेवानिनायैकां राजनावं गुहस्तदा ॥ ३९ ॥ आरोप्य भरतं
तत्र शत्रुघ्नं राममातरम् ॥ वसिष्ठं च तथाऽन्यत्र कैकेयीं चान्ययोषितः ॥ ४० ॥ तीर्त्वा गंगां ययौ शीघ्रं भरद्वा
जाश्रमं प्रति ॥ दूरे स्थाप्य महासैन्यं भरतः सानुजोययौ ॥ ४१ ॥ आश्रमे मुनिमासीनं ज्वलंतमिव पावक
म् ॥ दृष्ट्वा ननाम भरतः साष्टांगमतिभक्तितः ॥ ४२ ॥ ज्ञात्वा दाशरथिं प्रीत्या पूजयामास मौनिराट् ॥ प
प्रच्छ कुशलं दृष्ट्वा जटावल्लधारिणम् ॥ ४३ ॥ राज्यं प्रशासतस्तेऽद्य किमेतद् हल्कलादिकम् ॥ आगतोऽ
सि किमर्थं त्वं विपिनं मुनिसेवितम् ॥ ४४ ॥ भरद्वाजवचः श्रुत्वा भरतः साश्रुलोचनः ॥ सर्वजानां सि भगव
न्सर्वभूताशयस्थितः ॥ ४५ ॥ तथाऽपि पृच्छसे किंचित्तदनुग्रह एव मे ॥ कैकेय्याय त्कृतं कर्म रामराज्य
विधातनम् ॥ ४६ ॥ वनवासादिकं वापि न हि जानामि किंचन ॥ भवत्पादयुगं मेऽद्य प्रमाणं मुनिसत्तम ॥
॥ ४७ ॥ इत्युक्त्वा पादयुगलं मुनेः स्पृष्ट्वाऽर्तमानसः ॥ ज्ञातुमर्हसि मां देव शुद्धो वाऽशुद्ध एव वा ॥ ४८ ॥
मम राज्येन किं स्वामिन् रामेति पृष्ठति राजनि ॥ किं करोऽहं मुनिश्रेष्ठ रामचंद्रस्य शाश्वतः ॥ ४९ ॥

धारिणं दृष्ट्वा वक्ष्यमाणं पप्रच्छ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ सर्वभूताशयस्थितः सर्वभूताशयस्थेनांतर्यामिणा तत्त्वज्ञतयाऽभेदादिति भावः ॥ ४५ ॥
॥ ४६ ॥ न जानामीत्यर्थं शपथेन प्रत्याययति भवत्पादेति ॥ ४७ ॥ ज्ञातुमर्हसीति इत्याहेति शेषः ॥ ४८ ॥ शाश्वतः किं कर इत्यनेन
स्वस्य चक्रावतारत्वं सूचितम् ॥ ४९ ॥

॥ ५० ॥ दासेऽहमतिनीचवत् अतिनम्रः सन् सेवे सेविष्ये इत्यर्थः वर्तमानसामीप्ये लट् ॥ ५१ ॥ भरतस्येत्युदी रितं व इत्यन्वयः शेषे षष्ठी ॥ ५२ ॥ लक्ष्मणादपि परोऽधिक इत्यर्थः रामे इति विषयसप्तमी ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ यथाज्ञापयतीति छंदो भंग आर्षः ॥ ५५ ॥

अतोगत्वामुनिश्रेष्ठरामस्य चरणांतिके ॥ पतित्वाराज्यसंभारान्समर्प्या त्रैवराष्ट्रवम् ॥ ५० ॥ अभिषेक्ष्ये वसिष्ठाद्यैः पौरजानपदैः सह ॥ नेष्येऽयोध्यां रमानाथं दासः सेवेऽतिनीचवत् ॥ ५१ ॥ इत्युदी रितमाकर्ण्य भरतस्य वचो मुनिः ॥ आलिङ्ग्य मूर्ध्नि वध्नाय प्रशंससविस्मयः ॥ ५२ ॥ वत्सज्ञातं पुरै वै तद्भविष्यं ज्ञानचक्षुषा ॥ माशुचस्त्वं परो भक्तः श्रीरामे लक्ष्मणादपि ॥ ५३ ॥ आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि सैन्यस्य तवानघ ॥ अद्य भुक्त्वा सैन्यस्त्वं श्वोगंतारामसन्निधिम् ॥ ५४ ॥ यथाज्ञापयति भवांस्तथेति भरतोऽब्रवीत् ॥ भरद्वाजस्त्वपः स्पृष्ट्वा मौनी होमगृहे स्थितः ॥ ५५ ॥ दध्यौ कामदुघां कामवर्षिणीं कामदो मुनिः ॥ असृजत् कामवुक् सर्वयथा काममलौकिकम् ॥ ५६ ॥ भरतस्य सैन्यस्य यथेष्टं च मनोरथम् ॥ तथा ववर्ष सकलं तृप्तास्ते सर्वसैनिकाः ॥ ५७ ॥ वसिष्ठं पूजयित्वाऽग्रे शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ पश्चात् सैन्यं भरतं तर्पयामास योगिराट् ॥ ५८ ॥ उषित्वा दिनमेकं तु आश्रमे स्वर्गसन्निभे ॥ अभिवाद्य पुनः प्रातर्भरद्वाजं सहानुजः ॥ भरतस्तु कृतानुज्ञः प्रययौ रामसन्निधिम् ॥ ५९ ॥ चित्रकूटमनुप्राप्य दूरे संस्थाप्य सैनिकान् ॥ रामसंदर्शनाकांक्षी प्रययौ भरतः स्वयम् ॥ ६० ॥ शत्रुघ्नेन सुमंत्रेण गुहेन च परंतपः ॥ तपस्विमंडलं सर्वविचिन्वानोप्यवर्तत ॥ ६१ ॥ अट्टारामभवनमपृच्छदधिमंडलम् ॥ कुत्रास्ते सीतया सार्धं लक्ष्मणेन रघूत्तम ॥ ६२ ॥

यस्य यन्मनोरथविषयमिष्टं तत्सर्वमलौकिकं लौकिकं सामग्रीजन्यविलक्षणमसृजत् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ प्रययौ भरतः रामाश्रमद्वारं प्रतीतिशेषः ॥ ६० ॥ शत्रुघ्नादिभिः सह सर्वतपस्विमंडलं तपस्विनामाश्रममंडलं विचिन्वानो रामाश्रममलब्ध्वान्यवर्ततानिवृत्तव्यापार एवासीत् ॥ ६१ ॥ तत्र ऋषिमंडलमपृच्छत् ॥ ६२ ॥

विविक्तमेकांतदेशवर्ति ॥ ६३ ॥ कदलीखंडःकदलीसमूहः ॥ ६४ ॥ एवंमुनिभिर्दर्शितंरघुश्रेष्ठभवनंअग्रतोभरतःसमालोक्यमंत्रिणास
हहर्षाद्ययावितिसंबंधः ॥ ६५ ॥ रामाभिरामंरामेणरामवासेनाभिरामम् ॥ ६६ ॥ इतिश्रीमत्संकलराजविपदु०अयोध्याकाण्डेसेतौअ
ष्टमःसर्गः ॥ ८ ॥ ॥ नवमेभरतोगत्वाश्रीरामस्यैवसन्निधौ तेनसार्धंगंतुमनानागमद्गुरुबोधितः ॥ १ ॥ सीताराम

ऊचुरग्रेगिरेःपश्चादंगायान्तरेतटे ॥ विविक्तरामसदनंरम्यकाननमंडितम् ॥ ६३ ॥ सफलैराम्रपनसैः
कदलीखंडसंवृतम् ॥ चंपकैःकोविदारैश्चपुन्नागैर्विपुलैस्तथा ॥ ६४ ॥ एवंदर्शितमालोक्यमुनिभिर्भर
तोऽग्रतः ॥ हर्षाद्यौरघुश्रेष्ठभवनंमंत्रिणासह ॥ ६५ ॥ ददर्शदूरादातिभासुरंशुभंरामस्यगेहंमुनिवृंदसेवि
तम् ॥ वृक्षाग्रसंलुप्तसुवल्कलाजिनंरामाभिरामंभरतःसहानुजः ॥ ६६ ॥ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउ
मामहेश्वरसंवादेअयोध्याकाण्डेअष्टमःसर्गः ॥ ८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथगत्वाश्रमपदसमीपंभ
रतोमुदा ॥ सीतारामपदैर्युक्तंपवित्रमतिशोभनम् ॥ १ ॥ सतत्रवज्रांकुशवारिजांचितध्वजादिचिह्नानि
पदानिसर्वतः ॥ ददर्शरामस्यभुवोऽतिमंगलान्यचेष्टयत्पादरजःसुसानुजः ॥ २ ॥ अहोसुधन्योऽहममू
निरामपादारविदांकितभूतलानि ॥ पश्यामियत्पादरजोविमृग्यंब्रह्मादिदेवैःश्रुतिभिश्चनित्यम् ॥ ३ ॥ इ
त्यद्भुतप्रेमरसाप्लुताशयोविगाढचेतारघुनाथभावने ॥ आनंदजाश्रुस्त्रापितस्तनान्तरःशनैरवापाश्रमसन्निधिं
हरेः ॥ ४ ॥ सतत्रदृष्ट्वारघुनाथमास्थितंदूर्वादलश्यामलमायतेक्षणम् ॥ जटाकिरीटंनववल्कलांबरंप्रस
न्नवक्रंतरुणारुणद्युतिम् ॥ ५ ॥

पदयुक्तत्वादिविशिष्टंआश्रमपदसमीपंआश्रमस्थानसमीपदेशंगत्वा ॥ १ ॥ तत्रवज्रांकुशकमलपूजितध्वजादिचिह्नयुतानिपदानिददर्श
ध्वजेपूजितत्वंस्पष्टरेखत्वम् दृष्ट्वाचतत्पादचिन्हितदेशरजःसुअचेष्टयत्तलुलुठे ॥ २ ॥ यत्पादरजइत्यादिव्याख्यातंप्राक् ॥ ३ ॥ अद्भुतोयः
प्रेमरसःप्रीतिरसस्तेनाल्लुतोव्याप्तआशयोऽतःकरणंस्य रघुनाथभावनैविगाढचेताःतत्परचित्तइत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

त्वंरात्वरयेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ तृषार्तागौर्यथाजलंप्रतिगच्छति एवंमातरोराघवंप्रतिजग्मुः ॥ ८ ॥ साश्रुयथातथाववंदे साचपुत्रमालिं
 ग्यभर्तृवियोगस्मरणेनातीवदुःखिताआसीदितिशेषः ॥ ९ ॥ इतराश्चजननीस्तथासाश्रुनत्वास्थितइतिशेषः ॥ १० ॥ धन्योऽस्मित्वद
 र्शनादिभवेभावः यथार्हयथायोग्यम् ॥ ११ ॥ पितामेकुशलीतिप्रश्नः स्ववियोगेकुशलमसंभाव्यमित्याशयेनाह किंवेति तथैवसंभावनया
 विलोकयंतंजनकात्मजांशुभांसौमित्रिणासेवितपादपंकजम् ॥ तदाऽभिदुद्रावरघूत्तमंशुचाहर्षाच्चतत्पा
 दयुगंत्वंराऽग्रहीत् ॥ ६ ॥ रामस्तमाकृष्यसुदीर्घबाहुर्दोभ्यांपरिष्वज्यसिषिचनेत्रजैः ॥ जलैरथांकोपरि
 संन्यवेशयत्पुनःपुनःसंपरिष्वजेविभुः ॥ ७ ॥ अथतामातरःसर्वाःसमाजग्मुस्त्वरान्विताः ॥ राघवंद्रष्टु
 कामास्तास्तृषार्तागौर्यथाजलम् ॥ ८ ॥ रामःस्वमातरंवीक्ष्यद्रुतमुत्थायपादयोः ॥ ववंदेसाश्रुसापुत्रमा
 लिंग्यातीवदुःखितां ॥ ९ ॥ इतराश्चतथानत्वाजननीरघुनंदनः ॥ ततःसमागतंदृष्ट्वावसिष्ठमुनिपुंगवम्
 ॥ १० ॥ साष्टांगंप्रणिपत्याहधन्योऽस्मीतिपुनःपुनः ॥ यथाऽर्हमुपवेश्याहसर्वानेवरघूदहः ॥ ११ ॥ पि
 तामेकुशलीकिंवामांकिमाहातिदुःखितः ॥ वसिष्ठस्तमुवाचेदंपितातेरघुनंदन ॥ १२ ॥ त्वद्वियोगाभित
 तात्मात्वामेवपरिचिंतयन् ॥ रामरामेतिसीतेतिलक्ष्मणेतिममारह ॥ १३ ॥ श्रुत्वातत्कर्णशूलाभंगुरोर्व
 चनमंजसा ॥ हाहतौऽस्मीतिषतितोरुदनरामःसलक्ष्मणः ॥ १४ ॥ ततोन्नुरुदुःसर्वामातरश्चतथाऽपरे॥
 हातातमांपारित्यज्यक्कगतोऽसिधृणाकर ॥ १५ ॥ अनाथोऽस्मिमहाबाहोमांकोवालालयेदितः ॥ सीता
 चलक्ष्मणश्चैवविलेपतुरतोभृशम् ॥ १६ ॥ वसिष्ठःशांतवचनैःशमयामासतांशुचम् ॥ ततोमंदाकिनींग
 त्वास्त्रात्वातेवीतकल्मषाः ॥ १७ ॥

हातिदुःखितःप्राणवियोगजनकपीडयापीडितःकिमाह ॥ १२ ॥ रामरामेतीत्यादेर्वदन्नितिशेषः ॥ १३ ॥ कर्णशूलाभंकर्णयोःशूलरो
 गतुल्यम् ॥ १४ ॥ धृणाकरदयासमुद्र ॥ १५ ॥ अतोभृशंरामविलापादप्यधिकमित्यर्थः ॥ १६ ॥ शांतवचनैःपूर्वराजवियोगचरितैः
 संसारानित्यताप्रतिपादकैर्वचनैस्तत्त्वज्ञानोपदेशैश्च ॥ १७ ॥

जलकांक्षिणे रामादित्यादिः ॥ १८ ॥ इंगुदीतापसतरुः मनुराजायोग्यमेतत्तत्राह वयमिति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ पि
त्र्यंपितुरामतम् यथापिताज्येष्ठस्त्वमेतथापितृसदृशः एवंचपितरिजीवतियथा राज्यानधिकारस्तथास्वायिजीवत्यपीतिभावः किंचतवाप्ययमे

राज्ञेददुर्जलंतत्रसर्वेतेजलकांक्षिणे ॥ पिंडानिर्वापयामासरामोलक्ष्मणसंयुतः ॥ १८ ॥ इंगुदीफलपिण्या
करचितान्मधुसंप्लुतान् ॥ वयंयदन्नाःपितरस्तदन्नाःस्मृतिनोदिताः ॥ १९ ॥ इतिदुःखाश्रुपूर्णाक्षःपुनः
स्नात्वागृहंययौ ॥ सर्वेरुदित्वासुचिरंस्नात्वाजग्मुस्तथाश्रमम् ॥ २० ॥ तस्मिंस्तुदिवसेसर्वेउपवासंप्रच
क्रिरे ॥ ततःपरेद्युर्विमलेस्नात्वामंदाकिनीजले ॥ २१ ॥ उपविष्टंसमागम्यभरतोराममब्रवीत् ॥ रामरा
ममहाभागस्वात्मानमभिषेचय ॥ २२ ॥ राज्यंपालयपित्र्यंतेज्येष्ठस्त्वमेपितातथा ॥ क्षत्रियाणामयंध
र्मोयत्प्रजापरिपालनम् ॥ २३ ॥ इष्ट्वायज्ञैर्वहुविधैःपुत्रानुत्पाद्यतंतवे ॥ राज्येषुधंसमारोप्यगामिष्यसित
तोवनम् ॥ २४ ॥ इदानींवनवासस्यकालो नैवप्रसीदमे ॥ मातुर्मेदुष्कृतंकिंचित्स्मर्तुनार्हसिपाहिनः ॥
॥ २५ ॥ इत्युक्त्वाचरणौभ्रातुःशिरस्याधायभाक्तिः ॥ रामस्यपुरतःसाक्षादंडवत्पतितोभुवि ॥ २६ ॥
उत्थाप्यराधवःशीघ्रमारोप्यांकेऽतिभक्तिः ॥ उवाचभरतंरामःस्नेहार्द्रनयनःशनैः ॥ २७ ॥ शृणुवत्सप्रव
क्ष्यामित्वयोक्तंयत्तथैवतत् ॥ किंतुमामब्रवीत्तातो नववर्षाणिपंचच ॥ २८ ॥ उषित्वादंडकारण्येपुरंपश्चा
त्समाविश ॥ इदानींभरतायेदंराज्यंदत्तंमयाऽखिलम् ॥ २९ ॥

वधर्मइत्याह क्षत्रियाणामिति ॥ २५ ॥ तस्मादिद्वेति तंतवेवंशाविच्छेदाय ॥ २४ ॥ तन्मेमातुःकिंचिदुष्कृतंतत्स्मर्तुनार्हसीतिसंबंधः
॥ २५ ॥ २६ ॥ अतिभक्तिःभरतस्यातिभक्तिद्वेष्ट्यर्थः ॥ २७ ॥ त्वदुक्तंतथैवसत्यमेवतथाऽपिपेत्राज्ञापालनमेआवश्यकमित्याह
किंविति नवपंचचतुर्दश ॥ २८ ॥ अखिलंदत्तमित्यब्रवीदित्यन्वयः ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ अतियत्ततःपितृवचनकर्तव्यत्वेहेतुमाह पितुरिति स्वतंत्रःस्वेच्छाचारी ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ कामुकत्वादेवमूढधीःयदिवक्ष्यति
यद्वक्ष्यतीत्यर्थः सुधीःपुरुषोयथाभ्रांतवाक्यंसत्यमिति न गृह्णाति तथा त्वयोक्तविशिष्टपितृवाक्यं न ग्राह्यमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ ब्रूयात् उक्तवानि

ततःपित्रैवसुव्यक्तंराज्यंदत्तंतवैवाहि ॥ दंडकारण्यराज्यंमेदत्तंपित्रातथैवच ॥ ३० ॥ अतःपितुर्वचःका
र्यमावाभ्यामतियत्ततः ॥ पितुर्वचनमुल्लंघ्यस्वैतंत्रोयस्तुवर्तते ॥ ३१ ॥ सजीवन्नेवमृतकोदेहांतेनिरयं
जेत् ॥ तस्माद्राज्यंप्रशाधित्वंवयंदंडकपालकाः ॥ ३२ ॥ भरतस्त्वब्रवीद्रामंकामुकोमूढधीःपिता ॥
स्त्रीजितोभ्रांतलृदयउन्मत्तोयदिवक्ष्यति ॥ तत्सत्यामिति न ग्राह्यंभ्रांतवाक्यंयथासुधीः ॥ ३३ ॥ रामउवाच ॥
नस्त्रीजितःपिताब्रूयान्नकामिनैवमूढधीः ॥ पूर्वप्रतिश्रुतंतस्यैसत्यवादीददौभयात् ॥ ३४ ॥ असत्याद्भी
तिरधिकामहतांनरकादपि ॥ करोमीत्यहमप्येतत्सत्यंतस्यैप्रतिश्रुतम् ॥ ३५ ॥ कथंवाक्यमहंकुर्यामस
त्यंराघवोहिसन् ॥ इत्युदीरितमाकर्ण्यरामस्यभरतोऽब्रवीत् ॥ ३६ ॥ यथैवचीरवसनोवनेवत्स्यामिसुव्र
त ॥ चतुर्दशसमास्त्वंतुराज्यंकुरुयथासुखम् ॥ ३७ ॥ रामउवाच ॥ पित्रादत्तंतवैवैतद्राज्यंमह्यंवनंददौ ॥
व्यत्ययंयद्यहंकुर्यामसत्यंपूर्ववात्स्थितम् ॥ ३८ ॥

त्यर्थः नञ्त्रयमेकैकमपितत्रासंभाविर्किंपुनःसमुदितमितिबोधयितुं प्रतिश्रुतंप्रतिज्ञातम् भयात्प्रतिज्ञाभंगभयात् ॥ ३४ ॥ यतोमहतांनर
कादप्याधिकाऽसत्याद्भीतिःतेषांफलतोऽप्युपायेऽतिभयमित्यर्थः अहमपिराघवएवसनत्स्यैकैकेय्यैसत्यंकरोमिवनवासादिकमित्येतत्प्रतिश्रुतं
वाक्यंकथमसत्यंकुर्यामित्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ तथैवत्वत्प्रतिनिधितयात्वद्वदेवेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ व्यत्ययंराज्यवनवासयोरित्यर्थः ॥ ३८ ॥

आगमिष्यामिवनमितिशेषः ॥ ३९ ॥ निश्चयंकृत्वोवाचेतिशेषः आतपेइत्यनेनसर्वथाजीविताशापरित्यागः प्राङ्मुखउपविवेश संधिरा
र्षः ॥ ४० ॥ नेत्रांतसंज्ञानेत्रातिनास्योत्थापनंकुर्वितिसूचनाम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ साक्षादनारायणःसर्वातर्यामीत्यर्थः ॥ ४३ ॥ योगमाया

भरतउवाच ॥ अहमप्यागमिष्यामिसेवेत्वांलक्ष्मणोयथा ॥ नोचेत्प्रायोपवेशेनत्यजाम्येतत्कलेवरम् ॥

॥ ३९ ॥ इत्येवंनिश्चयंकृत्वादर्भानास्तीर्यचातपे ॥ मनसापिविनिश्चित्यप्राङ्मुखोपविवेशसः ॥ ४० ॥

भरतस्यापिनिर्धंद्वारामोऽतिविस्मितः ॥ नेत्रांतसंज्ञांगुरवेचकाररघुनंदनः ॥ ४१ ॥ एकांतेभरतंप्राह

वसिष्ठोज्ञानिनांवरः ॥ वत्सगुह्यंशृणुष्वेदंममवाक्यात्सुनिश्चितम् ॥ ४२ ॥ रामोनारायणःसाक्षाद्ब्रह्मणा

याचितःपुरा ॥ रावणस्यवधार्थायजातोदशरथात्मजः ॥ ४३ ॥ योगमायाऽपिसीतेतिजाताजनकनंदिनी ॥

शेषोऽपिलक्ष्मणोजातोराममन्वेतिसर्वदा ॥ ४४ ॥ रावणंहंतुकामास्तेगमिष्यंतिनसंशयः ॥ कैकेय्यावर

दानादियद्यन्निष्ठुरभाषणम् ॥ ४५ ॥ सर्वदेवकृतंनोचेदेवंसाभाषयेत्कथम् ॥ तस्मात्त्यजाग्रहंतातरामस्य

विनिवर्तने ॥ ४६ ॥ तिवर्तस्वमहासैन्यैर्भ्रातृभिःसहितःपुरम् ॥ रावणंसकुलंहत्वाशीघ्रमेवागमिष्यति ॥

॥ ४७ ॥ इतिश्रुत्वागुरोर्वर्क्यंभरतोविस्मयान्वितः ॥ गत्वासमीपंरामस्यविस्मयोत्फुल्ललोचनः ॥ ४८ ॥

पादुकेदेहिराजेंद्रराज्यायतवपूजिते ॥ तयोःसेवांकरोम्येवयावदागमनंतव ॥ ४९ ॥ इत्युक्त्वापादुकेदि

व्येयोजयामासपादयोः ॥ रामस्यतेददौरामोभरतायातिभक्तिः ॥ ५० ॥ गृहीत्वापादुकेदिव्येभरतोर

लभूषिते ॥ रामंपुनःपरिक्रम्यप्रणनामपुनःपुनः ॥ ५१ ॥

तच्छक्तिरूपा ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ सादशरथस्त्रीअत्यंतरामेप्रीतिमतीच ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ राज्यायराज्यपालनसामर्थ्यलाभा

य ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

नवपंचसमांतेचतुर्दशवर्षांते ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ स्वप्नेत्रजलासतीआकुलाकृतापराधत्वादातिव्याकुलेत्यर्थः राज्यविधातनंरा
ज्यविधातः ॥ ५५ ॥ मायामोहितचेतसेत्यनेनवस्तुतोममापराधएवनेतिसूचितमंगीकृत्यापिस्वापराधमाह क्षमस्वेति क्षमैवसारःसर्वगुण
प्रधानंयेषामित्यर्थः ॥ ५६ ॥ संप्रतिमायापगमंध्वनयति त्वमिति नन्वहंमनुष्योनपरमात्मेतिचेत्तत्राह मायेति एषातेमायैवेतिभावः त्व
यैवेति तस्मादंतर्याम्येवत्वमितिभावः एवंचत्वत्प्रेरणयैवतथाकृतवत्यामेनापराधइतिध्वनिः ॥ ५७ ॥ तदेवोपपादयति त्वदितिस्वतोऽ

भरतःपुनराहेदंभक्तयागद्रदयागिरा ॥ नवपंचसमांतेतुप्रथमेदिवसेयदि ॥ ५२ ॥ नागमिष्यसिचेद्रामप्रवि
शाभिमहानलम् ॥ बाढमित्येवतरामोभरतंसंन्यवर्तयत् ॥ ५३ ॥ ससैन्यःसवसिष्ठश्चशत्रुघ्नसहितःसुधीः ॥
मातृभिर्मन्त्रिभिःसार्धंगमनायोपचक्रमे ॥ ५४ ॥ कैकेयीरामभेकांतेस्त्रवनेत्रजलाकुला ॥ प्रांजलिःप्राहहेरा
मतवराज्यविधातनम् ॥ ५५ ॥ कृतंमयादुष्टधियामायामोहितचेतसा ॥ क्षमस्वममदौरात्म्यंक्षमासाराहि
साधवः ॥ ५६ ॥ त्वंसाक्षाद्दिष्णुरव्यक्तःपरमात्मासनातनः ॥ मायामानुषरूपेणमोहयस्यखिलंजगत् ॥ त्व
यैवप्रेरितोलोकःकुरुतेसाध्वसाधुवा ॥ ५७ ॥ त्वदधीनमिदंविश्वमस्वतंत्रंकरोतिकिम् ॥ यथाकृत्रिमनर्त
क्योनृत्यंतिकुहकेच्छया ॥ ५८ ॥ त्वदधीनातथामायानर्तकीबहुरूपिणी ॥ त्वयैवप्रेरिताऽहंचदेवकार्यं
करिष्यता ॥ ५९ ॥ पापिष्ठंपापमनसाकर्माचरमरिंदम ॥ अद्यप्रतीतोऽसिममदेवानामप्यगोचरः ॥ ६० ॥

स्वतंत्रंत्वत्प्रेरणांविनाकिंकरोति नकिमपिकरोतीतिभावः कुहकोविस्मापकःगुप्ततयातत्सूत्रचालनेनतन्नर्तनाद्विस्मयोत्पादकइतियावत् ॥
॥ ५८ ॥ त्वदधीनेति अनेनमायायास्तत्कार्यस्यातिजडत्वंसूचितम् नन्वेवंस्वदुःखफलकत्वत्प्रेरणंमयाकथंकर्तव्यंतत्राह देवकार्यंकरि
ष्यतेति ॥ ५९ ॥ मममया शेषेषष्ठी प्रतीतोऽसिवास्तवस्वरूपेणज्ञातोऽसि इदमपित्वत्प्रसादादेवेतिभावः अन्यथादेवानामप्यविषय
स्यकथंमज्ज्ञानविषयतास्यादितिभावः ॥ ६० ॥

अतःप्रार्थयते पाहीति पुत्रवित्तादिविषयस्नेहरूपपाशमित्यर्थः ॥६१॥ त्वज्ज्ञानामलखड्गेनेतिपूर्वान्वाये ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ देवकार्यरूप
पार्थस्यसिद्धयर्थमित्यर्थः ॥ ६४ ॥ मद्भक्त्यासर्वविषयेषुस्नेहस्यागपूर्वकमहर्निशमद्भावनमेवमद्भक्तिस्तया ममरागद्वेषाभावान्मत्तोभयंमा
स्त्वित्याह अहमिति ममद्वेष्योवाप्रियोवानास्ति कल्पकस्येवमायाविनोयथास्वमायाकल्पितपदार्थेषुद्वेषप्रीतिराहित्यम् स्वकल्पितत्वेनमि

पाहिविश्वेश्वरानंतजगन्नाथनमोऽस्तुते ॥ छिंधिस्नेहमयंपाशंपुत्रवित्तादिगोचरम् ॥ ६१ ॥ त्वज्ज्ञाना
मलखड्गेनत्वामहंशरणंगता ॥ कैकेय्यावचनंश्रुत्वारामःसस्मितमब्रवीत् ॥६२॥ यदाहमांमहाभागेनानृ
तंसत्यमेवतत् ॥ मयैवप्रेरितावाणीतववक्त्राद्दिनिर्गता ॥६३॥ देवकार्यार्थसिद्ध्यर्थमत्रदोषःकुतस्तव ॥
गच्छत्वंतद्वदिमानित्यंभावयंतीदिवानिशम् ॥ ६४ ॥ सर्वत्रविगतस्नेहामद्भक्त्यामोक्ष्यसेऽचिरात् ॥ अ
हंसर्वत्रसमदृक्द्वेष्योवाप्रियएववा ॥ ६५ ॥ नास्तिमेकल्पकस्येवभजतोऽनुभजाम्यहम् ॥ मन्मायामोहि
तयियोमामंभ्रमनुजाकृतिम् ॥ ६६ ॥ सुखदुःखाद्यनुगतंजानंतिनतुतत्त्वतः ॥ दिष्ट्यामद्गोचरंज्ञानमु
त्पन्नंतेभवापहम् ॥ ६७ ॥ स्मरंतीतिष्ठभवनेलिप्यसेनचकर्मभिः ॥ इत्युक्तासापरिक्रम्यरामंसानंदवि
स्मया ॥ ६८ ॥ प्रणम्यशतशोभूमौययौगेहंमुदान्विता ॥ भरतस्तुसहामात्यैर्मातृभिर्गुरुणासह ॥६९॥

ध्यात्वनिश्चयात् तथाममापिसर्वत्रमिथ्यात्वनिश्चयात्नद्वेषरागावितिनमत्तस्तेभयामितिभावः तथाऽप्ययमेवस्वभावइत्याह भजतोऽन्विति
अतो नवैषम्यमैर्घृण्ये ॥ ६९ ॥ ६६ ॥ नतुतत्त्वतःअहंतादृशइतिशेषः भवापहमित्यनेनभयांतरस्यावकाशएवनेतिसूचितम् ॥ ६७ ॥
मांस्मरंतीतिष्ठमांजगत्प्रेरकत्वेनस्मरंतीतिष्ठ एवंचस्वस्मिन्नस्वतंत्रत्वाभिमानापगमाच्चकर्मभिलिप्यसे सोऽभिमानएवकर्मलेपकइतिभावः ॥
॥ ६८ ॥ ६९ ॥

॥ ७० ॥ स्थाप्यस्थापयित्वा आर्षोऽल्यप् ॥ ७१ ॥ राजोपचारैः राजयोग्यैः पुष्पादिभीराममिव ते पूजयित्वेत्यर्थः ॥ ७२ ॥ भरतस्यापि रामसमव्रतत्वमाह फलेति दांतोजितेंद्रियः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ब्रह्ममुनिः ब्रह्मर्षिः ॥ ७५ ॥ रामः चित्रकूटाद्रौ मुनिभिः सीतया लक्ष्मणेनावृतो वसन्नापि किञ्चित्कालमेवोपावसदित्यन्वयः एवेत्यस्याध्याहारः न बहुकालमित्यर्थः ॥ ७६ ॥ तत्र हेतुमाह नागराश्चेति लक्ष्मणेन च

अयोध्यामगमच्छीघ्रं राममेवानुचितयन् ॥ पौरजानपदान्सर्वानयोध्यायामुदारधीः ॥ ७० ॥ स्थापयित्वा यथान्यायं नंदिग्रामं ययौ स्वयम् ॥ तत्र सिंहासने नित्यं पादुके स्थाप्य भक्तितः ॥ ७१ ॥ पूजयित्वा यथा रामं गंधपुष्पाक्षतादिभिः ॥ राजोपचारैरखिलैः प्रत्यहं नियतव्रतः ॥ ७२ ॥ फलमूलाशनोदांतो जटावल्ललधारकः ॥ अधः शायी ब्रह्मचारी शत्रुघ्नसहितस्तदा ॥ ७३ ॥ राजकार्याणि सर्वाणि यावन्ति पृथिवीतले ॥ तानि पादुकयोः सम्यङ् निवेदयति राघवः ॥ ७४ ॥ गणयन् दिवसान्येव रामागमनकांक्षया ॥ स्थितो रामार्पितमनाः साक्षाद्ब्रह्ममुनिर्यथा ॥ ७५ ॥ रामस्तु चित्रकूटाद्रौ वसन् मुनिभिरावृतः ॥ सीतया लक्ष्मणेनापि किञ्चित्कालमुपावसत् ॥ ७६ ॥ नागराश्च सदा यांति रामदर्शनलालसाः ॥ चित्रकूटस्थितं ज्ञात्वा सीतया लक्ष्मणेन च ॥ ७७ ॥ दृष्ट्वा तज्जनसंवाधं रामस्तत्याजतंगिरिम् ॥ दंडकारण्यगमने कार्यमप्यनुचितयन् ॥ ७८ ॥ अन्वगात् सीतया भ्रात्रा ह्यत्रेराश्रममुत्तमम् ॥ सर्वत्र सुखसंवासं जनसंवाधवर्जितम् ॥ ७९ ॥ गत्वामुनिमुपासीनं भासयन्तं तपोवनम् ॥ दंडवत्प्राणिपत्या हरामोऽहमभिवादये ॥ ८० ॥ पितु राज्ञां पुरस्कृत्य दंडकानहमागतः ॥ वनवासमिषेणापि धन्योऽहं दर्शनात्तव ॥ ८१ ॥

ति सहेति शेषः ॥ ७७ ॥ कार्यरावणवधरूपम् ॥ ७८ ॥ जनसंवाधवर्जितं नागरजनसंवाधहीनम् ॥ ७९ ॥ गत्वा अत्र याश्रममिति शेषः अत्रिदंडवत्प्राणम्य रामोऽहमभिवादये इत्याहेत्यन्वयः ॥ ८० ॥ प्रसंगादागत्यापि त्वदर्शनेनाहं धन्यः किञ्चित्कालं त्वदर्शनोद्देशेनैवागतो धन्य इति ॥ ८१ ॥

परंहरिमंतर्यामिरूपम् उपासनाभिस्तत्सारूप्यंयेगतास्तद्वचवच्छेदायपरमिति ॥ ८२ ॥ लक्ष्मणंचैवेति दृष्टेतिशेषः वाक्यमब्रवीत्
राममितिशेषः ॥ ८३ ॥ अतीवसंवृद्धाअत्यंतवृद्धतरा धर्मवत्सलाधर्मप्रिया ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ सीतारामवचनंतथाअवश्यमित्यंगीकृत्यतथा

श्रुत्वारामस्यवचनंरामंज्ञात्वाहरिंपरम् ॥ पूजयामासविधिवद्भक्त्यापरमयामुनिः ॥ ८२ ॥ वन्यैःफलैः
कृतातिथ्यमुपविष्टंरघूत्तमम् ॥ सीतांचलक्ष्मणंचैवसंतुष्टोवाक्यमब्रवीत् ॥ ८३ ॥ भार्यामेतीवसंवृद्धा
ह्यनसूयेतिविश्रुता ॥ तपश्चरंतीसुचिरंधर्मज्ञाधर्मवत्सला ॥ ८४ ॥ अंतस्तिष्ठतितांसीतापश्यत्वारिनिषूद
न ॥ तथेतिजानकींप्राहरामोराजीवलोचनः ॥ ८५ ॥ गच्छदेवींनमस्कृत्यशीघ्रमेहिपुनःशुभे ॥ तथेतिरा
मवचनंसीताचापितथाऽकरोत् ॥ ८६ ॥ दंडवत्पतितामग्रेसीतांदृष्ट्वाऽतिहृष्टधीः ॥ अनसूयासमालिं
ग्यवत्सेसीतेतिसादरम् ॥ ८७ ॥ दिव्येददौकुंडलेहेनिर्मितेविश्वकर्मणा ॥ दुकूलेहेददौतस्यैनिर्मलेभ
क्तिसंयुता ॥ ८८ ॥ अंगरागंचसीतायैददौदिव्यंशुभानना ॥ नत्यक्षयतेंगरागेणशोभात्वांकमलानने ॥
॥ ८९ ॥ पातिव्रत्यंपुरस्कृत्यराममन्वेहिजानकि ॥ कुशलीराघवोयातुत्वयांसहपुनर्गृहम् ॥ ९० ॥
भोजयित्वायथान्यायंरामंसीतासमन्वितम् ॥ लक्ष्मणंचतदारामंपुनःप्राहकृतांजलिः ॥ ९१ ॥

ऽकरोत्तत्समीपगमनमकरोत् ॥ ८६ ॥ सीतेइतिछेदःसंधिरार्षः ॥ ८७ ॥ भक्तिसंयुतासाक्षादीश्वरीयमितिभक्तिमती ॥ ८८ ॥ नत्य
क्षयतेकदाचिदपीतिशेषः ॥ ८९ ॥ अथाशिक्षयति पातिव्रत्यमिति अथाशिषमाह कुशलीति ॥ ९० ॥ ९१ ॥

सुरदेहोवामनादिः मानुषो देहो रामादिः तिर्यग्देहो मरस्यादिः न च देहेति मायिकत्वादिति भावः त्वत्तो विभेतीति त्वज्ज्ञाननाशयत्वादिति

रामत्वमेव भुवनानि विधाय तेषां संरक्षणाय सुरमानुषतिर्यगादीन् ॥ देहान्विभर्षिनचदेहगुणैर्विलिप्तस्त्वत्तो
विभेत्यखिलमोहकरीचमाया ॥ ९२ ॥ ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे अयो
ध्याकाण्डेनवमः सर्गः ॥ ९ ॥ ॥ ७७ ॥ अयोध्याकाण्डेनवानां सर्गाणां सप्तशतानि श्लोकाः ॥ ७०० ॥
॥ श्रीमहादेव उवाच ॥ अथ तत्रादिनं स्थित्वा प्रभाते रघुनंदनः ॥ स्नात्वा मुनिं समामन्त्र्य प्रयाणायो
पचक्रमे ॥ १ ॥

भावः ॥ ९२ ॥ इति श्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणसमर्थेत्यादिविरुदावलीविराजमानस्याहिम्मतिवर्मणः पुत्रस्य श्रीरामवर्मणः कृतावध्यात्म
रामायणे सेतौ अयोध्याकाण्डेनवमः सर्गः ॥ ९ ॥ ॥ अयं काण्डो द्वितीयः समाप्तः ॥

SGDF

Sri Gangeshaari Digital Foundation

॥इति श्रीमदध्यात्मरामायणे अयोध्याकांडःसमाप्तः॥

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ अथेति दिनंदिनशेषम् ॥ १ ॥ यत्रदंडकंविपिनंमुनिमंडलमंडितं तत्रगच्छामहेत्वमाज्ञातुं तत्राज्ञांकर्तुम् ॥ २ ॥
॥ ३ ॥ मार्गद्रष्टामार्गदर्शयिता लोकानुसारिणःलोकवदज्ञत्वंनाट्यतः ॥ ४ ॥ वारितःनिवर्तध्वामेतिप्रार्थितः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥ श्रीमहादेवउवाच ॥ ॥ अथतत्रदिनंस्थित्वाप्रभातेरघुनंदनः ॥ स्नात्वामुनिसमामंज्यप्रयाणायोपच
क्रमे ॥ १ ॥ मुनेगच्छामहेसर्वेमुनिमंडलमंडितम् ॥ विपिनंदंडकंयत्रत्वमाज्ञातुमिहार्हसि ॥ २ ॥ मा
र्गप्रदर्शनार्थायशिष्यानाज्ञप्तुमर्हसि ॥ श्रुत्वारामस्यवचनंप्रहस्यात्रिर्महायशाः ॥ प्राहतत्ररघुश्रेष्ठंरामराम
सुराश्रय ॥ ३ ॥ सर्वस्यमार्गद्रष्टात्वंतवकोमार्गदर्शकः ॥ तथापिदर्शयिष्यंतितवलोकानुसारिणः ॥ ४ ॥
इतिशिष्यान्समादिश्यस्वयंकिंचित्तमन्वगात् ॥ रामेणवारितःप्रीत्याअग्निःस्वभवनंययौ ॥ ५ ॥ क्रोश
मात्रंततो गत्वाददर्शमहतींनदीम् ॥ अत्रेःशिष्यानुवाचेदंरामोराजीवलोचनः ॥ ६ ॥ नद्याःसंतरणेकश्चि
दुपायोविद्यतेनवा ॥ ऊचुस्तेविद्यतेनौकासुदृढारघुनंदन ॥ ७ ॥ तारयिष्यामहेयुष्मान्वयमेवक्षणादिह ॥
ततोनाविसमारोप्यसीतांराघवलक्ष्मणौ ॥ ८ ॥ क्षणात्संतारयामासुर्नदींमुनिकुमारकाः ॥ रामाभिनंदि
ताःसर्वेजग्मुरत्रेरथाश्रमम् ॥ ९ ॥ तावेत्यविपिनंघोरंझिल्लीझंकारनादितम् ॥ नानामृगगणाकीर्णसिंह
व्याघ्रादिभीषणम् ॥ १० ॥ राक्षसैर्घोररूपैश्चसेवितंरोमहर्षणम् ॥ प्रविश्यविपिनंघोरंरामोलक्ष्मणमब्रवी
त् ॥ ११ ॥ इतःपरंप्रयत्नेनगंतव्यंसहितेनमे ॥ धनुर्गुणेनसंयोज्यशरानपिकरेदधत् ॥ १२ ॥ अग्रेया
स्याम्यहंपश्चात्त्वमन्वेहिधनुर्धरः ॥ आवयोर्मध्यगासीतामायेवात्मपरात्मनोः ॥ १३ ॥

॥ ८ ॥ रामाभिनंदिताःरामेणानंदपूर्वकंगच्छतेतिदत्तानुमतयः ॥ ९ ॥ झिल्लीझंकारोझिल्लीशब्दः ॥ १० ॥ ११ ॥ सहितेनयुवा
भ्यामिलितेनगंतव्यमित्युक्तमितिशेषः दधत्आदधदित्यर्थः ॥ १२ ॥ साहित्यप्रकारमेवाह अग्रइति आत्मपरात्मनोर्जीवेशयोर्मध्यगा
आश्रयत्वविषयत्वाभ्यांसंबद्धामायेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥

दृष्टमपशकुनैः सूचितम् ननुशकुनादिषुकोविश्वासस्तत्राह श्रुतपूर्वमिति दंडकारण्ये पूर्वमृषीणां मुखात् श्रुतं रक्षोभयं विद्यते शकुनैश्च त
 न्निश्चितमित्यर्थः ॥ १४ ॥ कह्लारशीतोदकादियुक्तापुष्करिणीतत्रास्ते ॥ १५ ॥ साशोभमाना तैर्व्यदृश्यतेत्यर्थः ॥ १६ ॥
 महासत्त्वं महाशरीरं प्राणेनम् ॥ १७ ॥ करालदंष्ट्रायुतं वदनं यस्य तत् वामांसे वामस्कंधे न्यस्तशूलाग्रग्रथिता अनेकमानुषा येन ब्रूत ॥ १८ ॥

चक्षुश्चारय सर्वदृष्टं रक्षोभयं महत् ॥ विद्यते दंडकारण्ये श्रुतपूर्वमिति ॥ १४ ॥ इत्येवं भाषमाणौ तौ ज
 ग्मतुः सार्धं योजनम् ॥ तत्रैकापुष्करिण्यास्ते कह्लारकुमुदोत्पलैः ॥ १५ ॥ अंबुजैः शीतलोदेन शोभमाना
 व्यदृश्यत ॥ तत्समीपमथोगत्वा पीत्वा तत्सालिलं शुभम् ॥ १६ ॥ ऊषुस्ते सलिलाभ्यां शेषं छाया मुपा
 श्रिताः ॥ ततो ददृशुरायांतं महासत्त्वं भयानकम् ॥ १७ ॥ करालदंष्ट्रवदनं भीषयंतं स्वगर्जितैः ॥ वामां
 से न्यस्तशूलाग्रग्रथितानेकमानुषम् ॥ १८ ॥ भक्षयंतं गजव्याघ्रमहिषं वनगोचरम् ॥ ज्यारोपितं धनुर्धृ
 त्वारामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १९ ॥ पश्य भ्रातर्महाकायो राक्षसोऽयमुपागतः ॥ आयात्यभिमुखं नोऽग्रे भी
 रूणां भयमावहन् ॥ २० ॥ सज्जीकृतधनुस्तिष्ठमाभैर्जनकनादिनि ॥ इत्युक्त्वा बाणमादाय स्थितो राम इ
 वाचलः ॥ २१ ॥ स तु दृष्ट्वा रमानाथं लक्ष्मणं जानकीं तदा ॥ अट्टहासंततः कृत्वा भीषयन्निदमब्रवीत् ॥
 ॥ २२ ॥ कौयुर्वा बाणतूणीरजटावलकलधारिणौ ॥ मुनिवेषधरौ बालौ स्त्रीसहायौ सुदुर्मदौ ॥ २३ ॥ सुंद
 रौ वतमेव क्रप्रविष्टकवलोपमौ ॥ किमर्थमागतौ घोरं वनं व्यालनिषेवितम् ॥ २४ ॥

गजव्याघ्रमहिषमिति समाहारद्वंद्वः ज्या आरोपिताय स्मिन्तत् ॥ १९ ॥ अग्रे संमुखदेशे वर्तमानोऽस्मदभिमुखमायाति भीरूणां भयमावह
 न्नित्यनेन नास्माकं भयमिति ध्वनितम् ॥ २० ॥ अचल इव रामः स्थित इत्यन्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ वक्रप्रविष्टकवलोपमावित्य
 नेन सुकरवधत्वं ध्वनयति व्यालदुष्टाहिंस्त्रजीवाः ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ जीवितुमिच्छास्ति युवयो रिति शेषः शीघ्रं पलायतं नो धेद्वक्ष्यामीत्यन्वयः ॥ २३ ॥ ३० ॥ ३१ ॥
सर्प इवेति उरसि वेति भावः ॥ ३३ ॥ रुधिरौघेण सह तच्छिरोभूतलेपपातेत्यन्वयः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ विराधकाया न्नः मृत इति शेषः

श्रुत्वारक्षोवचो रामः समग्रमान उवाच तम् ॥ अहं रामस्त्वयं भ्राता लक्ष्मणो मम संमतः ॥ २५ ॥ एषा सीता
मम प्राणवल्लभा वयमागताः ॥ पितृवाक्यं पुरस्कृत्य शिक्षणार्थं भवादृशाम् ॥ २६ ॥ श्रुत्वा तद्रामवचनम्
दृहा समथा करोत् ॥ व्यादाय वक्रं बाहुभ्यां शूलमादाय सत्वरः ॥ २७ ॥ मां न जानाति रामस्त्वं विराधं लोक
विश्रुतम् ॥ मद्भयान्मुनयः सर्वे त्यक्त्वा वनमिति गताः ॥ २८ ॥ यदि जीवितुमिच्छास्ति त्यक्त्वा सीतानि
रायुधौ ॥ पलायतं न चेच्छीघ्रं भक्षयामि युवामहम् ॥ २९ ॥ इत्युक्त्वा राक्षसः सीतामादातुमभिदुद्रुवे ॥
रामश्चिच्छेदतद्बाहुशरेण प्रहसन्निव ॥ ३० ॥ ततः क्रोधपरीतात्मा व्यादाय विकटं मुखम् ॥ राममभ्यद्रव
द्रामश्चिच्छेदपरिधावतः ॥ ३१ ॥ पदद्वयं विराधस्य तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ३२ ॥ ततः सर्प इवास्येन ग्रसि
तुं राममापतत् ॥ ततोऽर्धचंद्राकारेण बाणेनास्य महच्छिरः ॥ ३३ ॥ चिच्छेद रुधिरौघेण पपात धरणीतले ॥
ततः सीतासमालिङ्ग्य प्रशंसं सरधूत्तमम् ॥ ३४ ॥ ततोऽदुःखयोने दुर्दिविदेव गणेरिताः ॥ न नृतुश्चाप्सरा
ल्लष्टा जगुर्गंधर्वकिन्नराः ॥ ३५ ॥ विराधकायादति सुंदरा कृतिर्विभ्राजमानो विमलांबरवतः ॥ प्रतप्तचा
मीकरचारुभूषणोऽप्यदृश्यताग्रे गगने रविर्यथा ॥ ३६ ॥ प्रणम्य रामं प्रणतार्तिहारिणं भवप्रवाहोपरमं धृणाक
रम् ॥ प्रणम्य भूयः प्रणनाम दंडुदत्तप्रदन्त सर्वातिहरं प्रसन्नधीः ॥ ३७ ॥

विमलांबरं निर्मलवस्त्रं तेनावृतः चामीकरं सुवर्णम् ॥ ३६ ॥ भवप्रवाहस्य संसारप्रवाहस्योपरमो न शोयस्मात्तं धृणायाः दयायाः आकरमुत्पत्ति
स्थानम् प्रपन्नानां शरणागतानां सर्वपीडनाशकम् ॥ ३७ ॥

राजीवंकमलं अकारणकोपमूर्तिनानिर्निमित्तकोपमूर्तिना ॥ ३८ ॥ मेकर्णपुटंत्वदीयंकथामृतं पात्वित्यन्वयः पिबतु सादरं शृणोत्वित्यर्थः
पिबादेशाभावआर्षः ॥ ३९ ॥ एवमङ्गजातंसर्वभवदीयमेवास्तु भवत्सेवापरमेवास्त्वित्यर्थः ॥ ४० ॥ आत्मनिस्वस्वरूपे आरमतेतस्मै सर्वदा
तदनुसंधानव्रते इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ इदानीं प्रार्थयते मायेत्यादि ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ अशेषामायादोषरूपालोके गुणास्तत्वेन लोके प्रसिद्धास्त्व

विराध उवाच ॥ श्रीरामराजीवदलायताक्षविद्याधरोऽहं विमलप्रकाशः ॥ दुर्वाससाऽकारणकोपमूर्तिनाश
प्तः पुरासोऽद्य विमोचितस्त्वया ॥ ३८ ॥ इतः परं त्वच्चरणारविंदयोः स्मृतिः सदामेऽस्तु भवोपशान्तये ॥ त्व
न्नामसंकीर्तनमेव वाणी करोतु मेकर्णपुटं त्वदीयम् ॥ ३९ ॥ कथामृतं पातु करद्वयं ते पादारविंदार्चनमेव कुर्या
त् ॥ शिरश्च ते पादयुगप्रणामं करोतु नित्यं भवदीयमेवम् ॥ ४० ॥ नमस्तुभ्यं भगवते विशुद्धज्ञानमूर्तये ॥
आत्मारामाय रामाय सीतारामाय वेधसे ॥ ४१ ॥ प्रपन्नं पाहि मां रामयास्यामित्त्वदनुज्ञया ॥ देवलोकरघुश्रे
ष्ठमायामां मावृणोतु ते ॥ ४२ ॥ इति विज्ञापितस्तेन प्रसन्नो रघुनंदनः ॥ ददौ वरं तदा प्रीतो विराधाय महाम
तिः ॥ ४३ ॥ गच्छ विद्याधरा शेषमायादोषगुणाजिताः ॥ त्वयामदर्शनात्सद्यो मुक्तो ज्ञानवतां वरः ॥
॥ ४४ ॥ मद्भक्तिर्दुर्लभालोके जाता चेन्मुक्तिदायकः ॥ अतस्त्वं भक्तिसंपन्नः परं याहि ममाज्ञया ॥ ४५ ॥
रामेण रक्षोनिधनं सुघोरं शापाद्भिमुक्तिर्वरदानमेवम् ॥ विद्याधरत्वं पुनरेवलब्धं रामं गृणन्नेति नरोऽखिलार्थान्
॥ ४६ ॥ इति श्रीम० रा० उ० अरण्यकांडे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

यामदर्शनाजिताः अथ त्वं ज्ञानवतां वरो भूत्वा मुक्तो भविष्यसीति शेषः ॥ ४४ ॥ परं मोक्षं याहि प्राप्नुहि ॥ ४५ ॥ रामेण रक्षोनिधनं कृतं ते
न निधनेन तस्य रक्षसः शापाद्भिमुक्तिः कृता तस्यैवं वरदानं च कृतम् यातस्तेन पुनरेव विद्याधरत्वं लब्धम् अतो रामं गृणन्नेति नरोऽखिलार्थान्नेति प्राप्नो
ति ॥ ४६ ॥ ॥ इति श्रीमत्सकलराज वि० अ० सेतुती अरण्यकांडे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

विराधेइति ॥ १ ॥ आयातमागतम् ॥ २ ॥ अभिगम्यसंमुखागमनपूर्वकं तमानीय उपवेशयत् अडभाव आर्षः ॥ ३ ॥ आसंस्थितः तप
सेतपः कर्तुं कृतनिश्चयः ॥ ४ ॥ तवसंदर्शनाकांक्षी इहैवासा मेति पूर्वेणान्वयः यतस्त्वं परमेश्वरः मोक्षदः ॥ ५ ॥ विरक्तः सन् शोभनं पुण्यं

विराधेस्वर्गतेरामो लक्ष्मणेन च सीतया ॥ जगाम शरभंगस्य वनं सर्वसुखावहम् ॥ १ ॥ शरभंगस्ततो दृष्ट्वा
रामं सौमित्रिणा सह ॥ आयातं सीतया सार्धं संभ्रमादुत्थितः सुधीः ॥ २ ॥ अभिगम्य सुसंपूज्य विष्टरेषूपवेश
यत् ॥ आतिथ्यमकरोत्तेषां कंदमूलफलादिभिः ॥ ३ ॥ प्रीत्याह शरभंगोऽपिरामं भक्तपरायणम् ॥ बहु
कालमिहैवासंतपसे कृतनिश्चयः ॥ ४ ॥ तवसंदर्शनाकांक्षी रामत्वं परमेश्वरः ॥ अद्य मत्तपसा सिद्धं यत्पु
ण्यं बहुविद्यते ॥ तत्सर्वं तव दास्यामि ततो मुक्तिं ब्रजाम्यहम् ॥ ५ ॥ समर्प्य रामस्य महत्सु पुण्यफलं विरक्तः
शरभंगयोगी ॥ चित्तिं समारोहयदप्रमेयं रामं ससीतं सहसा प्रणम्य ॥ ६ ॥ ध्यायंश्चिरं राममशेषदृक्स्थं दूर्वा
दलश्यामलमंबुजाक्षम् ॥ चीरांबरं स्निग्धजटाकलापं सीतासहायं सहलक्ष्मणं तम् ॥ ७ ॥ कोवा दयालुः
स्मृतकामधेनुरन्योजगत्यां रघुनायकादहो ॥ स्मृतो मयानित्यमनन्यभाजा ज्ञात्वा स्मृतिं मे स्वयमेव यातः ॥
॥ ८ ॥ पश्यत्विदानीं देवेशो रामो दाशरथिः प्रभुः ॥ दग्ध्वा स्वदेहं गच्छामि ब्रह्मलोकमकल्मषः ॥ ९ ॥
अयोध्याधिपतिर्मेऽस्तु हृदये राघवः सदा ॥ यद्दामांके स्थिता सीता मेघस्येव तडिल्लता ॥ १० ॥ इति रामं
चिरंध्यात्वा दृष्ट्वा च पुरतः स्थितम् ॥ प्रज्वालय सहसा वह्निं दग्ध्वा पंचात्मकं वपुः ॥ ११ ॥

हिंसारहितत्वात् तत्तत्फलं रामस्य समर्प्य दत्त्वा सहसा तत्क्षणमेव चित्तिं समारोहयत् समारुहत् निवृत्तप्रेषणाणि च ॥ ६ ॥ अशेषदृक्स्थं
सर्वान्तर्यामिणम् सहलक्ष्मणम् समस्तत्वेऽपि वोपसर्जनस्येतिसादेशाभावः ॥ ७ ॥ स्मृतकामधेनुः स्मृतः सन् कामधेनुस्तत्तुल्यः सर्वमनोरथ
पूरकत्वात् यातः आगतः ॥ ८ ॥ ब्रह्मलोकं उपासकत्वान्मोक्षद्वारभूतम् ॥ ९ ॥ १० ॥ पुरतः स्थितं दृष्ट्वा तादृशमेव हृदये ध्यात्वा च ॥ ११ ॥

लोकपतेः कार्यब्रह्मणः हिरण्यगर्भस्य शरभंगनिवेशनंतदाश्रममाजग्मुरित्यन्वयः ॥ १२ ॥ भूमौ दंडवत्पतिताः प्रणेमुः ॥ १३ ॥ १४ ॥
 लक्ष्मणं शेषांशमित्यन्वयः ॥ १५ ॥ अतः भूमिदुःखहरणार्थमवतीर्णत्वात् आदौ खरवधेनास्मदुःखं मोक्तुमर्हसि ॥ १६ ॥ सुमित्रासुतजान
 दिव्यदेहधरः साक्षाद्यौ लोकपतेः पदम् ॥ ततो मुनिगणाः सर्वे दंडकारण्यवासिनः ॥ आजग्मूराघवद्रष्टुं श
 रभंगनिवेशनम् ॥ १२ ॥ दृष्ट्वा मुनिसमूहं तं जानकीरामलक्ष्मणाः ॥ प्रणेमुः सहसा भूमौ मायामानुषरूपि
 णः ॥ १३ ॥ आशीर्भिरभिनंदाथ रामं सर्वहृदि स्थितम् ॥ ऊचुः प्रांजलयः सर्वधनुर्बाणधरं हरिम् ॥ १४ ॥
 भूमेर्भारावताराय जातोऽसि ब्रह्मणाऽर्थितः ॥ जानीमस्त्वां हरिं लक्ष्मीं जानकीं लक्ष्मणं तथा ॥ १५ ॥ शेषां
 शंशं खचक्रे हे भरतं सानुजं तथा ॥ अतश्चादौ ऋषीणां त्वंदुःखं मोक्तुमिहार्हसि ॥ १६ ॥ आगच्छयामो मु
 निसे वितानिवनानि सर्वाणि रघूत्तमक्रमात् ॥ द्रष्टुं सुमित्रासुतजानकीभ्यां तदा दयास्मा सुदृढा भविष्यति ॥
 ॥ १७ ॥ इति विज्ञापितो रामः कृतांजलिपुटैर्विभुः ॥ जगाम मुनिभिः सार्धं द्रष्टुं मुनिवनानिसः ॥ १८ ॥
 ददर्श तत्र पतितान्यनेकानि शिरांसिसः ॥ अस्थिभूतानि सर्वत्र रामो वचनमब्रवीत् ॥ १९ ॥ अस्थीनिकेषा
 मेतानि किमर्थं पतितानि वै ॥ तमूचुर्मुनयो रामः ऋषीणां मस्तकानि हि ॥ २० ॥ राक्षसैर्भक्षितानीश प्रम
 त्तानां समाधितः ॥ अंतरायं मुनीनां ते पश्यंतोऽनुचरंति हि ॥ २१ ॥ श्रुत्वा वाक्यं मुनीनां सभयदैन्यसमन्वि
 तम् ॥ प्रतिज्ञामकरोद्रामो वधाया शेषरक्षसाम् ॥ २२ ॥ पूज्यमानः सदा तत्र मुनिभिर्वनवासिभिः ॥ जान
 क्यसाहितो रामो लक्ष्मणेन समन्वितः ॥ २३ ॥

कीभ्यां सहवनानि द्रष्टुमागच्छ तदा तद्दर्शने सति ॥ १७ ॥ १८ ॥ अस्थिभूतानि अतिशुष्काणि ॥ १९ ॥ २० ॥ समाधितः समा
 धिना प्रमत्तानां दर्शने पलायनाद्यसमर्थानाम् अंतरायं समाधिरूपम् अप्रायत्यमिति पाठे समाधितः प्रमत्तानां हीनानां त्यक्तसमाधीनामित्यर्थः
 अप्रायत्यं समाधित्यागरूपम् समाधौ हि भगवदे ऋष्यपत्वाद्रक्षांसि नस्कंदंतीति भावः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ सर्वैर्ऋतुगुणैः संपन्नत्वादेव सर्वकाले सुखजनकम् ॥ २५ ॥ भक्त्या प्रेम्णा उत्कंठिते रामस्य पुनः पुनर्दर्शनेच्छावती लोचने यस्य सः
॥ २६ ॥ हेऽभिराम परमसुंदर राम त्वन्मंत्रजापी अहं सततं तव दासो भूयामि ति शेषः अप्रमेयदेशकालापरिच्छेद्य शिवब्रह्मसमाश्रितच
रण संसारसमुद्रतरणेऽमलपोतरूपौपादौ यस्य त्वच्चरणाश्रितानां संसारसागरोत्तरणमर्कित्करमेवेति भावः ॥ २७ ॥ सर्वजगतामगो

उवासकतिचित्तत्रवर्षाणिरघुनंदनः ॥ एवंक्रमेण संपश्यन् नृषीणामाश्रमान्विभुः ॥ २४ ॥ सुतीक्ष्णस्याश्र
मंप्रागात्प्रख्यातमृषिसंकुलम् ॥ सर्वर्तुगुणसंपन्नं सर्वकालसुखावहम् ॥ २५ ॥ राममागतमाकर्ण्य
सुतीक्ष्णः स्वयमागतः ॥ अगस्त्यशिष्यो रामस्य मंत्रोपासनतत्परः ॥ विधिवत्पूजयामास भक्त्युत्कंठितलो
चनः ॥ २६ ॥ सुतीक्ष्ण उवाच ॥ त्वन्मंत्रजाप्यहमनंतगुणाप्रमेयसीतापतेशिवविरिंचिसमाश्रितांघ्रे ॥
संसारसिंधुतरणामलपोतपादरामाभिरामसततं तव दासदासः ॥ २७ ॥ मामद्य सर्वजगतामविगोचरस्त्वं
त्वन्मायया सुतकलत्रगृहांधकूपे ॥ मग्नं निरीक्ष्य मलपुद्गलपिंडमोहपाशानुबद्धदयं स्वयमागतोऽसि ॥
॥ २८ ॥ त्वंसर्वभूतहृदयेषु कृतालयोऽपि त्वन्मंत्रजाप्यविमुखेषु तनोषि मायाम् ॥ त्वन्मंत्रसाधनपरेष्वप्या
तिमायासेवानुरूपफलदोऽसि यथामहीपः ॥ २९ ॥ विश्वस्य सृष्टिलयसंस्थितिहेतुरेकस्त्वं मायया त्रिगुण
याविधिरीशविष्णु ॥ भासीशमोहितधियां विविधाकृतिस्त्वं यद्द्रविः सलिलपात्रगतो ह्यनेकः ॥ ३० ॥

चरोऽपि त्वं मलभूतो यः पुद्गलपिंडः शरीरंतत्र यो मोहः अहंगौरइत्याद्यहंता बुद्धिस्तद्रूपपाशेनानुबद्धं चित्तं यस्य तं मां अद्य त्वन्मायया सुतकलत्रगृ
हरूपेऽधकूपे निमग्नं निरीक्ष्य स्वयमागतोऽसि इत्याश्चर्यम् तेन करुणावन्वमित्याशयः ॥ २८ ॥ जाप्यं जपस्तद्विमुखेषु यथामहीपोराजा
सेवानुरूपफलदस्तथा त्वमसीत्यर्थः ॥ २९ ॥ विश्वस्य सृष्ट्यादिहेतुस्त्वमेक एव त्रिगुणयामाययोपाधिभूतया त्वमेव विधिरिति ईशः शि
वइति विष्णुरिति भासीत्यन्वयः विविधाकृतिस्त्वम् तत्तद्भ्यानादीप्रसिद्धमेव तेषां तथा त्वम् तच्चेदमनेकत्वं तव मिथ्यैवेत्याह यद्वदिति ॥ ३० ॥

तमसः परतः तद्धीने शुद्धसत्त्वप्रधाने चित्ते स्थितस्येत्यर्थः दृग्रूपतः दृग्रूपस्य दृष्टेरित्यर्थः सार्वविभक्तिकस्तासिः प्रसन्नः दृग्विषयो भवसीति शेषः ॥ ३१ ॥ अरूपिणः अरूपस्यापि छांदस इतिः मायाविडंबनेन मायाव्यवहारेण कृतम् स्पष्टमन्यत् ॥ ३२ ॥ नियतसेवितेति नियमेन सेवितेत्यर्थः मद्भागधेयं मददृष्टारब्धं शरीरमिति यावत् अनेन शरीराणां परादृष्टमात्रजन्यत्वं सूचितम् ॥ ३३ ॥ जानंतु अन्येऽपि योगिन इति शेषः देशे

प्रत्यक्षतोऽद्य भवतश्चरणारविंदं पश्यामिरामतमसः परतः स्थितस्य ॥ दृग्रूपतस्त्वमसतामविगोचरोऽपित्व
न्मंत्रपुतलदयेषु सदा प्रसन्नः ॥ ३१ ॥ पश्यामिरामतवरूपमरूपिणोऽपि मायाविडंबनकृतं सुमनुष्यवेषम् ॥
कंदर्पकोटिसुभगं कमनीयं चापवाणंदयार्द्रहृदयं स्मितचारुवक्त्रम् ॥ ३२ ॥ सीतासमेतमजिनांबरमप्रधृ
ष्यं सौमित्रिणानियतसेवितपादपद्मम् ॥ नीलोत्पलद्युतिमनंतगुणं प्रशांतं मद्भागधेयमनिशं प्रणमामिरामम्
॥ ३३ ॥ जानंतुरामतवरूपमशेषदेशकालाद्युपाधिरहितं घनचित्प्रकाशम् ॥ प्रत्यक्षतोऽद्य मम गोचरमेत
देवरूपं विभातुल्लदयेन परं विकांक्षे ॥ ३४ ॥ इत्येवंस्तुवतस्तस्य रामः सस्मितमब्रवीत् ॥ मुने जानामिते चि
त्तं निर्मलं मदुपासनात् ॥ ३५ ॥ अतोऽहमागतो द्रष्टुं मद्वतेनान्यसाधनम् ॥ मन्मंत्रोपासकालोके मामेव
शरणंगताः ॥ ३६ ॥ निरपेक्षानान्यगतास्तेषां दृश्योऽहमन्वहम् ॥ स्तोत्रमेतत्पठेद्यस्तु त्वत्कृतं मत्प्रियंस
दा ॥ ३७ ॥ सद्भक्तिर्मे भवेत्तस्य ज्ञानं च विमलं भवेत् ॥ त्वं ममोपासनादेव विमुक्तोऽसीह सर्वतः ॥ ३८ ॥
देहांते मम सायुज्यं लप्स्यसे नात्र संशयः ॥ गुरुं ते द्रष्टुमिच्छामि ह्यगस्त्यं मुनिनायकम् ॥ किंचित्कालं तत्र व
स्तुं मनो मे त्वरयत्यलम् ॥ ३९ ॥ सुतीक्ष्णोऽपि तथेत्याह श्रवोगमिष्यसिराघव ॥ अहमप्यागमिष्यामि चि
रादृष्टो महामुनिः ॥ ४० ॥

त्यादि देशकालाद्यपरिच्छिन्नमित्यर्थः घनेति चैतन्यमात्ररूपमित्यर्थः प्रत्यक्षत इति ममतुपरिदृश्यमानेऽत्रैव प्रीतिर्न तु परे वा इमनसयोरगो
चरे इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ मद्वते मद्भक्तिं विनेत्यर्थः तलोपशृङ्गादसः अन्यत्साधनम् तदेवाह मन्मंत्रेत्यादिना ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ त
स्य मे मयि सद्भक्तिः सती भक्तिर्भवेत् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ चिरादृष्टो मया पीति शेषः ॥ ४० ॥

अगस्त्यसंभाषणेलोलमत्युत्कटेच्छावन्मानसंयस्यसइत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ॥ इति श्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणसमर्थेत्यादिविरुदावलीवि
राजमानस्यहिम्मातिवर्मणःपुत्रस्यश्रीरामवर्मणःकृतौअध्यात्मरामायणेसेतौअरण्यकांडेद्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥ ॥ ॥

अथप्रभातेमुनिनासमेतोरामःससीतःसहलक्ष्मणेन ॥ अगस्त्यसंभाषणेलोलमानसःशनैरगस्त्यानुजमंदि
रंययौ ॥ ४१ ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेअरण्यकांडेद्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥ ॥ ॥
॥ अथरामःसुतीक्ष्णेनजानकयालक्ष्मणेनच ॥ अगस्त्यस्यानुजस्थानंमध्याह्नेसमपद्यत ॥ १ ॥ तेनसंपू
जितःसम्यग्भुक्त्वामूलफलादिकम् ॥ परेद्युःप्रातरुत्थायजग्मुस्तेऽगस्त्यमंडलम् ॥ २ ॥ सर्वर्तुफलपु
ष्पाढ्यंनानामृगगणैर्युतम् ॥ पक्षिसंघैश्चविविधैर्नादितनंदनोपमम् ॥ ३ ॥ ब्रह्मर्षिभिर्देवर्षिभिःसेवितंमु
निमंदिरैः ॥ सर्वतोऽलंकृतंसाक्षाद्ब्रह्मलोकमिवापरम् ॥ ४ ॥ बहिरेवाश्रमस्याथस्थित्वारामोऽब्रवीन्मु
निम् ॥ सुतीक्ष्णगच्छत्वंशीघ्रमागतंमांनिवेदय ॥ ५ ॥ अगस्त्यमुनिवर्यायसीतियालक्ष्मणेनच ॥ महा
प्रसादइत्युक्त्वासुतीक्ष्णःप्रययौगुरोः ॥ ६ ॥ आश्रमंत्वरयातत्रऋषिसंघसमावृतम् ॥ उपविष्टंरामभक्तै
र्विशेषेणसमायुतम् ॥ ७ ॥ व्याख्यातराममंत्रार्थशिष्येभ्यश्चातिभक्तितः ॥ दृष्ट्वागस्त्यंमुनिश्रेष्ठंसुतीक्ष्णः
प्रययौमुनेः ॥ ८ ॥ दंडवत्प्रणिपत्याहविनयावनतःसुधीः ॥ रामोदाशरथिर्ब्रह्मन्सीतियालक्ष्मणेनच ॥
॥ ९ ॥ आगतोदर्शनार्थंतेवहिस्तिष्ठतिसांजलिः ॥ अगस्त्यउवाच ॥ शीघ्रमानयभद्रंतेरामंममहृदिस्थि
तम् ॥ तमेवध्यायमानोऽहंकांक्षमाणोऽत्रसांस्थितः ॥ १० ॥

अयेति अगस्त्यानुजोऽग्निजिह्वनामाऋषिः ॥ १ ॥ अगस्त्यमंडलंतदाश्रमम् ॥ २ ॥ ३ ॥ देवर्षिभिरितिछंदोभंगआर्षः मुनिमंदिरैः
सर्वतोऽलंकृतमित्यन्वयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ व्याख्यातोराममंत्रार्थोयेनतम् प्रययौ मुनेःसमीपमितिशेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥ कांक्षमाणः
तमेवेत्यनुकर्षः ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ सीतयेत्यादेः सहेतिशेषः ॥ १३ ॥ तद्वात्रस्पर्शजाह्लादेनस्त्रवद्यन्नेत्रजलंतेनाकुलः ॥ १४ ॥ रघुनंदनं रघुनंदनस्येत्यर्थः ॥ १५ ॥ वन्यैर्भोज्यैर्भोजयित्वेत्यन्वयः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ हेरामतवदर्शनाकांक्षीतिपश्चरन् तदादितत्कालमारभ्यवसामीत्यन्वयः ॥ १९ ॥ अथभगवत्स्वरूपं शिष्यान्बोधयितुमन्यथात्वशंकावारणायभगवदग्रएवाह सृष्टेः प्रागिति त्वमेकएवासीः निर्विकल्पः

इत्युक्त्वास्वयमुत्थायमुनिभिः सहितोद्रुतम् ॥ अभ्ययात्परयाभक्त्यागत्वाराममथाब्रवीत् ॥ ११ ॥ आगच्छरामभद्रंतेदिष्ट्यातेऽद्यसमागमः ॥ प्रियातिथिर्ममप्राप्तोस्यद्यमेसफलंदिनम् ॥ १२ ॥ रामोऽपिमुनिमायांतदृष्ट्वाहर्षसमाकुलः ॥ सीतयालक्ष्मणेनापिदंडवत्पतितौभुवि ॥ १३ ॥ द्रुतमुत्थाप्यमुनिराङ्गाममालिङ्ग्यभक्तितः ॥ तद्वात्रस्पर्शजाह्लादस्त्रवद्यन्नेत्रजलाकुलः ॥ १४ ॥ गृहीत्वाकरमेकेनकरेणरघुनंदनम् ॥ जगामस्वाश्रमंलृष्टौमनसामुनिपुंगवः ॥ १५ ॥ सुखोपविष्टं संपूज्यपूजयाबहुविस्तरम् ॥ भोजयित्वायथान्यायंभोज्यैर्वन्यैरनेकधा ॥ १६ ॥ सुखोपविष्टमेकांतैरामंशशिनिभाननम् ॥ कृतांजलिंरुवाचेदमगस्त्योभगवानृषिः ॥ १७ ॥ त्वदागमनमेवाहंप्रतीक्षन्समवस्थितः ॥ यदाक्षीरसमुद्रांतैर्ब्रह्मणाप्रार्थितःपुरा ॥ १८ ॥ भूमेर्भारापनुत्त्यर्थंरावणस्यवधायच ॥ तदादिदर्शनाकांक्षीतवरामतपश्चरन् ॥ वसामिमुनिभिःसार्धंत्वामेवपरिचिंतयन् ॥ १९ ॥ सृष्टेः प्रागेकएवासीर्निर्विकल्पोऽनुपाधिकः ॥ त्वदाश्रयात्त्वद्विषयामायातेशक्तिरुच्यते ॥ २० ॥ त्वामेवनिर्गुणंशक्तिरावृणोतियदातदा ॥ अव्याकृतमितिप्राहुर्वेदांतपरिनिष्ठिताः ॥ २१ ॥

विकल्परूपसकलप्रपञ्चहीनः तत्रहेतुः अनुपाधिकइति उपाध्यसंबद्धइत्यर्थः ननुकिंसर्वतोपाधिर्नास्त्येवेतिनेत्याह त्वदिति अस्त्येवसापरंतु स्वकल्पितस्वसंबंधहीनासा अतस्त्वमनुपाधिकइत्याशयः ॥ २० ॥ अथसृष्टिमुपक्रमते त्वामिति त्वांनिर्गुणमेवसंतंयदासाशक्तिः स्वकल्पितसंबंधेनत्वामावृणोतित्वत्संबंधामात्मानंमनुतेनतुकदाचिदपित्वंतत्संबंधमात्मानंमनुषेअतोनिर्गुणमेवेत्युक्तम् तदातांमायामव्याकृतमित्याहुः ॥ २१ ॥

तस्यास्तदवस्थायांनामांतराण्यप्याह मूलप्रकृतिरित्यादि तदुक्तंकपिलेन मूलप्रकृतिरविकृतिरित्यादिना ॥ २२ ॥ सात्वत्संबंधामात्मानं
मन्वानातएवत्वयासंक्षोभ्यमाणा संक्षोभश्चात्रतत्कल्पितसंबंधएवेतिबोध्यम् महत्तत्त्वमिति सविकारात्प्रधानात्तुमहत्तत्त्वमजायत महा
नितियतःख्यातिलोकानांजायतेसदेतिस्मृतेः निश्चयोऽस्यसाधारणीवृत्तिः एतदभिमानिनिहिरण्यगर्भेऽपिमहानितिशब्दःसर्वेषांस्वस्वबुद्धि
रूपाः प्रतिनियतोपाधयश्चास्यैवमहत्तत्त्वस्यांशा अस्यानेकबुद्धिमंडलरूपत्वादितिबोध्यम् त्वयासंचोदितात्प्रेरितान्महतत्त्वादहंकारो
ऽभूत् सचाहंमेत्यभिमानवृत्तिकमंतःकरणद्रव्यम् अहंकारोऽभिमानश्चकर्तामंताचसस्मृतइतिकौर्मोक्तेः अभिमानोऽभिमानवृत्तिकइत्यर्थः ॥

मूलप्रकृतिरित्येकेप्राहुर्मायेतिकेचन ॥ अविद्यासंस्मृतिर्विधइत्यादिवहुधोच्यते ॥ २२ ॥ त्वयासंक्षोभ्य
माणासामहत्तत्त्वंप्रसूयते ॥ महत्तत्त्वादहंकारस्त्वयासंचोदितादभूत् ॥ २३ ॥ अहंकारोमहत्तत्त्वसंवृत
स्त्रिविधोऽभवत् ॥ सात्त्विकोराजसश्चैवतामसश्चेतिभण्यते ॥ २४ ॥ तामसात्सूक्ष्मतन्मात्राण्यासन्नभूता
न्यतःपरम् ॥ स्थूलानिक्रमशोरामक्रमोत्तरगुणानिह ॥ २५ ॥

॥ २३ ॥ महत्तत्त्वसंवृतस्तदुपादानकर्त्वात् यथाघटोमृदा सत्त्वाद्युपाधिकत्वेनत्रैविध्यम् मूलप्रकृतेस्त्रिगुणत्वेनतत्कार्यत्वान्महत्तत्त्वस्यात्रि
गुणत्वं सात्त्विकोराजसश्चैवतामसश्चत्रिधामहानितिस्मृतेः तत्कार्यत्वाच्चाहंकारस्यत्रैविध्यम् एवमग्रेऽपिबोध्यम् ॥ २४ ॥ सूक्ष्मतन्मात्रा
णिशब्दस्पर्शरूपरसगंधतन्मात्राणि अतःसूक्ष्मतन्मात्रेभ्यःस्थूलानिभूतानि तत्रशब्दतन्मात्रादाकाशम् स्पर्शतन्मात्रात्पूर्वसहिताद्वायुः
ताभ्यांसहिताद्रूपतन्मात्रात्तेजः तैःसहिताद्रसतन्मात्राज्जलम् एतैःसहिताद्रवतन्मात्रात्पृथिवीत्याद्यस्मद्गुरुकृतसांख्यतंत्रवृत्तौविस्तरः तदे
वाह क्रमोत्तरगुणानीति क्रमेणाधिकगुणानि आकाशशब्दमात्रगुणम् वायुःशब्दस्पर्शगुणः तेजःशब्दस्पर्शरूपगुणम् जलंशब्दस्पर्शरू
परसगुणम् भूःशब्दस्पर्शरूपरसगंधगुणेति ॥ २५ ॥

राजसादहंकारादिद्रियाणिराजसाहंकारोपादानकानित्यर्थः तानिचवाक्पाणिपादपायूपस्थरूपाणिकर्माद्रियाणिपञ्च चक्षुःश्रोत्रत्वग्रसनघ्राणारूपाणिज्ञानेन्द्रियाणिपञ्चेत्येवंदश वचनादानविहरणानंदोत्सर्गाश्चकर्माद्रियाणांवृत्तयः ज्ञानेन्द्रियाणांचसन्निकल्पकनिर्विकल्पकोभयरूपज्ञानरूपावृत्तिःतत्रनिर्विकल्पकंकिंचिदिदमितिज्ञानम् देवतामनश्चसात्त्विकाहंकारोपादानादित्यर्थः देवताइन्द्रियदेवताः ताश्चचक्षुषोरविःश्रोत्रस्यादिक् त्वचोवायुः रसनस्यवरुणः घ्राणस्याश्विनौ वाचोग्निः पाय्वोरिंद्रः पादयोरुपेंद्रः पायोर्मित्रः उपस्थस्यकोब्रह्मेति मनइन्द्रियमपिअवांतरत्वात्पृथगुक्तम् सूत्ररूपंप्राणादि क्रियाशक्तेःप्राणादेरेवसूत्रव्यवहारात् तदात्मकंहिरण्यगर्भरूपंलिंगंसर्वकार्यकर्तृत्वात्सर्वसूक्ष्मसमष्टिरूपमभवादित्यर्थः ॥ २६ ॥ ततोविराट् स्थूलसमाष्टिरयम् तदाह स्थूलाद्रूतकदंबकादिति इदमिन्द्रियादेरप्युपलक्षणम् तस्मा

राजसानीन्द्रियाण्येवसात्त्विकादेवतामनः॥ तेभ्योऽभवत्सूत्ररूपंलिंगंसर्वगतंमहत् ॥ २६ ॥ ततोविराट्समुत्पन्नःस्थूलाद्रूतकदंबकात् ॥ विराजःपुरुषात्तत्सर्वजगत्स्थावरजंगमम् ॥ २७ ॥ देवतिर्यङ्मनुष्याश्चकालकर्मक्रमेणतु ॥ त्वंरजोगुणतोब्रह्माजगतःसर्वकारणम् ॥ २८ ॥ सत्त्वादिष्णुस्त्वमेवास्यपालकःसद्भिरुच्यते ॥ लयेरुद्रस्त्वमेवास्यत्वन्मायागुणभेदनः ॥ २९ ॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्यवृत्तयोबुद्धिर्जैर्गुणैः ॥ तासांविलक्षणोरामस्त्वंसाक्षीचिन्मयोऽव्ययः ॥ ३० ॥ सृष्टिलीलांयदाकर्तुमीहसेरघुनंदन ॥ अंगीकरोषिमायांत्वंतदावैगुणवानिव ॥ ३१ ॥

देवविराजःपुरुषात्सर्वस्थावरजंगमंचाभिव्यक्तमित्यर्थः ॥ २७ ॥ तत्रजंगममाह देवेत्यादि कालकर्मक्रमेण कालक्रमेणयथा हेमंतेव्रीहयोवसंतेयवादि कर्मक्रमेणकालसहकृतेनतिर्यङ्मनुष्यदेवत्वप्राप्तिः उपाधिभेदेनब्रह्मादिरूपोऽपित्वमेवेत्याह रजोगुणतःतद्रूपोपाधेः जगतःसर्वकारणंसर्वस्यजगतःकारणमित्यर्थःआर्षत्वात्समासः ॥ २८ ॥ अस्यलयेनाशनिमित्तंत्वमेवरुद्रस्तमउपाधिकइत्यर्थः एवंप्रवृत्तमायागुणभेदैःसत्त्वरजस्तमोभिरेवतत्तत्प्राधान्येनबुद्धेर्जाग्रदादयोवृत्तयइत्यर्थः त्वंत्वेतदवस्थात्रयराहितइत्याह तासामिति स्वप्नसुषुप्त्योरभावात्तत्प्रतिद्वंद्विजाग्रदवस्थायाअप्यभावइतिभावः ॥ २९ ॥ ३० ॥ सृष्टिलीलामित्युपलक्षणांस्थित्यादेरपि यदाईहसेइच्छसितदामायामंगीकरोषितत्कल्पितंतत्कृतसंबंधंमन्यसे तदावस्तुतोऽगुणोऽपिगुणवानिवाभासीतिशेषः ॥ ३१ ॥

तत्रमायैवसंसारस्यमोक्षस्यचदानेसमर्थेत्याह रामेति विद्यातत्त्वज्ञानम् अविद्यासंसारस्थूलकारणम् तदुक्तंमार्कंडेयेन साविद्यापरमामुक्तेर्हे
तुभूतासनातनी संसारबंधहेतुश्चसैवसर्वेश्वरेश्वरीति ॥ ३२ ॥ विद्यामयाःतत्त्वज्ञानप्रधानाःसंतोऽपिप्रारब्धकर्मणोविक्षेपेणपुनःपुनस्तद
नुसंधानवंतइत्यर्थः ॥ ३३ ॥ विद्याप्राप्तावसाधारणहेतुमाह लोकइति ॥ ३४ ॥ मुक्ताएव तेषांतत्त्वज्ञानस्यावश्यंभावित्वादिति
भावः व्यतिरेकमप्याह त्वद्भक्तिरिति ॥ ३५ ॥ भक्तिरेवकथमितिचेत्तस्याअपि किंचिद्दुष्टंकारणमस्तीत्याह किंरामेति तेइत्यस्याग्रतइतिशेषः

राममायाद्विधाभातिविद्याविद्येतितेसदा ॥ प्रवृत्तिमार्गानिरताअविद्यावशवर्तिनः ॥ निवृत्तिमार्गानिरतावे
दांतार्थविचारकाः ॥ ३२ ॥ त्वद्भक्तिनिरतायेचतेवैविद्यामयाःस्मृताः ॥ अविद्यावशगायेतुनित्यंसंसारि
णश्चते ॥ विद्याभ्यासरतायेतुनित्यमुक्तास्तएवाहि ॥ ३३ ॥ लोकेत्वद्भक्तिनिरतास्त्वन्मंत्रोपासकाश्चये ॥
विद्याप्रादुर्भवेत्तेषांनेतरेषांकदाचन ॥ ३४ ॥ अतस्त्वद्भक्तिसंपन्नामुक्ताएवनसंशयः ॥ त्वद्भक्त्यमृतही
नानांमोक्षःस्वप्नेऽपिनोभवेत् ॥ ३५ ॥ किंरामबहुनोक्तेनसारंकिंचिद्ब्रवीमि ते ॥ साधुसंगतिरेवात्रमोक्ष
हेतुरुदाहता ॥ ३६ ॥ साधवःसमचित्तायेनिःस्पृहाविगतैषिणः ॥ दांताःप्रशांतास्त्वद्भक्तानिवृत्ताखिल
कामनाः ॥ ३७ ॥ इष्टप्राप्तिविपत्त्योश्चसमाःसंगविवर्जिताः ॥ संन्यस्ताखिलकर्माणःसर्वदाब्रह्मतत्पराः ॥
॥ ३८ ॥ यमादिगुणसंपन्नाःसंतुष्टायेनकेनचित् ॥ सत्संगमोभवेद्यर्हित्वत्कथाश्रवणेरतिः ॥ ३९ ॥

स्वाशिष्यविश्वासार्थंभवदग्रतएतदुक्तिः ॥ ३६ ॥ साधुस्वरूपज्ञानेएवतत्संगतिःशक्येत्यतस्तल्लक्षणमाह साधवइति समचित्ताःशत्रुमि
त्रयोरागद्वेषहीनचित्ताः अतएवनिःस्पृहाःरागद्वेषकारणीभूतस्पृहाहीनाः विगतैषिणःत्यक्तपुत्रवित्तादीच्छाः दांताबहिरिन्द्रियनिग्रहवतः
शांताअंतरिन्द्रियांतःकरणनिग्रहवतः विगतैषिणइत्यस्यैवव्याख्यानंनिवृत्ताखिलकामनाइति ॥ ३७ ॥ इष्टेति समाःहर्षविषादरहिताः
संगवर्जिताःदुःसंगरहिताः संन्यस्तेत्यादि त्यक्तकाम्यनित्यसकलकर्माणःतदेवाहसर्वदाब्रह्मतत्पराः ॥ ३८ ॥ यमादयोयमनियमासनप्रा
णायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाधयोयोगशास्त्रोक्ताः यर्हियदातेषांसत्संगमोभवेत्तदात्वत्कथाश्रवणेरतिःसमुदेतीत्यन्वयः ॥ ३९ ॥

ततोभक्तिरवश्यंममभूयात् लब्धाचमानश्यात्वित्याकारश्चित्तवृत्तिविशेषः प्रेमाख्यस्तथाप्रेमवतस्त्वज्ज्ञानंस्फुटमेवोदेतीत्यन्वयः ॥ ४० ॥
अयमाद्योमुख्यश्चतुरैःकुशलैःसेवितोमुक्तेमार्गःतस्मात्हेराघवत्वयिप्रेमलक्षणासद्भक्तिर्मेसदाभूयात् ॥ ४१ ॥ हेहरेत्त्वद्भक्तेषुविशेषतःसंगो

समुदेतिततोभक्तिस्त्वयिरामसनातने ॥ त्वद्भक्तावुपपन्नायांविज्ञानंविपुलंस्फुटम् ॥ ४० ॥ उदेतिमुक्ति
मार्गोऽयमाद्यश्चतुरसेवितः ॥ तस्माद्वाघवसद्भक्तिस्त्वयिमेप्रेमलक्षणा ॥ ४१ ॥ सदाभूयाद्धरेसंगस्त्वद्भ
क्तेषुविशेषतः ॥ अद्यमेसफलंजन्मभवत्संदर्शनादभूत् ॥ ४२ ॥ अद्यमेकतवःसर्वेवभूवुःसफलाःप्रभो ॥ दीर्घ
कालंमयातप्तमनन्यमातिनातपः ॥ तस्येहतपसोरामफलंतवयदर्चनम् ॥ ४३ ॥ सदामेसीतयासार्धं हृदयेव
सराघव ॥ गच्छतस्तिष्ठतोवाऽपिस्मृतिःस्यान्मेसदात्वयि ॥ ४४ ॥ इतिस्तुत्वारमानाथमगस्त्योमुनि
सत्तमः ॥ ददौचापंमहेन्द्रेणरामार्थेस्थापितंपुरा ॥ ४५ ॥ अक्षय्यौबाणतूणीरौखड्गोरत्नविभूषितः ॥ ज
हिराघवभूभारभूतंराक्षसमंडलम् ॥ ४६ ॥ यदर्थमवतीर्णोऽसिमाययामनुजाकृतिः ॥ इतोयोजनयुग्मेतु
पुण्यकाननमंडितः ॥ ४७ ॥ अस्तिपंचवटीनाम्नाआश्रमोगौतमीतटे ॥ नेतव्यस्तत्रतेकालःशेषोरघुकु
लोद्दह ॥ ४८ ॥ तत्रैवबहुकार्याणिदेवानांकुरुसत्पते ॥ ४९ ॥ श्रुत्वातदागस्त्यसुभाषितंवचःस्तोत्रंच
तत्त्वार्थसमन्वितंविभुः ॥ मुनिंसमाभाष्यमुदान्वितोययौप्रदर्शितंमार्गमशेषविद्धरिः ॥ ५० ॥ ॥ इति
श्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेअरण्यकांडेतृतीयःसर्गः ॥ ३ ॥

भूयादित्यनुषंगः ॥ ४२ ॥ क्रतवःसफलावभूवुः त्वत्प्रीतिरेवक्रतूनांमुख्यंफलंसाचमदाश्रमेआगमनात्त्वयाव्यक्तीकृताउक्तमेवार्थमंग्यंतरेणा
हदीर्घेति ॥ ४३ ॥ अथस्वेष्टंप्रार्थयते सदेति ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ बाणतूणीरौ बाणपूर्णेत्तूणीरौ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥
अशेषविदपिमानुष्यंनटयन्प्रदर्शितंमार्गययौ ॥ ५० ॥ ॥ इतिश्रीमत्स० अध्यात्मरा० सेतौअरण्यकांडेतृतीयःसर्गः ॥ ३ ॥

मार्गेइतिददर्श दृष्ट्वाचकिमेतदिति विस्मितः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ वत्स्येवसामीत्यर्थः आर्षःप्रयोगः ॥ ५ ॥ ६ ॥ गृध्रमहाराजेतिषष्ठी
तत्पुरुषः अत्रैववनेवसन्मोप्रियंकुर्वितिसंबंधः ॥ ७ ॥ आमंत्रितंसम्यक्बोधितंगृध्रमालिङ्ग्येत्यर्थः ॥ ८ ॥ तेगौतमीतीरंगोदावरीतीरंगत्वा

मार्गेव्रजन्ददर्शार्थशैलशृंगमिवस्थितम् ॥ वृद्धजटायुषंरामःकिमेतदिति विस्मितः ॥ १ ॥ धनुरानयसौ
मित्रेराक्षसोऽयंपुरःस्थितः ॥ इत्याहलक्ष्मणंरामोहनिष्याम्यृषिभक्षकम् ॥ २ ॥ तच्छ्रुत्वारामवचनंगृध्ररा
ड्भयपीडितः ॥ वधाहोऽहंनतेरामपितुस्तेऽहंप्रियःसखा ॥ ३ ॥ जटायुर्नामभद्रंतेगृध्रोऽहंप्रियकृत्तव ॥
॥ ४ ॥ पंचवट्यामहंवत्स्येतवैवप्रियकाम्यया ॥ मृगयायांकदाचित्तुप्रयातेलक्ष्मणेऽपिच ॥ ५ ॥ सीता
जनककन्यामेरक्षितव्याप्रयत्नतः ॥ श्रुत्वातद्गृध्रवचनंरामःसखेहमब्रवीत् ॥ ६ ॥ साधुगृध्रमहाराजतथै
वकुरुमेप्रियम् ॥ अत्रैवमेसमीपस्थोनातिदूरेवनेवसन् ॥ ७ ॥ इत्यामंत्रितमालिङ्ग्यययौपंचवटींप्रभुः ॥
लक्ष्मणेनसहभ्रात्रासीतयारघुनंदनः ॥ ८ ॥ गत्वातेगौतमीतीरंपंचवट्यांसुविस्तरम् ॥ मंदिरंकारयामा
सलक्ष्मणेनसुबुद्धिना ॥ ९ ॥ तत्रतेन्यवसन्सर्वेगंगायाउत्तरेतटे ॥ कदंबपनसाम्रादिफलवृक्षसमाकुले
॥ १० ॥ विविक्तेजनसंबाधवर्जितेनीरुजस्थले ॥ विनोदयन्जनकजांलक्ष्मणोनविपश्चिता ॥ ११ ॥
अध्युवाससुखंरामोदेवलोकइवामरः ॥ कंदमूलफलादीनिलक्ष्मणोनुदिनंतयोः ॥ १२ ॥ आनीयप्रददौ
रामसेवातत्परमानसः धनुर्बाणधरोनित्यंरात्रौजागर्तिसर्वतः ॥ १३ ॥

पंचवट्यांपंचवटसमीपेस्थिताः ततस्तत्ररामोलक्ष्मणेनसुविस्तरंमंदिरंकारयामास ॥ ९ ॥ गंगायाःगंगात्रगौतम्येव ॥ १० ॥ जनसंबाधो
जनसमूहः निष्क्रांतारुजापीडायस्मात्तादृशस्थलेलक्ष्मणेनसहअध्युवासेतिसंबंधः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ एकांतिर्कीर्तिर्गतिर्भव्यभिचारिकारणमित्यर्थः ॥ १७ ॥ ननुमोक्षकारणंज्ञा नमितिप्रसिद्धमेवेतिचेत्तत्स्वरूपमेवप्र
श्रविषयइत्याह ज्ञानमिति ज्ञानंश्रवणमननजन्यंविज्ञानंनिदिध्यासनजम् भक्तिर्ज्ञानविषयेप्रेमउक्तस्वरूपम् वैराग्यंतदतिरिक्तेप्रेमाभाव
रूपम् ॥ १८ ॥ वैकल्पिकंभ्रमंविकल्पमेववैकल्पिकम् विनयादित्वाष्टक शब्दज्ञानानुपातीवस्तुशून्योविकल्पइतियोगसूत्रोक्तविकल्परूपं
भ्रमम् यथाशशशृंगादि यद्यपितदलीकमेवतथाऽपिशशशृंगादिशब्दप्रयोगस्ततोबोधश्चभवत्येवतद्वदेवसर्वोऽपिव्यवहारः संसाररूपस्तं

स्नानंकुर्वत्यनुदिनंत्रयस्तेगौतमीजले ॥ उभयोर्मध्यगासीताकुरुतेचगमागमौ ॥ १४ ॥ आनीयसालि
लंनित्यंलक्ष्मणःप्रीतमानसः ॥ सेवतेऽहरहःप्रीत्याएवमासन्सुखंत्रयः ॥ १५ ॥ एकदालक्ष्मणोराममे
कांतेसमुपस्थितम् ॥ विनयावनतोभूत्वापप्रच्छपरमेश्वरम् ॥ १६ ॥ भगवन्श्रोतुमिच्छामिमोक्षस्यैकां
तिर्कीर्तिम् ॥ त्वत्तःकमलपत्राक्षसंक्षेपाद्दत्तुमर्हसि ॥ १७ ॥ ज्ञानंविज्ञानसाहितंभक्तिवैराग्यवृंहित
म् ॥ आचक्ष्वमेरघुश्रेष्ठवक्तानान्योऽस्तिभूतले ॥ १८ ॥ श्रीरामउवाच ॥ शृणुवक्ष्यामि तेवत्सगुह्याद्गु
ह्यतरंपरम् ॥ यद्विज्ञायनरोजह्यात्सह्योवैकल्पिकंभ्रमम् ॥ १९ ॥ आदौमायास्वरूपंतेवक्ष्यामि तदनंतरम् ॥
ज्ञानस्यसाधनंपश्चाज्ज्ञानंविज्ञानसंयुतम् ॥ २० ॥ ज्ञेयंचपरमात्मानंयज्ज्ञात्वामुच्यतेभयात् ॥ अनात्मनि
शरीरादावात्मबुद्धिस्तुयाभवेत् ॥ २१ ॥ सैवमायातयैवासौसंसारःपरिकल्प्यते ॥ रूपेदेनिश्चितेपूर्वमायायाः
कुलनंदन ॥ २२ ॥ विक्षेपावरणेतत्रप्रथमंकल्पयेज्जगत् ॥ लिंगाद्यब्रह्मपर्यंतंस्थूलसूक्ष्मविभेदतः ॥ २३ ॥

यज्ज्ञानेनजज्ञात्तद्रूपंवक्ष्यामि त्यन्वयः ॥ १९ ॥ तदुपयोगितयावक्ष्यमाणान्यन्यानिनाममात्रेणक्रमतउद्दिशति आदाविति ॥ २० ॥
तत्रमायास्वरूपमाह अनात्मनाति आत्मबुद्धिःअहमितिबुद्धिः ॥ २१ ॥ परिकल्प्यतेअवस्तुभूतएवदृश्यते अथतादृशशक्तिपञ्चमायायादर्श
यति रूपेइति पूर्वमित्यनेनतयोरूपयोरनादित्वंदर्शयति ॥ २२ ॥ केतेरूपेतत्राह विक्षेपावरणेइति विक्षेपशक्तिरावणशक्तिश्चेत्यर्थः
प्रथमंविक्षेपरूपंलिंगमहत्तत्त्वमाद्यंस्यतच्चतुर्ब्रह्मपर्यंतम् चतुर्मुखब्रह्मांतमित्यर्थः ॥ २३ ॥

अपरमावरणरूपम् तस्यान्वर्थत्वमाह अखिलमिति सर्वज्ञानरूपावरकत्वात् आवरणव्यवहारस्तत्रेतिभावः ननुमायाकुत्राधिष्ठानेइदंजग
त्कल्पितवर्तितत्राह परमात्मनीति तद्रूपंचैतन्यमाच्छाद्यजगद्रूपं दर्शितमित्यर्थः ॥ २४ ॥ तत्रदृष्टान्तमाह रज्जाविति रज्ज्वज्ञानंयथार
ज्जुमाच्छाद्यभुजंगं कल्पयतितद्वत् विचारेविचारणेऽधिष्ठानतत्त्वज्ञाने ॥ २५ ॥ सर्वस्य मिथ्यात्वेदृष्टान्तौ स्वमेति यथास्वमे श्रुतं दृष्टं स्मृतं
च सर्वमिथ्या जागरेऽनुभवात्तद्वत् देहएवेति तत्त्यैव सर्वसंसारकारणकर्मोत्पादकत्वादितिभावः ॥ २६ ॥ तदाह तन्मूलइति अन्यथादेहा

अपरं त्वखिलं ज्ञानरूपमावृत्त्यतिष्ठति ॥ मायया कल्पितं विश्वं परमात्मनिकेवले ॥ २४ ॥ रज्जौ भुजंगव
द्भांत्या विचारेनास्ति किंचन ॥ श्रूयते दृश्यते यद्यत्स्मर्यते वानरैः सदा ॥ २५ ॥ असदेव हितत्सवं यथा स्वप्नम
नोरथौ ॥ देहएव हि संसारवृक्षमूलं दृढं स्मृतम् ॥ २६ ॥ तन्मूलः पुत्रदारादिवंधः किंतेऽन्यथात्मनः ॥
॥ २७ ॥ देहस्तु स्थूलभूतानां पंचतन्मात्रपंचकम् ॥ अहंकारश्च बुद्धिश्च इंद्रियाणि तथा दश ॥ २८ ॥ चिदा
भासो मनश्चैव मूलप्रकृतिरेव च ॥ एतत्क्षेत्रमिति ज्ञेयं देह इत्यभिधीयते ॥ २९ ॥ एतैर्विलक्षणो जीवः पर
मात्मानिरामयः ॥ तस्य जीवस्य विज्ञाने साधनान्यपि भेदशृणु ॥ ३० ॥ जीवश्च परमात्मा च पर्यायो नात्र भेद
धीः ॥ मानाभावस्तथा दंभ हिंसादिपरिवर्जनम् ॥ ३१ ॥ पराक्षेपादिसहनं सर्वत्रावक्रता तथा ॥ मनोवा
क्कायसद्गुत्तया सद्गुरोः परिसेवनम् ॥ ३२ ॥

भावेते पुत्रादय आत्मनः किं भवंति न किमपीत्यर्थः ॥ २७ ॥ तत्र सूक्ष्मस्थूलदेहावेकीकृत्याह देहइति स्थूलभूतपंचकं स्थूलदेहः अहंकार
बुद्धिर्दशेन्द्रियाणि मनः पंचतन्मात्राणि च इत्येतावानष्टादशात्मको लिंगदेहः सूक्ष्मः ॥ २८ ॥ चिदाभासइतितस्य विशेषणम् चिदाभासते
अहमिति बुद्ध्या विपर्याक्रियत इत्यर्थः मूलप्रकृतिस्त्वैश्वरो देहः एतत्संघस्य जडत्वाद्देहक्षेत्रादिसंज्ञा ॥ २९ ॥ जीवः स एव परमात्मा ॥
॥ ३० ॥ अत्र जीवे परमात्मनि च तथाऽत्र मानाभावः देशतः बालतश्च परिच्छेदाभावः अथ तद्विज्ञानसाधनान्याह दंभेत्यादि ॥ ३१ ॥
परति परकृताक्षेपादिनिंदादितत्सहनम् मनोवाक्कायकृतसद्गुत्तया प्रेम्णा सद्गुरुसेवनम् ॥ ३२ ॥

बाह्याभ्यंतरसंशुद्धिः उक्तरूपैव सत्क्रियादिपुस्थिरता अवश्यकर्तव्यता बुद्धिः परानिष्ठा चिंतनं मनोदंडः पराक्षेपाकरणं वाग्दंडः पराहिंसा
कायदंडः निराहता इच्छाराहित्यम् ॥ ३३ ॥ जन्मजराद्यालोचनं परेषांतदालोचनमूलकं वैराग्यं पुत्रादिष्वसक्तिः तस्यैव व्याख्या न स्नेहशून्यत्वम्
॥ ३४ ॥ चित्तस्य समता हर्षविषादराहित्यम् अनन्यविषया तन्मात्रविषया ॥ ३५ ॥ जनसंबाधो जनसमूहः प्राकृतैः सांसारिकैः अरतिः अप्रीतिः
॥ ३६ ॥ आत्मज्ञाने तत्साधने श्रवणादाबुद्ध्योग आदरपूर्वको यत्नः वेदांतार्थस्यावलोकनं श्रवणं विचारश्च विपर्ययः संसारः ॥ ३७ ॥ बु

बाह्याभ्यंतरसंशुद्धिः स्थिरता सत्क्रियादिषु ॥ मनोवाक्कायदंडश्च विषयेषु निरीहता ॥ ३३ ॥ निरहंकारता ज
न्मजराद्यालोचनं तथा ॥ असक्तिः स्नेहशून्यत्वं पुत्रदारधनादिषु ॥ ३४ ॥ इष्टानिष्ठागमेनित्यं चित्तस्य समता
तथा ॥ मायि सर्वात्मगे रामे ह्यनन्यविषयामतिः ॥ ३५ ॥ जनसंबाधरहितशुद्धदेशनिषेवणम् ॥ प्राकृतैर्जनसंघैश्च
ह्यरतिः सर्वदा भवेत् ॥ ३६ ॥ आत्मज्ञाने सदोद्योगो वेदांतार्थावलोकनम् ॥ उक्तैरेतैर्भवेज्ज्ञानं विपरीतैर्वि
पर्ययः ॥ ३७ ॥ बुद्धिप्राणमनोदेहाऽहंकृतिभ्यो विलक्षणः ॥ चिदात्माऽहं नित्यशुद्धो बुद्धएवेति निश्चयम् ॥
॥ ३८ ॥ येन ज्ञानेन संवित्तेतज्ज्ञानं निश्चितं च मे ॥ विज्ञानं च तदैवैतत्साक्षादनुभवेद्यदा ॥ ३९ ॥ आत्मा
सर्वत्रपूर्णः स्याच्चिदानंदात्मकोऽव्ययः ॥ बुद्ध्यद्युपाधिरहितः परिणामादिवर्जितः ॥ ४० ॥ स्वप्रकाशेन
देहादीन् भासयन्नपावृतः ॥ एक एवाहितीयश्च सत्यज्ञानादिलक्षणः ॥ ४१ ॥

द्ध्यादिभ्यो विलक्षण इत्यादि निश्चयम् ॥ ३८ ॥ येन ज्ञानेन यया शब्दादिजवृत्त्या संवित्तेलभते तज्ज्ञानमिति मोनिश्चितं निश्चयः तदैवैतत्स
दासाक्षादनुभवेत्तानि दिव्यासनपरिपाके अपरोक्षमनुभवेत्तदा विज्ञानमित्युच्यते ॥ ३९ ॥ अथात्मन उक्तं बुद्ध्यादिभ्यो विलक्षणं दर्शयति
आत्मेति चिदेवानंदस्तदात्मकः यद्वा चित् आनंदसमृद्धिस्तदात्मकः बुद्ध्यद्युपाधिभिस्तद्धर्मैरागादिभीरहितः हीनः परिणामो रूपांतरापत्ति
स्तद्वर्जितः आदिपदेन जडत्वाभास्यत्वादि ॥ ४० ॥ स एव सर्वभासक इत्याह स्वप्रकाशेनेति सत्यज्ञानादीति सत्यज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यादि श्रुत्यु
क्तलक्षणः ॥ ४१ ॥

स्वप्रभः स्वभासने इतरभासकानपेक्षः द्रष्टा सर्वसाक्षी विज्ञानेन प्रागुक्तेनावगम्यते विषयीक्रियते तस्य ज्ञानस्य मुख्यं कारणमाह आचार्येति आचार्ये कृततत्त्वमस्यादिशास्त्रोपदेशात् जीवपरयोरात्मनोर्यदैक्यज्ञानं तदपरोक्षानुभवो भवेत्तदैवमूलाविद्याकार्यस्थूलंकरणमिन्द्रियं तैः सह परात्मनिलीयते ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ सैवावस्थामुक्तिर्भूलाविद्यालय एव मुक्तिरित्यर्थः ॥ ४४ ॥ आत्मनः शुद्धस्य सर्वथाऽविद्याऽस्पृष्टस्य भेदरहितस्य ऐक्यज्ञानमविद्यालय इत्यपि व्यवहारः कंठचामोकरन्यायेन गौण इत्यर्थः यथा कंठस्थं चामीकरमन्यत्रान्विष्यति नष्टं तादिति बुद्ध्या अरे

असंगः स्वप्रभो द्रष्टा विज्ञानेनावगम्यते ॥ आचार्यशास्त्रोपदेशादैक्यज्ञानं यदा भवेत् ॥ ४२ ॥ आत्मनो जीवपरयोर्मूलविद्या तदैव हि ॥ लीयते कार्यकरणैः सहैव परमात्मनि ॥ ४३ ॥ सावस्थामुक्तिरित्युक्ता ह्युपचारोऽयमात्मनि ॥ इदं मोक्षस्वरूपं ते कथितं रघुनंदन ॥ ४४ ॥ ज्ञानाविज्ञानवैराग्यसहितं मे परात्मनः ॥ किं त्वेतद्दुर्लभं मन्ये मद्भक्तिविमुखात्मनाम् ॥ ४५ ॥ चक्षुष्मतामपि यथारात्रौ सम्यङ्न दृश्यते ॥ पदं दीपसमेतानां दृश्यते सम्यगेव हि ॥ ४६ ॥ एवं भक्तियुक्तानामात्मा सम्यक् प्रकाशते ॥ मद्भक्तेः कारणं किंचिद्दृश्यामिशृणुत वतः ॥ ४७ ॥ मद्भक्तसंगो मत्सेवामद्भक्तानां निरंतरम् ॥ एकादश्युपवासादिममपर्वानुमोदनम् ॥ ४८ ॥ मत्कथाश्रवणे पाठे व्याख्याने सर्वदा गतिः ॥ मत्पूजापरिनिष्ठा च मम नामानुकीर्तनम् ॥ ४९ ॥ एवं सततयुक्तानां भक्तिरव्याभिचारिणी ॥ मयि संजायते नित्यं ततः किमवशिष्यते ॥ ५० ॥

कंठे एवास्ते इति वे. न चिदुक्तेलब्धं तादिति व्यवहरतितद्वत् एवं ज्ञानादि सहितं मे परात्मने मोक्षस्वरूपं ते कथितम् यामोक्षावस्थोक्ता तदेव मे स्वरूपमित्यर्थः मद्भक्तिविमुखात्मनां मत्प्रेमहीनताम् ॥ ४५ ॥ यथा सनेत्राणामपि रात्रौ पदं चोरादिपदं न दृश्यते न दृग्बिषयो भवति दीपसमेतानां तु तेषां तद्दृग्बिषयः भवति ॥ ४६ ॥ एवं भक्तियुक्तानां सम्यक् मत्प्रकाशो भवति ॥ ४७ ॥ अथ प्रतिज्ञातानि भक्तिकारणान्याह मद्भक्तेति मद्भक्तानां निरंतरमित्यत्र सेवेत्यनुषज्यते एवा. दश्युपवासादितदनुष्ठानमित्यर्थः मम यानि पर्वणि उत्सवदिनानि रामनवम्यादीनि तेषामनुमोदनं तेषूत्सवकरणम् ॥ ४८ ॥ परिनिष्ठा तत्परता ॥ ४९ ॥ ततो मद्भक्तेः किं ज्ञानसाधनं किमवशिष्यते न किमप्यस्तीत्यर्थः ॥ ५० ॥

तदेवस्फुटमाह अतइति ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ अज्ञानपटलकृतं ध्वांतमित्यर्थः ॥ ९४ ॥ ममभक्तानामतएवयोगिनामद्रक्तियोगव
ताम् सुविमलं स्वांतं हृदयेषां ते च तेऽतिशांतात्मानश्चातिशांतचित्ताश्च तेषाम् मत्सेवायामभिरतः प्रीतियुत आत्माचित्तं येषां विमलज्ञानरूप
आत्मा येषां ज्ञानविषयस्तेषाम् उद्यताज्ञानविषये उद्यमशालिनीमतिर्यस्यसः सतांसेवनेऽनन्यधीस्तत्परइत्यर्थः तस्यानिशमहं दृश्यो भवे

अतोमद्रक्तियुक्तस्य ज्ञानं विज्ञानमेव च ॥ वैराग्यं च भवेच्छीघ्रं ततो मुक्तिमवाप्नुयात् ॥ ९१ ॥ कथितं सर्व
मेतत्तेतव प्रश्नानुसारतः ॥ अस्मिन्मनःसमाधाय यास्तिष्ठेत्स तु मुक्तिभाक् ॥ ९२ ॥ न वक्तव्यमिदं यत्नान्म
द्रक्तिविमुखाय हि ॥ मद्रक्ताय प्रदातव्यमाहूयापि प्रयत्नतः ॥ ९३ ॥ यद्दंतु पठेन्नित्यं श्रद्धाभक्तिसमन्वि
तः ॥ अज्ञानपटलध्वांतं विधूय परिमुच्यते ॥ ९४ ॥ भक्तानां मम योगिनां सुविमलस्वांतातिशांतात्मनां मत्से
वाभिरतात्मनां च विमलज्ञानात्मनां सर्वदा ॥ संगं यः कुरुते सदोद्यतमतिः सत्सेवनानन्यधीर्मोक्षस्तस्य कर
स्थितोऽहमनिशं दृश्यो भवेनान्यथा ॥ ९५ ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे अरण्यकांडे चतु
र्थः सर्गः ॥ ४ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ तस्मिन्काले महारण्ये राक्षसीकामरूपिणी ॥ विचचार महास
त्वाजनस्थाननिवासिनी ॥ १ ॥ एकदा गौतमीतीरे पंचवट्याः समीपतः ॥ पद्मवज्रांकुशांकानि पदानि
जगतीपतेः ॥ २ ॥ दृष्ट्वा कामपरीतात्मा पादसौंदर्यमोहिता ॥ पश्यंती सा शनैरायाद्राघवस्य निवेशनम् ॥ ३ ॥

आत्मनेपदमार्षम् नान्यथा तादृशसंगं विना नमदर्शनं नापि मोक्षइत्यर्थः ॥ ९५ ॥ इत्यध्यात्मरामायणे सेतौ अ० चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ ॥
तस्मिन्निति महासत्त्वामहाबला ॥ १ ॥ पद्मेत्यादितच्चिन्हानितद्युक्तानीत्यर्थः ॥ २ ॥ कामपरीतात्मा कामव्याप्तचित्ता पश्यंती तत्पदानि
त्यर्थः तेनैव चिह्नेन राघवाश्रममायात् ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ कः किं नामा जटावल्कलाद्यैर्युक्तः आश्रमे किं वससीति शेषः अत्र वासेना किं साध्यं तच्च वद ॥ ५ ॥ अथ तत्प्रश्नं विनैव तज्जिज्ञासां संभाव्य स्वस्योत्तमकुलत्वादि च बोधयितुं स्वरूपमाह अहमिति ॥ ६ ॥ खरेण भ्रात्रा सहिते त्यन्वयः सर्ववनमिति शेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

तत्र सातं रमानाथं सीतया सह संस्थितम् ॥ कंदर्पसदृशं रामं दृष्ट्वा कामविमोहिता ॥ ४ ॥ राक्षसीराघवं प्राह कस्य त्वंकः किमाश्रमे ॥ युक्तो जटावल्कलाद्यैः साध्यं किं तेऽत्र मे वद ॥ ५ ॥ अहं शूर्पणखानामराक्षसीकामरूपिणी ॥ भगिनीराक्षसेन्द्रस्य रावणस्य महात्मनः ॥ ६ ॥ खरेण सहिता भ्रात्रा वसाम्यत्रैव कानने ॥ राज्ञा दत्तं च मे सर्वं मुनिभक्षा वसाम्यहम् ॥ ७ ॥ त्वां तु वेदितुमिच्छामि वद मे वद तां वर ॥ तामाहरामनामाहमयो ध्याधिपतेः सुतः ॥ ८ ॥ एषामे सुंदरी भार्या सीता जनकनंदिनी ॥ स तु भ्राता कनीयान्मेलक्ष्मणोऽतीव सुंदरः ॥ ९ ॥ किं कृत्यं ते मया ब्रूहि कार्यं भुवनसुंदरि ॥ इति रामवचः श्रुत्वा कामार्ता साऽब्रवीदिदम् ॥ १० ॥ एहिराममया सार्धं रमस्व गिरिकानने ॥ कामार्ताऽहं न शक्नोमि त्यक्तुं त्वां कमलेक्षणम् ॥ ११ ॥ रामः सीतां कटाक्षेण पश्यन् सस्मितमब्रवीत् ॥ भार्याममैषा कल्याणी विद्यते ह्यनपायिनी ॥ १२ ॥ त्वं तु सापत्न्यदुःखेन कथं स्थास्यसि सुंदरि ॥ बहिरास्ते मम भ्राता लक्ष्मणोऽतीव सुंदरः ॥ १३ ॥ तवानुरूपो भविता पतिस्तेनैव संचर ॥ इत्युक्त्वा लक्ष्मणं प्राह पतिर्मे भव सुंदर ॥ १४ ॥ भ्रातुराज्ञां पुरस्कृत्य संगच्छावोऽद्य माचिरम् ॥ इत्याहराक्षसीघोरा लक्ष्मणं काममोहिता ॥ १५ ॥

ते किं कृत्यं मया कार्यं करणीयं तद्ब्रूहीत्यन्वयः ॥ १० ॥ गिरिकानने समाहारद्वंद्वः गिरिषुकाननेषु चेत्यर्थः ॥ ११ ॥ अनपायिनी सर्वथा त्यक्तुमशक्या क्षणमप्यविभक्ता च ॥ १२ ॥ तदेवाह त्वं त्विति ॥ १३ ॥ तेनैव सह संचर गिरिकाननेष्विति शेषः ॥ १४ ॥ संगच्छावः मिथुनीभावं प्राप्नुवः ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ क्रोधात् अवदादिति शेषः किमवदत्तदाह रामेत्यादि अनवस्थितः सत्येव च सीति शेषः यत्प्रीत्या मामेवं भ्रामयसिताभि
त्यर्थः ॥ १८ ॥ तां परिगृह्य धृत्वा ॥ १९ ॥ २० ॥ परुषाक्षरा खरधिकृतिबोधककठोरवाक् ॥ २१ ॥ एवं नासाकर्णविहीना तन्मेवद

तामाहलक्ष्मणः साध्विदासोऽहंतस्यधीमतः ॥ दासीभाविष्यसित्वंतु ततो दुःस्वतरं नुकिम् ॥ १६ ॥ तमेव
गच्छ भद्रं ते स तुराजाऽखिलेश्वरः ॥ तच्छ्रुत्वा पुनरप्यागाद्राघवं दुष्टमानसा ॥ १७ ॥ क्रोधाद्रामकिमर्थमां
भ्रामयस्य नवस्थितः ॥ इदानीमेव तां सीतां भक्षयामितवाग्रतः ॥ १८ ॥ इत्युक्त्वा विकटाकारा जानकी
मनुधावती ॥ ततो रामाज्ञया खड्गमादाय परिगृह्यताम् ॥ १९ ॥ चिच्छेद नासां कर्णौ चलक्ष्मणोऽलघुवि
क्रमः ॥ ततो घोरध्वनिं कृत्वा रुधिराक्तवपुर्द्रुतम् ॥ २० ॥ क्रंदमाना पपाताग्रे खरस्य परुषाक्षरा ॥ किमेत
दिति तामाह खरः खरतराक्षरः ॥ २१ ॥ केनैवं कारिताऽसित्वं मृत्योर्वक्रानुवर्तिना ॥ वदमेतं वधिष्यामि
कालकल्पमपि क्षणात् ॥ २२ ॥ तमाहराक्षसी रामः सीतालक्ष्मणसंयुतः ॥ दंडकं निर्भयं कुर्वन्नास्ते गोदा
वरीतटे ॥ २३ ॥ मामेवं कृतवांस्तस्य भ्राता तेनैव चोदितः ॥ यदित्वं कुलजातोऽसि वीरोसि जहितौ रिपू ॥
॥ २४ ॥ तयोस्तुरुधिरं पास्ये भक्षयैतौ सुदुर्मदौ ॥ नोचेत् प्राणान्परित्यज्य यास्यामि यमसादनम् ॥ २५ ॥
तच्छ्रुत्वा त्वारितं प्रागात् खरः क्रोधेन मूर्छितः ॥ चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ २६ ॥ चोदया
मास रामस्य समीपं वधकां क्षया ॥ खरश्चात्रिशिराश्चैव दूषणश्चैव राक्षसः ॥ २७ ॥ सर्वे रामं ययुः शीघ्रं नानाप्र
हरणोद्यताः ॥ श्रुत्वा कोलाहलं तेषां रामः सौमित्रिमब्रवीत् ॥ २८ ॥

तमहं वधिष्यामीत्यन्वयः ॥ २२ ॥ २३ ॥ तेन रामेण चोदितः प्रेरितः ॥ २४ ॥ २५ ॥ प्रागात्प्रस्थितः ॥ २६ ॥ रामस्य समीपं
तुं चोदयामास वधकां क्षयेत्यस्य रामस्य वधकां क्षयेत्यर्थः स्ववधेच्छयेति तत्त्वार्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ सीतां नीत्वा गृहीत्वेत्यर्थः ॥ ३० ॥ शापितोऽसिममोपरिमदीयः शपथइत्यर्थः ॥ ३१ ॥ यत्तः सन्नद्धः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

श्रूयतो विपुलः शब्दो नूनमायांतिराक्षसाः ॥ भविष्यति महद्युद्धं नूनमद्यमया सह ॥ २९ ॥ सीतां नीत्वा गुहां
गत्वा तत्र तिष्ठ महाबल ॥ हंतुमिच्छाम्यहं सर्वान् राक्षसान् घोररूपिणः ॥ ३० ॥ अत्र किंचिन्न वक्तव्यं शापि
तोऽसिममोपरि ॥ तथेति सीतामादाय लक्ष्मणो गह्वरं ययौ ॥ ३१ ॥ रामः परिकरं बद्ध्वा धनुरादाय निष्ठुरम् ॥ तू
णीरावक्ष्य शरौ बद्ध्वा यत्तोऽभवत्प्रभुः ॥ ३२ ॥ तत आगत्य रक्षांसिरामस्योपरि चिक्षिपुः ॥ आयुधानि वि
चित्राणि पाषाणान्पादपानपि ॥ ३३ ॥ तानि चिच्छेद रामोऽपिलीलया तिलशः क्षणात् ॥ ततो बाणसहस्रे
ण हत्वा तान् सर्वराक्षसान् ॥ ३४ ॥ खरं विशिरसं चैव दूषणं चैव राक्षसम् ॥ जघान प्रहरार्धेन सर्वानेव रघूत्तमः
॥ ३५ ॥ लक्ष्मणोऽपि गुहामध्यात्सीतामादाय राघवे ॥ समर्प्य राक्षसान् दृष्ट्वा हतान् विस्मयमाययौ ॥ ३६ ॥
सीतारामं समाविश्य प्रसन्नमुखं पंकजा ॥ शस्त्रव्रणानि चांगेषु ममार्जजनकात्मजा ॥ ३७ ॥ साऽपि दुद्रा
वदृष्ट्वा तान् हतान् राक्षसपुंगवान् ॥ लंकां गत्वा सभामध्ये क्रोशंती पादसन्निधौ ॥ ३८ ॥ रावणस्य पपातो
व्याभगिनी तस्य रक्षसः ॥ दृष्ट्वा तां रावणः प्राह भगिनी भयविह्वलाम् ॥ ३९ ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ वत्से त्वं विरू
पकरणं तव ॥ कृतं शक्रेण वा भद्रे यमेन वरुणेन वा ॥ ४० ॥ कुबेरेणाथ वा ब्रूहि भस्मीकुर्याक्षणेन तम् ॥ रा
क्षसी तमुवाचे दं त्वं प्रमत्तो विमूढधीः ॥ ४१ ॥ पानासक्तः स्त्रीविजितः षण्डः सर्वत्र लक्ष्यसे ॥ चारचक्षुर्विही
नस्त्वं कथं राजा भविष्यसि ॥ ४२ ॥

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ शस्त्रव्रणानि मार्जितरुधिराणि पूर्णगर्तानि सत्यसंकल्पत्वाच्चकारेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ रावणस्य पादसन्निधावु
व्यापपातेत्यन्वयः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ विरूपकरणं वैरूप्यमिति यावत् ॥ ४० ॥ अथवा कुबेरेण कृतं तद्रूहीत्यन्वयः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ किमर्थकस्मैप्रयोजनायकथंकेनप्रकारेणासुराःखरादयोहताः तेषांरामादीनाम् ॥ ४५ ॥ पंचवटीनामआश्रमइति

स्वरश्चनिहतःसंख्येदूषणस्त्रिशिरास्तथा ॥ चतुर्दशसहस्राणिराक्षसानांमहात्मनाम् ॥ ४३ ॥ निहतानिक्ष
णेनैवरामेणासुरशत्रुणा ॥ जनस्थानमशेषेणमुनीनांनिर्भयंकृतम् ॥ नजानासिविमूढस्त्वमतएवमयोच्य
ते ॥ ४४ ॥ रावणउवाच ॥ कोवारामःकिमर्थवाकथंतेनांसुराहताः ॥ सम्यक्कथयमेतेषांमूलघातंकरो
म्यहम् ॥ ४५ ॥ शूर्पणखोवाच ॥ जनस्थानादहंयाताकदाचिद्वैतमीतटे ॥ तत्रपंचवटीनामपुरामुनि
जनाश्रया ॥ ४६ ॥ तत्राश्रमेमयादृष्टोरामोराजीवलोचनः ॥ धनुर्बाणधरःश्रीमान्जटावलकलमंडितः ॥
॥ ४७ ॥ कनीयाननुजस्तस्यलक्ष्मणोऽपितथाविधः ॥ तस्यभार्याविशालाक्षीरूपिणीश्रीरिवापरा ॥
॥ ४८ ॥ देवगंधर्वनागानांमनुष्याणांतथाविधा ॥ नदृष्टानश्रुताराजन्योतयंतीवनंशुभा ॥ ४९ ॥ आ
नेतुमहमुद्युक्तातांभार्यार्थतवानघ ॥ लक्ष्मणोनामतद्भ्राताचिच्छेदममनासिकाम् ॥ ५० ॥ कर्णोचनोदि
तस्तेनरामेणसमहाबलः ॥ ततोऽहमतिदुःखेनरुदतीस्वरमन्वगाम् ॥ ५१ ॥ सोऽपिरामंसमासाद्ययुद्धंरा
क्षसयूथपैः ॥ ततःक्षणेनरामेणतेनैवबलशालिना ॥ ५२ ॥ सर्वेतेनविनष्टावैराक्षसाभीमविक्रमाः ॥ य
दिरामोमनःकुर्यात्रैलोक्यंनिमिषार्धतः ॥ ५३ ॥ भस्मीकुर्यान्नसंदेहइतिभातिममप्रभो ॥ यदिसातवभा
र्यास्यात्सफलंतवजीवितम् ॥ ५४ ॥ अतोयतस्वराजेंद्रयथातेवल्लभाभवेत् ॥ सीताराजीवपत्राक्षीसर्वलो
कैकसुंदरी ॥ ५५ ॥ साक्षाद्रामस्यपुरतःस्थातुंत्वंनक्षमःप्रभो ॥ माययामोहयित्वातुप्राप्स्यसेतारघूत्तमम् ॥ ५६ ॥

शेषः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ द्योतयंतीशोभयंती ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ राक्षसयूथपैःसहयुद्धमकरोदितिशेषः ॥ ५२ ॥
विनष्टाः विनाशिताइत्यर्थःअंतर्भावितण्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ रघूत्तमंमाययामोहयित्वातांप्राप्स्यसेइत्यन्वयः ॥ ५६ ॥

तत्तुर्पणखावाक्यम् सूक्तैर्वाक्यैर्दानादिभिर्भगिनीमाश्वस्यस्वगृहं प्राविवेशेत्यन्वयः ॥ ५७ ॥ नष्टः नाशितः शोकावेशादुक्तमेव पुनराह
भ्रातेति बलं शारीरम् वीर्यमांतरं बलमदपोऽहंकारः ॥ ५८ ॥ परेशः परमात्मा बलौघैर्वानरसमूहैः द्रुहिणेन ब्रह्मणा ॥ ५९ ॥ अतः
अल्पराज्यहान्यामहत्तरराज्यप्राप्तेः ॥ ६० ॥ भक्त्या द्रुतमल्पकालकृतया शीघ्रं न प्रसीदेत् एतद्राज्यत्याजनपूर्वमहद्राज्यं न प्रापयेत् ॥

श्रुत्वा तत्सूक्तवाक्यैश्च दानमानादिभिस्तथा ॥ आश्वस्य भगिनीं राजा प्रविवेश स्वकंगृहम् ॥ तत्र चिंताप
रो भूत्वा निद्रां रात्रौ न लब्धवान् ॥ ५७ ॥ एकेन रामेण कथं मनुष्यमात्रेण नष्टः सबलः खरो मे ॥ भ्राता कथं मे
बलवीर्यदर्पयुतो विनष्टो बतराघवेण ॥ ५८ ॥ यद्वा न रामो मनुजः परेशो मां हंतुं कामः सबलं बलौघैः ॥ संप्रा
र्थितोऽयं द्रुहिणेन पूर्वमनुष्यरूपोऽद्य रघोः कुलेऽभूत् ॥ ५९ ॥ वध्यो यदि स्यां परमात्मनाऽहं वैकुण्ठराज्यं परि
पालयेऽहम् ॥ नो चेदिदं राक्षसराज्यमेव भोक्ष्ये चिरं राममतो ब्रजामि ॥ ६० ॥ इत्थं विचिंत्या खिलराक्षसे
द्रोरामं विदित्वा परमेश्वरं हरिम् ॥ विरोधबुद्धौ बहर्हि प्रयामि द्रुतं न भक्त्या भगवान् प्रसीदेत् ॥ ६१ ॥ इति
श्रीम० रा० उमामहेश्वरसंवादे अरण्यकांडे पंचमः सर्गः ॥ ५ ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ विचिंत्यैवं निशा
यां सप्रभाते रथमास्थितः ॥ रावणो मनसा कार्यमेकं निश्चित्य बुद्धिमान् ॥ १ ॥ ययौ मारीचसदनं परंपारमु
दन्वतः ॥ मारीचस्तत्र मुनिवज्जटावल्कलधारकः ॥ २ ॥ ध्यायन् तद्दृष्ट्वा परात्मानं निर्गुणं गुणभासकम् ॥ समा
धिविरमेपश्यद्रावणं गृहमागतम् ॥ ३ ॥ द्रुतमुत्थाय चालिङ्ग्य पूजयित्वा यथाविधि ॥ कृतातिथ्यं सुखासीनं मा
रीचो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥ समागमनमेतत्ते रथे नैकेन रावण ॥ चिंतापरइवाभासि त्वादिकार्यं विचिंतयन् ॥ ५ ॥

॥ ६१ ॥ इति श्रीमत्सकलरा० अरण्यकांडे सेतौ पंचमः सर्गः ॥ ५ ॥

एकं कार्यं सीताहरणे न रामतो मृत्युरूपम् ॥ १ ॥

॥ २ ॥ गुणाः प्रकृतिस्तत्कार्याणितद्भासकम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ एतदेकेन रथेन समागमनं किमर्थं तद्ब्रूहीति शेषः तद्दृष्ट्वा किंचित्कार्यं विचिंतय
न् चिंतापरइवाभासि तत्कार्यं किमिति ब्रूहीत्यन्वयः ॥ ५ ॥

न्याय्यंधर्म्यम् हियतोयत्कार्यकरणेमां वृजिनं पपन्नं स्पृशेत् ॥ ६ ॥ साकेतं अयोध्या ॥ ७ ॥ वनविशेषं वनजनप्रियमिति ॥ ८ ॥
॥ ९ ॥ १० ॥ कर्णौ चिच्छेद तथाऽपि निर्भय इत्यन्वयः ॥ ११ ॥ १२ ॥ मायामृगः मायया विचित्रमृगरूपधरः ॥ १३ ॥ सहायं
सहायत्वम् ॥ १४ ॥ इदं वचः सीतोत्तमास्त्री सा हर्तव्येत्येवं रूपम् योदुरूपदेशेन त्वन्नाशं प्रतीक्षते द्रष्टुमिच्छति स एव शत्रुर्नरामः स एव वध्यः

ब्रूहि मे न हि गोप्यं चेत्करवाणितवप्रियम् ॥ न्याय्यं चेद्ब्रूहि राजेंद्र वृजिनं मां स्पृशेन्न हि ॥ ६ ॥ रावण उवाच ॥
अस्ति राजा दशरथः साकेताधिपतिः किल ॥ रामनामा सुतस्तस्य ज्येष्ठः सत्यपराक्रमः ॥ ७ ॥ विवासयामा
स सुतं वनं वनजनप्रियम् ॥ भार्यया सहितं भ्रात्रालक्ष्मणेन समन्वितम् ॥ ८ ॥ स आस्ते विपिने घोरे पंचव
ट्याश्रमेषु भे ॥ तस्य भार्या विशालाक्षी सीता लोकविमोहिनी ॥ ९ ॥ रामो निरपराधान्मेराक्षसान् भीम
विक्रमान् ॥ खरं च हत्वा विपिने सुखमास्तेऽति निर्भयः ॥ १० ॥ भगिन्या मे शूर्पणख्या निर्दोषायाश्चना
सिकाम् ॥ कर्णौ चिच्छेद दुष्टात्मावनेति ष्ठति निर्भयः ॥ ११ ॥ अतस्त्वया सहायेन गत्वा तत्प्राणवल्लभाम् ॥
आनयिष्यामि विपिने रहिते राघवेण ताम् ॥ १२ ॥ त्वं तु मायामृगो भूत्वा ह्याश्रमादपनेष्यसि ॥ रामं चल
क्ष्मणं चैव तदा सीतां हराम्यहम् ॥ १३ ॥ त्वं तु तावत्सहायं मे कृत्वा स्थास्यसि पूर्ववत् ॥ इत्येवं भाषमाणं
तं रावणं वीक्ष्य विस्मितः ॥ १४ ॥ केनेदमुपादिष्टं ते मूलघातकरं वचः ॥ स एव शत्रुर्वध्यश्च यस्त्वन्नाशं प्रती
क्षते ॥ १५ ॥ रामस्य पौरुषं स्मृत्वा चित्तमद्यापि रावण ॥ बालोऽपि मां कौशिकस्य यज्ञसंरक्षणाय सः ॥ १६ ॥
आगतस्त्विषुणैकेन पातयामास सागरे ॥ योजनानां शतं रामस्तदादिभयविह्वलः ॥ १७ ॥

श्रेयर्थः ॥ १९ ॥ रामस्य पौरुषं स्मृत्वाऽद्यापि मे चित्तं विकलमिति शेषः स्मर्यमाणं पौरुषं किंचिदेव निदर्शनायाह बालोऽपीति कौशिक
स्य यज्ञरक्षणाय गतो बालोऽपि रामस्त्वेकेनेषुणाऽनेक योजनशतमुल्लंघ्य मां सागरे पातयामास तदेव रामकर्म हं स्मृत्वा रामं सर्वतः सर्वत्र प
श्यामि ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ तीक्ष्णशृंगमृगरूपंवृत्तेतिशेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ तेनशरेण ऊर्जितंरामागमनानिश्रयेनानिर्भयम् ॥ २१ ॥ यद्वस्तुभोगसमूहसाधनंततोपिभी
तभीतः अत्यंतभीतइवराममेवभावये तदेवोपपादयति राजेति रेफवच्चेनभोगसाधनानामप्येषांश्रवणंरामस्मारकतयाभयजनकमितिभावः ॥
॥ २२ ॥ रामागमनशंकयाबाह्यकार्यपरित्यज्यनिद्राणोऽपिराममेवचिंतयन्स्वपेइतिपरस्मैपदमार्धम् ॥ २३ ॥ तदास्वप्नदृष्टिगतराघवस्वप्नज्ञान

स्मृत्वास्मृत्वातदेवाहंरामंपश्यामिसर्वतः ॥ १८ ॥ दंडकेऽपिपुनरप्यहंवनेपूर्ववैरमनुचिंतयन्लृदि ॥ ती
क्ष्णशृंगमृगरूपमेकदामादृशैर्बहुभिरावृतोऽभ्ययाम् ॥ १९ ॥ राघवंजनकजासमन्वितंलक्ष्मणेनसहितं
त्वरान्वितः ॥ आगतोऽहमथहंतुमुद्यतोमांवलोक्यशरमेकमक्षिपत् ॥ २० ॥ तेनविद्धलृदयोऽहमुद्धम
न्राक्षसेंद्रपतितोऽस्मिसागरे ॥ तत्प्रभृत्यहमिदंसमाश्रितःस्थानमूर्जितमिदंभयार्दितः ॥ २१ ॥ राममे
वसततंविभावयेभीतभीतइवभोगराशितः ॥ राजरत्नरमणीरथादिकंश्रोत्रयोर्यदिगतंभयंभवेत् ॥ २२ ॥
रामआगतइहेतिशंकयाबाह्यकार्यमपिसर्वमत्यजम् ॥ निद्रयापरिवृतोयदास्वपेराममेवमनसाऽनुचिंतयन्
॥ २३ ॥ स्वप्नदृष्टिगतराघवंतदाबोधितोविगतनिद्रास्थितः ॥ तद्भवानापिविमुच्यचाग्रहंराघवंप्रतिगृ
हंप्रयाहिभो ॥ रक्षराक्षसकुलंचिरागतंतत्स्मृतौसकलमेवनश्यति ॥ २४ ॥ तवहितंवदतोममभाषितंप
रिगृहाणपरात्मनिराघवे ॥ त्यजविरोधमतिंभजभक्तितःपरमकारुणिकोरघुनंदनः ॥ २५ ॥ अहमशेषमिदं
मुनिवाक्यतोऽशृणवमादियुगेपरमेश्वरः ॥ ब्रह्मणाऽर्थितउवाचतंहरिःकिंतवेप्सितंमहंकरवाणितत् ॥ २६ ॥

विषयंराघवंपश्यन्नेवबोधितोविगतनिद्रास्थितआसनेभवेयामितिशेषः राघवंप्रत्याग्रहंविमुच्येत्यन्वयः चिरागतंचिरेणवृद्धिंप्राप्तंराक्ष
सकुलंरक्ष एवंविरोधेनतत्स्मृतौसकलमेवरक्षः कुलंनश्यति ॥ २४ ॥ राघवेतद्विषये विरोधमतिंविरोधसंपादिकांमतिम् ॥ २५ ॥
पुनरपितद्विरोधान्निवृत्तयेइतिहासांतरमाह अहमिति मुनिरत्रनारदः आदियुगेसत्ययुगे तत्तवदेतिशेषः ॥ २६ ॥

मानुषं वपुर्धृत्वेति शेषः दशरथात्मजभावं दशरथपुत्रत्वं प्राप्या जसा शीघ्रमेव ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ सत्यः सं
कल्प इच्छा यस्य सः राघवात् राघवं च यित्वेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ मयारामाद्वधे प्राप्ते सति हे वीरिहं परमं पदं प्राप्स्यामि ॥ ३२ ॥ अतो

ब्रह्मणोक्तमरविंदलोचनत्वं प्रयाहि भुवि मानुषं वपुः ॥ दशरथात्मजभावमंजसा जहिरिपुं दशकंधरं हरे ॥ २७ ॥
अतो न मानुषो रामः साक्षान्नारायणोऽव्ययः ॥ मायामानुषवेषेण वनं यातोऽतिनिर्भयः ॥ २८ ॥ भूभारहर
णार्थाय गच्छता तगृहं सुखम् ॥ श्रुत्वामारीचवचनं रावणः प्रत्यभाषत ॥ २९ ॥ परमात्मा यदारामः प्रार्थि
तो ब्रह्मणा किल ॥ मां हंतुं मानुषो भूत्वा यत्नादिह समागतः ॥ ३० ॥ करिष्यत्यचिरादेव सत्यसंकल्प ईश्वरः ॥
अतोऽहं यत्नतः सीतामानेप्याम्येव राघवात् ॥ ३१ ॥ वधे प्राप्ते रणे वीर प्राप्स्यामि परमं पदम् ॥ यद्द्वारामं रणे ह
त्वा सीतां प्राप्स्यामि निर्भयः ॥ ३२ ॥ अतो तिष्ठ महाभाग विचित्रमृगरूपधृक् ॥ रामं सलक्ष्मणं शीघ्रमा
श्रमादतिदूरतः ॥ ३३ ॥ आक्रम्य गच्छ त्वं शीघ्रं सुखं तिष्ठ यथापुरा ॥ अतः परं चेद्यत्किंचिद्भाषसे मद्भिष
णम् ॥ ३४ ॥ हनिष्याम्यसिनाऽनेन त्वामत्रैव न संशयः ॥ मारीचस्तद्वचः श्रुत्वा स्वात्मन्येवानुचिंतयत् ॥
॥ ३५ ॥ यदि मां राघवो हन्यात्तदामुक्तो भवार्णवात् ॥ मां हन्याद्यदि चेद्दुष्टस्तदामे निरयो ध्रुवम् ॥ ३६ ॥
इति निश्चित्य मरणं रामादुत्थाय वेगतः ॥ अब्रवीद्रावणं राजन्करोम्याज्ञांतव प्रभो ॥ ३७ ॥ इत्युक्त्वा रथमा
स्थाय गतौ रामाश्रमं प्रति ॥ शुद्धजांबूनदप्रख्यो मृगोऽभूद्रौप्यविंदुकः ॥ ३८ ॥

तिष्ठ अत उत्तिष्ठ संघिरार्षः ॥ ३३ ॥ यथापुरा यथा पूर्वम् आश्रमे सुखं तिष्ठ इत्यन्वयः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ भवार्णवान्मुक्तो भवि
ष्यामीति शेषः ध्रुवं निरयो भवेदिति शेषः ॥ ३६ ॥ रामान्मरणमेव सम्यागिति निश्चित्य ॥ ३७ ॥ गतौ मारीचरावणौ जांबूनदं सुवर्ण
म् ॥ ३८ ॥

विमुग्धं सुंदरमास्यं यस्य सः ॥ ३९ ॥ ॥ ४० ॥ पुनर्भयावृतः पलायते ॥ ४१ ॥ ॥ इति श्रीमत्सक० सेतौ अरण्यकांडे षष्ठः सर्गः ॥
अथेति ॥ १ ॥ त्वदाकारं तवाकार इवाकारो यस्यास्तां स्थापयित्वा बहिरिति शेषः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अ

रत्नशृंगो मणिखुरो नीलरत्नविलोचनः ॥ विद्युत्प्रभो विमुग्धास्यो विचचारवनांतरे ॥ ३९ ॥ रामाश्रमपद
स्यांते सीतादृष्टिपथे चरन् ॥ ४० ॥ क्षणंच धावत्यवतिष्ठते क्षणं समीपमागत्य पुनर्भयावृतः ॥ एवं समाया
मृगवेषरूपधृक् चारसीतां परिमोहयन् खलः ॥ ४१ ॥ इति श्रीमद० रामायणे उमामहेश्वरसंवादे अरण्यकां
डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथ रामोऽपि तत्सर्वज्ञात्वा रावणचेष्टितम् ॥ उवाच सीता
मेकां तेशृणु जान किमेव चः ॥ १ ॥ रावणो भिक्षुरूपेण आगमिष्यति तेऽतिकम् ॥ त्वंतुच्छायां त्वदाकारं स्था
पयित्वा टजे विश ॥ २ ॥ अग्रावदृश्यरूपेण वर्षतिष्ठममाज्ञया ॥ रावणस्य वधांते मां पूर्ववत्प्राप्यसे शुभे ॥
॥ ३ ॥ श्रुत्वा रामो दितं वाक्यं साऽपि तत्र तथा करोत् ॥ मायासीतां बहिः स्थाप्य स्वयमंतर्दधेऽनले ॥ ४ ॥
मायासीता तदा पश्यन्मृगं मायाविनिर्मितम् ॥ हसन्ती राममभ्येत्य प्रोवाच विनयान्विता ॥ ५ ॥ पश्य राम
मृगां चित्रंकानकं रत्नभूषितम् ॥ विचित्रविंदुभिर्युक्तं चरन्तमकुतोभयम् ॥ ६ ॥ बद्धादेहि मम क्रीडामृगो
भवतु सुंदरः ॥ तथेति धनुरादाय गच्छन् लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ ७ ॥ रक्षत्वमतियत्नेन सीतां मत्प्राणवल्लभाम् ॥
मायिनः संति विपिने राक्षसाघोरदर्शनाः ॥ ८ ॥ अतोऽत्रावहितः साध्वी रक्षसीतामनिदिताम् ॥ लक्ष्मणो
राममाहेदं देवायं मृगरूपधृक् ॥ मारीचोऽत्र न संदेह एवं भूतो मृगः कुतः ॥ ९ ॥ श्रीराम उवाच ॥ यदि मा
रीच एवायं तदाहन्मिनसंशयः ॥ मृगश्चेदानयिष्यामि सीताविश्रामहेतवे ॥ १० ॥

यं सुंदरः क्रीडार्थो मृगः क्रीडामृगो भवत्वित्यन्वयः ॥ ७ ॥ मायिनः छलकर्तारः ॥ ८ ॥ अवहितः सावधानः मृगरूपधरोऽयं मारीच एव
नमृगोऽत्र न संदेहोऽत एतदुद्देशेन मागाः एवं भूतो मृगः कुतो न कुत्राप्यित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥

कुतोनेअतोऽहमित्यादिर्गमिष्यामीत्यादेः ॥ ११ ॥ जगदाकृतिः जगद्रूपेणपरिणम्यमाना ॥ १२ ॥ हरीरामइतिस्वभक्तवचःसत्यं
कर्तुमारीचंजानन्नपिसीताप्रियार्थायसीताप्रियरूपमर्थमुद्दिश्यमृगंययौ अनुययावित्वर्थः अत्रमारीचस्यरामान्मरणंश्रेयइतिजानतःस्वस्मि
न्प्रेमवत्तयास्वभक्तत्वंनिर्णीयतस्यतंमनोरथंपूरयितुंरावणस्यपूर्वविचारेणनिर्णीतभक्तस्यमनोरथंपूरयितुंचतदनुकंपयागतइतितात्पर्यम् ॥ १३ ॥

गमिष्यामिमृगंबद्धाह्यानयिष्यामिसत्वरः ॥ त्वंप्रयत्नेनसंतिष्ठसीतासंरक्षणोद्यतः ॥ ११ ॥ इत्युक्त्वाप्र
ययौरामोमायामृगमनुद्रुतः ॥ मायायदाश्रयालोकमोहिनीजगदाकृतिः ॥ १२ ॥ निर्विकारश्चिदात्माऽपि
पूर्णोऽपिमृगमन्वगात् ॥ भक्तानुकंपीभगवानितिसत्यंवचोहरिः ॥ १३ ॥ कर्तुंसीताप्रियार्थायजानन्न
पिमृगंययौ ॥ अन्यथापूर्णकामस्यरामस्यविदितात्मनः ॥ १४ ॥ मृगेणवास्त्रियावाऽपिकिंकार्यंपरमात्म
नः ॥ कदाचिदृश्यतेऽभ्याशेक्षणंधावतिलीयते ॥ १५ ॥ दृश्यतेचततोदूरादेवंराममपाहरत् ॥ ततोरामोऽ
पिविज्ञायराक्षसोऽयमितिस्फुटम् ॥ १६ ॥ विव्याधशरमादायराक्षसंमृगरूपिणम् ॥ पपातरुधिराक्ता
स्योमारीचःपूर्वरूपधृक् ॥ १७ ॥ हाहतोऽस्मिमहाबाहोत्राहिलक्ष्मणमांद्रुतम् ॥ इत्युक्त्वारामवद्वाचा
पपातरुधिराशनः ॥ १८ ॥ यन्नामाज्ञोऽपिमरणेस्मृत्वातत्साम्यमाप्नुयात् ॥ किमुताग्रेहरिंपश्यंस्तेनैवनि
हतोऽसुरः ॥ १९ ॥ तद्देहादुत्थितंतेजःसर्वलोकस्यपश्यतः ॥ राममेवाविशद्देवाविस्मयंपरमंययुः ॥
॥ २० ॥ किंकर्मकृत्वाकिंप्राप्तःपातकीमुनिर्हिंसकः ॥ अथवाराधवस्यायंमहिमानात्रसंशयः ॥ २१ ॥

॥ १४ ॥ अभ्याशेसमीपे ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ रामवद्वाचारामवाक्तुल्यवाचा ॥ १८ ॥ सचभगवत्सायुज्यंप्राप्तइत्याह यदिति
तंपश्यंस्तेनहतोऽसुरःसायुज्यंप्राप्तइतिकिमुक्तव्यमिति ॥ १९ ॥ तदेवस्पष्टमाह तद्देहादिति तस्यरामप्रवेशंदृष्ट्वादेवाःपरमंविस्मयंय
युः राममहिमविषयेइतिशेषः ॥ २० ॥ तदेवाह किमिति किंप्राप्तःकिंफलंप्राप्तः ॥ २१ ॥

रामभयादेवसर्वगृहादिकंपरित्यज्यपूर्वमपिरामंस्मरन्स्थितइतिशेषः ॥ २२ ॥ तादृशःसतस्मृतिदूरीकृताशेषपापोंऽन्तेरामेणनिहतोरामंपश्यन्राममेवप्रापअत्रभगवद्भयमेववैराग्यादिज्ञानांतसकलमुक्तिसाधनसंपादकंजातमितिसूचितम् मुख्यतयैतदेवसर्वसाधनमितिमतव्यम् ॥

रामबाणेनसंविद्धःपूर्वराममनुस्मरन् ॥ भयात्सर्वंपरित्यज्यगृहवित्तादिकंचयत् ॥ २२ ॥ हृदिरामंसदा
ध्यात्वानिर्धूताशेषकल्मषः ॥ अन्तेरामेणनिहतःपश्यन्राममवापसः ॥ २३ ॥ हिजोवाराक्षसोऽवापिपा
पीवाऽधार्मिकोऽपिवा ॥ त्यजन्कलेवरंरामंस्मृत्वायातिपरंपदम् ॥ २४ ॥ इतितेऽन्योन्यमाभाष्यततोदे
वादिवंययुः ॥ रामस्तर्च्चितयामासम्रियमाणोऽसुराधमः ॥ २५ ॥ हालक्ष्मणेतिमहाक्यमनुकुर्वन्ममार
किम् ॥ श्रुत्वामहाक्यसदृशंवाक्यंसीताऽपिकिंभवेत् ॥ २६ ॥ इतिचिंतापरीतात्मारामोदूरान्यवर्तत ॥
सीतातद्भाषितंश्रुत्वामारीचस्यदुरात्मनः ॥ २७ ॥ भीताऽतिदुःखसंविग्नालक्ष्मणंत्विदमब्रवीत् ॥ गच्छ
लक्ष्मणवेगेनभ्रातातेऽसुरपीडितः ॥ २८ ॥ हालक्ष्मणेतिवचनंभ्रातुस्तेनशृणोषिकिम् ॥ तामाहलक्ष्म
णोदेविरामवाक्यंनतद्भवेत् ॥ २९ ॥ यःकश्चिद्राक्षसोदेविम्रियमाणोऽब्रवीद्विचः ॥ रामस्त्रैलोक्यमपियः
क्रुद्धोनाशयतिक्षणात् ॥ ३० ॥ सकथंदीनवचनंभाषतेऽमरपूजितः ॥ क्रुद्धालक्ष्मणमालोक्यसीताबा
ष्पविलोचना ॥ ३१ ॥ प्राहलक्ष्मणदुर्बुद्धेभ्रातुर्व्यसनमिच्छसि ॥ प्रेषितोभरतेनैवरामनाशाभिकांक्षिणा
॥ ३२ ॥ मांनेतुमागतोऽसित्वंरामनाशउपस्थिते ॥ नप्राप्स्यसेत्वंमामद्यपश्यप्राणांस्त्यजाम्यहम् ॥
॥ ३३ ॥ नजानातद्विशंरामस्त्वांभार्याहरणोद्यतम् ॥ रामादन्यंनस्पृशामित्वांवाभरतमेववा ॥ ३४ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ किंमारएवंकिमर्थमृतः किंभवेत् किमवस्थाभवेत् ॥ २६ ॥ २७ ॥ तदेवस्पष्टमाह भीताभीतेवेत्यर्थः
यद्वा अस्यामायासीतात्वात्तन्माययैववास्तवीभीतिः ॥ २८ ॥ तत्तरामवाक्यंन तस्यभयलेशाभावात् ॥ २९ ॥ किंतुम्रियमाणस्यराक्ष
सस्येदंवचः तदेवाह रामइति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

स्वबाहुभ्यामात्मानं वध्यमाना ताड्यमाना रुरोद कर्णौ पिधा यईदृशं पापमेषावदतीति तस्य श्रवणायोग्यत्वात् कर्णपिधानम् ॥ ३५ ॥ नाश

इत्युक्त्वा वध्यमाना सा स्वबाहुभ्यां रुरोद ह ॥ तच्छ्रुत्वा लक्ष्मणः कर्णौ पिधा यातीव दुःखितः ॥ ३५ ॥ मामे
वं भाषसे चंडि धिक्त्वां नाशमुपैष्यसि ॥ इत्युक्त्वा वनदेवीभ्यः समर्प्य जनकात्मजाम् ॥ ३६ ॥ ययौ दुःखा
तिसंविग्नो राममेव शनैः शनैः ॥ ततोऽतरं समालोक्य रावणो भिक्षुवेषधृक् ॥ ३७ ॥ सीतासमीपमगमत् स्फु
रदंडकमंडलुः ॥ सीतातमवलोक्या शुनत्वासंपूज्य भक्तितः ॥ ३८ ॥ कंदमूलफलादीनि दत्त्वा स्वागतम
ब्रवीत् ॥ मुने भुंक्ष्व फलादीनि विश्रमस्व यथा सुखम् ॥ ३९ ॥ इदानीमेव भर्ता मे ह्यागमिष्यति ते प्रियम् ॥
करिष्यति विशेषेण तिष्ठत्वं यदि रोचते ॥ ४० ॥ भिक्षुरुवाच ॥ कात्वं कमलपत्राक्षिको वा भर्ता तवानघे ॥
किमर्थमत्र ते वा सो वने राक्षससेविते ॥ ब्रूहि भद्रे ततः सर्वं स्ववृत्तांतं निवेदये ॥ ४१ ॥ सीतोवाच ॥ अयो
ध्याधिपतिः श्रीमान् राजा दशरथो महान् ॥ तस्य ज्येष्ठः सुतो रामः सर्वलक्षणलक्षितः ॥ ४२ ॥ तस्याहं धर्म
तः पत्नी सीता जनकनंदिनी ॥ तस्य भ्राता कनीयांश्च लक्ष्मणो भ्रातृवत्सलः ॥ ४३ ॥ पितुराज्ञां पुरस्कृत्य दंड
केवस्तुमागतः ॥ चतुर्दशसमास्त्वांतु ज्ञातुमिच्छामि मेव द ॥ ४४ ॥ भिक्षुरुवाच ॥ पौलस्त्यतनयोऽहं तुराव
णो राक्षसाधिपः ॥ त्वत्कामपरितप्तोऽहं त्वां नेतुं पुरमागतः ॥ ४५ ॥ मुनिवेषेण रामेण किं करिष्यसि मां भज ॥
भुंक्ष्व भोगान्मया सार्धं त्यज दुःखं वनोद्भवम् ॥ ४६ ॥ श्रुत्वा तद्वचनं सीता भीता किंचिदुवाच तम् ॥ यदे
वं भाषसे मां त्वं नाशमेप्यसिराघवात् ॥ ४७ ॥

मदर्शनम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ते प्रियं त्वद्योग्यातिथ्यकरणेनेति शेषः ॥ ४० ॥ ततः त्वद्वृत्तांतं श्रवणानंतरम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥
॥ ४३ ॥ ४४ ॥ त्वां पुरं स्वनगरं लंकारूपं नेतुमागत इत्यन्वयः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ यद्यस्मात् एवं भाषसे ततो राघवान्नाशमेप्यसि ॥ ४७ ॥

सहानुजोरामःआगमिष्यतीत्यन्वयः हरेःसिंहस्य शशकःक्षुद्रमृगः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ तत्ररावणस्वरूपम् नखैर्धरणींविदार्यभू
संबद्धायाश्चालयितुमशक्यत्वात् बाहुभिस्तामुद्धृत्यभुवः सकाशात्उपरिकृत्वा ॥ ५१ ॥ तोलयित्वाबाहुभ्यांभारमनुमीय ॥ ५२ ॥

आगमिष्यतिरामोऽपिक्षणंतिष्ठसहानुजः ॥ मांकोधर्षयितुंशक्तोहरेर्भार्याशशोयथा ॥ ४८ ॥ रामवाणै
र्विभिन्नस्त्वंपतिष्यसिमहीतले ॥ इतिसीतावचःश्रुत्वा रावणःक्रोधमूर्च्छितः ॥ ४९ ॥ स्वरूपंदर्शयामास
महापर्वतसन्निभम् ॥ दशास्यंविंशतिभुजंकालमेघसमद्युति ॥ ५० ॥ तद्दृष्ट्वावनदेव्यश्चभूतानिचवितत्र
सुः ॥ ततोविदार्यधरणींनखैरुद्धृत्यबाहुभिः ॥ ५१ ॥ तोलयित्वा रथेक्षिस्वाययौक्षिप्रंविहायसा ॥ हारा
महालक्ष्मणेतिरुदंतीजनकात्मजा ॥ ५२ ॥ भयोद्दिग्गमनादीनापश्यंतीभुवमेवसा ॥ श्रुत्वातक्रंदितंदीनं
सीतायाःपक्षिसत्तमः ॥ ५३ ॥ जटायुरुत्थितःशीघ्रंनगाग्रात्तीक्ष्णतुंडकः ॥ तिष्ठतिष्ठेतितंप्राहकोगच्छ
तिममाग्रतः ॥ ५४ ॥ मुषित्वा लोकनाथस्यभार्याशून्याहनालयात् ॥ शुनकोमंत्रपूतंत्वंपुरोडाशमिवा
ध्वरे ॥ ५५ ॥ इत्युक्त्वातीक्ष्णतुंडेनचूर्णयामासतद्रथम् ॥ बाहान्विभेदपादाभ्यांचूर्णयामासतद्धनुः ॥
॥ ५६ ॥ ततःसीतांपरित्यज्यरावणःखड्गमाददे ॥ चिच्छेदपक्षौसामर्षःपक्षिराजस्यधीमतः ॥ ५७ ॥
पपातकिंचिच्छेषेणप्राणेनभुविपक्षिराट् ॥ पुनरन्यरथेनाशुसीतामादायरावणः ॥ ५८ ॥ क्रोशंतीरामरा
मेतित्रातारंनाधिगच्छती ॥ हारामहाजगन्नाथमांनपश्यसिदुःखिताम् ॥ ५९ ॥

पश्यंतीआसीदितिशेषः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ मंत्रपूतंपुरोडाशंमुषित्वाशुनकइवलोकनाथस्यरामस्यभार्याहत्वाममाग्रतःकोगच्छतीत्यन्वयः ॥
॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ अन्यरथेनमायाकल्पितेनसीतामादायागच्छदितिशेषः ॥ ५८ ॥ क्रोशंतीसीता मांनपश्यसिमांकिनपश्यसीत्यर्थः
एवंविलोपतिशेषः ॥ ५९ ॥

॥ ६० ॥ ६१ ॥ जगामरावणइतिशेषः ॥ ६२ ॥ आभरणादिकंविमुच्यउत्तरीयार्धखंडेनबद्ध्वारामायकथयंत्वितिपर्वतेचिक्षेप अनेन
स्त्रीचरित्रस्याशक्यवक्तव्यतासूचिता ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ रहसिएकांतेगुप्तदेशे अनुपालयत् अन्वपालयदित्यर्थः अडभावआर्षः ॥ ६५ ॥

रक्षसानीयमानांस्वांभार्यामोचयराघव ॥ हालक्ष्मणमहाभागत्राहिमामपराधिनीम् ॥ ६० ॥ वाक्शरेण
हतस्त्वंमेक्षंतुमर्हसिदेवर ॥ इत्येवंक्रोशमानांतांरामागमनशंकया ॥ ६१ ॥ जगामवायुवेगेनसीतामा
दायसत्वरः ॥ विहायसानीयमानासीतापश्यदधोमुखी ॥ ६२ ॥ पर्वताग्रस्थितान्पंचवानरान्वारिजान
ना ॥ उत्तरीयार्धखंडेनविमुच्याभरणादिकम् ॥ ६३ ॥ बद्ध्वाचिक्षेपरामायकथयंत्वितिपर्वते ॥ ततःस
मुद्रमुल्लंघ्यलंकांगत्वासरावणः ॥ ६४ ॥ स्वांतःपुरेरहस्येतामशोकविपिनेऽक्षिपत् ॥ राक्षसीभिःप
रिवृतांमातृबुद्ध्याऽनुपालयत् ॥ ६५ ॥ कृशाऽतिदीनापरिकर्मवर्जितादुःखेनशुष्यद्दनाऽतिविह्वला ॥
हारामरामेतिविलप्यमानासीतास्थिताराक्षसवृंदमध्ये ॥ ६६ ॥ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वर
संवादेअरण्यकांडेसप्तमःसर्गः ॥ ७ ॥ ॥ रामोमायाविनंहत्वारक्षसंकामरूपिणम् ॥
प्रतस्थेस्वाश्रमंगंतुंततोदूराद्दर्शितम् ॥ १ ॥ आयातंलक्ष्मणंदीनंमुखेनपरिशुष्यता ॥ राघवश्चित्तयामा
सस्वात्मन्येवमहामतिः ॥ २ ॥ लक्ष्मणस्तन्नजानातिमायासीतांमयाकृताम् ॥ ज्ञात्वाप्येनंवंचयित्वाशो
चामिप्राकृतोयथा ॥ ३ ॥ यद्यहंविरतोभूत्वातूष्णींस्थास्यामिमंदिरे ॥ तदाराक्षसकोटीनांवधोपायःकथं
भवेत् ॥ ४ ॥

परिकर्मशरीरसंस्कारादि ॥ ६६ ॥ ॥ इतिश्रीमत्सक०सेतौअरण्यकांडेसप्तमःसर्गः ॥ ७ ॥ ॥ रामइति तंसी
तारक्षकत्वेनस्वयंस्थापितंलक्ष्मणमित्यर्थः ॥ १ ॥ स्वात्मनिस्वचित्ते ॥ २ ॥ मनुलक्ष्मणोयद्यपिनजानातितथाऽपित्वंजानास्येवतत्राह
ज्ञात्वाऽपीति ॥ ३ ॥ तादृशशोकफलमाह यद्यहमिति ॥ ४ ॥

असुरालयलंकाम् ॥ ९ ॥ नीत्वाप्राप्यअयोध्यायातागता एतत्किमर्थज्ञानगोपनंतत्राह ब्रह्मणाप्रार्थितोऽहंमनुष्यभावेनजातोऽस्मि
एवंचतद्भावसंरक्षणायैतदितिभावः ॥ ६ ॥ ननुरावणवधोत्तरंपुनरयोध्यागमनेनतत्रस्थानेनवानफलंतत्राह मनुष्यभावमिति भक्तमुक्तिरे

यदिशोचामितांदुःखसंतप्तःकामुकोयथा ॥ तदाक्रमेणानुचिन्वन्सीतांयास्येऽसुरालयम् ॥ रावणंसकुलंह
त्वासीतामग्नौस्थितांपुनः ॥ ५ ॥ मयैवस्थापितांनीत्वायाताऽयोध्यामतंद्रितः ॥ अहंमनुष्यभावेनजातोऽ
स्मिब्रह्मणाऽर्थितः ॥ ६ ॥ मनुष्यभावमापन्नःकिंचित्कालंवसामिकौ ॥ ततोमायामनुष्यस्यचरितंमेऽ
नुशृण्वताम् ॥ ७ ॥ मुक्तिःस्यादप्रयासेनभक्तिमार्गानुवर्तिनाम् ॥ निश्चित्यैवंतदादृष्ट्वालक्ष्मणंवाक्यम
ब्रवीत् ॥ ८ ॥ किमर्थमागतोऽसित्वंसीतांत्यक्त्वाममप्रियाम् ॥ नीतावाभक्षितावाऽपिराक्षसैर्जनका
त्मजा ॥ ९ ॥ लक्ष्मणःप्रांजलिःप्राहसीतायादुर्वचोरुदन् ॥ हालक्ष्मणेतिवचनंराक्षसोक्तंश्रुतंतया ॥
॥ १० ॥ त्वहाक्यसदृशंश्रुत्वामांगच्छेतित्वराब्रवीत् ॥ रुदतीसामयाप्रोक्तादेविराक्षसभाषितम् ॥ ने
दंरामस्यवचनंस्वस्थाभवशुचिस्मिते ॥ ११ ॥ इत्येवंसांत्वितासाध्वीमयाप्रोवाचमांपुनः ॥ यदुक्तंदुर्व
चोरामनवाच्यंपुरतस्तव ॥ १२ ॥ कर्णोपिधायनिर्गत्ययातोऽहंत्वांसमीक्षितुम् ॥ रामस्तुलक्ष्मणंप्राह
तथाऽप्यनुचितंकृतम् ॥ १३ ॥ त्वयास्त्रीभाषितंसत्यंकृत्वात्यक्त्वाशुभाननाम् ॥ नीतावाभक्षितावाऽ
पिराक्षसैर्नात्रसंशयः ॥ १४ ॥ इतिचिंतापरोरामःस्वाश्रमंत्वरितोययौ ॥ तत्रादृष्ट्वाजनकजांविललापा
तिदुःखितः ॥ १५ ॥ हाप्रियेकगताऽसित्वंनासिपूर्ववदाश्रमे ॥ अथवामद्विमोहार्थंलीलयाक्वविलीयसे ॥ १६

वतत्फलमितिभावः ॥ ७ ॥ ८ ॥ नीतावेति आवयोरसान्निध्येऽवश्यमेवमवस्थाप्राप्तेतिभावः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ मयासांत्विता
मांप्रोवाचेत्यन्वयः यदुक्तंसतियोतिशेषः ॥ १२ ॥ तथाऽपिस्त्रीस्वभावादेवंतदुक्तावपि ॥ १३ ॥ सत्यंकृत्वासत्यंमत्वेत्यर्थः यत्शुभाननां
त्यक्त्वाआगतंतदनुचितंकृतमित्यन्वयः ॥ १४ ॥ १५ ॥ मद्विमोहार्थंमममोहार्थंक्वचित्तविलीयसेकिमित्यर्थः ॥ १६ ॥

आचिन्वन् अन्वेषयन् कुतः कुत्रेत्यर्थः क्वचित् कुत्रेत्येव पाठः ॥ १७ ॥ मृगा इत्यादिसंबोधनानि न कुत्रचिद्दर्शयति शेषः ॥ १८ ॥ सर्वथा सर्वप्रकारेण पश्यन्नपि क्वापि देशेनापश्यत् यदानन्दस्तन्मयः सर्वशक्तिसमृद्धो वातामन्वशो च तदचलोऽप्यनुधावति तत्कर्तृकः शोकोऽचलकर्तृ कंधावनन्तदेतदाश्चर्यमिति भावः ॥ १९ ॥ निर्ममत्वादिगुणोऽपि ममजायेति विललाप मायागृहीतमनुष्यत्वस्य लोकानसत्यत्वेन प्रत्याययि

इत्याचिन्वन् न सर्वनापश्यज्जानकीं तदा ॥ वनदेव्याः कुतः सीतां ब्रुवंतु ममवल्लभाम् ॥ १७ ॥ मृगाश्च पक्षिणो वृक्षादर्शयंतु मम प्रियाम् ॥ इत्येवां विलपन्नेव रामः सीतां न कुत्रचित् ॥ १८ ॥ सर्वज्ञः सर्वथा क्वापि नापश्यद्रघुनन्दनः ॥ आनन्दोऽप्यन्वशो च तामचलोऽप्यनुधावति ॥ १९ ॥ निर्ममो निरहंकारोऽप्यखंडा नंदरूपवान् ॥ ममजायेतिसीतेति विललापातिदुःखितः ॥ २० ॥ एवं मायामनुचरन्नसक्तोऽपि रघूत्तमः ॥ आसक्त इव मूढानां भातितत्त्वविदां न हि ॥ २१ ॥ एवं विचिन्वन् सकलं वनं रामः सलक्ष्मणः ॥ भग्नं रथं छत्रं चापं कूर्चं पतितं भुवि ॥ २२ ॥ दृष्ट्वा लक्ष्मणमाहेदं पश्य लक्ष्मणकेनचित् ॥ नीयमानां जनकजां तं जित्वा न्योजहारताम् ॥ २३ ॥ ततः कंचिद्भुवो भागं गत्वा पर्वतसन्निभम् ॥ रुधिराक्तवपुर्दृष्ट्वा रामो वाक्यमथा ब्रवीत् ॥ २४ ॥ एष वै भक्षयित्वा तां जानकीं शुभदर्शनाम् ॥ शेते विविक्तेऽति तृप्तः पश्य हन्मिनि शाचरम् ॥ २५ ॥ चापमानय शीघ्रं मे बाणं च रघुनन्दन ॥ तच्छ्रुत्वा रामवचनं जटायुः प्राह भीतवत् ॥ २६ ॥ मां नमारय भद्रं ते म्रियमाणं स्वकर्मणा ॥ अहं जटायुस्ते भार्याहारिणं समनुद्रुतः ॥ २७ ॥ रावणं तत्र युद्धं मेव भूवारिविमर्दन ॥ तस्य वाहान् रथं चापं छित्वाऽहं तेन घातितः ॥ २८ ॥

तुमिति भावः अतिदुःखितः स इव ॥ २० ॥ तदेवाह एवमिति आसक्तोऽपि आसक्तिरहितोऽपि ॥ २१ ॥ छत्रचापमित्यत्र भग्नमित्यनुकर्षः ॥ २२ ॥ नीयमानां जनकजां दृष्ट्वाऽन्यस्तं जित्वा तां जहार तच्चिह्नमिदं पश्येत्यन्वयः ॥ २३ ॥ पर्वतसन्निभं तत्सदृशं रुधिराक्तवपुरित्कर्मधारयः ॥ २४ ॥ विविक्ते एकांते ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ रावणमिति पूर्वान्वाये छित्वा स्थितोऽहमित्यन्वयः ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ म्रियमाणेनमे मयेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ पुनःस्पृशेत्यन्वयः येनस्पर्शेनतेपदंयास्यामीत्यन्वयः
॥ ३५ ॥ स्मयन्पक्षिणोप्येवंपराक्रमएवंज्ञानमित्याश्चर्यवान् ॥ ३६ ॥ बंधुवदनुशोचित्वाअनेनतिरश्चामपिप्रीत्यादाहौचित्यामितिद

पतितोऽस्मिजगन्नाथप्राणांस्त्यक्ष्यामिपश्यमाम् ॥ तच्छ्रुत्वा राघवो दीनकंठप्राणंददर्शह ॥ २९ ॥ हस्ता
भ्यांसंस्पृशन् रामो दुःखाश्रुतलोचनः ॥ ३० ॥ जटायो ब्रूहि मे भार्या केन नीता शुभानना ॥ मत्कार्यार्थं ह
तोऽसित्वमतो मे प्रियबांधवः ॥ ३१ ॥ जटायुः सन्नयावाचा वक्राद्रक्तं समुद्गमन् ॥ उवाच रावणो रामराक्ष
सो भीमविक्रमः ॥ ३२ ॥ आदाय मैथिलीं सीतां दक्षिणाभिमुखो ययौ ॥ इतो वक्तुं न मे शक्तिः प्राणांस्त्यक्ष्या
मितेऽग्रतः ॥ ३३ ॥ दिष्ट्या दृष्टोऽसिरामत्वं म्रियमाणेन मेऽनघ ॥ परमात्माऽसि विष्णुस्त्वं मायामनुजरू
पवृक् ॥ ३४ ॥ अंतकालेऽपि दृष्ट्वा त्वां मुक्तोऽहं रघुसत्तम ॥ हस्ताभ्यां स्पृशामां राम पुनर्यास्यामि ते पदम् ॥
॥ ३५ ॥ तथेति रामः पस्पर्शतदंगं पाणिना स्मयन् ॥ ततः प्राणान्पस्तिज्य जटायुः पतितो भुवि ॥ ३६ ॥ रा
मस्तमनुशोचित्वा बंधुवत्साश्रुलोचनः ॥ लक्ष्मणेन समानाद्य काष्ठानि प्रददाहतम् ॥ ३७ ॥ स्नात्वा दुःखे
न रामोऽपि लक्ष्मणेन समान्वितः ॥ हत्वा वने मृगं तत्र मांसखंडान्समंततः ॥ ३८ ॥ शादले प्राक्षिपद्रामः पृ
थक्पृथगनेकधा ॥ भक्षंतु पक्षिणः सर्वे तृप्तो भवतु पक्षिराट् ॥ ३९ ॥ इत्युक्त्वा राघवः प्राह जटायो गच्छ म
त्पदम् ॥ मत्सारूप्यं भज स्वाद्य सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ ४० ॥ ततोऽनंतरमेवासौ दिव्यरूपधरः शुभः ॥
विमानवरमारुह्य भास्वरं भानुसन्निभम् ॥ ४१ ॥ शंखचक्रगदापद्मकिरीटवरभूषणैः ॥ द्योतयन् स्वप्रका
शेन पीतांबरधरोऽमलः ॥ ४२ ॥ चतुर्भिः पार्षदैर्विष्णोस्तादृशैरभिपूजितः ॥ स्तूयमानो योगिगणैराममा
भाष्यसत्वरः ॥ कृतांजलिपुटो भूला तुष्टावरघुनंदनम् ॥ ४३ ॥

शितम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ भक्षंतु भक्षयंतु ॥ ३९ ॥ इत्युक्त्वा इति संकल्प्य ॥ ४० ॥ ४१ ॥ द्योतयन् आफलाभिः शेषः ॥ ४२ ॥
राममाभाष्य रामं संबोध्य ॥ ४३ ॥

अगणितगुणं अनंतशक्तित्वात् अप्रमेयदेशकालापरिच्छेदसंयमो नाशः आदिना जन्म उपरमः शांतिरेव परमा शोभा यस्मिन् तम् ॥ ४४ ॥
निरवधिसुखमृतदतिरिक्तेषु ब्रह्मातिषु सुखं सा त्रिकमिति भावः इन्दिरालक्ष्मीस्तत्कटाक्षायस्मिन् तम् क्षपितेति सुरेंद्रादिसेवाप्रीतेन येन तदीयदुः
खं क्षपितमित्यर्थः ॥ ४५ ॥ ईहितप्रदानं भक्तेः हेतुप्रदानस्वभावम् सुरागमूलेशो भनो रागः प्रीतिस्तस्य मूलमाश्रयश्चित्तं तत्र कृतस्थानम् ॥

जटायुर्वाच ॥ अगणितगुणमप्रमेयमाद्यं सकलजगत्स्थितिसंयमादिहेतुम् ॥ उपरमपरमंपरात्मभूतंसत
तमहंप्रणतोऽस्मिरामचंद्रम् ॥ ४४ ॥ निरवधिसुखमिन्दिराकटाक्षं क्षपितसुरेंद्रचतुर्मुखादिदुःखम् ॥
नरवरमनिशं नतोऽस्मिरामं वरदमहं वरचापबाणहस्तम् ॥ ४५ ॥ त्रिभुवनकमनीयरूपमीड्यं रविशतभासु
रमीहितप्रदानम् ॥ शरणदमनिशं सुरागमूले कृतनिलयं रघुनंदनं प्रपद्ये ॥ ४६ ॥ भवविपिनदवाग्निनामधे
यं भवमुखदैवतदैवतंदयालुम् ॥ दनुजपतिसहस्रकोटिनाशं रवितनया सदृशं हरिं प्रपद्ये ॥ ४७ ॥ अविरतभ
वभावनातिदूरं भवविमुखैर्मुनिभिः सदैव दृश्यम् ॥ भवजलधिसुतारणांघ्रिपोतं शरणमहं रघुनंदनं प्रपद्ये ॥
॥ ४८ ॥ गिरिशगिरिसुता मनोनिवासं गिरिवरधारिणमीहिताभिरामम् ॥ सुरवरदनुजेंद्रसेवितांघ्रिसुरवरदं
घुनायकं प्रपद्ये ॥ ४९ ॥ परधनपरदारवर्जितानापरगुणभूतिषु तुष्टमानसानाम् ॥ परहितनिरतात्मनां सु
सेव्यं रघुवरमंबुजलोचनं प्रपद्ये ॥ ५० ॥ स्मितरुचिरविकासिताननाब्जमति सुलभं सुरराजनीलनीलम् ॥
सितजलरुहचारुनेत्रशोभं रघुपतिमीशगुरोर्गुरुं प्रपद्ये ॥ ५१ ॥

॥ ४६ ॥ भवविपिनस्य दवाग्निभूतं नामधेयं यस्य तम् रवितनयाय मुना तत्सदृशं तद्वर्णम् ॥ ४७ ॥ अविरतं भवस्य संसारस्य भावनायेषां
तेषामतिदूरः भवसमुद्रस्य सुतारणं घ्निरूपः पोतो यस्य तम् ॥ ४८ ॥ गिरिशः शिवः गिरिसुता पार्वती तयोर्मनसि निवासो यस्य तम् गिरिवर
धारिणम् अयमेव कृष्णो भावीति भावः ईहितैश्चेष्टितैरभिराममभिरामचेष्टितमितियावत् सुराणां वरदम् ॥ ४९ ॥ परगुणादिषु तुष्टमीर्ष्या
रहितं मानसं येषाम् ॥ ५० ॥ स्मितेनेषद्भासेन रुचिरं विकासितमाननाब्जं यस्य सुरराजनीलं इंद्रनीलमणिः ईशगुरोर्ब्रह्मणः ॥ ५१ ॥

ययैकोऽपिराविरुदपात्रेष्वनेकइव एवमेकोऽपित्वंगुणभेदाद्व्यादिसंज्ञकः अमरपतिरिंद्रस्तस्यस्तुतिपात्रंतत्कृतस्तुतिविषयमित्यर्थः रतिपतिः
कामः ततोऽपिशतकोटिगुणसुंदरमंगयस्य शतपथोमाध्यंदिनानांब्राह्मणंतद्रोचरयातत्रोक्तप्रकारयाभावनयाऽविदूरं लभ्यमितियावत् तदेवा

॥ ५० ॥

हरिकमलजशंभुरूपभेदात्त्वमिहविभासिगुणत्रयानुवृत्तः ॥ रविरिवजलपूरितांदपात्रेष्वमरपतिस्तुतिपात्र
मीशमीडे ॥ ५२ ॥ रतिपतिशतकोटिसुंदरांगशतपथगोचरभावनाविदूरम् ॥ यतिपतिहृदये सदाविभा
तरघुपतिमार्तिहरंप्रभुंप्रपद्ये ॥ ५३ ॥ इत्येवंस्तुवतस्तस्यप्रसन्नोऽभूद्रघूत्तमः ॥ उवाचगच्छभद्रं ते ममवि
ष्णोः परंपदम् ॥ ५४ ॥ शृणोति यद्दंस्तोत्रं लिखेद्धानियतः पठेत् ॥ स याति ममसारूप्यं मरणे मत्स्मृतिल
भेत् ॥ ५५ ॥ इति राघवभाषितं तदा श्रुतवान् हर्षसमाकुलो द्विजः ॥ रघुनंदनसाम्यमास्थितः स प्रययौ ब्रह्म
सुपूजितं पदम् ॥ ५६ ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे अरण्यकांडे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥
ततो रामो लक्ष्मणेन जगाम विपिनांतरम् ॥ पुनर्दुःखं समाश्रित्य सीतान्वेषणतत्परः ॥ १ ॥ तत्राद्भुतसमा
कारो राक्षसः प्रत्यदृश्यत ॥ वक्षस्येव महावक्रश्चक्षुरादिविवर्जितः ॥ २ ॥ बाहू योजनमात्रेण व्यापृतौ तस्य र
क्षसः ॥ कबंधो नाम दैत्येन्द्रः सर्वसत्त्वविहिंसकः ॥ ३ ॥ तद्बाह्वोर्मध्यदेशेतौ चरंतौ रामलक्ष्मणौ ॥ ददर्श
तुर्महासत्त्वं तद्बाहुपरिवेष्टितौ ॥ ४ ॥ रामः प्रोवाच विहसन्पश्य लक्ष्मण राक्षसम् ॥ शिरःपादविहीनोऽयं य
स्य वक्षसि चाननम् ॥ ५ ॥

ह यतिपतीत्यादि ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ब्रह्मसुपूजितं पदं वैकुण्ठम् ॥ ५६ ॥ इति श्रीम० सेतौ अरण्यकांडे अ
ष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ ॥ विपिनांतरमन्यद्वनम् दुःखं समाश्रित्याभिनीय ॥ १ ॥ अद्भुतसमाकारः आश्चर्याकृतिः
महद्वक्रं यस्य सः ॥ २ ॥ व्यापृतौ व्यापारवंतौ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

संकलितौ प्राप्तौ ॥ ६ ॥ नौ आवाम् ॥ ७ ॥ छिद्यां छिद्यावदित्यर्थः आर्षमेकवचनम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ मद्बाहुच्छेदसमर्थौ लोके भूलोके कु
तः असंभावितावेव तथादिविविद्यमानेषु देवेष्वपि असंभाविता तद्युवांकावित्याश्चर्येण प्रश्नः ॥ १० ॥ ११ ॥ अहं रामस्तस्य पुत्र इत्यन्वयः

बाहुभ्यां लभ्यते यद्यत्तत्तद्भक्षन् स्थितो ध्रुवम् ॥ आवामप्येतयोर्बाह्वोर्मध्ये संकलितौ ध्रुवम् ॥ ६ ॥ गंतुम
न्यत्र मार्गो न दृश्यते रघुनंदन ॥ किं कर्तव्यमिति तस्माभिरिदानीं भक्षयेत्सनौ ॥ ७ ॥ लक्ष्मणस्तमुवाचे दं किं
विचारेण राघव ॥ आवामेकैकमव्यग्रौ छिद्यां रक्षोभुजौ ध्रुवम् ॥ ८ ॥ तथेति रामः खड्गेन भुजं दक्षिणमच्छि
नत् ॥ तथैवलक्ष्मणो वामां चिच्छेद भुजमंजसा ॥ ९ ॥ ततोऽतिविस्मितो दैत्यः कौयुवांसुरपुंगवौ ॥ मद्बा
हुच्छेदकौ लोके दिवि देवेषु वा कुतः ॥ १० ॥ ततोऽब्रवीद्धसने वरामो राजीवलोचनः ॥ अयोध्याधिपतिः
श्रीमान् राजा दशरथो महान् ॥ ११ ॥ रामोऽहं तस्य पुत्रोऽसौ भ्राता मेलक्ष्मणः सुधीः ॥ मम भार्या जनक
जासीता त्रैलोक्यसुंदरी ॥ १२ ॥ आवां मृगयायाता तदा केनापि रक्षसा ॥ नीतां सीतां विचिन्वंतौ चाग
तौ घोरकानने ॥ १३ ॥ बाहुभ्यां वेष्टिता व्रतवप्राणरिरक्षया ॥ छिन्नौ तव भुजौ त्वंचको वा विकट रूपधृक्
॥ १४ ॥ कबंध उवाच ॥ धन्योऽहं यदि रामस्त्वं मागतोऽसि ममांतिकम् ॥ पुरा गंधर्वराजोऽहं रूपयौवनद
र्पितः ॥ १५ ॥ विचरं लोकमखिलं वरनारी मनोहरः ॥ तपसा ब्रह्मणो लब्धमवध्यत्वं रघूत्तम ॥ १६ ॥ अ
ष्टावक्रं मुनिं दृष्ट्वा कदाचिदहं संपुरा ॥ क्रुद्धोऽसावाह दुष्टत्वं राक्षसो भवदुर्मते ॥ १७ ॥

॥ १२ ॥ मृगयामृगयासत्तयायातौ दूरयातावित्यर्थः रक्षसानीतां सीतां विचिन्वंतावित्यन्वयः ॥ १३ ॥ अत्र तव बाहुभ्यां वेष्टितौ जा
तौ प्राणरिरक्षया तव भुजौ छिन्नौ स्ववृत्तांतमुक्त्वा तद्वृत्तांतं पृच्छति त्वंचक इति ॥ १४ ॥ १५ ॥ वरनार्यः उत्तमस्त्रियः अवध्यत्वं लब्धं मये
तिशेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ तेनयदातेबाहूछिद्येतेतदाशापाद्भिनिर्मुक्तोभविष्यसीतिसंबंधः ॥ १९ ॥ २० ॥ कदाचिदिति राक्षसतनुप्राप्त्यनंतरमिति शेषः ॥ २१ ॥ तदावज्जेणताडनेशिरःकुक्षिगतम् पादौचगतौनष्टाविष्यनुकर्षः ॥ २२ ॥ २३ ॥ इतोव्रजेति ऊरुभ्यामेवरिंगान्निति शेषः ॥

अष्टावक्रःपुनःप्राह्वंदितोमेदयापरः ॥ शापस्यांतंचमेप्राहतपसाद्यांतितप्रभः ॥ १८ ॥ त्रेतायुगेदाशर
थिर्भूत्वानारायणःस्वयम् ॥ आगमिष्यतितेबाहूछिद्येतेयोजनायतौ ॥ १९ ॥ तेनशापाद्भिनिर्मुक्तोभविष्य
सियथापुरा ॥ इतिशप्तोऽहमद्राक्षंराक्षसीतनुमात्मनः ॥ २० ॥ कदाचिद्देवराजानमभ्यद्रवमहंरुषा ॥
सोऽपिवज्जेणमांरामशिरोदेशोऽभ्यताडयत् ॥ २१ ॥ तदाशिरोगतंकुक्षिपादौचरघुनंदन ॥ ब्रह्मदत्तवरान्मृ
त्युर्नाभून्मेवज्जताडनात् ॥ २२ ॥ मुखाभावेकथंजीवेदयमित्यमराधिपम् ॥ ऊचुःसर्वेदयाविष्टामांवि
लोक्यास्यवर्जितम् ॥ २३ ॥ ततोमांप्राहमघवाजठरेतेमुखंभवेत् ॥ बाहूतेयोजनायामौभविष्यतइतो
व्रज ॥ २४ ॥ इत्युक्तोऽत्रवसन्नित्यंबाहुभ्यांवनगोचरान् ॥ भक्षयाम्यधुनाबाहूखंडितौमेल्वयाऽनघ ॥
॥ २५ ॥ इतःपरंमांश्वभ्रास्येनिक्षिपाग्रीधनावृते ॥ अग्निनादह्यमानोऽहंत्वयारघुकुलोत्तम ॥ २६ ॥
पूर्वरूपमनुप्राप्यभार्यामार्गवदामिते ॥ इत्युक्तेलक्ष्मणेनाशुश्वभ्रंनिर्मायतत्रतम् ॥ २७ ॥ निक्षिप्यप्रादह
त्काष्ठैस्ततोदेहात्समुत्थितः ॥ कंदर्पसदृशाकारःसर्वाभरणभूषितः ॥ २८ ॥ रामंप्रदक्षिणंकृत्वासाष्टांगं
प्राणिपत्यच ॥ कृतांजलिरुवाचेदंभक्तिगद्गदयागिरा ॥ २९ ॥

॥ २४ ॥ बाहुभ्यांगृहीत्वेतिशेषः ॥ २५ ॥ श्वभ्रास्येगर्तोपरिभागे अग्रीधनावृतेअग्नियुक्तेधनावृते ॥ २६ ॥ भार्यामार्गंभार्यालाभोपा
यम् ॥ २७ ॥ ततोदेहात् दह्यमानदेहादित्यर्थः कंदर्पसदृशःपुरुषउत्थितइत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥

अतिसंभ्रमात् अत्यादरात् अनंतदेशापरिच्छेद्यम् अनोद्यंत आद्यंतरहितम् तेन कालापरिच्छेद्यत्वमुक्तम् मनोवाचा मिति यतो वाचो निवर्तते
अप्राप्य मनसा सह इति श्रुतेः ॥ ३० ॥ देहद्वयं हिरण्यगर्भविराड् रूपं स्थूलं सूक्ष्मं च ततो विलक्षणं दृग्रूपं केवलज्ञानरूपं ते सूक्ष्मं रूपं तदव्यक्तं सर्वथा
योगेभिर्दुर्ज्ञेयम् इतरत् सर्वजडम् यतो जगज्जडे दृश्यत्वादित्यनुमानमनेन सूचितम् विस्तरस्त्वस्मद्गुरुभिर्व्याससूत्रवृत्तौ प्रपञ्चितः व्यतिरिक्तं न
उत्वात्त्वत्तोभिन्नं मनस्त्वांकथं जानीयादित्यर्थः ॥ ३१ ॥ बुद्धिश्चित्तं तत्रात्मा भास आत्मप्रतिबिम्बस्तयो रैक्यं भेदानवभासस्तद्विषयो जीवः
बुद्ध्यादीनां जडानां साक्षी अंतर्गामी ब्रह्मैव शुद्धं चैतन्यम् यतो निर्विषये वाङ्मनसयोरगोचरे तस्मिन्निदमाखिलं जगत् अज्ञानवशान्निर्विकारेत्वायि
आरोप्यते हिरण्यगर्भः सूक्ष्मदेहम् सकललिंगदेहसमष्टिरूपत्वात्तस्येति भावः सकलस्थूलसमष्टिर्विराडिति भावः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ध्यातॄणां

गंधर्व उवाच ॥ स्तोतुमुत्सहते मेऽद्य मनो रामाति संभ्रमात् ॥ त्वामनंतमनाद्यंतमनो वाचामगोचरम् ॥ ३० ॥
सूक्ष्मं ते रूपमव्यक्तं देहद्वयविलक्षणम् ॥ दृग्रूपमितरत्सर्वदृश्यं जडमनात्मकम् ॥ तत्कथं त्वां विजानीयाद्व्य
तिरिक्तं मनः प्रभो ॥ ३१ ॥ बुद्ध्यात्मा भास यो रैक्यं जीव इत्याभिधीयते ॥ बुद्ध्यादिसाक्षी ब्रह्मैव तस्मिन्निर्विष
येऽखिलम् ॥ ३२ ॥ आरोप्यते ज्ञानवशान्निर्विकारेऽखिलात्मनि ॥ हिरण्यगर्भस्ते सूक्ष्मं देहं स्थूलं विराट् स्मृ
तम् ॥ ३३ ॥ भावनाविषयो रामसूक्ष्मं ते ध्यातृमंगलम् ॥ भूतं भव्यं भविष्यच्च यत्रेदं दृश्यते जगत् ॥ ३४ ॥
स्थूलं ऽडकोशे देहे ते महदादिभिरावृते ॥ सप्तभिरुत्तरगुणैर्वैराजोधारणाश्रयः ॥ ३५ ॥

गलं स्वपदप्रदत्वात् अतस्ते सूक्ष्मभावनाविषयः हृदयपुंडरीकादौ ध्येयमिति यावत् यद्विषयभावनायां सिद्धायां भूतभविष्यवर्तमानसर्वपदार्थज्ञानं
संभवतीत्याह भूतमित्यादि भव्यवर्तमानम् ॥ ३४ ॥ अडकोशरूपो भगवतो विराट् देहस्तत्र महदादिभिरावृते इति अत्रेयं पौराणिकसांख्यसंम
ताप्रक्रिया स्वव्याप्याहंकारावरणादशगुणितं महत्तत्त्वं ब्राह्मणावरणम् तन्मध्ये ऽहंकारावरणम् तदपि स्वव्याप्यव्योमावरणादशगुणितम् त
न्मध्ये व्योमावरणम् तस्य दशगुणितस्य मध्ये वाय्वावरणम् तस्यापि दशगुणितस्य मध्ये तेजआवरणम् तेजसो दशगुणितस्य मध्ये जलावरणम्
जलस्य दशगुणितस्य मध्ये पृथिव्यावरणम् तस्यापि दशगुणायामध्ये पृथिवी तेज उद्धूतमंडम् तस्यापि दशगुणस्यां डस्य मध्ये चतुर्दशभुवनात्मकं स्व
यं भुवः स्थूलं शरीरम् स्वयं भू संकल्पादेव जायते इति तदाह सप्तभिरुत्तरगुणैरिति उत्तरदशगुणैः स्वस्वांतर्गतापेक्षयेत्यर्थः सधारणाश्रयः भू
मध्यदेशेषु भावनाश्रय इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

तदेवविराड् रूपं ध्यानयोग्यं दर्शयति त्वमेवेति सर्वकैवल्यमन्ते प्राप्यं वास्त्वित्यर्थः लोकास्तेऽवयवा इति सामान्यत उक्त्वा तदेव विशेषेणाह पातालमित्यादि पातालं सप्तमोऽधोलोकः ॥ ३६ ॥ तलातलमितीर्यत इत्यस्य गुल्फोर्ध्वजान्वधोभाग इति शेषः ॥ ३७ ॥ अतलं चेत्यस्योर्वोर्ध्वजघनाधोभाग इति शेषः नभेरधोभागं जघनं तन्महीपृथ्वीत्यर्थः नभोभुवर्लोकोऽत्र ज्योतीषिस्वर्गलोकोऽत्र महर्महर्लोकः ॥ ३८ ॥ तपस्त

त्वमेव सर्वकैवल्यं लोकास्तेऽवयवाः स्मृताः ॥ पातालं ते पादमूलं पार्ष्णिस्तव महातलम् ॥ ३६ ॥ रसातलं ते गुल्फौ तु तलातलमितीर्यते ॥ जानुनी सुतलं राम ऊरूते वितलं तथा ॥ ३७ ॥ अतलं च महीरामजघनं नाभिगं नभः ॥ उरःस्थलं ते ज्योतीषिः ग्रीवाते मह उच्यते ॥ ३८ ॥ वदनं जनलोकस्ते तपस्ते शंखदेशगम् ॥ सत्यलोकोऽधुश्चेष्टशीर्षण्यास्ते सदा प्रभो ॥ ३९ ॥ इंद्रादयो लोकपाला बाहवस्ते दिशः श्रुती ॥ अश्विनौ नासिके रामवक्त्रं तेऽग्निरुदाहृतः ॥ ४० ॥ चक्षुस्ते सविताराम मनश्चंद्र उदाहृतः ॥ भ्रूमंग एव कालस्ते बुद्धिस्ते वाक्पतिर्भवेत् ॥ ४१ ॥ रुद्रोऽहंकाररूपस्ते वाचश्छंदांसि तेऽव्यय ॥ यमस्ते द्रंष्टृ देशस्थो नक्षत्राणि द्विजालयः ॥ ४२ ॥ हासो मोहकरी माया सृष्टिस्ते पांगमोक्षणम् ॥ धर्मः पुरस्तेऽधर्मश्च पृष्ठभाग उदीरितः ॥ ४३ ॥ निमिषो न्मेषणो रात्रिर्दिवा चैव रघूत्तम ॥ समुद्राः सप्त ते कुक्षिर्नाड्यो नद्यस्तव प्रभो ॥ ४४ ॥

पोलोकः ॥ ३९ श्रुती श्रोत्रे ॥ ४० ॥ कालो निमेषादिर्द्विपरार्धांतः वाक्पतिर्वृहस्पतिः ॥ ४१ ॥ अहंकारश्चित्तम् छंदांसि वेदास्ते वाचः वागित्यर्थः दंष्ट्रदेशस्थो दंष्ट्रादेशस्थ इत्यर्थः ह्रस्वार्धः द्विजालयो दंतपंक्तयः ॥ ४२ ॥ मोहकरी सकलजनमोहकरी ॥ ४३ ॥ निमिषो रात्रिरुन्मेषणं दिवा सप्तसमुद्राः कुक्षिस्तव नद्यस्तव नाड्यः ॥ ४४ ॥

वृष्टिस्तवरेतः ज्ञानशक्तिस्तवमहिमासर्वतआधिक्यम् त्वत्तुल्याज्ञानशक्तिर्नान्यत्रेतिभावः ॥ ४५ ॥ अतआधिक्यमन्यत्किंचननहिकिमपि
नेत्यर्थः ॥ ४६ ॥ सरोमपुलकइत्यनेनप्रेमरसलक्षणमुक्तम् येनगात्रेसरोमपुलकतासप्रेमरसः इदमेभूयाछब्धंचमानश्यात्वितीच्छाप्रेमेत्याहुः
॥ ४७ ॥ अयंजीवोयदातेस्थूलरूपभावकोभवतितदैवतस्यमुक्तिःस्याद्रवेदित्यर्थः तत्स्थूलभावनमप्यास्तांयद्यशक्यंतदातिष्ठतु तदेवतद्रूप

रोमाणिवृक्षौषधयोरेतोवृष्टिस्तवप्रभो ॥ महिमाज्ञानशक्तिस्तेएवंस्थूलंवपुस्तव ॥ ४५ ॥ यदस्मिन्स्थू
लरूपेतेमनःसंधार्यतेनरैः ॥ अनायासेनमुक्तिःस्यादतोऽन्यन्नहिकिंचन ॥ ४६ ॥ अतोऽहंरामरूपंतेस्थू
लमेवानुभावये ॥ यस्मिन्ध्यातेप्रेमरसःसरोमपुलकोभवेत् ॥ ४७ ॥ तदैवमुक्तिःस्याद्रामयदातेस्थूलभा
वकः ॥ तदप्यास्तांतैवाहमेतद्रूपंविचिंतये ॥ ४८ ॥ धनुर्बाणधरंश्यामंजटावलकलभूषितम् ॥ अपीच्यवय
संसीतांविचिन्वंतंसलक्ष्मणम् ॥ ४९ ॥ इदमेवसदामेस्यान्मानसेरघुनंदन ॥ सर्वज्ञःशंकरःसाक्षात्पा
र्वत्यासहितःसदा ॥ ५० ॥ त्वद्रूपमेवंसततंध्यायन्नास्तेरघूत्तम ॥ मुमूर्षूणांसदाकाश्यांतारकंब्रह्मवाच
कम् ॥ ५१ ॥ रामरामेत्युपदिशन्सदासंतुष्टमानसः ॥ अतस्त्वंजानकीनाथपरमात्मासुनिश्चितः ॥ ५२ ॥
सर्वेतेमाययामूढास्त्वांनजानंतितत्त्वतः ॥ नमस्तेरामभद्रायवेधसेपरमात्मने ॥ ५३ ॥ अयोध्याधिपतेतु
भ्यंनमःसौमित्रिसौवित ॥ त्राहित्राहिजगन्नाथमांमायानावृणोतुते ॥ ५४ ॥

मेवाहंविचिंतयिष्यामि ॥ ४८ ॥ तद्रूपमाह धनुरिति अपीच्यवयसंतारुण्यवयस्कम् ॥ ४९ ॥ एतद्रूपध्यानप्रार्थनेहेतुमाह सर्वज्ञइ
त्यादि एंवत्त्वद्रूपंअनुपदोक्तंधनुरित्यादि एंवचशंकरध्येयत्वादेतद्रूपध्यानप्रार्थनमितिभावः ॥ ५० ॥ ननुमनुष्यस्यममकिमेतत्प्रार्थ्यतेइ
त्याशंकायांतस्यपरमात्मत्वंयुक्त्यासाश्रयति मुमूर्षूणामिति तारकंब्रह्मतत्त्वमस्यादिप्रतिपाद्यंतस्यवाचकंप्रतिपादकम् ॥ ५१ ॥ रमंतेयो
गिनोऽत्रेतिव्युत्पत्त्येतिभावः ॥ ५२ ॥ त्वांनजानंतिपरमात्मत्वेनेत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

योगिभिरनेनैव देहेन योगबलाद्गम्यं स्वर्लोकम् ॥ १५ ॥ नित्यानुभवानुमेयं नित्यं योऽनुभवो ज्ञानं तत्तद्वस्तु विषयं तेनानुमेयम् तदुक्तं भगवद्गति-
याम् सर्वस्य चाहं हृदिसाक्षाविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं चेति ॥ १६ ॥ ॥ इति श्रीमत्संसेतौ अरण्यकांडेन वमः सर्गः ॥ ९ ॥ ॥
प्रयास्यन् स्वस्थानमिति शेषः पुरोभागे दृश्यमाने आश्रमे त्वच्चरणभक्तिमार्गविशारदाश्वरी आस्ते ॥ १ ॥ सा ते सर्वसीता वा स्थितिस्था वंत त्प्रा-
प्त्युपायं चेत्पर्यः ॥ २ ॥ विष्णोः पदं स्वर्लोकम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ अचिरेण शीघ्रम् ॥ ५ ॥ पादयोरग्रे तदंत्यभागे स्वासने शोभने आसने ॥

राम उवाच ॥ तुष्टोऽहं देवगंधर्वभक्त्यास्तुत्याचतेऽनघ ॥ याहि मे परमं स्थानं योगिगम्यं सनातनम् ॥ ५५ ॥
जपांतियेनित्यमनन्यबुद्ध्या भक्त्या त्वदुक्तं स्तवमागमोक्तम् ॥ तेऽज्ञानसंभूतभवं विहाय मां यांति नित्यानुभ-
वानुमेयम् ॥ ५६ ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे अरण्यकांडेन वमः सर्गः ॥ ९ ॥ ॥
लब्ध्वा वरं सगंधर्वः प्रयास्यन् राममब्रवीत् ॥ शवर्यास्ते पुरोभागे आश्रमे रघुनंदन ॥ १ ॥ भक्त्या त्वत्पादक-
मले भक्तिमार्गविशारदा ॥ तां प्रयाहि महाभाग सर्वं ते कथयिष्याति ॥ २ ॥ इत्युक्त्वा प्रययौ सोऽपि विमानेना-
र्कवर्चसा ॥ विष्णोः पदं रामनामस्मरणे फलमीदृशम् ॥ ३ ॥ त्यक्त्वा तद्विपिनं घोरं सिंहव्याघ्रादिदूषितम् ॥
शनैरथाश्रमपदं शवर्योरघुनंदनः ॥ ४ ॥ शबरीराममालोक्य लक्ष्मणेन समन्वितम् ॥ आयांत माराद्धर्षेण
प्रत्युत्थायाचिरेण सा ॥ ५ ॥ पतित्वा पादयोरग्रे हर्षपूर्णश्रुलोचना ॥ स्वागतेनाभिनंद्याथ स्वासने सन्न्य-
वेशयत् ॥ ६ ॥ रामलक्ष्मणयोः सन्न्य कपादौ प्रक्षाल्य भक्तितः ॥ तज्जलेनाभिषिच्य आंगमथार्घ्या-
दिभिरादृता ॥ ७ ॥

॥ ६ ॥ आदृता अर्घ्यादिभिस्तद्रूपया सपर्यया पूजासामग्र्यारामं संपूज्य रामार्थसंगृहीतानि दिव्यानि फलानि रामायददावित्यन्वयः तदुक्तं पा-
द्वेशवरीप्रस्तुत्य प्रत्युद्गम्य प्रणम्याथ निवेश्य कुशाविष्टरे पादप्रक्षालनं कृत्वा तत्तोयं पापनाशनम् शिरसाधार्य पीत्वा च वन्यैः पुष्पैरथार्चयत् फ-
लानि च सुपक्वानि मूलानि मधुराणि च स्वयमास्वाद्यमाधुर्यं परीक्ष्य परिभक्ष्य च पश्चान्निवेदयामास राघवाभ्यां दृढव्रता फलान्यास्वाद्यवाकुत्स्थ-
स्तस्यै मुक्तिं परां ददाविति ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ तेषांशुश्रूषणं कुर्वती अहं सम्यक् उपतेषां समीपे स्थिता ॥ ११ ॥ बहुवर्षसहस्राणीति पूर्वान्वाये गतास्ते इत्यस्येदा
नीमित्यादिः गमिष्यंतस्ते त्वमत्रैव समाहिता वसेति मामब्रुवन् ॥ १२ ॥ १३ ॥ आगमिष्यति अत्राश्रमे इति शेषः अत एकाग्रं यथा भवति तथा

संपूज्य विधिवद्रामं ससौमित्रिं सपर्यया ॥ संगृहीतानि दिश्यानि रामार्थं शबरीमुदा ॥ ८ ॥ फलान्यमृत
कल्पानि ददौ रामाय भक्तिः ॥ पादौ संपूज्य कुसुमैः सुगंधैः सानुलेपनैः ॥ ९ ॥ कृतातिथ्यं रघुश्रेष्ठमुपविष्टं
सहानुजम् ॥ शबरी भक्तिसंपन्ना प्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १० ॥ अत्राश्रमे रघुश्रेष्ठगुरवो मे महर्षयः ॥
स्थिताः शुश्रूषणं तेषां कुर्वती समुपस्थिता ॥ ११ ॥ बहुवर्षसहस्राणि गतास्ते ब्रह्मणः पदम् ॥ गमिष्यंतोऽ
ब्रुवन्मां त्वं वसात्रैव समाहिता ॥ १२ ॥ रामो दाशरथिर्जातः परमात्मा सनातनः ॥ राक्षसानां वधार्थाय क्र
षीणां रक्षणाय च ॥ १३ ॥ आगमिष्यति चैकाग्रध्याननिष्ठा स्थिरा भव ॥ इदानीं चित्रकूटाद्रावाश्रमे वस
ति प्रभुः ॥ १४ ॥ यावदागमनं तस्य तावद्रक्ष कलेवरम् ॥ दृष्ट्वैव राघवं दग्ध्वा देहं यास्यासि तत्पदम् ॥ १५ ॥
तथैवाकरवं रामत्वद्व्यानैकपरायणा ॥ प्रतीक्ष्यागमनं तेऽद्य सफलं गुरुभाषितम् ॥ १६ ॥ तव संदर्शनं
रामगुरूणामपि मे न हि ॥ योषिन्मूढाऽप्रमेयात्मन् हीनजातिः समुद्भवा ॥ १७ ॥

विषयांतरसंचाररहितमिति यावत् तद्व्याननिष्ठा अत्रास्थिरा भवेत्यर्थः तेषां गमनकालमाह इदानीमिति इत्युक्त्वा ते गता इत्यर्थः ॥ १४ ॥
॥ १५ ॥ ते आगमनं प्रतीक्ष्य स्थिताऽहं तथैव यथा गुरुभिरुक्तं तथाऽकरवम् तच्च मे गुरुभाषितं रामोऽत्रायास्यतीत्येतत् अद्य सफलं जातम् ॥
॥ १६ ॥ हे राम तवैतद्रूपस्य दर्शनं मे गुरूणामपि न जातम् हे अप्रमेयात्मन् अहं योषित् अनेन सर्वधर्मान् हर्त्त्वम् तत्रापि हीनजात्युद्भवा ॥ १७ ॥

तवदासःतदासेत्येवं क्रमेणशतसंख्यातउत्तरस्यापिदासीत्वेनाधिकारः साक्षात्तवदास्येतुमुतरामनाधिकारः ॥ १८ ॥ इतिहेतोःयोगिना
मपिमनोवागगोचरस्त्वंमेमयाकथंदृष्टइतिप्रश्नः स्तोतुमित्यादिर्विनयः ॥ १९ ॥ पुंस्त्वस्त्रीत्वकृतोविशेषोवाजातिनामाश्रमादयस्तत्कृता
विशेषावानमद्भजनेकारणंकिंतुभक्तिरेवनतुपुंसोब्राह्मणस्यैवाधिकारइत्यर्थः ॥ २० ॥ तदेवोपपादयति यज्ञेत्यादि वेदाध्ययनकर्मभिःवेदा
ध्ययनेनवेदोक्तकर्मानुष्ठानैश्चेत्यर्थः ॥ २१ ॥ सत्संगएवप्रथमंमुख्यंसाधनमित्यर्थः ॥ २२ ॥ मत्कथालापःमच्चरितनिबन्धालापइत्यर्थः

तवदासस्यदासानांशतसंख्योत्तरस्यवा ॥ दासीत्वेनाधिकारोऽस्तिकुतःसाक्षात्तवैवहि ॥ १८ ॥ कथंरा
माद्यमेदृष्टस्त्वंमनोवागगोचरः ॥ स्तोतुंनजानेदेवेशकिंकरोमिप्रसीदमे ॥ १९ ॥ श्रीरामउवाच ॥ पुंस्त्वे
स्त्रीत्वेविशेषोवाजातिनामाश्रमादयः ॥ नकारणंयद्भजनेभक्तिरेवहिकारणम् ॥ २० ॥ यज्ञदानतपोभिर्वा
वेदाध्ययनकर्मभिः ॥ नैवद्रष्टुमहंशक्योमद्भक्तिविमुखैःसदा ॥ २१ ॥ तस्माद्भामिनिसंक्षेपाद्वक्ष्येऽहंभ
क्तिसाधनम् ॥ सतांसंगतिरेवात्रसाधनंप्रथमंस्मृतम् ॥ २२ ॥ द्वितीयंमत्कथालापस्तृतीयंमद्गुणेरणम् ॥
व्याख्यातृत्वंमद्ब्रह्मसांचतुर्थसाधनंभवेत् ॥ २३ ॥ आचार्योपासनंभद्रेमद्बुद्ध्याऽमाययासदा ॥ पंचमंपु
ण्यशीलत्वंयमादिनियमादिच ॥ २४ ॥ निष्ठामत्पूजनेनित्यंपष्ठंसाधनमीरितम् ॥ मममंत्रोपासकत्वंसां
गंसप्तममुच्यते ॥ २५ ॥

मद्गुणेरणंमद्गुणकीर्तनम् मद्ब्रह्मसांमत्प्रतिपादकवचसामुपनिषद्द्रूपाणांव्याख्यातृत्वम् ॥ २३ ॥ अमाययाऽच्छलेन मद्बुद्ध्याईश्वरबुद्ध्यागुरु
सेवा पुण्यशीलत्वंपुण्यविषयेस्वारसिकीप्रवृत्तिः यमादि अहिंसाऽस्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहायमाः आदिनाआसनप्राणायामप्रत्याहाराः नि
यमादि शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानिनियमाः आदिनाधारणाध्यानसमाधयः ॥ २४ ॥ मत्पूजनेनिष्ठातत्परता ममयेमंत्रा
स्तदुपासकत्वंतदुपासनंतच्चसांगंतत्तन्मंत्रकल्पोक्तांगंसंहितम् ॥ २५ ॥

॥ ३९ ॥ ... ॥ ४० ॥ ... ॥ ४१ ॥ ... ॥ ४२ ॥ ... ॥ ४३ ॥ ... ॥ ४४ ॥ ... ॥ ४५ ॥ ... ॥ ४६ ॥ ... ॥ ४७ ॥ ... ॥ ४८ ॥ ... ॥ ४९ ॥ ... ॥ ५० ॥ ... ॥ ५१ ॥ ... ॥ ५२ ॥ ... ॥ ५३ ॥ ... ॥ ५४ ॥ ... ॥ ५५ ॥ ... ॥ ५६ ॥ ... ॥ ५७ ॥ ... ॥ ५८ ॥ ... ॥ ५९ ॥ ... ॥ ६० ॥ ... ॥ ६१ ॥ ... ॥ ६२ ॥ ... ॥ ६३ ॥ ... ॥ ६४ ॥ ... ॥ ६५ ॥ ... ॥ ६६ ॥ ... ॥ ६७ ॥ ... ॥ ६८ ॥ ... ॥ ६९ ॥ ... ॥ ७० ॥ ... ॥ ७१ ॥ ... ॥ ७२ ॥ ... ॥ ७३ ॥ ... ॥ ७४ ॥ ... ॥ ७५ ॥ ... ॥ ७६ ॥ ... ॥ ७७ ॥ ... ॥ ७८ ॥ ... ॥ ७९ ॥ ... ॥ ८० ॥ ... ॥ ८१ ॥ ... ॥ ८२ ॥ ... ॥ ८३ ॥ ... ॥ ८४ ॥ ... ॥ ८५ ॥ ... ॥ ८६ ॥ ... ॥ ८७ ॥ ... ॥ ८८ ॥ ... ॥ ८९ ॥ ... ॥ ९० ॥ ... ॥ ९१ ॥ ... ॥ ९२ ॥ ... ॥ ९३ ॥ ... ॥ ९४ ॥ ... ॥ ९५ ॥ ... ॥ ९६ ॥ ... ॥ ९७ ॥ ... ॥ ९८ ॥ ... ॥ ९९ ॥ ... ॥ १०० ॥ ... ॥

॥ १०१ ॥ ... ॥ १०२ ॥ ... ॥ १०३ ॥ ... ॥ १०४ ॥ ... ॥ १०५ ॥ ... ॥ १०६ ॥ ... ॥ १०७ ॥ ... ॥ १०८ ॥ ... ॥ १०९ ॥ ... ॥ ११० ॥ ... ॥ १११ ॥ ... ॥ ११२ ॥ ... ॥ ११३ ॥ ... ॥ ११४ ॥ ... ॥ ११५ ॥ ... ॥ ११६ ॥ ... ॥ ११७ ॥ ... ॥ ११८ ॥ ... ॥ ११९ ॥ ... ॥ १२० ॥ ... ॥ १२१ ॥ ... ॥ १२२ ॥ ... ॥ १२३ ॥ ... ॥ १२४ ॥ ... ॥ १२५ ॥ ... ॥ १२६ ॥ ... ॥ १२७ ॥ ... ॥ १२८ ॥ ... ॥ १२९ ॥ ... ॥ १३० ॥ ... ॥ १३१ ॥ ... ॥ १३२ ॥ ... ॥ १३३ ॥ ... ॥ १३४ ॥ ... ॥ १३५ ॥ ... ॥ १३६ ॥ ... ॥ १३७ ॥ ... ॥ १३८ ॥ ... ॥ १३९ ॥ ... ॥ १४० ॥ ... ॥ १४१ ॥ ... ॥ १४२ ॥ ... ॥ १४३ ॥ ... ॥ १४४ ॥ ... ॥ १४५ ॥ ... ॥ १४६ ॥ ... ॥ १४७ ॥ ... ॥ १४८ ॥ ... ॥ १४९ ॥ ... ॥ १५० ॥ ... ॥ १५१ ॥ ... ॥ १५२ ॥ ... ॥ १५३ ॥ ... ॥ १५४ ॥ ... ॥ १५५ ॥ ... ॥ १५६ ॥ ... ॥ १५७ ॥ ... ॥ १५८ ॥ ... ॥ १५९ ॥ ... ॥ १६० ॥ ... ॥ १६१ ॥ ... ॥ १६२ ॥ ... ॥ १६३ ॥ ... ॥ १६४ ॥ ... ॥ १६५ ॥ ... ॥ १६६ ॥ ... ॥ १६७ ॥ ... ॥ १६८ ॥ ... ॥ १६९ ॥ ... ॥ १७० ॥ ... ॥ १७१ ॥ ... ॥ १७२ ॥ ... ॥ १७३ ॥ ... ॥ १७४ ॥ ... ॥ १७५ ॥ ... ॥ १७६ ॥ ... ॥ १७७ ॥ ... ॥ १७८ ॥ ... ॥ १७९ ॥ ... ॥ १८० ॥ ... ॥ १८१ ॥ ... ॥ १८२ ॥ ... ॥ १८३ ॥ ... ॥ १८४ ॥ ... ॥ १८५ ॥ ... ॥ १८६ ॥ ... ॥ १८७ ॥ ... ॥ १८८ ॥ ... ॥ १८९ ॥ ... ॥ १९० ॥ ... ॥ १९१ ॥ ... ॥ १९२ ॥ ... ॥ १९३ ॥ ... ॥ १९४ ॥ ... ॥ १९५ ॥ ... ॥ १९६ ॥ ... ॥ १९७ ॥ ... ॥ १९८ ॥ ... ॥ १९९ ॥ ... ॥ २०० ॥ ... ॥

SGDF

SGDF

Sri Gangeskumari Digital Foundation

॥इति श्रीमदध्यात्मरामायणे अरण्यकांडः समाप्तः॥

श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीसीतारामचंद्रायनमः ॥ ततइति सरसांश्रेष्ठपंपासरः ॥ १ ॥ विस्मयहेतूनाह क्रोशमात्रमिति अगाधामलशंभ
रम् नीरक्षीरांबुशंबरमित्यमरः अंबुजपद्मकल्हारस्ताद्विशेषः एवमुत्पलपदेनकुमुदावेशोत्र ॥ २ ॥ हंसादयःपक्षिविशेषाःक्रौंचनादैरुप
नादितंप्रतिध्वनिमत् ॥ ३ ॥ सतांमनोवत्स्वच्छजलम् ॥ ४ ॥ उपस्पृश्यत्नात्वा ॥ ५ ॥ दांतैर्निगृह्यतेन्द्रियौ विविधान्वृक्षान्

श्रीमहादेवउवाच ॥ ततःसलक्ष्मणोरामःशनैःपंपासरस्तटम् ॥ आगत्यसरसांश्रेष्ठदृष्ट्वाविस्मयमाययौ ॥ १ ॥
क्रोशमात्रंसुविस्तीर्णमगाधामलशंबरम् ॥ उत्फुल्लांबुजकल्हारकुमुदोत्पलमंडितम् ॥ २ ॥ हंसकारंडवा
कीर्णचक्रवाकादिशोभितम् ॥ जलकुक्कुटकोयष्टिक्रौंचनादोपनादितम् ॥ ३ ॥ नानापुष्पलताकीर्णनानाफ
लसमावृतम् ॥ सतांमनःस्वच्छजलंपद्मकिंजल्कवासितम् ॥ ४ ॥ तत्रोपस्पृश्यसलिलंपीत्वाश्रमहरं
विभुः ॥ सानुजःसरसस्तीरेशीतलेनपथाययौ ॥ ५ ॥ ऋष्यमूकगिरेःपार्श्वेगच्छंतौरामलक्ष्मणौ ॥ धनु
र्बाणकरोदांतौजटावलकलमंडितौ ॥ पश्यंतौविविधान्वृक्षान्गिरेःशोभांसुत्रिक्रमौ ॥ ६ ॥ सुग्रीवस्तु
गिरेर्मूर्ध्निचतुर्भिःसहवानरैः ॥ स्थित्वाददर्शतौयांतावारुरोहगिरेःशिरः ॥ ७ ॥ भयादाहहनूमंतंकौतौवी
रवरौसखे ॥ गच्छजानीहिभद्रंतेबटुर्भूत्वादिजाकृतिः ॥ ८ ॥ वालिनाप्रेषितौकिंवामांहंतुंसमुपागतौ ॥
ताभ्यांसंभाषणंकृत्वाजानीहिहृदयंतयोः ॥ ९ ॥ यदितौदुष्टहृदयौसंज्ञांकुरुकराग्रतः ॥ विनयावनतो
भूत्वाएवंजानीहिनिश्चयम् ॥ १० ॥ तथेतिबटुरूपेणहनूमान्समुपागतः ॥ विनयावनतोभूत्वारामंनत्वे
दमब्रवीत् ॥ ११ ॥ कौयुवांपुरुषव्याघ्रौयुवानौवीरसंमतौ ॥ द्योतयंतौदिशःसर्वाःप्रभयाभास्कराविव ॥ १२ ॥

गिरेःशोभांचपश्यंतौ ॥ ६ ॥ तौददर्शदृष्ट्वाचभयाद्विरेःशिरआरुरोहेत्यन्वयः ॥ ७ ॥ भद्रंतेइतिप्रेरणानिमित्तंआशीर्वादः ॥ ८ ॥
किंवालिनाप्रेषितौमांहंतुमागतौ वापक्षांतरे उतान्यथेतितयोर्हृदयंसंभाषणंकृत्वाजानीहि अंतःकरणानुरूपत्वाद्वाचःसंभाषणेनतान्निर्ण
यः ॥ ९ ॥ संज्ञांकुरु पलायनार्थमितिशेषः एवंसंकेतस्यनिश्चयंजानीहीत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

भातिजानाति प्रधानपुरुषौमुख्यपुरुषौनरनारायणावित्यर्थः मुख्यत्वेमेवाह जगद्धेतूइत्यादिना ॥ १३ ॥ लीलयाचरंताविवगच्छंतावि
व वस्तुतोविभुत्वाद्भातिहीनावेव ॥ १४ ॥ स्थितिलयौसर्गचलीलयाकर्तुमुद्यतौ रक्षसांलयस्तादितरजगतःसर्गस्थिती ॥ १५ ॥ प्रेरकौ
अंतर्यामितयेत्यर्थः तदेवाह सर्वद्वयस्थाविति इहलोके चरंत इत्यन्वयः ॥ १६ ॥ शब्दशास्त्रं व्याकरणम् ॥ १७ ॥ कृत्स्नं च

युवांचैलोक्यकर्तारवितिभातिमनोमम ॥ युवांप्रधानपुरुषौजगद्धेतूजगन्मयौ ॥ १३ ॥ माययामानुषा
कारौचरंताविवलीलया ॥ भूभारहरणार्थायभक्तानांपालनायच ॥ १४ ॥ अवतीर्णाविहपरौचरंतौक्षत्रि
याकृती ॥ जगत्स्थितिलयौसर्गलीलयाकर्तुमुद्यतौ ॥ १५ ॥ स्वतंत्रौप्रेरकौसर्वद्वयस्थाविहेश्वरौ ॥
नरनारायणौलोकेचरंतावितिमेमतिः ॥ १६ ॥ श्रीरामोलक्ष्मणंप्राहपश्यैनंबटुरूपिणम् ॥ शब्दशास्त्रम
शेषेणश्रुतंनूनमनेकधा ॥ १७ ॥ अनेनभाषितंकृत्स्नंकिंचिदपशब्दितम् ॥ ततःप्राहनूमंतंराघवोज्ञान
विग्रहः ॥ १८ ॥ अहंदाशरथीरामस्त्वयंमेलक्ष्मणोऽनुजः ॥ सीतयाभार्ययासार्धपितुर्वचनगौरवात् ॥
॥ १९ ॥ आगतस्तत्रविपिनेस्थितोहंदंडकेद्विज ॥ तत्रभार्याहृतासीतारक्षसाकेनचिन्मम ॥ २० ॥
तामन्वेष्टुमिहायातोत्वंकोवाकस्यवावद ॥ बटुरुवाच ॥ सुग्रीवोनामराजायोवानराणांमहामतिः ॥ चतु
र्भिर्मन्त्रिभिःसार्धंगिरिर्मूर्धनितिष्ठति ॥ २१ ॥ भ्राताकनीयान्सुग्रीवोवालिनःपापचेतसः ॥ तेननिष्कासितो
भार्याहृतातस्येहवालिना ॥ २२ ॥ तद्भयादृष्यमूकाख्यंगिरिमाश्रित्यसंस्थितः ॥ अहंसुग्रीवसचिवोवायु
पुत्रोमहामते ॥ २३ ॥ हनूमान्नामविख्यातोहंजनीगर्भसंभवः ॥ तेनसख्यंत्वयायुक्तंसुग्रीवेणरघूत्तम ॥ २४ ॥

वित्यर्थः ज्ञानविग्रहइत्यनेनचिदानंदएवमाययाएवंशरीररूपेणभातीतिसूचितम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ यःसुग्रीवोनामतेनना
म्राप्रासिद्धोवानराणांराजासगिरिर्मूर्धनितिष्ठतीत्यन्वयः ॥ २१ ॥ तत्रावस्थानेहेतुमाह भ्रातेति निष्कासितःहीनराज्यःकृतः भार्याच
हृता ॥ २२ ॥ २३ ॥ तेनसख्यंतुयुक्तंसमदुःखत्वात् ननुवालिनेतिभावः ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ तस्यापियत्कार्यवालिबधरूपम् ॥ २६ ॥ पर्वतोपरिगमनेश्रमातिशयात्स्वस्कंधारोहणप्रेरणा ॥ २७ ॥ मंत्रिभिः
सहेतिशेषः तथेति उक्त्वेतिशेषः ॥ २८ ॥ उत्पापातउत्पच्यजगामेत्यर्थः स्थितौस्थापितावित्यर्थः ॥ २९ ॥ व्येतुभयंवालिप्रेरिता

भार्यापहारिणंहंतुंसहायस्तेभविष्यति ॥ इदानीमेवगच्छामआगच्छयदिरोचते ॥ २५ ॥ श्रीरामउवा
च ॥ अहमप्यागतस्तेनसख्यंकर्तुकपीश्वर ॥ सख्युस्तस्यापियत्कार्यतत्करिष्याम्यसंशयम् ॥ २६ ॥ ह
नूमान्स्वस्वरूपेणास्थितोराममथाब्रवीत् ॥ आरोहतांममस्कंधौगच्छामःपर्वतोपरि ॥ २७ ॥ यत्रतिष्ठ
तिसुग्रीवोमंत्रिभिर्वालिनोभयात् ॥ तथेतितस्यारुरोहस्कंधंरामोऽथलक्ष्मणः ॥ २८ ॥ उत्पपातगिरेर्मूर्ध्नि
क्षणादेवमहाकपिः ॥ वक्षच्छायांसमाश्रित्यस्थितौतौरामलक्ष्मणौ ॥ २९ ॥ हनूमानपिसुग्रीवमुपगम्य
कृतांजलिः ॥ व्येतुतेभयमायातौराजन्श्रीरामलक्ष्मणौ ॥ ३० ॥ शीघ्रमुत्तिष्ठरामेणसख्यंतेयोजितंम
या ॥ अग्निंसाक्षिणमारोप्यतेनसख्यंद्रुतंकुरु ॥ ३१ ॥ ततोऽतिहर्षात्सुग्रीवःसमागम्यरघूत्तमम् ॥ वक्षशा
खांस्वयंचित्त्वाविष्टरायददौमुदा ॥ ३२ ॥ हनूमान्लक्ष्मणायादात्सुग्रीवायचलक्ष्मणः ॥ हर्षेणमहतावि
ष्टाःसर्वएवावतस्थिरे ॥ ३३ ॥ लक्ष्मणस्त्वब्रवीत्सर्वरामवृत्तांतमादितः ॥ वनवासाभिगमनंसीताहरण
मेवच ॥ ३४ ॥ लक्ष्मणोक्तंवचःश्रुत्वासुग्रीवोराममब्रवीत् ॥ अहंकरिष्येराजेंद्रसीतायापरिमार्गणम् ॥
॥ ३५ ॥ साहाय्यमपितेरामकरिष्येशत्रुघातिनः ॥ शृणुराममयादृष्टंकिंचित्तेकथयाम्यहम् ॥ ३६ ॥ एक
दामंत्रिभिःसार्धस्थितोऽहंगिरिमूर्धनि ॥ विहायसानीयमानांकेनचित्प्रमदोत्तमाम् ॥ ३७ ॥

वितिशंकाकृतम् ॥ ३० ॥ योजितंताभ्यामंगीकारंकारितम् आरोप्यकृत्वा ॥ ३१ ॥ विष्टरायआसनार्थम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ शत्रुघातिनस्तेशत्रुघेसाहाय्यमपिकरिष्येइत्यन्वयः ॥ ३६ ॥ विहायसानीयमानांप्रमदोत्तमामपश्यमितिशे

षः ॥ ३७ ॥

साचरामरामेतिक्रोशंती अस्मान्पर्वतोपरि दृष्ट्वा स्वोत्तरीयेण तदेकदेशेनाभरणानि आमुच्य बद्ध्वा पुनरस्मान्निरीक्ष्य तान्यप्यधः परित्यज्य क्रोशं
तीतेन नीता क्रोशनक्रियया समानकर्तृकः क्त्वा अहंचतानि गुहायामक्षिपम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ इदानीं त्वमपि पश्य तव भार्याया भवंति वानभवंति
चेति जानीहि निश्चयं कुरु ॥ ४० ॥ तत्भूषणयुक्तं वासः खंडं विमुच्य दृष्ट्वा भूषणानीति शेषः तत्सर्वभूषणजातम् ॥ ४१ ॥ ते त्वया ॥

क्रोशंती रामरामेति दृष्ट्वा स्मान्पर्वतोपरि ॥ आमुच्याभरणान्याशु स्वोत्तरीयेण भामिनी ॥ ३८ ॥ निरी
क्ष्याधः परित्यज्य क्रोशंती तेन रक्षसा ॥ नीताहं भूषणान्याशु गुहायामक्षिपं प्रभो ॥ ३९ ॥ इदानीमपि पश्य
त्वं जानीहितव वानवा ॥ इत्युक्त्वानीयरामाय दर्शयामास वानरः ॥ ४० ॥ विमुच्य रामस्तदृष्ट्वा हासीतेति
मुहुर्मुहुः ॥ हृदि निक्षिप्य तत्सर्वं रुरोद प्राकृतो यथा ॥ ४१ ॥ आश्वास्य राघवं भ्राता लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ॥
अचिरेणैव ते राम प्राप्य ते जानकीशुभा ॥ वानरैर्द्रुसहायेन हत्वा रावणमाहवे ॥ ४२ ॥ सुग्रीवोऽप्याह हे राम प्र
तिज्ञां करवाणिते ॥ समरे रावणं हत्वा तव दास्यामि जानकीम् ॥ ४३ ॥ ततो हनूमान् प्रज्वालय तयो रग्निं स
मीपतः ॥ तावुभौ राम सुग्रीवावग्नौ साक्षिणितिष्ठति ॥ ४४ ॥ बाहू प्रसार्य चालिङ्ग्य परस्परमकल्मषौ ॥
समीपे रघुनाथस्य सुग्रीवः समुपाविशत् ॥ ४५ ॥ स्वोदंतं कथयामास प्रणयाद्रघुनायके ॥ सखे शृणु ममो
दंतं वालिनायत्कृतं पुरा ॥ ४६ ॥ मय पुत्रोऽथ मायावीनाम्ना परमदुर्मदः ॥ किष्किं धांसमुपागत्य वालिनं स
मुपाह्वयत् ॥ ४७ ॥ सिंहनादेन महता वाली तु तदमर्षणः ॥ निर्ययौ क्रोधताम्राक्षोजघान दृढमुष्टिना ॥ ४८ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ तयोः समीपतोऽग्निं प्रज्वालय सख्यं कुरुतामित्युवाचेति शेषः ॥ ४४ ॥ आलिङ्ग्य परस्परं सखे इत्यवदतामेति शेषः सखि
त्वकरणफलं दर्शयति समीपे इति ॥ ४५ ॥ वालिनाय दुदंतं मद्भिषये कृतं तच्छृणु ॥ ४६ ॥ नाम्ना मायावीत्यन्वयः समुपाह्वयत् युद्धाये
ति शेषः ॥ ४७ ॥ तदा वहानममर्षणोऽसहमानः ॥ ४८ ॥

तेनमुष्टिघातेनसांवेगःपीडितःतंमायाविनंमायावंतंस्वगुहांप्रविष्टमालोक्येत्यन्वयः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ मृतोवालीतिनिश्चयेनेतिशेषः ॥
 ॥ ५१ ॥ रक्षसाहतोवालीमृतइतिस्वज्ञातीनब्रुवम् ॥ ५२ ॥ अनिच्छंतंराज्याभिषेकमितिशेषः ॥ ५३ ॥ शिष्टंपालितम्परुषंभ्रातृद्वे
 दुद्रावतेनसंविभ्रोजगामस्वगुहांप्रति ॥ अनुदुद्रावतंवालीमायाविनमहंतथा ॥ ततःप्रविष्टमालोक्यगुहां
 मायाविनंरुषा ॥ ४३ ॥ वालीमामाहतिष्ठत्वंबहिर्गच्छाम्यहंगुहाम् ॥ इत्युक्त्वाविश्यसगुहांमासमेकंन
 निर्ययौ ॥ ५० ॥ मासादूर्ध्वगुहाद्वारानिर्गतंरुधिरंबहु ॥ तदृष्ट्वापरितप्तांगोमृतोवालीतिदुःखितः ॥
 ॥ ५१ ॥ गुहाद्वारिशिलामेकांनिधायगृहमागतः ॥ ततोऽब्रुवंमृतोवालीगुहायांरक्षसाहतः ॥ ५२ ॥ त
 च्छुत्वादुःखिताःसर्वेमामनिच्छंतमप्युत ॥ राज्येऽभिषेचनंचक्रुःसर्वेवानरमंत्रिणः ॥ ५३ ॥ शिष्टंतदाम
 याराज्यंकिंचित्कालमरिंदम ॥ ततःसमागतोवालीमामाहपरुषंरुषा ॥ ५४ ॥ बहुधाभर्त्सयित्वामांनि
 जवानचमुष्टिभिः ॥ ततोनिर्गत्यनगरादधावंपरयाभिया ॥ ५५ ॥ लोकान्सर्वान्परिक्रम्यऋष्यमूकंस
 माश्रितः ॥ ऋषेःशापभयात्सोपिनायातीमंगिरिंप्रभो ॥ ५६ ॥ तदादिममभार्यासस्वयंभुंक्तेविमूढधीः ॥
 अतोदुःखेनसंतप्तोद्धतदारोद्धताश्रयः ॥ ५७ ॥ वसाम्यद्यभवत्पादसंस्पर्शात्सुखितोऽस्म्यहम् ॥ मित्रदुः
 खेनसंतप्तोरामोराजीवलोचनः ॥ ५८ ॥ हनिष्यामितवद्देष्टुंशीघ्रंभार्यापहारिणम् ॥ इतिप्रतिज्ञामकरो
 त्सुग्रीवस्यपुरस्तदा ॥ ५९ ॥ सुग्रीवोप्याहारार्जेद्रवालीबलवतांबली ॥ कथंहनिष्यतिभवान्देवैरपिदु
 रासदम् ॥ ६० ॥

पिन्नित्यादिवाक्यम् ॥ ५४ ॥ परयाभियावालिजया ॥ ५५ ॥ ऋष्यमूकंतदाख्यामिमंपर्वतम् ऋषेःशापभयात् तच्चानुपदमेवस्फुटंभवि
 ष्यति ॥ ५६ ॥ हताश्रयःहृतगृहः ॥ ५७ ॥ सुखितोस्मिअद्यत्वादृशमित्रलाभेनेतिशेषः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ बलवतांबलीसर्वे
 ऋषोवत्तद्वच्चोप्याधिकबलवानित्यर्थः दुरासदंवालिनामितिशेषः ॥ ६० ॥

तद्वलंवालिनोबलम् ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ असहमानश्छिदः ॥ ६३ ॥ अस्यशिरोहस्ताभ्यांभ्रामयन्ग्रीवातश्चालयन्छित्वाग्रीवारूपा
दाधारादुत्पाद्यहस्ताभ्यांतोलयित्वाएतावद्भारकामितेज्ज्ञात्वाभुविअक्षिपत् ॥ ६४ ॥ क्षेपवेगेनभुवऊर्ध्वयोजनमात्रंगत्वाततोमातंगाश्र

शृणुतेकथयिष्यामिदद्वलंबलिनांवर ॥ कदाचिदुदुंभिर्नाममहाकायोमहाबलः ॥ ६१ ॥ किंकिधामग
मद्राममहामहिषरूपधृक् ॥ युद्धायवालिनंरात्रौसमाह्वयतभीषणः ॥ ६२ ॥ तच्छ्रुत्वासहमानोऽसौवा
लीपरमकोपनः ॥ महिषंशृंगयोर्धृत्वापातयामासभूतले ॥ ६३ ॥ पादेनैकेनतत्कायमाक्रम्यास्यशिरोम
हत् ॥ हस्ताभ्यांभ्रामयंश्छित्वातोलयित्वाक्षिपद्भुवि ॥ ६४ ॥ पपाततच्छिरोराममातंगाश्रमसन्निधौ ॥
योजनात्पतितंतस्मान्मुनेराश्रममंडले ॥ ६५ ॥ रक्तवृष्टिःपपातोच्चैर्दृष्ट्वातांक्रोधमूर्च्छितः ॥ मातंगोवा
लिनंप्राहयद्यागंतासिमोगिरिम् ॥ ६६ ॥ इतःपरंभग्नशिरामरिष्यसिनसंशयः ॥ एवंशप्तस्तदारभ्यऋष्यमू
कंनयात्यसौ ॥ ६७ ॥ एतज्ज्ञात्वाहमप्यत्रवसामिभयवर्जितः ॥ रामपश्यशिरस्तस्यदुंदुभेःपर्वतोपमम्
॥ ६८ ॥ तत्क्षेपणेयदाशक्तःशक्तस्त्वंवालिनोवधे ॥ इत्युक्त्वादश्यामासाशिरस्तद्विरिसन्निभम् ॥ ६९ ॥
दृष्ट्वारामःस्मितं कृत्वापादांगुष्ठेनचाक्षिपत् ॥ दशयोजनपर्यंतंतदद्भुतमिवाभवत् ॥ ७० ॥ साधुसाध्वि
तिसंप्राहसुग्रीवोमांत्रिभिःसह ॥ पुनरप्याहसुग्रीवोरामंभक्तपरायणम् ॥ ७१ ॥ एतेतालामहासाराःसप्त
पश्यरघूत्तम ॥ एकैकंचालयित्वासौनिष्पन्नान्कुरुतेजसा ॥ ७२ ॥ यदित्वमेकवाणेनविध्वाछिद्रंकरोषिचे
त् ॥ हतस्त्वयातदावालीविश्वासोमेप्रजायते ॥ तथेतिधनुरादायसायकंतत्रसंदधे ॥ ७३ ॥

मेपपात यस्माच्चयोजनात्तन्मितादूर्ध्वदेशात्पतितंततस्तदाश्रमेशिरसोगलितारक्तवृष्टिःपपात ततःक्रुद्धःसवालिनंप्राह ॥ ६९ ॥ ६६ ॥
॥ ६७ ॥ एतज्ज्ञात्वातदगमनंज्ञात्वा ॥ ६८ ॥ यदायदितस्यवाणेनदूरंक्षेपणेतत्वंशक्तस्तर्हिस्त्वंवालिवधेशक्तः ॥ ६९ ॥ ७० ॥
॥ ७१ ॥ चालयित्वामूलतोबाहुभ्यांकंपनेन अंजसाअनायासेन ॥ ७२ ॥ छिद्रंकरोषिसप्तस्वपीतिशेषः ॥ ७३ ॥

॥ ७४ ॥ ७५ ॥ एवमाश्चर्यकर्मणारामं परमात्मानं ज्ञात्वास्तौति देवोति संगतिं मैत्रां प्राप्तः ॥ ७६ ॥ मोक्षसचिवं मोक्षप्रदत्वात्तत्सचिव
म् भवं संसारम् ॥ ७७ ॥ अन्यद्वारपुत्रादिकं त्वन्मायाकृतत्वेन मायिकत्वाच्चाकांक्षेऽतो मां निवर्तयेत्यर्थः ॥ ७८ ॥ मृदर्थं भूमिं खनता यथानि
धानं धनराशिः प्राप्तो भवति एवं महानंदानुभवं तद्रूपं त्वां प्राप्तः ॥ ७९ ॥ अनाद्यविद्यायां संसिद्धं निष्पन्नं विषयवासनारूपं बंधनं संसारप्रवर्तकं न

विभेदचतदारामः सप्ततालान्महाबलः ॥ तालान्सप्तविनिर्भिद्यगिरिभूमिचसायकः ॥ ७४ ॥ पुनराग
त्यरामस्य तूणीरे पूर्ववत्स्थितः ॥ ततोतिहर्षात्सुग्रीवोराममाहातिविस्मितः ॥ ७५ ॥ देवत्वं जगतां नाथः पर
मात्मानं संशयः ॥ मत्पूर्वकृतपुण्यौघैः संगतोद्यमया सह ॥ ७६ ॥ त्वां भजंति महात्मानः संसारविनिवृत्तये ॥
वां प्राप्य मोक्षसचिवं प्रार्थयेहं कथं भवम् ॥ ७७ ॥ दाराः पुत्रा धनं राज्यं सर्वं त्वन्मायाकृतम् ॥ अतो हं देवदे
वेशनाकांक्षेन्यत्प्रसीद मे ॥ ७८ ॥ आनंदानुभवं त्वाद्य प्राप्तो हं भाग्यगौरवात् ॥ मृदर्थं यतमानेन निधानमि
व सत्पते ॥ ७९ ॥ अनाद्यविद्यायां संसिद्धं बंधनं छिन्नमद्यनः ॥ यज्ञदानतपःकर्मपूर्तेष्ठादिभिरप्यसौ ॥ ८० ॥
न जीर्यते पुनर्दार्ढ्यं भजते संसृतिः प्रभो ॥ त्वत्पाददर्शनात्सद्यो नाशमेति न संशयः ॥ ८१ ॥ क्षणार्धमपि य
च्चित्तं त्वयि तिष्ठत्यचंचलम् ॥ तस्याज्ञानमनर्थानां मूलं नश्यति तत्क्षणात् ॥ ८२ ॥ तत्तिष्ठतु मनो राम त्व
यि नान्यत्र मे सदा ॥ ८३ ॥ रामरामेति यद्वाणी मधुरं गायति क्षणम् ॥ सब्रह्महासुरापो वामुच्यते सर्वपातकैः
॥ ८४ ॥ न कांक्षेरि जयं राम न च दारसुखादिकम् ॥ भक्तिमेव सदा कांक्षे त्वयि बंधविमोचनीम् ॥ ८५ ॥

शिष्टं नष्टम् अन्येभ्यो भगवद्दर्शनस्याधिक्यमाह यज्ञेत्यादि यज्ञादिभिरप्यसौ संसृतिस्तत्कारणं विषयवासनारूपं बंधनं न जीर्यति अपितु दा
र्ढ्यमेव भजते त्वच्चरणदर्शनात्तु सद्यस्तन्नाशमेति ॥ ८० ॥ ८१ ॥ यच्चित्तं यस्य चित्तं तस्यानर्थानां नानासंसृतिरूपाणां मूलमज्ञानं नश्य
तीत्यन्वयः ॥ ८२ ॥ मे मनः सदा त्वयि तिष्ठतु ॥ ८३ ॥ यस्य वाणी त्वन्नाम गायति समुच्यते ॥ ८४ ॥ बंधस्य संसारकारणस्य मोचनीम् ॥ ८५ ॥

त्वन्मायाकृतः संसारो यस्य सः त्वदंशः त्वत्प्रतिबिम्बरूपत्वात् अतः स्वपादयोर्भक्तिमादिश्य दत्वा त्राहि ॥ ८६ ॥ त्वन्मायावृतचेतस इतः
पूर्वमित्रादय आसन् अद्य तु त्वत्पाददर्शनान्मे सर्वब्रह्मैवेति भातीत्यन्वयः ॥ ८७ ॥ गुणविशेषता सत्त्वादिगुणविशेषवत्तेत्यर्थः ॥ ८८ ॥
सा गुणविशेषतानानात्वं मुह्यन्मित्रार्युदासीनत्वरूपो भेदः कालकृतं मृत्युकृतम् ॥ ८९ ॥ अतः अविद्यामिति च्छेदः अत उत्सारयेति च्छेदः

त्वन्मायाकृतसंसारस्त्वदंशो हं रघूत्तम ॥ स्वपादभक्तिमादिश्य त्राहि मां भवसंकटात् ॥ ८६ ॥ पूर्वमित्रार्यु
दासीनास्त्वन्मायावृतचेतसः ॥ आसन्मेद्य भवत्पाददर्शनादेव राघव ॥ ८७ ॥ सर्वब्रह्मैव मे भाति क्वामित्रं
क्वच मे रिपुः ॥ यावत्त्वन्मायावद्धस्तावद्गुणविशेषता ॥ ८८ ॥ सा यावदस्ति नानात्वं तावद्भवति नान्यथा ॥
यावन्नानात्वमज्ञानात्तावत्कालकृतं भयम् ॥ ८९ ॥ अतोऽविद्यामुपास्तेयः सोऽधेतमासिमज्जति ॥ मा
यामूलमिदं सर्वं पुत्रदारादिबंधनम् ॥ अतोत्सारय मायां त्वं दासी तव रघूत्तम ॥ ९० ॥ त्वत्पादपद्मार्पितचि
त्तवृत्तिस्त्वन्नामसंगीतकथासुवाणी ॥ त्वद्भक्तसेवातिरतौ करौ मे त्वदंगसंगं लभतां मदंगम् ॥ ९१ ॥ त्व
न्मूर्तिभक्तान्स्वगुरुं च चक्षुः पश्य त्वजस्रं स शृणोतु कर्णः ॥ त्वज्जन्मकर्माणि च पादयुग्मं ब्रज त्वजस्रं तव मं
दिराणि ॥ ९२ ॥ अंगानिते पादरजोविमिश्रतीर्थानि बिभ्रत्वा हि शत्रुकेतो ॥ शिरस्त्वदीयं भवपद्मजाद्यैर्जुष्टं
पदं राम नमस्त्वजस्रम् ॥ ९३ ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे किष्किंधाकांडे उमामहेश्वरसंवादे प्रथमः
सर्गः ॥ १ ॥

संधिरार्षः ॥ ९० ॥ त्वत्पादपद्मयोरर्पिताचित्तवृत्तिर्येन सः ईदृशो हं भूयासमिति शेषः त्वन्नामविषयसंगीतकथासुवाणी निरता तिष्ठत्वि
त्यन्वयः त्वद्भक्तानां सेवायां निरतौ तत्परौ ॥ ९१ ॥ त्वन्मूर्तिभक्तान्स्वन्मूर्तयश्च तद्भक्ताश्च तान् सकर्णः त्वज्जन्मानिमायिकानितत्रत्यकर्मा
णि च शृणोत्वित्यन्वयः ॥ ९२ ॥ अहिशत्रुकेतो गरुडध्वजमेशिरस्त्वदीयं शिवब्रह्माद्यैः सेवितं पदं नमतु ॥ ९३ ॥ ॥ इति श्री
मत्सकलराजविपदुद्धरणसमर्थेत्यादिविरुदावलीविराजमानस्य हिम्मातिवर्मणः पुत्रस्य ० सेतौ किष्किंधाकांडे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

स्वात्मपरिष्वंगः स्वशरीराङ्गिगतेन दूरीकृता शेषपापम् सस्मितमिति मायाया भगवद्ध्यासरूपत्वेन स्मितद्वारामायया तदावरणम् ॥ १ ॥
कार्यरावणवधः यन्मां प्रति त्वदुक्तं त्वयोक्तं तत्सत्यमेव ॥ २ ॥ रघुनन्दनः अग्निसाक्षिकं सख्यं कृत्वा कर्पीद्रायतदुपकारं किं कृतवानित्येवं लो
कामां वदिष्यन्ति अतस्त्वदुपकारो मेऽवश्यं कर्तव्य इति शेषः ॥ ३ ॥ उक्तमेव दाढ्याय पुनराह इतीति भद्रं ते इत्यनेन मदाज्ञाकरणे एव ते भद्रं ना

इत्थं स्वात्मपरिष्वंगानिर्धूता शेषकल्मषम् ॥ रामः सुग्रीवमालोक्य सस्मितं वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ मायां मो
हकरीतास्मिन्वितन्वन् कार्यसिद्धये ॥ सखे त्वदुक्तं यत्तन्मां सत्यमेव न संशयः ॥ २ ॥ किंतु लोकावदिष्यन्ति
मामेवं रघुनन्दनः ॥ कृतवान् किं कर्पीद्राय सख्यं कृत्वा अग्निसाक्षिकम् ॥ ३ ॥ इति लोकापवादो मे भविष्यति न
संशयः ॥ तस्मादाह्वय भद्रं ते गत्वा युद्धाय वालिनम् ॥ ४ ॥ बाणेनैकेन तं हत्वा राज्ये त्वामभिषेचये ॥ तथे
ति गत्वा सुग्रीवः किष्किं धोपवनं द्रुतम् ॥ ५ ॥ कृत्वा शब्दं महानादंतमाह्वयत वालिनम् ॥ तच्छ्रुत्वा भ्रातृ
निनदं शेषताम्रविलोचनः ॥ ६ ॥ निर्जगाम गृहाच्छीघ्रं सुग्रीवो यत्र वानरः ॥ तमापतंतं सुग्रीवः शीघ्रं वक्ष
स्यताडयत् ॥ ७ ॥ सुग्रीवमपि मुष्टिभ्यां जघान क्रोधमूर्छितः ॥ वाली तमपि सुग्रीव एव क्रुद्धौ परस्परम् ॥
॥ ८ ॥ अयुद्धयेतामेकरूपौ दृष्ट्वा रामोऽतिविस्मितः ॥ न मुमोच तदा बाणं सुग्रीववधशंकया ॥ ९ ॥ ततो दु
द्राव सुग्रीवो वमनरक्तं भयाकुलः ॥ वाली स्वभवनं यातः सुग्रीवो राममब्रवीत् ॥ १० ॥ किं मां घातयसे रा
म शत्रुणा भ्रातृरूपिणा ॥ यदि मद्धनने वांछा त्वमेव जहि मां विभो ॥ ११ ॥ एवं मे प्रत्ययं कृत्वा सत्यवादिन र
घूत्तम ॥ उपेक्षसे किमर्थं मां शरणागतवत्सल ॥ १२ ॥

न्यथेति सूचितम् ॥ ४ ॥ तथेतीत्यर्थं प्रतिज्ञायेति शेषः ॥ ९ ॥ महानादं महाप्रतिध्वनिजनकम् आह्वयत स्पर्धया शब्दितवान् ॥ ६ ॥
॥ ७ ॥ ८ ॥ एकरूपौ समानाकारौ अतएव रामो बाणं न मुमोच ॥ ९ ॥ १० ॥ जहि शस्त्रेणेति शेषः ॥ ११ ॥ प्रत्ययं कृत्वा विश्वासमु
त्पाद्य सत्यवादिन्नित्यादिराक्षेपः ॥ १२ ॥

युवांसमानाकारौ दृष्ट्वा मित्रघातशंकयाऽहंसायकं न मुक्तवानित्यन्वयः ॥ १३ ॥ भ्रमशांतये भ्रमशांतिफलकम् ॥ १४ ॥ अहंराम इत्यने
न स्वस्या मिथ्याभाषित्वं सूचितम् त्वां शपेयदि न हनिष्यामि ते हि मित्रस्य तवैव शपथ इत्यर्थः ॥ १५ ॥ पुष्पितां मालां धामुच्य संवद्व्यप्रेष्यतामि

श्रुत्वा सुग्रीववचनं रामः साश्रुविलोचनः ॥ आलिंग्य मास्मभैषीस्त्वं दृष्ट्वा वामेकरूपिणौ ॥ १३ ॥ मित्रघाति
त्वमाशंक्य मुक्तवान्सायकं न हि ॥ इदानीमेव ते चिह्नं करिष्ये भ्रमशांतये ॥ १४ ॥ गत्वा ह्वयपुनः शत्रुं हतं द्र
क्ष्यसि वालिनम् ॥ रामोऽहं त्वां शपेभ्रातर्हनिष्यामि रिपुं क्षणात् ॥ १५ ॥ इत्याश्वास्य स सुग्रीवं रामो लक्ष्मणन
ब्रवीत् ॥ सुग्रीवस्य गले पुष्पमालामामुच्य पुष्पिताम् ॥ १६ ॥ प्रेषयस्व महाभाग सुग्रीवं वालिनं भ्राति ॥
लक्ष्मणस्तु तदा बद्ध्वा गच्छ गच्छेति सादरम् ॥ १७ ॥ प्रेषयामास सुग्रीवं सोऽपि गत्वा तथा करोत् ॥ पुनरप्य
हुतं शब्दं कृत्वा वालिनमाह्वयत् ॥ १८ ॥ तच्छ्रुत्वा विस्मितो वाली क्रोधेन महता हतः ॥ बद्ध्वा परिकरं सम्यग्ग
मना योपचक्रमे ॥ १९ ॥ गच्छंतं वालिनं तारागृहीत्वानिषिषेधतम् ॥ न गंतव्यं त्वये दानीं शंकामेऽतीव जा
यते ॥ २० ॥ इदानीमेव ते भग्नः पुनरायाति सत्वरः ॥ सहायो बलवांस्तस्य कश्चिन्नूनं समागतः ॥ २१ ॥ वा
लीतामाह हे सुभ्रुशंकाते व्येतुतद्रता ॥ प्रिये करं परित्यज्य गच्छ गच्छामि तं रिपुम् ॥ २२ ॥ हत्वा शीघ्रं समा
यास्ये सहायस्तस्य को भवेत् ॥ सहायी यदि सुग्रीवस्ततो हत्वोभयं क्षणात् ॥ २३ ॥ आयास्ये नाशुचः शूरः
कथं तिष्ठेद्गृहे रिपुम् ॥ ज्ञात्वा प्याह्वयमानं हि हत्वा यास्यामि सुंदरि ॥ २४ ॥

त्यन्वयः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ परिकरं कच्छबंधादिरूपम् ॥ १९ ॥ २० ॥ ते त्वत्तो भग्नः पुनरायाति गर्जन्युद्धार्थमाह्वयति ॥ २१ ॥
तद्रता सुग्रीवसहायविषया करं परित्यज्य गच्छ अंतःपुरमिति शेषः मत्तोरक्षितुं जीवितार्थं कस्तस्य सहायो भवेदित्यन्वयः ॥ २२ ॥ २३ ॥
आह्वयमानं रिपुं ज्ञात्वा पिशूरः कथं गृहे तिष्ठेत् अतस्तं हत्वा त्रायास्यामि इति छेदः ॥ २४ ॥

यन्मामंगदोमृगयायांश्रुतवचआहतच्छ्रुत्वायथोचितंकुरु ॥ २५ ॥ २६ ॥ रावणेनसीताद्वितातांसहभ्रात्रामार्गमाणोऋष्यमूकाद्रिमाग
तः ॥ २७ ॥ समागतःसंमिलितःसख्यंचतेनचकार ॥ २८ ॥ २९ ॥ इतिनिश्चित्यपरस्परसाहाय्यंप्रतिज्ञाययातौस्ववासस्थानमितिशे

तारोवाच ॥ मत्तोऽन्यच्छृणुराजेंद्रश्रुत्वाकुरुयथोचितम् ॥ आहमामंगदःपुत्रोमृगयायांश्रुतवचः ॥ २५ ॥
अयोध्याधिपतिःश्रीमान् रामोदाशरथिःकिल ॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्रासीतयाभार्ययासह ॥ २६ ॥ आग
तोदंडकारण्यतत्रसीताद्विताकिल ॥ रावणेनसहभ्रात्रामार्गमाणोयजानकीम् ॥ २७ ॥ आगतोऋष्य
मूकाद्रिसुग्रीवेणसमागतः ॥ चकारतेनसुग्रीवःसख्यंचानलसाक्षिकम् ॥ २८ ॥ प्रतिज्ञांकृतवान् रामः
सुग्रीवायसलक्ष्मणः ॥ वालिनंसमरेहत्वाराराजानंत्वांकरोम्यहम् ॥ २९ ॥ इतिनिश्चित्यतौयातौनिश्चितं
शृणुमहचः ॥ इदानीमेवतेभग्नःकथंपुनरुपागतः ॥ ३० ॥ अतस्त्वंसर्वथवैरंत्यक्त्वासुग्रीवमानय ॥
यौवराज्येऽभिषिंचाशुरामंत्वंशरणंव्रज ॥ ३१ ॥ पाहिमामंगदंराज्यंकुलंचहरिपुंगव ॥ इत्युक्त्वाश्रुमुखी
तारापादयोःप्रणिपत्यतम् ॥ ३२ ॥ हस्ताभ्यांचरणौधृत्वारुरोदभयविह्वला ॥ तामालिङ्ग्यतदावालीसस्नेह
मिदमब्रवीत् ॥ ३३ ॥ स्त्रीस्वभावाद्भिषेत्त्वंप्रियेनास्तिभयंमम ॥ रामोयदिसमायातोलक्ष्मणेनसमंप्रभुः
॥ ३४ ॥ तदारामेणमेस्नेहोभविष्यतिनसंशयः ॥ रामोनारायणःसाक्षादवतीर्णोऽखिलप्रभुः ॥ ३५ ॥
भूभारहरणार्थायश्रुतंपूर्वमयानघे ॥ स्वपक्षःपरपक्षोवानास्ति तस्यपरात्मनः ॥ ३६ ॥ आनेष्यामिगृहंसा
ध्विनत्वातच्चरणांबुजम् ॥ भजतोनुभजत्येषभक्तिगम्यःसुरेश्वरः ॥ ३७ ॥

पः तस्मान्निश्चितंनिश्चितार्थकमेवचःशृणु इदानीमेवेत्यादेरन्यथेत्यादिः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ कुलंवानरकुलम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥
स्नेहोभविष्यतिसुग्रीवतोपिममरामकार्येसमर्थत्वादितिभावः ॥ ३५ ॥ स्वपक्षपरपक्षाभावेहेतुगर्भविशेषणंपरात्मनइति तेनसर्वत्रसमःसह
तिष्ठानितम् ॥ ३६ ॥ भजतःभक्तानित्यर्थः ॥ ३७ ॥

यदिस्वयमिति असहायइत्यर्थः ॥ ३८ ॥ कथंतदभिषेचनंकुर्यामितिशेषः यतोहंसर्वलोकानांसंमतःशूरः ॥ ३९ ॥ वालीभीतभी
तंत्यंतभयसूचकमिदंवाक्यंकथंवदेत् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ उत्पपातयुद्धायतत्संमुखमितिशेषः ॥ ४२ ॥ अहन् हतवान् ॥ ४३ ॥
रामांविलोकयन् शीघ्रमेतंजहीतिदृष्ट्यासूचयन् ॥ ४४ ॥ ऐंद्रेधनुषिअगस्त्यदत्ते ऐंद्रमितिपाठेऐंद्रास्त्राभिमांत्रितमित्यर्थः वृक्षखंडगःवृक्षस

यदिस्वयंसमायातिसुग्रीवोहन्मितक्षणात् ॥ यदुक्तंयौवराज्यायसुग्रीवस्याभिषेचनम् ॥ ३८ ॥ कथमा
हूयमानोऽहंयुद्धायरिपुणाप्रिये ॥ शूरोऽहंसर्वलोकानांसंमतःशुभलक्षणे ॥ ३९ ॥ भीतभीतमिदंवाक्यंकथं
वालीवदेत्प्रिये ॥ तस्माच्छोकंपरित्यज्यतिष्ठसुंदरिवेश्मनि ॥ ४० ॥ एवमाश्वास्यतारांतांशोचंतीमश्रु
लोचनाम् ॥ गतोवालीसमुद्युक्तःसुग्रीवस्यवधायसः ॥ ४१ ॥ दृष्ट्वावालिनमायांतंसुग्रीवोभीमाविक्रमः
॥ उत्पपातगलेबद्धपुष्पमालःपन्नंगवत् ॥ ४२ ॥ मुष्टिभ्यांताडयामासवालिनंसोऽपितंतथा ॥ अहन्वा
लीचसुग्रीवंसुग्रीवोवालिनंतथा ॥ ४३ ॥ रामांविलोकयन्नेवसुग्रीवोयुयुधेयुधि ॥ इत्येवंयुद्धयमानौतौ
दृष्ट्वारामःप्रतापवान् ॥ ४४ ॥ बाणमादायतूणीरादैंद्रेधनुषिसंदधे ॥ आकृष्यकर्णपर्यंतमदृश्योवृक्षखंडगः
॥ ४५ ॥ निरीक्ष्यवालिनंसम्यग्लक्ष्यंतद्धृदयंहरिः ॥ उत्ससर्जाशनिसमंमहावेगंमहाबलः ॥ ४६ ॥ वि
भेदसशरोवक्षोवालिनःकंपयन्महीम् ॥ उत्पपातमहाशब्दंमुंचन्सनिपपातह ॥ ४७ ॥ तदामुहूर्तानिः
संज्ञोभूत्वाचेतनमापसः ॥ ततोवालीददशार्गिरामंराजीवलोचनम् ॥ धनुरालंब्यवामेनहस्तेनान्येनसाय
कम् ॥ ४८ ॥ विभ्राणंचीरवसनंजटामुकुटधारिणम् ॥ विशालवक्षसंभ्राजह्नमालाविभूषितम् ॥ ४९ ॥

मूहगः ॥ ४९ ॥ तद्धृदयंलक्ष्यंकृत्वेतिशेषः ॥ ४६ ॥ महींकंपयन्सशरोरामधनुःसकाशात्महाशब्दंमुंचन्उत्पपातआकाशेइतिशेषः
ततःसनिपपातवालिवक्षसिततस्तद्विभेद ॥ ४७ ॥ तदावक्षोभेदकाले चेतनंचैतन्यंवामेनधनुरन्येनसायकमन्यमालंब्यस्थितमितिशेषः ॥
॥ ४८ ॥ वक्षसिवनमाला कंठमारभ्याजानुमालावनमाला तयाविभूषितम् ॥ ४९ ॥

॥ ९० ॥ विगर्हयन्कुत्सयन् ॥ ९१ ॥ राजधर्ममिति तिरोभूयान्येन युद्धं कुर्वति त्राणपातश्छलत्वान्न राजधर्म इति भावः ल्यबभाव आर्षः ॥
॥ ९२ ॥ चोरवत्कृतसंगरस्त्वं मांहत्वा यशोलप्स्यसे किं अपित्वयश एवेति भावः यदि ते क्षत्रियदायादत्वाद्यभिमानस्तदा मे मया समक्षं युद्धं
कृत्वा तत्फलं यशो मरणं वा प्राप्स्यसे प्राप्तो भवेः अन्यार्थेऽन्यशब्दप्रयोगेणासन्नमरणता सूच्यते ॥ ९३ ॥ कृतं उपकृतमित्यर्थः ॥ ९४ ॥

पीनचार्याय तभुजं न वदूर्वादलच्छविम् ॥ सुग्रीवलक्ष्मणाभ्यां च पार्श्वयोः परिसेवितम् ॥ ९० ॥ विलोक्य
शनकैः प्राह वाली रामं विगर्हयन् ॥ किं मया पकृतं रामतव येन हतोऽस्म्यहम् ॥ ९१ ॥ राजधर्ममविज्ञाय ग
हितं कर्म ते कृतम् ॥ वृक्षखण्डे तिरोभूत्वा त्यजतामयिसायकम् ॥ ९२ ॥ यशः किं लप्स्यसे राम चोरवत्कृत
संगरः ॥ यदि क्षत्रियदायादो मनोर्विशसमुद्भवः ॥ ९३ ॥ युद्धं कृत्वा समक्षं मे प्राप्स्यसे तत्फलं तदा ॥ सुग्री
वेण कृतं किं ते मया वानकृतं किमु ॥ ९४ ॥ रावणेन हता भार्या तव राम महावने ॥ सुग्रीवं शरणं यातस्तदर्थ
मिति शुश्रुम ॥ ९५ ॥ बत राम न जानीषेम ह्यलं लोकविश्रुतम् ॥ रावणं सकुलं बद्ध्वाससीतं लंकया सह ॥
॥ ९६ ॥ आनयामि मुहूर्तार्धाद्यदि चेच्छामि राघव ॥ धर्मिष्ठ इति लोकेऽस्मिन् कथ्यसे रघुनन्दन ॥ ९७ ॥
वानरं व्याध वद्धत्वा धर्मं कलप्स्यसे वद ॥ अभक्ष्यं वानरं मांसं हत्वामां किं करिष्यसि ॥ ९८ ॥ इत्येवं बहुभाषं
तं वालिनं राघवो ब्रवीत् ॥ धर्मस्य गोप्ता लोकेऽस्मिंश्च रामि स शरासनः ॥ ९९ ॥ अधर्मकारिणं हत्वा सद्धर्म
पालयाम्यहम् ॥ दुहिता भगिनी भ्रातुर्भार्या चैव तथा स्नुषा ॥ ६० ॥

॥ ९९ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ कं धर्मकां धर्मकृतां कीर्तिम् ऐहिकमपि न मद्बधे इत्याह अभक्ष्यमिति ॥ ९८ ॥ इत्येवं बहुभाषं तं असंबद्धं प्रलपं
तमित्यर्थः ॥ ९९ ॥ अधर्मेति सद्धर्मरक्षणां गत्वा धर्मकारिवधस्य न दोषत्वमिति भावः अधर्मकारित्वं वा छिनः समर्थयते दुहितेत्यादि भ्रा
तुः कनिष्ठस्येति शेषः ॥ ६० ॥

एताः सर्वाः समास्तुल्यास्तासां मध्ये यो विमूढधीरपि एकां रमते स पातकी ज्ञेयः विमूढधीरपीत्यनेनाज्ञानान्न दोष इति परिहृतम् ईदृशार्थस्याज्ञाना
त्करणोपे महानेव दोषः अतएव तस्य वधपर्यंतो दंड इत्याह सवध्य इति ॥ ६१ ॥ ननु मनुष्याधिकारिकं शास्त्रं न तु तिर्यगादिविषयमतस्तिरश्चा
मस्माकं कोत्र दोष इति चेच्छृणु तिरश्चामनधिकारो हि अज्ञानकृतः तच्चाज्ञानं न तव बाल्यादिषु स्वयंप्रतिभातवेदत्वात् देवांशत्वाच्च एवं च कर्त
व्याकर्तव्यज्ञानवतामकर्तव्यकरणे दोषो भवत्येवातएवेंद्रादीनामहल्याद्यतिक्रमणादौ दोषश्रुतिः संगच्छते देवानां यज्ञाद्यनधिकारस्तु यजनीय

समायोरमते तासामेकामपि विमूढधीः ॥ पातकी स तु विज्ञेयः सवध्यो राजभिः सदा ॥ ६१ ॥ त्वंतु भ्रातुः
कनिष्ठस्य भार्यायां रमसे वलात् ॥ अतो मया धर्मविदा हतोऽसि वनगोचर ॥ ६२ ॥ त्वंकपित्वान्न जानीषे महं
तो विचरंति यत् ॥ लोकं पुनानाः संचारैरतस्तान्नातिभाषयेत् ॥ ६३ ॥ तच्छ्रुत्वा भयसं त्रस्तो ज्ञात्वा रामं
रमापतिम् ॥ वाली प्रणम्य रभसारा मं वचनमब्रवीत् ॥ ६४ ॥ राम राम महाभाग जाने त्वां परमेश्वरम् ॥
अजानता मया किंचिदुक्तं तत्क्षंतुमर्हसि ॥ ६५ ॥ साक्षात्त्वच्छरघातेन विशेषेण तवाग्रतः ॥ त्यजाम्यसू
न्महायोगि दुर्लभं तव दर्शनम् ॥ ६६ ॥ यन्नाम विवशो गृह्णन् प्रियमाणः परंपदम् ॥ याति साक्षात्स एवाद्य
मुमूर्षोर्मे पुरःस्थितः ॥ ६७ ॥

देवतांतराभावान् अतएव ब्रह्मविद्यायामिंद्रादीनामप्यधिकारः श्रुतिषु श्रूयते इत्येषोत्र भगवतोभिप्रायः ॥ ६२ ॥ किंच मन्निदया दोषांतर
भागापित्वं जायसे इत्याह त्वंकपित्वादिति संचारैर्लोकं पुनानामहांतो विचरंति यत्ततोऽतस्तान्नातिभाषयेत् न निर्देत् त्वंतु एवं संचरंतीति न जानी
षे इत्यन्वयः विचरंति हीति पाठांतरम् एवं च त्वादृशपवित्रीकरणार्थ एवायं मम संचार इति ध्वनितम् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ अजानता त्वदीयं पर
मेश्वरत्वमजानतेत्यर्थः ॥ ६५ ॥ तवाग्रत इति त्वत्स्वरूपज्ञानपूर्वकं तवाग्रत इत्यर्थः तव दर्शनं त्वत्स्वरूपज्ञानं महायोगिनामपि दुर्लभम् ॥
॥ ६६ ॥ विवशः पुत्रादिममताक्रांतोऽपि साक्षात्त्वां पश्यतोऽपि प्रियमाणस्य परमपदप्राप्तिरिति किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ६७ ॥

॥ ६८ ॥ ६९ ॥ अमरेंद्रोभवत् तदंशत्वात्तत्रैवलयमापेत्यर्थः ॥ ७० ॥ विमृष्टस्पृष्टइतियावत् परमंपदमैद्रं पदम् अधिकारांतेमुक्तिद
त्वात्तस्यापिपरमपदत्वेनव्यवहारः ॥ ७१ ॥ ॥ इतिश्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणसमर्थेत्यादिविरुदावलीविराजमानस्यहिम्मतिवर्मणः

देवजानामिपुरुषंत्वांश्रियंजानकींशुभाम् ॥ रावणस्यवधार्थायजातंत्वांब्रह्मणार्थितम् ॥ ६८ ॥ अनुजा
नीहिमांरामयांतंत्वत्पदमुत्तमम् ॥ ममतुल्यबलेबालेअंमदेत्वंदयांकुरु ॥ ६९ ॥ विशल्यंकुरुमेरामल्लदयं
पाणिनास्पृशन् ॥ तथेतिबाणमुद्धृत्यरामःपस्पर्शपाणिना ॥ त्यक्त्वातद्दानंरंदेहममरेंद्रोभवत्क्षणात् ॥
॥ ७० ॥ वालीरघूत्तमशराभिहतोविमृष्टोरामेणशीतलकरेणसुखाकरेण ॥ सद्योविमुच्यकपिदेहमनन्य
लभ्यंप्राप्तःपरंपरमहंसगणैर्दुरापम् ॥ ७१ ॥ इतिश्रीम०कि०द्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥ ॥ ७१ ॥
निहतेवालिनिरणेरामेणपरमात्मना ॥ दुद्रुवुर्वानराःसर्वेकिष्किधांभयविह्वलाः ॥ १ ॥ तारामूचुर्महाभागे
हतोवालीरणाजिरे ॥ अंगदंपरिरक्षाद्यमंत्रिणःपरिनोदय ॥ २ ॥ चतुर्द्वारकपाटादीन्बद्धारक्षामहेपुरीम् ॥
वानराणांतुराजानमंगदंकुरुभामिनि ॥ ३ ॥ निहतंवालिनंश्रुत्वानाराशोकविमूर्छिता ॥ अताडयत्स्वपा
णिभ्यांशिरोवक्षश्चभूरिशः ॥ ४ ॥ किमंगदेनराज्येननगरेणधनेनवा ॥ इदानीमेवनिधनंयास्यामिपतिना
सह ॥ ५ ॥ इत्युक्त्वात्वरितातत्ररुदतीमुक्तमूर्धजा ॥ ययौतारातिशोकार्तायत्रभर्तृकलेवरम् ॥ ६ ॥ प
तितंवालिनंदृष्ट्वारक्तैःपांसुभिरावृतम् ॥ रुदतीनाथनाथेतिपतितातस्यपादयोः ॥ ७ ॥

पुत्रस्यश्रीरामवर्मणःकृतावध्यात्मरामायणेसेतौकिष्किधाकांडेद्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥

॥ निहतेइति ॥ १ ॥ परिनोदयनग

रादिरक्षार्थमितिशेषः ॥ २ ॥ चतुर्द्वारकपाटादीनिति आदिनामूम्मानेकद्वारकपाटपरिखादिसंग्रहः ॥ ३ ॥ ४ ॥ निधनंयास्यामेव
द्विप्रवेशेनेतिशेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

येनेति येनबाणेनवालीहतस्तेनबाणेनमांजहि वालिशरीरस्पृष्टतयातत्स्पर्शस्यमत्सुखावहत्वादितिभावः ॥ ८ ॥ ९ ॥ पत्नीदानफलमिति तेनधर्मेणतवापिपत्नीलाभोभविष्यतीतिभावः ॥ १० ॥ वालिघातिनारामेणदापितंवालिनेतिशेषः वालिनोदातृत्वंचमरणेनस्वत्वस्यागमात्रे णेतिबोध्यम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ देहजीवयोःपतित्वंविकल्प्यनाद्यइत्याह पंचात्मकइति पंचभूतात्मकइत्यर्थः इदंजडत्वोपपादकम् त्वङ्मांसेत्यादिनात्यंतबीभत्सत्वंदर्शितम् कालेनकर्मभिर्गुणैःसत्त्वादिभिश्चोत्पन्नइत्यनेननश्वरत्वमेवंचतत्रात्यंतप्रीत्ययोग्येकातेपतिबुद्धि करुणंविलपंतीसाददर्शरघुनंदनम् ॥ राममांजहिबाणेनयेनवालीहतस्त्वया ॥ ८ ॥ गच्छामिपतिसालो क्यंपतिर्मामभिकांक्षते ॥ स्वर्गेऽपिनसुखंतस्यमांविनारघुनंदन ॥ ९ ॥ पत्नीवियोगजंदुःखमनुभूतंत्वया नघ ॥ वालिनेमांप्रयच्छाशुपत्नीदानफलंभवेत् ॥ १० ॥ सुग्रीवत्वंसुखंराज्यंदापितंवालिघातिना ॥ रामेणरुमयासार्धभुंक्ष्वसापत्नवर्जितम् ॥ ११ ॥ इत्येवंविलपंतीतांतारांरामोमहामनाः ॥ सांत्वयामासदय यातत्त्वज्ञानोपदेशतः ॥ १२ ॥ किंभीरुशोचासिव्यर्थंशोकस्याविषयंपतिम् ॥ पतिस्तवायंदेहोवाजीवो वावदतत्त्वतः ॥ १३ ॥ पंचात्मकोजडोदेहस्त्वङ्मांसरुधिरास्थिमान् ॥ कालकर्मगुणोत्पन्नःसोप्यास्तेऽ द्यापितेपुरः ॥ १४ ॥ मन्यसेजीवमात्मानंजीवस्तर्हिनिरामयः ॥ नजायतेनम्रियतेनतिष्ठतिनगच्छति ॥ १५ ॥ नस्त्रीपुमान्वाषंढोवाजीवःसर्वगतोव्ययः ॥ एकएवाद्वितीयोयमाकाशवदलेपकः ॥ नित्योज्ञा नमयःशुद्धःसकथंशोकमर्हति ॥ १६ ॥ तारोवाच ॥ देहोऽचित्काष्ठवद्रामजीवोनित्यश्चिदात्मकः ॥ सुखदुःखादिसंबंधःकस्यस्याद्राममेवद ॥ १७ ॥

रित्यर्थः अथाप्येवंबुद्धिरेवतेतर्हिसोऽस्त्येवेतिव्यर्थःशोकइत्यर्थः ॥ १४ ॥ नांत्यइत्याह मन्यसेइति निरामयःनाशादिरहितः तदाह नजा यतेइत्यादि ॥ १५ ॥ सर्वगतश्चेतनोजीवएकएव अद्वितीयइति द्वितीयसंबंधरहितः तदेवाहाकाशवदलेपकइति अलिप्तइत्यर्थः माया गुणैरितिशेषः सकथमिति अविनाशित्वादितिभावः ॥ १६ ॥ देहःकाष्ठवदचित्तअचेतनइत्यर्थः जीवश्चिदात्मकोज्ञानस्वरूपएवनतुसुखादिपरिणामवान् एवंसातिसुखादिसंबंधःकस्यस्याद् अचेतनत्वान्नस्थूलसूक्ष्मस्यनाप्यपरिणामित्वादात्मनइत्यर्थः ॥ १७ ॥

उत्तरयति अहंकारादीति देहेन्द्रियैःसहतेषुइत्यर्थः अहंकारादिसंबंधःअहंममेत्येवंबुद्धिविषयताइत्यर्थः प्रायःस्थूलसूक्ष्मदेहयोरुभयोर
प्यहंबुद्धिरेव केषांचित्तस्थूलदेहेषुत्रादौचममताबुद्धिः सूक्ष्मेतुसर्वेषामहंबुद्धिरेवेतिविवेकः तावदेवाविवेकिनोतःकरणादिभ्यःस्वस्मिन्विवे
काग्रहवतआत्मनःसंसारःस्यादित्यर्थः ॥ १८ ॥ एवंशुद्धस्यात्मनोन्याविवेकादारोपितःसंसारःस्वतएव नविनिवर्तते यथास्वप्नस्यामिथ्याग
मःस्वप्नामिथ्यापदार्थदर्शनंनस्वतोनिवर्ततेकिंतुजाग्रदवस्थयैवतद्वादितिभाषः ॥ १९ ॥ तत्रस्वप्नस्यविषयध्यानवत्संसारस्यमूलकारणमाह
अनादाति अविद्याअनात्मन्यात्मबुद्धिर्मायावा अथार्थकःअत्यंतमिथ्याभूतः ॥ २० ॥ मनएवेति मनोऽत्रांतःकरणम् संसारस्तन्मूल

श्रीरामउवाच ॥ अहंकारादिसंबंधोयावद्देहेन्द्रियैःसह ॥ संसारस्तावदेवस्यादात्मनस्त्वविवेकिनः॥ १८ ॥
मिथ्यारोपितसंसारोनस्वयंविनिवर्तते॥ विषयान्ध्यायमानस्यस्वप्नेमिथ्यागमोयथा ॥ १९ ॥ अनाद्यविद्या
संबंधात्तत्कार्याहंकृतेस्तथा ॥ संसारोऽपार्थकोपिस्याद्रागद्वेषादिसंकुलः ॥ २० ॥ मनएवहिसंसारोबंध
श्चैवमनःशुभे ॥ आत्मात्मनःसमानत्वमेत्यतद्रतबंधभाक् ॥ २१ ॥ यथाविशुद्धःस्फटिकोऽलक्तकादिस
मीपगः ॥ तत्तद्दर्णयुगाभातिवस्तुतोनास्तिरंजनम् ॥ २२ ॥ बुद्धीन्द्रियादिसामीप्यादात्मनःसंसृतिर्बला
त् ॥ आत्मास्वलिंगंतुमनःपरिगृह्यतदुद्भवान् ॥ २३ ॥ कामान्जुषन्गुणैर्बद्धःसंसारेवर्ततेवशः ॥
आदौमनोगुणान्सृष्ट्वाततःकर्माण्यनेकधा ॥ २४ ॥

कारणमित्यर्थः बंधःसुखादिभोगस्तद्वत्तमनएव मनसासमानत्वंआत्ममनसोरैक्यम् तद्रतबंधभाक्तद्रतबंधयुक्तोभवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥
बुद्धीति यथालक्तकादिसामीप्यात्स्फटिकस्यरक्तत्वादिव्यवहारःएवंसंसारवर्मकबुद्धीन्द्रियादिसामीप्यादात्मनोबलादवशतःसंसारव्यवहा
रोलोकैःक्रियतइत्यर्थः तदेवाहआत्मेति मनसोजडत्वेनज्ञानादिजनकत्वासंभवात्चेतनस्यात्मनोर्लिंगमनुभापकंमनोतःकरणंपरिगृह्यतेनाविवे
कंप्राप्यतदुद्भवान्ततोजातान्कामान्जुषन्गुणैस्तदीयैरागद्वेषादिभिर्बद्धइवावशःसंसारेवर्तते विषयाणांमनउद्भवत्वंदर्शयति आदाविति गुणा
नरागद्वेषादीन् ततोरागद्वेषादितः कर्माणिसृष्टिवदितिशेषः ॥ २३ ॥ २४ ॥

तत्रकर्मभेदानाह शुक्लेत्यादि शुक्लकर्माणिहिंसादिरहितजपध्यानादिरूपाणि लोहितानिहिंसामिश्रयागादीनि कृष्णानिपापकर्माणि तत्समानतःकर्मस्वरूपतुल्यागतयोगतीः सृष्टिवदितिशेषः गतयइतिद्वितीयार्थेआर्षम् तत्रशुक्लकर्मणःशुक्लाब्रह्मलोकप्राप्तिरूपोत्तमागतिः लोहितकर्मणोमध्यमास्वर्गगतिः कृष्णकर्मणोऽधमानरकगतिरित्यर्थः भूतसंभवःप्रलयस्तावत्पर्यंतंकर्मवशाद्भ्रमति ॥ २५ ॥ सर्वोपसंहृतौप्रलयेवासनाभिःकर्मभिश्चसहाभिनिवेशतः अंतःकरणादितादात्म्याध्यासात्अंतःकरणादिप्रकृतिभूतानाद्यविद्यावशागस्तच्छीनःसन्तिष्ठति ॥ २६ ॥ वासनाश्चमानसानिकर्माणिचतैःसहतद्युक्तएवजायतेवर्षाकालेमंडूकवत्प्रादुर्भवति एवंसृष्टिप्रलययोर्घटीयंत्रमिवावर्त्तमा

शुक्ललोहितकृष्णानिगतयस्तत्समानतः ॥ एवंकर्मवशाज्जीवोभ्रमत्याभूतसंप्लवम् ॥ २५ ॥ सर्वोपसंहृतौजीवोवासनाभिःस्वकर्मभिः ॥ अनाद्यविद्यावशागस्तिष्ठत्यभिनिवेशतः ॥ २६ ॥ सृष्टिकालेपुनःपूर्ववासनामानसैःसह ॥ जायतेपुनरप्येवंघटीयंत्रमिवावशः ॥ २७ ॥ यदापुण्यविशेषेणलभतेसंगतिसताम् ॥ मद्भक्तानांसुशांतानांतदामद्विषयामतिः ॥ २८ ॥ मत्कथाश्रवणेश्रद्धादुर्लभाजायतेततः ॥ ततःस्वरूपविज्ञानमनायासेनजायते ॥ २९ ॥ तदाचार्यप्रसादेनवाक्यार्थज्ञानतःक्षणात् ॥ देहेंद्रियमनःप्राणाहंकृतिभ्यःपृथक्स्थितम् ॥ ३० ॥ स्वात्मानुभवतःसत्यमानंददात्मानमह्यम् ॥ ज्ञात्वासद्योभवेन्मुक्तःसत्यमेवमयोदितम् ॥ ३१ ॥

नस्तिष्ठति ॥ २७ ॥ नन्वेवमस्यमुक्तिप्रत्याशौवनकिंनेत्याह यदेति माद्विषयामतिःईश्वरोमहानित्येवंबुद्धिर्जायतेइतिशेषः ॥ २८ ॥ ततःईश्वरविषयबुद्धयनंतरम् ततःस्वरूपविज्ञानंस्वरूपंविज्ञायतेऽनेन ततःविषयेषुअनित्याशुचिदुःखरूपंवैराग्यंनित्यानित्यविवेकादिचजायतेइत्यर्थः ॥ २९ ॥ तदातादृशवैराग्यादौजातेआचार्यप्रसादेनतत्त्वमस्यादिवाक्यार्थज्ञानतःश्रवणमननरूपात्क्षणात्उत्सवात्श्रवणादिविषयोत्साहात्पुनःपुनरनुष्ठानादितियावत् देहादिभ्यःपृथक्स्थितंसत्यमानंदरूपमद्वितीयमात्मानंस्वात्मानुभवतःस्वात्मविषयादीदृशंब्रह्माहमेवेत्येवंरूपान्निदिध्यासनात्ज्ञात्वाअपरोक्षीकृत्यसद्यस्तत्कालमेवसंसारान्मुक्तोभवेदित्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

आलोचयतियुक्त्यानिर्णयति तस्यक्रमेणज्ञानप्राप्त्यासंसारदुःखास्पर्शः ॥ ३२ ॥ कर्मबंधात्कर्मकृताद्वंधात्संसाररूपादित्यर्थः ॥ ३३ ॥
मेमयारूपंदर्शितम् स्वरूपंदर्शितमित्यर्थः अत्रतारायैभगवताविश्वरूपदर्शनंकारितमितिध्वनयति यद्वादर्शितमित्यंबोधितमित्यर्थः ॥ ३४ ॥
मद्रूपंपरिदृश्यमानंरूपंदर्शितंविश्वरूपंपंचआलोचयविचारय प्रवाहपतितंसंसारप्रवाहपतितंकार्यसांसारिकंकार्यकुर्वत्यपितदोषैर्नलिप्यसेइ
त्यर्थः ॥ ३५ ॥ देहाभिमानजंदेहेअहंममइत्याकारकाभिमानाज्जातम् ॥ ३६ ॥ जीवन्मुक्तातदवस्था परमात्मनारामेणसद्गुरुत्वात्क्ष

एवंमयोदितंसम्यगालोचयतियोऽनिशम् ॥ तस्यसंसारदुःखानिनस्पृशंतिकदाचन ॥ ३२ ॥ त्वमप्येतन्म
याप्रोक्तमालोचयविशुद्धधीः ॥ नस्पृश्यसेदुःखजालैःकर्मबंधादिमोक्षयसे ॥ ३३ ॥ पूर्वजन्मनितेसुभ्रुकृ
तामद्भक्तिरुत्तमा ॥ अतस्तवविमोक्षायरूपंमेदर्शितंशुभे ॥ ३४ ॥ ध्यात्वामद्रूपमनिशमालोचयमयोदि
तम् ॥ प्रवाहपतितंकार्यकुर्वत्यपिनलिप्यसे ॥ ३५ ॥ श्रीरामेणोदितंसर्वश्रुत्वातारातिविस्मिता ॥ दे
हाभिमानजंशोकं त्यक्त्वानत्वारघूतमम् ॥ ३६ ॥ आत्मानुभवसंतुष्टाजीवन्मुक्तावभूवह ॥ क्षणसंगम
मात्रेणरामेणपरमात्मना ॥ ३७ ॥ अनादिवंधंनिर्व्यूयमुक्तासापिविकल्मषा ॥ सुग्रीवोऽपिचतच्छ्रुत्वाराम
वक्त्रात्समीरितम् ॥ ३८ ॥ जहावज्ञानमखिलंस्वस्थाचित्तोभवत्तदा ॥ ततःसुग्रीवमाहेदंरामोवानरपुंग
वम् ॥ ३९ ॥ भ्रातुर्ज्येष्ठस्यपुत्रेणयद्युक्तंसांपराधिकम् ॥ कुरुसर्वयथान्यायंसंस्कारादिममाज्ञया ॥ ४० ॥
तथेतिबलिभिर्मुखैर्वानरैःपरिणीयतम् ॥ वालिनंपुष्पकेक्षिप्त्वासर्वराजोपचारकैः ॥ ४१ ॥

णसंगमेनैव ॥ ३७ ॥ सापितिर्यग्योनिरपिताराअनादिवंधंसंसाररूपंनिर्व्यूयतिरस्कृत्यविकल्मषानिष्पापाकृतामुक्ताजीवन्मुक्ताचकृता
॥ ३८ ॥ ३९ ॥ सुग्रीवंकिमाहेत्यत्राह भ्रातुरिति ज्येष्ठस्यभ्रातुर्यत्सांपराधिकंपारलौकिकंयुक्तंतत्पुत्रेणांगदेनकुरुकारयेत्यर्थः ननुभव
च्छत्रोःकथमस्माभिःसंस्कारादिकार्यंतत्राह ममाज्ञयेति ॥ ४० ॥ तथेतिर्यस्यांगीकृत्येतिशेषः परिणीयउत्थाप्यपुष्पकेपुष्पकविमान
तुल्येवाहने सर्वराजोपचारकैर्युक्तंवालिनंक्षिप्त्वा ॥ ४१ ॥

॥ ४२ ॥ तन्मृतोचितसंस्कारादि ॥ ४३ ॥ वानराणां राज्यं प्रशाधीत्यन्वयः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ त्वमेवाहम् अनेन त्वया क्रियमाण
राज्यभोग एवमभोग इति सूचितम् किंचानासक्तो राज्यं भुंक्त्वैश्वर्यप्रेरितोऽहं राज्यं कुर्वे इति मत्याचता दृश्या बुद्ध्या क्रियमाणया क्रियया भगवां

भेरिदुंदुभिनिर्घोषैर्ब्राह्मणैर्मन्त्रिभिः सह ॥ यूथपैर्वानरैः पौरैस्तारयाचांगदेन च ॥ ४२ ॥ गत्वा चकार तत्सर्वं
यथाशास्त्रं प्रयत्नतः ॥ स्वात्वा जगाम रामस्य समीपं मन्त्रिभिः सह ॥ ४३ ॥ नत्वारामस्य चरणौ सुग्रीवः प्राह
लृष्टधीः ॥ राज्यं प्रशाधिराजेंद्र वानराणां समृद्धिमत् ॥ ४४ ॥ दासोऽहं ते पादपद्मं सेवे लक्ष्मणवाचिरम् ॥ इ
त्युक्तो राघवः प्राह सुग्रीवं सस्मितं वचः ॥ ४५ ॥ त्वमेवाहं न संदेहः शीघ्रं गच्छ ममाज्ञया ॥ पुरराज्याधिपत्ये
त्वं स्वात्मानमभिषेचय ॥ ४६ ॥ नगरं न प्रवेक्ष्यामि चतुर्दशसमाः सखे ॥ आगमिष्यति मे भ्राता लक्ष्मणः प
त्तनं तव ॥ ४७ ॥ अंगदं यौवराज्ये त्वमभिषेचय सादरम् ॥ अहं समीपे शिखरे पर्वतस्य सहानुजः ॥ ४८ ॥
वत्स्यामि वर्षादिवसांस्ततस्त्वं यत्नवान् भव ॥ किंचित्कालं पुरे स्थित्वा सीतायाः परिमार्गणे ॥ ४९ ॥ साष्टां
गं प्राणिपत्याह सुग्रीवो रामपादयोः ॥ यदा ज्ञापयसे देव तत्तथैव करोम्यहम् ॥ ५० ॥ अनुज्ञातस्तुरामेण सु
ग्रीवस्तु सलक्ष्मणः ॥ गत्वा पुरं तथा च क्रेयथारामेण चोदितः ॥ ५१ ॥ सुग्रीवेण यथान्यायं पूजितो लक्ष्मण
स्तदा ॥ आगत्य राघवं शीघ्रं प्राणिपत्योपतस्थितवान् ॥ ५२ ॥

स्तुप्यत्येवेति ध्वनितम् पुरराज्याधिपत्ये किंकिधा पुरराज्याधिपत्ये ॥ ४६ ॥ तर्हि मदीषेककाले तत्र सन्निधानं कुर्विति चेत्तत्राह नगरमिति
पत्तनं नगरम् ॥ ४७ ॥ अहं च नगरस्य समीपे पर्वतस्य शिखरे वत्स्यामीत्यन्वयः ॥ ४८ ॥ वर्षादिवसान्वर्षाकालम् ततः राज्याभिषेका
नंतरं किंचित्कालं वर्षासमयं स्वपुरे स्थित्वा सीतायाः परिमार्गणेऽन्वेषणे यत्नवान् भवेत्यन्वयः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ चोदितः प्रेरितः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

॥ ५३ ॥ गहरंगुहाम् फलमूलानिसमीपगानियस्यत् ॥ ५४ ॥ मौक्तिकोपमः जलौघोजलसमूहोयेषु तादृशानि पल्वलानियस्मिन् तादृ-
 शे पर्वते इत्यर्थः नानावर्णैर्मृगैः पक्षिभिश्च शोभिते ॥ ५५ ॥ ॥ इति श्री० अध्यात्मरामायणे सेतौ किष्किं धाकांडे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥
 तत्र पर्वते इत्यर्थः वार्षिकदिनानि व्याप्येति शेषः अवसदित्यन्वयः ॥ १ ॥ वातप्रेरितजलपूर्णमेघान् अंतरे मध्ये स्तनितयुक्तं वैद्युतं विद्युत्स-
 ततो रामो जगामाशु लक्ष्मणेन समन्वितः ॥ प्रवर्षणगिरेरूर्ध्वं शिखरं भूरिविस्तरम् ॥ ५३ ॥ तत्रैकं गहरं द-
 द्वा स्फाटिकं दीप्तिमच्छुभम् ॥ वर्षवातातपसहं फलमूलसमीपगम् ॥ वासाय रोचयामास तत्र रामः स ल-
 क्ष्मणः ॥ ५४ ॥ दिव्यमूलफलपुष्पसंयुते मौक्तिकोपमजलौघपल्वले ॥ चित्रवर्णमृगपक्षिशोभिते पर्वते
 रघुकुलोत्तमोऽवसत् ॥ ५५ ॥ इति श्रीमदध्या० उमा० किष्किं धाकांडे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥
 तत्र वार्षिकदिनानि राघवो लीलया मणिगुहासु संचरन् ॥ पक्वमूलफलभोगतो पितोलक्ष्मणेन सहितोऽ-
 वसत् सुखम् ॥ १ ॥ वातनुन्नजलपूरितमेघानंतरस्तनितवैद्युतगर्भान् ॥ वीक्ष्य विस्मयमगाद्रजयू-
 थान्यद्ददाहितसुकांचनकक्षान् ॥ २ ॥ नवघासं समास्वाद्य लृष्टपुष्टमृगाहिजाः ॥ धावंतः परितो रामं वीक्ष्य
 विस्फारितेक्षणाः ॥ ३ ॥ न चलंतिसदा ध्याननिष्ठा इव मुनीश्वराः ॥ रामं मानुषरूपेण गिरिकाननभूमिषु
 ॥ ४ ॥ चरंतं परमात्मानं ज्ञात्वा सिद्धगणाभुवि ॥ मृगपक्षिगणाभूत्वाराममेवानुसेविरे ॥ ५ ॥ सौमित्रि-
 रेकदाराममेकांते ध्यानतत्परम् ॥ समाधिविरमेभक्त्या प्रणयाद्दिनयान्वितः ॥ ६ ॥ अब्रवीद्देवते वाक्या-
 त्पूर्वोक्ता हि गतो मम ॥ अनाद्यविद्यासंभूतः संशयोऽहं दिसंस्थितः ॥ ७ ॥

मूहो गर्भे येषां तान् आहितसुकांचन्यः कक्षाः पृष्ठास्तरणानियेषां तादृशान् गजयूथान्यद्दत्ता निव वीक्ष्य विस्मयमगात् अत्र गजावृंहितयुक्ता
 बोध्याः अतएव स्तनितेनाधिक्यम् ॥ २ ॥ नवघासं नवतृणम् विस्फारितेक्षणा भगवत्सौंदर्यदर्शनायेति भावः ॥ ३ ॥ तादृशाः संतोऽध्या-
 ननिष्ठामुनीश्वरा इव न चलंति राममित्याद्युत्तरान्वयि तत्रैते चरंतो मृगपक्षिगणानि किंतु सिद्धगणा इत्यपन्हुतिर्व्यग्या ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अना-
 दिभूतयाऽविद्यया संभूतो जातः संशयो विगत इत्यन्वयः ॥ ७ ॥

क्रियामार्गेणलौकिकपुष्पादिभिः पूजारूपेण यथातत्प्रकारविशिष्टेन पूजामार्गेण योगिनो भवदाराधनं कुर्वतितच्छ्रोतुमिच्छामीत्यन्वयः ॥ ८ ॥
 इदमेव क्रियामार्गेणाराधनमेव योगिन एवाह नारद इत्यादि ॥ ९ ॥ मेमहम् ॥ १० ॥ ११ ॥ द्विजत्वं उपनयनसंस्कारं प्राप्य
 कृत्वा तयोख्यययोः प्राप्यलब्ध्वा एतयो राराधयेदित्यनेनान्वयः ॥ १२ ॥ पूजास्थानान्याह तद्वदय इत्यादिस्वत्तदयदेश इत्यर्थः इदं च मू
 र्धादीनामपि स्मृत्युक्तानामुपलक्षणम् अनलेवहौ प्रतिमादौ प्रतिमास्वर्णरूप्यादिमयी आदिना ब्राह्मणे विभावसौ सूर्यमंडले अर्चेत् पूजयेत् ॥
 इदानीं श्रोतुमिच्छामि क्रियामार्गेणाराधव ॥ भवदाराधनं लोके यथा कुर्वतियोगिनः ॥ ८ ॥ इदमेव सदा
 प्राहुर्योगिनो मुक्तिसाधनम् ॥ नारदोऽपि तथा व्यासो ब्रह्मा कमलसंभवः ॥ ९ ॥ ब्रह्मक्षत्रादिवर्णानामाश्र
 माणां च मोक्षदम् ॥ स्त्रीशूद्राणां च राजैर्द्रसुलभं मुक्तिसाधनम् ॥ तव भक्ताय मे भ्रात्रे ब्रूहि लोकोपकारकम्
 ॥ १० ॥ श्रीराम उवाच ॥ मम पूजाविधानस्य नांतोऽस्ति रघुनंदन ॥ तथाऽपि वक्ष्ये संक्षेपाद्यथा वदनुपूर्व
 शः ॥ ११ ॥ स्वगृह्योक्तप्रकारेण द्विजत्वं प्राप्यमानवः ॥ सकाशात्सद्गुरोर्मंत्रं लब्ध्वा मद्भक्तिसंयुतः ॥ १२ ॥
 तेन संदर्शितविधिर्मा मेवाराधयेत्सुधीः ॥ तद्वदेवाऽनले वार्चेत् प्रतिमादौ विभावसौ ॥ १३ ॥ शालग्राम
 शिलायां वा पूजयेन्मामतंद्रितः ॥ प्रातःस्नानं प्रकुर्वीत प्रथमं देहशुद्धये ॥ १४ ॥ वेदतंत्रोदितैर्मंत्रैर्मृच्छेपन
 विधानतः ॥ संध्यादिकर्मयन्नित्यंतत्कुर्याद्दिधिनावुधः ॥ १५ ॥ संकल्पमादौ कुर्वीत सिद्धयर्थं कर्मणां सु
 धीः ॥ स्वगुरुं पूजयेद्भक्त्या मद्भुद्ध्या पूजको मम ॥ १६ ॥ शिलायां स्नपनं कुर्यात्प्रतिमासु प्रमार्जनम् ॥
 प्रसिद्धैर्गंधपुष्पाद्यैर्मत्पूजासिद्धिदायिका ॥ १७ ॥

॥ १३ ॥ प्रातःस्नानमिति सकलप्रातःकृत्योपलक्षणम् ॥ १४ ॥ वेदेति द्विजो वेदोदितैः शूद्रादिस्तंत्रोदितैः मृच्छेपनं सकलस्नानविधेरु
 पलक्षणम् तेन स्नानं कुर्वन्नित्यन्वयः संध्यादि आदिना होमतर्पणादि ॥ १५ ॥ मम पूजको मद्भुद्ध्या भक्त्या स्वगुरुं पूजयेदित्यन्वयः अत्र गुरु
 सान्निध्येऽपि ध्यानेन जलादौ गुरुं पूजयेदिति संप्रदायः ॥ १६ ॥ शिलायां शिलानिर्मितप्रतिमायाम् प्रतिमासु मृद्वस्त्रादिनिर्मितास्वित्यर्थः
 प्रसिद्धैः तेन तन्निषिद्धपुष्पादिपूजानर्हमिति सूचितम् ते च निषेधानि बंधेषु द्रष्टव्या विस्तरभयान्नेह लिखिताः ॥ १७ ॥

अमायिकः मायादंभादिरूपातद्रहितः अनुवृत्त्यागुरूपदिष्टमार्गानुवर्तनेन प्रतिमादिषु प्रतिमाश्च ते आदयश्च प्रतिमादयस्तेषु प्रतिमादिषु प्रतिमारूपेषु आदिषु आश्रयेषु पूजाधिकरणेष्वित्यर्थः तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः प्रतिमारूपेष्वश्रयेषु आदिशब्द आश्रयवाची भीष्मादिश्च सुयोधन इत्यादौ प्रासिद्धः अलंकारः पुष्पादिरूपः ॥ १८ ॥ आधारांतरे पूजाविशेषमाहाग्राविति अग्नौ तत्तद्देवतां मंत्रेण होम एव तत्तद्देवता पूजयेत्यर्थः भास्करे स्थंडिले यजेदिति भास्करे यजेदित्यत्र तत्तदाकारे स्थंडिले इत्यर्थः भक्तेन श्रद्धयोपहतं वार्यापि मम प्रतियै भवतीति शेषः अनेन भक्तेरेव मुख्यत्वं दर्शितम् ॥ १९ ॥ भक्ष्यादिकमुपहतं प्रीत्यै इति किंपुनर्वक्तव्यमित्यर्थः समारभेत पूजामिति शेषः

अमायिकोऽनुवृत्त्यामां पूजयेन्नियतव्रतः ॥ प्रतिमादिष्वलंकारः प्रियो मे कुलनंदन ॥ १८ ॥ अग्नौ यजेत हविषा भास्करे स्थंडिले यजेत् ॥ भक्तेनोपहतं प्रीत्यै श्रद्धया मम वार्यापि ॥ १९ ॥ किंपुनर्भक्ष्यभोज्यादिगंधपुष्पाक्षतादिकम् ॥ पूजाद्रव्याणिसर्वाणिसंपाद्यैवं समारभेत् ॥ २० ॥ चैलाजिनकुशैः सम्यगासनं परि कल्पयेत् ॥ तत्रोपविश्य देवस्य संमुखे शुद्धमानसः ॥ २१ ॥ ततो न्यासं प्रकुर्वीत मातृका बहिरांतरम् ॥ केशवादिततः कुर्यात्तत्त्वन्यासं ततः परम् ॥ २२ ॥ मन्मूर्तिपंजरन्यासं मंत्रन्यासं ततो न्यसेत् ॥ प्रतिमादावपि तथा कुर्यान्नित्यमंतर्द्रितः ॥ २३ ॥ कलशं स्वपुरो वामे क्षिपेत् पुष्पादिदाक्षिणे ॥ अर्घ्यपाद्यप्रदानार्थं मधुपर्कार्थमेव च ॥ २४ ॥

॥ २० ॥ तत्र पूजाप्रकारमाह चैलेति अधः कुशासनं तदुपर्यजिनं तदुपरि चैलमिति क्रमः तत्रोपविश्य पद्मासनाद्यन्यतमासनेनेत्यर्थः देवस्य संमुखे इत्यनेन स्थिरासु प्रतिमासु पश्चिमाद्यभिमुखतयाऽपि पूजा भवतीति सूचितम् ॥ २१ ॥ मातृका अकारादिपंचाशद्वर्णात्मिका तस्यासंस्कारश्च तंत्रे स्फुटः बहिरिति बहिर्न्यासमांतरं न्यासंचेत्यर्थः केशवादिचतुर्विंशतिनामभिरित्यर्थः स च नारदपंचरात्रादौ स्पष्टः तत्त्वन्यासोऽपि तत्रैवोक्तः ॥ २२ ॥ मन्मूर्तिपंजरन्यासो विष्णुपंजरस्तोत्रोक्तो महान्यास इति संप्रदायः मंत्रन्यासं मंत्रवर्णैस्तत्तत्कल्पोक्तं षडंगान्यासम् प्रतिमादावपीति यथात्मनि तथा देव इत्युक्तेः ॥ २३ ॥ ईषद्वामभागावच्छिन्नपुरोभागे कलशं जलपूर्णं स्थापयेदिति शेषः पुष्पादिदाक्षिणे क्षिपेत् स्थापयेदित्यर्थः अर्घ्यादिपात्रस्थापनदेशः स्मृतौ उक्तः अर्घ्यपात्रं तु वायव्ये नैर्ऋत्यां पाद्यपात्रकम् मध्ये तु मधुपर्कस्यादौ शोत्वा च मनीयकमिति ॥ २४ ॥

जीवसंज्ञितामत्कलामित्यनेनचेतनः सर्वत्रैक एवेति बोधितं युक्तं चैतत् व्यापकेनैकेनैवचेतनोपपत्तावनेकतत्कल्पनायां मानाभावात् प्रतिकर्म
व्यवस्थात्वंतःकरणभेदेनैवोपपत्तेति हृत्पद्मेतांध्यायेत् ॥ २५ ॥ तथाव्याप्तमाखिलंस्वदेहमावयेत् तथाभावयित्वातामेवमत्कलांप्रतिमादि
ष्वावाहयेत् तदावाहनेनतामपिचेतनत्वेनध्यात्वा ॥ २६ ॥ यावच्छक्यैरुपचारैर्वाषोडशभिःपंचभिर्वा तुःपादपूरणार्थः अमाययाअदंभा
दिनामांपूजयेत् ॥ २७ ॥ विभवेसतिकर्पूरादिभिःसुगंधपुष्पैश्चमंत्रवदर्चयेत् ॥ २८ ॥ आगमोक्तांअगस्त्यसंहितोक्तां प्रकारयेत्प्रकु

तथैवाचमनार्थतुन्यसेत्पात्रचतुष्टयम् ॥ हृत्पद्मेभानुविमलेमत्कलांजीवसंज्ञिताम् ॥ २५ ॥ ध्यायेत्स्व
देहमाखिलंतथाव्याप्तमारिंदम ॥ तामेवावाहयेन्नित्यंप्रतिमादिषुमत्कलाम् ॥ २६ ॥ पाद्यार्घ्याचमनीया
द्यैःस्नानवस्त्रविभूषणैः ॥ यावच्छक्योपचारैर्वात्वर्चयेन्माममायया ॥ २७ ॥ विभवेसतिकर्पूरकुंकुमागुरु
चंदनैः ॥ अर्चयेन्मंत्रवन्नित्यंसुगंधकुसुमैःशुभैः ॥ २८ ॥ दशावरणपूजांवैद्यागमोक्तांप्रकारयेत् ॥ नी
राजनैर्धूपदीपैर्नैवेद्यैर्बहुविस्तरैः ॥ २९ ॥ श्रद्धयोपहरेन्नित्यंश्रद्धाभुगहर्माश्वरः ॥ होमंकुर्यात्प्रयत्नेनवि
धिनामंत्रकोविदः ॥ ३० ॥ अगस्त्येनोक्तमार्गेणकुण्डेनागमावित्तमः ॥ जुहुयान्मूलमंत्रेणपुंसूक्तेनाथवा
बुधः ॥ ३१ ॥ अथवौपासनाग्नौवाचरुणाहविषातथा ॥ तप्तजांबूनदप्रख्यंदिव्याभरणभूषितम् ॥ ३२ ॥
ध्यायेदनलमध्यस्थंहोमकालेसदाबुधः ॥ पार्षदेभ्योबलिंदत्वाहोमशेषंसमापयेत् ॥ ३३ ॥

वैतित्यर्थः नीराजनैरितिपाठक्रमादर्थक्रमस्यबलवत्त्वाद्धूपदीपनैवेद्यनीराजनानीतिक्रमः नीराजनंपंचारार्तिकादिभिः ॥ २९ ॥ तद्धूपादि
श्रद्धयोपहरेद्दद्यात् यतोहंश्रद्धाभुक्श्रद्धादत्तमोक्ता ॥ ३० ॥ अगस्त्येनेतिअगस्त्यसंहितोक्तमार्गेणकुण्डंतेनतस्मिन्नित्यर्थः अधि
करणस्यकरणत्वविवक्षयातृतीया मूलमंत्रेणागमोक्तेन पुंसूक्तेनपुरुषसूक्तेनएतद्ब्राह्मणविषयम् ॥ ३१ ॥ तद्विषयेएवाहाथवौपासनाग्नौ
विति चरुणाहविषाहवीरूपेणचरुणा ॥ ३२ ॥ ध्यायेन्मामितिशेषः पार्षदेभ्यस्तंत्रोक्तहनूमदादिभ्यः ॥ ३३ ॥

माध्यायन् स्मरन्नित्यस्यमनुवर्णानितिशेषः तदेवाह यतवागिति अनेनप्रशस्ततरोमानसोजपउक्तःमुखवासंतद्रूपकर्पूरादियुक्तंतांबूलंदत्वे
त्यर्थः ॥ ३४ ॥ मदर्थेमत्प्रीतयेइत्यर्थः कारयेत्कुर्वीतेत्यर्थः निवृत्तप्रेषणाणिच् दंडवदित्यनेनाष्टांगप्रणामउक्तः ॥ ३५ ॥ भावनामयं
मदत्तंप्रसादंशिरसिआधायस्थापयित्वा अनेनमह्यंप्रसादंपुष्पादिरूपंभगवान्ददातीतिभावनयाप्रसादंगृहीयादितिसूचितम् तंगृहीत्वाशि
रसिस्थापयित्वाभावनाभावितेमत्पदेपाणिभ्यांस्वमूर्ध्निगृहीत्वाधृत्वा ॥ ३६ ॥ इत्युक्त्वाप्रणमेदित्यन्वयः प्रत्यग्ज्योतिषिस्वहृदयस्थे यतए

ततोजपंप्रकुर्वीतध्यायन्मांयतवाक्स्मरन् ॥ मुखवासंचतांबूलंदत्वाप्रीतिसमन्वितः ॥ ३४ ॥ मदर्थेनृ
त्यगीतादिस्तुतिपाठादिकारयेत् ॥ प्रणमेदंडवद्रूमौल्लदयेमांनिधायच ॥ ३५ ॥ शिरस्याधायमदत्तंप्रसा
दंभावनामयम् ॥ पाणिभ्यामत्पदेमूर्ध्निगृहीत्वाभक्तिसंयुतः ॥ ३६ ॥ रक्षभांधोरसंसारादित्युक्त्वाप्रणमे
त्सुधीः ॥ उद्भासयेद्यथापूर्वंप्रत्यग्ज्योतिषिसंस्मरन् ॥ ३७ ॥ एवमुक्तप्रकारेणपूजयेद्दिधिवद्यदि ॥
इहामुत्रचसंसिद्धिंप्राप्नोतिमदनुग्रहात् ॥ ३८ ॥ मद्भक्तोयदिमामेवंपूजांचैवदिनेदिने ॥ करोतिममसारू
प्यंप्राप्नोत्येवनसंशयः ॥ ३९ ॥ इदंरहस्यंपरमंचपावनंमयैवसाक्षात्कथितंसनातनम् ॥ पठत्यजस्रंयदि
वाशृणोतियःससर्वपूजाफलभाट्नसंशयः ॥ ४० ॥ एवंपरात्माश्रीरामः क्रियायोगमनुत्तमम् ॥ पृष्टः
प्राहस्वभक्तायशेषांशायमहात्मने ॥ ४१ ॥ पुनःप्राकृतवद्रामोमायामालंब्यदुःखितः ॥ हासीतेतिवदनै
वनिद्रांलेभेकथंचन ॥ ४२ ॥ एतस्मिन्नंतरेतत्रकिष्किंधायांसुबुद्धिमान् ॥ हनूमान्प्राहसुग्रीवमेकांतैक
पिनायकम् ॥ ४३ ॥

वध्याताजीवकलाप्रतिमायामावाहितापूर्वतत्रैवोद्भासयेत्तत्रैवप्राविष्टांध्यायेत् एतदेवविसर्जनम् ॥ ३७ ॥ इहामुत्रचऐहलौकिकींपारलौकिकीं
चेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ मद्भक्तोयदिमामेवंध्यात्वाआवाह्यचदिनेदिनेप्रतिदिनंममपूजांकरोतितदाममसारूप्यंप्राप्नोति ॥ ३९ ॥ सनातनंपूर्वपूर्वरूपे
वमेवानुष्ठितम् ॥ ४० ॥ शेषांशायलक्ष्मणाय ॥ ४१ ॥ प्राकृतवत्प्रकृतिकार्यःमनुष्यवत् मायामालंब्यदुःखितइत्यनेनस्वतस्तस्यदुःख
लेशोऽपिनेतिसूचितम् ॥ ४२ ॥ एकांतैइति मंत्रत्वादेकांतैकथनम् ॥ ४३ ॥

अनुत्तमः न विद्यते उत्तमं यस्मादित्यर्थः ॥ ४४ ॥ उपकारमेवाह त्वत्कृतेति ॥ ४५ ॥ दुर्लभांतरागमिति वालिपरिग्रहान्वया सर्वथाका
मिभावेन द्रष्टुमप्यशक्यामित्यर्थः ॥ ४६ ॥ एकाग्रतन्मात्रचित्तत्वं यथा भवति तथा ईक्षते प्रतीक्षते कार्यस्य सीतान्वेषणरूपस्य गौरवात्
त्वदेकसाध्यत्वादित्यर्थः ॥ ४७ ॥ कृतघ्नस्त्वं यदि न करोषि तदा वालिवत् हन्यसे रामेणेति शेषः अतः सर्वथान्वेषणमुचितमिति व्यंग्यम् ॥

शृणुराजन्प्रवक्ष्यामि तवैवहितमुत्तमम् ॥ रामेण ते कृतः पूर्वमुपकारो ह्यनुत्तमः ॥ ४४ ॥ कृतघ्नवत्त्वयानूनं
विस्मृतः प्रतिभाति मे ॥ त्वत्कृते निहतो वाली वीरस्त्रैलोक्यसंमतः ॥ ४५ ॥ राज्ये प्रतिष्ठितोऽसि त्वंतारां प्रा
प्तोऽसि दुर्लभाम् ॥ सरामः पर्वतस्याग्रे भ्रात्रा सह वसन् सुधीः ॥ ४६ ॥ त्वदागमनमेकाग्रमीक्षते कार्यगौर
वात् ॥ त्वं तु वानरभावेन स्त्रीसक्तो नावबुद्ध्यसे ॥ ४७ ॥ करोमीति प्रतिज्ञाय सीतायाः परिमार्गणम् ॥ न क
रोषि कृतघ्नस्त्वं हन्यसे वालिवद्रुतम् ॥ ४८ ॥ हनूमद्वचनं श्रुत्वा सुग्रीवो भयविह्वलः ॥ प्रत्युवाच हनूमंतं
सत्यमेव त्वयोदितम् ॥ ४९ ॥ शीघ्रं कुरु मदाज्ञां त्वं वानराणां तरस्विनाम् ॥ सहस्राणि दशोदानीं प्रेषयाशु
दिशो दश ॥ ५० ॥ सप्तद्वीपगतान्सर्वान्वानरानानयंतु ते ॥ पक्षमध्ये समायांतु सर्वे वानरपुंगवाः ॥ ५१ ॥
ये पक्षमतिवर्तते ते वध्यमेन संशयः ॥ इत्याज्ञाप्य हनूमंतं सुग्रीवो गृहमाविशत् ॥ ५२ ॥ सुग्रीवाज्ञां पुर
स्कृत्य हनूमान्मंत्रिसत्तमः ॥ तत्क्षणे प्रेषयामास हरीन्दशदिशः सुधीः ॥ ५३ ॥ अगणितगुणसत्त्वान्वायुवेग
प्रचारान्वनचरगणमुख्यान्पर्वताकाररूपान् ॥ पवनहितकुमारः प्रेषयामास दूतानतिरभसतरात्मा दानमा
नादितृप्तान् ॥ ५४ ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे किष्किंधाकांडे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ ॥ ॥

॥ ४८ ॥ ४९ ॥ वानराणां मदाज्ञां कुरु बोधय ॥ ५० ॥ आज्ञामाह सप्तेति ॥ ५१ ॥ इत्याज्ञाप्य एवं वानरेषु कर्तव्यामाज्ञां बोधयित्वा
॥ ५२ ॥ ५३ ॥ अगणिता गुणाः सत्त्वं पराक्रमश्च येषां तान् पर्वताकारसदृशं रूपमाकारो येषां तान् पवनस्य वायोर्हितोतिप्रियः कुमारो हनु
मान् दानमानादितृप्तानित्यनेन वश्यं कार्यसिद्धिकारित्वं दर्शितम् ॥ ५४ ॥ ॥ इति श्री० सेतौ किष्किंधाकांडे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

रामास्त्विति पर्वताग्रेस्थितोमणियुक्तसानौशिखरे ॥ १ ॥ नजानेनशक्नोमीत्यर्थःधातूनामनेकार्थत्वात् ॥ २ ॥ यःकश्चिदपिजीवतीतिब्रू-
यात्समेप्रियकृत् यत्रकुत्रवायत्रकुत्रापीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ वसंतित्वंकथंप्राणान्धारिष्यसीत्यन्वयः ॥ ५ ॥ विरहदुःखमभिनयति चं-
द्रोऽपीति भानुवत्दाहकत्वात् ॥ ६ ॥ चंद्रत्वमिति कर्पूरतोप्यतिशीतलस्यममकामदुःखशामकस्यतद्वात्रस्यस्पर्शतवकराअपितथागुणशै-

रामस्तुपर्वतस्याग्रेमणिसानौनिशामुखे ॥ सीताविरहजंशोकमसहनिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ पश्यलक्ष्मणमे-
सीताराक्षसेनहृताबलात् ॥ मृताऽमृतावानिश्वेतुंनजानेद्यापिभामिनीम् ॥ २ ॥ जीवतीतिममब्रूयात्क-
श्चिद्वाप्रियकृत्समे ॥ यदिजानामितांसाध्वीजीवन्तीयत्रकुत्रवा ॥ ३ ॥ हठादेवाहरिष्यामिसुधाभिवपयो-
निधेः ॥ प्रतिज्ञांशृणुमेभ्रातर्येनमेजनकात्मजा ॥ ४ ॥ नीतातंभस्मसात्कुर्यासपुत्रबलवाहनम् ॥ हेसी-
तेचंद्रवदनेवसंतीराक्षसालये ॥ ५ ॥ दुःखार्तामामपश्यंतीकथंप्राणान्धारिष्यसि ॥ चंद्रोऽपिभानुवद्भाति
ममचंद्राननांविना ॥ ६ ॥ चंद्रत्वंजानकींस्पृष्ट्वाकरैर्मांस्पृशशीतलैः ॥ सुग्रीवोऽपिदयाहीनोदुःखितंमांन-
पश्यति ॥ ७ ॥ राज्ञ्यंनिष्कंठकंप्राप्यस्त्रीभिःपरिवृतोरहः ॥ कृतघ्नोदृश्यतेव्यक्तंपानासक्तोऽतिकामुकः
॥ ८ ॥ नायातिशरदंपश्यन्नपिमार्गयितुंप्रियाम् ॥ पूर्वोपकारिणंदुष्टःकृतघ्नोविस्मृतोहिमाम् ॥ ९ ॥
हन्मिसुग्रीवमप्येवंसपुरंसहबांधवम् ॥ वालीयथाहतोमेऽद्यसुग्रीवोऽपितथाभवेत् ॥ १० ॥ इतिरुष्टंस-
मालोक्यराघवंलक्ष्मणोऽब्रवीत् ॥ इदानीमेवगत्वाहंसुग्रीवंदुष्टमानसम् ॥ ११ ॥

त्ययुक्ताभूत्वामांसुखयिष्यंतीतिभावः विरहवेदनासहत्वादेवसुग्रीवंनिंदतिसुग्रीवोपीति ॥ ७ ॥ यन्मांनपश्यतितत्कृतघ्नःसइवदृश्यते ॥
॥ ८ ॥ कृतघ्नत्वमुपपादयति नायातीति ॥ ९ ॥ एवंयथासीताहर्त्तारंहंतुमिच्छामि एवमित्यर्थः अद्ययथामेवयावालीहतस्तथासुग्रीवो-
पिभवेदित्यर्थः ॥ १० ॥ रुष्टंक्रोधवंतम् ॥ ११ ॥

इदानीमेवेत्याद्युक्त्वाराजाज्ञां विनेष्टुं कार्यकरणमनुचितमिति प्रतिसंवायाह मामाज्ञापयेति ईदृशे स्थले प्रथमतोऽप्रतिसंधानं तुरामरोषेण लक्ष्मणस्यापि रोषाविष्टत्वात् अतो गर्भितं न दोषः ॥ १२ ॥ १३ ॥ वालिवन्नहनिष्यसे इत्युक्त्वा भीषयेत्यन्वयः नजिकाकुः ततः सुग्रीवप्रतिभाषितं तदुत्तरं आदाय ॥ १४ ॥ अत्रागत्य मां श्रावयेति शेषः तच्छ्रुत्वा पश्चाद्यत्कार्यं कर्तुं योग्यं तत्करिष्यामि अगच्छदिति छेदः ॥ १५ ॥ किष्किधां प्रत्यगच्छादिति पूर्वेणान्वयः नित्यलक्ष्मीकः अविभक्ततन्नामकमायाशक्तिः तत्संबन्धादेव सर्वज्ञः स्वतस्तु विज्ञानात्मानि

मामाज्ञापय हत्वा तमायास्ये राम तंऽतिकम् ॥ इत्युक्त्वा धनुरादाय खड्गं तूणीरमेव च ॥ १२ ॥ गंतुमभ्युद्यतं वीक्ष्य रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ न हंतव्यस्त्वया वत्स सुग्रीवो मे प्रियः सखा ॥ १३ ॥ किंतु भीषय सुग्रीवं वालिवन्नहनिष्यसे ॥ इत्युक्त्वा शीघ्रमादाय सुग्रीवप्रतिभाषितम् ॥ १४ ॥ आगत्य पश्चाद्यत्कार्यं तत्करिष्याम्यसंशयम् ॥ तथेतिलक्ष्मणोऽगच्छत्वारितो भीमविक्रमः ॥ १५ ॥ किष्किधां प्रतिकोपेन निर्दहन्निव वानरान् ॥ सर्वज्ञो नित्यलक्ष्मीको विज्ञानात्मा पिराघवः ॥ १६ ॥ सीतामनुशुशोचार्तः प्राकृतः प्राकृताभिव ॥ बुद्ध्या गदिसाक्षिणस्तस्य मायाकार्यातिवर्तिनः ॥ १७ ॥ रागादिरहितस्यास्य तत्कार्यं कथमुद्भवेत् ॥ ब्रह्मणोक्तमृतं कर्तुं राज्ञो दशरथस्य हि ॥ १८ ॥ तपसः फलदानाय जातो मानुषवेषधृक् ॥ माययामोहिताः सर्वे जना अज्ञानसंयुताः ॥ १९ ॥ कथमेषां भवेन्मोक्ष इति विष्णुर्विचिंतयन् ॥ कथां प्रथयितुं लोके सर्वलोकमलापहाम् ॥ २० ॥

विषयज्ञानस्वरूपोऽपि ॥ १६ ॥ सीतामनुशुशोचेति विरोधः प्राकृतोऽज्ञो जनः प्राकृतां संयोगवियोगशालिनीं तत्र शंकेते बुद्ध्येत्यादिना कथमुद्भवेदित्यंतेन मायाकार्यातिवर्तिनः तदस्पृष्टस्य ॥ १७ ॥ अतएव रागादिरहितस्य समाधत्ते ब्रह्मणेति ब्रह्मप्रार्थितं रावणवधफलकावतरणं कृतं सत्यं कर्तुं जातः फलांतरमप्याह राज्ञस्तपःफलदानाय च ॥ १८ ॥ मानुषवेषधृक् जातः एवं च तद्वेषनिर्वाहायैवैवंचेष्टाकरणमिति भावः फलांतरमपि तथा व्यवहरणस्याह माययेति मायामोहितत्वादेवाज्ञानसंयुताः ॥ १९ ॥ प्रथयितुं विस्तारयितुम् ॥ २० ॥

मानुषचेष्टकः मनुष्यसदृशचेष्टाकर्ता लोकानां क्रोधादिकालिकस्य व्यवहारस्य सिद्धये ज्ञानार्थस्य तत्फलस्य च सिद्धये ॥ २१ ॥ तत्तत्कालो
लोचितं व्यवहारं गृह्णन् व्यवहरन् प्रजाः मोहयति रामो ज्येष्ठव्यवहृतवान् तस्मादेवं व्यवहारो युक्त इति बोधयति मोहकत्वं चास्य निवृत्तिमार्गविपरी
तत्वेन गुणवर्जितोऽपि अशेषगुणेषु शत्रुवधकांता नुरागादिषु अनुरक्त इव तत्तद्व्यवहरन् अतएव मोहयति ॥ २२ ॥ कामाद्यालिसत्त्वमेव हे
तु पूर्वनिरूपयति विज्ञानेति स्वयं विज्ञानमूर्तिस्तद्धनः तथा विज्ञानरूपैव शक्तिर्यस्य तेन शक्तिसंसर्गकृतोऽन्यथाभावो वारितः अतएव सर्वप्रा

रामायणाभिधं रामो भूत्वामानुषचेष्टकः ॥ क्रोधं मोहं च कामं च व्यवहारार्थं सिद्धये ॥ २१ ॥ तत्तत्कालो
चितं गृह्णन् मोहयत्यवशाः प्रजाः ॥ अनुरक्त इवाशेषगुणेषु गुणवर्जितः ॥ २२ ॥ विज्ञानमूर्तिर्विज्ञानशक्तिः
साक्ष्यगुणान्वितः ॥ अतः कामादिभिर्नित्यमविलिप्तो यथानभः ॥ २३ ॥ विदंति मुनयः केचिज्जानंति स
नकादयः ॥ तद्वक्तानिर्मलात्मानः सम्यग्जानंति नित्यदा ॥ २४ ॥ भक्तचित्तानुसारेण जायते भगवान्
जः ॥ लक्ष्मणोऽपि तदा गत्वा किष्किंधानगरांतिकम् ॥ २५ ॥ ज्याघोषमकरोत्तीव्रं भीषयन् सर्ववानरान् ॥
तं दृष्ट्वा प्राकृतास्तत्र वानरावप्रमूर्धनि ॥ २६ ॥ चक्रुः किल किलाशब्दं धृतपाषाणपादपाः ॥ तान् दृष्ट्वा क्रोध
ताम्राक्षो वानरान् लक्ष्मणस्तदा ॥ २७ ॥ निर्मूलान्कर्तुमुद्युक्तो धनुरानम्य वीर्यवान् ॥ ततः शीघ्रं समापत्य
ज्ञ त्वालक्ष्मणमागतम् ॥ २८ ॥

णिनां शुभाशुभसाक्षी विशिष्टज्ञानशक्तित्वात् अगुणान्वितः गुणान्वितभिन्नः निर्गुण इति यावत् अत इति स्पष्टं यथानभ आकाशः पवनानीतमले
नाल्लिप्तस्तद्वत् ॥ २३ ॥ नन्वेवं भूतोऽस्माभिर्न गृह्यते किं तत्राह विदंतीति केचिदेव सनकादयो मुनयोजानंति श्रुतिवाक्यैर्विदंतिलभंते अपरो
क्षतयापि साक्षात् कुर्वतीति यावत् तत्किमन्येन जानंत्येव सर्वथानेत्याह तद्वक्ता इति ईदृशाः सम्यक्जानंत्येवेति भावः ॥ २४ ॥ तत्र हेतुमाह
भक्तेति जायते ज्ञानविषयो जायत इत्यर्थः ॥ २५ ॥ वप्रं प्राकारः ॥ २६ ॥ किल किलाशब्दो वानराणां क्रोधमयादिकालिकः शब्दः ॥
॥ २७ ॥ समापत्य गृहाच्चालित्वा ॥ २८ ॥

लक्ष्मणसामीप्यंगत्वाप्राप्य ॥ २९ ॥ प्रियवर्धनः प्रियाणां वृद्धिकरणशिलः ॥ ३० ॥ रौद्रमूर्तिना वालिवधकालिकमूर्तिना ॥ ३१ ॥ लक्ष्मणो बहिःस्थित इति न्यवेदयदित्यन्वयः ॥ ३२ ॥ लक्ष्मणं तन्निकटम् ॥ ३३ ॥ कोपितं संजातकोपं सांत्वयन् क्षमावंतं कुर्वन् मंदिरमानय प्रापय ॥ ३४ ॥ मृदुभाषितैः सांत्वयंती लक्ष्मणं प्रतिगच्छ ततः शांतं शांतकोपं कृत्वा ततोऽतः पुरं नीत्वा अनेनात्यंत मित्रता प्रदर्शनम् मेमां

निवार्यवानरान् सर्वानंगदोमंत्रिसत्तमः ॥ गत्वा लक्ष्मणसामीप्यं प्रणनामसदंडवत् ॥ २९ ॥ ततो गदं प
रिष्वज्य लक्ष्मणः प्रियवर्धनः ॥ उवाच वत्स गच्छ त्वं पितृव्याय निवेदय ॥ ३० ॥ मामागतं राघवेण चोदि
तं रौद्रमूर्तिना ॥ तथेति त्वरितं गत्वा सुग्रीवाय न्यवेदयत् ॥ ३१ ॥ लक्ष्मणः क्रोधताम्राक्षः पुरद्वारि बहिः
स्थितः ॥ तच्छ्रुत्वा तीव्रसंक्रुतः सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥ ३२ ॥ आहूय मंत्रिणां श्रेष्ठं हनूमन्तं मथाऽब्रवीत् ॥
गच्छ त्वमंगदेनां शुलक्ष्मणं विनयान्वितः ॥ ३३ ॥ सांत्वयन् कोपितं वीरशनैरानय मंदिरम् ॥ प्रेषयित्वा ह
नूमन्तं तारामाह कपीश्वरः ॥ ३४ ॥ त्वंगच्छ सांत्वयंती तं लक्ष्मणं मृदुभाषितैः ॥ शांतमंतः पुरं नीत्वा पश्चा
द्दर्शय मेऽनघे ॥ ३५ ॥ भवत्विति ततस्तारामध्यक्षं समाविशत् ॥ हनूमानं गदेनैव सहितो लक्ष्मणां तिक
म् ॥ ३६ ॥ गत्वा ननाम शिरसाभक्त्या स्वागतमब्रवीत् ॥ एहि वीर महाभाग भवद्द्रुहमशंकितम् ॥
॥ ३७ ॥ प्रविश्य राजदारादीन् दृष्ट्वा सुग्रीवमेव च ॥ यदाज्ञापयसे पश्चात्तत्सर्वं करवाणिभो ॥ ३८ ॥
इत्युक्त्वा लक्ष्मणं भक्त्या करेणैव समारुतिः ॥ आनयामासनगरमध्याद्राजगृहं प्रति ॥ ३९ ॥ पश्यंस्त
त्र महासौधान् यूथपानां समंततः ॥ जगाम भवनं राज्ञः सुरेंद्र भवनोपमम् ॥ ४० ॥

दर्शय ॥ ३९ ॥ मध्यक्षं स्त्रीणां संचारमर्यादास्थलम् ॥ ३६ ॥ अशंकितमेहियत इदं भवद्द्रुहम् ॥ ३७ ॥ राजदारादीन् दृष्ट्वा त्यजेन सेव
कदारदर्शने यथाराज्ञो न संकोचस्तथाऽस्मद्भाजदारदर्शने तव संकोचो नोचित इति भावः ॥ ३८ ॥ गृह्येत्यर्षम् ॥ ३९ ॥ यूथपानां महासौ
धान् गृहानित्यर्थः ॥ ४० ॥

ताराधिपाननार्चद्रमुखी ॥ ४१ ॥ आदौस्वस्यसेवकत्वाल्लक्ष्मणस्यभगवद्वतारत्वाच्चनत्वापश्चान्मित्रभावेनदेवरेत्युक्तिःत्वंसाधुर्भक्तवत्स
लोऽतोभक्तेष्वीदृशःकोपोऽनुचितइतिभावः ॥ ४२ ॥ आकाशीःअतिशयेनकृतवान् अनाश्वासंनिरंतरमित्यर्थः ॥ ४३ ॥ बहुदुःखौ
घातवालितःप्राप्यमाणात् ॥ ४४ ॥ यतःप्राप्तसौख्योऽतःकामासक्तोपिसेवार्थनागतइतिनअपित्वागतएव काकुरत्र कथमागतस्तत्राह

मध्यकक्षेगतातत्रताराताराधिपानना ॥ सर्वाभरणसंपन्नामदरक्तांतलोचना ॥ ४१ ॥ उवाचलक्ष्मणं
त्वास्मितपूर्वाभिभाषिणी ॥ याहिदेवरभद्रंतेसाधुत्वंभक्तवत्सलः ॥ ४२ ॥ किमर्थंकोपमाकाशीर्भक्तेभृ
त्येकपीश्वरे ॥ बहुकालमनाश्वासंदुःखमेवानुभूतवान् ॥ ४३ ॥ इदानींबहुदुःखौघाद्भवद्भिरभिरक्षि
तः ॥ भवत्प्रसादात्सुग्रीवःप्राप्तसौख्योमहामतिः ॥ ४४ ॥ कामासक्तोरघुपतेःसेवार्थनागतोहरिः ॥ आ
गमिष्यंतिहरयोनानादेशगताःप्रभो ॥ ४५ ॥ प्रेषितादशसाहस्राहरयोरघुसत्तम ॥ आनेतुंवानरान्दि
ग्भ्योमहापर्वतसन्निभान् ॥ ४६ ॥ सुग्रीवःस्वयमागत्यसर्ववानरयूथपैः ॥ वधयिष्यतिदैत्यौघान्परावणं
चहनिष्यति ॥ ४७ ॥ त्वयैवसहितोऽद्यैवगंतावानरपुंगवः ॥ पश्यांतर्भवनंतत्रपुत्रदारसुहृद्वृतम् ॥
॥ ४८ ॥ दृष्ट्वासुग्रीवमभयंदत्त्वानयसहैवते ॥ तारायावचनंश्रुत्वाकृशक्रोधोऽथलक्ष्मणः ॥ ४९ ॥ ज
गामांतःपुरंयत्रसुग्रीवोवानरेश्वरः ॥ रुमामालिङ्ग्यसुग्रीवःपर्यंकेपर्यवस्थितः ॥ ५० ॥ दृष्ट्वालक्ष्मणमत्य
र्थमुत्पपातातिभीतवत् ॥ तंदृष्ट्वालक्ष्मणःक्रुद्धोमदविह्वलितेक्षणम् ॥ ५१ ॥

आगमिष्यंतीति ॥ ४५ ॥ एवंचैवमुद्यमकरणात्सेवांकृतवानेवेतिभावः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ रामभ्रातृत्वाच्चयैवसहितोवानरपुंगवोऽद्यैव
गंतारामसमीपमितिशेषः अंतर्भवनस्यमध्ये ॥ ४८ ॥ तेसहैवनय स्वेनैवसहनयेत्यर्थः तारावचनेनातिमधुरेणललितेनकृशक्रोधः ॥
॥ ४९ ॥ यत्रसुग्रीवःस्थितस्तदंतःपुरंजगाम ॥ ५० ॥ अत्यर्थंअतिशयेनातिभीतवदुत्पपातपर्यंकादितिशेषःमदविह्वलितेक्षणंमद
विकलनेत्रम् ॥ ५१ ॥

प्रतीक्षतेत्वांहंतुमिति शेषः ॥ ५२ ॥ ३ ॥ ५४ ॥ जागर्ति उद्यमवान्भवति अस्मिन्नेव समये आकारणार्थं गता वानराः सेनां कर्षत आगता

सुग्रीवं प्राह दुर्वृत्तविस्मृतोऽसिरघूत्तमम् ॥ वालीयेन हतो वीरः स बाणोऽद्य प्रतीक्षते ॥ ५२ ॥ त्वमेव वालि
नो मार्गं गमिष्यसि मया हतः ॥ एवमत्यंत परुषं वदंतं लक्ष्मणं तदा ॥ ५३ ॥ उवाच हनुमान् वीरः कथमेवं प्र
भाषसे ॥ लवतोऽधिकतरो रामे भक्तोऽयं वानराधिपः ॥ ५४ ॥ रामकार्यार्थमनिशं जागर्ति न तु विस्मृतः ॥
आगताः परितः पश्य वानराः कोटिशः प्रभो ॥ ५५ ॥ गमिष्यंत्यचिरेणैव सीतायाः परिमार्गणम् ॥ सा धयि
ष्यति सुग्रीवो रामकार्यमशेषतः ॥ ५६ ॥ श्रुत्वा हनूमतो वाक्यं सौमित्रिर्लज्जितो भवत् ॥ सुग्रीवोऽप्यर्घ्यपा
द्याद्यैर्लक्ष्मणं संप्रपूजयत् ॥ ५७ ॥ आलिङ्ग्य प्राहरामस्य दासोऽहं ते न रक्षितः ॥ रामः स्वतेजसा लोकान्क्षणार्धे
नैव जेष्यति ॥ ५८ ॥ सहायमात्रमेवाहं वानरैः सहितः प्रभो ॥ सौमित्रिरपि सुग्रीवं प्राह किञ्चिन्मयोदितम्
॥ ५९ ॥ तत्क्षमस्व महाभाग प्रणयाद्भाषितं मया ॥ गच्छामोऽद्यैव सुग्रीवरामस्तिष्ठति कानने ॥ ६० ॥ ए
क एवातिदुःखार्तो जानकीविरहात् प्रभुः ॥ तथेति रथमारुह्य लक्ष्मणेन समन्वितः ॥ ६१ ॥ वानरैः सहितो
राजाराममेवान्वपद्यत ॥ ६२ ॥ भेरीमृदंगैर्बहुऋक्षं वानरैः श्वेतातपत्रैर्व्यजनैश्च शोभितः ॥ नीलांगदाद्यै
र्हनुमत्प्रधानैः समावृतो राघवमभ्यगाद्धरिः ॥ ६३ ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे किष्कि
धाकांडे पंचमः सर्गः ॥ ५ ॥ ॥ ५३ ॥

इत्याह आगता इति ॥ ५५ ॥ परिमार्गणं कर्तुमिति शेषः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ यत्किञ्चिन्मयोदितं तत्क्षमस्वेत्यन्वयः ॥ ५९ ॥
प्रणयात् प्रणयकोपात् ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ इति श्रीमत्सकलं सेतौ किष्किधाकांडे पंचमः सर्गः ॥ ५ ॥

दृष्टेति चैलंचजीर्णवासोऽजिनंच ॥ १ ॥ स्मितेनचारुसुंदरंमुखांबुजंयस्यतम् ॥ २ ॥ ३ ॥ अनामयमारोग्यं अंतिकेस्वसमीपे ॥ ४ ॥
 दृष्ट्वारामंसमासीनंगुहाद्वारिशिलातले ॥ चैलाजिनधरंश्यामंजटामौलिविराजितम् ॥ १ ॥ विशालनयनं
 शांतंस्मितचारुमुखांबुजम् ॥ सीताविरहसंततंपश्यंतंमृगपाक्षिणः ॥ २ ॥ रथादूरात्समुत्पत्त्यवेगात्सुग्रीव
 लक्ष्मणौ ॥ रामस्यपादयोरग्रेपेततुर्भक्तिसंयुतौ ॥ ३ ॥ रामःसुग्रीवमालिङ्ग्यपृष्ठानामयमंतिके ॥ स्थाप
 यित्वायथान्यायंपूजयामासधर्मवित् ॥ ४ ॥ ततोऽब्रवीद्रघुश्रेष्ठंसुग्रीवोभक्तिनम्रधीः ॥ देवपश्यसमायांतीं
 वानराणांमहाचमूम् ॥ ५ ॥ कुलाचलाद्रिसंभूतामेरुमंदरसन्निभाः ॥ नानाद्वीपसरिच्छैलवासिनःपर्वतो
 पमाः ॥ ६ ॥ असंख्याताःसमायांतिहरयःकामरूपिणः ॥ सर्वेदेवांशसंभूताःसर्वेयुद्धविशारदाः ॥ ७ ॥
 अत्रकेचिद्रजबलाःकेचिद्दशगजोपमाः ॥ गजायुतबलाःकेचिदन्येऽमितबलाःप्रभो ॥ ८ ॥ केचिदं
 जनकूटाभाःकेचित्कनकसन्निभाः ॥ केचिद्रक्तांतवदनादीर्घवालास्तथापरे ॥ ९ ॥ शुद्धस्फटिकसंका
 शाःकेचिद्राक्षससन्निभाः ॥ गर्जतःपरितोयांतिवानरायुद्धकाक्षिणः ॥ १० ॥ त्वदाज्ञाकारिणःसर्वेफल
 मूलाशनाःप्रभो ॥ ऋक्षाणामधिपोवीरोजांबवानामबुद्धिमान् ॥ ११ ॥ एषमेमंत्रिणांश्रेष्ठःकोटिभल्लुक
 वृंदपः ॥ हनुमानेषविख्यातोमहासत्त्वपराक्रमः ॥ १२ ॥ वायुपुत्रोऽतितेजस्वीमंत्रीबुद्धिमतांवरः ॥ न
 लोनीलश्वगवयोगवाक्षोगंधमादनः ॥ १३ ॥ शरभोमैदवश्चैवगजःपनसएवच ॥ वलीमुखोदधिमुखःसु
 षेणस्तारएवच ॥ १४ ॥ केसरीचमहासत्त्वःपिताहनुमतोबली ॥ एतेमेयूथपारामप्राधान्येनमयो
 दिताः ॥ १५ ॥

॥ १ ॥ कुलाचला हिमा उयादयःसप्तपर्वताः ॥ ६ ॥ ७ ॥ अमितबलाइतिछेदः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ कोटिभल्लुकवृंदपः
 कोटीतिवृंदविशेषणम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

प्रत्येकतः सार्वविभक्तिकस्तासिः एकैक इत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ कार्यगौरवं जानासि अतौयस्यांदिशि ये योग्यास्तांस्तत्र
नियुंक्ष्वेत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ अत्यर्थमतिशयेन महाबलान् ज्ञात्वा प्रयत्नेन तानेव प्रेषयामासेत्यन्वयः तानेवाह युवराजमिति ॥

महात्मानो महावीर्याः शक्रतुल्यपराक्रमाः ॥ एते प्रत्येकतः कोटिकोटिवानरयूथपाः ॥ १६ ॥ तवाज्ञां कारिणः सर्वे सर्वे देवांशसंभवाः ॥ एष वालिसुतः श्रीमानंगदो नाम विश्रुतः ॥ १७ ॥ वालितुल्यबलो वीरो राक्षसानां बलांतकः ॥ एते चान्ये च बहवस्त्वदर्थे त्यक्तजीविताः ॥ १८ ॥ योद्धारः पर्वताग्रैश्च निपुणाः शत्रुघातने ॥ आज्ञापय रघुश्रेष्ठ सर्वे ते वशवर्तिनः ॥ १९ ॥ रामः सुग्रीवमालिङ्ग्य हर्षपूर्णाश्रुलोचनः ॥ प्राह सुग्रीवजानासि सर्वं त्वं कार्यगौरवम् ॥ २० ॥ मार्गणार्थं हि जानक्या नियुंक्ष्वयदिरोचते ॥ श्रुत्वारामस्य वचनं सुग्रीवः प्रीतिमानसः ॥ २१ ॥ प्रेषयामास बलिनो वानरान् वानरर्षभः ॥ दिक्षु सर्वासु विविधान् वानरान् प्रेष्यस्त्वरम् ॥ २२ ॥ दक्षिणां दिशमत्यर्थं प्रयत्नेन महाबलान् ॥ युवराजं जांबवंतं हनूमंतं महाबलम् ॥ २३ ॥ नलं सुषेणं शरभं मैदं हि विदमेव च ॥ प्रेषयामास सुग्रीवो वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २४ ॥ विचिन्वंतु प्रयत्नेन भवं तो जानकीं शुभाम् ॥ मासादवाङ्घ्रिवर्तध्वं मच्छासनपुरःसराः ॥ २५ ॥ सीताम दृष्ट्वा यदि वो मासादूर्ध्वं दिनं भवेत् ॥ तदा प्राणांतिकं दंडं मत्तः प्राप्स्यथ वानराः ॥ २६ ॥ इति प्रस्थाप्य सुग्रीवो वानरान् भीमविक्रमान् ॥ रामस्य पार्श्वे श्रीरामं नत्वा चोपविवेश सः ॥ २७ ॥ गच्छंतं मारुतिं दृष्ट्वा रामो वचनमब्रवीत् ॥ अभिज्ञानार्थमेतन्मे ह्यंगुलीयकमुत्तमम् ॥ २८ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ मच्छासनपुरःसराः मच्छासनपुरःसरमग्रे येषां तादृशाः अनेन मच्छासनं न विस्मर्तव्यमिति सूचितम् ॥ २५ ॥ प्राणांतिकं प्राणांतिसंबन्धिनं तत्संपादकमिति यावत् अध्यात्मादित्वाष्टम् ॥ २६ ॥ श्रीरामं नत्वा तत्पार्श्वे उपाववेशेत्यन्वयः ॥ २७ ॥ मेममांगुलीयकं गृहाणेति शेषः हिः पादपूरणे ॥ २८ ॥

ननुअंगदादीन्विहायमह्यमेवकेमर्थदीयतेतत्राह अस्मिन्निति सत्त्वंबलंबुद्धिच ॥ २९ ॥ परिमार्गणेतन्निमित्तमित्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥
 किलकिलाशब्दमुंचंतोमुष्टिभिःक्षणाजघ्नःराक्षसमितिशेषः ॥ ३२ ॥ नायमितिमुकरवधत्वादितिभावः ॥ ३३ ॥ शुष्कंकंठोष्ठतालुकंये
 षांते ॥ ३४ ॥ ततःगह्वरात् ॥ ३५ ॥ उत्सुकाजलविषयोत्कंठावंतइत्यर्थः परस्परंबाहुभिर्बाहून्धृत्वासर्वेहनूमंतमन्वयुः अत्यंधकारादे
 मन्नामाक्षरसंयुक्तंसीतायैदीयतांरहः ॥ अस्मिन्कार्येप्रमाणंहित्वमेवकपिसत्तम ॥ जानामिसत्त्वंतेसर्वंग
 च्छुपंथाःशुभस्तव ॥ २९ ॥ एवंकपीनाराज्ञातेविसृष्टाःपरिमार्गणे ॥ सीतायाअंगदमुखाबभ्रमुस्तत्रतत्र
 ह ॥ ३० ॥ भ्रमंतोर्विध्यगहनेददृशुःपर्वतोपमम् ॥ राक्षसंभीषणाकारंभक्षयंतंमृगान्गजान् ॥ ३१ ॥
 रावणोऽयमितिज्ञात्वाकेचिद्दानरपुंगवाः ॥ जघ्नःकिलकिलाशब्दमुंचंतोमुष्टिभिःक्षणात् ॥ ३२ ॥ नायंरा
 वणइत्युक्त्वाययुरन्यन्महद्हनम् ॥ तृषार्ताःसलिलंतत्रनाविदन्हरिपुंगवाः ॥ ३३ ॥ विभ्रमंतोमहारण्ये
 शुष्कंकंठोष्ठतालुकाः ॥ ददृशुर्गह्वरंतत्रतृणगुल्मावृतंमहत् ॥ ३४ ॥ आर्द्रपक्षान्क्रौंचहंसानिःसृतान्ददृ
 शुस्ततः ॥ अत्रास्तेसलिलंनूनंप्रविशामोमहागुहाम् ॥ ३५ ॥ इत्युक्त्वाहनुमानग्रेप्रविवेशतमन्वयुः ॥
 सर्वेपरस्परंधृत्वाबाहून्बाहुभिरुत्सुकाः ॥ ३६ ॥ अंधकारेमहद्दूरंगत्वाऽपश्यन्कपीश्वराः ॥ जलाशया
 न्मणिनिभतोयान्कल्पद्रुमोपमान् ॥ ३७ ॥ वृक्षान्पक्वफलैर्नम्रान्मधुद्रोणसमन्वितान् ॥ गृहान्सर्वगु
 णोपेतान्मणिवस्त्रादिपूरितान् ॥ ३८ ॥ दिव्यभक्ष्यान्सहितान्मानुषैःपरिवर्जितान् ॥ विस्मितास्तत्रभ
 वनेदिव्येकनकविष्टरे ॥ ३९ ॥ प्रभयादीप्यमानांतुददृशुःस्त्रियमेकलाम् ॥ ध्यायंतींचीरवसनांयोगिनीं
 योगमास्थिताम् ॥ ४० ॥

वंकरणम् ॥ ३६ ॥ महद्दूरंबहुदूरमित्यर्थः मणिनिभतोयान्मणितुल्यमिर्मलजलान् कल्पद्रुमोपमानितिउत्तरान्वयि ॥ ३७ ॥ मधुद्रो
 णसमन्वितान्द्रोणपरिमितमधुयुतान् गृहान्गृहाणि अर्धर्चादिः ॥ ३८ ॥ अतएवविस्मितालब्धाश्चर्याः ॥ ३९ ॥ योगमास्थितांचि
 त्तवृत्तिनिरोधजसिद्धिप्राप्ताम् ॥ ४० ॥

भक्तिर्भीतियो गिनीविषयो किं किमर्थमागताः ॥ ४१ ॥ कुत आगता इति शेषः मत्स्थानं किं प्रधर्षयति किमिति बलात्प्रविष्टाः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥
 प्रणेमुस्तां महाभागां भक्त्या भीत्या च वानराः ॥ दृष्ट्वा तान् वानरान् देवी प्राह यूयं किमागताः ॥ ४१ ॥ कुतो
 वाकस्य दूता वामत्स्थानं किं प्रधर्षयथ ॥ तच्छ्रुत्वा हनुमानाह शृणु वक्ष्यामि देविते ॥ ४२ ॥ अयोध्याधिपतिः
 श्रीमान् राजा दशरथः प्रभुः ॥ तस्य पुत्रो महाभागो ज्येष्ठो राम इति श्रुतः ॥ ४३ ॥ पितुराज्ञां पुरस्कृत्य सभा
 र्यः सानुजो वनम् ॥ गतस्तत्र हताभार्या तस्य साध्वी दुरात्मना ॥ ४४ ॥ रावणेन ततो रामः सुग्रीवं सानुजो
 ययौ ॥ सुग्रीवो मित्रभावेन रामस्य प्रियवल्लभाम् ॥ ४५ ॥ मृगयध्वमिति प्राहततो वयमुपागताः ॥ त
 तो वनं विचिन्वंतो जानकीं जलकां क्षिणः ॥ ४६ ॥ प्रविष्टा गह्वरं घोरं दैवादत्र समागताः ॥ त्वं वा किमर्थं
 त्रासिका वा त्वं वदनः शुभे ॥ ४७ ॥ योगिनी च तथा दृष्ट्वा वानरान् प्राह हृष्टधीः ॥ यथेष्टं फलमूलानि जग्ध्वा
 पीत्वामृतं पयः ॥ ४८ ॥ आगच्छततो वक्ष्ये मम वृत्तांतमादितः ॥ तथेति भुक्त्वा पीत्वा च हृष्टास्ते सर्ववा
 नराः ॥ ४९ ॥ देव्याः समीपं गत्वा ते बद्धां जलिपुटाः स्थिताः ॥ ततः प्राह हनूमंतं योगिनी दिव्यदर्शना
 ॥ ५० ॥ हे मानामपुरा दिव्यरूपिणी विश्वकर्मणः ॥ पुत्री महेशं नृत्येन तोषयामास भामिनी ॥ ५१ ॥
 तुष्टो महेशः प्रददाविदं दिव्यपुरं महत् ॥ अत्र स्थिता सा सुदती वर्षाणामयुतायुतम् ॥ ५२ ॥ तस्या अहंस
 स्वीविष्णु तत्परामोक्षकां क्षिणी ॥ नाम्ना स्वयं प्रभा दिव्यगंधर्वतनया पुरा ॥ ५३ ॥ गच्छंती ब्रह्मलोकं सा
 मामाहेदंतपश्चर ॥ अत्रैव निवसंती त्वं सर्वप्राणि विवर्जिते ॥ ५४ ॥ त्रेतायुगे दाशरथिर्भूत्वा नारायणोऽव्य
 यः ॥ भूभारहरणार्थाय विचरिष्यति कानने ॥ ५५ ॥

॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ तथा दृष्ट्वा क्षुत्तृड्युतान् दृष्ट्वा ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ प्रददौ हेमाया इति शेषः ॥ ५२ ॥
 दिव्यगंधर्वो दिव्याख्यो गंधर्वस्तस्य कन्या ॥ ५३ ॥ सा हेमा ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

तान्वानरान् रामंगत्वातत्समीपंगत्वास्तुत्वार्थाद्राममेव ॥ ५६ ॥ यातासि लुटिरूपम् इतःपूर्वोक्तहेमानियोगात्अस्मादेशाच्च ॥ ५७ ॥
वेगात्वेगादिवक्षणेनैवेत्यर्थः पूर्वस्थितंवनंगताः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ रोमांचिततनूरुहाजातरोमांचितनूरुहा ॥ ६० ॥ ६१ ॥ मायायाः
परतःस्थितंतदनघोनम् ॥ ६२ ॥ विवर्तोपादानतयांतर्यामितयाचसर्वभूतानांबहिरंतरवस्थितमापितैरलक्ष्यम् जवनिकानयनांविषग्रहणस्था

मार्गतोवानरास्तस्यभार्यामायांतितेगुहाम् ॥ पूजयित्वाथतान्गत्वारामंस्तुत्वाप्रयत्नतः ॥ ५६ ॥ यातासि
भवनंविष्णोर्योगिगम्यंसनातनम् ॥ इतोहंगंतुमिच्छामिरामंद्रष्टुंत्वरान्विता ॥ ५७ ॥ यूयंपिदध्वमक्षी
णिगमिष्यथबहिर्गुहाम् ॥ तथैवचक्रुस्तेवेगाद्रताःपूर्वस्थितंवनम् ॥ ५८ ॥ सापित्यक्त्वागुहांशीघ्रंययौरा
घवसन्निधिम् ॥ तत्ररामंससुग्रीवंलक्ष्मणंचददर्शह ॥ ५९ ॥ कृत्वाप्रदक्षिणंरामंप्रणम्यबहुशःसुधीः ॥ आ
हगद्रदयावाचारोमांचिततनूरुहा ॥ ६० ॥ दासीतवाहंराजेंद्रदर्शनार्थमिहागता ॥ बहुवर्षसहस्राणित
संमेदुश्चरंतपः ॥ ६१ ॥ गुहायांदर्शनार्थंतेफलितंमेऽद्यतत्तपः ॥ अद्यहित्वांनमस्यामिमायायाःपरतःस्थित
म् ॥ ६२ ॥ सर्वभूतेषुचालक्ष्यंबहिरंतरवस्थितम् ॥ योगमायाजवनिकाच्छन्नोमानुषविग्रहः ॥ ६३ ॥
नलक्ष्यसेऽज्ञानदृशांशैलूपइवरूपधृक् ॥ महाभागवतानांत्वंभक्तियोगविधित्सया ॥ ६४ ॥ अवतीर्णोऽ
सिभगवन्कथंजानामितामसी ॥ लोकेजानातुयःकश्चित्तवतत्त्वंरघूत्तम ॥ ६५ ॥

नावरणंपटनिर्मितम् नटाश्चतत्रप्रविष्टास्तयाच्छन्नाभवंतितद्वद्योगमायात्वंछन्नोऽगुप्तः कृतःसन् ॥ ६३ ॥ अज्ञानदृशांतैरित्यर्थः नल
क्ष्यसे रूपधृक्तत्तद्रामादिरूपधृक्शैलूपोनटइव सयदारामादिवेषंकृत्वारामाद्यनुकरणं करोतितदारामइत्येवगृह्यतेनतुपूर्वदृष्टोऽपितद्रूपे
णतद्वत् ॥ ६४ ॥ भागवतानांभगवद्रक्तीच्छावताम् एवंभूतेरूपेभक्तिरूपोयोगस्तद्वांछयात्वमवतीर्णोऽसि तादृशंत्वांस्त्रीशरीरत्वात्तामसी
अहंकथंजानामि अथयोग्यतासत्त्वेपितज्ज्ञानापेक्षामेनास्तीत्याह लोकेइति तवतत्त्वंचिदानंदादिरूपम् ॥ ६५ ॥

स्वापेक्ष्यमर्थमाह ममैतदिति मोक्षदर्शनं मोक्षोपायदर्शकं पादयुगलं ते त्वया दर्शितं अतोऽन्याकांक्षामेनास्तीत्यर्थः ॥ ६६ ॥ तदेव विशिनष्टि अदर्शनमिति भवार्णानां भवार्णवानामित्यर्थः वर्णलोप आर्षः सन्मार्गस्तत्त्वज्ञानोपायः धनादिगर्वगर्वितोजनः अकिंचनानां त्यक्तसर्वविषयाणां धनभूतं दरिद्रस्य धनमिवेच्छाविषयत्वां अभिधातुं वार्तालापं कर्तुं च नार्हति तथापि स्तौमीति शेषः ॥ ६७ ॥ निवृत्तगुणमार्गः प्रवृत्तिमार्गरूपः संसारः स्वतएव यस्मात्तस्मै ॥ ६८ ॥ स्वात्मन्येव चिदानंदरूपेऽभिरमते तस्मै अतएव निर्गुणाय गुणानां विषयाणामपि विवर्तोपादानत्वात् तदात्मने कालरूपिणं तेन सर्वसंहर्तृत्वम् ईशानत्वे जगत्स्रष्टृत्वतत्पालकत्वे उक्ते सर्वस्रष्टृत्वादेव तस्यादिमध्यांतवर्जितत्वम् मध्यस्याद्यंतसापे

सममवर्तकत्वात् यथा नृपाय नमः ॥ राज्ञोऽपि नमः ॥ ६८ ॥

ममैतदेवरूपं ते सदा मातुलदालये ॥ रामते पादयुगलं दर्शितं मोक्षदर्शनम् ॥ ६६ ॥ अदर्शनं भवार्णानां सन्मार्गपरिदर्शनम् ॥ धनपुत्रकलत्रादिविभूतिपरिदार्पितः ॥ अकिंचनधनं त्वाद्यनाभिधातुं जनोऽर्हति ॥ ६७ ॥ निवृत्तगुणमार्गाय निष्किंचनधनाय ते ॥ ६८ ॥ नमः स्वात्माभिरामाय निर्गुणाय गुणात्मने ॥ कालरूपिणमोक्षानमादिमध्यांतवर्जितम् ॥ ६९ ॥ समंचरंतं सर्वत्र मन्येत्वां पुरुषं परम् ॥ देवते चेष्टितं कश्चिन्नवेद नृविडंबनम् ॥ ७० ॥ न ते स्तित कश्चिद्वयितो द्वेष्यो वा पर एव च ॥ त्वन्मायापि हि तात्मानस्त्वां पश्यंतितथा विधम् ॥ ७१ ॥ अजस्याकर्तुरीशस्य देवतिर्यङ्नरादिषु ॥ जन्मकर्मादिकं यद्यत्तदत्यंतविडंबनम् ॥ ७२ ॥

क्षत्वात्तस्याप्यभावः ॥ ६९ ॥ समंचरंतं अंतर्यामितयेत्यर्थः नृविडंबनं मनुष्यव्यवहारानुकरणरूपं अनुकरणमेतदितिकश्चिन्नवेद ॥ ७० ॥ समद्वेदेवाह न ते इत्यादि परोभिन्नः सर्वरूपत्वात्तवेति भावः यद्वा दयितद्वेष्याभ्यां पर उदासीनः तथा विधं शत्रुमित्रोदासीनवंतम् यथारावणः शत्रुर्विभीषणो मित्रं अन्ये उदासीना इति ॥ ७१ ॥ अजस्य सर्वकारणत्वात् स्वकारणहीनस्य अकर्तुः कर्तृत्वादिधर्महीनस्य अपरिणामित्वादिति भावः ईशस्य सन्निधानमात्रेण सर्वनियंतुः तिर्यङ्नरादिषु तिर्यचो मत्स्यादयस्तेषु मनुष्येषु च यज्जन्मकर्मादितदत्यंतविडंबनं अनुकरणं तत्तज्जातोऽतिशेषः ननु वास्तवमिति भावः ॥ ७२ ॥

तत्र प्रकृतावतारप्रयोजनमाह त्वामिति अक्षरमपिलोकानां स्वकथाश्रवणजसिद्धिप्राप्तये जातमाहुः केचित्कोसलराजस्य ॥ ७३ ॥ ७४ ॥
ब्रह्मणा प्रार्थितो नररूपेण जात इत्यन्वयः आद्यप्रयोजनस्यैव मुख्यत्वं प्रतिपादयितुं तच्छ्रवणादिजां सिद्धिमाह शृण्वंतीत्यादिना ॥ ७५ ॥
पश्यंतीति ते त्वत्पादाब्जं पश्यंतीत्यन्वयः त्वत्पादाब्जदर्शनमेव त्वच्छ्रवणजामुख्यासिद्धिरित्यर्थः त्वत्पादाब्जशब्देन मुख्यं चिदानंदात्मकं त्व
त्स्वरूपमेव विवक्षितमित्याह त्वन्मायेति त्वन्मायागुणैः सत्त्वरजस्तमोभिर्वद्धायेऽहमः अहंकारविशिष्टास्तेभ्यो व्यतिरिक्ततदोषास्पृष्टम् गु

त्वामाहुरक्षरं जातं कथाश्रवणसिद्धये ॥ केचित्कोसलराजस्य तपसःफलसिद्धये ॥ ७३ ॥ कौसल्यया
प्रार्थ्यमानं जातमाहुः परेजनाः ॥ दुष्टराक्षसभूभारहरणार्थितो विभुः ॥ ७४ ॥ ब्रह्मणानररूपेण जातोऽ
यमिति केचन ॥ शृण्वंति गायंति च ये कथास्ते रघुनंदन ॥ ७५ ॥ पश्यंति तव पादाब्जं भवार्णवसुतारण
म् ॥ त्वन्मायागुणबद्धाहं व्यतिरिक्तं गुणाश्रयम् ॥ ७६ ॥ कथं त्वां देवजानीयांस्तोतुं वाऽविषयं विभुम् ॥
नमस्यामिरघुश्रेष्ठं बाणासनशरान्वितम् ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सुग्रीवादिभिरान्वितम् ॥ ७७ ॥ एवंस्तुतो
रघुश्रेष्ठः प्रसन्नः प्रणताघट्टत् ॥ उवाच योगिनीं भक्तां किं ते मनसि कांक्षितम् ॥ ७८ ॥ सा प्राहराघवं भ
क्त्या भक्तिं ते भक्तवत्सल ॥ यत्र कुत्रापि जातायानिश्चलां देहि मे प्रभो ॥ ७९ ॥ त्वद्भक्तेषु सदा संगोभूयान्मे
प्राकृतेषु न ॥ जिह्वामे रामरामेति भक्त्या वदतु सर्वदा ॥ ८० ॥ मानसं श्यामलं रूपं सीतालक्ष्मणसंयुतम् ॥
धनुर्बाणधरं पीतवाससं मुकुटोज्ज्वलम् ॥ ८१ ॥ अंगदैर्नूपुरैर्मुक्ताहारैः कौस्तुभकुंडलैः ॥ भान्तं स्मरतु मे
रामवरं नान्यं वृणे प्रभो ॥ ८२ ॥

गानामाश्रयं प्रवर्त्तकं यद्रूपं तद्दर्शनमेव तज्जन्यासिद्धिरित्यर्थः ॥ ७६ ॥ अविषयं वाङ्मनोऽविषयं त्वांस्तोतुं च कथं जानीयां प्रवृत्ता भवेयम् त
ज्ज्ञानंदुर्लभमेव स्तोतुमपि न सामर्थ्यमिति भावः एवं च स्तुतेरशक्यत्वात् केवलं प्रणाममेव करोमीत्याह नमस्यामीति ॥ ७७ ॥ प्रसन्नः सन् प्रण
तानामवस्य पापस्य हर्ता ॥ ७८ ॥ निश्चलां भक्तिं देहीत्यन्वयः ॥ ७९ ॥ प्राकृतेषु त्वद्भक्तिर्हीनिषु संसारसक्तेष्वित्यावत् ॥ ८० ॥
मे मानसं वक्ष्यमाणगुणाविशिष्टरूपं स्मरतु पीतवाससं भान्तमिति पुंस्त्वमार्थम् ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

बदरिवनंबदरिकाश्रमम् इदंभूतपंचकंभूतपंचकात्मकमिदं देहमित्यर्थः ॥ ८३ ॥ परमात्मानंमां प्रतिपद्यसे वर्तमानसामीप्ये लट् अनेनस्व
सायुज्यरूपामुक्तिस्तपःपूर्वकं तत्र देहत्यागेन दर्शिता तरुखंडंतरुसमूहः ॥ ८४ ॥ ॥ इति श्रीमत्सकल० सेतौकिष्किं धाकांडेषष्ठः सर्गः
॥ ६ ॥ अथ तत्रेति विमुह्यंतः सीतालाभाभावादिति शेषः सीतामार्गणेन तत्र प्राप्तक्लेशेन कर्शिताः कृशत्वं प्राप्ताः ॥ १ ॥ मासो गतः सुग्री

॥ श्रीराम उवाच ॥ ॥ भवत्वेवं महाभाग गच्छत्वं बदरीवनम् ॥ तत्रैव मां स्मरंती त्वं त्यक्त्वेदं भूतपंचक
म् ॥ मामेव परमात्मानमचिरात् प्रतिपद्यसे ॥ ८३ ॥ श्रुत्वारघूत्तमवचो मृतसारकल्पंगत्वा तदैव बदरी तरु
खंडजुष्टम् ॥ तीर्थतदारघुपतिं मनसा स्मरंती त्यक्त्वा कलेवरमवाप परंपदं सा ॥ ८४ ॥ ॥ इति श्रीम
दध्यात्मरामायणे किष्किं धाकांडेषष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथ तत्र समासीना वृक्षखंडे
षु वानराः ॥ चिंतयंतो विमुह्यंतः सीतामार्गणकर्शिताः ॥ १ ॥ तत्रोवाचांगदः कांश्चिद्धानरान् वानरर्षभः ॥
भ्रमतांगह्वरेऽस्माकं मासो नूनंगतोऽभवत् ॥ २ ॥ सीतानाधिगतास्माभिर्न कृतं राजशासनम् ॥ यदि ग
च्छाम किष्किं धां सुग्रीवोऽस्मान् हनिष्यति ॥ ३ ॥ विशेषतः शत्रुसुतं मां मिषानि हनिष्यति ॥ मयितस्यै
कुतः प्रीतिरहरामेण रक्षितः ॥ ४ ॥ इदानीं रामकार्यमेन कृतं तन्मिषं भवेत् ॥ तस्य मद्धनं नूनं सुग्रीवस्य दुरा
त्मनः ॥ ५ ॥ मातृकल्पां भ्रातृभार्यापापात्मानुभवत्यसौ ॥ न गच्छेयमतः पार्श्वं तस्य वानरपुंगवाः ॥ ६ ॥
त्यक्ष्यामि जीवितं चात्र येन केनापि मृत्युना ॥ इत्यश्रुनयनं केचिद्दृष्ट्वा वानरपुंगवाः ॥ ७ ॥ व्यथिताः साश्रुन
यना युवराजमथाब्रुवन् ॥ ८ ॥

वाज्ञप्तकालादधिककालो गत इत्यर्थः ॥ २ ॥ राजशासनं मासांतः सीतान्वेषणरूपम् ॥ ३ ॥ मिषात् रामकार्यकरणरूपात् ॥ ४ ॥
तदेवाह इदानीमिति ॥ ५ ॥ नन्वेवमकृत्यं त्वद्वधरूपं सुग्रीवः कथं कुर्यात्तत्राह मातृकल्पामिति ज्येष्ठभ्रातृपत्नीत्वात् तस्य कार्यविचारो
नेति भावः एषोक्तिर्बालभावेन मृते भर्तारि त्रैवर्णिकव्यतिरिक्तस्त्रिया अन्योपगमस्यादूषणात् ॥ ६ ॥ येन केनापि उद्ध्वंशनादिप्रकारेण ॥ ७ ॥ ८ ॥

वयंतेप्राणरक्षकाभवामः तदुपायमाहुः अत्रगुहायां वसाम इति ॥ ९ ॥ शनैः परस्परमेवं वदतां वाक्यं श्रुत्वा इत्यन्वयः ॥ १० ॥ किमर्थं
विचार्यते सुग्रीवतो वधादिकमिति शेषः अयमितरवानरोक्तो दुर्विचारो गुहावास रूपस्तु सर्वथानयुज्यते ॥ ११ ॥ तत्र सुग्रीवतो भयं वारयति
राज्ञ इति तारापुत्र इत्यनेन तारायामतिप्रीतेस्त्वयिन तथा व्यवहारसंभावनापीति भावः रामादपि न भयमित्याह रामस्येति ॥ १२ ॥ सी

किमर्थं तव शोकोऽत्र वयंते प्राणरक्षकाः ॥ भवामो निवसामोऽत्र गुहायां भयवर्जिताः ॥ ९ ॥ सर्वसौभाग्यस
हितं पुरंदेवपुरोपमम् ॥ शनैः परस्परं वाक्यं वदतां मारुतात्मजः ॥ १० ॥ श्रुत्वांगदं समा लिंग्यप्रोवाच नय
कोविदः ॥ विचार्यते किमर्थं ते दुर्विचारो नयुज्यते ॥ ११ ॥ राज्ञोऽत्यंतप्रियस्त्वं हि तारापुत्रोऽतिबल्लभः ॥
रामस्य लक्ष्मणात्प्रीतिस्त्वयि नित्यं प्रवर्धते ॥ १२ ॥ अतो न राघवाद्भीतिस्तव राज्ञो विशेषतः ॥ अहं तव हि
ते सक्तो वत्स नान्यं विचारय ॥ १३ ॥ गुहावासश्च निर्भेद्य इत्युक्तं वानरैस्तु यत् ॥ तदेतद्रामबाणानामभेद्यं
किं जगत्रये ॥ १४ ॥ यत्त्वां दुर्बोधयं त्येते वानरा वानरर्षभ ॥ पुत्रदारादिकं त्यक्त्वा कथं स्थास्यं तिते त्वया ॥
॥ १५ ॥ अन्यद्बुद्धतमं वक्ष्ये रहस्यं शृणु मे सुत ॥ रामो न मानुषो देवः साक्षान्नारायणोऽव्ययः ॥ १६ ॥ सी
ता भगवती मायाजनसंमोहकारिणी ॥ लक्ष्मणो भुवनाधारः साक्षाच्छेषः फणीश्वरः ॥ १७ ॥ ब्रह्मणा प्रा
र्थिताः सर्वे रक्षोगणविनाशने ॥ मायामानुषभावेन जाता लोके रक्षकाः ॥ १८ ॥

तालाभोऽपि भाव्ये वेत्याह अहमिति अतो हे वत्स न्यं विचारं न विचारय ॥ १३ ॥ वानरीयां गुहावासोक्तिं दूषयति गुहेति निर्भेद्योऽभेद्यः त
देतदुक्तमिति शेषः यतो जगत्रये रामबाणानामभेद्यं किं न किमपीत्यर्थः तेनात्र वासे महद्भयमयमिति भावः ॥ १४ ॥ यदेतैर्वानरैरुक्तं वयंते
प्राणरक्षका इति तदपि मिथ्येत्याह येत्वामिति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ रक्षोगणविनाशने तन्निमित्तं प्रार्थिता इत्यन्वयः मायामानुषभावे
नेति न तेषां वास्तवं मनुष्यत्वं किं तु माययैवेति भावः ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ नन्वेवं वानररूपमस्माकं किमर्थं तत्राह तस्यैव माययेति ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ दक्षिणां बुधेस्तीरे मेहेन्द्राख्यगिरेः पादं प्रत्येत
पर्वतमाययुरित्यन्वयः ॥ २३ ॥ भयवर्धनं दर्शनमात्रेण भयवृद्धिकरम् किंकुर्मइति वादिनः वदनशीलाः संतः उदधेस्तीरे निषेदुरथ मंत्रयामासु

वयंच पार्षदाः सर्वे विष्णोर्वैकुण्ठवासिनः ॥ मनुष्यभावमापन्नेस्वेच्छया परमात्मानि ॥ १९ ॥ वयं वानररू
पेण जातास्तस्यैव मायया ॥ वयंतु तपसा पूर्वमाराध्यं जगतां पातिम् ॥ २० ॥ तेनैवानुगृहीताः स्मः पार्षद
त्वमुपागताः ॥ इदानीमपि तस्यैव सेवां कृत्वैव मायया ॥ २१ ॥ पुनर्वैकुण्ठमासाद्य सुखं स्थास्यामहे वय
म् ॥ इत्यंगदमथाश्वास्य गता विध्यं महाचलम् ॥ २२ ॥ विचिन्वंतो यश्न कैर्जानकीं दक्षिणां बुधेः ॥ ती
रे मेहेन्द्राख्यगिरेः पवित्रं पादमाययुः ॥ २३ ॥ दृष्ट्वा समुद्रं दुष्पारमगाधं भयवर्धनम् ॥ वानराभयसंत्रस्ताः किं
कुर्मइति वादिनः ॥ २४ ॥ निषेदुरुदधेस्तीरे सर्वे चिंतासमान्विताः ॥ मंत्रयामासुरन्योन्यमंगदाद्यामहाव
लाः ॥ २५ ॥ भ्रमतामेव नो मासो गतोऽत्रैव गुहांतरे ॥ न दृष्टो रावणो वाद्यसीतावाजनकात्मजा ॥ २६ ॥
सुग्रीवस्तीक्ष्णदंडोऽस्मानिहं त्येव न संशयः ॥ सुग्रीववधतोऽस्माकं श्रेयः प्रायोपवेशनम् ॥ २७ ॥ इति नि
श्चित्य तत्रैव दर्भानास्तीर्य सर्वतः ॥ उपाविवेशुस्ते सर्वे मरणे कृतनिश्चयाः ॥ २८ ॥ एतस्मिन्नंतरे तत्र मेहे
न्द्राद्रिगुहांतरात् ॥ निर्गत्य शनकैरागादृध्रः पर्वतसन्निभः ॥ २९ ॥ दृष्ट्वा प्रायोपवेशेन स्थितान् वानरपुंग
वान् ॥ उवाच शनकैर्गृध्रः प्राप्तो भक्षोऽद्य मे बहुः ॥ ३० ॥ एकैकशः क्रमात् सर्वान् भक्षयामि दिने दिने ॥
श्रुत्वा तद्गृध्रवचनं वानराभीतमानसाः ॥ ३१ ॥

रित्यन्वयः ॥ २४ ॥ २५ ॥ गुहांतरे गुहामध्ये वाशब्दावप्यर्थौ ॥ २६ ॥ सुग्रीववधतः सुग्रीवात् प्राप्तस्य मानववधतः प्रायोपवेशनं तत्रा
प्त्युपायाभावेऽनशनेन मरणसंकल्पः ॥ २७ ॥ उपाविवेशुरित्यत्र गुणार्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ बहुः विपुलो बहुसंख्यश्च ॥ ३० ॥ ३१ ॥

किंचित्किंचिदपीत्यर्थः हरीश्वराइत्यंगदहनूमदादीनसंबोध्येतरवानरवाक्यम् ॥ ३२ ॥ सुग्रीवहितंजानकीसमाचारोक्तयारामसंतोषरूपं
आत्मनोहितंतथासुग्रीवतोषरूपम् अनेनगृध्रेणवृथावधंनशंप्राप्ताःप्रापिताः यमसादनंयमगृहंगच्छामः वर्तमानसामीप्येलङ् ॥ ३३ ॥

भक्षयिष्यतिनःसर्वानसौगृध्रो न संशयः ॥ रामकार्यं च नास्माभिः कृतं किंचिद्धरीश्वराः ॥ ३२ ॥ सुग्रीव
स्यापिचहितंनकृतंस्वात्मनामपि ॥ वृथानेनवधंप्राप्तागच्छामोयमसादनम् ॥ ३३ ॥ अहोजटायुर्धर्मा
त्मारामस्यार्थेमृतःसुधीः ॥ मोक्षंप्रापदुरावापंयोगिनामप्यरिदमः ॥ ३४ ॥ संपातिस्तुतदावाक्यंश्रुत्वा
वानरभाषितम् ॥ केवायूयंममभ्रातुःकर्णपीयूषसंनिभम् ॥ ३५ ॥ जटायुरितिनामाद्यव्याहरंतःपरस्परम् ॥
उच्यतां वोभयंमाभून्मत्तःप्लवगसत्तमाः ॥ ३६ ॥ तमुवाचांगदःश्रीमानुत्थितोगृध्रसन्निधौ ॥ रामोदाश
रथिःश्रीमानलक्ष्मणेनसमन्वितः ॥ ३७ ॥ सीतयाभार्ययासार्धंविचचारमहावने ॥ तस्यसीताल्लतासा
ध्वीरावणेनदुरात्मना ॥ ३८ ॥ मृगयांनिर्गतेरामेलक्ष्मणेचल्लताबलात् ॥ रामरामेतिक्रोशंतीश्रुत्वागृध्रः
प्रतापवान् ॥ ३९ ॥ जटायुर्नामपक्षीद्रोयुद्धंकृत्वासुदारुणम् ॥ रावणेनहतोवीरोराववार्थमहाबलः ॥
॥ ४० ॥ रामेणदग्धोरामस्यसायुज्यमगमत्क्षणात् ॥ रामःसुग्रीवमासाद्यसख्यंकृत्वाग्निसाक्षिकम् ॥
॥ ४१ ॥ सुग्रीवचोदितोहत्वावालिनंसुदुरासदम् ॥ राज्यंददौवानराणांसुग्रीवायमहाबलः ॥ ४२ ॥

योगिनामपिदुरावापमित्यन्वयः दुराडवपूर्वादिप्रोतेःखल् षष्ठ्यार्थशेषेवा ॥ ३४ ॥ कर्णपीयूषसन्निभंकर्णयोरमृततुल्यमित्यर्थः जटायुरि
तिनामेत्यनेनान्वयः ॥ ३५ ॥ यूयंकेतदुच्यतामित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ लक्ष्मणेचनिर्गतइत्यनुकर्षः रामरामेतिक्रोशंतीद्वेते
त्यन्वयः श्रुत्वातक्रोशनंश्रुत्वेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

परिमार्गणे तन्निमित्तम् विषयसप्तमीयम् वानरवृन्दान्तद्युक्तानस्मान् हनूमदाद्यपेक्षया बहुवचनम् ॥ ४३ ॥ गह्वरंगुहा भ्रमंत इत्यस्य स्थितिः ॥ ४४ ॥ गतो मास इत्यस्यैवं भ्रमतामित्यादिः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ नयध्वं मां जलांतिकमित्युक्त्या मृगपक्ष्यादीनामपि

सुग्रीवः प्रेषयामास सीतायाः परिमार्गणे ॥ अस्मान् वानरवृन्दान्वै महासत्वान् महाबलः ॥ ४३ ॥ मासादवाङ्मनिवर्तध्वं नो चेत् प्राणान्हरामिवः ॥ इत्याज्ञया भ्रमंतोऽस्मिन् वने गह्वरमध्यगाः ॥ ४४ ॥ गतो मासो न जानीमः सीतां वारावणं च वा ॥ मर्तुं प्रायोपविष्टाः स्मस्तीरे लवणवारिधेः ॥ ४५ ॥ यदि जानासि हे पक्षिन् सीतां कथय नः शुभाम् ॥ अंगदस्य वचः श्रुत्वा संपातिर्दृष्टमानसः ॥ ४६ ॥ उवाच मत्प्रियो भ्राता जटायुः प्लवगेश्वराः ॥ बहुवर्षसहस्रांते भ्रातृवार्ता श्रुता मया ॥ ४७ ॥ वाक्साहाय्यं करिष्ये हं भवतां प्लवगेश्वराः ॥ भ्रातुः सलिलदानाय नयध्वं मां जलांतिकम् ॥ ४८ ॥ पश्चात् सर्वं शुभं वक्ष्ये भवतां कार्यसिद्धये ॥ तथेति निन्युस्ते तीरं समुद्रस्य विहंगमम् ॥ सोऽपि तत्सलिले स्नात्वा भ्रातुर्दत्त्वा जलांजलिम् ॥ ४९ ॥ पुनः स्वस्थानमासाद्य स्थितो नीतो हरीश्वरैः ॥ संपातिः कथयामास वानरान्परिहर्षयन् ॥ ५० ॥ लंकानामनगर्यास्ते त्रिकूटगिरिमूर्धनि ॥ तत्राशोकवने सीताराक्षसीभिः सुरक्षिता ॥ ५१ ॥ समुद्रमध्ये सालंकाशतयोजनदूरतः ॥ दृश्यते मे न संदेहः सीता च परिदृश्यते ॥ ५२ ॥ गृध्रत्वाद् दूरदृष्टिर्मे नात्र संशयितुं क्षमम् ॥ शतयोजनविस्तीर्णं समुद्रं यस्तुलंघयेत् ॥ ५३ ॥ स एव जानकीं दृष्ट्वा पुनरायास्यति ध्रुवम् ॥ अहमेव दुरात्मानं रावणं हंतुमुत्सहे ॥ ५४ ॥

यथाज्ञानं धर्माधिकारोस्तीति सूचयति ॥ ४८ ॥ तत्सलिले समुद्रस्य जले ॥ ४९ ॥ हरीश्वरैर्नीतः स्वस्थानं प्रापित इत्यर्थः ॥ ५० ॥ सुरक्षितास्तीति शेषः ॥ ५१ ॥ समुद्रमध्ये इत्यनेन चतुर्दिक्षु समुद्रपरिखमेव तद्द्वीपमिति सूचितम् ॥ लंकामेव दृश्यते सीता च दृश्यते ॥ ५२ ॥ तत्र हेतुमाह गृध्रत्वादिति नात्र संशयितुं क्षमम् अत्र संशयो न कार्य इत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

पक्षविवर्जितइत्यनेनबलातिशयेपिगमनशक्तिहीनत्वंसूचितम् ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ॥ इतिश्रीमत्सकलराज०किष्किंकाकांडेसौप्तम
सर्गः ॥ ७ ॥ ॥ १ ॥ पक्षहीनत्वमस्यकुतइतिवानराणांजिज्ञासांज्ञात्वातदुत्तरमाह संपातिरिति पुराकृतंस्ववृत्तांतम् स्वश

भ्रातृहंतारमेकाकीकिंतुपक्षविवर्जितः ॥ यतध्वमतियत्नेनलंघितुंसरितांपतिम् ॥ ततोहंतारघुश्रेष्ठोरावणंरा
क्षसाधिपम् ॥ ५५ ॥ उल्लंघ्यसिंधुंशतयोजनायतलंकांप्रविश्याथविदेहकन्यकाम् ॥ दृष्ट्वासमाभाष्यचवा
रिधिंपुनस्तर्तुंसमर्थःकतमोविचार्यताम् ॥ ५६ ॥ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेकिष्कि
काकांडेसप्तमःसर्गः ॥ ७ ॥ ॥७॥ ॥ अथतेकौतुकाविष्टाःसंपातिसर्ववानराः ॥ पप्रच्छु
र्भगवन्ब्रूहिस्वमुदंतंत्वमादितः ॥ १ ॥ संपातिःकथयामासस्ववृत्तांतंपुराकृतम् ॥ अहंपुराजटायुश्चभ्रा
तरौरूढयौवनौ ॥ २ ॥ बलेनदर्पितावावांबलजिज्ञासयाखगौ ॥ सूर्यमंडलपर्यंतंगंतुमुत्पतितौमदात्
॥ ३ ॥ बहुयोजनसाहस्रंगतौतत्रप्रतापितः ॥ जटायुस्तंपरित्रातुंपक्षैराच्छाद्यमोहतः ॥ ४ ॥ स्थितोऽ
हंरश्मिभिर्दग्धपक्षोऽस्मिन्विध्यमूर्धनि ॥ पतितोदूरपतनान्मूर्छितोऽहंकपीश्वराः ॥ ५ ॥ दिनत्रयात्पुनः
प्राणसहितोदग्धपक्षकः ॥ देशंवागिरिकूटान्वानजानेभ्रांतमानसः ॥ ६ ॥ शनैरुन्मील्यनयनेदृष्ट्वातत्रा
श्रमंशुभम् ॥ शनैःशनैराश्रमस्यसमीपंगतवानहम् ॥ ७ ॥

वदआत्मात्मीयोभयवाची स्वस्यस्वभ्रातुश्चवृत्तांतम् तमेवाह अहमित्यादि रूढयौवनौयौवनमध्यंप्राप्तौ ॥ २ ॥ अतएवबलदर्पितौ ॥ ३ ॥
जटायुःप्रतापितः कनिष्ठत्वात्तन्मोहतस्तंपरित्रातुंपक्षैराच्छाद्यस्थितोऽहंसूर्यरश्मिभिर्दग्धपक्षोऽत्रपतितोदूरपतनान्मूर्छितआसामीतिशेषः
॥ ४ ॥ ५ ॥ दिनत्रयात्तदुत्तरंपुनःप्राणसहितोदग्धपक्षकोयतोऽतोभ्रांतमानसोदेशादीन्नजाने ॥ ६ ॥ ७ ॥

अद्यतेइदंरूपंकिंकेनवापूर्वदृष्टंतदुत्तमंरूपंविस्तरंरूपंरूपं ॥ ८ ॥ पूर्वबलवानसीतिवर्तमानसामीप्येल् ॥ ९ ॥ दाववह्निना तत्तुल्यचिं
तयेत्यर्थः ॥ १० ॥ चिंतामभिनयति कथमिति ॥ ११ ॥ तत्रदेहस्यतन्मूलस्यचतत्त्वज्ञानंविनाछेत्तुमशक्यतयाभोगैकनाशयंदुःखमि
तिवक्तुमुपक्रमते देहेति ॥ १२ ॥ ननुकोसावहंपदार्थोयदुद्धिर्देहेतत्राह अहंकारइति अविद्यायाजडत्वात्तत्संभवोसावपिजडइतिभावः
अविद्यासंभवत्वेऽपिसंभवकालापरिच्छेदादनादिरित्युक्तः ॥ १३ ॥ तप्तायःपिंडोयथावह्निनायुक्तस्ततःपृथक्कर्तुमशक्यश्चतथाऽयमहंकारश्चि

चंद्रमानाममुनिराट्टदृष्ट्वा मांविस्मितोऽवदत् ॥ संपातेकिमिदंतेद्यविस्तरंकेनवाकृतम् ॥ ८ ॥ जानामि
त्वामहंपूर्वमत्यंतबलवानसि ॥ दग्धौकिमर्थंतेपक्षौकथ्यतांयदिमन्यसे ॥ ९ ॥ ततःस्वचेष्टितंसर्वकथयित्वा
तिदुःखितः ॥ अब्रुवं मुनिशार्दूलंदह्येऽहंदाववह्निना ॥ १० ॥ कथंधारयितुंशक्तोविपक्षोजीवितंप्रभो ॥
इत्युक्तोथमुनिर्वीक्ष्यमांदयार्द्रविलोचनः ॥ ११ ॥ शृणुवत्सवचोमेऽद्यश्रुत्वाकुरुयथेप्सितम् ॥ देहमूल
मिदंदुःखंदेहःकर्मसमुद्भवः ॥ १२ ॥ कर्मप्रवर्ततेदेहेऽहंबुद्ध्यापुरुषस्यहि ॥ अहंकारस्त्वनादिःस्यादवि
द्यासंभवोजडः ॥ १३ ॥ चिच्छाययासदायुक्तस्तप्तायःपिंडवत्सदा ॥ तेनदेहस्यतादात्म्याद्देहश्चेतनवा
न्भवेत् ॥ १४ ॥ देहोऽहमितिबुद्धिःस्यादात्मनोऽहंकृतेर्बलात् ॥ तन्मूलएषसंसारःसुखदुःखादिसाधकः
॥ १५ ॥ आत्मनोनिर्विकारस्यमिथ्यातादात्म्यतःसदा ॥ देहोऽहंकर्मकर्ताहमितिसंकल्प्यसर्वदा ॥ १६ ॥

तइत्यर्थः तेनचित्तादात्म्यापन्नाहंकारेणचेतनवान्चैतन्यवानिव ॥ १४ ॥ एवमात्मनश्चेतनस्यअहंकृतेर्बलात्तत्संबंधबलात्अहंदेहइतिबु
द्धिः तत्कृतएषसंसारःसुखादिसाधकःकर्मद्वारेतिबोध्यम् ॥ १५ ॥ एवंनिर्विकारस्यापिआत्मनोऽहंकारादिभिर्मिथ्यातादात्म्याद्देहोह
म् यद्वाततोऽतिरिक्तोऽपिकर्मकर्ताहमितिसंकल्पपूर्वकंप्रायोदेहोऽहमितिबुद्धिरेवसर्वस्य कस्याचित्प्राग्भवपुण्यवशात्तद्बुद्धिविलयेऽपिकर्म
कर्त्तोतिबुद्धिरस्त्येवेतिभावः ॥ १६ ॥

कर्माणिकरोति अहंकरोमीतिसंकल्पादेवावशस्तत्फलैः सुखादिभिर्बद्धयते अनेनयोनाहंकर्त्तेतिभावयतितस्यनैवबंधइति सूचितम् तद्वधप्र
कारमाह ऊर्ध्वेति पुण्येनोर्ध्वपापेनाधोभ्रमतेइत्यर्थः ॥ १७ ॥ तदेवाविवृणोति कृतमिति इतिसंकल्पवान्भवेत् स्वर्गतःसुखभोगीचेतिशेषः
॥ १८ ॥ तथैवाध्यासतःअहंबहुपुण्यकर्तेत्यध्यासेन तत्रस्वर्गेअनिच्छन्नपिपततीतिअवशइत्युक्तस्यविवरणम् ॥ १९ ॥ ततःपातपूर्वकं
येनप्रकारेणगर्भेवासस्तदुपपादयति पतित्वेति इंदोर्मंडलेपतित्वाततोनीहारैस्तत्किरणद्वाराभूसंबद्धैरेवसंबद्धोभूत्वाभूमौपतति ततोब्रीह्यादौ

जीवःकरोतिकर्माणितत्फलैर्बद्धयतेऽवशः ॥ ऊर्ध्वाधोभ्रमतेनित्यंपापपुण्यात्मकःस्वयम् ॥ १७ ॥ कृतं
मयाधिकंपुण्यंयज्ञदानादिनिश्चितम् ॥ स्वर्गगत्वासुखंभोक्ष्येइतिसंकल्पवान्भवेत् ॥ १८ ॥ तथैवाध्या
सतस्तत्रचिरंभुक्त्वासुखंमहत् ॥ क्षीणपुण्यःपतत्यर्वागानिच्छन्कर्मचोदितः ॥ १९ ॥ पतित्वामंडलेचें
दोस्ततोनीहारसंयुतः ॥ भूमौपतित्वाब्रीह्यादौतत्रस्थित्वाचिरंपुनः ॥ २० ॥ भूत्वाचतुर्विधंभोज्यंपुरुषै
र्भुज्यतेततः ॥ रेतोभूत्वापुनस्तेनऋतौस्त्रीयोनिर्सिंचितः ॥ २१ ॥ योनिरक्तेनसंयुक्तंजरायुपरिवेष्टितम् ॥
दिनेनैकेनकललंभूत्वाऋतुत्वमाप्नुयात् ॥ २२ ॥ तत्पुनःपंचरात्रेणबुद्बुदाकारतामियात् ॥ सप्तरात्रेणत
दपिमांसपेशित्वमाप्नुयात् ॥ २३ ॥ पक्षमात्रेणसापेशीरुधिरेणपरिष्णुता ॥ तस्याएवांकुरोत्पत्तिःपंचविं
शतिरात्रिषु ॥ २४ ॥

अनुशयित्वेनस्थित्वाचतुर्विधंभोज्यंभक्ष्यभोज्यलेह्यचोष्यरूपं तदन्यतमद्रूत्वापुरुषैर्भुज्यते ततोभोजनानंतरंरेतोभूत्वास्थिइतिशेषः तत
स्तेनपुंसास्त्रीयोनौऋतुकालेसिंचितःसिक्तः आर्षत्वात्साधुः ॥ २० ॥ २१ ॥ सिक्तःसजीवएकेनदिनेनजरायुपरिवेष्टितंयोनिरक्तेनसंयुक्तं
कललंकललाख्यपरिणामवद्रूत्वाऋतुत्वंदार्ढ्यमाप्नुयात् जरायुर्गर्भवेष्टन ॥ २२ ॥ बुद्बुदाकारतांतदाकारपरिणामविशेषं एवमग्रेऽपि ॥
॥ २३ ॥ रुधिरेणपरिष्णुताभवतीतिशेषः तस्याएवपेशीरूपपरिणामस्यैव पंचविंशतिरात्रिषुगतास्वितिशेषः समासांताभावोनित्यत्वात् ॥ २४ ॥

अकुरानेवाह ग्रीवेत्यादिपंचधांगानिपंचधांगांकुराः मासतः मासेनेत्यर्थः क्रमात्प्रथमंग्रीवेत्यादिक्रमेण ॥ २५ ॥ पाणीत्याद्यप्येवमेव
॥ २६ ॥ २७ ॥ पंचमासतः पंचमेमासि दंताद्यपिपंचमेवमासि ॥ २८ ॥ २९ ॥ विभक्तावयवत्वं पृथक्ज्ञानविषयावयवत्वं एतद्व
क्ष्यमाणंचगर्भोपनिषदिवैद्यकसंहितासु । रीरकेचस्फुटं विस्तरभयात्तन्नेहलिख्यते ॥ ३० ॥ एवंएवंरीत्यावर्धतइत्यन्वयः चैतन्यंप्राप्नो

ग्रीवाशिरश्चस्कंधश्चपृष्ठवंशस्तथोदरम् ॥ पंचधांगानिचैकैकंजायंतेमासतःक्रमात् ॥ २५ ॥ पाणिपा
दौतथापार्श्वःकटिर्जानुतथैवच ॥ मासद्वयात्प्रजायंतेक्रमेणैवनचान्यथा ॥ २६ ॥ त्रिभिर्मासैःप्रजायंते
अंगानांसंधयःक्रमात् ॥ सर्वांगुल्यःप्रजायंतेक्रमान्मासचतुष्टये ॥ २७ ॥ नासाकर्णौचनेत्रेचजायंतेपं
चमासतः ॥ दंतपंक्तिर्नखागुह्यंपंचमेजायतेतथा ॥ २८ ॥ अर्वाक्षणमासतश्छिद्रंकर्णयोर्भवतिस्फुट
म् ॥ पायुर्मेढ्रमुपस्थंचनाभिश्चापिभवेन्नृणाम् ॥ २९ ॥ सप्तमेमासिरोमाणिशिरःकेशास्तथैवच ॥ वि
भक्तावयवत्वंचसर्वसंपद्यतेऽष्टमे ॥ ३० ॥ जठरेवर्धतेगर्भःस्त्रियाएवंविहंगम ॥ पंचमेमासिचैतन्यंजी
वःप्राप्नोतिसर्वशः ॥ ३१ ॥ नाभिसूत्राल्परंध्रेणमातृभुक्तान्नसारतः ॥ वर्धतेगर्भगःपिंडोनम्रियेतस्वक
र्मतः ॥ ३२ ॥ स्मृत्वासर्वाणिजन्मानिपूर्वकर्माणिसर्वशः ॥ जठरानलतप्तोऽयमिदंवचनमब्रवीत् ॥ ३३ ॥
नानायोनिसहस्रेषुजायमानोऽनुभूतवान् ॥ पुत्रदारादिसंबंधंकोटिशःपशुवांधवान् ॥ ३४ ॥

तितदभिव्यक्तिप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ नाभीति नाभिसूत्रं नालाख्यं मातूरसनाड्यासंबद्धंतदीयाल्परंध्रेण गर्भजठरं प्राप्तान्मातृभुक्तान्नसार
तो गर्भगः पिंडो वर्धते अल्परंध्रप्राप्ताल्पाहारत्वेपि स्वकर्मतो न म्रियेत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ सर्वाणि जन्मानि तत्कृतानि कर्माणि च स्मृत्वा जठरानल
योगादति संतप्तो वचनमाह ॥ ३३ ॥ नानेति पुत्रादिसंबंधमनुभूतवानिति संबंधः ॥ ३४ ॥

तथाकुटुंबभरणासक्त्यातन्मात्रासक्त्यानतुधर्मासक्त्या न्यायान्यायैर्धर्म्याधर्म्यैरूपायैर्धनार्जनंकृतंमयेतिशेषः तथाविष्णुचिंतांस्वप्नेपिनाकरवम
हंनकृतवानित्यर्थः ॥ ३५ ॥ तत्फलभूतंगर्भदुःखंभुंजेइत्यन्वयः अशाश्वतेतप्तायःपतितजलविंदुवन्नश्वरेदेहेशाश्वतवस्तुनीवममेदंस्यादि
तीच्छायुक्तः ॥ ३६ ॥ नकृतमित्यस्यमयेतिशेषः अनुभूयेत्यस्यइदानींगर्भदुःखंभुंजेइत्यनेनान्वयः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ योनियंत्रप्रपीडि
तःजन्मकाले अतएवातिदुःखेनजायमानः बहिःपततीतिशेषः नरकात्पातकीत्येकोदृष्टांतः ॥ ३९ ॥ तथापूतिव्रणादुर्गधिव्रणान्निपाति

कुटुंबभरणासक्त्यान्यायान्यायैर्धनार्जनम् ॥ कृतंनाकरवंविष्णुचिंतांस्वप्नेऽपिदुर्भगः ॥ ३५ ॥ इदानींत
त्फलंभुंजेगर्भदुःखंमहत्तरम् ॥ अशाश्वतेशाश्वतवद्देहेतृष्णासमान्वितः ॥ ३६ ॥ अकार्याण्येवकृतवान्न
कृतंहितमात्मनः ॥ इत्येवंबहुधादुःखमनुभूयस्वकर्मतः ॥ ३७ ॥ कदानिष्क्रमणंमेस्याद्रर्भान्निरयसन्नि
भात् ॥ इत ऊर्ध्वंनित्यमहंविष्णुमेवानुपूजये ॥ ३८ ॥ इत्यादिचिंतयन्जीवोयोनियंत्रप्रपीडितः ॥ जा
यमानोऽतिदुःखेननरकात्पातकीयथा ॥ ३९ ॥ पूतिव्रणान्निपतितःकृमिरेषइवापरः ॥ ततोबाल्यादिदुः
खानिसर्वेएवंविभुंजते ॥ ४० ॥ त्वयाचैवानुभूतानिसर्वत्रविदितानिच ॥ नवर्णितानिमेगृध्रयौवनादिषुस
र्वतः ॥ ४१ ॥ एवंदेहोऽहमित्यस्मादभ्यासान्निरयादिकम् ॥ गर्भवासादिदुःखानिभवंत्यभिनिवे
शतः ॥ ४२ ॥

तोऽपरःकृमिरिवएषः पततीतिशेषः ततोबाल्यादिदुःखानिभुनक्ति एवंसर्वेजंतवोविभुंजतेनकश्चिदेवेत्यर्थः ॥ ४० ॥ यानिसर्वाणिविदि
तानितानिमयावर्णितानियानितुयौवनादिषुदुःखानिसर्वतः सर्वैःप्राप्याणिसर्वत्रसर्वेषुजंतुषुविदितानिसर्वैर्ज्ञातानित्वयाचानुभूतानीतिसर्ववि
दितत्वादेवमयानवर्णितानि ॥ ४१ ॥ एवमिति इत्यस्मादित्याकारादभ्यासाज्जातादभिनिवेशतःअहंकर्त्तव्याद्याकारात् निरयस्वर्गादि
कंगर्भवासादिदुःखानिचभवंतीत्यन्वयः ॥ ४२ ॥

देहद्वयात्स्थूलसूक्ष्मरूपात्प्रागुक्तादन्यम् तर्हिप्रकृतिरेवसानेत्याह प्रकृतेः परं ज्ञात्वा देहादिषु ममतां अहं ममेति बुद्धिविषयतां त्यक्त्वा आत्म
ज्ञानवान् आत्मैवेदं सर्वमिति ज्ञानवान् भवेत् ॥ ४३ ॥ ध्येयात्मस्वरूपमाह जाग्रदादीति जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्यावस्थात्रयरहितम् शुद्धं मा
यादोषाल्लितम् बुद्धं बोधस्वरूपम् ॥ ४४ ॥ अज्ञमावेद्यातज्जन्ये मोहे देहादिष्वहं ममताख्ये नष्टे नाशं प्राप्ते देहस्थितौ नाशे वा ॥ ४५ ॥

तस्माद्देहद्वयादन्यमात्मानं प्रकृतेः परम् ॥ ज्ञात्वा देहादिममतां त्यक्त्वा त्मज्ञानवान् भवेत् ॥ ४३ ॥ जाग्र
दादिभिर्निर्मुक्तं सत्यज्ञानादिलक्षणम् ॥ शुद्धं बुद्धं सदाशांतमात्मानमवधारयेत् ॥ ४४ ॥ चिदात्मानि परि
ज्ञाते नष्टे मोहेऽज्ञसंभवे ॥ देहः पततु वारब्धकर्मवेगेन तिष्ठतु ॥ ४५ ॥ योगिनो न हि दुःखं वा सुखं वा ज्ञानसं
भवम् ॥ तस्माद्देहेन सहितो यावत्प्रारब्धसंक्षयः ॥ ४६ ॥ तावत्तिष्ठ सुखेन त्वं धृतं कंचुकसर्पवत् ॥ अन्य
द्वक्ष्यामि ते पक्षिन् शृणु मे परमं हितम् ॥ ४७ ॥ त्रेतायुगे दाशरथिर्भूत्वा नारायणोऽव्ययः ॥ रावणस्य वधार्था
यदंडकानागमिष्यति ॥ ४८ ॥ सीतया भार्यया सार्धं लक्ष्मणेन समान्वितः ॥ तत्राश्रमे जनकजां भ्रातृभ्यां र
हिते वने ॥ ४९ ॥ रावणश्चोरवन्नीत्वा लंकायां स्थापयिष्यति ॥ तस्याः सुग्रीवनिर्देशाद्दानराः परिमार्गणे ॥
॥ ५० ॥ आगमिष्यंति जलधेस्तीरं तत्र समागमः ॥ त्वया तैः कारणवशाद्भविष्यति न संशयः ॥ ५१ ॥ त
दासीतास्थितिं तेभ्यः कथयस्व यथार्थतः ॥ तदैव तव पक्षौ द्वावुत्पत्स्येते पुनर्नवौ ॥ ५२ ॥

योगिन आत्मज्ञस्याज्ञानजे मुखदुःखेन भवतः यावत्प्रारब्धक्षयो भवति तावद्देहेन सहितः सुखं तिष्ठ यथा कंचुकैवान् सर्पौ यावत्तत्र्यागं कालं तद्ध
त्तेऽनंतरं त्यजति तद्वत् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ परिमार्गगेतस्त्रिमित्तम् ॥ ५० ॥ तीरमागमिष्यंति तैः सह कारणवशात् फल
मिह कारणम् पक्षोत्पत्तिरूपफलाय तैः समागमो भविष्यति ॥ ५१ ॥ तदेवाह तदैवेति तव पक्षौ द्वौ नैश्च यमुत्पत्स्येते इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

॥ ९३ ॥ निश्चयं द्रक्ष्यथ तन्मुन्युक्तपक्षभवनिश्चयेन तदुक्तरावणवधौप्यवश्यं भावी संचनसीतादर्शनं विनैतितदप्यवश्यं भविष्यतीति निश्चयः
॥ ९४ ॥ यन्नामस्मरणमात्रात् यः काश्चिद्दुर्जनोऽपि इयानिति परिच्छेदरहितं संसारसमुद्रं तीर्त्वा विष्णोः पदं गच्छति एवं दृश्यमानप्रकारेणात्रि
जगतां स्थितिकारिणः सर्वजगदुत्पत्तिस्थितिलयकर्तुः स्थितिपदेनेतरदंष्ट्र्युपलक्ष्यते रामस्य भक्ताः प्रियाश्च यूयं शतयोजनपरिच्छिन्नस्य समुद्र

संपातिरुवाच ॥ बोधयामां समां चंद्रनामामुनिकुलेश्वरः ॥ पश्यंतु पक्षौ मे जातौ नूतनावतिकोमलौ ॥ ५३ ॥
स्वस्तिवोऽस्तु गामिष्यामि सीतां द्रक्ष्यथ निश्चयम् ॥ यत्नं कुरु ध्वं दुर्लभ्यसमुद्रस्य विलंघने ॥ ५४ ॥ यन्नाम
स्मृतिमात्रतोऽपरिमितं संसारवारां निर्धितीर्त्वा गच्छति दुर्जनोऽपि परमं विष्णोः पदं शाश्वतम् ॥ तस्यैव स्थि
तिकारिणस्त्रिजगतां रामस्य भक्ताः प्रिया यूयं किं न समुद्रमात्रे तरणेशक्ताः कथं वानराः ॥ ५५ ॥ इति श्रीम०
कि० अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ गते विहाय सागृध्रराजे वानरपुंगवाः ॥ हर्षेण महता विष्टाः सी
तादर्शनलालसाः ॥ १ ॥ ऊचुः समुद्रं पश्यंतो न क्रचक्रभयंकरम् ॥ तरंगादिभिरुन्नद्धमाकाशमिव दुर्ग्रह
म् ॥ २ ॥ परस्परमवोचन्वैकथमेनंतरामहे ॥ उवाच चांगदस्तत्र शृणु ध्वं वानरोत्तमाः ॥ ३ ॥ भवंतोऽहं
तवलिनः शूराश्च कृतविक्रमाः ॥ को वाऽत्र वारिधिं तीर्त्वा राजकार्यं करिष्यति ॥ ४ ॥

मात्रस्य तरणे किं कुतो न शक्ताः कथं च न शक्ता इति व्यतिरेकालंकारः ॥ ५५ ॥ इति श्रीमत्सकल० अ० कि० अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ ॥ ॥
गते इति पक्षलाभादिति भावः हर्षेणेति महदरिष्टं गतमिति तत्पक्षदर्शनप्रत्ययेन सीतादर्शनमवश्यं भावीति हर्षेण च ॥ १ ॥ न क्रचक्रं न क्रस
मूहः तरंगादिभिः तरंगा अल्पा आदिना महत्यो लहर्यः दुर्ग्रहं दुःस्पर्श आकाशस्य स्पर्शत्वं अस्य तु ग्राहादियुक्तत्वात् ॥ २ ॥ कथमेनंतरामह इ
ति परस्परमवोचन् इत्यन्वयः ॥ ३ ॥ कृतविक्रमाः पूर्वबहुशः कृतपराक्रमाः को राजकार्यं करिष्यति तद्वदं त्विति शेषः ॥ ४ ॥

यस्तद्वादिष्यति अहं कर्तोति स एषा प्राणदाता अतः यो महाबलः स शीघ्रमुत्तिष्ठतु अतोत्तिष्ठत्वित्यर्थः संधिः ॥ ९ ॥ भूयाद्भवेदित्यर्थे आर्षम्
॥ ६ ॥ ७ ॥ सर्वैर्युष्माभिर्वैनिश्चयेन प्रत्येकं स्वस्वबलं उच्यताम् ततः कार्यसाधकं निश्चेष्टव्यमइत्यर्थः ॥ ८ ॥ दशोत्तरगुणम् दशसंख्यो
त्तरो गुणो यस्य तत् एकोदशपरो विंशतिः परस्त्रिंशदित्येवं क्रमेण ॥ ९ ॥ जांबवांस्तु नवतिर्योजनानीत्याहेत्यर्थः पुरात्रिविक्रमे देवेऽवतीर्णस

एतेषां वानराणां स प्राणदातानसंशयः ॥ अतोत्तिष्ठतु मेशीघ्रं पुरतो यो महाबलः ॥ ५ ॥ वानराणां च सर्वेषां
रामसुग्रीवयोरपि ॥ स एव पालको भूयान्नात्र कार्या विचारणा ॥ ६ ॥ इत्युक्ते युवराजेन तूष्णीं वानरसैनिकाः ॥
आसन्नोचुः किंचिदपि परस्परविलोकिनः ॥ ७ ॥ अंगद उवाच ॥ उच्यतां वै बलं सर्वैः प्रत्येकं कार्यसिद्धये ॥
केन वा साध्यते कार्यं जानीमस्तदनंतरम् ॥ ८ ॥ अंगदस्य वचः श्रुत्वा प्रोचुर्वा राबलं पृथक् ॥ योजनानां द
शारभ्य दशोत्तरगुणं जगुः ॥ ९ ॥ शतादर्वाग्जांबवांस्तु प्राहमध्ये वनौकसाम् ॥ पुरात्रिविक्रमे देवे पादं भू
मानलक्षणम् ॥ १० ॥ त्रिःसप्तकृत्वोऽहमगां प्रदक्षिणविधानतः ॥ इदानीं वार्धक्यं ग्रस्तो न शक्नोमि विलं
घितुम् ॥ ११ ॥ अंगदोऽप्याह मे गंतुं शक्यं पारं महोदधेः ॥ पुनर्लघनसामर्थ्येन जानाम्यस्ति वानवा ॥
॥ १२ ॥ तमाह जांबवान्वीरस्त्वं राजानो नियामकः ॥ न युक्तं त्वां नियोक्तुं मे त्वं समर्थोऽसि यद्यपि ॥ १३ ॥
अंगद उवाच ॥ एवं चेत्पूर्ववत् सर्वे स्वप्स्यामो दर्भविष्टरे ॥ केनापि न कृतं कार्यं जीवितुं च न शक्यते ॥ १४ ॥

तितदीयं भूमानं भूपरिच्छेदलक्षणकार्यं यस्य तादृशं भूपरिच्छेदकं पादम् ॥ १० ॥ एकविंशतिवारं प्रदक्षिणविधानेनाहमगां तत्परितइ
तिशेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ त्वन्नो नियामकोऽस्माकमाज्ञाकर्तारजा त्वं यद्यपि समर्थोऽसि तथापि त्वामाज्ञप्तुं मे न युक्तम् ॥ १३ ॥ कार्यं के
नापि न कृतं जीवितुं च न शक्यते राजभयादतो मरणनिश्चयेन स्वप्स्यामइत्यर्थः ॥ १४ ॥

कार्यसिद्धिर्भविष्यतिअचिरेणचभविष्यतितंदर्शयिष्यामि ॥ १५ ॥ कार्यगौरवेगुरुतरकार्येप्राप्तेऽज्ञेनेवभवताकिंतूष्णींस्थीयतइत्यन्वयः
॥ १६ ॥ अतःसामर्थ्यदर्शय ननुसामर्थ्याभावेकिंदर्शनीयमितिचेन्नेत्याह त्वमिति ॥ १७ ॥ जनितोऽसिउत्पादितोसि विभावसुसूर्यम्

तमाहजांबवान्वीरोदर्शयिष्यामितेसुत ॥ येनास्माकंकार्यसिद्धिर्भविष्यत्यचिरेणच ॥ १५ ॥ इत्युक्त्वा
जांबवान्प्राहहनूमंतमवस्थितम् ॥ हनूमन्किरहस्तूष्णींस्थीयतेकार्यगौरवे ॥ १६ ॥ प्राप्तेऽज्ञेनेवसामर्थ्यं
दर्शयाद्यमहाबल ॥ त्वंसाक्षाद्वायुतनयोवायुतुल्यपराक्रमः ॥ १७ ॥ रामकार्यार्थमेवत्वंजनितोऽसिमहात्म
ना ॥ जातमात्रेणतेपूर्वदृष्टोद्यंतंविभावसुम् ॥ १८ ॥ पक्कंफलंजिघृक्षामीत्युत्प्लुतंबालचेष्टया ॥ योज
नानांपंचशतंपतितोऽसिततोभुवि ॥ १९ ॥ अतस्त्वद्वलमाहात्म्यंकोवाशक्रोतिवर्णितुम् ॥ उत्तिष्ठकुरु
रामस्यकार्येनःपाहिसुव्रत ॥ २० ॥ श्रुत्वाजांबवतोवाक्यंहनूमानतिहर्षितः ॥ चकारनादंसिंहस्यब्रह्मां
डंस्फोटयन्निव ॥ २१ ॥ बभूवपर्वताकारस्त्रिविक्रमइवापरः ॥ लंघयित्वाजलनिधिंकृत्वालंकांचभ
स्मसात् ॥ २२ ॥ रावणंसकुलंहत्वानेप्येजनकनंदिनीम् ॥ यद्वाबध्वागलेरज्ज्वारावणंवामपाणिना ॥
॥ २३ ॥ लंकांसपर्वतांधृत्वारामस्याग्रेक्षिषाम्यहम् ॥ यद्वादृष्ट्वैवयास्यामिजानकीशुभलक्षणाम् ॥ २४ ॥

॥ १८ ॥ जिघृक्षामीतिग्रहीष्यामीत्यर्थेआर्षम् योजनानाम् पंचशतमुत्प्लुतंततोभुविपतितः ॥ १९ ॥ नोऽस्मान्पाहिरक्ष ॥ २० ॥
सिंहस्यनादंतस्येवनादमित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ आनेप्यइतिछेदः रावणंगलेबध्वाएकहस्तेगृहीत्वावामपाणिनासपर्वतालंकांधृत्वाराम
माग्रेक्षिषामि ॥ २३ ॥ यद्वाते सीतायाआनयनेरामाज्ञाभावादितिभावः दृष्ट्वैवेति नतुतांगृहीत्वानापिरावणादीनगृहीत्वेत्यर्थः ॥ २४ ॥

॥ २९ भवतात् आशिषिलोट् ॥ २६ ॥ वायुस्त्वामनुगच्छति शकुनप्रार्थनम् समामन्त्र्य योजयित्वा ॥ २७ ॥ अद्भुतदर्शनः अति
 श्रुत्वा हनूमतो वाक्यं जांबवानिदमब्रवीत् ॥ दृष्ट्वैवागच्छ भद्रं ते जीवन्तीं जानकीं शुभाम् ॥ २५ ॥ पश्चाद्वा
 मेण सहितो दर्शयिष्यसि पौरुषम् ॥ कल्याणं भवताद्भद्रगच्छतस्ते विहाय सा ॥ २६ ॥ गच्छन्तं रामकार्यार्थं
 वायुस्त्वामनुगच्छतु ॥ इत्याशीर्भिः समामन्त्र्य विस्मृष्टः प्लवगाधिपैः ॥ २७ ॥ महेंद्राद्रिशिरोगत्वा बभूवाद्भु
 तदर्शनः ॥ २८ ॥ महानगेंद्रप्रतिमो महात्मा सुवर्णवर्णोऽरुणचास्रवक्त्रः ॥ महाफणीन्द्राभसुदीर्घबाहुर्वा
 तात्मजोऽदृश्यत सर्वभूतैः ॥ २९ ॥ ॥ इति श्रीमद० उमामहेश्वरसं० किष्किंधाकांडेन वमः सर्गः ॥ ९ ॥
 ॥ समाप्तमिदं किष्किंधाकांडम् ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ श्रीमहादेव उवाच ॥ शतयोजनविस्तीर्णसिमुद्रं
 मकरालयम् ॥ लिलंघयिषुगानंदसंदोहो मारुतात्मजः ॥ १ ॥

महाशरीरत्वात् ॥ २८ ॥ तदेवाह महानगेंद्रेति ॥ २९ ॥ ॥ इति श्रीमत्सकल० किष्किंधाकांडेन वमः सर्गः ॥ ९ ॥ ॥

SGD

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

SGDF

॥इति श्रीमदध्यात्मरामायणे किष्किंधाकांडः समाप्तः॥

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ शतेति लिलंघयिषुः स्वार्थेणिच् आनंदसंदोहः तत्समूहरूपः तत्समूहवान्वा ॥ १ ॥ २ ॥ रामनिर्मुक्तं रा-
मत्यक्तम् पश्यामीति भाविन्यपि वर्तमानत्वारोपोऽवश्यं भावित्वद्योतनाय ॥ ३ ॥ कृतार्थः जगन्मातृदर्शनेनेति भावः मम समुद्रलंघनमकिं-
चित्करमित्याह प्राणेति ॥ ४ ॥ अपारमित्युभयान्वाये त्रिविधपरिच्छेदशून्यं तत्पदं तत्स्वरूपम् तदंगभूताया अंगुलिस्तद्वृषणभूतायामु-
द्रिकासा अस्यास्तीत्यर्श आद्यच् ॥ ५ ॥ अल्पवारिधिमित्यपारभवां भोधेर्व्यतिरेकालंकारः तं लंघयामीति किं वक्तव्यमित्यन्वयः बाहु इत्यादि

श्रीमहादेव उवाच ॥ शतयोजनविस्तीर्णसमुद्रं मकरालयम् ॥ लिलंघयिषुरानंदसंदोहो मारुतात्मजः ॥

॥ १ ॥ ध्यात्वारामं परात्मानमिदं वचनमब्रवीत् ॥ पश्यंतु वानराः सर्वे गच्छंतं मां विहाय सा ॥ २ ॥ अमो

घं रामनिर्मुक्तं महाबाणमिवाखिलाः ॥ पश्याम्यद्यैव रामस्य पत्नी जनकनंदिनीम् ॥ ३ ॥ कृतार्थोऽहं कृतार्थोऽ-

हं पुनः पश्यामिराघवम् ॥ प्राणप्रयाणसमये यस्य नाम सकृत् स्मरन् ॥ ४ ॥ नरस्तीर्त्वा भवां भोधिमपारं या-

तितत्पदम् ॥ किंपुनस्तस्य दूतोऽहं तदंगांगुलिमुद्रिकः ॥ ५ ॥ तमेवल्लदये ध्यात्वा लंघयाम्यल्पवारिधि-

म् ॥ इत्युक्त्वा हनुमान्बाहू प्रसार्यायत वालधिः ॥ ६ ॥ ऋजुग्रीवोर्ध्वदृष्टिः सन्नाकुंचितपदद्वयः ॥ दक्षि-

णाभिमुखस्तूर्णपुष्पुवेऽनिलविक्रमः ॥ ७ ॥ आकाशात्त्वरितं देवैर्वीक्ष्यमाणो जगाम सः ॥ दृष्ट्वाऽनिलसुतं

देवा गच्छंतं वायुवेगतः ॥ ८ ॥ परीक्षणार्थं सत्त्वस्य वानरस्येदमब्रुवन् ॥ गच्छत्येष महासत्त्वो वानरो वायुवि-

क्रमः ॥ ९ ॥ लंकां प्रवेष्टुं शक्तो वानवाजानीमहे बलम् ॥ एवं विचार्य नागानां मातरं सुरसाभिधाम् ॥ १० ॥

अब्रवीद्देवतावृंदः कौतूहलसमन्वितः ॥ गच्छत्वं वानरेंद्रस्य किंचिद्दिग्भ्रमं समाचर ॥ ११ ॥

वानरोत्प्लवनजातिवर्णनम् आयतवालधिः प्रसारितपुच्छः ॥ ६ ॥ ऋजुग्रीवोर्ध्वदृष्टिरित्यर्थः कर्मधारयः अनिलो वायुः तत्सदृशपराक्र-

मः ॥ ७ ॥ आकाशात् आकाशो स्थित्वेत्यर्थः ॥ ८ ॥ वानरस्य सत्त्वस्य वानरो यबलस्य परीक्षणार्थमिदमब्रुवन् विचारयामासुरित्यर्थः त-

द्वक्ष्यति एवं विचार्येति धातूनामनेकार्थत्वाद्भूजोऽपि विचारेवृत्तिः ॥ ९ ॥ लंका प्रवेशे शक्तोऽथ वानेति संदेहस्तस्मादस्य बलं जानीमहे निर्णे-

प्याम इत्यर्थः ॥ १० ॥ देवतावृंदः देवतासमूहः ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ क्षुधासंपीडितात्मायस्यास्तस्याइत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ निवेक्ष्येप्रवेक्ष्यामि ॥ १६ ॥ मेवक्रंप्राविश्यतंतोनिः

ज्ञात्वातस्यबलंबुद्धिपुनरोहित्वरान्विता ॥ इत्युक्तासाययौशीघ्रं हनुमद्विभ्रकारणात् ॥ १२ ॥ आवृत्य
मार्गपुरतःस्थित्वावानरमब्रवीत् ॥ एहिमेवदनंशीघ्रंप्रविशस्वमहामते ॥ १३ ॥ देवैस्त्वंकल्पितोभक्षः
क्षुधासंपीडितात्मनः ॥ तामाहहनुमान्मातरहरामस्यशासनात् ॥ १४ ॥ गच्छामिजानकीद्रष्टुं पुनराग
म्यसत्वरः ॥ रामायकुशलंतस्याःकथयित्वात्वदाननम् ॥ १५ ॥ निवेक्ष्येदेहिमेमार्गसुरसायैनमोऽस्तुते ॥
इत्युक्तापुनरेवाहसुरसाक्षुधितास्म्यहम् ॥ १६ ॥ प्रविश्यगच्छमेवक्रंनोचेत्त्वांभक्ष्याम्यहम् ॥ इत्युक्तोह
नुमानाहमुखंशीघ्रंविदारय ॥ १७ ॥ प्रविश्यवदनंतेऽद्यगच्छामित्वरयान्वितः ॥ इत्युक्त्वायोजनायाम
देहोभूत्वापुरःस्थितः ॥ १८ ॥ दृष्ट्वाहनुमतोरूपंसुरसापंचयोजनम् ॥ मुखंचकारहनुमान्द्विगुणंरूपमा
दधत् ॥ १९ ॥ ततश्चकारसुरसायोजनानांचविंशतिम् ॥ वक्रंचकारहनुमांस्त्रिंशद्योजनसम्मितम् ॥
॥ २० ॥ ततश्चकारसुरसापंचाशद्योजनायतम् ॥ वक्रंतदाहनूमांस्तुबभूवांगुष्ठसन्निभः ॥ २१ ॥ प्रवि
श्यवदनंतस्याःपुनरेत्यपुरःस्थितः ॥ प्रविष्टोनिर्गतोऽहंतेवदनंदेवितेनमः ॥ २२ ॥ एवंवदंतंदृष्ट्वासाहनूमं
तमथाब्रवीत् ॥ गच्छसाधयरामस्यकार्यंबुद्धिमतांवर ॥ २३ ॥ देवैःसंप्रेषिताहंतेबलंजिज्ञासुभिःकपे ॥
दृष्ट्वासीतांपुनर्गत्वारामंद्रक्ष्यासिगच्छभो ॥ २४ ॥ इत्युक्त्वासाययौदेवलोकंवायुसुतःपुनः ॥ जगामवा
युमार्गेणगरुत्मानिवपक्षिराट् ॥ २५ ॥

सृत्यगच्छेत्यर्थः ॥ १७ ॥ योजनमात्रदीर्घदेहः ॥ १८ ॥ १९ ॥ त्रिंशद्योजनसम्मितं वपुश्चकारेतिशेषः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥
॥ २३ ॥ पुनर्गत्वाकिष्किधामितिशेषः ॥ २४ ॥ २५ ॥

मणिकांचनपर्वतमण्यादियुक्तशृंगयुतपर्वतम् ॥ २६ ॥ सचिवोभव मध्येविश्रामदानेनसहायौभवेत्यर्थः तत्सहायार्थनिमित्तमत्प्रेरणेकोहे
तुस्तत्राह सगरैरिति पुरापूर्वसगरैर्वर्धितइतिहेतोरहंसागरस्तन्नामाऽभवम् ॥ २७ ॥ तस्यवंशेचरामस्तत्कार्यार्थंचायंगच्छति ॥ २८ ॥
अतस्त्वमुत्तिष्ठेत्यन्वयः ॥ २९ ॥ नानामणिमयैःशृंगैर्महोन्नतइत्यन्वयः तस्योपरिनराकृतिर्मनुष्याकारेणस्थितोमैनाकःप्राह ॥ ३० ॥

समुद्रोऽप्याहमैनाकंमणिकांचनपर्वतम् ॥ गच्छत्येषमहासत्त्वोहनुमान्मारुतात्मजः ॥ २६ ॥ रामस्य
कार्यसिद्ध्यर्थतस्यत्वंसचिवोभव ॥ सगरैर्वर्धितोयस्मात्पुराहंसागरोऽभवम् ॥ २७ ॥ तस्यान्वयेवभूवा
सौरामोदाशरथिःप्रभुः ॥ तस्यकार्यार्थसिद्ध्यर्थगच्छत्येषमहाकपिः ॥ २८ ॥ त्वमुत्तिष्ठजलात्तूर्णत्वयि
विश्राम्यगच्छतु ॥ सतथेतिप्रादुरभूज्जलमध्यान्महोन्नतः ॥ २९ ॥ नानामणिमयैःशृंगैस्तस्योपरिनरा
कृतिः ॥ प्राहयांतंहनूमंतंमैनाकोऽहंमहाकपे ॥ ३० ॥ समुद्रेणसमादिष्टस्त्वद्विश्रामायमारुते ॥ आग
च्छामृतकल्पानिजग्ध्वापक्कफलानिमे ॥ ३१ ॥ विश्राम्यात्रक्षगंपश्चाद्रमिष्यसियथासुखम् ॥ एवमु
क्तोऽथतंप्राहहनुमान्मारुतात्मजः ॥ ३२ ॥ गच्छतोरामकार्यार्थभक्षणंमेकथंभवेत् ॥ विश्रामोवाकथं
मेस्याद्रंतव्यंतवरितंमया ॥ ३३ ॥ इत्युक्त्वास्तृष्टशिखरःकराग्रेणययौकपिः ॥ किंचिदूर्गतस्यास्यछा
यांछायाग्रहोऽग्रहीत् ॥ ३४ ॥ सिंहिकानामसाधोराजलमध्येस्थितासदा ॥ आकाशगामिनांछायामा
क्रम्याकृष्यभक्षयेत् ॥ ३५ ॥ तयागृहीतोहनुमांश्चितयामासवर्यिवान् ॥ केनेदंमेकृतंवेगरोधनंविघ्नका
रिणा ॥ ३६ ॥ दृश्यतेनैवकोऽप्यत्रविस्मयोमेप्रजायते ॥ एवंविचिंत्यहनुमानधोदृष्टिंप्रसारयत् ॥ ३७ ॥

॥ ३१ ॥ विश्राम्येत्यार्षम् ॥ ३२ ॥ कथंभवेदित्यादेरनुचितंतदित्यर्थः तत्रहेतुर्गतव्यंतवरितंमयेति ॥ ३३ ॥ कराग्रेणस्तृष्टशिखरोय
यावित्यन्वयः छायास्पर्शमात्रेणजंतूनांगतिनिरोधेनाकर्षकश्छायाग्रहइत्युच्यते ॥ ३४ ॥ तदेवाह सिंहिकेति भक्षयेत् भक्षयतिइत्यर्थे
आर्षः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ विस्मयआश्चर्यम् यत्कस्याप्यदर्शनंवेगरोधश्चेत्याश्चर्यम् प्रसारयत्प्रासारयत अडभावआर्षः ॥ ३७ ॥

सिंहिकांतन्नाम्रीराक्षसीम् ॥ ३८ ॥ दक्षिणंकूलंसागरस्येतिशेषः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ बहुभिःप्राकारैःअंतर्दुर्गमध्यदुर्गबहिर्दुर्गसंवेधिभिः
परिखाःप्राकारबहिर्गताः ॥ ४१ ॥ वेक्ष्यामिप्रवेक्ष्यामि सूक्ष्मःसूक्ष्मशरीरोभूत्वेत्यर्थः लंकांजगाम रात्रावितिशेषः ॥ ४२ ॥ सूक्ष्मंवपु
धृत्वाद्वारंप्रविवेश ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ रात्रौचोरवत्प्रविश्यगच्छसीतिशेषः सत्वंकइत्येकः किंभवानित्यादिप्रश्नांतरम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

तत्रदृष्ट्वामहाकायांसिंहिकांधोररूपिणीम् ॥ पपातसालिलेतूर्णपञ्चामेवाहनदुषा ॥ ३८ ॥ पुनरुत्प्लुत्यह
नुमान्दक्षिणाभिमुखोययौ ॥ ततोदक्षिणमासाद्यकुलंनानाफलद्रुमम् ॥ ३९ ॥ नानापक्षिमृगाकीर्णना
नापुष्पलतावृतम् ॥ ततोददर्शनगरंचिकूटाचलमूर्धनि ॥ ४० ॥ प्राकारैर्बहुभिर्युक्तंपरिखाभिश्चसर्वतः॥
प्रवेक्ष्यामिकथंलंकामितिचिंतापरोभवत् ॥ ४१ ॥ रात्रौवेक्ष्यामिसूक्ष्मोऽहंलंकांरावणपालिताम् ॥ एवं
विचिंत्यतत्रैवस्थित्वालंकांजगामसः ॥ ४२ ॥ धृत्वासूक्ष्मंवपुर्द्वारंप्रविवेशप्रतापवान् ॥ तत्रलंकापुरीसा
क्षाद्राक्षसीवेषधारिणी ॥ ४३ ॥ प्रविशंतंहनूमंतंदृष्ट्वालंकाव्यतर्जयत् ॥ कस्त्वंवानररूपेणमामनादत्यलं
किनीम् ॥ ४४ ॥ प्रविश्यचोरवद्रात्रौकिंभवान्कर्तुमिच्छति ॥ इत्युक्त्वारोषताम्राक्षीपादेनाभिजघान
तम् ॥ ४५ ॥ हनुमानपितांवाममुष्टिनावज्ञयाऽहनत् ॥ तदैवपतिताभूमौरक्तमुद्गनतीभृशम् ॥ ४६ ॥
उत्थायप्राहसालंकाहनूमंतंमहाबलम् ॥ हनूमन्गच्छभद्रंतेजितालंकात्वयानघ ॥ ४७ ॥ पुराहंब्रह्म
णाप्रोक्ताह्यष्टाविंशतिपर्यये ॥ त्रेतायुगेदाशरथीरामोनारायणोऽव्ययः ॥ ४८ ॥ जनिष्यतेयोगमायासी
ताजनकवेश्मनि ॥ भूभारहरणार्थायप्रार्थितोऽयंमयाक्वचित् ॥ ४९ ॥

॥ ४७ ॥ अष्टाविंशतिपर्ययेइति यद्यप्यन्यत्रचतुर्विंशतिमेपर्यायेत्रेतायांरामावतारोऽष्टाविंशतिमेपर्यायेद्वापरांतेकृष्णावतारइत्युक्तंतथाऽपि
कल्पांतरपरतयाविरोधपरिहारोऽवसेयः ॥ ४८ ॥ योगमायाचसीतेतिजनिष्यतइत्यन्वयः क्वचित्अवतारपूर्वकालेप्रार्थितोजनिष्यतइ
त्यन्वयः ॥ ४९ ॥

॥ ५० ॥ साचिव्यंसख्यम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ यतस्त्वयाहंलंकाजितातस्मात्त्वयासर्वराक्षसकुलंजितम् अथसीतास्थितिस्थानमा
ह रावणांतःपुरेति ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ यतोमेराधवस्मृतिरासीदतोऽहमपिधन्या तद्भक्तसंगस्यापिदुर्लभत्वांकिंवक्तव्यमितिभावः

सभार्योराधवोभ्रात्रागमिष्यतिमहावनम् ॥ तत्रसीतांमहामायांरावणोऽपहरिष्यति ॥ ५० ॥ पश्चाद्रामे
णसाचिव्यंसुग्रीवस्यभाविष्यति ॥ सुग्रीवोजानकीद्रष्टुवानरान्प्रेषयिष्यति ॥ ५१ ॥ तत्रैकोवानरोरात्रा
वागमिष्यतितैऽतिकम् ॥ त्वयाचभर्त्सितःसोऽपित्वाहनिष्यतिमुष्टिना ॥ ५२ ॥ तेनाहतालंब्यथिताभावि
ष्यसियदानघे ॥ तदैवरावणस्यांतोभाविष्यतिनसंशयः ॥ ५३ ॥ तस्मात्त्वयाजितालंकाजितंसर्वत्वयान
घ ॥ रावणांतःपुरवरेक्रीडाकाननमुत्तमम् ॥ ५४ ॥ तन्मध्येऽशोकवनिकादिव्यपादपसंकुला ॥ अस्ति
तस्यांमहावृक्षःशिशपानाममध्यगः ॥ ५५ ॥ तत्रास्तेजानकीघोरराक्षसीभिःसुरक्षिता ॥ दृष्ट्वैवगच्छत्वरि
तंराघवायनिवेदय ॥ ५६ ॥ धन्याहमप्यद्यचिरायराधवस्मृतिर्ममासीद्भवपाशमोचनी ॥ तद्भक्तसंगोऽप्य
तिदुर्लभोममप्रसीदतांदाशरथिःसदाहृदि ॥ ५७ ॥ उल्लंघितेऽब्धौपवनात्मजेनधरासुतायाश्चदशाननस्य ॥
पुस्फोरवामाक्षिभुजश्चतीव्ररामस्यदक्षांगमतींद्रियस्य ॥ ५८ ॥ ॥ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहे
श्वरसंवादेसुंदरकांडेप्रथमःसर्गः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततो जगाम हनुमान् लंकां परमशोभ
नाम् ॥ रात्रौ सूक्ष्मतनुर्भूत्वा बभ्राम परितः पुरीम् ॥ १ ॥

प्रसीदतांप्रसन्नःसआस्ताम् ॥ ५७ ॥ पुस्फोरस्फुरितमभवत् भुजोवामएव स्त्रियावामांगस्फुरणंशुभसूचकंपुंसोऽशुभमितिभावः अतीं
द्रियस्यइंद्रियाविषयस्यरामस्यदक्षांगंपुस्फोर यद्वारामसंबंधिअतींद्रियंगुप्तंयदिद्रियंतस्यदक्षांगंदक्षिणभागःपुस्फोर तत्स्फुरणंचस्त्रीलाभसू
चकंपुंसामित्याहुः ॥ ५८ ॥ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेसुंदरकांडेसेतौप्रथमःसर्गः ॥ १ ॥ ततइति सूक्ष्मतनुःसूक्ष्मवानररूपः ॥ १ ॥

सीतान्वेषणकार्यार्थीसीतान्वेषणरूपकार्येच्छावान् विविच्यदृष्ट्वा ॥ २ ॥ ततो लंकावाक्यं स्मृत्वा हनुमान् शीघ्रं जगाम ॥ ३ ॥ सुरपाद
पाः कल्पवृक्षादयः ॥ ४ ॥ फलैरानम्राणि शाखाग्राण्येषां तैः पादपैः ॥ ५ ॥ अम्रं लिहन्त्युच्चैस्त्यप्रासाददेवतास्थानविशेषम् अत्युच्च
त्वान्मणिस्तंभादियुतत्वाच्च विस्मयः ॥ ६ ॥ समतीत्येति चैत्यप्रासादाभितीशेषः ॥ ७ ॥ अत्यंतनिविडपत्रत्वादेवादृष्ट्वा तपोयत्रजनै

सीतान्वेषणकार्यार्थी प्रविवेश नृपालयम् ॥ तत्र सर्वप्रदेशेषु विविच्य हनुमान् कपिः ॥ २ ॥ नापश्यज्जान
कीं स्मृत्वा ततो लंकाभिभाषितम् ॥ जगाम हनुमान् शीघ्रमशोकवनि कां शुभाम् ॥ ३ ॥ सुरपादपसंवाधां
रत्नसोपानवापिकाम् ॥ नानापक्षिमृगाकीर्णस्वर्णप्रासादशोभिताम् ॥ ४ ॥ फलैरानम्रशाखाग्रपादपैः
परिवारिताम् ॥ विचिन्वन् जानकीं तत्र प्रतिवृक्षं मरुत्सुतः ॥ ५ ॥ ददर्शाभ्रं लिहन्तं चैत्यप्रासादमुत्तमम् ॥
दृष्ट्वा विस्मयमापन्नो मणिस्तंभशतान्वितम् ॥ ६ ॥ समतीत्य पुनर्गत्वा किंचिद्दूरं समारुतिः ॥ ददर्शां शिंश
पावृक्षमत्यंतनिविडच्छदम् ॥ ७ ॥ अदृष्ट्वा तपमाकीर्णस्वर्णवर्णविहंगमम् ॥ तन्मूले राक्षसीमध्ये स्थितां
जनकनंदिनीम् ॥ ८ ॥ ददर्श हनुमान् वीरो देवतामिव भूतले ॥ एकवेणीं कृशां दीनां मलिनां बरधारिणीम्
॥ ९ ॥ भूमौ शयानां शोचन्तीं रामरामेति भाषिणीम् ॥ त्रानां नाधिगच्छन्तीमुपवासकृशां शुभाम् ॥ १० ॥
शाखांतच्छदमध्यस्थो ददर्श कपि कुंजरः ॥ कृतार्थोऽहं कृतार्थोऽहं दृष्ट्वा जनकनंदिनीम् ॥ ११ ॥ मयैव
साधितं कार्यं रामस्य परमात्मनः ॥ ततः किल किलाशब्दो बभूवांतः पुरा द्वहिः ॥ १२ ॥

स्तं स्वर्णवर्णैर्विहंगमैः पक्षिभिराकीर्णव्याप्तमित्यर्थे मयूरव्यंसकादित्वात्समासः ॥ ८ ॥ एकवेणीं हरणादिनावधिसंस्काररहितामित्यर्थः य
द्वा शोभार्थमन्यदावेणीत्रयबंधः पुरतो द्वयं पश्चादेकेति संप्रतितुसंस्काररहित्यात्पृष्ठलंबिनी एकैवेत्यर्थः दीनां स्वजनविरहादीनामिव शोचं
तीम् आत्मानामिति शेषः ॥ १० ॥ शाखानामन्ते प्राप्ते ये छदाः पत्राणि तेषां मध्यस्थः तददर्शनं जानंदाभिनयः कृतार्थ इत्यादि ॥ ११ ॥ १२ ॥

किमेतत् किंजन्योऽयंशब्दः ॥ १३ ॥ अलीयततद्दर्शनेनकरिष्यमाणकार्यभंगभियेतिभावः ॥ १४ ॥ १५ ॥ इत्येवंचितयनरावणोरा
घवेणोतिष्ठोकोक्तचितयन्नित्यंसदाहृदिराममेवध्यायन्नास्तइतिशेषः अतस्तास्मिन्दिनेपररात्रौ हनूमत्प्रवेशादिनरात्रिसंबन्धपररात्रेइत्यर्थः
समासांताभावस्तदनित्यत्वात् ॥ १६ ॥ स्वप्नेनिद्रासमयेरामादिष्टःकश्चिद्भानरोलंकामागत्यवृक्षाग्रस्थोऽनुपश्यतिसीतामितिशेषः ॥ १७ ॥

किमेतदितिसँह्योनोदक्षपत्रेषुमारुतिः ॥ आयांतंरावणंतत्रस्त्रीजनैःपरिवारितम् ॥ १३ ॥ दशास्यंविंश
तिभुजंनीलांजनचयोपमम् ॥ दृष्ट्वाविस्मयमापन्नःपत्रखंडेष्वलीयत ॥ १४ ॥ रावणोराघवेणाशुमरणंमे
कथंभवेत् ॥ सीतार्थमपिनायातिरामःकिंकारणंभवेत् ॥ १५ ॥ इत्येवंचितयन्नित्यंराममेवसदाहृदि ॥
तस्मिन्दिनेपररात्रौरावणोराक्षस्ताधिपः ॥ १६ ॥ स्वप्नेरामेणसंदिष्टःकश्चिदागत्यवानरः ॥ कामरूपधरः
सूक्ष्मोदृक्षाग्रस्थोऽनुपश्यति ॥ १७ ॥ इतिदृष्ट्वाऽद्भुतंस्वप्नंस्वात्मन्येवानुचिंत्यसः ॥ स्वप्नःकदाचित्सत्यः
स्यादेवंतत्रकरोम्यहम् ॥ १८ ॥ जानकीवाक्शरैर्विद्धयदुःखितांनितरामहम् ॥ करोमिदृष्ट्वारामायनिवे
दयतुवानरः ॥ १९ ॥ इत्येवंचितयन्सीतासमीपमगमद्भुतम् ॥ नूपुराणांकिकिणीनांश्रुत्वासिंजितमंग
ना ॥ २० ॥ सीताभीतालीयमानास्वात्मन्येवसुमध्यमा ॥ अधोमुख्यश्रुनयनास्थितारामार्पितांतरा
॥ २१ ॥ रावणोऽपितदासीतामालोक्याहसुमध्यमे ॥ मांदृष्ट्वाकिंवृथासुभ्रुस्वात्मन्येवविलीयसे ॥ २२ ॥
रामोवनचराणांहिमध्येतिष्ठतिसाऽनुजः ॥ कदाचिदृश्यतेकैश्चित्कदाचिन्नैवदृश्यते ॥ २३ ॥

इतिअद्भुतंस्वप्नंदृष्ट्वाअयंस्वप्नःकदाचित्सत्योभवेत् अतस्तत्रसीतासमीपंगत्वाएवंकरोमीति अचितयदितिशेषः ॥ १८ ॥ यदचितयत्तदाह
जानकीमिति विद्धयेतित्यवार्षःतांवाक्शरैर्विद्धानितरांदुःखितांकरोमितदृष्ट्वावानरोरामायनिवेदयतु एवंहिरामःशीघ्रमागच्छेदितिभावः
॥ १९ ॥ नूपुराणिपादभूषणानि किकिण्योजघनभूषणानि सिंजितंशब्दम् ॥ २० ॥ भीतासीतारूपांगनास्वात्मन्येवस्वशरीरेएवलीय
मानास्थितेत्यन्वयः रामेर्पितंस्थापितमांतरंचित्तंयया ॥ २१ ॥ किमाहतदाह सुमध्यमेइत्यादि ॥ २२ ॥ २३ ॥

लोकाश्चारूपाः प्रयत्नेन समंततो वीक्षमाणा अपिरामंन पश्यन्ति ॥ २४ ॥ त्वयिनिःस्पृहेण इच्छाहीनेन पूर्णकामत्वादित्यांतरोऽर्थः त्वया स
दालिंगितोऽपि ध्यानेन सदा हृदि चिंतनात् अतएव समीपस्थोऽपि यद्वा शक्तिशक्तिमतोरभेदात् स दालिंगितो विभुत्वाच्च समीपस्थो यद्यपि
॥ २५ ॥ तथाऽप्यस्य रामस्य हृदये त्वयित्वद्विषये स्नेहो न जायते अतएव यत्कालं त्वदुपेक्षा तस्येति भावः सर्वत्र समत्वात् तस्य न क्वापि स्नेह
इति तत्त्वम् किंच त्वत्कृतान्सर्वभोगांस्त्वया स्ववृत्तिद्वारोपनीतान्सर्वभोगान्सर्वविषयान् तथा त्वद्गुणान्सुखसंकल्पकामादीन् भुञ्जानोऽपि अहंभो
क्तेति न जानाति तथाभिमानराहित्यात् अतएव कृतघ्नः अवएव निर्गुणः यो हि गुणवान्स उपकारं मनुत एव अधमः उपकारविस्मरणात् किंच न

मया तु बहुधा लोकाः प्रेषितास्तस्य दर्शने ॥ न पश्यन्ति प्रयत्नेन वीक्षमाणाः समंततः ॥ २४ ॥ किं करिष्यसि
रामेण निःस्पृहेण सदा त्वयि ॥ त्वया स दालिंगितोऽपि समीपस्थोऽपि सर्वदा ॥ २५ ॥ हृदयेऽस्य न च स्नेह
स्त्वयिरामस्य जायते ॥ त्वत्कृतान्सर्वभोगांश्च त्वद्गुणानपिराधवः ॥ २६ ॥ भुञ्जानोऽपि न जानाति कृतघ्नो
निर्गुणोऽधमः ॥ त्वमानीता मया साध्वि दुःखशोकसमाकुला ॥ २७ ॥ इदानीमपि नायाति भक्तिहीनः कथं
व्रजेत् ॥ निःसत्त्वो निर्ममो मानी मूढः पण्डितमानवान् ॥ २८ ॥ नराधमं त्वद्विमुखं किं करिष्यसि भामिनि ॥
त्वय्यतीव समासक्तं मां भजस्वा सुरोत्तमम् ॥ २९ ॥ देवगंधर्वनागानां यक्षकिन्नरयोषिताम् ॥ भविष्य
सि नियोक्त्री त्वं यदि मां प्रतिपद्यसे ॥ ३० ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा सीता मर्षसमन्विता ॥ उवाचा धोमुखी
भूत्वा विधाय तृणमंतरे ॥ ३१ ॥

धमतिशब्दविषयो भवतीत्यधमः शब्दावाच्य इति यावत् कृतघ्नत्वाद्युपपादयति त्वमिति ॥ २६ ॥ २७ ॥ यतस्त्वयि भक्तिहीनोतः कथं व्र
जेत् स्वस्थानतस्त्वत्परित्राणार्थमिमं देशमित्यर्थः निःसत्त्वो निर्बलः निर्ममो ममताहीनः त्वयि इयं ममेति बुद्धिहीनः ॥ २८ ॥ नराधमम् पंच
म्यर्थे बहुव्रीहिरितिकश्चित् किं करिष्यसि तादृशेऽनुरागेण किं प्रयोजनमित्यर्थः असुरोत्तममिति नराधमव्यतिरेक उक्तः ॥ २९ ॥ देवगं
धर्वनागानां तद्योषितामित्यर्थः नियोक्त्री प्रभुतया आज्ञापयित्री प्रतिपद्यसे अंगीकरोषि ॥ ३० ॥ निधाय तृणमंतरे पतिव्रतायाः सा
क्षात्परपुरुषेण वार्तालापस्यानौचित्यादिति भावः त्वंच तृणतुल्य इत्यपि द्योतयितुं च ॥ ३१ ॥

शुनीवेत्युपमाया अत्यंतपराक्रमराहित्यं सूचितम् ॥ ३२ ॥ अचिरादिति छेदः अल्पेनैव कालेनेत्यर्थः यदारामशराघातैर्विदारितवपुर्भवान् भविष्यतीति शेषः ॥ ३३ ॥ तदारामं मानुषं ज्ञास्यसि यमांतिकं च गमिष्यसि शरैः समुद्रं शोषयित्वा वा अथ अथवा वारिधिं बध्वा सेतुबंधेनेति शेषः ॥ ३४ ॥ तदा गमनं च त्वमनुपदमेव द्रक्ष्यसे इत्यन्वयः ॥ ३५ ॥ जानक्याः परुषाक्षरं वाक्यं श्रुत्वा क्रुद्धो भवदिति शेषः ॥ ३६ ॥

राघवाद्धिभ्यतानूनं भिक्षुरूपं त्वया धृतम् ॥ रहिते राघवाभ्यां त्वं शुनीव हविरध्वरे ॥ ३२ ॥ तद्वतवानसि मां नीचतत्फलं प्राप्स्यसेऽचिरात् ॥ यदारामशराघातविदारितवपुर्भवान् ॥ ३३ ॥ ज्ञास्यसे मानुषं रामं गमिष्यसि यमांतिकम् ॥ समुद्रं शोषयित्वा वा शरैर्बध्वाथ वारिधिम् ॥ ३४ ॥ हंतुं त्वां समरे रामो लक्ष्मणेन समन्वितः ॥ आगमिष्यत्यसंदेहो द्रक्ष्यसे राक्षसाधम ॥ ३५ ॥ त्वांसपुत्रं सह बलं हत्वानेप्यतिमां पुरम् ॥ श्रुत्वा राक्षःपतिः क्रुद्धो जानक्याः परुषाक्षरम् ॥ ३६ ॥ वाक्यं क्रोधसमाविष्टः खड्गमुद्यम्य सत्वरः ॥ हंतुं जनकराजस्य तनयांताम्रलोचनः ॥ ३७ ॥ मंदोदरीनिवार्याहपतिं पतिहिते रता ॥ त्यजैनां मानुषीं दीनां दुःखितां कृपणां कृशाम् ॥ ३८ ॥ देवगंधर्वनागानां बहुयः संति वरांगनाः ॥ त्वामेव वरयंत्युच्चैर्मदमत्तविलोचनाः ॥ ३९ ॥ ततो ब्रवीद्दशग्रीवो राक्षसीर्विकृताननाः ॥ यथामेव शगासीता भविष्यति सकामना ॥ तथा यतध्वं त्वारितं तर्जनादरणादिभिः ॥ ४० ॥ हिमासाभ्यंतरे सीता यदि मेव शगा भवेत् ॥ तदा सर्वसुखोपेता राज्यं भोक्ष्यति सामया ॥ ४१ ॥ यदि मासह्यादूर्ध्वमच्छ्रयानां भिनंदति ॥ तदामे प्रातराशाय हत्वा कुरुत मानुषीम् ॥ ४२ ॥

ततः क्रोधसमाविष्टः खड्गमुद्यम्य जनकराजतनयां हंतुमुद्यतोऽभवदिति शेषः ॥ ३७ ॥ अन्यानुरक्तत्वात्ताद्वियोगाच्च दैन्यादिविशिष्टाम् ॥ ३८ ॥ यास्त्वामेव वरयंति ता बह्वयः संतीति योजना मदेन काममदेन मत्ते मद्युक्ते इव विलोचने यासां ताः ॥ ३९ ॥ सकामनामद्विषयकामनासहिता सती यथामेव शगा भविष्यति न तु बलात्तथा यतध्वमित्यन्वयः तर्जनं भीषणम् आदरणं सांत्वयम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ कुरुत पक्वां कुरुतेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

स्वतर्जनैः स्वबुद्धिकल्पितभीषणोपायैः स्वकौर्ययोग्यैर्वा ॥ ४३ ॥ इदं सांत्वस्याप्युपलक्षणम् तदेवाह तत्रैकेति ॥ ४४ ॥ भीषणान्याह
अपराचेति किं विलंबेन अस्यावधेः शीघ्रः जानकी इदानीमेव छेद्यतां अस्या अंगं पृथक् पृथक् विभज्य पच्यतामिति शेषः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥
॥ ४७ ॥ महाकयं शृणुध्वम् यच्छ्रुतं सद्बोहितं भवेत् ॥ ४८ ॥ वाक्यमाह नेति इदानीमेव मे मयारामः स्वमेदृष्ट इत्यन्वयः ॥ ४९ ॥

इत्युक्त्वा प्रययौ स्त्रीभीरावणोऽतः पुरालयम् ॥ राक्षस्यो जानकीमेत्यभीषयंत्यः स्वतर्जनैः ॥ ४३ ॥ तत्रैका
जानकीमाह यौवनं ते वृथागतम् ॥ रावणेन समासाद्य सफलं तु भविष्यति ॥ ४४ ॥ अपराचाह कोपेन किं
विलंबेन जानकी ॥ इदानीं छेद्यतामंगं विभज्य च पृथक् पृथक् ॥ ४५ ॥ अन्या तु खड्गमुद्यम्य जानकीं हंतुमुद्यता ॥
अन्या करालवदना विदार्यास्य मभीषयत् ॥ ४६ ॥ एवं तां भीषयंतीस्ताराक्षसीर्विकृताननाः ॥ निवा
र्य त्रिजटा वृद्धाराक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ ४७ ॥ शृणुध्वं दुष्टराक्षस्यो महाकयं बोहितं भवेत् ॥ ४८ ॥ न भी
षयध्वं रुदती न मस्करुत जानकीम् ॥ इदानीमेव मे स्वमे रामः कमललोचनः ॥ ४९ ॥ आरुत्यैरावतं शुभ्रं
लक्ष्मणेन समागतः ॥ दग्ध्वा लंकापुरीं सर्वाहत्वा रावणमाहवे ॥ ५० ॥ आरोप्य जानकीं स्वांके स्थितो
दृष्टोऽगमूर्धनि ॥ रावणो गोमयहृदे तैलाभ्यक्तो दिगंबरः ॥ ५१ ॥ अगाहत् पुत्रपौत्रैश्च कृत्वा वदनमा
लिकाम् ॥ विभीषणस्तुरामस्य सन्निधौ दृष्टमानसः ॥ ५२ ॥ सेवां करोति रामस्य पादयोर्भक्तिसंयुतः ॥
सर्वथारावणं रामो हत्वा सकुलमंजसा ॥ ५३ ॥

कथं दृष्टस्तदाह आरुह्येति समागतः संयुक्तः ॥ ५० ॥ स्वांके जानकीमारोप्य अगस्य पर्वतस्य मूर्धनि ऊर्ध्वभागे स्थितो दृष्टः एव रा
मविषयं शुभस्वप्नमुक्त्वा रावणविषयमनिष्टस्वप्नमाह ॥ ५१ ॥ वदनमालिकां स्वमुंडमाश्रुं स्वहस्ते कृत्वा गाहदित्यर्थः नन्वेवं किं लंकाऽराक्षसै
व भविष्यतीत्याशंक्यनेत्याह विभीषण इति रामस्य सेवां करोति एवं विधः स्वमेदृष्टोऽतः सोऽत्र राज्यं कर्तेत्याह सर्वथेत्यादि ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

॥ ५४ ॥ ५५ ॥ त्रातारमप्राप्तुवतीदुःखेनमूर्छितामूर्छितेवाश्रयुक्तनेत्राचिंतयंतीदिमात्मनासहाब्रवीत् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ मृतौकृतानि
श्रयामरणस्यकंचिदुपायंकमप्युपायमजानतीशाखामालंब्यचिरायातिष्ठदितिशेषः ॥ ५८ ॥ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेसुंदरकांडेसेतौ

विभीषणायाधिपत्यंदत्वासीतांशुभाननाम् ॥ अंकेनिधायस्वपुरींगमिष्यतिनसंशयः ॥ ५४ ॥ त्रिजटा
यात्रचःश्रुत्वाभीतास्ताराक्षसास्त्रियः ॥ तूष्णीमासंस्तत्रतत्रनिद्रावशमुपागताः ॥ ५५ ॥ तार्जिताराक्ष
सीभिःसासीताभीतातिविह्वला ॥ त्रातारंनाधिगच्छंतीदुःखेनपरिमूर्छिता ॥ ५६ ॥ अश्रुभिःपूर्णन
यनाचिंतयंतीदिमब्रवीत् ॥ प्रभातेभक्षयिष्यंतिराक्षस्योमानसंशयः ॥ इदानीमेवमरणंकेनोपायेनमेभवेत् ॥
॥ ५७ ॥ एवंसुदुःखेनपरिप्लुतासाविमुक्तकंठरुदतीचिराय ॥ आलंब्यशाखांकृतनिश्चयामृतौनजानतीकं
चिदुपायमंगना ॥ ५८ ॥ ॥इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमाम • सुंदरकांडेद्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥ ७ ॥
उद्वंशेननवामोक्षयेशरीरंराघवंविना ॥ जीवितेनफलंकिंस्यान्ममरक्षोधिमध्यतः ॥ १ ॥ दीर्घावेणीममा
त्यर्थमुद्वंधायभविष्यति ॥ एवंनिश्चितबुद्धिंतांमरणायाथजानकीम् ॥ २ ॥ विलोक्यहनुमान्किंचिद्विचार्यै
तदभाषत ॥ शनैःशनैःसूक्ष्मरूपोजानक्याःश्रोत्रगंवचः ॥ ३ ॥ इक्ष्वाकुवंशसंभूतोराराजादशरथोमहान् ॥
अयोध्याधिपतिस्तस्यचत्वारोलोकविश्रुताः ॥ ४ ॥ पुत्रादेवसमाःसर्वेलक्षणैरुपलक्षिताः ॥ रामश्च
लक्ष्मणश्चैवभरतश्चैवशत्रुहा ॥ ५ ॥ ज्येष्ठोरामःपितुर्वाक्यादंडकारण्यमागतः ॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्रासी
तयाभार्ययासह ॥ ६ ॥

द्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥ ततस्तदुपायंनिश्चित्याहोद्वंशेननवेति ॥ १ ॥ उद्वंशसाधनमाह दीर्घावेणीति अथानंतरंएवमरणायनिश्चितबु
द्धिंजानकींविलोक्येत्यन्वयः ॥ २ ॥ किंचिद्विचार्यअयंवचनावसरइतिनिश्चित्यसूक्ष्मरूपःसन्जानक्यास्तस्याएवश्रोत्रगंवथाभवतितथाशनैः
शनैरभाषतेत्यन्वयः ॥ ३ ॥ तद्वचआह इक्ष्वाक्रेति ॥ ४ ॥ लक्षणैःसामुद्रिकोक्तोत्तमलक्षणैःशत्रुहाशत्रुघ्नाख्यइत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

रावणेन नीतेत्यन्वयः ॥ ७ मार्गमाणः अन्वेषयन् ॥ ८ ॥ दिवस्वलोकं तल्लोकवासमिति यावत् ॥ ९ ॥ रामस्य संकल्पमात्रात् सर्वसाधक
स्य नवानरमैत्र्याः प्रयोजनमित्यौढ्यपरिहाराय सुग्रीवेण कृतेत्युक्तं नतुरामेण कृतेति तद्भार्याहारिणं सुग्रीवभार्याहारिणम् ॥ १० ॥ मित्रका
र्यं सुग्रीवकृतमित्रत्वकार्यम् सहायभूतान्समानीय नानापर्वतादिभ्यो दूतैर्वानरान् किंकिधांसमानाय्य ॥ ११ ॥ तान्वानरान् सीतायाः परि

उवासगौतमीतीरे पंचवट्यां महामनाः ॥ तत्र नीता महाभागा सीता जनकनंदिनी ॥ ७ ॥ रहिते रामचं
द्रेण रावणेन दुरात्मना ॥ ततो रामोतिऽदुःखार्तो मार्गमाणोऽथ जानकीम् ॥ ८ ॥ जटायुषं पाक्षिराजमपश्य
त्पतितं भुवि ॥ तस्मै दत्त्वा दिवं शीघ्रमृष्यमूकमुपागमत् ॥ ९ ॥ सुग्रीवेण कृतामैत्री रामस्य विदितात्मनः ॥
तद्भार्याहारिणं हत्वा वालिनं रघुनंदनः ॥ १० ॥ राज्येभिषिच्य सुग्रीवं मित्रकार्यं चकार सः ॥ सुग्रीवस्तु स
मानाय्य वानरान्वानरप्रभुः ॥ ११ ॥ प्रेषयामास परितो वानरान् परिमार्गणे ॥ सीतायास्तत्र चैकोऽहं सुग्री
वसाचिवो हरिः ॥ १२ ॥ संपातिवचनाच्छीघ्रमुल्लंघ्य शतयोजनम् ॥ समुद्रं नगरीं लंकां विचिन्वन्
जानकीं शुभाम् ॥ १३ ॥ शनैरशोकवनिकां विचिन्वन् शिशपातरुम् ॥ अद्राक्षं जानकीमत्र शोचंतीं दुःख
संप्लुताम् ॥ १४ ॥ रामस्य महिषीं देवीं कृतकृत्यो हमागतः ॥ इत्युक्त्वोपरगमाथ मारुतिर्बुद्धिमत्तरः ॥
॥ १५ ॥ सीताक्रमेण तत्सर्वं श्रुत्वा विस्मयमाययौ ॥ किमिदं मे श्रुतं व्योम्नि वायुना समुदीरितम् ॥ १६ ॥

मार्गणे तान्निमित्तं परितः प्रेषयामासेत्यन्वयः ॥ १२ ॥ समुद्रमुल्लंघ्य लंकानगरीं दृष्ट्वा तत्र तत्र जानकीं विचिन्वन् शनैः क्रमेणाशोकवनिकां दृष्ट्वा तत्र
तां विचिन्वन् शिशपातरुं दृष्ट्वा न अत्र शिशपामूले जानकीमद्राक्षमतोऽत्रागतो हं कृतकृत्यः संवृत्त इति शेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ वायु
नेति तस्य जगत्क्रियासाक्षित्वात्तेन कथितत्वं संभावना ॥ १६ ॥

स्वप्नोवेत्यादिविकल्पत्रयम् सत्यंस्वप्नभ्रमातिरिक्तं किंचित्कर्तृकंप्रमाजनकं वाक्यमित्यर्थः तत्र दुःखहेतुनानिद्राभावात्स्वप्नस्यासंभवः भ्रमोपि ने
त्याह जानाम्येतत् एतत्पदार्थजातं यथास्थितस्वरूपेण जानामि अतो न भ्रमसंभवः यद्वा भ्रान्तः स्वाज्ञाने भ्रमत्वं न विकल्पयति मम च तथा विकल्पो तो
न भ्रम इति भावः ॥ १७ ॥ तस्मात्सत्यत्वमेव निश्चित्याह येनेति सममाग्रतो दृश्यताम् ममाग्रतो भूत्वात्मानं दर्शयत्वित्यर्थः ॥ १८ ॥ पत्रखंड

स्वप्नो वामे मनो भ्रान्तिर्यदि वा सत्यमेव तत् ॥ निद्रामेनास्ति दुःखेन जानाम्येतत् कुतो भ्रमः ॥ १७ ॥ येन मे क
र्णपीयूषं वचनं समुदीरितम् ॥ सदृश्यतां महाभागः प्रियवादी ममाग्रतः ॥ १८ ॥ श्रुत्वा तज्जानकी वा
क्यं हनुमान् पत्रखंडतः ॥ अवतीर्य शनैः सीता पुरतः समवस्थितः ॥ १९ ॥ कलविंकप्रमाणांगारे क्तास्यः पी
तवानरः ॥ न नाम शनकैः सीतां प्रांजलिः पुरतः स्थितः ॥ २० ॥ दृष्ट्वा तं जानकी भीतारावणो यमुपागतः ॥
मां मोहयितुमायातो मायया वानराकृतिः ॥ २१ ॥ इत्येवं चिंतयित्वा सा तूष्णीमासीदधोमुखी ॥ पुनरप्या
हतां सीतां देवियत्त्वं विशंकसे ॥ २२ ॥ नाहं तथा विधोमा तस्य जशं कां मयि स्थिताम् ॥ दासोऽहं को सल्ले
द्रस्य रामस्य परमात्मनः ॥ २३ ॥ सचिवोऽहं हरीन्द्रस्य सुग्रीवस्य शुभप्रदे ॥ वायोः पुत्रोऽहमखिलप्राणभू
तस्य शोभने ॥ २४ ॥ तच्छ्रुत्वा जानकी प्राह हनूमन्तं कृतांजलिम् ॥ वानराणां मनुष्याणां संगतिर्घटते क
थम् ॥ २५ ॥ यथा त्वं रामचंद्रस्य दासो हमिति भाषसे ॥ तामाहमारुतिः प्रीतो जानकीं पुरतः स्थितः ॥ २६ ॥

तः पत्रसमूहात् ॥ १९ ॥ कलविंकश्चटकः भाषायां चिमणाचिमणी चटकः कलविंकः स्यात्तस्य स्त्री चटका तयोः पुमपत्ये चाटकैरस्य पत्ये चट
कैव हीत्यमरः पीतवर्णो वानरः पीतवानरः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ शंकां रावणत्वशंकाम् परमात्मन इति तत्स्वरूपाभिज्ञत्वेन तद्दासत्वस्य
ताप्रत्यायनाय ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ यथा त्वं दासो हमिति भाषसे तथा वानरमनुष्ययोः संगतिः प्रतीयते सात्रकथं घटत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

शत्र्येति भगवतात्वद्वृत्तांते शबरीं प्रातिपृष्टे सति सुग्रीवसमीपंगच्छससीतामार्गणं करिष्यतीति तयोक्त इत्यर्थः ॥ २७ ॥ भीतो वालिप्रेरितत्वं
भ्रांत्या ॥ २८ ॥ तौरामलक्ष्मणौ सख्यंच अकरवंकारितवानित्यर्थः अंतर्भावित इत्यर्थः ॥ २९ ॥ तं वालिनं जघान वानराणां राज्येभ्य
षेचयत् सुग्रीवमित्यन्वयः ॥ ३० ॥ समुग्रीवो भवत्याः परिमार्गणे तन्निमित्तं वानरान्प्रेषयामास ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अशेषं कार्यं त्वयि स्थितं त्वमे

ऋष्यमूकमगाद्रामः शबर्या नोदितः सुधीः ॥ सुग्रीवो ऋष्यमूकस्थो दृष्टवान् रामलक्ष्मणौ ॥ २७ ॥ भीतो
मां प्रेषयामास ज्ञातुं रामस्य हृदयतम् ॥ ब्रह्मचारिवपुर्धृत्वा गतो हं रामसन्निधिम् ॥ २८ ॥ ज्ञात्वा रामस्य स
द्भावं स्कंधोपरि निधाय तौ ॥ नीत्वा सुग्रीवसामीप्यं सख्यंच अकरवंत योः ॥ २९ ॥ सुग्रीवस्य हृताभार्या वा
लिना तं रघूत्तमः ॥ जघानैकेन बाणेन ततो राज्येभ्य षेचयत् ॥ ३० ॥ सुग्रीवं वानराणां संप्रेषयामास वानरान् ॥
दिग्भ्यो महाबलान् वीरान् भवत्याः परिमार्गणे ॥ ३१ ॥ गच्छंतं राघवो दृष्ट्वा मामभाषत सादरम् ॥ ३२ ॥
त्वायि कार्यमशेषं मे स्थितं मारुतनंदन ॥ ब्रूहि मे कुशलं सर्वं सीतायै लक्ष्मणस्य च ॥ ३३ ॥ अंगुलीयकमेत
न्मे परिज्ञानार्थमुत्तमम् ॥ सीतायै दीयतां साधुमन्त्रा माक्षरमुद्रितम् ॥ ३४ ॥ इत्युक्त्वा प्रददौ मत्स्यं कराग्रा
दंगुलीयकम् ॥ प्रयत्नेन मयानीतं देवि पश्यांगुलीयकम् ॥ ३५ ॥ इत्युक्त्वा प्रददौ देव्यै मुद्रिकां मारुतात्म
जः ॥ नमस्कृत्वा स्थितो दूराद् दृष्ट्वा जलिपुटो हरिः ॥ ३६ ॥ दृष्ट्वा सीताप्रमुदितारामनामां कितांतदा ॥ मु
द्रिकां शिरसा धृत्वा स्रवदानंदनेत्रजा ॥ ३७ ॥

वसकलकार्यसाधने समर्थः मे मम ॥ ३३ ॥ मे एतदंगुलीयकं सीतायै परिज्ञानार्थं रामीय एवायमिति निश्चयार्थं दीयताम् मन्त्रा माक्षरमुद्रितं मन्त्रा
माक्षरमुद्रया युतम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ नमस्कृत्वा मुद्रिकां ददौ पुनर्नमस्कृत्वा च दूरात् स्थितः अनेन दाने वलायां किंचित्समीपमुपसृत इति ज्ञाय
ते ॥ ३६ ॥ मुद्रिकां दृष्ट्वा प्रमुदित जाता ततः शिरसा धृत्वा स्रवदानंदनेत्रजा जाता स्ववंति आनंदेन नेत्रजान्यश्रूण्यस्याः सा ॥ ३७ ॥

कपेमुद्रिकारक्षणाद्बुद्धिमांस्त्वमेप्राणदातासि राघवेभक्तोऽसितस्यप्रियकारीचासि अतोराघवस्यतवैवविश्वासोस्तीतिमन्येच ॥ ३८ ॥ वि
श्वास्यतांयुक्त्यासाधयति नोचेदेति नोचेच्चायिविश्वासश्चेन्नस्यात्तदान्यमविश्वस्तंपुरुषरूपत्वांकथंमत्सन्निधिंप्रेषयेत् ॥ ३९ ॥ यथामेम
यिराघवस्यदयाजायतेतथासर्वराक्षसीकृततर्जनादिकंकथयेत्यर्थः मासद्वयेति अग्रेमरणमेव त्वदग्रेएवरावणेनतथाप्रतिज्ञातत्वादितिभावः ॥

कपेमेप्राणदातात्वंबुद्धिमानसिराघवे ॥ भक्तोऽसिप्रियकारीत्वंविश्वासोऽस्ति तवैवब्रहि ॥ ३८ ॥ नोचे
न्मत्सन्निधिंचान्यंपुरुषंप्रेषयेत्कथम् ॥ हनुमन्दष्टमाखिलंममदुःखादिकंत्वया ॥ ३९ ॥ सर्वकथयरामाय
यथामेजायतेदया ॥ मासद्वयावधिप्राणाःस्थास्यंतिममसत्तम ॥ ४० ॥ नागमिष्यतिचेद्रामोभक्षयिष्य
तिमांखलः ॥ अतःशीघ्रंकर्पीद्रेणसुग्रीवेणरामान्वितः ॥ ४१ ॥ वानरानीकपैःसार्धहत्वारारावणमाहवे ॥
सपुत्रंसवलंरामोयदिमांमोचयेत्प्रभुः ॥ ४२ ॥ तत्तस्यसदृशवीर्यवीरवर्णयवर्णितम् ॥ यथामांतारयेद्रामो
हत्वाशीघ्रंदशाननम् ॥ ४३ ॥ तथायतस्वहनुमन्वाचाधर्ममवाप्नुहि ॥ हनुमानपितामाहदेविदृष्टोयथा
मया ॥ ४४ ॥ रामःसलक्ष्मणःशीघ्रमागमिष्यतिसायुधः ॥ सुग्रीवेणससैन्येनहत्वादशमुखंबलात् ॥
॥ ४५ ॥ समानेप्यतिदेवित्वामयोध्यांनात्रसंशयः ॥ तमाहजानकीरामःकथंवारिधिमाततम् ॥ ४६ ॥
तीर्त्वायास्यत्यमेयात्मावानरानीकपैःसह ॥ हनुमानाहमेस्कंधावारुह्यपुरुषर्षभौ ॥ ४७ ॥

॥ ४० ॥ तदेवाह नागमिष्यतीति ॥ ४१ ॥ वानरानीकपैःसार्धमत्रागत्यरावणमुक्तविशेषणंहत्वायदिमांप्रभुर्मोचयेत्तत्कृतबंधनादितिशेषः
॥ ४२ ॥ तत्तदा वीरवर्णय ब्राह्मणैश्चवर्णितंतस्यवीर्यसदृशंभवेत् यथावर्णितम्अन्यथाविपरीतमेवेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ अतस्तथेति वाचावच
नकृतरामप्रेरणया धर्मवंदीमोक्षजम् यथायथारूपोदृष्टस्तथाजानेशीघ्रमागमिष्यतीत्यादि ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ तंहनुमंतंजानकीआह किमाह
रामइत्यादि ॥ ४६ ॥ हनूमानुत्तरयति मेस्कंधावित्यादि ॥ ४७ ॥

आततंविस्तीर्णम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ भ्रात्रासहरामद्रष्टुंगच्छामिगत्वाचतवांतिकमागंतुंत्वरयामि राघवः यथामांविश्वसेरुमानकीं सर्वथादृष्ट
वानितितथाकिंचिदभिज्ञानंदेहि ॥ ५० ॥ ततोहंसमुत्सुकः रामदर्शनोत्सुकः प्रयत्नेनत्वद्वत्ताभिज्ञानंरक्षन्गंताराघवसमीपमितिशेषः किंचि

आयास्यतः ससैन्यश्च सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥ विहाय साक्षणेनैव तीर्त्वा वारिधिमाततम् ॥ ४८ ॥ निर्दहिष्य
तिरक्षौघांस्त्वत्कृतेनात्र संशयः ॥ अनुज्ञां देहि मे देवि गच्छामि त्वरयान्वितः ॥ ४९ ॥ द्रष्टुं रामं सह भ्रात्रा
त्वरयामि तवांतिकम् ॥ देवि किंचिदभिज्ञानं देहि मे येन राघवः ॥ ५० ॥ विश्वसेन्मां प्रयत्नेन ततो गंतास
मुत्सुकः ॥ ततः किंचिद्विचार्याथ सीता कमललोचना ॥ ५१ ॥ विमुच्य केशपाशां ते स्थितं चूडामणिं द
दौ ॥ अनेन विश्वसेद्रामस्त्वांकपींद्रसलक्ष्मणः ॥ ५२ ॥ अभिज्ञानार्थमन्यच्च वदामि तव सुव्रत ॥ चित्र
कूटगिरौ पूर्वमेकदारहसि स्थितः ॥ मदं केशिराधाय निद्रातिरघुनंदनः ॥ ५३ ॥ ऐंद्रकाकस्तदा गत्यन
खैस्तुंडेन चासकृत् ॥ मत्पादांगुष्ठमारक्तं विददाराभिषाशया ॥ ५४ ॥ ततो रामः प्रबुद्धचाथ दृष्ट्वा पादं क
तव्रणम् ॥ केन भद्रे कृतं चैतद्विप्रियं मेदुःशर्मना ॥ ५५ ॥ इत्युक्त्वा पुरतोऽपश्यद्वायसं मां पुनः पुनः ॥
अभिद्रवंतं रक्तास्यनखतुंडं चुकोपह ॥ ५६ ॥ तृणमेकमुपादाय दिव्यास्त्रेणाभियोज्यतत् ॥ चिक्षेप ली
लयारामो वायसोपरितज्ज्वलत् ॥ ५७ ॥ अभ्यद्रवद्वायसश्च भीतो लोकान् भ्रमन् पुनः ॥ इंद्रब्रह्मादिभि
श्चापि न शक्यो रक्षितुं तदा ॥ ५८ ॥ रामस्य पादयोरग्रेऽपतद्भीत्या दयानिधेः ॥ शरणागतमालोक्य राम
स्तमिदमब्रवीत् ॥ ५९ ॥

द्विचार्यतद्वचसो युक्तत्वं विचार्य ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ऐंद्रः इंद्रलोकस्थः काकरूपधर इंद्रपुत्र इत्यर्थः आमिषं मांसम् ॥ ५४ ॥ एतत्त्वत्पादांगु
ष्ठविदारणरूपम् ॥ ५५ ॥ मां पुनः पुनरभिद्रवंतमित्यन्वयः रक्तमास्यं नखतुंडं यस्य तम् ॥ ५६ ॥ ज्वलत्तत् अभिमन्त्रितं तृणं वायसमभ्यद्र
वत् ॥ ५७ ॥ सक्नयसोऽपि भीतः लोकान् ऐंद्रब्रह्मांतान् भ्रमंस्तत्र तैरपि यदारक्षितुं शक्यो नाभवत्तदा ॥ ५८ ॥ रामपदाग्रेऽपतत् ॥ ५९ ॥

ततःकाकोगतइतिशेषः एवंपौरुषवानपिसराधवःइदानीमापि एवमवस्थायामपियदुपेक्षतेतत्किमर्थम् ॥ ६० ॥ ६१ ॥ जानाति वर्तमान
सामीप्येलट् ज्ञास्यतीत्यर्थः ॥ ६२ ॥ यथात्वंसूक्ष्मवपुस्तथासर्वेऽपिवानराभवादृशाःभवद्देवसूक्ष्मवपुषइतिमहावपुर्भीराक्षसैर्युद्धमतंभावित
मित्यर्थः ॥ ६३ ॥ श्रुत्वातद्वचनंसीतायाइतिशेषः देव्यैसीतायै ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ त्वांराक्षस्योद्रक्ष्यंति दृष्ट्वाचरावणंकथापिष्यंति एवंसति

अमोघमेतदस्त्रंमेदत्वैकाक्षमितोव्रज ॥ सव्यंदत्वाततःकाकएवंपौरुषवानपि ॥ ६० ॥ उपेक्षतेकिमर्थ
माभिदानींसोपिराधवः ॥ हनूमानपितामाहश्रुत्वासीतानुभाषितम् ॥ ६१ ॥ देवित्वांयदिजानातिस्थि
तामत्ररघूतमः ॥ करिष्यतिक्षणाद्भस्मलंकांराक्षसमांडिताम् ॥ ६२ ॥ जानकीप्राहतंवत्सक्रथंत्वंयोत्स्यसे
ऽसुरैः ॥ अतिसूक्ष्मवपुःसर्वेवानराश्चभवादृशाः ॥ ६३ ॥ श्रुत्वातद्वचनंदेव्यैपूर्वरूपमदर्शयत् ॥ मेरुमं
दरसंकाशंरक्षोगणविभीषणम् ॥ ६४ ॥ दृष्ट्वासीताहनूमंतंमहापर्वतसन्निभम् ॥ हर्षेणमहताविष्टाप्राहतं
कपिकुंजरम् ॥ ६५ ॥ समर्थोऽसिमहासत्वद्रक्ष्यंतित्वांमहाबलम् ॥ राक्षस्यस्तेशुभःपंथागच्छरामांति
कंद्रुतम् ॥ ६६ ॥ बुभुक्षितःकपिःप्राहदर्शनात्पारणंमम ॥ भविष्यतिफलैःसर्वैस्तवदृष्टौस्थितैर्हिमे ॥
॥ ६७ ॥ तथेत्युक्तःसजानक्याभक्षयित्वाफलंकपिः ॥ ततःप्रस्थापितोऽगच्छजानकींप्रणिपत्यसः ॥
किंचिदूरमथोगत्वास्वात्मन्येवानुचिंतयत् ॥ ६८ ॥ कार्यार्थमागतोदूतःस्वामिकार्याविरोधतः ॥ अ
न्यर्तिकृत्तिदसंपाद्यगच्छत्यधमएवसः ॥ ६९ ॥

कोवेदकिंभावीत्याशयः अतो रामांतिकंद्रुतंगच्छतेपंथाःशुभोस्तिवतिशेषः ॥ ६६ ॥ कपिर्जानकींप्राहाहंबुभुक्षितोऽस्मिअतस्तवदर्शनान्ममपार
णमुचितमितिशेषः नन्वहंरिक्ताकेनत्वांपारयामीतिशंकायामाह तवदृष्टौस्थितैःफलैर्मपारणाभविष्यतीत्यर्थः ॥ ६७ ॥ ततस्तयाप्रस्थापितोजा
नकींप्रणिपत्यागच्छत् अनुचिंतयत्अन्वर्चितयत् अडभावआर्षः ॥ ६८ ॥ अन्यर्तिकावेत्स्वाम्याज्ञतादधिकमुत्कृष्टं कर्मेत्यर्थः ॥ ६९ ॥

अन्यत्किंचिद्वीरकर्म रावणं दृष्ट्वा संभाष्य चेत्यन्वयः ॥ ७० ॥ वृक्षखंडान् वृक्षसमूहान् उत्पाद्य निर्वृक्षामकरोत् ॥ ७१ ॥ सीताश्रयनं
शिशपारूपम् शून्यं वृक्षैरिति शेषः विपिनं वनवृक्षान् ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ दुःखशोकाम्यां युक्ताहमेनं न जानामि ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ वानरा

अतोऽहं किंचिदन्यच्च कृत्वा दृष्ट्वाथ रावणम् ॥ संभाष्य च ततो रामदर्शनार्थं ब्रजाम्यहम् ॥ ७० ॥ इति नि
श्चित्य मनसा वृक्षखंडान् महाबलः ॥ उत्पाद्या शोकवनिकां निर्वृक्षामकरोत् क्षणात् ॥ ७१ ॥ सीताश्रय
नगंत्य कृत्वा वनं शून्यं चकार सः ॥ उत्पाटयंतं विपिनं दृष्ट्वा राक्षसयोषितः ॥ ७२ ॥ अपृच्छन् जानकीं
कोसौ वानराकृतिरुद्भटः ॥ ७३ ॥ जानक्युवाच ॥ भवत्येव जानंति मायां राक्षसानिर्मिताम् ॥ नाह
मेनं विजानामि दुःखशोकसमाकुला ॥ ७४ ॥ इत्युक्तास्त्वरितंगत्वा राक्षस्योभयपीडिताः ॥ हनूमताकृ
तं सर्वरावणाय न्यवेदयन् ॥ ७५ ॥ देवकश्चिन्महासत्त्वो वानराकृतिदेहभृत् ॥ सीतया सह संभाष्य तद्यशोक
वनिकां क्षणात् ॥ उत्पाद्य चैत्यप्रासादं बभञ्जामितविक्रमः ॥ ७६ ॥ प्रासादरक्षिणः सर्वान्हत्वा तत्रैव त
स्थिवान् ॥ तच्छ्रुत्वा तूर्णमुत्थाय वनभंगं महाऽप्रियम् ॥ ७७ ॥ किं करान्प्रेषयामास नियुतं राक्षसाधिपः
॥ निर्भग्नचैत्यप्रासादप्रथमांतरसंस्थितः ॥ ७७ ॥ हनुमान्पर्वताकारो लोहस्तंभकृतयुधः ॥ किंचिच्छां
गूलचलनो रक्तास्योभीषणाकृतिः ॥ ७९ ॥ आपतंतं महासंघं राक्षसानां ददर्श सः ॥ चकार सिंहनादं च श्रु
त्वा ते मुमुहुर्भृशम् ॥ ८० ॥

कृतिदेहभृत्पानरदेहसदृशदेहइत्यर्थः वानरे एवं पराक्रमासंभवादेव मुक्तिः अशोकवनिकां क्षणादुत्पाद्य तैरेव चैत्यप्रासादं बभञ्ज ॥ ७६ ॥
तस्थिवान्स्थितः महाप्रियं महच्च तदप्रियं चेत्यर्थः ॥ ७७ ॥ नियुतं दशकोट्यः निर्भग्नो यश्चैत्यप्रासादस्तस्य प्रथमं यदंतरं प्रथमाया भूमिस्त
त्र संस्थितः ॥ ७८ ॥ लोहस्तंभ एव कृतमायुधं येन सः किंचिच्छांगूलचलन इति स्वभावोक्तिः ॥ ७९ ॥ ते किं करानामराक्षसाः ॥ ८० ॥

भीषणाकृतिहनुमंतं दृष्ट्वेत्यन्वयः ॥ ८१ ॥ मुद्ररोत्रलोहस्तंभः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ सरावणः ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ राक्षसान् रावणप्रेषणीयान्
॥ ८६ ॥ आकाशे प्रथममुत्पपातततो गगनाद्वतरन्मूर्ध्नि मुद्ररेणाताडयत् ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ इंद्रजितं प्रतित्वं तंहंतुं गच्छेति भंग्यंतरे

हनुमंतमथोदृष्ट्वा राक्षसाभीषणाकृतिम् ॥ निर्जम्भुर्विविधास्त्रौघैः सर्वराक्षसघातिनम् ॥ ८९ ॥ तत उत्थाय
हनुमान्मुद्ररेण समंततः ॥ निष्पिपेषक्षणादेवमशकानिवयूथपः ॥ ८२ ॥ निहतान्किकरान्श्रुत्वा राव
णः क्रोधमूर्छितः ॥ पंचसेनापतींस्तत्र प्रेषायामास दुर्मदान् ॥ ८३ ॥ हनुमानपितान्सर्वान् लोहस्तंभेन चाह
नत् ॥ ततः क्रुद्धो मंत्रिसुतान् प्रेषायामास सप्तसः ॥ ८४ ॥ आगतानपितान्सर्वान् पूर्ववद्दानेश्वरः ॥ क्षणा
निःशेषतो हत्वा लोहस्तंभेन मारुतिः ॥ ८५ ॥ पूर्वस्थानमुपाश्रित्य प्रतीक्षन् राक्षसान् स्थितः ॥ ततो ज
गाम बलवान् कुमारोक्षः प्रतापवान् ॥ ८६ ॥ तमुत्पपात हनुमान् दृष्ट्वा काशे समुद्ररः ॥ गगनात्त्वरितो मू
र्ध्नि मुद्ररेण व्यताडयत् ॥ ८७ ॥ हत्वा तमक्षं निःशेषं बलं सर्वं चकार सः ॥ ८८ ॥ ततः श्रुत्वा कुमारस्य वधं
राक्षसपुंगवः ॥ क्रोधेन महता विष्ट इंद्रजेतारमब्रवीत् ॥ ८९ ॥ पुत्रगच्छाम्यहं तत्र यत्रास्ते पुत्रहारिणः ॥
हत्वा तमथवा बध्वा आनयिष्यामि तेऽतिकम् ॥ ९० ॥ इंद्रजित्पितरं प्राह त्यज शोकं महामते ॥ मयि स्थि
ते किमर्थं त्वं भाषसे दुःखितं वचः ॥ ९१ ॥ बध्वानेप्येद्रुतं तात वानरं ब्रह्मपाशतः ॥ इत्युक्त्वा रथमारुत्थ राक्ष
सैर्बहुभिर्वृतः ॥ ९२ ॥ जगाम वायुपुत्रस्य समीपं वीरविक्रमः ॥ ततो तिगर्जितं श्रुत्वा स्तंभमुद्यम्य वीर्य
वान् ॥ ९३ ॥ उत्पपात नभो देशं गरुत्मानिव मारुतिः ॥ ततो भ्रमंतं नभसि हनुमंतं शिलीमुखैः ॥ ९४ ॥

प्राह पुत्रेति हत्वेत्युक्त्वा हंतुं मशक्यत्वं विचार्य हि बध्वावेति ॥ ९० ॥ दुःखितं वचः आज्ञाकर्तुं भाव इवेति भावः ॥ ९१ ॥ ब्रह्मपाशतः
ब्रह्मास्त्राभिर्मंत्रितैः पाशैरित्यर्थः ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ हनुमंतं शिलीमुखैर्विध्वा सिंहनादमकरोदित्यन्वयः ॥ ९४ ॥

विध्वेत्यस्यैवविवरणं शिरोभागमित्यादिभेदाद्यित्वेत्यंतम् ॥ ९६ ॥ सिंहनादमकरोत् इन्द्रजिदि तिशेषः ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ यस्यरामस्यनामयेप्राणिनोजपंतितेऽज्ञानजन्यकर्मकृतं बंधनं संसारं परिमुच्यसद्यएवशिवाख्यंतत्पदं साच्चिदानंदाख्यं यांति ॥ ९९ ॥ तस्यरामस्यपदांबुजध्यातामारुतिर्यतः सदैवनिर्मुक्तानिसमस्तानिबंधनानिकर्माणिस्यतादृशो भवति अतस्तस्यपाशैरितैर्वाबंधनैः किंदुःखमिति

विध्वातस्याशिरोभागमिषुभिश्चाष्टभिः पुनः ॥ हृदयंपादयुगलं षड्भिरेकेनवालधिम् ॥ ९५ ॥ भेदयित्वा ततोघोरं सिंहनादमथाकरोत् ॥ ततोऽतिहर्षाद्धनुमांस्तं भमुद्यम्यवर्यवान् ॥ ९६ ॥ जघानसारथिं साश्वं रथंचाचूर्णयत्क्षणात् ॥ ततोऽन्यं रथमादाय मेघनादो महाबलः ॥ ९७ ॥ शीघ्रं ब्रह्मास्त्रमादाय बध्वावा नरपुंगवम् ॥ निनाय निकटं राज्ञो रावणस्य महाबलः ॥ ९८ ॥ यस्यनामसततं जपंतियेऽज्ञानकर्मकृतं बंधनं क्षणात् ॥ सद्यएव परिमुच्यतत्पदं यांति कोटिरविभासुरं शिवम् ॥ ९९ ॥ तस्यैवरामस्यपदांबुजं सदाहृत्पद्ममध्ये सुनिधाय मारुतिः ॥ सदैव निर्मुक्तसमस्तबंधनः किंतस्यपाशैरितैश्च बंधनैः ॥ १०० ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे सुंदरकांडे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ यां तं कपींद्रं धृतपाशबंधनं विलोकयंतं नगरं विभीतवत् ॥ अताडयन्मुष्टितलैः सुकोपनाः पौराः समंतादनुयांत ईक्षितुम् ॥ १ ॥ ब्रह्मास्त्रमेनं क्षणमात्रसंगमं कृत्वा गतं ब्रह्मवरेण सत्वरम् ॥ ज्ञात्वा हनूमानपि फल्गुरज्जुभिर्धृतो ययौ कार्यविशेषगौरवात् ॥ २ ॥

शेषः ॥ १०० ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे सेतौ सुंदरकांडे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ धृतं स्वहस्तेन पाशबंधनं येन तादृशम् विशेषेण भीतवन्नगरं लंकां विलोकयंतम् ईक्षितुं कपींद्रं द्रष्टुम् तमेवानुपश्चाद्यांत इति पौरविशेषणम् ॥ १ ॥ क्षणमात्रसंगमं क्षणमात्रसंगमः स्वसंबंधो यस्य तादृशमेनं हनूमंतम् ब्रह्मास्त्रं कर्तृकृत्वा ब्रह्मवरेण त्वां मदस्त्रं न पीडयिष्यतीति ब्रह्मदत्तवरेण सत्वरंगतम् हनूमान् तद्रमनं ज्ञात्वा पि फल्गुतार्णरज्जुभिर्धृतोऽपि कार्यविशेषस्य कर्तव्यरावणदर्शनादिरूपस्य गौरवाद्ब्रह्मदत्तवरेण सत्वरंगतम् ॥ २ ॥

सभांतरस्थस्यसभामध्यस्थस्य तेहनुमंतम् बलारिजिद्रिद्रिजिद्रह्वरेणब्रह्मवरलब्धब्रह्मास्त्रेणसमागतः बंधपीडाभसहिष्णुःस्वयमवेगतइत्य
र्थः तदुक्तांतमाह अनेनेत्यादि ॥ ३ ॥ एषहरिर्नलौकिकइतितत्पराक्रमकथनम् अंजनाद्रिभंअंजनाचलवत्श्यामकांतिम् ॥ ४ ॥ कुतः
कस्माद्देशादागतइतिशेषः ॥ ५ ॥ विमोक्ष्यसेअस्माद्वंधनात्प्राणभयाच्चेतिशेषः अखिलराजसन्निधौअखिललोकराजस्यरावणस्यसन्निधा

सभांतरस्थस्यचरावणस्यतंपुरोनिधायहबलारिजित्तदा ॥ बद्धोमयाब्रह्मवरेणवानरःसमागतोऽनेनहताम
हासुराः ॥ ३ ॥ यद्युक्तमत्रार्यविचार्यमंत्रिभिर्विधीयतामेषनलौकिकोहरिः ॥ ततोविलोक्याहसराक्षसे
श्वरःप्रहस्तमग्रेस्थितमंजनाद्रिभम् ॥ ४ ॥ प्रहस्तपृच्छैनमसौकिमागतःकिमत्रकार्यकुतएववानरः ॥
वनंकिमर्थसकलंविनाशितंहताःकिमर्थममराक्षसाबलात् ॥ ५ ॥ ततःप्रहस्तोहनुमंतमादरात्प्रच्छके
नप्रहितोऽसिवानर ॥ भयंचतेमास्तुविमोक्ष्यसेमयासत्यंवदस्वाखिलराजसन्निधौ ॥ ६ ॥ ततोऽतिह
र्षात्पवनात्मजोरिपुंनिरीक्ष्यलोकत्रयकंठकासुरम् ॥ वक्तुंप्रचक्रेरघुनाथसत्कथांक्रमेणराममंमनसास्मरन्मु
हुः ॥ ७ ॥ शृणुस्फुटंदेवगणाद्यमित्रहेरामस्यदूतोऽहमशेषह्वात्स्थितेः ॥ यस्याखिलेशस्यहताधुनात्वया
भार्यास्वनाशायशुनेवसद्भविः ॥ ८ ॥ सराधवोभ्येत्यमतंगपर्वतंसुग्रीवमैत्रीमनलस्यसन्निधौ ॥ कृत्वैक
बाणेननिहत्यवालिनंसुग्रीवमेवाधिपतिचकारस्तम् ॥ ९ ॥

वित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ देवगणादीनाममित्रशत्रो आदिनानागादिसंग्रहः अशेषह्वात्स्थितेःअशेषहृदयेषुस्थितिर्यस्य सर्वातर्यामिणइत्य
र्थः अनेनतवततःकथमपिनमोक्षइतिसूचितम् किंचत्वन्मृत्युंचिकीर्षोस्तस्यैवप्रेरणयासीताहतेतिसूचितम् ॥ ८ ॥ सराधवःसुग्रीवमैत्रीकृ
त्वावालिनंनिहत्यतंप्रसिद्धपराक्रमंसुग्रीवमेववानराणामधिपतिचकार अनेनरामस्यकृतोपकारत्वात्तन्निमित्तंसुग्रीवःसर्ववानरैर्लंकारोत्स्यत्ये
वेतिसूचितम् मित्रभार्याहारिणंत्वत्तोऽप्यधिकबलंवालिनंयोहतवान् सत्त्वांसर्वथाहानिष्यत्येवोतेचसूचितम् ॥ ९ ॥

भोइतिरावणसंबोधनम् प्रवर्षणे तदारूपे पर्वतेऽमर्षयुतस्त्वाद्विषयक्रोधयुतौऽवतिष्ठते ॥ १० ॥ धरासुतां जानकीं अनेन किमागत इत्यस्य चोत्तरं दत्तम् ॥ ११ ॥ वननाशकारणमाह कपित्वादिति चंचलस्वभावत्वादित्यर्थः राक्षसहननहेतुमाह दृष्टेति ॥ १२ ॥ वपुः स्वशरीरं परिरक्षितम् तत्र हेतुः प्रियो हीति ॥ १३ ॥ त्यक्त्वा गतं ब्रह्मास्त्रमिति शेषः बद्ध इवागतः तथा गमने हेतुर्हितं प्रवक्तुकाम इति तव तत्प्रवचने किन्निमित्तमत आह करुणेति ॥ १४ ॥ विवेकतः विवेकेन सदसद्विवेकेन लोकस्य गतिं धर्मात्स्वर्गोऽधर्माच्चर कइत्येवं रूपां विचार्य राक्षसीं बु

सवानराणामधिपो महाबली महाबलैर्वानरयूथकोटिभिः ॥ रामेण सार्धं सह लक्ष्मणेन भो प्रवर्षणेऽमर्षयुतोऽवतिष्ठते ॥ १० ॥ संचोदितास्तेन महाहरीश्वरा धरासुतां मार्गयितुं दिशो दश ॥ तत्राह मेकः पवनात्मजः कपिः सीतां विचिन्वञ्छनकैः समागतः ॥ ११ ॥ दृष्ट्वा मया पद्मपलाशलोचना सीता कपित्वाद्विपिनं विनाशितम् ॥ दृष्ट्वा ततोऽहं रभसा समागतान्मां हंतुं कामान् धृतचापसायकान् ॥ १२ ॥ मया हतास्ते परिरक्षितं वपुः प्रियो हि देहोऽखिल देहिनां प्रभो ॥ ब्रह्मास्त्रपाशेन निबध्यमां ततः समागमन्मेघनिनादनामकः ॥ १३ ॥ स्पृष्ट्वैव मां ब्रह्मवरप्रभावतस्त्यक्त्वा गतं सर्वमैव मिरावण ॥ तथाप्यहं बद्ध इवागतो हितं प्रवक्तुकामः करुणारसार्द्रधीः ॥ १४ ॥ विचार्य लोकस्य विवेकतो गतिं न राक्षसीं बुद्धिमुपै हिरावण ॥ दैवीं गतिं संसृतिमोक्षहैतुर्कीं समाश्रयात्यंतहिताय देहिनः ॥ १५ ॥ त्वं ब्राह्मणो ह्युत्तमवंशसंभवः पौलस्त्यपुत्रोऽसि कुबेरबांधवः ॥ देहात्मबुद्ध्यापि च पश्य राक्षसो नास्यात्मबुद्ध्या किमु राक्षसो नाहि ॥ १६ ॥

द्वित्यजेत्यर्थः संसृतेः संसाराद्यो मोक्षस्तस्य हैतुर्कीं हेतुभूताम् विनयादिवाङ्मू ईदृशीं दैवीं देवप्रोक्तां गतिं मार्गपरपीडातो निवृत्तिरूपं मार्गसमाश्रय देहिनः स्वस्यात्यंतहितायेत्यर्थः ॥ १५ ॥ ननु तस्मिन् मार्गे मम नाधिकार इति चेन्न ब्राह्मणत्वादिना तत्सत्त्वादित्याह त्वमिति उत्तमवंशसंभवत्वस्य विवरणं पौलस्त्यपुत्रोऽसीति यदिते देह एवास्मेति बुद्धिस्तथाऽपि पश्य विचारय त्वं राक्षसो नासि उत्तमवंशसंभवत्वेन ब्राह्मणत्वादिति भावः आत्मबुद्ध्या देहातिरिक्त आत्मेति बुद्ध्या राक्षसो नाहि भवसीति किमु वक्तव्यमिति शेषः ॥ १६ ॥

एवं सर्वथाराक्षसत्वाभावं प्रसाध्याह शरीरेति शरीरं स्थूलं बुद्धिः सूक्ष्मं शरीरं इंद्रियाणि चक्षुरादीनि तज्जन्यादुःखसंततिराधिव्याधिजा दुःखेत्यु-
पलक्षणं कामादेरपि सातेतवनतेषां चित्तधर्मत्वात् त्वंचतदाश्रयाश्चित्तनेति शेषपूरणेन व्याख्येयम् तस्याचेतनत्वादिति भावः नन्वात्मन एव दुः-
खाद्यस्तु इति न चैव तदत आह तव निर्विकारतः विकाराभावो निर्विकारं ततः तव विकाराभावाद् दुःखादिमत्त्वे च विकारप्रसंगः एवं चात्मनोऽविक्रि-
यत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधस्याश्रुतयः पूर्वबहुशोलिखिताः नन्वेवमहं दुःखीत्यादिप्रतीतिः का गतिस्तत्राह आज्ञानहेतोरिति स्वपतः पुरुष-
स्य प्रतिभासमानस्यापि दृश्यस्य यथाऽसत्त्वं तथा आत्मस्वरूपाज्ञानरूपाद्धेतोर्भासमानाया अस्याः संततेर्दुःखसंततेर्वस्तुतोऽसत्त्वं मेवैवं चाहं दुः-
खीत्यादिप्रतीतिः स्वप्रकालिकतत्तत्प्रतीतिवद्भ्रम एवेति भावः ॥ १७ ॥ नन्वेवं सत्यं वस्तु किमपि नास्त्येव किं अस्तीत्याह इदं तु सत्यमिति त्व

शरीरबुद्धीन्द्रियदुःखसंततिर्न तेन च त्वंतव निर्विकारतः ॥ अज्ञानहेतोश्च तथैव संततेरसत्त्वमस्याः स्वपतो हि दृ-
श्यवत् ॥ १७ ॥ इदं तु सत्यं तव नास्ति विक्रियाविकारहेतुर्न च तेऽदृश्यत्वतः ॥ यथानभः सर्वगतं न लिप्यते
तथा भवान् देहगतोऽपि सूक्ष्मकः ॥ देहोऽपि प्राणशरीरसंगतस्त्वात्मेति बुद्ध्याखिलबन्धभागभवेत् ॥ १८ ॥

स्वरूपं त्वित्यर्थः एतत्तव विक्रियानास्ति अविकारी चेतन एवैकः सत्यः ननु विकारहेत्वज्ञानमापि सत्यमेव नेत्याह ते विकारहेतुर्न च सत्य इति शेषः
तत्र हेतुमाह अद्वयत्वतः एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेत्यद्वैतप्रतिपादकश्रुतिविरोधात् तथा हि सतो द्वितीयस्य निषेध इति भावः ननु चित्तसंबन्धान्मम दुः-
खमस्त्येवेति चेन्नेत्याह यथा सर्वगतमपि नभः पृथिव्यादिरूपगंधादिभिर्न लिप्यते सूक्ष्मत्वात् तथा देहगतोऽपि चित्तसमानाधिकरणोऽपि यतः सू-
क्ष्मकोतिसूक्ष्मो तस्तद्गतदुःखादिभिर्वस्तुतो न लिप्यते एवं च नीलं न भइत्यादिप्रतीतिवदहं दुःखीत्यादिप्रतीतिर्भ्रम एवेति भावः ननु तर्हि मुक्तसंसारि-
व्यवस्था किं नास्त्येवास्तीत्याह देहेत्यादि देहोऽत्र सूक्ष्मः शरीरं स्थूलम् तत्संगतस्तदविवेकाग्रहात् तेष्वेव यात्मबुद्धिस्तयाखिलबन्धभागभवेत्
अविवेक एव मुख्यं संसारकारणमिति भावः ॥ १८ ॥

ननुतार्हमुक्तिर्दुर्लभेतिशंकायांतत्कारणमाह चिन्मात्रमिति विवेकोज्ञातएवमोक्षकारणमितितमाह तत्र द्यार्धेनात्मानिजडवैधर्म्यमुक्तं अ
जत्वेनोत्पत्तिराहित्यम् अक्षरत्वेनाविनाशित्वम् आनंदभावस्तद्वूपः देहादौतद्वैधर्म्यमाह देहोपीति पृथिवीविकारैस्तत्परमाणुभिर्जनितइति
अनात्मा अनेनाचेतनत्वजन्यत्वादिवैधर्म्यमुक्तम् प्राणोप्यात्मानयतएषोबहिर्दृश्यमानोजडोऽनिलएव सप्राणोयः प्राणः सवायुरिति श्रुतेः
॥ १९ ॥ मनोपिनात्मेत्याह मनोपीति नोद्व्यस्यात्मेतिशेषः नातस्तद्वहंकारस्यविकारः नचापिबुद्धिरिति बुद्धिरहंकारोऽपिनात्मायतः

चिन्मात्रमेवाहमजोहमक्षरोह्यानंदभावोहमितिप्रमुच्यते ॥ देहोऽप्यनात्मापृथिवीविकारजोनप्राणआत्मा
निलएषएवसः ॥ १३ ॥ मनोप्यहंकारविकारएवनोनचापिबुद्धिः प्रकृतेर्विकारजा ॥ आत्माचिदानंद
मयोऽविकारवान्देहादिसंघाद्व्यातिरिक्तईश्वरः ॥ २० ॥ निरंजनोमुक्तउपाधितः सदाज्ञात्वैवमात्मान
मितोविमुच्यते ॥ अतोहमात्यंतिकमोक्षसाधनंवक्ष्येगृणुष्ववावहितोमहामते ॥ २१ ॥ विष्णोर्हिभक्तिःसु
विशोधनंधियस्ततोभवेज्ज्ञानमतीवनिर्मलम् ॥ विशुद्धतत्त्वानुभवोभवेत्ततःसम्यग्विदित्वापरमंपदंव्रजे
त् ॥ २२ ॥

प्रकृतेर्विकारान्महतोजायतइतिप्रकृतेर्विकारजा आत्मानिउक्तमेववैधर्म्यद्वार्यायपुनराह आत्मेत्यादि सएवेश्वरःअनेनचेतनानेकत्वंनेति
दर्शितम् ॥ २० ॥ निरंजनइत्यस्यैवव्याख्या सदाउपाधितोमुक्तःउपाधिभूतचित्तधर्मेर्दुखादिभिरलिप्तइत्यर्थः एवमात्मानंज्ञात्वाइतःसं
सारद्विमुच्यते नन्वीदृशज्ञानमेवकथंस्यात्तत्राहातोऽहमितिमोक्षस्यात्यंतिकंसाधनंनियतंसाधनमित्यर्थः ॥ २१ ॥ प्रतिज्ञातमाह वि
ष्णोर्हिभक्तिः धियाश्चित्तस्य नित्यानित्यविवेकद्वाराज्ञानंआत्माचिदानंदमयइत्यादिनोक्तम् ततःतद्विषयनिदिध्यासनतःविशुद्धतत्त्वानुभ
वोभवेत्अपरोक्षसाक्षात्कारोभवेत् ततःपरमंपदंब्रह्मसायुज्यम् ॥ २२ ॥

उपसंहरति अतइति यस्यभक्तिज्ञानसाधनंसविष्णुरयमेव तद्वोधकेविशेषणेहरिरमापतिमिति ननुदशरथपुत्रोयंनसइत्यत्राह प्रकृतेःपरमि
त्यादिदशरथपुत्रत्वादितुकल्पितमित्याशयः मौख्यंअयंमनुष्यइतिबुद्धिरूपंतत्कृतांशत्रुत्वेनभावनांचविसृज्यभजस्व संप्रतियुक्तंभजनप्रका
रमाह सीतामिति ॥ २३ ॥ अथव्यतिरेकमुखेनतत्तद्भावनाप्रकारमाह रामामिति हृदिस्थमित्यनेनांतर्यामितयाप्रेरकत्वमुक्तम् सुखरूपोऽ

अतोभजस्वाद्यहरिरमापतिरामंपुराणंप्रकृतेःपरंविभुम् ॥ विसृज्यमौख्यंहृदिशत्रुभावनांभजस्वरामंशर
णागतप्रियम् ॥ सीतांपुरस्कृत्यसपुत्रबांधवोरामंनमस्कृत्यविमुच्यसेभयात् ॥ २३ ॥ रामंपरात्मानम
भावयन्जनोभक्त्याहृदिस्थंसुखरूपमहयम् ॥ कथंपरंतीरमवाप्नुयाज्जनोभवांबुधेर्दुःखतरंगमालिनः ॥
॥ २४ ॥ नोचेत्त्वमज्ञानमयेनवाह्निनाज्वलंतमात्मानमराक्षितारिवत् ॥ नयस्यधोधःस्वकृतैश्चपातकैर्विमो
क्षशंकांनचतेभविष्यति ॥ २५ ॥ श्रुत्वामृतास्वादसमानभाषितंतद्वायुसूनोर्दशकंधरोऽसुरः ॥ अमृष्य
माणोऽतिरुषाकपीश्वरंजगादरक्तांतविलोचनोज्ज्वलन् ॥ २६ ॥ कथंममाग्रेविलपस्यभीतवत्प्लवंगमा
नामधमोऽसिदुष्टधीः ॥ कएषरामःकतमोवनेचरोनिहन्मिसुग्रीवयुतंनराधमम् ॥ २७ ॥ त्वांचाद्यहत्वाज
नकात्मजांततोनिहन्मिरामंसहलक्ष्मणंततः ॥ सुग्रीवमग्रेवलिनंकपीश्वरंसवानरंहन्म्यचिरेणवानर ॥ श्रु
त्वादशग्रीववचःसमारुतिर्विवृद्धकोपेनदहन्निवासुरम् ॥ २८ ॥

द्वितीयोमत्प्रेरकइत्येवमभावयन्नितियावत् दुःखरूपास्तरंगमालायस्यतस्य ॥ २४ ॥ नोचेत् मदुक्ताकरणे तेनज्वलंतमात्मानमराक्षिता
लुटिरूपम् किंचस्वकृतैःपातकैःसीताहरणादिभिररिवत् आत्मानमधोधोनयसिनयिष्यसीत्यर्थेआर्षम् विमोक्षशंकातत्संभावनापिनभविष्य
तीत्यर्थः ॥ २५ ॥ अमृतास्वादेतितदास्वादेनसमानआस्वादोयस्यतादृशंभाषितमित्यर्थः ॥ २६ ॥ वनेचरःसुग्रीवःकेषांमध्येतिशायि
तोनकेषामपीत्यर्थः ॥ २७ ॥ विवृद्धकोपेनकरणेनेत्यर्थः असुरंदहन्निवाहेतिशेषः ॥ २८ ॥

० रा०

१३ ॥

अधमेत्यक्रोधातिशयेन दूरात्संभोधनेष्टुनः ॥ २९ ॥ पार्श्वे स्थितं राक्षसमित्यन्वयः खंडशः कुर्वितिशेषः असुरस्य मम मित्राणि बांधवाश्च पश्यंतु हेराजन् अयं परराजस्योत्कृष्टराजस्य शत्रुराजस्य बावानरो वधयोग्यो न भवेत् प्रतापयुक्तैराजभिर्वधयोग्यता संभावनमप्यनुचितं दूतत्वात्किं पुनर्वध इति भावः अयं प्रतापयुक्तैरिन्द्रादिभिः पितृवधयोग्यो नेति वृथा प्रयास इति व्यंग्यम् ॥ ३० ॥ वधे बाधकांतरमप्याह हत इति वा

न मे समारवणकोटयोऽधमरामस्य दासोऽहमपारविक्रमः ॥ श्रुत्वा तिकोपेन हनूमतो वचोदशाननो राक्षसमेकमब्रवीत् ॥ २९ ॥ पार्श्वे स्थितं मारय खंडशः कर्पि पश्यंतु सर्वेऽसुरमित्रबांधवाः ॥ निवारयामास ततो विभीषणो महासुरं सायुधमुद्यतं वधे ॥ राजन्वधाहो न भवेत् कथंचन प्रतापयुक्तैः परराजवानरः ॥ ३० ॥ हतेस्मिन्वानरे दूतवार्ताको वानिवेदयेत् ॥ रामाय त्वं यमुद्दिश्य वधाय समुपस्थितः ॥ ३१ ॥ अतो वधसमं किंचिदन्यच्चिंतय वानरे ॥ सचिह्नो गच्छ तु हरि र्यदृष्ट्वा यास्यति द्रुतम् ॥ ३२ ॥ रामः सुग्रीवसहितस्ततो युद्धं भवेत्तव ॥ विभीषणवचः श्रुत्वा रावणोऽप्येतदब्रवीत् ॥ ३३ ॥ वानराणां हिलांगूले महामानो भवेत्किल ॥ अतो वस्त्रादिभिः पुच्छं वेष्टयित्वा प्रयत्नतः ॥ ३४ ॥ वह्निना योजयित्वैनं भ्रामयित्वा पुरेऽभितः ॥ विसर्जयत पश्यंतु सर्वे वानरयूथपाः ॥ ३५ ॥ तथेति शणपटैश्च वस्त्रैरन्यैरनेकशः ॥ तैलाक्तैर्वेष्टयामासुर्लांगूलमारुतेर्दृढम् ॥ ३६ ॥ पुच्छाग्रे किंचिदनलं दीपयित्वा थराक्षसाः ॥ रज्जुभिः सुदृढं बद्ध्वा त्वानं बलिनोऽसुराः ॥ ३७ ॥

तं सीतावार्ता निवेदयेत् रामायेत्यन्वयः यं राममुद्दिश्य त्वं वधाय समुपस्थितः यं राममुद्दिश्य त्वमात्मवधाय समुपस्थितः आत्मवधार्थं तदागमनेच्छावान्सस्वच्छंदतः कथमत्रागच्छेदिति गूढोऽर्थः ॥ ३१ ॥ आयास्यतीति छेदः ॥ ३२ ॥ ततो युद्धं त्वदभिलाषितं भवेत् ॥ ३३ ॥ महामानः प्रीतिपूर्वकममेदमित्युपादेयमित्यामिमानः ॥ ३४ ॥ सर्वे वानरयूथपाः पश्यंतु दग्धपुच्छमेनमिति शेषः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

॥ ३८ ॥ किञ्चित् नगरदाहम् ॥ ३९ ॥ सूक्ष्मोभूत्वा बंधान्निःसृतः पुनरपि पर्वताकारो बभूव ततो गोपुरं पुरद्वारमुत्प्लुत्य ॥ ४० ॥ तत्र विद्यमानमेकं स्तंभम् कार्यशेषं लंकादाहरूपम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ हातातेत्यादिक्रंदमानाः प्रासादशिखरे आरूढा अपि व्याप्ता वह्निनेति शेषः ॥ ४३ ॥ वह्नीपतंत्यो देवता इव दृश्यन्ते ॥ ४४ ॥ जलधौ तत्समीपे उत्प्लुत्यांतः समुद्रमध्ये लांगूलं मज्जयित्वा स्वस्थचितो बभूव ॥ ४५ ॥

समंताद्भ्रामयामासुश्चोरो यमिति वादिनः ॥ तूर्यघोषैर्घोषयंतस्ताडयंतो मुहुर्मुहुः ॥ ३८ ॥ हनूमतापि तत्सर्वं सोढं किञ्चिच्चिकीर्षुणा ॥ गत्वा तु पश्चिमद्वारसमीपं तत्र मारुतिः ॥ ३९ ॥ सूक्ष्मो बभूव बंधेभ्यो निःसृतः पुनरप्यसौ ॥ बभूव पर्वताकारस्तत उत्प्लुत्य गोपुरम् ॥ ४० ॥ तत्रैकं स्तंभमादाय हत्वा तान् रक्षिणः क्षणात् ॥ विचार्य कार्यशेषं स प्रासादाग्रादृहादृहम् ॥ ४१ ॥ उत्प्लुत्योत्प्लुत्य संदीप्तपुच्छेन महता कपिः ॥ ददाहलं कामखिलां साट्टप्रासादतोरणाम् ॥ ४२ ॥ हातातपुत्रनाथेति क्रंदमानाः समंततः ॥ व्याप्ताः प्रासादशिखरेऽप्यारूढा दैत्ययोषितः ॥ ४३ ॥ देवता इव दृश्यन्ते पतंत्यः पावकेऽखिलाः ॥ विभीषणगृहं त्यक्त्वा सर्वभस्मीकृतं पुरम् ॥ ४४ ॥ तत उत्प्लुत्य जलधौ हनुमान् मारुतात्मजः ॥ लांगूलं मज्जयित्वा तः स्वस्थचितो बभूव सः ॥ ४५ ॥ वायोः प्रियसखित्वाच्च सीतया प्रार्थितोऽनलः ॥ न ददाह हरेः पुच्छं बभूव त्वयंतशीतलः ॥ ४६ ॥ यन्नाम संस्मरणधूतसमस्तपापास्तापत्रयानलमपीह तरंतिसद्यः ॥ तस्यैव किंरघुवरस्य विशिष्टदूतः संतप्यते कथमसौ प्रकृतानलेन ॥ ४७ ॥ ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे सुंदरकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ ॥ ध्र ॥ ॥ ध्र ॥ ॥

वायोः प्रियमित्रत्वात् सीता प्रार्थनेन चानलोऽग्निर्वायुपुत्रस्य हरेः पुच्छं न ददाह तावन्मात्रमेव न किं त्वयंतं शीतलश्च बभूव ॥ ४६ ॥ यन्नामस्मरणेन धूतानि दूरीकृतानि समस्तपापानि यैस्ते तापत्रयमाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकभेदात्तज्जन्यं वह्निमपि तरंतितेन न पोष्यंत इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ इति श्रीम० सु० सेतौ चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

अथलंकादाहेऽशोकवनस्थानदाहोपसीतायादाहसंदेहनिवृत्तयेपुनःसीतां दृष्ट्वा तामाष्टच्छयगतइत्याह ततइति हेदेविरामसंनिधिं गच्छामि भव
तीमामाज्ञापयत्वित्यन्वयः ॥ १ ॥ सानुजोरामस्त्वां द्रष्टुमागमिष्यतीत्युक्त्वा जानकीं त्रिःपरिक्रम्य प्रदक्षिणं कृत्वा ॥ २ ॥ पुनः प्रणम्य
गंतुं प्रस्थितइदं वक्ष्यमाणं अब्रवीत् तेभद्रमिति विनयोक्तिः ॥ ३ ॥ ४ ॥ वार्ताश्रुतिं वार्ताश्रवणम् ॥ ५ ॥ यद्येवं रामवार्ताश्रवणं विना स्था

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

ततः सीतां नमस्कृत्य हनूमानब्रवीद्वचः ॥ आज्ञापयतु मां देवि भवतीरामसन्निधिम् ॥ १ ॥ गच्छामिरामस्त्वां
द्रष्टुमागमिष्यातिसानुजः ॥ इत्युक्त्वा त्रिःपरिक्रम्य जानकीं मारुतात्मजः ॥ २ ॥ प्रणम्य प्रस्थितो गंतुमि
दं वचनमब्रवीत् ॥ देवि गच्छामि भद्रं ते तूर्णं द्रक्ष्यसिराधवम् ॥ ३ ॥ लक्ष्मणं च ससुग्रीवं वानरायुतकोटिभिः ॥
ततः प्राह हनूमंतं जानकीदुःखकारिणी ॥ ४ ॥ त्वां दृष्ट्वा विस्मृतं दुःखमिदानीं त्वंगमिष्यसि ॥ इतः परं क
थं वर्तेरामवार्ताश्रुतिं विना ॥ ५ ॥ मारुतिरुवाच ॥ यद्येवं देवि मे स्कंधमारोहक्षणमात्रतः ॥ रामेण योज
यिष्यामि मन्यसे यदि जानकि ॥ ६ ॥ सीतोवाच ॥ रामः सागरमाशोष्य बद्ध्वा शरपंजरैः ॥ आगत्य वा
नरैः सार्धं हत्वा रावणमाहवे ॥ ७ ॥ मां नयेद्यदिरामस्य कीर्तिर्भवति शाश्वती ॥ अतो गच्छ कथंचापि प्राणा
न्संधारयाम्यहम् ॥ ८ ॥ इति प्रस्थापितो वीरः सीतया प्रणिपत्य ताम् ॥ जगाम पर्वतस्याग्रे गंतुं पारं महोद
धेः ॥ ९ ॥ तत्र गत्वामहासत्त्वः पादाभ्यां पीडयन् गिरिम् ॥ जगाम वायुवेगेन पर्वतश्च महीतलम् ॥ १० ॥ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

तुमशक्यं त्वयं यदि मन्यसे यद्येतत्तव चित्ते आयाति तर्हि आचरोति शेषः ॥ ६ ॥ आशोष्येति मुख्यः पक्षः दयया तदकरणे बद्ध्वा वेति शरपंजरैः
शरसमूहैः ॥ ७ ॥ यदिरावणं हत्वा मां नयेत्तर्हिरामस्य शाश्वती कीर्तिर्भवेत् कथंचापि कथंचिदित्यर्थः ॥ ८ ॥ महोदधेः पारं गंतुं पर्वतस्या
ग्रे उपरिभागे जगाम ॥ ९ ॥ महासत्त्वो महाबलस्तत्रोर्ध्वशिखरे गत्वा पर्वतश्च महीतलं जगामेत्यनुकर्षः ॥ १० ॥

तद्गमनमप्यंशेननर्कितुसंपूर्णएवगतइत्याह त्रिंशद्योजनमहीतउच्छ्रितोऽपिमहीसमानत्वंजगाम गगनांतस्थःगगनमध्यस्थः ॥ ११ ॥
तंमहांतंशब्दंमहान्स्वनः प्रतिध्वनिर्यस्यतंशब्दंचक्रुः ॥ १२ ॥ हनुमानेवायंकृतकार्यः समागतइतिशब्देनैवजानीमः केचिद्वानरा

ततोमहीसमानत्वंत्रिंशद्योजनमुच्छ्रितः ॥ मारुतिर्गगनांतस्थोमहाशब्दंचकारसः ॥ ११ ॥ तंश्रुत्वावा
नराःसर्वेज्ञात्वामारुतिमागतम् ॥ हर्षेणमहताविष्टाःशब्दंचक्रुर्महास्वनम् ॥ १२ ॥ शब्देनैवविजानी
मःकृतकार्यःसमागतः ॥ हनूमानेवपश्यध्वंवानरावानरर्षभम् ॥ १३ ॥ एवंब्रुवत्सुवीरेषुवानरेषुसमारु
तिः ॥ अवतीर्यगिरेर्मूर्ध्निवानरानिदमब्रवीत् ॥ १४ ॥ दृष्ट्वासीतामयालंकाधर्षिताचसकानना ॥ संभा
षितोदशग्रीवस्ततोऽहंपुनरागतः ॥ १५ ॥ इदानीमेवगच्छामोराभसुग्रीवसन्निधिम् ॥ इत्युक्त्वावान
राःसर्वेहर्षेणालिङ्ग्यमारुतिम् ॥ १६ ॥ केचिच्चुचुबुर्लगूलंननृतुःकेचिदुत्सुकाः ॥ हनूमतासमेतास्तेजग्मुः
प्रस्रवणंगिरिम् ॥ १७ ॥ गच्छंतोददृशुर्वीरावनंसुग्रीवरक्षितम् ॥ मधुसंज्ञंतदाप्राहुरंगदंवानरर्षभाः ॥ १८ ॥
क्षुधिताःस्मोवयंवीरदेह्यनुज्ञांमहामते ॥ भक्षयामःफलान्यद्यपिबामोमृतवन्मधु ॥ १९ ॥ संतुष्टाराघवं
द्रष्टुंगच्छामोऽद्यैवसानुजम् ॥ २० ॥ अंगदउवाच ॥ हनूमान्कृतकार्योयंपिबतैतत्प्रसादतः ॥ जक्ष
ध्वंफलमूलानित्वरितंहरिसत्तमाः ॥ २१ ॥ ततःप्रविश्यहरयःपातुमारोभिरेमधु ॥ रक्षिणस्ताननादृत्यद
धिवक्त्रेणनोदितान् ॥ २२ ॥

दृष्ट्वावानरर्षभंपश्यध्वमित्याहुः ॥ १३ ॥ १४ ॥ पूर्वसीतापदोक्तौपदांतरोच्चारणपर्यंतक्रियापदसंदेहः स्यादितिपूर्वदृष्टेत्युक्तिः ॥ १५ ॥
॥ १६ ॥ केचिच्चुचुबुरित्यादिहर्षाविष्टवानरजातिलक्षणम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ संतुष्टाः फलभक्षणेनमधुपानेनच ॥ २० ॥ जक्षध्वंभक्षयं
त्वित्यर्थः ॥ २१ ॥ दधिवक्त्रेणनामतद्रक्षिणांमुख्यस्तद्रक्षणाधिकृतः ॥ २२ ॥

वानरर्षभाः दधिवक्रप्रेरिताः पिबतो वानरांस्ताडयामासुरित्यन्वयः ॥ २३ ॥ २४ ॥ कुमारेणांगदेन हनूमता च नष्टं नाशितमित्यर्थः ॥ २५ ॥
दृष्ट्वा आगत इति छेदः ॥ २६ ॥ नो चेन्मम मधुवनं द्रष्टुं कः समर्थो भवेत् ॥ २७ ॥ अतिहर्षाद्बहुमानेन सुग्रीवं प्रति राज्ञि इति वचः ॥ २८ ॥

पिबतस्ताडयामासुर्वानरान्वानरर्षभाः ॥ ततस्तान्मुष्टिभिः पादैश्चूर्णयित्वा पपुर्मधु ॥ २३ ॥ ततो दधिमुखः क्रुद्धः सुग्रीवस्य समा तुलः ॥ जगाम रक्षिभिः सार्धं यत्र राजा कपीश्वरः ॥ २४ ॥ गत्वा तमब्रवीद्देवाचिरकालाभिरक्षितम् ॥ नष्टं मधुवनं तेद्य कुमारेण हनूमता ॥ २५ ॥ श्रुत्वा दधिमुखेनोक्तं सुग्रीवो दृष्टमानसः ॥ दृष्ट्वागतो न संदेहः सीतां पवननंदनः ॥ २६ ॥ नो चेन्मधुवनं द्रष्टुं समर्थः को भवेन्मम ॥ तत्रापि वायुपुत्रेण कृतं कार्यं न संशयः ॥ २७ ॥ श्रुत्वा सुग्रीववचनं दृष्टो रामस्तमब्रवीत् ॥ किमुच्यते त्वयाराजन्वचः सीता कथान्वितम् ॥ २८ ॥ सुग्रीवस्त्वब्रवीद्वाक्यं देवदृष्ट्वा वनीसुता ॥ हनूमत्प्रमुखाः सर्वे प्रविष्टा मधुकाननम् ॥ २९ ॥ भक्षयन्ति स्म सकलं ताडयन्ति स्म रक्षिणः ॥ अकृत्वा देवकार्यं ते द्रष्टुं मधुवनं मम ॥ ३० ॥ न समर्थास्ततो देवी दृष्ट्वा सीतेति निश्चितम् ॥ रक्षिणो वोभयं मास्तु गत्वा ब्रूत ममाज्ञया ॥ ३१ ॥ वानरानंगदमुखानानयध्वं ममांतिकम् ॥ श्रुत्वा सुग्रीववचनं गत्वा ते वायुवेगतः ॥ ३२ ॥ हनूमत्प्रमुखानूचुर्गच्छते श्वरशासनात् ॥ द्रष्टुमिच्छति सुग्रीवः सरामो लक्ष्मणान्वितः ॥ ३३ ॥ युष्मानती वदष्टास्ते त्वरयन्ति महाबलाः ॥ तथेत्यं वरमासाद्य युस्ते वानरोत्तमाः ॥ ३४ ॥

अवनीसुता जानकी ॥ २९ ॥ मम मधुवनं द्रष्टुं न समर्था इत्यन्वयः ॥ ३० ॥ भोरक्षिणो वो युष्माकं भयं वानरेभ्यस्ताडनं मास्तु अतो ममाज्ञया गत्वांगदमुखान्वानरान्ब्रूत युष्मान् रामसुग्रीवावाकारयत इति शेषः इत्युक्त्वा ममांतिकं मत्समीपं तानानयध्वम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अती वदष्टास्ते रामसुग्रीवलक्ष्मणाः युष्मान् स्वसमीपागमनाय त्वरयन्ति ॥ ३४ ॥

॥ ३९ ॥ भूसंबंधोत्तरराघवाश्वासनायपूर्वदृष्टासीतेत्याह ततःक्रमेणरामसुग्रीवौप्राणिपत्य ॥ ३६ ॥ जानकीकुशलंप्राहेत्याह शुचा
शोकेन ॥ ३७ ॥ हाइतिशोकव्यंजकमात्रम् ॥ ३८ ॥ जन्मारभ्यतवकथांब्रुवतामयासूक्ष्मरूपेणवृक्षशाखांतरेस्थित्वाशनैराश्वासितेत्य

हनुमंतंपुरस्कृत्ययुवराजंतथांगदम् ॥ रामसुग्रीवयोरग्रेनिपेतुर्भुविसत्त्वरम् ॥ ३५ ॥ हनूमान्राघवंप्रा
हदृष्टासीतानिरामया ॥ साष्टांगंप्राणिपत्याग्रेरामंपश्चाद्धरीश्वरम् ॥ ३६ ॥ कुशलंप्राहराजेंद्रजानकी
त्वांशुचाऽन्विता ॥ अशोकवनिकामध्येशिशपामूलमाश्रिता ॥ ३७ ॥ राक्षसीभिःपरिवृतानिराहाराक
शाप्रभो ॥ हारामरामरामेतिशोचंतीमलिनांवरा ॥ ३८ ॥ एकवेणीमयादृष्टाशनैराश्वासिताशुभा ॥
वृक्षशाखांतरेस्थित्वासूक्ष्मरूपेणतेकथाम् ॥ ३९ ॥ जन्मारभ्यतवात्यर्थदंडकागमनंतथा ॥ दशानने
नहरणंजानक्यारहितेत्ययि ॥ ४० ॥ सुग्रीवेणयथामैत्रीकृत्वावालिनिबर्हणम् ॥ मार्गणार्थंचत्रैदेह्यासु
ग्रीवेणविसर्जिताः ॥ ४१ ॥ महाबलामहासत्वाहरयोजितकाशिनः ॥ गताःसर्वत्रसर्वेवैतत्रैकोऽहमि
हागतः ॥ ४२ ॥ अहंसुग्रीवसच्चिवोदासोऽहंराघवस्यहि ॥ दृष्टायज्जानकीभाग्यात्प्रयासःफलितोद्यमे ॥
॥ ४३ ॥ इत्युदीरितमाकर्ण्यसीताविस्फारितेक्षणा ॥ केनवाकर्णपीयूषंश्रावितंमेशुभाक्षरम् ॥ ४४ ॥
यद्रिसत्यंतदायातुमद्दर्शनपथंतुसः ॥ ततोऽहंवानराकारःसूक्ष्मरूपेणजानकीम् ॥ ४५ ॥ प्रणम्यप्रांजलि
भूत्वादूरादेवस्थितःप्रभो ॥ पृष्ठोऽहंसीतयाकस्त्वमित्यादिबहुविस्तरम् ॥ ४६ ॥ ॥ ॥

न्वयः ॥ ३९ ॥ अत्यर्थविस्तरणेदंडकागमनादिकथोक्तेतिशेषः त्वयिसहितेदेशांतरंगतेसतिजानक्यादशाननेनहरणमिन्वयः ॥ ४० ॥
वालिनिबर्हणंतद्वचंकृत्वायथासुग्रीवेणमैत्रीसफलाकृतेतिशेषः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ सःयेनोक्तंसइत्यर्थः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

॥ ४७ ॥ तेन अंगुलीयकलाभेन राघवस्याप्तः सेवक इत्यातिविश्वस्ता राक्षसीनां तर्जनैः पीड्यमानायथादृष्टास्मि तत्सर्वपीडनं राघवे कथय ॥
 ॥ ४८ ॥ त्वच्चिंतापरिनिष्ठितः त्वच्चिंतायां स्थितः ॥ ४९ ॥ त्वद्द्वार्तानां धिगम्य अहोरात्रं परिशोचति त्वामिति शेषः ॥ ५० ॥ ५१ ॥
 विश्वसे तस्यं जानकीं दृष्ट्वा आगत इति विश्वसेदित्यर्थः ॥ ५२ ॥ शिरोरत्नं दत्त्वा चित्रकूटगिरिस्थं काकवृत्तमप्याह ॥ ५३ ॥ ततः संदेशमाहोति

मया सर्वक्रमेणैव विज्ञापितमरिंदम ॥ पश्चान्मयार्पितं देव्यै भवद्वत्तांगुलीयकम् ॥ ४७ ॥ तेन मामतिवि-
 श्वस्तावचनं चेदमब्रवीत् ॥ यथादृष्टास्मि हनुमन्पीड्यमानां दिवानिशम् ॥ ४८ ॥ राक्षसीनां तर्जनैस्त-
 त्सर्वकथय राघवे ॥ मयोक्तं देविरामोऽपि त्वच्चिंतापरिनिष्ठितः ॥ ४९ ॥ परिशोचत्यहोरात्रं त्वद्द्वार्तानां धिग-
 म्यसः ॥ इदानीमेव गत्वा हं स्थितिं रामायते ब्रुवे ॥ ५० ॥ रामः श्रवणमात्रेण सुग्रीवेण सलक्ष्मणः ॥ वान-
 रानीकपैः सार्धमागमिष्यति तेऽतिकम् ॥ ५१ ॥ रावणं सकुलं हत्वानेष्यति त्वां स्वकंपुरम् ॥ अभिज्ञां देहि-
 मे देवियथामां विश्वसे हि भुः ॥ ५२ ॥ इत्युक्ता सा शिरोरत्नं चूडापाशे स्थितं प्रियम् ॥ दत्त्वा काकेन यद्वृत्तं चि-
 त्रकूटगिरौ पुरा ॥ ५३ ॥ तदप्याहाश्रुपूर्णाक्षी कुशलं ब्रूहि राघवम् ॥ लक्ष्मणं ब्रूहि मे किंचिद्दुरुक्तं भाषि-
 तं पुरा ॥ ५४ ॥ तत्क्षमस्वाज्ञभावेन भाषितं कुलनंदन ॥ तारयेन्मां यथारामस्तथा कुरु कृपान्वितः ॥ ५५ ॥
 इत्युक्त्वा रुदती सीता दुःखेन महता वृता ॥ मयाप्याश्वासिता रामवदता सर्वमेव ते ॥ ५६ ॥ ततः प्रस्थापि-
 तो राम त्वत्समीपमिहागतः ॥ तदा गमनवेलायामशोकवनि कां प्रियाम् ॥ ५७ ॥ ॥ ॥

शेषः तमाहाश्रुपूर्णाक्षीति यन्मे किंचिद्दुरुक्तं दुर्वचोभाषितं तत्क्षमस्व तदज्ञभावेनाज्ञतयामयाभाषितम् अतो यथामां रामोऽस्मादुःखात्तारये-
 च्छासिता ॥ ५६ ॥ प्रियां रावणस्येति शेषः ॥ ५७ ॥

उत्पाद्यउत्पाटितवृक्षांकृत्वा ॥ ५८ ॥ पुनरप्यगमंत्वत्समीपमितिशेषः प्रहृष्टधीः प्रहृष्टचेताः ॥ ५९ ॥ प्रत्युपकारिणः मां प्रति कृतोपकार
स्य ॥ ६० ॥ सर्वस्वं आलिङ्गनम् ॥ ६१ ॥ सः जगत्कर्तृत्वादिपरमैश्वर्यवान् ॥ ६२ ॥ आलिङ्गनस्य सर्वस्वत्वमुपपादयन्नाह परिरंभ

उत्पाद्यराक्षसास्तत्र बहून् हत्वा क्षणादहम् ॥ रावणस्य सुतं हत्वा रावणेनाभिभाष्य च ॥ ५८ ॥ लंकामशे
षतोदग्ध्वा पुनरप्यगमं क्षणात् ॥ श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं रामो त्यंतं प्रहृष्टधीः ॥ ५९ ॥ हनुमंस्ते कृतं कार्यं दे
वैरपि सुदुष्करम् ॥ उपकारं न पश्यामि तव प्रत्युपकारिणः ॥ ६० ॥ इदानीं ते प्रयच्छामि सर्वस्वं मम मारुते ॥
इत्यालिङ्ग्य समाकृष्य गाढं वानरपुंगवम् ॥ ६१ ॥ सार्द्रनेत्रोरघुश्रेष्ठः परां प्रीतिमवाप सः ॥ हनुमतमुवाचे
दं राघवो भक्तवत्सलः ॥ ६२ ॥ परिरंभो हि मे लोके दुर्लभः परमात्मनः ॥ अतस्त्वं मम भक्तो सि प्रियो सि ह
रिपुंगव ॥ ६३ ॥ यत्पादपद्मयुगलं तुलसीदलाद्यैः संपूज्य विष्णुपदवीं तुलां प्रयांति ॥ ते नैव किं पुनरसौ प
रिबद्धमूर्ती रामेण वायुतनयः कृतपुण्यपुंजः ॥ ६४ ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे सुंदर
काण्डे पंचमः सर्गः ॥ ५ ॥ ॥ श्री ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

इति यतस्त्वं मम भक्तो सि अतस्त्वया यं लब्ध इति शेषः ॥ ६३ ॥ कृतपुण्यपुंजो वायुतनयः तेनैव रामेण परिरब्धमूर्तिः अतुलां पदवीं प्रयांतीति किं
पुनर्वक्तव्यमिति शेषः ॥ ६४ ॥ इति श्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणसमर्थेत्यादिविरुदावलीविराजमानस्य हिम्मतवर्मणः पुत्रस्य श्रीरामवर्म
णः कृतौ अद्य आत्मरामायणे सेतौ सुंदरकाण्डे पंचमः सर्गः ॥ ५ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

SGDF

Sri Gargeshwari Digital Foundation

॥इति श्रीमदध्यात्मरामायणे सुंदरकांडः समाप्तः॥

श्रीगणेशायनमः ॥ यथावदिति ॥ १ ॥ यदन्येनमनसास्मर्तुमपिनशक्यमित्यन्वयः ॥ २ ॥ वर्षयितुंअशोकवनिकादिनाशेन ॥ ३ ॥
सुग्रीवस्येदृशइति भृत्यइतिशेषः ॥ ४ ॥ कपीश्वरःसुग्रीवः ॥ ५ ॥ जानक्याःपरिमार्गणरूपंकार्यमेनेनसुकृतंसम्यकृतंएवंहंनुमंतंस्तृत्वाप्र

श्रीमहादेवउवाच ॥ यथावद्भाषितंवाक्यंश्रुत्वारामोहनूमतः ॥ उवाचानंतरंवाक्यंहर्षेणमहतावृतः ॥ १ ॥
कार्यकृतंहनुमतादेवैरपिसुदुष्करम् ॥ मनसापियदन्येनस्मर्तुशक्यंनभूतले ॥ २ ॥ शतयोजनविस्तीर्णं
लंघयेत्कःपयोनिधिम् ॥ लंकांचराक्षसैर्गुप्तांकोवाधर्षयितुंक्षमः ॥ ३ ॥ भृत्यकार्यहनुमताकृतंसर्वमशेष
तः ॥ सुग्रीवस्येदृशोलोकेनभूतो नभविष्यति ॥ ४ ॥ अहंचरघुवंशश्चलक्ष्मणश्चकपीश्वरः ॥ जानक्या
दर्शनेनाद्यराक्षिताःस्मोहनूमता ॥ ५ ॥ सर्वथासुकृतंकार्यंजानक्याःपरिमार्गणम् ॥ समुद्रंमनसास्मृत्वा
सीदतीवमनोमम ॥ ६ ॥ कथंनक्रद्गुहाकीर्णसमुद्रंशतयोजनम् ॥ लंघयित्वारिपुंहन्यांकथंद्रक्ष्यामिजा
नकीम् ॥ ७ ॥ श्रुत्वातुरामवचनंसुग्रीवःप्राहराघवम् ॥ समुद्रंलंघयिष्यामोमहानक्रद्गुहाकुलम् ॥ ८ ॥
लंकांचविधमिष्यामोहनिष्यामोद्यरावणम् ॥ चिंतांत्यजरघुश्रेष्ठचिंताकार्यविनाशिनी ॥ ९ ॥ एतान्प-
श्यमहासत्वान्शूरान्वानरपुंगवान् ॥ त्वत्प्रियार्थंसमुद्युक्तान्प्रवेष्टुमपिपावकम् ॥ १० ॥ समुद्रतरणेव
द्धिकुरुष्वप्रथमंततः ॥ दृष्ट्वालंकांदशग्रीवोहतइत्येवमन्महे ॥ ११ ॥ नहिपश्याम्यहंकंचिन्निषुलोकेषु
राघव ॥ गृहीतधनुषोयस्तेतिष्ठेदभिमुखोरणे ॥ १२ ॥

कृतमाह समुद्रमित्यादि यतःसीदतीव ॥ ६ ॥ अतःकथमित्यादि ॥ ७ ॥ ८ ॥ यतश्चिंताकार्यविनाशिनीअतस्तांत्यज ॥ ९ ॥ त्व-
त्प्रियनिमित्तंपावकंप्रवेष्टुमपिसमुद्युक्तान् ॥ १० ॥ प्रथमंसमुद्रतरणविषयंनिश्चयमातिष्ठेत्यर्थः लंकादर्शनोत्तरकालमस्माभीरावणोहतइ-
त्येवमन्महेएषएवास्माकंनिश्चयइत्यर्थः ॥ ११ ॥ कंचित्कमपि ॥ १२ ॥

निमित्तानि शकुनानि ॥ १३ ॥ १४ ॥ येन केन प्रकारेण समुद्रशोषणेन सेतुना वा देवदानवैर्दुःसाध्यं योद्धुं प्रवेष्टुं चेति शेषः ॥ १५ ॥ प्रतीका
 रंतन्नाशोपायम् ॥ १६ ॥ दिव्यत्वं न त्रिकूटशिखरस्थत्वेन चेतरासाध्यत्वम् ॥ १७ ॥ प्राकारो नगरवेष्टनमितिः परिखाः प्राकारसंलभ्याः
 सर्वथानोजयोरामभविष्यति न संशयः ॥ निमित्तानि च पश्यामि यथा भूतानि सर्वशः ॥ १३ ॥ सुग्रीववच
 नं श्रुत्वा भक्तिवीर्यसमन्वितम् ॥ अंगीकृत्या ब्रवीद्रामो हनूमंतं पुरःस्थितम् ॥ १४ ॥ येन केन प्रकारेण लं
 घयामो महार्णवम् ॥ लंकास्वरूपं मे ब्रूहि दुःसाध्यं देवदानवैः ॥ १५ ॥ ज्ञात्वा तस्य प्रतीकारं करिष्यामि क
 पीश्वर ॥ श्रुत्वा रामस्य वचनं हनूमान् विनयान्वितः ॥ १६ ॥ उवाच प्रांजलिर्देव यथा दृष्टं ब्रवीमि ते ॥ लं
 का दिव्या पुरी देव त्रिकूटशिखरे स्थिता ॥ १७ ॥ स्वर्णप्राकारसहिता स्वर्णाट्टालकसंयुता ॥ परिखाभिः प
 रितृता पूर्णाभिर्निर्मलोदकैः ॥ १८ ॥ नानोपवनशोभाढ्या दिव्यवापीभिरावृता ॥ गृहैर्विचित्रशोभाढ्यै
 र्मणिस्तंभमयैः शुभैः ॥ १९ ॥ पश्चिमद्वारमासाद्य गजवाहाः सहस्रशः ॥ उत्तरे द्वारि तिष्ठन्ति साश्ववाहाः
 सप्तयः ॥ २० ॥ तिष्ठन्त्यर्बुदसंख्याकाः प्राच्यामपि तथैव च ॥ रक्षिणो राक्षसा वीरा द्वारं दक्षिणमाश्रिताः
 ॥ २१ ॥ मध्यक्षेप्यसंख्याता गजाश्वरथपत्तयः ॥ रक्षयन्ति सदा लंकां नानास्त्रकुशलाः प्रभो ॥ २२ ॥
 संक्रमैर्विविधैर्लंकाशतमीभिश्च संयुता ॥ एवं स्थितेऽपि देवेश शृणु मे तच्च चेष्टितम् ॥ २३ ॥ दशाननबलौ
 घस्य चतुर्थी शोमयाहतः ॥ दग्ध्वा लंकापुरीं स्वर्णप्रासादो धर्षितो मया ॥ २४ ॥ शतशः संक्रमाश्चैव ना
 शिता मे रघूत्तम ॥ देवत्वदर्शनादेव लंका भस्मीकृता भवेत् ॥ २५ ॥

प्राकाराद्वहिर्देशस्थाः खाताः ॥ १८ ॥ वाप्यः स्वरूपजलाशयाः अवतरणसोपानसहिताः कूपविशेषाः ॥ १९ ॥ सहस्रशस्तिष्ठन्तीति शेषः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ संक्रमाः परिवद्धाः सर्वप्रवेशयोग्या मार्गाः मे चेष्टितं मत्कृतो व्यवहारः ॥ २३ ॥ २४ ॥ संक्रमाना
 शिताः प्राकारपातनेन पूरयित्वा सर्वप्रवेशयोग्याः कृताः ॥ २५ ॥

लवणांबुधेस्तीरंगच्छामइत्यन्वयः ॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥ विजयोन्वर्थनामा ॥ २८ ॥ सुतरांदुर्धर्षामपिनाशयामि ॥ २९ ॥ यूथपाःजां
ववदाद्याः ॥ ३० ॥ त्वंमयासहयाहीतिशेषः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ सेनापाःसेनापालाः ॥ ३३ ॥ वारणेंद्राःगर्जेन्द्राः ॥ ३४ ॥ क्ष्वेलंतः

प्रस्थानंकुरुदेवेशगच्छामोलवणांबुधेः ॥ तीरंसहमहावीरैर्वानरैर्घैःसमंततः ॥ २६ ॥ श्रुत्वाहनूमतोवाक्य
मुवाचरघुनंदनः ॥ सुग्रीवसैनिकान्सर्वान्प्रस्थानायाभिनोदय ॥ २७ ॥ इदानीमेवविजयोमुहूर्तःपरिव
र्तते ॥ अस्मिन्मुहूर्तेगत्वाहंलंकांराक्षससंकुलाम् ॥ २८ ॥ सप्राकारांसुदुर्धर्षानाशयामिसरावणाम् ॥
आनेष्यामिचसीतांमेदक्षिणाक्षिस्फुरत्यधः ॥ २९ ॥ प्रयातुवाहिनीसर्वावानराणांतरस्विनाम् ॥ रक्षंतुयू
थपाःसेनामग्रेपृष्ठेचपार्श्वयोः ॥ ३० ॥ हनूमंतमथारुह्यगच्छाम्यग्रेगदंततः ॥ आरुह्यलक्ष्मणोयातुसु
ग्रीवत्वंमयासह ॥ ३१ ॥ गजोगवाक्षोगवयोमैदोद्विविदएवच ॥ नलोनीलःसुषेणश्चजांबवांश्चतथापरे
॥ ३२ ॥ सर्वेगच्छंतुसर्वत्रसेनापाःशत्रुघातिनः ॥ इत्याज्ञाप्यहरीनरामःप्रतस्थेसहलक्ष्मणः ॥ ३३ ॥
सुग्रीवसहितोहर्षात्सेनामध्यगतोविभुः ॥ वारणेंद्रनिभाःसर्वेवानराःकामरूपिणः ॥ ३४ ॥ क्ष्वेलंतःपरि
गर्जंतोजन्मुस्तेदक्षिणांदिशम् ॥ भक्षयंतोययुःसर्वेफलानिचमधूनिच ॥ ३५ ॥ ब्रुवंतोराघवस्याग्रेहनि
ष्यामोद्यरावणम् ॥ एवंतेवानरश्रेष्ठागच्छंत्यतुलविक्रमाः ॥ ३६ ॥ हरिभ्यामुह्यमानौतौशुशुभातेरघूत्त
मौ ॥ नक्षत्रैःसेवितौयद्दृच्छंद्रसूर्याविवांबरे ॥ ३७ ॥ आवृत्त्यपृथिवींकृत्स्नांजगाममहतीचमूः ॥ प्रस्फोट
यंतःपुच्छाग्रानुद्दहंतश्चपादपान् ॥ ३८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

क्ष्वेलाःयुद्धार्थगच्छतांशूराणांगतिविशेषाः ॥ ३९ ॥ ३६ ॥ हरिभ्यांहनुमदंगदाभ्याम् नक्षत्रसदृशाअन्येहरयःहनूमदंगदयोरत्युच्चत्वा
दंबरस्थचंद्रसूर्योपमा ॥ ३७ ॥ आवृत्त्यआच्छाद्य प्रस्फोटयंतःशौर्यविशक्तभूम्याघातेनपादपानुद्दहंतः हस्तैर्युद्धार्थमितिशेषः ॥ ३८ ॥

सर्वत्रयावद्दर्शनपथदेशे ॥ ३९ ॥ नअसज्जतआसक्तानाभूतअविश्रमंजगामेतियावत् ॥ ४० ॥ तेवानराः ॥ ४१ ॥ आनुपूर्व्येणक्रमेणआययुःप्राप्ताः हनूमंतंहनूमतः पंचम्यर्थेआर्षीद्वितीया सुग्रीवयुतोरामः ॥ ४२ ॥ सलिलसमीपंप्राप्यसुग्रीवंप्रतिरामोवचनमब्रवीदित्यन्वयः आगताःप्राप्ताःस्मः ॥ ४३ ॥ निरुपायेनउपायंविना अस्यतारणेअस्यसमुद्रस्यतरणे स्वार्थेणिच् मंत्रयामःउपायानितिशेषः ॥

शैलानारोहयंतश्चजग्मुर्मोरुतवेगतः ॥ असंख्याताश्चसर्वत्रवानराःपरिपूरिताः ॥ ३९ ॥ लघ्वास्तेजग्मुस्त्यर्थरामेणपरिपालिताः ॥ गताचमूर्दिवारान्रंकचिन्नासज्जतक्षणम् ॥ ४० ॥ काननानिविचित्राणिपश्यन्मलयसहयोः ॥ तेसह्यंसमतिक्रम्यमलयंचतथागिरिम् ॥ ४१ ॥ आययुश्चानुपूर्व्येणसमुद्रंभीमनिःस्वनम् ॥ अवतीर्यहनूमंतरामःसुग्रीवसंयुतः ॥ ४२ ॥ सलिलाभ्याशमासाद्यरामोवचनमब्रवीत् ॥ आगताःस्मोवयंसर्वेसमुद्रंमकरालयम् ॥ ४३ ॥ इतो गंतुमशक्यंनोनिरुपायेनवानराः ॥ अत्रसेनानिवेशोस्तुमंत्रयामोऽस्यतारणे ॥ ४४ ॥ श्रुत्वारामस्यवचनंसुग्रीवःसागरांतिके ॥ सेनान्यवेशयत्क्षिप्रंरक्षितांकपिकुंजरैः ॥ ४५ ॥ तेपश्यंतोविषेदुस्तंसागरंभीमदर्शनम् ॥ महोन्नततरंगाढ्यंभीमनक्रभयंकरम् ॥ ४६ ॥ अगाधंगगनाकारंसागरंवीक्ष्यदुःखिताः ॥ तरिष्यामःकथंघोरंसागरंवरुणालयम् ॥ ४७ ॥ हंतव्योस्माभिरद्यैवरावणोराक्षसाधमः ॥ इतिचिंताकुलाःसर्वेरामपार्श्वेव्यवस्थिताः ॥ ४८ ॥ रामःसीतामनुस्मृत्यदुःस्वेनमहतावृतः ॥ विलप्यजानकींसीतांबहुधाकार्यमानुषः ॥ ४९ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ४४ ॥ ४५ ॥ विषेदुःदुःखिताबभूवुःमहोन्नतैस्तरंगैराढ्यंसंपन्नम् ॥ ४६ ॥ गगनाकारंविपुलत्वेनतत्सादृश्यम् दुःखितावानराःकथं तरिष्यामइत्यादेःइतिचिंताकुलाइत्यनेनान्वयः ॥ ४७ ॥ अद्यैवहंतव्योहंतुमर्हः ॥ ४८ ॥ दुःस्वेनमहतावृतःआसीदितिशेषः तत्रहेतुः कार्यमानुषःकार्यार्थमानुषःनाटितमातुष्यत्वःएवंचेदंदुःखादितस्यनटनमेवेतिभावः ॥ ४९ ॥

वस्तुतो न तस्य दुःखादि इत्याहा द्वितीय इति द्वितीयाद्धिभयं भवतीति श्रुतेस्तस्य न दुःखादीति भावः तदुपपादकं चिदात्मैक इति अनेकचेतनकल्पने गौरवात् सोऽद्वितीय एक इति भावः किंच यो रामस्य स्वरूपं तत्त्वतः तत्त्वमस्यादि वाक्यतो जानातिसोऽपि दुःखादिभयतो मुच्यते स्वयमानंदस्वरूपस्य भगवतो न दुःखादि इति किं वक्तव्यमिति भावः दुःखादीत्यत्रादिशब्दग्राह्यमाह दुःखेति ॥ ५० ॥ ५१ ॥ तत्त्वज्ञमपि तानि कुतो न स्पृशंतीत्यत्र हेतुमाह अज्ञानलिङ्गानीति तस्य तत्त्वज्ञानेन नाशादिति भावः चिदात्मनिसर्वथाऽज्ञानरहिते तानि कुतः संतिकथं भवंतीत्यर्थः त

अद्वितीयश्चिदात्मैकः परमात्मा सनातनः ॥ यस्तु जानाति रामस्य स्वरूपं तत्त्वतो जनः ॥ ५० ॥ तं नः स्पृशति दुःखादिकिमुत्तानंदमव्ययम् ॥ दुःखहर्षभयक्रोधलोभमोहमदादयः ॥ ५१ ॥ अज्ञानलिङ्गान्येतानि कुतः संति चिदात्मनि ॥ देहाभिमानिनो दुःखं नादेहस्य चिदात्मनः ॥ ५२ ॥ संप्रसादे ह्याभावात् सुखमात्रं हि दृश्यते ॥ बुद्ध्याद्यभावात् संशुद्धे दुःखं तत्र न दृश्यते ॥ अतो दुःखादिकं सर्वबुद्धेरेव न संशयः ॥ ५३ ॥ रामः परात्मा पुरुषः पुराणो नित्यो दितो नित्यसुखो निरीहः ॥ तथापि मायागुणसंगतोऽसौ सुखी वदुःखी विभाव्यते बुधैः ॥ ५४ ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे युद्धकांडे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ ७ ॥ लंकायां रावणो दृष्ट्वा कृतं कर्म हनूमता ॥ दुष्करं दैवतैर्वापि हि यार्किंचिदवाङ्मुखः ॥ १ ॥

देवदाढ्याय पुनराह देहेति ॥ ५२ ॥ तस्य सुखरूपत्वे हेतुमाह संप्रसादे इति सुषुप्तावित्यर्थः द्रव्याभावाद् द्वितीयाभावात् ननु शुद्धेऽपि दुःखं कुतो न तत्राह बुद्ध्याद्यभावादिति यतो बुद्धिरहिते तत्र न दृश्यते अतो बुद्धेरेव तत्सर्वमित्यर्थः ॥ ५३ ॥ नित्योदितत्वेन नाशराहित्यम् अ बुधैर्मायागुणैः संगतः तत्संगतत्वेन कल्पितः सुखी वदुःखविचविभाव्यते ॥ ५४ ॥ इति श्रीमत्संकलराजविषदुद्धरणसमर्थेत्यादि बिरुदावली विराजमानस्य हिम्मतिवर्मणः पुत्रस्य श्रीरामवर्मणः कृतावध्यात्मरामायणे सेतौ युद्धकांडे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ ७ ॥ लंकायामिति दैवतैर्वापि दैवतैरपीत्यर्थः वापाद पूरणे ॥ १ ॥

॥ २ ॥ अक्षंहत्वेत्यनुकर्षः ॥ ३ ॥ स्थस्थइत्यनेन भवत्कृतांगवैकृतराहित्यं सूचितम् ॥ ४ ॥ यत्कृतं सन्नेहितं भवेत्तन्मन्त्रयध्वमित्य
न्वयः ॥ ५ ॥ लोकजितः इंद्रादिलोकजयिनः ॥ ६ ॥ तदेवाहेंद्रस्त्वाति पत्तने पुरे कुबेरं जित्वा पुष्पकमानीय भुज्यत इत्यन्वयः ॥ ७ ॥
यदा यमोजितस्तदा काल इडादपि भयं नाभूत्तत्कुतो मानुषा द्वयमिति भावः सर्वपिराक्षसा इत्यस्य त्वदधीना इति शेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥ नोस्माकं

आहूय मन्त्रिणः सर्वानिदं वचनमब्रवीत् ॥ हनूमता कृतं कर्म भवद्भिर्दृष्टमेव तत् ॥ २ ॥ प्रविश्य लंकां दुर्धर्षां
दृष्ट्वा सीतां दुरासदाम् ॥ हत्वा च राक्षसान्वीरानक्षं मंदोदरी सुतम् ॥ ३ ॥ दग्ध्वालं कामशेषेण लंघयित्वा च
सागरम् ॥ युष्मान्सर्वानाति क्रम्य स्वस्थो गत्पुनरेव सः ॥ ४ ॥ किं कर्तव्यमितोऽस्माभिर्युयं मन्त्रविशारदाः ॥
मन्त्रयध्वं प्रयत्नेन यत्कृतं मेहितं भवेत् ॥ ५ ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा राक्षसास्तमथाब्रुवन् ॥ देवशंका कुतो रा
मा त्वलोकजितोरणे ॥ ६ ॥ इंद्रस्तु बध्वानिक्षिप्तः पुत्रेण तव पत्तने ॥ जित्वा कुबेरमानीय पुष्पकं भुज्यते
त्वया ॥ ७ ॥ यमोजितः कालदंडाद्वयं नाभूत्तव प्रभो ॥ वरुणो हुंकृते नैव जितः सर्वो पिराक्षसाः ॥ ८ ॥
मयो महासुरो भीत्या कन्यां दत्त्वा स्वयंतव ॥ त्वद्दशेवर्तते द्यापि किमुतान्ये महासुराः ॥ ९ ॥ हनूमद्वर्षणं य
त्तु तदवज्ञा कृतं च नः ॥ वानरोयं किमस्माकमस्मिन्पौरुषदर्शने ॥ १० ॥ इत्युपेक्षितमस्माभिर्धर्षणं तेन
किं भवेत् ॥ वयं प्रमत्ताः किं तेन वांचिताः स्मो हनूमता ॥ ११ ॥ जानीमो यदि तं सर्वे कथं जीवन् गमिष्यति ॥
आज्ञापय जगत्कृत्स्नमवानरममानुषम् ॥ १२ ॥

या तदवज्ञातस्मिन्नवज्ञातकृतमित्यर्थः अवज्ञाकारणमाहुः अयं वानरः किमस्माकं करिष्यतीति शेषः अस्मिन्वानरे पौरुषस्य दर्शने किं फलं नि
ष्फलं तत् ॥ १० ॥ इतीत्यादि धर्षणं तेन किं भवेदिति तस्योपेक्षाभावे इत्यादि अयं किं कः पदार्थः इति वयं प्रमत्तास्तेन प्रमादेन हनूमता वांचि
ताः ॥ ११ ॥ यदि तं जानीमः अयमेवं रूप इति यादि जानीम इत्यर्थः गमिष्यति गतः स्यादित्यर्थे आर्षम् ॥ १२ ॥

सर्वानाज्ञापयएकैकंवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ यत्कर्मत्वया रब्धं तत्केवलं स्वात्मनाशाय आरंभकाल एव नाशः प्रसक्तः परंतु भाग्या जीवितोसियत्तदा
रामेण न दृष्टोसि ॥ १४ ॥ जीवन्नायासीत्यत्र हेतुभूतं रामस्वरूपमाह रामोनेति ॥ १५ ॥ त्वया आनीतेति छेदः ॥ १६ ॥ विष
पिंडमिव तत्सदृशम् आगीर्य निगीर्य महामीनो यथा पश्चात्तप्यति तथा त्वया जानकी आनीता अथ किं वा भविष्यतीति पश्चात्तपस्यसे इति शेषः

कृत्वा यास्यामहे सर्वे प्रत्येकं वानियोजय ॥ कुंभकर्णस्तदा प्राहरावणं राक्षसेश्वरम् ॥ १३ ॥ आरब्धं यत्त्व
या कर्म स्वात्मनाशाय केवलम् ॥ न दृष्टोसि तदा भाग्यात्वं रामेण महात्मना ॥ १४ ॥ यदि पश्यति रामस्त्वां
जीवन्नायासिरावण ॥ रामो न मानुषो देवः साक्षान्नारायणोऽव्ययः ॥ १५ ॥ सीता भगवती लक्ष्मीरामपत्नी
यशस्विनी ॥ राक्षसानां विनाशाय त्वया नीता सुमध्यमा ॥ १६ ॥ विषपिंडमिवागीर्य महामीनो यथा तथा
॥ आनीता जानकी पश्चात्त्वया किं वा भविष्यति ॥ १७ ॥ यद्यप्यनुचितं कर्म त्वया कृतमजानता ॥ सर्वस
मं करिष्यामि स्वस्थचित्तो भव प्रभो ॥ १८ ॥ कुंभकर्णवचः श्रुत्वा वाक्यमिन्द्रजिदब्रवीत् ॥ देहि देव ममानु
ज्ञां हत्वारामं सलक्ष्मणम् ॥ सुग्रीवं वानरांश्चैव पुनर्यास्यामितेंतिकम् ॥ १९ ॥ तत्रागतो भागवतप्रधानो
विभीषणो बुद्धिमतां वरिष्ठः ॥ श्रीरामपादद्वय एकतानः प्रणम्य देवारिमुपोपविष्टः ॥ २० ॥ विलोक्य कुंभ
श्रवणादि दैत्यान्मत्तप्रमत्तानतिविस्मयेन ॥ विलोक्य कामातुरमप्रमत्तो दशाननं प्राह विशुद्धबुद्धिः ॥ २१ ॥
न कुंभकर्णेन्द्रजितौ च राजंस्तथा महापार्श्वमहोदरौ तौ ॥ निकुंभकुंभौ च तथा तिकायः स्थातुं न शक्ता युधिराघ
वस्य ॥ २२ ॥

॥ १७ ॥ सर्वसमं करिष्यामि पराक्रमेणेति भावः ॥ १८ ॥ १९ ॥ एकतानः तन्मात्रविषयध्यानवान् देवारिरावणं प्रणम्योपतत्समी
पेष्वातृत्वादुपविष्टः ॥ २० ॥ कुंभश्रवणः कुंभकर्णः आदिर्नेन्द्रजित् मत्तप्रमत्तान् अतिशयेन मत्तानित्यर्थः कामातुरं दशाननं विलोक्य प्राह
॥ २१ ॥ कुंभकर्णेन्द्रजितौ यस्य युधि स्थातुं न शक्तौ तौ प्रसिद्धौ महापार्श्वमहोदरावपिन शक्तौ तथानिकुंभकुंभातिकाया अपिन शक्ता अन्येषां
कागणनेति भावः ॥ २२ ॥

नचतेविमोक्षःततोमहाग्रहादितिशेषः महाधनेनरत्नादिना ॥ २३ ॥ अभिव्याप्येत्यनेनयुगपत्सर्वदेशावच्छेदेनशिरश्छेदसूचनम् तेनपरा
क्रमातिशयवर्णनम् तारक्षःकुलस्यकालरात्रिरूपाम् ॥ २४ ॥ हरींद्रतुल्याःमहासिंहसदृशायावन्नाविनाशयंतितावत्ततःप्राक्देहीत्यन्वयः
॥ २५ ॥ सुरेंद्रैःकुबेरादिभिः देवराजःइंद्रः नमृत्योःलोकंगतोपोतिशेषः ॥ २६ ॥ २७ ॥ दैत्योरावणःमदत्तभोगैःभोगसाधनैः

सीताभिधानेनमहाग्रहेणग्रस्तोसिराजनचतेविमोक्षः ॥ तामेवसत्कृत्यमहाधनेनदत्त्वाभिरामायसुखीभव
त्वम् ॥ २३ ॥ यावन्नरामस्यशिताःशिलीमुखालंकामभिव्याप्यशिरांसिरक्षसाम् ॥ छिंदंतितावद्रघुना
यकस्यभोतांजानकींत्वंप्रतिदातुमर्हसि ॥ २४ ॥ यावन्नगाभाःकपयोमहाबलाहरींद्रतुल्यानखदंष्ट्रयोधि
नः ॥ लंकांसमाक्रम्यविनाशयंतितेतावद्भुतंदेहिरघूत्तमायताम् ॥ २५ ॥ जीवन्नरामेणविमोक्षयसेत्वंगुप्तः
सुरेंद्रैरपिशंकरेण ॥ नदेवराजांकगतोनमृत्योःपाताललोकानपिसंप्रविष्टः ॥ २६ ॥ शुभंहितंपवित्रंचवि
भीषणवचःखलः ॥ प्रतिजग्राहनैवासौम्रियमाणइवौषधम् ॥ २७ ॥ कालेननोदितोदैत्योविभीषणम
थाब्रवीत् ॥ मदत्तभोगैःपुष्टांगोमत्समीपेवसन्नपि ॥ २८ ॥ प्रतीपमाचरत्येषममैवाहितकारिणः ॥ मि
त्रभावेनशत्रुर्मेजातोनास्त्यत्रसंशयः ॥ २९ ॥ अनार्येणकृतघ्नेनसंगतिर्मेनयुज्यते ॥ विनाशमभिकांक्षंति
ज्ञातीनांज्ञातयःसदा ॥ ३० ॥ योन्यस्त्वेवंविधंब्रूयाद्वाक्यमेकंनिशाचरः ॥ हन्मिन्तस्मिन्क्षणेएवाधिकृत्वां
रक्षःकुलाधमम् ॥ ३१ ॥ रावणेनैवमुक्तःसन्परुषंसविभीषणः ॥ उत्पपातसभामध्याद्रदापाणिर्महाब
लः ॥ ३२ ॥ चतुर्भिर्मन्त्रिभिःसार्धंगगनस्थोब्रवीद्ब्रह्मचः ॥ क्रोधेनमहताविष्टोरावणंदशकंधरम् ॥ मावि
नाशमुपैहिल्वंप्रियवादिनमेवमाम् ॥ ३३ ॥

॥ २८ ॥ प्रतीपंप्रतिकूलम् ॥ २९ ॥ कृतघ्नत्वादेवानार्येण अत्रार्थांतरन्यासमाह विनाशमिति ॥ ३० ॥ योन्योनिशाचरएवंविधंवा
क्यंब्रूयात्तंतस्मिन्क्षणेएववचनकथनकालएवहन्मि त्वंतुभ्रातृत्वाद्धननायोग्यइतितवधिकारएववधइत्याह धिगित्यादि ॥ ३१ ॥ परुषं
धिगिति वचनम् ॥ ३२ ॥ रावणंप्रतिवचोब्रवीदित्यन्वयः यदब्रवीत्तदाह मेति यद्यपिप्रियवादिनमेवमाम् ॥ ३३ ॥

त्वंधिकरोषितथापिपितुःसमोज्येष्ठोभ्रातात्वमितितवहितं ब्रवीमि इति शेषः तदाह काल इति सर्वसंहर्तेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ कालीसर्वसंहारे स
हायभूताशक्तिः ॥ ३५ ॥ तेनैव रामेण अंतर्यामित्वादिति भावः स्वकर्तव्यनिर्वाहार्थं तव तथा प्रेरणेति तात्पर्यम् अंतर्यामित्वमेव तस्य व्युत्पा
दयति श्रीराम इति प्रकृतेः साक्षाद्दृष्टेत्यर्थः एवं च प्रकृतिकार्यद्रष्टृत्वमर्थोत्सिद्धम् तर्किकप्रकृतिसंबद्धस्तथासतितद्धर्मलेपापत्तिर्हारिद्रादिसं
बन्धाद्वस्त्रस्येवेत्यत आह परस्तात्सर्वदेति पंचकपद्मन्यायेन तद्धर्मासंबद्धः ॥ ३६ ॥ प्रकृतिद्रष्टृत्वमेवाह बाहिरिति समोनतुन्यूनाधिकभावे

धिकरोषितथापित्वंज्येष्ठोभ्रातापितुःसमः ॥ कालोराघवरूपेण जातो दशरथालये ॥ ३४ ॥ कालीसी
ताभिधानेन जाता जनकनंदिनी ॥ तावुभावागता वत्र भूमेर्भारापनुत्तये ॥ ३५ ॥ तेनैव प्रेरितस्त्वं तु न शृणो
षिहितं मम ॥ श्रीरामः प्रकृतेः साक्षात्परस्तात्सर्वदा स्थितः ॥ ३६ ॥ बहिरंतश्च भूतानां समः सर्वत्र संस्थि
तः ॥ नामरूपादिभेदेन तत्तन्मय इवामलः ॥ ३७ ॥ यथानानाप्रकारेषु वृक्षेष्वेको महानलः ॥ तत्तदाकृ
तिभेदेन भिद्यते ज्ञानचक्षुषाम् ॥ ३८ ॥ पंचकोशादिभेदेन तत्तन्मय इवाबभौ ॥ नीलपीतादियोगेन निर्म
लः स्फटिको यथा ॥ ३९ ॥ स एव नित्यमुक्तोऽपि स्वमायागुणविंबितः ॥ कालः प्रधानं पुरुषोऽव्यक्तं चेति
चतुर्विधः ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नापि वैषम्येण यथा कर्मफलप्रदत्वादिति भावः वस्तुतस्तद्व्यतिरिक्तं नैव किंचित्सदस्तीत्याह नामेति यत्किंचित्सत्त्वेन नामादिप्रतीयते
तत्सर्वतन्मयत्वादेव तथा प्रतीतिविषय इति भावः ॥ ३७ ॥ एकस्यानेकरूपत्वं दृष्टान्तेन साधयति यथेति ॥ ३८ ॥ दार्ष्टान्तिके योजयति
पंचेति अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानंदमयाः पंचकोशाः आदिना भूतादीनि तत्रान्नमयः स्थूलशरीरम् ततः क्रमेण सूक्ष्मा अन्ये
दृष्टान्तांतरमाह नीलेति ॥ ३९ ॥ स एषः रामः स्वमायागुणाः सत्त्वाद्यस्ते विंबिता यस्मिन्नातिविग्रहः तेषु प्रातिविंबित इति वा ॥ ४० ॥ ॥

तत्ररजोगुणप्रतिबिम्बेप्रधानपुरुषावित्याह प्रधानेति प्रधानं परिणामि पुरुषः स्वभोगापवर्गार्थतत्प्रवर्तकइत्युभाभ्यामृष्टिः तमोगुणप्रति
बिम्बं कालइत्याह कालरूपेणेति कलनांसंहारम् अर्थात्सत्त्वगुणप्रतिबिम्बतोव्यक्तमित्युच्यते सचांतर्यामितया सर्वपालकोदुर्ज्ञेयतया चाव्य
क्तमिति भावः ॥ ४१ ॥ तत्र कालरूपी संहारप्रधानइदानीं रामइत्याह कालेति ॥ ४२ ॥ ननु सर्वसमस्य भगवतो मद्बधे कथं प्रवृत्तिरत आह
ब्रह्मणेति परिपालनानुगुण्येन दुष्टनिग्रहेपिन समत्वहानिः कर्मानुरूपफलदातृत्वमेव तस्य समत्वम् तदननुरूपफलदाने हितस्य वैषम्यमाप
द्येत न च तदास्ति यथानेकेषु कर्मानुरूपफलदो राजा सर्वेषु समइत्येव व्यवहियते न तु विषमइति भावः अन्यथा कारणाभावे हेतुः सत्यसंकल्पत्वम् ॥

प्रधानपुरुषाभ्यां सजगत्कृत्स्नं सृजत्यजः ॥ कालरूपेण कलनां जगतः कुरुतेऽव्ययः ॥ ४१ ॥ कालरूपी स
भगवान् रामरूपेण मायया ॥ ४२ ॥ ब्रह्मणा प्रार्थितो देवस्त्वद्बधार्थमिहागतः ॥ तदन्यथा कथं कुर्यात्सत्य
संकल्पईश्वरः ॥ ४३ ॥ हनिष्यति त्वां रामस्तु सपुत्रबलवाहनम् ॥ हन्यमानं न शक्नोमि द्रष्टुं रामेण रावण ॥
॥ ४४ ॥ त्वां राक्षसंकुलं कृत्स्नं ततो गच्छामि राघवम् ॥ मयि याते सुखी भूत्वा रामस्वभवेनेचिरम् ॥ ४५ ॥
विभीषणो रावणवाक्यतः क्षणाद्विस्मृत्य सर्वसपरिच्छदं गृहम् ॥ जगाम रामस्य पदारविंदयोः सेवाभिकांक्षी
परिपूर्णमानसः ॥ ४६ ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे युद्धकांडे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ ॥

॥ ४३ ॥ हनिष्यतीति सत्यसंकल्पत्वादेवेति भावः नन्वेवमवश्यं भाविनि मद्बधेत वगमनेन किं तत्राह हन्यमानमिति हेरावणत्वांस्वामिबु
द्धिविषयं स्वीयत्वबुद्धिविषयं च राक्षसकुलं हन्यमानं द्रष्टुं न शक्नोमि अतस्त्राये राक्षसकुले च तां बुद्धिं विहाय रामेवानरेषु चोक्तबुद्धिकृत्वा राघवं ग
च्छामि तथा बुद्धिकृतमेव च दुःखमिति भावः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ विस्मृत्य सर्वमित्यनेन वैराग्यमुक्तम् भगवद्भजने तस्य मुख्यांगत्वात् परि
पूर्णो मनसि भावो मानसो मनोरथो यस्य सः भगवद्भजनं कार्यमिति तस्य सार्वदिको मनोरथः ॥ ४६ ॥ ॥ इति श्रीमत्सकलराजविप
दुद्धरणं युद्धकांडे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

विभीषणइति तेदारहर्तुरावणस्याहमनुजोनाम्नाविभीषणइत्यन्वयः ॥ २ ॥ भ्रात्रारावणेनाहंनिरस्तःधिकृतः अविदितात्मनः अवि
दितस्वस्वरूपस्य ॥ ३ ॥ प्रेषयसत्कृत्यप्रेषयेत्यर्थःकालरूपस्यतवपाशःअंतर्यामितयाप्रेरणातदधीनतांप्राप्तः ॥ ४ ॥ अश्रवणमात्रमेव
नकिंत्वधिकमपीत्याह हंतुमिति भयात् तद्वयात्संसारेणवैराग्येणतस्मादेवमोक्षायतादिच्छावान्त्वांशरणंगतइत्यन्वयः ॥ ५ ॥ ६ ॥

विमषिणोमहाभागश्चतुर्भिर्मन्त्रिभिःसह ॥ आगत्यगगनेरामसंमुखेसमवस्थितः ॥ १ ॥ उच्चैरुवाचभो
स्वामिन्रामराजीवलोचन ॥ रावणस्यानुजोऽहंतेदारहर्तुर्विभीषणः ॥ २ ॥ नाम्नाभ्रात्रानिरस्तोहंत्वामे
वशरणंगतः ॥ हितमुक्तंमयादेवतस्यचाविदितात्मनः ॥ ३ ॥ सीतांरामायवैदेहींप्रेषयेतिपुनःपुनः ॥ उक्तो
पिनशृणोत्येषःकालपाशवशंगतः ॥ ४ ॥ हंतुंमांखड्गमादायप्राद्रवद्रक्षसाधमः ॥ ततोचिरेणसचिवैश्चतु
र्भिःसहितोभयात् ॥ ५ ॥ त्वामेवभवमोक्षायमुमुक्षुःशरणंगतः ॥ विभीषणवचःश्रुत्वासुग्रीवोवाक्यमब्र
वीत् ॥ ६ ॥ विश्वासाहोनेतेराममायावीराक्षसाधमः ॥ सीताहर्तुर्विशेषेणरावणस्यानुजोवली ॥ ७ ॥
मन्त्रिभिःसायुधैरस्मान्निवरेनिहनिष्यति ॥ तदाज्ञापयमेदेववानरैर्हन्यतामयम् ॥ ८ ॥ ममैवंभातितेराम
बुद्ध्याकिंनिश्चितंवद ॥ श्रुत्वासुग्रीववचनंरामःसस्मितमब्रवीत् ॥ ९ ॥ यदीच्छामिकपिश्रेष्ठलोकान्सर्वा
न्सहेश्वरान् ॥ निमिषार्धेनसंहन्यांसृजामिनिमिषार्धतः ॥ १० ॥ अतोमयाभयंदत्तंशीघ्रमानयराक्षसम् ॥ ११ ॥

सीताहर्तुरनुजइतिविशेषेणविश्वासाहोनेत्यन्वयः ॥ ७ ॥ निवरेऽन्येनयुद्धासत्तयादिरूपेच्छिद्रे ॥ ८ ॥ ममैवंबुद्धिःतवबुद्ध्यांतःकरणेन
किंनिश्चितंवदइत्यर्थः ॥ ९ ॥ यदीच्छामीति अनेनसत्यसंकल्पईश्वरोहमिति सूचितम् सहेश्वरान् अत्रेश्वराइंद्राद्याः ॥ १० ॥ अ
भयमितिछेदः ॥ ११ ॥

नन्वेवांविधेभ्योऽमयदानंनोचितामितिचेत्तत्राह सकृदेवेति तवास्मीतिप्रपन्नायअंगीकृतवते याचते शत्रंतं अभयमितिशेषः सर्वभूते
भ्यःसर्वप्राणिभ्यःनिकृष्टायापीतिशेषः तादृशायाप्यभयंददामीतिमेवतं तत्रास्मैअभयादानेमेवतभंगःस्यादितिनकिंचिद्वाच्यमितिमाषः ॥
॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ रामंश्याममित्यादिध्यानप्रकारः ॥ १५ ॥ १६ ॥ अथस्तौतिनमस्तेइति ॥ १७ ॥ १८ ॥ जगदिति

सकृदेवप्रपन्नायतवास्मीतिचयाचते ॥ अभयंसर्वभूतेभ्योददाम्येतद्वतंमम ॥ १२ ॥ रामस्यवचनंश्रुत्वा
सुग्रीवोहृष्टमानसः ॥ विभीषणमथानाय्यदर्शयामासराघवम् ॥ १३ ॥ विभीषणस्तुसाष्टांगंप्रणिपत्य
रघूत्तमम् ॥ हर्षगद्गदयावाचाभक्त्याचपरयान्वितः ॥ १४ ॥ रामंश्यामंविशालाक्षंप्रसन्नमुखपंकजम् ॥ ध
नुर्बाणधरंशांतंलक्ष्मणेनसमन्वितम् ॥ १५ ॥ कृतांजलिपुटोभूत्वास्तोतुंसमुपचक्रमे ॥ १६ ॥ विभी
षणउवाच ॥ नमस्तेरामराजेंद्रनमःसीतामनोरम ॥ नमस्तेचंडकोदंडनमस्तेभक्तवत्सल ॥ १७ ॥ न
मोऽनंतायशांतायरामायामिततेजसे ॥ सुग्रीवमित्रायचतेरघूणांपतयेनमः ॥ १८ ॥ जगदुत्पत्तिनाशा
नांकारणायमहात्मने ॥ त्रैलोक्यगुरवेऽनादिगृहस्थायनमोनमः ॥ १९ ॥ त्वमादिर्जगतांरामत्वमेवस्थि
तिकारणम् ॥ त्वमंतेनिधनस्थानंस्वेच्छाचारस्त्वमेकहि ॥ २० ॥ चराचराणांभूतानांबहिरंतश्चराघव ॥
व्याप्यव्यापकरूपेणभवान्भातिजगन्मयः ॥ २१ ॥

यतोवाइमानिभूतानिजायंतेयेनजातानिजीवंतियत्प्रयंत्यभिसंविशंतीतिश्रुतिबोधितजगत्स्थित्युत्पत्तिनाशकारणायेत्यर्थःत्रैलोक्यगुरवेअंतर्या
मितयेतिभावः अनादिगृहस्थायसदामायागृहिण्यास्वशक्तिरूपयायुतायेत्यर्थः ॥ १९ ॥ तदेवपुनःस्पष्टमाह त्वमादिरिति उत्पत्तिकारण
स्थानमित्यर्थःनिधनस्थानंलयस्थानम् एवंचोत्पत्त्यादयोपित्वद्विवर्तभूताएवनातिरिक्ताइतिसूचितमस्वेच्छाचारत्वेननपराधीनत्वंसूचितम् ॥
॥ २० ॥ व्याप्यव्यापकरूपेणेति यथामहामत्स्यस्याल्पमत्स्योव्याप्यः ॥ २१ ॥

इतज्ज्ञानास्त्वद्रूपं जगदिति ज्ञानहीनाः अतएव नष्टात्मानः अतएव नष्टकंठचामीकरवत् अज्ञातं स्वस्वरूपं येषां अतएव विचेतसः विरुद्धे प्रवृत्तिमार्गे चेतो येषां ते गतागतं जन्ममरणरूपं संसारम् ॥ २२ ॥ यावदन्यविषयरहितेन ज्ञानस्वरूपभावाद् विषयचित्तेन भवान्न ज्ञायते तावज्जगत्सत्यं भाति त्वत्स्वरूपज्ञाने तु त्वमेव सर्वरूपेणैव भासीति ज्ञाने तु भासमानस्य जगतो मिथ्यात्वं भाति यथा यावच्छुक्तिकास्वरूपेण न ज्ञायते तावत्तत्र भातरजतं सत्यामिति भाति शुक्तिकाज्ञाने तु तन्मिथ्येति ज्ञायते तद्वत् ॥ २३ ॥ तदेव दार्ढ्याय पुनराह त्वदज्ञानादिति युक्ताः तत्रैव सत्यं

त्वन्मायया ह तज्ज्ञानानष्टात्मानो विचेतसः ॥ गतागतं प्रपद्यंते पापपुण्यवशात्सदा ॥ २२ ॥ तावत्सत्यं जगद्भाति शुक्तिकारजतं यथा ॥ यावन्न ज्ञायते ज्ञानचेतसानान्यगामिना ॥ २३ ॥ त्वदज्ञानात्सदा युक्ताः पुत्रदारगृहादिषु ॥ रमंते विषयान्सर्वानंते दुःखप्रदान् विभो ॥ २४ ॥ त्वमिन्द्रोऽग्निर्यमो रक्षो वरुणश्च तथानिलः ॥ कुबेरश्च तथारुद्रस्त्वमेव पुरुषोत्तमः ॥ २५ ॥ त्वमणोरप्यणीयांश्च स्थूलात्स्थूलतरः प्रभो ॥ त्वं पिता सर्वलोकानां माता धाता त्वमेव हि ॥ २६ ॥ आदिमध्यांतरहितः परिपूर्णोऽच्युतोऽव्ययः ॥ त्वं पाणिपादरहितश्चक्षुःश्रोत्रविवर्जितः ॥ २७ ॥ श्रोतां द्रष्टा ग्रहीता च जवनस्त्वं स्वरांतकः ॥ कोशेभ्यो व्यतिरिक्तस्त्वं निर्गुणो निरुपाश्रयः ॥ २८ ॥

त्वाभिमानेन लीनचित्ताः रमंते प्रीत्या भुञ्जंते अंते वियोगे दुःखप्रदान् ॥ २४ ॥ त्वमेव सर्वरूप इत्याह त्वमिति ॥ २५ ॥ अणीयान् सर्वथा दुर्ज्ञेयत्वात् स्थूलतरः विभुत्वात् मातापितृवत्सर्वत्र समः पालने इत्याह त्वं पितेत्यादि ॥ २६ ॥ अच्युतः कयापि शक्त्या च्युतो हीनो न अनेन सर्वशक्तिमत्त्वम् अव्ययः व्ययोत्र वृद्ध्यपक्षयस्तद्रहितः त्वं पाणीति अपाणिपादो जवनोऽग्रहीतेति श्रुतेः ॥ २७ ॥ विपरीतक्रमेण श्रोतेत्याद्युक्तिः कोशेभ्यः अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानंदमयेभ्यः पंचकोशेभ्यो व्यतिरिक्तस्तद्दोषास्पृष्टः निर्गुणः स्वतो निर्गुण इत्यर्थः मायासंबन्धात्तु गुणवानिव निरुपाश्रयः आधारांतररहितः ॥ २८ ॥

निर्विकल्पः वस्तुतो निर्धर्मकत्वाच्च निर्विकल्पकज्ञानस्यैव विषयो न स विकल्पकस्येति भावः अतएव निराकारः त्वत्पूज्यस्येश्वरांतरस्याभावाच्च निरीश्वरः उक्तं निर्विकारत्वाविश्रुणोति षड्भावरहित इति जायते स्तिवर्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते नश्यतीति निरुक्तोक्त षड्भावविकारहीनः अतएवानादिः जगत्तुल्यद्विवर्त एवेति भावः प्रकृतिसंबन्धादपितेन विकार इत्याह प्रकृतेः परः तद्दोषगुणासंस्पृष्ट इत्यर्थः ॥ २९ ॥ नन्वीदृशस्य मम ग्रहणं कुतस्तत्राह माययेति इदं त्वदर्शनं मायैव तदेवाह मनुष्य इवेति एवमायिकस्यास्य तत्वरूपस्य इति नान्नमुक्तिः किंतु पूर्वोक्त रूपज्ञा

निर्विकल्पो निर्विकारो निराकारो निरीश्वरः ॥ षड्भावरहितो नादिः पुरुषः प्रकृतेः परः ॥ २९ ॥ मायया गृह्यमाणस्त्वं मनुष्य इव भाव्यसे ॥ ज्ञात्वा त्वां निर्गुणमजं वैष्णवामोक्षगामिनः ॥ ३० ॥ अहं त्वत्पादसद्भक्तिनिःश्रेणीं प्राप्य राघव ॥ इच्छामि ज्ञानयोगाख्यं सौधमारेणुमीश्वर ॥ ३१ ॥ नमः सीतापते रामनमः कारुणिकोत्तम ॥ रावणारेणमस्तुभ्यं त्राहि मां भवसागरात् ॥ ३२ ॥ ततः प्रसन्नः प्रोवाच श्रीरामो भक्तवत्सलः ॥ वरं वृणीष्व भद्रं ते वांछितं वरदोऽस्म्यहम् ॥ ३३ ॥ विभीषण उवाच ॥ धन्योऽस्मि कृतकृत्योऽस्मि कृतकार्योऽस्मि राघव ॥ त्वत्पाददर्शनादेव विमुक्तोऽस्मि न संशयः ॥ ३४ ॥ नास्ति मत्सदृशो धन्यो नास्ति मत्सदृशः शुचिः ॥ नास्ति मत्सदृशो लोके राम त्वन्मूर्तिदर्शनात् ॥ ३५ ॥ ॥ ॥ ॥

नादेवेत्याह ज्ञात्वेति तज्ज्ञानकारणं चात्र मायिकेतवरूपे भक्तिरित्येतज्ज्ञानमपि परंपरया तदुपयोगीति भावः ॥ ३० ॥ तदेवाहाहमिति भक्तिरूपां निःश्रेणीं प्राप्य ज्ञानयोगाख्यं सौधं पूर्वोक्तज्ञानयोगाख्यं सौधम् ॥ ३१ ॥ सर्वविधभक्त्यपेक्षयानतिरूपा भक्तिरेव सुरुयोति ध्वनयन्नाह नम इति ॥ ३२ ॥ वांछितं वरं वृणीष्व यतोऽहं वरदोऽस्मित्यन्वयः ॥ ३३ ॥ कृतकृत्यत्वम् सर्वधर्मजनककर्मकृतत्वं अतएव धन्यत्वम् भगवद्दर्शनस्य सर्वधर्मरूपत्वमिति भावः कृतकार्यत्वं च धातूनामनेकार्थत्वात् प्राप्तसकलप्राप्यत्वम् प्राप्यं च सकलधर्मफलम् तदेवाह त्वत्पादेति मुक्तिर्हि सर्वपुण्यफलम् ॥ ३४ ॥ तदेवाह नास्तीति ॥ ३५ ॥

कर्मकृतो बंधः संसारस्तन्नाशफलं भक्तिलक्षणं करणं यस्य तादृशं त्वद्विषयज्ञानं देहि एवं फलं संप्राप्य तस्य कारणं विना संभवात्तत्कारणीभूतां भक्तिं
प्रार्थयते त्वद्ध्यानमिति एतदेव मुख्याभक्तिरित्यर्थः परमार्थपरमउत्कृष्टो मोक्षार्थः प्रयोजनं परंपरया यस्य ॥ ३६ ॥ तदेव पुनराह नया

कर्मबंधविनाशाय त्वज्ज्ञानं भक्तिलक्षणम् ॥ त्वद्ध्यानं परमार्थं च देहि मे रघुनंदन ॥ ३६ ॥ नया चे रामरा
जेंद्रसुखं विषयसंभवम् ॥ त्वत्पादकमले सक्ता भक्तिरेव सदास्तु मे ॥ ३७ ॥ ओमित्युक्त्वा पुनः प्रीतो रामः प्रो
वाच राक्षसम् ॥ शृणु वक्ष्यामि ते भद्रं हरस्य मम निश्चितम् ॥ ३८ ॥ मद्रक्तानां प्रशांतानां योगिनां वीतिरागि
णाम् ॥ हृदये सीतयानित्यं वसाम्यत्र न संशयः ॥ ३९ ॥ तस्मात्त्वं सर्वदा शांतः सर्वकल्मषवर्जितः ॥ मां
ध्यात्वामोक्ष्यसे नित्यं घोरसंसारसागरात् ॥ ४० ॥ स्तोत्रमेतत्पठेद्यस्तु लिखेद्यः शृणुयादपि ॥ मत्प्रीतये
ममाभीष्टं सारूप्यं समवाप्नुयात् ॥ ४१ ॥ इत्युक्त्वा लक्ष्मणं प्राह श्रीरामो भक्तभक्तिमान् ॥ पश्य त्विदानीमे
वैषम्यमसंदर्शने फलम् ॥ ४२ ॥ लंकाराज्येऽभिषेक्ष्यामि जलमानयसागरात् ॥ यावच्चंद्रश्च सूर्यश्च यावत्तिष्ठति
मेदिनी ॥ ४३ ॥ यावन्मम कथा लोके तावद्राज्यं करोत्वसौ ॥ इत्युक्त्वा लक्ष्मणेनां बुद्धानां ययकलशेन त
म् ॥ ४४ ॥ लंकाराज्याधिपत्यार्थमभिषेकं रमापतिः ॥ कारयामास सचिवैर्लक्ष्मणेन विशेषतः ॥ ४५ ॥
साधुसाध्वितिते सर्वे वानरास्तुष्टुवुर्भृशम् ॥ सुग्रीवोऽपि परिष्वज्य विभीषणमथाब्रवीत् ॥ ४६ ॥ विभीष
णवयं सर्वे रामस्य परमात्मनः ॥ किं करास्तत्र मुख्यस्त्वं भक्त्यारामपरिग्रहात् ॥ ४७ ॥ ॥ ॥

चेइति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ मद्रक्तानामिति सर्वथा तव ध्यानविषयो भवामीति भावः ॥ ३९ ॥ शांतः जितेन्द्रियः अतएव सर्वपापहीनः ॥
॥ ४० ॥ ४१ ॥ ममसंदर्शने फलं तज्जन्यं फलं मोक्षरूपं कालांतरं भवंतिष्ठतु इदानीं सांप्रतमेवैहिकं पश्यतु ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ स
चिवैश्चतुर्भिर्विभीषणसचिवैः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ मुख्यत्वे हतुर्भक्त्यारामपरिग्रहात् ॥ ४७ ॥

परमात्मत्वेन सहायानपेक्षता सूचिता अमायया अच्छलेन ॥ ४८ ॥ दशग्रीवेणेति अस्यांबरे इत्यादि ॥ ४९ ॥ भ्रातरं वालिना भ्रातृत्व
व्यवहारस्य मैत्रीकरणोत्तरं कृतत्वेन तद्भातृत्वाद्भातृसदृशं त्वामित्यन्वयः वनचारिणां वानराणाम् ॥ ५० ॥ अर्थविच्छिन्नो मत्कृतोऽर्थनाशः
अहं यद्वा जपुत्रस्य भार्यामहरंतत्र तव किंदुःस्वमिति शेषः ॥ ५१ ॥ दैवतैः दैवतैरपि ॥ ५२ ॥ निहतुं प्रापद्यंत प्रपन्नाः कृतारं भा इत्यर्थः ॥

रावणस्य विनाशे त्वं साहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥ विभीषण उवाच ॥ अहं कियान्सहायत्वे रामस्य परमात्मनः ॥ किं
तु दास्यं करिष्ये हं भक्त्या शक्त्या त्वमायया ॥ ४८ ॥ दशग्रीवेण संदिष्टः शुको नाम महासुरः ॥ संस्थितोऽद्यं
बरे वाक्यं सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ ४९ ॥ त्वामाह रावणो राजा भ्रातरं राक्षसाधिपः ॥ महाकुलप्रसूतस्त्वं राजा
सिवनचारिणाम् ॥ ५० ॥ मम भ्रातृसमानस्त्वं तव नास्त्यर्थविप्लवः ॥ अहं यदहरं भार्याराजपुत्रस्य किंत
व ॥ ५१ ॥ किं किं धाया हि हरिभिर्लकाशक्या न दैवतैः ॥ प्राप्तुं किं मानवैरल्पसत्त्वैर्वा नरयूथपैः ॥ ५२ ॥
तं प्रापयंतं वचनं तूर्णमुत्प्लुत्य वानराः ॥ प्रापद्यंतं तदा क्षिप्रं निहतुं दृढमुष्टिभिः ॥ ५३ ॥ वानरैर्हन्यमानस्तु शु
को राममथाब्रवीत् ॥ न दूतान् घ्नंतिराजेंद्र वानरान् वारय प्रभो ॥ ५४ ॥ रामः श्रुत्वा तदा वाक्यं शुकस्य परि
देवितम् ॥ मावधिष्ठेति रामस्तान् वारयामास वानरान् ॥ ५५ ॥ पुनरंबरमासाद्य शुकः सुग्रीवमब्रवीत् ॥
ब्रूहि राजन्द शग्रीवं किं वक्ष्यामि ब्रजाम्यहम् ॥ ५६ ॥ सुग्रीव उवाच ॥ यथा वाली मम भ्राता तथा त्वं राक्षसा
धम ॥ हंतव्यस्त्वं मया यत्नात्स पुत्रबलवाहनः ॥ ५७ ॥ ब्रूहि मे रामचंद्रस्य भार्यादृत्वा कयास्यसि ॥ ततो
रामाज्ञया धृत्वा शुकं बध्वान् वरक्षयत् ॥ ५८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ५३ ॥ घ्नंतिराजान इति शेषः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ यथा वालीति व्यंग्योक्तिः यथा जाया पहारित्वा त्समेव ध्यस्तथा स्वामि भार्या
पहारित्वा त्समपि वध्य इति भावः ॥ ५७ ॥ मे स्वामिनः श्रीरामचंद्रस्य भार्यादृत्वा कयास्यसीति ब्रूहीत्यन्वयः शुकमन्वरक्षयत् वानरैः सुग्री
व इति शेषः अयमत्राशयः शुकवचनात्सुग्रीवस्य भेदायोग्यत्वं निर्णीय विशकलितां स्थितेषु वानरेषु स्वनगरघातस्यैतैरशक्यत्वं समुद्रव्यवधाना
न्निर्णीय घातादिमां करोत्विति ॥ ५८ ॥

शार्दूलोदर्शनमात्रेनियुक्तो न तु सुग्रीवमेवने इति तस्याग्रहणम् ॥ ५९ ॥ कपिवलस्यातिमहत्त्वश्रवणमात्रेण दीर्घचिंतापरत्वं रावणस्येत्यनेन
शौर्यहानिः सूचिता ॥ ६० ॥ उपागतं स्वतटं प्राप्तम् अनभिन्दने चिह्नमाह दर्शनार्थमिति नायातीति शेषः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ आरोपिते

शार्दूलोपिततः पूर्वदृष्ट्वा कपिवलं महत् ॥ यथावत्कथयामास रावणाय सराक्षसः ॥ ५९ ॥ दीर्घचिंतापरोभू
त्वानिः श्वसन्नासमंदिरे ॥ ततः समुद्रमावेक्ष्य रामोरक्तांतलोचनः ॥ ६० ॥ पश्य लक्ष्मण दुष्टो सौ वारिधिर्मा मु
पागतम् ॥ नाभिन्दति दुष्टात्मा दर्शनार्थं ममानघ ॥ ६१ ॥ जानाति मानुषो यं मे किं करिष्यंति वानरैः ॥ अ
द्य पश्य महाबाहो शोषयिष्यामि वारिधिम् ॥ ६२ ॥ पादेनैव गमिष्यंति वानरा विगतज्वराः ॥ इत्युक्त्वा क्रोध
ताम्राक्ष आरोपितधनुर्धरः ॥ ६३ ॥ तूणीराद्वाणमादाय कालाग्निसदृशप्रभम् ॥ संधाय चापमाकृष्य रा
मो वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ६४ ॥ पश्यंतु सर्वभूतानि रामस्य शरविक्रमम् ॥ इदानीं भस्मसात्कुर्यात् समुद्रं सरितां
पतिम् ॥ ६५ ॥ एवं ब्रुवति रामे तु स शैलवनकानना ॥ च चालवसुधाद्यौश्च दिशश्च तमसावृताः ॥ ६६ ॥
चुक्षुभे सागरो वेलामयाद्योजनमत्यगात् ॥ तिमिनः कझषामीनाः प्रतप्ताः परितत्र सुः ॥ ६७ ॥ एतस्मिन्नं
तरे साक्षात् सागरो दिव्यरूपधृक् ॥ दिव्याभरणसंपन्नः स्वभासाभासयन् दिशः ॥ ६८ ॥ स्वांतस्थ दिव्यर
त्नानिकराभ्यां परिगृह्य सः ॥ पादयोः पुरतः क्षिप्त्वा रामस्योपायनं बहु ॥ ६९ ॥ ॥ ॥ ॥

ति आरोपितज्यं धनुर्धरतीत्यर्थः ॥ ६३ ॥ कालाग्नीति कालाग्नितुल्यकांतिसंधाय धनुषियोजयित्वेत्यर्थः ॥ ६४ ॥ भस्मसात्कुर्यात् भस्म
सात्करोमीत्यर्थः ॥ ६५ ॥ तमसावृता आसन्निति शेषः ॥ ६६ ॥ सागरक्षोभमेवाह योजनं वेलामत्यगात् अतिक्रान्तः वेलामारम्य यो
जनपर्यंतं स जलोदेशः शुष्को जात इत्यर्थः प्रतप्ताः जलौष्ण्यवशात् ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ उपायनं रत्नानि पादयोः क्षिप्त्वा ॥ ६९ ॥

प्रणिपत्यचराममाह इत्यन्वयः ॥ ७० ॥ स्वस्यशीघ्रमनागमनेहेतुमाह जडइति जडः तमआच्छादितज्ञानः एवं च त्वत्सृष्टस्वभावेन जडत्वे
नमदनागमनमिति न मे दोष इति भावः ॥ ७१ ॥ ननु तव जडत्वं कुत इति चेत्तत्राह स्थूलानीति स्वभावतो जडान्येव भवतामृष्टानि तामसाहंका
रतस्त्वया तत्सृष्टेरिति भावः अतस्त्वदाज्ञारूपं जडत्वं न लंघयंति न त्यजंतीति तेष्वपोरूपं भूतमहमिति भावः ॥ ७२ ॥ तदेवाह तामसादिति
अहमः अहंकारात् कारणगुणाहिकार्यगुणानारभंत इति भावः ॥ ७३ ॥ ननु निर्गुणस्य मम कथं भूतस्त्रष्टृत्वमत आह निर्गुण इति निर्गुणो नि

दंडवत्प्रणिपत्याहरामं रक्तांतलोचनम् ॥ त्राहि त्राहि जगन्नाथ राम त्रैलोक्यरक्षक ॥ ७० ॥ जडो हं राम ते
सृष्टः सृजतानि खिलं जगत् ॥ स्वभावमन्यथा कर्तुं कः शक्तो देव निर्मितम् ॥ ७१ ॥ स्थूलानि पंचभूतानि
जडान्येव स्वभावतः ॥ सृष्टानि भवतैतानि त्वदाज्ञां लंघयंति न ॥ ७२ ॥ तामसा दहमो राम भूतानि प्रभवं
ति हि ॥ कारणानुगमात्तेषां जडत्वं तामसं स्वतः ॥ ७३ ॥ निर्गुणस्त्वं निराकारो यदा माया गुणान् प्रभो ॥
लीलायां गीकरोषित्वं तदा वै राजनामवान् ॥ ७४ ॥ गुणात्मनो विराजश्च सत्त्वाद्देवा बभूविरे ॥ रजो गुणात्प्र
जेशाद्या मन्योर्भूतपतिस्तव ॥ ७५ ॥ त्वामहं मायया छन्नं लीलया मानुषाकृतिम् ॥ ७६ ॥ जडबुद्धिर्ज
डो मूर्खः कथं जानामि निर्गुणम् ॥ दंड एव हि मूर्खाणां सन्मार्गं प्रापकः प्रभो ॥ ७७ ॥ भूतानां मम रश्मिप
शूनां लुगुडो यथा ॥ शरणं ते ब्रजामीश शरण्यं भक्तवत्सल ॥ अभयं देहि मे राम लंका मार्गं ददामि ते ॥ ७८ ॥

राकारोऽपि लीलाया यदा माया गुणानं गीकरोषितदास्त्रष्टृत्वाद्वै राजनामा स्वार्थेऽण् ॥ ७४ ॥ तत्र कस्माद्गुणात्कस्य सृष्टिस्तत्राह गुणात्म
नो विराज इति देवा अत्र सनकादयः प्रजेशामन्वाद्या इंद्राद्याश्च मन्योस्तमसः भूतपतिः संहर्तारुद्रः ॥ ७५ ॥ मायया छन्नं छन्नात्मस्वरूप
म् तदेवाह लीलयेति ॥ ७६ ॥ जडबुद्धिस्तमो वृत्तत्वात् जडः स्वरूपेणापि जलरूपत्वात् अतएव मूर्खः त्वां निर्गुणं सर्वं नियंतुं परमेश्वरत्वेन क
थं जानामीत्यर्थः इदानीं तु त्वत्कृतदंडाच्चत्स्वरूपं ज्ञातमिति वदन् अर्थात् रन्यासमाह दंड एवेति ॥ ७७ ॥ भूतानां प्राणिनाम् ॥ ७८ ॥

अमोघमनिष्फलं यथा भवति तथा पातिनः ॥ ७९ ॥ ८० ॥ हेराम उत्तरप्रदेशे द्रुमकुल्यस्तदारुयः ॥ ८१ ॥ तत्र तेषु पापात्मसु ॥
॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ब्रह्मणो लब्धवरत्वात् अस्मिन् कार्ये सेतुबंधनकार्ये ॥ ८४ ॥ कीर्तिसेतुबंधनकृतां या कीर्तिः सेवात्मिका दृष्टा सती सर्व

राम उवाच ॥ अमोघो यं महाबाणः कस्मिन्देशे निपात्यताम् ॥ लक्षं दर्शय मे शीघ्रं बाणस्यामोघपातिनः ॥
॥ ७९ ॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा करे दृष्ट्वा महाशरम् ॥ महोदधिर्महातेजाराघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ ८० ॥ रा
मोत्तरप्रदेशे तु द्रुमकुल्य इति श्रुतः ॥ प्रदेशस्तत्र बहवः पापात्मानो दिवानिशम् ॥ ८१ ॥ बाधंते मां रघुश्रेष्ठ
तत्र ते पात्यतां शरः ॥ रामेण सृष्टो बाणस्तु क्षणादाभीरमंडलम् ॥ ८२ ॥ हत्वा पुनः समागत्य तूणीरे पूर्वव
त्स्थितः ॥ ततो ब्रवीद्रघुश्रेष्ठं सागरो विनयान्वितः ॥ ८३ ॥ नलः सेतुं करोत्वस्मिन् जले मे विश्वकर्मणः ॥ सुतो
धीमान् समर्थोऽस्मिन् कार्ये लब्धवरो हरिः ॥ ८४ ॥ कीर्तिं जानंतु ते लोकाः सर्वलोकमलापहाम् ॥ इत्युक्त्वा
राघवं नत्वा ययौ सिंधुरदृश्यताम् ॥ ८५ ॥ ततो रामस्तु सुग्रीवलक्ष्मणाभ्यां समन्वितः ॥ नलमाज्ञापयच्छी
घ्रं वानरैः सेतुबंधने ॥ ८६ ॥ ततो तिल्लष्टः प्लवगैर्द्रयूथैर्महानगैर्द्रप्रतिभैर्युतो नलः ॥ बंधं सेतुं शतयोजना
यतं सुविस्तृतं पर्वतपादपैर्दृढम् ॥ ८७ ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे युद्धकांडे तृतीयः
सर्गः ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ सेतुमारभमाणस्तु तत्र रामेश्वरं शिवम् ॥ संस्थाप्य पूजयित्वा हरामो लो
कहिताय च ॥ १ ॥ प्रणमेत् सेतुबंधं यो दृष्ट्वा रामेश्वरं शिवम् ॥ ब्रह्महत्यादिपापेभ्यो मुच्यते मदनुग्रहात् ॥ २ ॥

लोकपापहर्त्री ॥ ८९ ॥ वानरैः सहेति शेषः ॥ ८६ ॥ पर्वतपादपैः पर्वतैः पादपैश्च ॥ ८७ ॥ इति श्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणसमर्थेत्या
दि० युद्धकांडे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ सेतुमिति निर्विघ्नत्वार्थं द्रष्टृणां पुण्यार्थं च तदेवाह लोकहिताय चेति ॥ १ ॥ तदेव स्पष्टयति
प्रणमोदिति ॥ २ ॥

संकल्पनियतः संकल्पपूर्वमित्यर्थः मध्येकार्यांतरमकुर्वन्मिति यावत् ॥ ३ ॥ क्षिप्ततद्धारः जलानयनपात्रादिभारः ॥ ४ ॥ चतुर्दशयोजना
निसेतुयुक्तानि कृतानि ॥ ५ ॥ ६ ॥ त्रयोविंशदिति त्रयोविंशतिरित्यर्थे आर्षं बंधं एवंक्रमेण बंधेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ महदिति

सेतुबंधेनरः स्नात्वा दृष्ट्वारामेश्वरं हरम् ॥ संकल्पनियतो भूत्वा गत्वा वाराणसीनरः ॥ ३ ॥ आनीय गंगासालि
लं रामेशमभिषिच्य च ॥ समुद्रे क्षिप्ततद्धारो ब्रह्मप्राप्नोत्यसंशयम् ॥ ४ ॥ कृतानि प्रथमेनाह्वायोजनानि च
तुर्दश ॥ द्वितीयेन तथाचाह्वायोजनानि तु विंशतिः ॥ ५ ॥ तृतीयेन तथाचाह्वायोजनान्येकविंशतिः ॥ च
तुर्थेन तथाचाह्वाविंशतिरिति श्रुतम् ॥ ६ ॥ पंचमेन त्रयोविंशद्योजनानि समंततः ॥ बंधसागरे सेतुं नलो
वानरसत्तमः ॥ ७ ॥ तेनैव जग्मुः कपयो योजनानां शतं द्रुतम् ॥ असंख्याताः सुवेलाद्रिं रुरुधुः प्लवगोत्तमाः ॥
॥ ८ ॥ आरुत्य मारुतिरामो लक्ष्मणोऽप्यंगदं तथा ॥ दिदृक्षूराघवो लंकामारुरोहाचलं महत् ॥ ९ ॥ दृष्ट्वा
लंकां सुविस्तीर्णानानाचित्रध्वजाकुलाम् ॥ चित्रप्रासादसंवाधां स्वर्णप्राकारतोरणाम् ॥ १० ॥ परिखा
भिः शतघ्नीभिः संक्रमैश्च विराजिताम् ॥ प्रासादोपरिविस्तीर्णप्रदेशो दशकंधरः ॥ ११ ॥ मंत्रिभिः सहितो वीरैः
किरीटदशकोज्ज्वलः ॥ नीलाद्रिशिखराकारः कालमेघसमप्रभः ॥ १२ ॥ रत्नदंडैः सितच्छत्रैरनेकैः परि
शोभितः ॥ एतस्मिन्नंतरे बद्धो मुक्तोरामेण वैशुकः ॥ १३ ॥ वानरैस्ताडितः सम्यक् दशाननमुपागतः ॥
प्रहसन् रावणः प्राह पीडितः किंपरैः शुक ॥ १४ ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा शुको वचनमब्रवीत् ॥ सागरस्योत्त
रे तीरेऽब्रुवंते वचनं यथा ॥ तत उत्प्लुत्य कपयो गृहीत्वामांक्षणात्ततः ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

क्रीबत्वमार्षम् ॥ ९ ॥ तोरणं पुरद्वारम् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ हे शुक त्वंपरैः पीडितः किम् ॥ १४ ॥ शुक उवाच ते त
व वचनं अब्रुवम् सुग्रीवं प्रतीतिशेषः ॥ १५ ॥

मुष्टिभिर्हंतुं न स्वदंतैर्लोमुं छेत्तुं हे राम मां रक्षेति क्रोशं तं मां दृष्ट्वा अयं विसृज्यतामिति वानराः प्राह ॥ १६ ॥ १७ ॥ त्वदुक्तसंधिभेदादि असंभावि
तामित्याह राक्षसानामिति ॥ १८ ॥ आयांति वानरा इति शेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ श्वः कालेश्वः प्रातः काल इत्यर्थः नगरीं लंकामित्यत्र

मुष्टिभिर्न स्वदंतैश्च हंतुं लोमुं प्रचक्रमुः ॥ ततो मां राम रक्षेति क्रोशं तं रघुपुंगवः ॥ १६ ॥ विसृज्यतामिति प्राह
विसृष्टो हं कपीश्वरैः ॥ ततो ह मागतो भीत्या दृष्ट्वा तद्दानं बलम् ॥ १७ ॥ राक्षसानां बलौघस्य वानरैर्द्रव
लस्य च ॥ नैतयोर्विद्यते संधिर्देवदानवयोरिव ॥ १८ ॥ पुरप्राकारमायांति क्षिप्रमेकतरंकुरु ॥ सीतां वा
स्मै प्रयच्छाशु युद्धं वा दीयतां प्रभो ॥ १९ ॥ मामाहरामस्त्वं ब्रूहि रावणं मद्दहः शुक ॥ यद्वलं च समाश्रित्य
सीतां मे हतवानसि ॥ २० ॥ तद्दर्शय यथा कामं स सैन्यः सह बांधवः ॥ श्वः कालेन गरीलंकां स प्राकारां स
तोरणाम् ॥ २१ ॥ राक्षसं च बलं पश्य शरैर्विध्वंसितं मया ॥ घोररोषमहं मोक्षये बलंधारय रावण ॥ २२ ॥
इत्युक्त्वोपरामाथ रामः कमललोचनः ॥ एकस्थानगता यत्र चत्वारः पुरुषर्षभाः ॥ २३ ॥ श्रीरामो लक्ष्म
णश्चैव सुग्रीवश्च विभीषणः ॥ एत एव समर्थास्ते लंकां नाशयितुं प्रभो ॥ २४ ॥ उत्पात्य भस्मीकरणे सर्वेति
ष्ठंतु वानराः ॥ तस्य यादृग्बलं दृष्टं रूपं प्रहरणानि च ॥ २५ ॥ वधिष्यति पुरं सर्वमेकस्तिष्ठंतु ते त्रयः ॥ पश्य
वानरसेनां ताम संख्यातां प्रपूरिताम् ॥ २६ ॥ गर्जति वानरास्तत्र पश्य पर्वतसन्निभाः ॥ न शक्यास्ते गणयितुं
प्राधान्येन ब्रवीमि ते ॥ २७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

शरैर्विध्वंसितामिति विभक्तिविपरिणामेनान्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ लंकानाशस्य प्रकारविशेषमाह उत्पात्य भस्मीकर
णे इति पुनर्विचार्य एको राम एव तन्नाशोऽलमित्याह तस्येति ॥ २५ ॥ ॥ प्रपूरिताम् प्रकर्षेण पूरिता लंका ययाताम् यद्वासमतेजसा पूरिता
म् ॥ २६ ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ अग्निनंदनःअग्निपुत्रःअथांगदं दर्शयति एष इति ॥ २९ ॥ लांगूलं स्फोटयति भुव्याहंति ॥ ३० ॥ हनूमंतं दर्शयति येनेति ॥ ३१ ॥ श्वेतः नाम्ना यः सुग्रीवसमीपमागम्य पुनर्गच्छति स श्वेतनामा ॥ ३२ ॥ रंभारुयं दर्शयति यस्त्विति ॥ ३३ ॥ शरभं दर्शयति

एष योभिमुखो लंकां नदं स्तिष्ठति वानरः ॥ यूथपानां सहस्राणां शतेन परिवारितः ॥ २८ ॥ सुग्रीवसेनाधिपतिर्नीलो नामाग्निनंदनः ॥ एष पर्वतशृंगाभः पद्मकिंजल्कसन्निभः ॥ २९ ॥ स्फोटयत्यभिसंरब्धो लांगूलं च पुनः पुनः ॥ युवराजो गदो नाम वालिपुत्रोतिवीर्यवान् ॥ ३० ॥ येन दृष्टा जनकजारा मस्यातीव वल्लभा ॥ हनूमानेष विख्यातो हतो येन तवात्मजः ॥ ३१ ॥ श्वेतोरजतसंकाशो महाबुद्धिपराक्रमः ॥ तूर्णं सुग्रीवमागम्य पुनर्गच्छति वानरः ॥ ३२ ॥ यस्त्वेष सिंहसंकाशः पश्यत्यतुलविक्रमः ॥ रंभो नाम महासत्त्वो लंकां नायितुं क्षमः ॥ ३३ ॥ एष पश्यति वै लंकां दिधक्षन्निव वानरः ॥ शरभो नाम राजेंद्रकोटि यूथपनायकः ॥ ३४ ॥ पनसश्च महावीर्यो मैदश्च द्विविदस्तथा ॥ नलश्च सेतुकर्ता सौ विश्वकर्मसुतो बली ॥ ३५ ॥ वानराणां वर्णने वा संख्याने वा कर्द्विश्वरः ॥ शूराः सर्वे महाकायाः सर्वे युद्धाभिकांक्षिणः ॥ ३६ ॥ शक्ताः सर्वे चूर्णयितुं लंकां रक्षोगणैः सह ॥ एतेषां बलसंख्यानं प्रत्येकं वच्मि तेशु ॥ ३७ ॥ एषां कोटि सहस्राणि नवपंचचसप्तच ॥ तथा शंख सहस्राणि तथा बर्बुदशतानि च ॥ ३८ ॥ सुग्रीवसचिवानां ते बलमेतत्प्रकीर्तितम् ॥ अन्येषां तु बलं नाहं वक्तुं शक्तोऽस्मि रावण ॥ ३९ ॥

एष इति ॥ ३४ ॥ अथ पनसादीन् दर्शयति ॥ ३५ ॥ वर्णने गुणकथने संख्याने गणने ॥ ३६ ॥ रक्षोगणसहितां लंकां मित्यर्थः बलसंख्यानं योद्धृगणनम् ॥ ३७ ॥ एषां नीलांगदहनूमच्छेतरंभशरभपनसमैदद्विविदानां दशानाम् नवपंचसप्त एकविंशतिरित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

जगदात्मिका जगत्स्वरूपामायास्वरूपं दृश्यं जगदेव सूक्ष्मरूपेणेत्याशयः ॥ ४० ॥ समुत्पन्नं स्थूलरूपेणेत्यर्थः जगतस्तस्थुषश्च स्थावरजंग
मात्मकस्य संसारस्य तौ सीतारामौ ॥ ४१ ॥ पितरौ मातापितरौ तयोर्वैरीतद्वैरवान् कथं भवेत् कथं जीवेदित्यर्थः जगन्मातैवेत्यनेनार्थात्त
वपिभातेति व्यंग्यम् ॥ ४२ ॥ क्षणनाशित्वेनात्यन्तास्थिरत्वबोधनम् तत्र हेतुः पंचभूतात्मके इति पंचविंशतितत्त्वके तदात्मके बुद्ध्यहंकारैका
दशोद्वेयपंचभूततद्गुणरूपादिपंचकात्मकत्वात् विकारद्वाराचप्रकृतेरप्यत्रानुगमइति चतुर्विंशतितत्त्वात्मकत्वम् ॥ ४३ ॥ अहंकृतालये अ

रामो न मानुषः साक्षादादि नारायणः परः ॥ सीता साक्षाज्जगद्धेतुश्चिच्छक्तिर्जगदात्मिका ॥ ४० ॥ ताभ्या
मेव समुत्पन्नं जगत्स्थावरजंगमम् ॥ तस्माद्रामश्च सीता च जगतस्तस्थुषश्च तौ ॥ ४१ ॥ पितरौ पृथिवीपा
लतयोर्वैरी कथं भवेत् ॥ अजानतात्वयानीता जगन्मातैव जानकी ॥ ४२ ॥ क्षणनाशिनिसंसारेशरीरेक्ष
णभंगुरे ॥ पंचभूतात्मके राजंश्चतुर्विंशतितत्त्वके ॥ ४३ ॥ मलमांसास्थिदुर्गंधभूयिष्ठेऽहंकृतालये ॥
कैवास्थाव्यतिरिक्तस्य काये तव जडात्मके ॥ ४४ ॥ यत्कृते ब्रह्महत्यादिपातकानि कृतानि ते ॥ भोगभो
क्ता तु यो देहः स देहोत्रपतिष्यति ॥ ४५ ॥ पुण्यपापे समायातो जीवेन सुखदुःखयोः ॥ कारणे देहयोगादि
नात्मनः कुरुतो निशम् ॥ ४६ ॥ यावद्देहोऽस्मि कर्तास्मीत्यात्मा हं कुरुते वशः ॥ अध्यासात्तावदेव स्याज्जन्म
नाशादिसंभवः ॥ ४७ ॥

हंकारस्यालये स्थानभूते तेभ्यश्चतुर्विंशतिभ्योभिन्नस्य चेतनस्य जडात्मके देहे कैवास्था ॥ ४४ ॥ यस्य देहस्य कृते तत्पोषणादिनिमित्तम् यो दे
हः स्थूलः ॥ ४५ ॥ सुखदुःखयोः कारणे पुण्यपापे जीवेन सह समायातः समायास्यत इत्यर्थे आर्पतत् ते च पुण्यपापे देहयोगादिना आत्मनः सुख
दुःखे कुरुतो न सुखतस्ते आत्मन इत्यर्थः ॥ ४६ ॥ देहयोगः कीदृशस्तत्राह यावदिति अध्यासादहंकारतादात्म्याध्यासात् उक्तरीत्यायाव
दवशो हं कुरुत इत्यर्थः एतेन ज्ञानिनो देहसंबंधोऽपि दुःखाद्यभावाद्देहयोगे नैव दुःखमित्युक्तमित्यपास्तम् उक्ताध्यासरूपस्यैव योगस्य विवक्षित
त्वात् ॥ ४७ ॥

उपसंहरति तस्मादिति ॥ ४८ ॥ स्वाज्ञानं स्वस्वरूपस्य शुद्धत्वादेर्यदज्ञानं तद्वशतो बंधं शरीरादिसंबंधं प्राप्य मुह्यति पुनः पुनः कर्मसु प्रवर्तते
आत्मानं शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं ज्ञात्वा सदा स्मरेत्यनेन विच्छेदेन तत्स्मरणाभ्यासो मोक्षद इत्युक्तम् ॥ ४९ ॥ अथ तादृशज्ञानसाधनं वैराग्य
माह विरतिमिति ननु सर्वत्र विरतौ भोगसुखं हीयेतेति तत्राह निरयेष्वपीति एवं चेद्वशभोगोपि हेय एवेति भावः ॥ ५० ॥ सर्वथा दुर्लभं तत्रा

तस्मात्त्वं त्यज देहादावभिमानं महामते ॥ आत्मातिनिर्मलः शुद्धो विज्ञानात्माऽचलो व्ययः ॥ ४८ ॥

स्वाज्ञानवशतो बंधं प्रतिपद्य विमुह्यति ॥ तस्मात्त्वं शुद्धभावेन ज्ञात्वात्मानं सदा स्मर ॥ ४९ ॥ विरतिं भ

जसर्वत्र पुत्रदारगृहादिषु ॥ निरयेष्वपि भोगः स्याच्छुसूकरतनावपि ॥ ५० ॥ देहं लब्ध्वा विवेकाढ्यं हि

जत्त्वं च विशेषतः ॥ तत्रापि भारते वर्षे कर्मभूमौ सुदुर्लभम् ॥ ५१ ॥ कोविद्वानात्मसात्कृत्वा देहं भोगानु

गो भवेत् ॥ अतस्त्वं ब्राह्मणो भूत्वा पौलस्त्यतनयश्च सन् ॥ ५२ ॥ अज्ञानी वसदा भोगाननुधावसि किं

मुधा ॥ इतः परं वा त्यक्त्वा त्वं सर्वसंगं समाश्रय ॥ ५३ ॥ राममेव परात्मानं भक्तिभावेन सर्वदा ॥ सीतां स

मर्ष्य रामाय तत्पादानुचरो भव ॥ ५४ ॥ विमुक्तः सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं प्रयास्यासि ॥ नो चेद्द्रमिष्यसे धो

धः पुनरावृत्तिवर्जितः ॥ अंगीकुरुष्व महाकथं हितमेव वदामि ते ॥ ५५ ॥ सत्संगतिं कुरु भजस्व हरिं शर

ण्यं श्रीराघवं मरकतोपलकांतिकान्तम् ॥ सीतासमेतमनिशं धृतचापबाणं सुग्रीवलक्ष्मणविभीषणसेवितां

घ्रिम् ॥ ५६ ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे युद्धकांडे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पि भारते वर्षे कर्मभूमौ सुतरां दुर्लभम् विवेकाढ्यं तदाढ्यता योग्यं देहं लब्ध्वा विशेषतश्च द्विजत्वं लब्ध्वा ॥ ५१ ॥ कोविद्वान् देहमात्मसात् आ

त्माधीनं कृत्वा अर्थात्स्वयं देहभोगानुगो भवेदित्यन्वयः पौलस्त्यतनयश्चेत्यनेन विशुद्धवंशतोक्ता ॥ ५२ ॥ सर्वसंगं त्यक्त्वा राममेवाश्रयेत्य

न्वयः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ पुनरावृत्तिवर्जित इति पुनरावृत्त्या उत्तमलोकाद्वर्जितः हीनः कृत इत्यर्थः ॥ ५५ ॥ मरकतोपलो मरकतमणिस्तद्व

त्कांतं श्यामदेहम् ॥ ५६ ॥ इति श्रीमत्सकलराजविषदुर्जरणसमर्थेत्यादि० युद्धकांडे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

श्रुत्वेति ॥ १ ॥ सुतरां दुर्मते मामनुजीव्य मम सेवको भूत्वेति यावत् गुरुवत्कथं भाषसे सर्वशिक्षकं मां शिक्षन् शिक्षयन्नित्यर्थः ॥ २ ॥ पूर्वकृतं पूर्वोपकृतं यद्यपि त्वं वधोचितं त्वथापितेन पूर्वोपकारस्मरणेन त्वां रक्षामीत्यन्वयः ॥ ३ ॥ एवंविधं वाक्यं गृहं वैखानसाश्रमम् ॥ ४ ॥

श्रुत्वा शुकमुखो द्रीतं वाक्यमज्ञाननाशनम् ॥ रावणः क्रोधताम्राक्षो दहन्निव तमब्रवीत् ॥ १ ॥ अनुजीव्य
सुदुर्बुद्धे गुरुवद्भाषसे कथम् ॥ शासिताहं विजगतां त्वं मां शिक्षन्नलज्जसे ॥ २ ॥ इदानीमेव हन्मि त्वां किंतु पूर्वकृतं तव ॥ स्मरामितेन रक्षामित्वां यद्यपि वधोचितम् ॥ ३ ॥ इतो गच्छ विमूढत्वमेवं श्रोतुं न मे क्षमम् ॥
महाप्रसाद इत्युक्त्वा वेपमानो गृहं ययौ ॥ ४ ॥ शुकोऽपि ब्राह्मणः पूर्वब्रह्मिष्ठो ब्रह्मवित्तमः ॥ वानप्रस्थवि
धानेन वनेतिष्ठन् स्वकर्मकृत् ॥ ५ ॥ देवानामभिवृद्ध्यर्थं विनाशाय सुरादिषाम् ॥ चकार यज्ञविततिमवि
च्छिन्नां महामतिः ॥ ६ ॥ राक्षसानां विरोधो भूच्छुको देवहितोद्यतः ॥ वज्रदंष्ट्र इति ख्यातस्तत्रैको राक्षसो
महान् ॥ ७ ॥ अंतरं प्रेप्सुरातिष्ठच्छुकापकरणोद्यतः ॥ कदाचिदागतो गस्त्यस्तस्याश्रमपदं मुनेः ॥ ८ ॥
तेन संपूजितो गस्त्यो भोजनार्थं निमंत्रितः ॥ गते स्नातुं मुनौ कुंभसंभवे प्राप्य चांतरम् ॥ ९ ॥ अगस्त्यरूप
धृक् सोऽपि राक्षसः शुकमब्रवीत् ॥ यदि दास्यसि मे ब्रह्मन् भोजनं देहि सामिषम् ॥ १० ॥ बहुकालं न भुक्तं
मे मांसं छागां गसंभवम् ॥ तथेति कारयामास मांसं भोज्यं सविस्तरम् ॥ ११ ॥

अमुमेवार्थमिति हासपूर्वकमाह शुकोपीति ॥ ९ ॥ अविच्छिन्नां यज्ञविततिमध्ये विच्छेदरहितं यज्ञविस्तरम् ॥ ९ ॥ शुको देवहितोद्यत इ
ति ज्ञात्वा राक्षसानां शुके विरोधो द्वेष्यत्वबुद्धिरभूत् ॥ ७ ॥ शुकापकरणे शुकस्यापकरे उद्यतः शुकापकारं आतिष्ठत् प्रतिज्ञातवान् परस्मैपद
मार्षं तस्य शुकस्य ॥ ८ ॥ अंतरमवसरम् ॥ ९ ॥ सामिषं मांसम् ॥ १० ॥ मांसं भोज्यं मांसयुक्तं भोज्यम् ॥ ११ ॥

तांचशुकभार्याचांतस्तच्छरीरांतर्माययाप्रविश्यमोहयन् पाकशालातोबहिर्निःसरणाक्षमांकुर्वन् ॥ १२ ॥ सःअगस्त्यःअमेध्यंमानुषंमांसं
दृष्ट्वाचुकोपमुपितश्चसन्नगस्त्यःशुकमब्रवीत् ॥ १३ ॥ १४ ॥ यतस्त्वंमह्यंमानुषंमांसंदत्तवानसि अतस्त्वंमानुषाशनोराक्षसोभूत्वाति
ष्ठ ॥ १५ ॥ अद्यमेविस्तरंविस्तरयुतंमांसंदेहीतिइदानीमुक्तं तथैवमेमयादत्तमतोमेममशापंकिंप्रदास्यसीआर्षमेतत् ॥ १६ ॥ १७ ॥

उपाविष्टेमुनौभोक्तुंराक्षसोतीवसुंदरम् ॥ शुकभार्यावपुर्धृत्वातांचांतर्मोहयन्खलः ॥ १२ ॥ नरमांसंददौ
तस्मैसुपक्वंबहुविस्तरम् ॥ दत्त्वैवांतर्दधेरक्षस्ततोदृष्ट्वाचुकोपसः ॥ १३ ॥ अमेध्यंमानुषंमांसमगस्त्यःशु
कमब्रवीत् ॥ अभक्ष्यंमानुषंमांसंदत्तवानसिदुर्मते ॥ १४ ॥ मह्यंत्वंराक्षसोभूत्वातिष्ठत्वंमानुषाशनः ॥
इतिशप्तःपुरोभीत्याप्राहागस्त्यमुनेलया ॥ १५ ॥ इदानींभाषितंमेद्यमांसंदेहीतिविस्तरम् ॥ तथैवदत्तं
मेदेवकिंमेशापंप्रदास्यासि ॥ १६ ॥ श्रुत्वाशुकस्यवचनंमुहूर्तध्यानमास्थितः ॥ ज्ञात्वारक्षःकृतंसर्वत
तःप्राहशुकंसुधीः ॥ १७ ॥ तवापकारिणासर्वराक्षसेनकृतंत्विदम् ॥ अविचार्यैवमेदत्तःशापस्तेमुनि
सत्तम ॥ १८ ॥ तथापिमेवचोमोघमेवमेवभविष्यति ॥ राक्षसंवपुरास्थायरावणस्यसहायकृत् ॥
॥ १९ ॥ तिष्ठतावद्यदारामोदशाननवधायहि ॥ आगमिष्यतिलंकायाःसमीपंवानरैःसह ॥ २० ॥ प्रे
षितोरावणेनत्वंचारोभूत्वारघूत्तमम् ॥ दृष्ट्वाशापाद्दिनिर्मुक्तोबोधयित्वाचरावणम् ॥ २१ ॥ तत्त्वज्ञानंततो
मुक्तःपरंपदमवाप्स्यसि ॥ इत्युक्तोगस्त्यमुनिनाशुकोब्राह्मणसत्तमः ॥ २२ ॥

॥ १८ ॥ यतोमेवचोमोघमानिष्फलमतएवमेवमदुक्तंभविष्यतितदेववदन्शापांतमाह राक्षसंवपुरिति ॥ १९ ॥ २० ॥ तदागमनोत्त
रंरावणेनप्रेषितश्चारोभूत्वारघूत्तमंदृष्ट्वाशापाद्दिनिर्मुक्तःरक्षःस्वभावाद्दिनिर्मुक्तः ॥ २१ ॥ रावणंतत्त्वज्ञानंबोधयित्वाचततोमुक्तःमत्समी
पाद्गच्छेति तेनत्यक्तः परंपदंस्ववैखानसंपदम् ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ राज्ञोमातुःपिताराज्ञःप्रियश्चेत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ तदादिजानकीप्रवेशदिनादारम्यपुर्यालंकायांघोराणिनिमि
त्तानिउत्पातादृश्यंतेइत्यन्वयः ॥ २७ ॥ घोरत्वाविवरणंनाशहेतूनीतिस्वरंकठोरंस्तनितंगर्जितंनिर्घोषःसवज्रपातःशब्दश्चयेषांते ॥
॥ २८ ॥ देवलिंगानिदेवस्थानभूताःप्रतिमाःस्विद्यंतिस्वेदवंतिभवंति ॥ २९ ॥ अग्रतःप्रतिराक्षसंपुरःस्थिताकालिकापांडुरैःदंतैःप्रका

बभूवराक्षसःसद्योरावणंप्राप्यसंस्थितः ॥ इदानींचारूपेणदृष्ट्वारामंसहानुजम् ॥ २३ ॥ रावणंतत्त्वविज्ञानं
बोधयित्वापुनर्द्रुतम् ॥ पूर्ववद्ब्राह्मणोभूत्वास्थितोवैखानसैःसह ॥ २४ ॥ ततःसमागमदृष्ट्वोमाल्यवान्
राक्षसोमहान् ॥ बुद्धिमान्नीतिनिपुणोराज्ञोमातुःप्रियःपिता ॥ २५ ॥ प्राहतंराक्षसंवीरंप्रशांतेनांतरात्म
ना ॥ शृणुराजन्वचोमेघश्रुत्वाकुरुयथेप्सितम् ॥ २६ ॥ यदाप्रविष्टानगरींजानकीरामवल्लभा ॥ तदा
दिपुर्यादृश्यंतेनिमित्तानिदशानन ॥ २७ ॥ घोराणिनाशहेतूनितानिमेवदतःशृणु ॥ स्वरस्तनितनिर्घोषा
मेघाअतिभयंकराः ॥ २८ ॥ शोणितेनाभिवर्षतिलंकामुष्णेनसर्वदा ॥ रुदंतिदेवलिंगानिस्विद्यंतिप्रच
लंतिच ॥ २९ ॥ कालिकापांडुरैर्दंतैःप्रहसत्यग्रतःस्थिता ॥ स्वरागेषुप्रजायंतेमूषकानकुलैःसह ॥
॥ ३० ॥ मार्जारेणतुयुध्यंतिपन्नगागरुडेनतु ॥ करालोविकटोमुंडःपुरुषःकृष्णपिंगलः ॥ ३१ ॥ का
लगृहाणिसर्वेषांकालेकालेत्ववेक्षते ॥ एतान्यन्यानिदृश्यंतेनिमित्तान्युद्भवंतिच ॥ ३२ ॥ अतःकुलस्य
रक्षार्थंशांतिकुरुदशानन ॥ सीतांसत्कृत्यसधनारामायाशुप्रयच्छभो ॥ ३३ ॥

शितैर्हसति सर्वान्रभक्षयामंतियाशयेनहासः नकुलसहितामूषकामार्जारभक्षयामार्जरैर्युध्यंतितेनरक्षोभक्ष्येभ्योवानरमनुष्येभ्यएवरक्षसां
भयमितिभूचितम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ कालोमृत्युस्वरूपः कालेकालेसायंप्रातश्चेत्यर्थः एतान्युक्तानिएवंजातीयकान्यन्यानिचजाता
निदृश्यंतेअन्यान्युद्भवंतिजायंते ॥ ३२ ॥ शांतिउत्पातसूचितारिष्टनाशंकर्म तदेवकर्माह सीतामिति ॥ ३३ ॥

रामस्यनारायणत्वेगमकमाह यत्पादेतिपोतोनीका ज्ञानिनस्तरंतीत्यन्वयः ॥ ३४ ॥ भक्त्यापूतंपावित्रं अंतःकरणं येषां ते भाक्तिपूतांताः आ
र्षोरेफलोपः सर्वेषां हृदयं आलयः स्थानं यस्य तेन सर्वांतर्यामिणामित्यर्थः ॥ ३५ ॥ भक्त्येत्यस्य तथापित्यादि भक्त्यारामभक्त्या कुलस्य
कुशलमेव कौशलं तदेतदेतन्निमित्तमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ नमर्षयति न हितत्वेन गृह्णीतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ अमर्षमेव प्रकटयति मानवमिति

रामं नारायणं विद्धि विद्ध्यंत्यजराघवे ॥ यत्पादपोतमाश्रित्य ज्ञानिनो भवसागरम् ॥ ३४ ॥ तरंति भाक्ति
पूतांतास्ततो रामो न मानुषः ॥ भजस्व भक्तिभावेन रामं सर्वदालयम् ॥ ३५ ॥ यद्यपि त्वंदुराचारो भ
क्त्या पूतो भविष्यसि ॥ महाकथं कुरु राजेंद्र कुलकौशलहेतवे ॥ ३६ ॥ तत्तु माल्यवतो वाक्यं हितमुक्तं द
शाननः ॥ नमर्षयति दुष्टात्मा कालस्य वशमागतः ॥ ३७ ॥ मानवंकृपणं राममेकं शाखामृगाश्रयम् ॥
समर्थं मन्यसे केन हीनं पित्रामुनिप्रियम् ॥ ३८ ॥ रामेण प्रेषितो नूनं भाषसे त्वमनर्गलम् ॥ गच्छ वृद्धोसि
बंधुस्त्वं सोढं सर्वं त्वयोदितम् ॥ ३९ ॥ इतो मत्कर्णपदं विदहत्येतद् वचस्तव ॥ इत्युक्त्वा सर्वसचिवैः सहितः
प्रस्थितस्तदा ॥ ४० ॥ प्रासादाग्रे समासीनः पश्यन्वानरसैनिकान् ॥ युद्धायायोजयत् सर्वराक्षसान्समुप
स्थितान् ॥ ४१ ॥ रामोऽपि धनुरादाय लक्ष्मणेन समाहृतम् ॥ दृष्ट्वा रावणमासीनं कोपेन कुलुषीकृतः ॥
॥ ४२ ॥ किरीटिनं समासीनं मंत्रिभिः परिवोष्टम् ॥ शशांकार्धनिभेनैव बाणेनैकेन राघवः ॥ ४३ ॥
श्वेतच्छत्रसहस्राणिकिरीटदशकं तथा ॥ चिच्छेद निमिषार्धेन तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४४ ॥ लज्जितो राव
स्तूर्णविवेश भवनं स्वकम् ॥ आहूय राक्षसान् सर्वान् प्रहस्तप्रमुखान् खलः ॥ ४५ ॥

कृपणं अस्मदादिदयापात्रम् शाखामृगावानराः मुनिप्रियत्वेनातिनिःसारत्वं सूचितम् ॥ ३८ ॥ यतस्त्वं वृद्धो बंधुरतस्त्वयोदितं सर्वसोढ
म् ॥ ३९ ॥ इतस्तव वक्राग्निः सृतमेतद् वचः कर्णपदं विदहतिः प्रस्थितः सभामध्याद्रावण इति शेषः ॥ ४० ॥ समुपस्थितान् सन्निहितान् ॥
॥ ४१ ॥ समाहृतं समानयित्तम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ श्वेतच्छत्रसहस्राणि अतिमहत्वाद्देहस्यानेकच्छत्रधारणा ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

पणवानकगोमुखैः वाद्यविशेषैः ॥ ४६ ॥ कृतवाहनास्तद्वहनीयथारूढाः खड्गादिभिरायुधैर्लक्षिताः तादृशायुधधरा इत्यर्थः ॥ ४७ ॥
लंकां सर्वतः प्रतिद्वारं चोपाययुः ॥ ४८ ॥ शृंगाणि सूक्ष्मोन्नतभागाः शिखराणि ततो विपुलानि युद्धाय स्थिता इति शेषः ॥ ४९ ॥ राव

वानरैः सह युद्धाय नोदयामास सत्वरः ॥ ततो भेरि मृदंगाद्यैः पणवानकगोमुखैः ॥ ४६ ॥ महिषोष्ट्रैः खरैः सिंहै
र्हि पिभिः कृतवाहनाः ॥ खड्गशूलधनुःपाशयष्टितोमरशक्तिभिः ॥ ४७ ॥ लक्षिताः सर्वतो लंकां प्रतिद्वारमु
पाययुः ॥ तत्पूर्वमेव रामेण नोदिता वानरर्षभाः ॥ ४८ ॥ उद्यम्य गिरिशृंगाणि शिखराणि महान्ति च ॥ त
रूंश्चोत्पाद्य विविधान्युद्धाय हरियूथपाः ॥ ४९ ॥ प्रेक्षमाणारावणस्य तान्यनीकानि भागशः ॥ राघवप्रि
यकामार्थं लंकामारुरुहुस्तदा ॥ ५० ॥ ते द्रुमैः पर्वताग्रैश्च मुष्टिभिश्च प्लवंगमाः ॥ ततः सहस्रयूथाश्च कोटि
यूथाश्च यूथपाः ॥ ५१ ॥ कोटीशतयुताश्चान्येरुधुर्नगरं भृशम् ॥ आप्लवंतः प्लवंतश्च गर्जतश्च प्लवंगमाः ॥
॥ ५२ ॥ रामो जयत्यतिबलोलक्ष्मणश्च महाबलः ॥ राजा जयति सुग्रीवो राघवेणानुपालितः ॥ ५३ ॥
इत्येवं घोषयंतश्च समं युयुधिरेऽरिभिः ॥ हनूमानं गदश्चैव कुमुदो नील एव च ॥ ५४ ॥ नलश्च शरभश्चैव मे
दो द्विविद एव च ॥ जांबवान् दधिवक्रश्च केसरी तार एव च ॥ ५५ ॥ अन्ये च बलिनः सर्वे यूथपाश्च प्लवंगमाः ॥
द्वाराण्युत्प्लुत्य लंकायाः सर्वतोरुधुर्भृशम् ॥ तदा वृक्षैर्महाकायाः पर्वताग्रैश्च वानराः ॥ ५६ ॥ निजमु
स्तानिरक्षां सिनखैर्दत्तैश्च वेगिताः ॥ राक्षसाश्च तदा भीमाद्वारेभ्यः सर्वतोरुषा ॥ ५७ ॥

णस्य भागशः तत्तत्प्रदेशं स्वस्वरक्षणीयां शत्वेन गृहीत्वा स्थितानीति शेषः ॥ ५० ॥ ते द्रुमैरित्याद्यैरुपलक्षिता इति शेषः सहस्रयूथाः सहस्र
संख्येया यूथा येषाम् ॥ ५१ ॥ आप्लवंतः ऊर्ध्वप्लवंतः पुनरधः पतंतः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ अरिभिः राक्षसैः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ सर्वतोरु
धुः यथारक्षसां बहिर्निर्गमो न भवति तथा स्वयमतः प्राविशु रित्यर्थः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

निर्गत्यबलेनवानरांस्ततोनिःसार्यस्वयंचबहिरागत्येत्यर्थः ॥ ५८ ॥ समरःमांसशोणिताभ्यांकर्दमयुतभूप्रदेशकः ॥ ५९ ॥ अद्भुतोपमःअद्भुतान्युपमीयंतेऽनेनसःसकलाद्भुतयुद्धोपमानभूतःसमरोबभूवेत्यन्वयः ॥ ६० ॥ ६१ ॥ विष्णुदृष्टत्वात् वानराणांहृष्टत्वंबलित्वंच सीतायादुष्टभावस्पर्शजनितपापवतारावणेनपालितत्वाद्वक्षसांहतश्रीकत्वाव्यतिरेकालंकारः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ अंतर्धानमदृश्यत्व

निर्गत्यभिदिपालैश्चखड्गैःशूलैःपरश्वधैः ॥ निजघुर्वानरानीकंमहाकायामहाबलाः ॥ ५८ ॥ राक्षसांश्चतथाजघुर्वानराजितकाशिनः ॥ तथाबभूवसमरोमांसशोणितकर्दमः ॥ ५९ ॥ रक्षसांवानराणांचसंबभूवाद्भुतोपमः ॥ तेहयैश्चगजैश्चैवरथैःकांचनसन्निभैः ॥ ६० ॥ रक्षोव्याघ्रायुयुधिरेनादयंतोदिशोदश ॥ राक्षसाश्चकर्पीद्राश्चपरस्परजयैषिणः ॥ ६१ ॥ राक्षसान्वानराजघुर्वानरांश्चैवराक्षसाः ॥ रामेणविष्णुनादृष्टाहरयोदिविजांशजाः ॥ ६२ ॥ बभूवुर्बलिनोत्तृष्टास्तदापीतामृताइव ॥ सीताभिर्मर्शपापेनरावणेनाभिपालितान् ॥ ६३ ॥ हतश्रीकान्हतबलान् राक्षसाञ्जघुरोजसा ॥ चतुर्थांशावशेषेणनिहतंराक्षसंबलम् ॥ ६४ ॥ स्वसैन्यंनिहतंदृष्ट्वा मेघनादोथदुष्टधीः ॥ ब्रह्मदत्तवरःश्रीमानंतर्धानंगतोसुरः ॥ ६५ ॥ सर्वास्त्रकुशलोव्योन्निब्रह्मास्त्रेणसमंततः ॥ नानाविधानिशस्त्राणिवानरानीकमर्दयन् ॥ ६६ ॥ ववर्षशरजालानितदद्भुतमिवाभवत् ॥ रामोपिमानयन्ब्राह्ममस्त्रमस्त्रविदांवरः ॥ ६७ ॥ क्षणंतूष्णीमुवासाथददर्शपतितंबलम् ॥ वानराणांरघुश्रेष्ठशुकोपानलसन्निभः ॥ ६८ ॥ चापमानयसौमित्रेब्रह्मास्त्रेणासुरंक्षणात् ॥ भस्मीकरोमिमेपश्यबलमधरघूत्तम ॥ ६९ ॥

म् ॥ ६९ ॥ ब्रह्मास्त्रेणयुतानिनानाविधानिशस्त्राणिमुंचन्नितिशेषः वानरसेनांपीडयन्रामस्योपरिशरजालानिववर्ष ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ वानराणांबलंपतितंददर्शततश्चुकोप ॥ ६८ ॥ कुपेतश्चाह चापमिति चापहस्तस्यापिक्रोधातिशयेनतद्विस्मरणादिवचापमानयेत्युक्तिः रघूत्तमलक्ष्मण ॥ ६९ ॥

रामवाक्यं श्रुत्वा भीतः स जगाम मायया दृश्यः सन्नेव जगाम ॥ ७० ॥ ७१ ॥ दिव्यौषधिसमुद्भवः दिव्यौषधीनां समुद्भवो यास्मान्नित्यर्थः संजीवय वा
नरौघानेत्यन्वयः ॥ ७२ ॥ आययाविति च्छेदः सिद्धसंकल्पस्य हनूमत एतत्कर्मनसंदेहव्यस्र ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ मंत्रिणो ये च बांध

मेघनादोऽपि तच्छ्रुत्वा रामवाक्यमतांद्रितः ॥ तूर्णं जगाम नगरं मायया मायिकोऽसुरः ॥ ७० ॥ पतितं वान
रानीकं दृष्ट्वा रामोऽतिदुःखितः ॥ उवाच मारुतिं शीघ्रं गत्वा क्षीरमहोदधिम् ॥ ७१ ॥ तत्र द्रोणगिरिर्नाम
दिव्यौषधिसमुद्भवः ॥ तमानय द्रुतं गत्वा संजीवय महामते ॥ ७२ ॥ वानरौघान् महासत्त्वान्कीर्तिस्ते सु
स्थिरा भवेत् ॥ आज्ञाप्रमाणमित्युक्त्वा जगामानिलनंदनः ॥ ७३ ॥ आनीय च गिरिं सर्वान्वानरान्वानरर्षभः ॥
जीवयित्वा पुनस्तत्र स्थापयित्वा ययौ द्रुतम् ॥ ७४ ॥ पूर्ववद्भैरवं नादं वानराणां बलौघतः ॥ श्रुत्वा विस्मय
मापन्नो रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७५ ॥ राघवो मे महान् शत्रुः प्राप्तो देवविनिर्मितः ॥ हंतुं तं समरेशीघ्रं
च्छंतु मम यूथपाः ॥ ७६ ॥ मंत्रिणो बांधवाः शूरा ये च मात्प्रियकांक्षिणः ॥ सर्वे गच्छंतु युद्धाय त्वरितं मम शा
सनात् ॥ ७७ ॥ येन गच्छंतियुद्धाय भीरवः प्राणविप्लवात् ॥ तान्हनिष्याम्यहं सर्वान्मच्छासनपराङ्मु
खान् ॥ ७८ ॥ तच्छ्रुत्वा भयसंत्रस्तानिर्जग्मूरणक्रोविदाः ॥ अतिकायः प्रहस्तश्च महानादमहोदरौ ॥
॥ ७९ ॥ देवशत्रुर्निकुंभश्च देवांतकनरांतकौ ॥ अपरे बलिनः सर्वे ययुर्युद्धाय वानरैः ॥ ८० ॥ एते चान्ये
च बहवः शूराः शतसहस्रशः ॥ प्रविश्य वानरसैन्यममंथुर्बलदर्पिताः ॥ ८१ ॥

वास्ते सर्वे गच्छंतु यतस्ते मत्प्रियकांक्षिणः ॥ ७७ ॥ प्राणविप्लवात् प्राणनाशमयात् एवं च प्राणनाशे सर्वथा प्राप्ते यशोरक्षणाय युद्धार्थं गमनमेव
न्याय्यमिति भावः ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ वानराणामिदं वानरमार्षं तत्सैन्यं प्रविश्य ममंथुरर्थं तत्सैन्यमेव ॥ ८१ ॥

भुशुंङिभिदिपाला आयुधविशेषाः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ रामतेजःसमाविश्यप्राप्य तत्तेजःसमावेशेन बलत्वे हेतुमाह रामशक्तीति ॥
॥ ८५ ॥ सर्वेश्वरः संकल्पमात्रेण सर्वसंहारसमर्थोऽपि माययामनुष्यत्वविडम्बनं तदनुकरणं तेन हेतुना तन्निर्वाहाय युद्धादिलीलारूपां मायां वित

भुशुंङिभिदिपालैश्च बाणैः खड्गैः परश्वधैः ॥ अन्यैश्च विविधैरस्त्रैर्निजमुहुरियूथपान् ॥ ८२ ॥ तेषां दपैः पर्व
ताग्रैर्नखदंष्ट्रैश्च मुष्टिभिः ॥ प्राणैर्विमोचयामासुः सर्वराक्षसयूथपान् ॥ ८३ ॥ रामेण निहताः केचित्सुग्री
वेण तथापरे ॥ हनूमता चांगदेन लक्ष्मणेन महात्मना ॥ यूथपैर्वानराणां ते निहताः सर्वराक्षसाः ॥ ८४ ॥
रामतेजःसमाविश्य वानरा बलिनोऽभवन् ॥ रामशक्तिविहीनानां मेवंशक्तिः कुतो भवेत् ॥ ८५ ॥ सर्वेश्व
रः सर्वमयो विधाता मायामनुष्यत्वविडम्बनेन ॥ सदाचिदानंदमयोऽपि रामो युद्धादिलीलां वितनोति मायाम् ॥
॥ ८६ ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादेशु पंचमः सर्गः ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥

श्रुत्वा युद्धे बलं नष्टमति कायमुखं महत् ॥ रावणो दुःखसंतप्तः क्रोधेन महता हतः ॥ १ ॥ निधायैंद्रजितं लं
कारक्षणार्थं महाद्युतिः ॥ स्वयं जगाम युद्धाय रामेण सह राक्षसः ॥ २ ॥ दिव्यं स्यंदनमारुह्य सर्वशस्त्रास्त्रसं
युतम् ॥ राममेवाभिदुद्राव राक्षसेन्द्रो महाबलः ॥ ३ ॥ वानरान् बहुशो हत्वा बाणैराशीविषोपमैः ॥ पातया
मास सुग्रीवप्रमुखान् यूथनायकान् ॥ ४ ॥ गदापाणिं महासत्वं तत्र दृष्ट्वा विभीषणम् ॥ उत्सर्ज्य महाशक्तिं
मायदत्तां विभीषणे ॥ ५ ॥ तामापतंतीं मालोक्य विभीषणविधातिनीम् ॥ दत्ताभयो यं रामेण वधाहो ना
यमासुरः ॥ ६ ॥

नोति ॥ ८६ ॥ इति श्रीमत्सकलराजयुद्धपंचमः सर्गः ॥ ५ ॥ श्रुत्वेति अति कायमुखं तत्प्रधानम् ॥ १ ॥ लंकारक्षणार्थं इंद्रजि
तं लंकायां निधाय स्थापयित्वा ॥ २ ॥ ३ ॥ आशीः सर्पाणां तालुगता जिह्वादंत इत्यन्ये ॥ ४ ॥ महासत्वं महाबलम् मयदत्तां मंदादरी
पित्रा दत्ताम् ॥ ५ ॥ विभीषणविधातिनीं तत्प्राणहराम् रामदत्ताभयत्वादयमसुर एवासुरः वधाहो न शक्तिश्च मादृशातिरिक्तेष्वमोघैवेति ॥ ६ ॥

उक्त्वाविचार्याविभीषणं पुरतस्तपुष्टतः कृत्वा शक्तिसंमुखे स्थितः ॥ ७ ॥ अमोघशक्तिः अमोघसामर्थ्यवत्त्वात् नन्वेवं कथं लक्ष्मणजीवनं तत्राह यावन्त्यइति संभवन्ति प्रकटिता भवन्ति ॥ ८ ॥ ईश्वरचैतन्यसंबन्धो देवजडायां मायायां सर्वशक्तिप्रादुर्भावइति तासामाधारभूतो लक्ष्मणोऽतः सर्वशक्तिचालकस्य मायाशक्त्या मायानिर्मितया शक्त्या नमृतिरिति भावः ॥ ९ ॥ नन्वेवं मूर्च्छाऽपि कुतस्तत्राह तथापीति तदनुव्रतः नटवत् अ

इत्युक्त्वा लक्ष्मणो भीमं चापमादाय वीर्यवान् ॥ विभीषणस्य पुरतः स्थितो कं पइवाचलः ॥ ७ ॥ सा शक्तिर्लक्ष्मणतनुं विवेश अमोघशक्तिः ॥ यावन्त्यः शक्तयो लोके मायायाः संभवन्ति हि ॥ ८ ॥ तासामाधारभूतस्य लक्ष्मणस्य महात्मनः ॥ मायाशक्त्या भवेत्किं वा शेषांशस्य हरेस्तनोः ॥ ९ ॥ तथापि मानुषभावमापन्नस्तदनुव्रतः ॥ मूर्च्छितः पतितो भूमौ तमादातुं दशाननः ॥ १० ॥ हस्तैस्तोलयितुं शक्तो न बभूवाति विस्मितः ॥ सर्वस्य जगतः सारं विराजं परमेश्वरम् ॥ ११ ॥ कथं लोकाश्च यं विष्णुं तोलयेल्लघुराक्षसः ॥ ग्रहीतुकामं सौमित्रं विरावणं वीक्ष्य मारुतिः ॥ १२ ॥ आजघानोरसि क्रुद्धो वज्रकल्पेन मुष्टिना ॥ तेन मुष्टिप्रहारेण जानुभ्यामपतद्भुवि ॥ १३ ॥ आस्यैश्च नेत्रश्रवणैरुद्धमनरुधिरं बहु ॥ विघूर्णमानं नयनोरथोपस्थ उपाविशत् ॥ १४ ॥ अथ लक्ष्मणमादाय हनूमान् रावणादितम् ॥ आनयद्रामसामीप्यं बाहुभ्यां परिगृह्यतम् ॥ १५ ॥ हनूमतः सुहृत्त्वेन भक्त्या च परमेश्वरः ॥ लघुत्वमगमद्देवो गुरूणां गुरुरप्यजः ॥ १६ ॥ साशक्तिरपि तं त्यक्त्वा ज्ञात्वानारायणांशजम् ॥ रावणस्य रथं प्रागाद्रावणोऽपि शनैस्ततः ॥ १७ ॥

न्यथारावणस्यामनुष्यत्वज्ञानेन नमृतिर्दुर्लभेत्याशयेन मूर्च्छादिनाटनमिति भावः ॥ १० ॥ तोलयितुं चालयितुमपि न शक्तो बभूव सुतरामुत्थापयितुमतेन चातिविस्मित आसीत् तत्र हेतुमाह सर्वस्येति विराजं सर्वजगद्रूपेण भासमानं अतएव जगतः सारम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ अपतत् रावणः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ भक्त्या तस्य स्वभक्तत्वादिति भावः गुरूणां गुरुरिति भावः ॥ १६ ॥ नारायणांशजं तत्त्वेन स्वाविषयं ज्ञात्वा ॥ १७ ॥

बाणासनं वनुः ॥ १८ ॥ रावणं रथस्थं दृष्ट्वा लोकदृष्ट्या तत्साम्याय हनूमंतमारुह्याभिदुद्राव ॥ १९ ॥ वज्रस्य निष्पेषो निघर्तः ॥ २० ॥ मे
पुरः तिष्ठ कृगमिष्यसि सर्वत्र समदर्शिनः तेनेतो गमनेऽपि मददृश्याविषये गमनं न संभावितमिति भावः ॥ किंच यद्यप्यहं सर्वत्र समदर्शितथा
पि अपराधं कृत्वा जीवनं दुर्लभम् ॥ एतावदेव मे समदर्शित्वं यत्कर्मानुरूपफलदत्तम् अन्यथा वैषम्यनैर्घृण्ये आपद्येते इति भावः ॥ २१ ॥ अ

संज्ञामवाप्य जग्राह बाणासनमथोरुषा ॥ राममेवाभिदुद्राव दृष्ट्वा रामो पितं क्रुधा ॥ १८ ॥ आरुत्य जगतां
नाथो हनूमंतहाबलम् ॥ रथस्थं रावणं दृष्ट्वा अभिदुद्राव राघवः ॥ १९ ॥ ज्याशब्दमकरोत्तीव्रं वज्रनिष्पेष
निष्ठुरम् ॥ रामो गंभीरयावाचाराक्षसैर्द्रमुवाच ह ॥ २० ॥ राक्षसाधमतिष्ठाद्य कृगमिष्यसि मे पुरः ॥ कृ
त्वापराधमेवं मे सर्वत्र समदर्शिनः ॥ २१ ॥ येन बाणेन निहताराक्षसास्ते जनालये ॥ तेनैव त्वांह निष्यामि
तिष्ठाद्य मम गोचरे ॥ २२ ॥ श्रीरामस्य वचः श्रुत्वा रावणो मारुतात्मजम् ॥ वहंतं राघवं संख्येशैरस्तीक्ष्णै
रताडयत् ॥ २३ ॥ हतस्यापि शैरस्तीक्ष्णैर्वायुसूनोः स्वतेजसा ॥ व्यवर्धत पुनस्तेजो न नर्द च महाकपिः ॥
॥ २४ ॥ ततो दृष्ट्वा हनूमंतं स व्रणं रघुसत्तमः ॥ क्रोधमाहारयामास कालरुद्र इवापरः ॥ २५ ॥ साश्वं र
थं ध्वजं सूतं शस्त्रौ धंधनुरंजसा ॥ छत्रं पताकां तरसा चिच्छेदा शीतसायकैः ॥ २६ ॥ ततो महाशरेणाशुरावणं
रघुसत्तमः ॥ विव्याध वज्रकल्पेन पाकारि रिव पर्वतम् ॥ २७ ॥ रामबाणहतो वीरश्च चालचमुमोह च ॥
हस्तानि पतितश्चापस्तं समीक्ष्य रघुसत्तमः ॥ २८ ॥

न्यदपि समदर्शित्वमाह येनेति न तु विषादिलिप्तादिभिरित्याशयः ॥ २२ ॥ राघवं वहंतं हनूमंतमताडयत् ॥ २३ ॥ स्वतेजसा स्वीयेन स्मृत रौ
द्रतेजसा तेजो व्यवर्धत यद्धारमः स्वतेजसा हनूमतस्तेजो व्यवर्धत व्यवर्धयदित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ अंजसा शीघ्रं युगपदेवेति यावत् ॥ २६ ॥
पाकारि रेंद्रः ॥ २७ ॥ तं समीक्ष्य तादृशा वस्थं रावणं समीक्ष्य ॥ २८ ॥

तादृशावस्थस्यवीरः प्रहननानौचित्यं स्मृत्वा कार्यशेषं च विचार्य किरीटमेव चिच्छेदततो रावणं प्रति उवाचेति शेषः तदेवाहानुजानामीति ॥ २९ ॥
 लंकां प्रविश्याश्वास्य श्वो बलं पश्यसीत्युक्त इति शेषः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ लीलयेत्यनेन वस्तुतः शोकाभाव उक्तः ॥ ३२ ॥ वानरानपि अपिना
 अर्धचंद्रेण चिच्छेदतत्किरीटं रविप्रभम् ॥ अनुजानामि गच्छत्वमिदानीं बाणपीडितः ॥ २३ ॥ प्रविश्य
 लंकामाश्वास्य श्वः पश्यसि बलं मम ॥ रामबाणेन संविद्धो हतदर्पो थरावणः ॥ ३० ॥ महत्या लज्जया युक्तो
 लंकां प्राविश दातुरः ॥ रामोऽपि लक्ष्मणं दृष्ट्वा मूर्छितं पतितं भुवि ॥ ३१ ॥ मानुषत्वं मुपाश्रित्य लीलया
 नुशुशोच ह ॥ ततः प्राह हनूमंतं वत्सजीवय लक्ष्मणम् ॥ ३२ ॥ महौषधीः समानीय पूर्ववद् वानरानपि ॥
 तथेति राघवेणोक्तो जगामाशु महाकपिः ॥ ३३ ॥ हनूमान्वायुवेगेन क्षणात्तीर्त्वा महोदधिम् ॥ एतस्मिन्नं
 तरे चारारावणाय न्यवेदयन् ॥ ३४ ॥ रामेण प्रेषितो देव हनूमान् क्षीरसागरम् ॥ गतो नेतुं लक्ष्मणस्य जीव
 नार्थं महौषधीः ॥ ३५ ॥ श्रुत्वा तच्चारवचनं राजा चिंतापरो भवत् ॥ जगाम रात्रिं वैकाकीकालनेमिगृहं क्ष
 णात् ॥ ३६ ॥ गृहागतं समालोक्य रावणं विस्मयान्वितः ॥ कालनेमिरुवाचे दं प्रांजलिर्भयविह्वलः ॥
 अर्घ्यादिकं ततः कृत्वा रावणस्याग्रतः स्थितः ॥ ३७ ॥ किं ते करोमि राजेन्द्र किमागमनकारणम् ॥ कालने
 मिमुवाचे दं रावणो दुःखपीडितः ॥ ३८ ॥ ममापि कालवशातः कष्टमेतदुपास्थितम् ॥ मया शक्त्या हतो वी
 रो लक्ष्मणः पतितो भुवि ॥ ३९ ॥ तं जीवयितुमानेतुमोषधीर्हनुमान् गतः ॥ यथा तस्य भवेद्दिशं तथा कुरुम
 हामते ॥ ४० ॥

लक्ष्मणम् ॥ ३३ ॥ क्षणान् महोदधिं तीर्त्वा गत्वौषधीरानयामीति प्रतिज्ञायेति शेषः जगामेत्यनेनान्वयः प्रस्थातुमुद्यत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥
 नेतुं आनेतुम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ स्थितः कालनेमिः ॥ ३७ ॥ किमागमनकारणमिति रावणं प्रच्छेति शेषः ॥ ३८ ॥ कष्टमेवाह ममे
 ति ॥ ३९ ॥ गतः युद्धभूमेः प्रस्थित इत्यर्थः ॥ ४० ॥

कालात्ययःश्वस्तनमूर्योदयरूपः ॥ ४१ ॥ हेईशरावणेतिच्छेदः धारयद्दयेइतिशेषः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ तथैवमेभाविष्यतिमृत्युरेवम
विष्यतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ असुरकुलमितिच्छेदः किंकिंफलंजडात्मनाजडस्वरूपेण ॥ ४५ ॥ एवंजीवितादौवैराग्यमुपदिश्यकर्तव्यमुप
दिशति सीतामिति रम्यत्वोपपादकंमुनिगणायश्रमिति ॥ ४६ ॥ यत्रैवपद्मासनादौस्थित्वास्थातासुखंलभतेतत्सुखासनम् ॥ ४७ ॥ व

माययामुनिवेषेणमोहयस्वमहाकपिम् ॥ कालात्ययोयथाभूयात्तथाकृत्वैहिमंदिरे ॥ ४१ ॥ रावणस्यव
चःश्रुत्वाकालनेमिरुवाचतम् ॥ रावणेशवचोमेघशृणुधारयतत्वतः ॥ ४२ ॥ प्रियंतेकरवाण्येवनप्राणान्
धारयाम्यहम् ॥ मारीचस्ययथारण्येपुराभून्मृगरूपिणः ॥ ४३ ॥ तथैवमेनसंदेहोभाविष्यतिदशानन ॥
हताःपुत्राश्चपौत्राश्चबांधवाराक्षसाश्चते ॥ ४४ ॥ घातयित्वाऽसुरकुलंजीवितेनापिकितव ॥ राज्येनवासी
तयावाकिंदेहेनजडात्मना ॥ ४५ ॥ सीतांप्रयच्छरामायराज्यंदेहिविभीषणे ॥ वनंयाहिमहाबाहोरम्यं
मुनिगणाश्रयम् ॥ ४६ ॥ स्नात्वाप्रातःशुभजलेकृत्वासंध्यादिकाःक्रियाः ॥ ततएकांतमाश्रित्यसुखास
नपरिग्रहः ॥ ४७ ॥ विसृज्यसर्वतःसंगमितरान्विषयान्बहिः ॥ बहिःप्रवृत्तक्षगणंशतैःप्रत्यक्प्रवाह
य ॥ ४८ ॥ प्रकृतेर्भिन्नमात्मानंविचारयसदानघ ॥ चराचरंजगत्कृत्स्नंदेहबुद्धींद्रियादिकम् ॥ ४९ ॥
आब्रह्मस्तंबपर्यंतंदृश्यतेश्रूयतेचयत् ॥ सैषाप्रकृतिरित्युक्तासैवमायेतिकीर्तिता ॥ ५० ॥

हिःकृत्वेतिशेषः दूरेकृत्वाइत्यर्थः बहिःप्रवृत्तंबाह्यविषयेषुप्रवृत्तमक्षगणमिन्द्रियगणंप्रत्यक्प्रवाहयआत्माविषयंकुरु सर्वसहायस्यमनसआ
त्मविषयत्वकरणमेवसर्वेन्द्रियाणामात्मविषयत्वकरणम् ॥ ४८ ॥ तदेवोपपादयति प्रकृतेरिति प्रकृतिस्वरूपमाह चराचरमिति एतदे
वप्रकृतिरित्यर्थः ॥ ४९ ॥ किंविशेषेणदृश्यंसर्वमेवमायेत्याहाब्रह्मेति ॥ ५० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सैवजगद्दृक्षस्यसर्गादिकारणम् लोहितेत्यादि स्वस्यत्रिगुणात्मकत्वात् राजससात्त्विकतामसाःप्रजाःसृजति ॥ ५१ ॥ तथाकामक्रो
धादीन्पुत्रान्हिंसाद्याश्चकन्यकाःसृजति स्वसृष्टस्यजगतोवृद्ध्यर्थमित्यर्थः एवंसृष्ट्वाआत्मानमात्मपदवाच्यंविभुंदेवंस्वैर्गुणैःपदार्थैर्मोहयति
तेष्वहंममेतिबुद्धिमंतंकरोति ॥ ५२ ॥ स्वनिष्ठान्जगत्कर्तृत्वादीन्गुणान्सन्निधानेनतत्रारोप्यस्ववशंकृत्वाअहंकर्तेत्यादिवुद्धिमत्त्वकर
णमेवतस्यवशीकरणम् ॥ ५३ ॥ शुद्धोऽप्ययंदर्शनादिविकारहीनोपिपश्यतीवबहिर्विषयान् स्वमात्मानंस्वस्वरूपम् विस्मरणेहेतुर्मा

सर्गस्थितिविनाशानांजगद्दृक्षस्यकारणम् ॥ लोहितश्वेतकृष्णादिप्रजाःसृजतिसर्वदा ॥ ५१ ॥ काम
क्रोधादिपुत्राद्यान्हिंसातृष्णादिकन्यकाः ॥ मोहयत्यनिशंदेवमात्मानंस्वैर्गुणैर्विभुम् ॥ ५२ ॥ कर्तृत्व
भोक्तृत्वमुखान्स्वगुणानात्मनीश्वरे ॥ आरोप्यस्ववशंकृत्वातेनक्रीडतिसर्वदा ॥ ५३ ॥ शुद्धोप्यात्मा
ययायुक्तःपश्यतीवसदाबहिः ॥ विस्मृत्यचस्वमात्मानंमायागुणविमोहितः ॥ ५४ ॥ यदासद्गुरुणायु
क्तोबोध्यतेबोधरूपिण ॥ निवृत्तदृष्टिरात्मानंपश्यत्येवसदास्फुटम् ॥ ५५ ॥ जीन्मुक्तःसदादेहीमुच्य
तेप्राकृतैर्गुणैः ॥ त्वमप्येवंसदात्मानंविचार्यनियतेन्द्रियः ॥ ५६ ॥ प्रकृतेरन्यमात्मानंज्ञात्वामुक्तोभवि
ष्यसि ॥ ध्यातुंयद्यसमर्थोऽसिसगुणंदेवमाश्रय ॥ ५७ ॥ हृत्पद्मकर्णिकेस्वर्णपीठेमणिगणान्विते ॥
मृदुश्लक्ष्णतरेतत्रजानक्यासहसंस्थितम् ॥ ५८ ॥

यागुणविमोहितत्वम् ॥ ५४ ॥ तर्हि किं सर्वथा विस्मृतस्वस्वरूपस्य बंध एव नेत्याह यदेति बोधरूपिणा ज्ञानरूप एव हि मिति जानता जीव
न्मुक्तेनेत्यर्थः निवृत्तदृष्टिः बहिर्विषयेभ्य इति शेषः आत्मानं शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमात्मस्वरूपम् ॥ ५५ ॥ तादृशसद्गुरुरूपदेशान्निदि
ध्यासनसंपत्त्या जीवन्मुक्तिदशां प्राप्तः प्राकृतैर्गुणैः सुखदुःखादिभिर्मुच्यते अतो मदुपदेशाच्छुतमात्मानमेवं विचार्य मदुक्तात्मस्वरूपं विचारे
ण दृढीकृत्य ॥ ५६ ॥ ध्यातुमिति मदुक्तप्रकारेण ध्यातुमित्यर्थः ॥ ५७ ॥ सगुणं ध्येयं रूपमाह हृत्पद्मेति तत्कर्णिकास्येस्वर्णपीठे स्थि
तमित्यन्वयः श्लक्ष्णं स्निग्धम् ॥ ५८ ॥

वीरासनं वीरासनस्थम् विद्युत्पुंजनिभांबरपीतांबरमित्यर्थः ॥ ५९ ॥ मातंशोभायमानम् धनुर्द्वद्वारेण एकं स्वस्यैकरामस्येति द्वयम् ॥
॥ ६० ॥ सर्वहृदि स्थितमित्यनेन एव भूतः सर्वत्रैकत्वेन ध्येयः एव हि सर्वस्य स्वतंत्रत्वाभावात् निश्चये द्वेषादिहानिर्भवतीत्यर्थः ॥ ६१ ॥ म
क्तेः कथ्यमानमिति शेषः कृतपूर्वाणि पूर्वकृतानि यथाग्नेः स्पर्शात्तुलराशयो नश्यंति तद्वत् ॥ ६२ ॥ वैरंवैरभावम् अनन्यभक्तियुक्तः

वीरासनं विशालाक्षं विद्युत्पुंजनिभांबरम् ॥ किरीटहारकेयूरकौस्तुभादिभिरन्वितम् ॥ ५९ ॥ नूपुरैः कटकै
र्भातितथैव वनमालया ॥ लक्ष्मणेन धनुर्द्वद्वारेण परिसेवितम् ॥ ६० ॥ एवं ध्यात्वा सदात्मानं रामं सर्वहृदि स्थि
तम् ॥ भक्त्या परमया युक्तो मुच्यते नात्र संशयः ॥ ६१ ॥ शृणु वै चरितं तस्य भक्तैर्निव्यमनन्यधीः ॥ एवं
चेत्कृतपूर्वाणि पापानि च महान्त्यपि ॥ क्षणादेव विनश्यंति यथाऽग्नेस्तूलराशयः ॥ ६२ ॥ भजस्वरामं परि
पूर्णमेकं विहाय वैरं निजभक्तियुक्तः ॥ हृदा सदा भावित भावरूपमनाम रूपं पुरुषं पुराणम् ॥ ६३ ॥ इति
श्रीमदध्यात्मरामायणे उमा महेश्वरसंवादे युद्धकांडे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ कालनेमिव चः श्रुत्वा रा
वणोऽमृतसन्निभम् ॥ जज्वाल क्रोधताम्राक्षः सर्पिरद्विरिवाग्निमतः ॥ १ ॥ भिहन्मि त्वांदुरात्मानं मरुच्छा
सनपराङ्मुखम् ॥ परैः किंचिद्गृहीत्वा त्वं भाषसे रामं किं करः ॥ २ ॥ कालनेमि रुवाचे दंरावणं देव किं क्रु
धा ॥ नरोचते मेव च न यदि गत्वा करोमि तत् ॥ ३ ॥ इत्युक्त्वा प्रययौ शीघ्रं कालनेमिर्महासुरः ॥ नोदि
तो रावणेनैव हनुमदिष्मकारणात् ॥ ४ ॥

निजभक्तियुक्तः हृदा हृदयेन सदा भावित भावस्य सत्तारूपस्य ब्रह्मणोरूपं शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं येन तम् वस्तुतः स एव ब्रह्मेत्यादिना ॥ ६३ ॥
इति श्रीमत्सकलराजविष्णुधरण० युद्धकांडे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ ॥ अग्निमतः अतितप्तम् सर्पिर्धृतम् जलसंयोगाद्यथामहाज्वालाव
द्भवति तथा जज्वालेत्यर्थः ॥ १ ॥ परैर्देवैर्किंचिद्गृहीत्वा धनलोभात् रामं किं करतां प्राप्त इव भाषसे ॥ २ ॥ यदि मेव च नरोचते तदा गत्वा त
त्त्वदाज्ञप्तमेव करोमि ॥ ३ ॥ रावणेनैव स्वयमेव नोदित इत्यर्थः ॥ ४ ॥

खलः अंतर्दुष्टः अतएव मुनिवेषधरो न तु मुनिः ॥ ५ ॥ गच्छतो वायुसूनोर्मार्गमासाद्य तदीयमार्गमध्ये तपोवनमकल्पयादित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥
मार्गो मे विभ्रंशितः त्यक्तः मार्गांतरे आगतमिति यावत् उतानाश्रमे आश्रमत्वभ्रमः अथवा किमनेन विचारेणेत्याह यद्वेति मुनिमिति जा

स गत्वा हिमवत्पार्श्वतपोवनमकल्पयत् ॥ तत्र शिष्यैः परिवृतो मुनिवेषधरः खलः ॥ ५ ॥ गच्छतो
मार्गमासाद्य वायुसूनोर्महात्मनः ॥ ततो गत्वा ददर्शाथ हनूमानाश्रमं शुभम् ॥ ६ ॥ चिंतयामास मनसा
श्रीमान्पवननंदनः ॥ पुरानदृष्टमेतन्मे मुनिमंडलमुत्तमम् ॥ ७ ॥ मार्गो विभ्रंशितो वामे भ्रमो वाचित्त
संभवः ॥ यद्वा विश्वाश्रमपदं दृष्ट्वा मुनिमशेषतः ॥ ८ ॥ पीत्वा जलं ततो यामिद्रोणाचलमुत्तमम् ॥ इ
त्युक्त्वा प्रविवेशाथ सर्वतो योजनाय तम् ॥ ९ ॥ आश्रमं कदलीशालखर्जूरपनसादिभिः ॥ समावृतं पक्व
फलैर्नम्रशाखैश्च पादपैः ॥ १० ॥ वैरभावविनिर्मुक्तं शुद्धं निर्मललक्षणम् ॥ तस्मिन् महाश्रमे रम्ये काल
ने मिः सराक्षसः ॥ ११ ॥ इंद्रयोगं समास्थाय चकार शिवपूजनम् ॥ हनूमानभिवाद्या ह गौरवेण महासुर
म् ॥ १२ ॥ भगवन् रामदूतो हं हनूमान्नामनामतः ॥ रामकार्येण महता क्षीराब्धिं गंतुमुद्यतः ॥ १३ ॥
तृषामां बाधते ब्रह्मन्नुदकं कुत्र विद्यते ॥ यथेच्छं पातुमिच्छामि कथ्यतां मे मुनीश्वर ॥ १४ ॥ तच्छ्रुत्वा मारुते
वाक्यं कालनेमिस्तमब्रवीत् ॥ कमंडलुगतं तोयं मम त्वं पातुमर्हसि ॥ १५ ॥ भुंक्ष्व चेमानि पक्वानि फला
नितदनंतरम् ॥ निवसस्व सुखेनात्र निद्रामेहित्व रास्तु मा ॥ १६ ॥

तावेकवचनं अशेषतो मुनीन्द्रद्वेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ उक्तगुणैः पादपैश्च समावृतमाश्रमं प्रविवेशेत्यन्वयः ॥ १० ॥ वैरभावविनिर्मुक्तं
यत्राश्रमेऽहिनकुलादयोऽपि परस्परवैरभावं त्यक्त्वा तिष्ठंतितमित्याश्रमविशेषणम् ॥ ११ ॥ इंद्रयोगः कपटम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥
मम कमंडलुगतमित्यन्वयः ॥ १५ ॥ तदनंतरं जलपानानंतरं गमनेत्वरामास्तु ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ जलंजलाशयम् ॥ १८ ॥ मायाविकल्पितंस्वमाययाकल्पितं बटुं शिष्यम् ॥ १९ ॥ अथ हनुमंतं प्रत्याह निमील्य चेति ॥
 ॥ २० ॥ तथेति उक्त्वेति शेषः अपिबदिति च्छेदः ॥ २१ ॥ महामाया बहुमायावती मकरी मकराकारा ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥ इति विख्या
 भूतं भव्यं भविष्यं च जनामितपसा स्वयम् ॥ उत्थितो लक्ष्मणः सर्वे वानराराम वीक्षिताः ॥ १७ ॥ तच्छ्रु
 त्वा हनुमानाह क मंडलुजलेन मे ॥ नशाम्यत्यधिका तृष्णा ततो दर्शय मे जलम् ॥ १८ ॥ तथेत्याज्ञापय मा
 स बटुं मायाविकल्पितम् ॥ बटो दर्शय विस्तीर्णं वायुसूनोर्जलाशयम् ॥ १९ ॥ निमील्य चाक्षिणी तोयं पी
 त्वा गच्छ मर्मांतिकम् ॥ उपदेक्ष्यामि ते मंत्रं येन द्रक्ष्यसि चोषधीः ॥ २० ॥ तथेति दर्शितं शीघ्रं बटुना सलि
 लाशयम् ॥ प्रविश्य हनुमांस्तोयमपि वन्मीलितेक्षणः ॥ २१ ॥ ततश्चागत्य मकरी महामायामहाकपिम् ॥
 अग्रसत्तमं महावेगान्मारुतिं घोररूपिणी ॥ २२ ॥ ततो ददर्श हनुमान् ग्रसन्तीं मकरीं रुषा ॥ दारयामास हस्ता
 भ्यां वदनं साममारुह ॥ २३ ॥ ततो तरिक्षेददृशो दिव्यरूपधरांगना ॥ धान्यमालीति विख्याता हनुमंतम
 था ब्रवीत् ॥ २४ ॥ त्वत्प्रसादादहं शापाद्दिमुक्तास्मि कपीश्वर ॥ शप्ताहं मुनिना पूर्वमप्सराकारणांतरे ॥
 ॥ २५ ॥ आश्रमे यस्तु ते दृष्टः कालनेमिर्महासुरः ॥ रावणप्रहितो मार्गे विघ्नं कर्तुं तवानघ ॥ २६ ॥ मुनि
 वेषधरो नासौ मुनिर्विप्रविहिंसकः ॥ जहि दुष्टं गच्छ शीघ्रं द्रोणाचलमनुत्तमम् ॥ २७ ॥ गच्छाम्यहं ब्रह्मलोकं
 त्वत्स्पर्शाद्धूतकल्मषा ॥ इत्युक्त्वा साययौ स्वर्गं हनुमानप्यथाश्रमम् ॥ २८ ॥ आगतं तं समालोक्य का
 लनेमिरभाषत ॥ किं विलंबेन महता तव वानरसत्तम ॥ २९ ॥ गृहाण मत्तो मंत्रांस्त्वं देहि मे गुरुदक्षिणाम् ॥
 इत्युक्तो हनुमान्मुष्टिं दृढं बद्ध्वा हराक्षसम् ॥ ३० ॥

ता अप्सरा इति शेषः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ असौ न मुनिः किंतु मुनिवेषधरः ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥ महता विलंबेन किंकृतं अति विलंबः
 किंकृत इत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ महामायिकोरामः मायिनादैत्यानाम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ गृहीत्वा तासां तेजो भित्त्वर्यं स्वयं गृहीत्वा सुषेणस्य वै
 द्यत्वात्तेन चिकित्सां कारयामास एतेन वैद्यकशास्त्राभिनिविष्टत्वेन प्रसिद्धस्यैव चिकित्साधिकार इति सूचितम् ॥ ३६ ॥ बुद्धामोहं त्यक्त्वा ॥
 गृहाण दक्षिणामेतामित्युक्त्वा निजघान तम् ॥ विस्मृज्य मुनिवेषं सकालनेमिर्महासुरः ॥ ३७ ॥ युयुधेवा
 युपुत्रेण नानामायाविधानतः ॥ महामायिकदूतो सौहनूमान् मायिनां रिपुः ॥ ३८ ॥ जघान मुष्टिना शीर्ष्णि
 भग्नमूर्धाममारसः ॥ ततः क्षीरनिधिं गत्वा दृष्ट्वा द्रोणं महागिरिम् ॥ ३९ ॥ अदृष्ट्वा चौषधीस्तत्र गिरिमुत्पाद्य
 सत्वरः ॥ गृहीत्वा वायुवेगेन गत्वारामस्य सन्निधिम् ॥ ४० ॥ उवाच हनुमान् राममानीतो यं महागिरिः ॥
 यद्युक्तं कुरु देवेश विलंबो नात्र युज्यते ॥ ४१ ॥ श्रुत्वा हनूमतो वाक्यं रामः संतुष्टमानसः ॥ गृहीत्वा चौषधीः
 शीघ्रं सुषेणेन महामतिः ॥ ४२ ॥ चिकित्सां कारयामास लक्ष्मणाय महात्मने ॥ ततः सुप्तोत्थित इव बुद्ध्वा
 प्रोवाच लक्ष्मणः ॥ ४३ ॥ तिष्ठतिष्ठ कगंतासि हन्मीदानीं दशानन ॥ इति ब्रुवंतं मालोक्य मूर्ध्न्यवघ्राय रा
 घवः ॥ ४४ ॥ मारुतिं प्राह वत्साद्य त्वत्प्रसादान् महाकपे ॥ निरामयं प्रपश्यामि लक्ष्मणं भ्रातरं मम ॥ ४५ ॥
 इत्युक्त्वा वानरैः सार्धं सुग्रीवेण समन्वितः ॥ विभीषणमतेनैव युद्धाय समवस्थितः ॥ ४६ ॥ पाषाणैः पा
 दपैश्चैव पर्वताग्रैश्च वानराः ॥ युद्धायाभिमुखा भूत्वा ययुः सर्वे युयुत्सवः ॥ ४७ ॥ रावणो विव्यथे रामबाणै
 र्विद्धो महासुरः ॥ मातंग इव सिंहेन गरुडेनैव पन्नगः ॥ ४८ ॥ अभिभूतोऽगमद्राजाराघवेण महात्मना ॥
 सिंहासने समाविश्य राक्षसानि दमन् ब्रवीत् ॥ ४९ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ मम भ्रातरं महं निरामयं गतपीडं पश्यामीत्यन्वयः ॥ ३९ ॥ विभीषणमतेनैव तस्य लंका छिद्रज्ञत्वात् ॥ ४० ॥ युद्धा
 याभिमुखाः युद्धं कर्तुरिपूणामभिमुखा इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ मातंगो गजः ॥ ४२ ॥ राघवेणाभिभूतोऽगमत् गृहमिति शेषः समावि
 श्येति उपविश्येत्यर्थः ॥ ४३ ॥

मृत्युमेतदेहप्राणवियोगम् ॥ ४४ ॥ समुपस्थितः लंकामातइत्यर्थः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ हनिष्यसे इत्यंतःशापः न संदेह इति तस्यैव स्थिरीकरणं सचानरण्यो मामित्युक्त्वा दिवंगत इत्यन्वयः ॥ ४७ ॥ मदर्थे मद्द्वयार्थे इत्यर्थः समाह निष्यति ह निष्यत्येवेति स्वनिश्चयाभिलाषः इदं

मानुषेणैव मे मृत्युमाह पूर्वपितामहः ॥ मानुषो हि न मां हंतुं शक्नोति भुविकश्चन ॥ ४४ ॥ ततो नारायणः साक्षान् मानुषो भूत्वा संशयः ॥ रामो दाशरथिर्भूत्वा मां हंतुं समुपस्थितः ॥ ४५ ॥ अनरण्येन यत्पूर्वं शप्तो हं राक्षसेश्वराः ॥ उत्पत्स्यते च महं शोपरमात्मा सनातनः ॥ ४६ ॥ तेन त्वं पुत्रपौत्रैश्च बांधवैश्च समन्वितः ॥ ह निष्यसे न संदेह इत्युक्त्वा मां दिवंगतः ॥ ४७ ॥ स एव रामः संजातो मदर्थे मां ह निष्यति ॥ कुंभकर्णस्तु मूढात्मा सदा निद्रावशंगतः ॥ ४८ ॥ तं विबोध्य माह सत्त्वमानयंतु ममांतिकम् ॥ इत्युक्तास्ते महाकायास्तूर्णगत्वा तु यत्नतः ॥ ४९ ॥ विबोध्य कुंभश्च वणं निन्यूरावणसन्निधिम् ॥ नमस्कृत्य सराजानमासनोपरि संस्थितः ॥ ५० ॥ तमाहरावणो राजा भ्रातरंदीनयागिरा ॥ कुंभकर्णं विबोधत्वं महत्कष्टमुपस्थितम् ॥ ५१ ॥ रामेण निहताः शूराः पुत्राः पौत्राश्च बांधवाः ॥ किं कर्तव्यमिदानीं मे मृत्युकाल उपस्थिते ॥ ५२ ॥ एष दाशरथी रामः सुग्रीवसहितो बली ॥ समुद्रं सबलस्तीर्त्वा मूलं नः परिक्रंतति ॥ ५३ ॥ ये राक्षसा मुख्यतमास्ते ह हता वानैर्युधि ॥ वानराणां क्षयं युद्धेन पश्यामि कदाचन ॥ ५४ ॥

ज्ञानं रजस्तमोजन्यत्वान्नोत्तमाय फलायेति बोध्यम् मूढात्मा अत्यंततमः प्रकृतिः निद्राप्रियत्वात् ॥ ४८ ॥ महासत्त्वं महाबलम् ॥ ४९ ॥ निन्युः प्रापयामासुः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ मृत्युकाले उपस्थिते इदानीं मे किं कर्तव्यं तद्वदेति शेषः ॥ ५२ ॥ सबलः ससैन्यः मूलं सेनाम् ॥ ५३ ॥ वानराणां शनीया इति चेत्तत्राह वानराणां युद्धे क्षयं नाशनं पश्यामि अनंतत्वात् हनूमतौषध्या नयनेन जीवनाच्च ॥ ५४ ॥

अतस्तद्धानराणां बलं हनुमत्सहितं नाशयस्व ॥ ५५ ॥ रावणैर्द्रस्य सर्वश्रेष्ठस्य रावणस्येत्यर्थः यद्वा लोक रावणानां श्रेष्ठस्य पारिदेवितं पारि
देवनरूपं वचनं ॥ ५६ ॥ यत्पापस्य कर्मणः फलं भावित्वेन ते मया गदितं तदद्योपगतं प्राप्तम् ॥ ५७ ॥ रामो नारायण इति पूर्वमेव प्रोक्तः कथितः
तवेति शेषः एवमनेक प्रकारैः रामस्य नारायणत्वं न बुध्यसे तस्यैतत्फलमागतमिति शेषः ॥ ५८ ॥ ननु त्वयेदं कथं ज्ञातं तत्राह एकदेति सा

नाशयस्व महाबाहो यदर्थं परिबोधितः ॥ भ्रातुरर्थे महासत्त्वकुरु कर्मसुदुष्करम् ॥ ५९ ॥ श्रुत्वा तद्वावणैर्द्र
स्य वचनं पारिदेवितम् ॥ कुम्भकर्णो जहासौ चैव चनं चेदमब्रवीत् ॥ ५६ ॥ पुरा मंत्रविचारे ते गदितं यन्मया
नृप ॥ तदद्य त्वामुपगतं फलं पापस्य कर्मणः ॥ ५७ ॥ पूर्वमेव मया प्रोक्तो रामो नारायणः परः ॥ सीता च
योगमायेति बोधितोऽपि न बुध्यसे ॥ ५८ ॥ एकदा हं वने सानौ विशालायां स्थितौ निशि ॥ दृष्टो मयामुनिः
साक्षान्नारदो दिव्यदर्शनः ॥ ५९ ॥ तमब्रुवं महाभाग कुतो गतासि मेव द ॥ इत्युक्तो नारदः प्राह देवानां मंत्रणे
स्थितः ॥ ६० ॥ तत्रोत्पन्नमुदंतं ते वक्ष्यामि शृणु तत्त्वतः ॥ युवाभ्यां पीडिता देवाः सर्वे विष्णुमुपागताः ॥
॥ ६१ ॥ ऊचुस्ते देवदेवेशंस्तु त्वामकल्याणमाहिताः ॥ जहिरावणमक्षोभ्यं देवत्रैलोक्यकण्टकम् ॥ ६२ ॥
मानुषेण मृतिस्तस्य कल्पिता ब्रह्मणा पुरा ॥ अतस्त्वं मानुषो भूत्वा जहिरावणकण्टकम् ॥ ६३ ॥ तथेत्या
ह महाविष्णुः सत्यसंकल्प ईश्वरः ॥ जातो रघुकुले देवो राम इत्यभि विश्रुतः ॥ ६४ ॥ सह निष्यति वः सर्वानि
त्युक्त्वा प्रययौ मुनिः ॥ अतो जानीहि रामं त्वं परं ब्रह्म सनातनम् ॥ ६५ ॥

नौपर्वतशिखरे विशालायां शिलायामिति शेषः विशालायां नगर्यामित्यन्ये ॥ ५९ ॥ कुतो गतासि कुत आगतोऽसीत्यर्थे आर्षं देवानां मंत्रणे
देवानां विचारस्थाने इत्यर्थः तत्र स्थितो हंत त आगत इति प्राहे त्वन्वयः ॥ ६० ॥ युवाभ्यां रावणकुम्भकर्णभ्याम् ॥ ६१ ॥ अक्षोभ्यं केना
प्यप्रापणीयक्षोभं जहति तत्र हेतुगर्भविशेषणं त्रैलोक्यकण्टकमिति ॥ ६२ ॥ रावणकण्टकं रावणरूपकण्टकम् ॥ ६३ ॥ विष्णोरीश्वरत्वसूच
कंसत्यसंकल्पत्वम् ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

माययामनुष्यशरीरं न त्वसौ वस्तुतो मानुषः कश्चिज्जीवि इत्यर्थः भजत इति द्वितीया बहुवचनम् ॥ ६६ ॥ भक्तान्प्रसीदति इत्यस्योपपत्तये भक्तेरुत्कर्षमाह भक्तिरिति ज्ञानजनकत्वादेव तस्यामोक्षदत्वं किं बहुना कर्मभक्तिहीनं कृतं असत्समं अकृततुल्यं फलजनकमित्यर्थः ॥ ६७ ॥ सर्वावतारेष्वयं मुख्यो वतार इत्याहावतारा इति लीलानुकारिणस्तत्तज्जातिचेष्टानुकरणशीलस्येत्यर्थः ॥ ६८ ॥ ये निपुणारामं भजंति ते संसारं

त्यज वैरं भज स्वाद्यमायामानुषविग्रहम् ॥ भजतो भक्तिभावेन प्रसीदति रघूत्तमः ॥ ६६ ॥ भक्तिर्जनित्री ज्ञानस्य भक्तिर्मोक्षप्रदायिनी ॥ भक्तिहीनेन यत्किंचित्कृतं सर्वमसत्समम् ॥ ६७ ॥ अवताराः सुबहवो विष्णोर्लीलानुकारिणः ॥ तेषां सहस्रसदृशो रामो ज्ञानमयः शिवः ॥ ६८ ॥ रामं भजंति निपुणामनसा वचसानि शम् ॥ अनायासेन संसारं तीर्त्वा यांति हरेः पदम् ॥ ६९ ॥ ये राममेव सततं भुवि शुद्धसत्वाध्यायंति तस्य चरितानि पठंति संतः ॥ मुक्तास्त एव भवभोगमहाहिपाशैः सीतापतेः पदमनंतं सुखं प्रयांति ॥ ७० ॥ इति श्रीमदध्यात्मरायणे उमामहेश्वरसंवादे युद्धकांडे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ कुंभकर्णवचः श्रुत्वा भृकुटी विकटाननः ॥ दशग्रीवो जगादेदमासनादुत्पतन्निव ॥ १ ॥ त्वमानीतो न मे ज्ञानबोधनाय सुबुद्धिमान् ॥ मया कृतं समीकृत्य युध्यस्व यदि रोचते ॥ २ ॥ नो चेद्ब्रच्छसुषुप्त्यर्थं निद्रात्वां बाधते धुना ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा कुंभकर्णो महाबलः ॥ ३ ॥ रुष्टो यमिति विज्ञाय तूर्णयुद्धाय निर्ययौ ॥ सलंघयित्वा प्राकारं महापर्वतसन्निभः ॥ ४ ॥

तीर्त्वा हरेः पदं यांति ॥ ६९ ॥ शुद्धसत्वाः शुद्धांतः करणाः भवः संसारो भोगः शरीरं यस्य तादृशो यो महानाहिः कालस्तदीयैः पाशैर्बध्नैर्मुक्ता सीतापतेरनंतसुखं पदं शुद्धं ब्रह्म प्रयांति प्राप्नुवंति ॥ ७० ॥ इति श्रीमत्सकलराजविष० अध्यात्मरायणे सेतौ युद्धकांडे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥ उत्पतन्निव क्रोधादिति शेषः ॥ १ ॥ समीकृत्य अंगीकृत्य मत्समव्यवहारो भूत्वा ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

अभिनादयन्स्वनादप्रतिध्वनियुतं कुर्वन् ॥ ९ ॥ कालयामासपीडयामास ॥ ६ ॥ कालांतकमिव कालमिवांतकमिव च तद्वद्वा द्रुवुरित्यर्थः मुद्गरेण युतमिति शेषः ॥ ७ ॥ पाणिपादैश्च स्वीयैश्चूर्णयंतम् एकवच्चाभावार्थः एवमनेकप्रकारेण चूर्णयंतम् ॥ ८ ॥ बुद्धिमान्सर्वा स्वप्यवस्थामुज्येष्ठो मंतव्य इति सदाचाराभिज्ञः ॥ ९ ॥ १० ॥ परिबोधनप्रकारमाह सीतामित्यादि इति बोधितस्तन्न शृणोति श्रुतवान्वि

निर्ययौ नगरात्तूर्णभीषयन्हरिसैनिकान् ॥ सननादमहानादंसमुद्रमभिनादयन् ॥ १ ॥ वानरान्काल यामासचाहुभ्यां भक्षयन् रुगा ॥ कुंभकर्णतदा दृष्ट्वा सपक्षमिव पर्वतम् ॥ ६ ॥ द्रुवुर्वानराः सर्वे कालांतक मिवाखिलाः ॥ भ्रमंतं हरिवाहिन्यां मुद्गरेण महाबलम् ॥ ७ ॥ कालयंतं हरीन्वेगाद्भक्षयंतं समंततः ॥ चूर्णयं तं मुद्गरेण पाणिपादैरनेकधा ॥ ८ ॥ कुंभकर्णतदा दृष्ट्वा गदापाणिर्विभीषणः ॥ ननामचरणौ तस्य भ्रातुर्ज्येष्ठस्य बुद्धिमान् ॥ ९ ॥ विभीषणो हं भ्रातुर्मेदयां कुरु महामते ॥ रावणस्तु मया भ्रातर्बहुधा परिबोधितः ॥ १० ॥ सीतां देहीति रामाय रामः साक्षाज्जनार्दनः ॥ न शृणोति च मां हंतुं खड्गमुद्यम्य चोक्तवान् ॥ ११ ॥ धिक्त्वांगच्छेति मां हत्वा पदापापि भिरावृतः ॥ चतुर्भिर्मन्त्रिभः सार्धं रामं शरणमागतः ॥ १२ ॥ तच्छ्रुत्वा कुंभकर्णोऽपि ज्ञात्वा भ्रातरमागतम् ॥ समालिङ्ग्य च वत्सत्वं जीवरामपदाश्रयः ॥ १३ ॥ कुलसंरक्षणार्थाय राक्षसानां हिताय च ॥ महाभागवतो सित्वं पुरामेनारदाच्छ्रुतम् ॥ १४ ॥ गच्छता तममेदानीं दृश्यते न च किंचन ॥ मदीयो वापरो वापि मदमत्तविलोचनः ॥ १५ ॥

परोतं खड्गमुद्यम्य हंतुमुद्यत इति शेषः ततः कथंचिन्निवृत्तो मां पदाहत्वा उक्त्वांश्च ॥ ११ ॥ किमुक्तवांस्तदाह धिक्त्वांगच्छेति ततो हं चतुर्भिर्मन्त्रिभिरिति ॥ १२ ॥ समालिङ्ग्य चाहेति शेषः तदेवाह वत्सत्वमिति ॥ १३ ॥ ननु मे जीवनं कथं संभाव्यते तत्राह महाभागवतो सीति भगवद्भक्तस्य तेनाशः कथमापि संभाव्य इति भावः ॥ १४ ॥ यतो हं मदेन मत्तनेत्रस्ततो मम स्वीयपरविभागेन किमापि न दृश्यतेऽतस्त्वं गच्छ कदाचित्त्वय्यपि प्रहारसंभवात् ॥ १५ ॥

चिंतापरःकुंभकर्णःकथंनाशमेष्यतीतिचिंतापरः ॥ १६ ॥ यस्यगंधंसमाघ्रायान्येगजाःपलायंतेसगंधगजः सयथाक्षुद्रपशून्कालयश्चरात
तद्वदयंचचार ॥ १७ ॥ वायव्यंशस्त्रंवायव्यास्त्राभिमांत्रितंशस्त्रम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ पर्यंतमाश्रितायुद्धभूमध्येस्थिताहस्तपातभयात्त

इत्युक्तोश्रुमुखोभ्रातुश्चरणावभिवंधसः ॥ रामपार्श्वमुपागत्यचिंतापरउपस्थितः ॥ १६ ॥ कुंभकर्णोपि
हस्ताभ्यांपादाभ्यांपपेयन्हरीन् ॥ चचारवानरीसेनांकालयन्गंधहस्तिवत् ॥ १७ ॥ दृष्ट्वातंराघवःक्रुद्धो
वायव्यंशस्त्रमादरात् ॥ चिक्षेपकुंभकर्णायतेनचिच्छेदरक्षसः ॥ १८ ॥ समुद्ररंदक्षहस्तंतेनघोरंनना
दसः ॥ सहस्तःपतितोभूमावनेकानर्दयन्कपीन् ॥ १९ ॥ पर्यंतमाश्रिताःसर्वेवानराभयवेपिताः ॥ राम
राक्षसयोर्युद्धंपश्यंतःपर्यवस्थिताः ॥ २० ॥ कुंभकर्णश्छिन्नहस्तःशालमुद्यम्यवेगतः ॥ समरेराघवंदंतुदु
द्रावतमथोच्छिनत् ॥ २१ ॥ शालेनसहितंवामहस्तमैद्रेणराघवः ॥ छिन्नबाहुमथायांतंनर्दतंवीक्ष्यरा
घवः ॥ २२ ॥ द्वावर्धचंद्रौनिशितावादायास्यपदद्वयम् ॥ चिच्छेदपतितौपादौलंकाहारिमहास्वनौ ॥
॥ २३ ॥ निकृत्तपाणिपादोपिकुंभकर्णोतिभीषणः ॥ वडवामुखवह्क्रंव्यादायरघुनंदनम् ॥ २४ ॥
अभिदुद्रावनिनदन्नाहुश्चंद्रमसंयथा ॥ अपूर्यत्सिताग्रैश्चसायकैस्तद्रघूत्तमः ॥ २५ ॥ शरपूरितवक्त्रो
सौचुक्रोशातिभयंकरः ॥ अथसूर्यप्रतीकाशमैद्रंशरमनुत्तमम् ॥ २६ ॥ वज्राशनिसमंरामश्चिक्षेपासुर
मृत्यवे ॥ सतत्पर्वतसंकाशंस्फुरत्कुंडलदंष्ट्रकम् ॥ २७ ॥ चकर्तरक्षोधिपतेःशिरोवृत्रभिवाशनिः ॥
तच्छिरःपतितंलंकाहारिकायोमहोदधौ ॥ २८ ॥

त्प्रांतमाश्रिताइत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ वडवामुखंनामसमुद्रेशतयोजनविस्तीर्णवडवाग्निवासस्थानम् ॥ २५ ॥
॥ २६ ॥ सशरःतवाशिरः ॥ २७ ॥ शिरोलंकाद्वारिपतितम् कायोमहोदधौपतितइतिशेषः ॥ २८ ॥

अस्याशिरोद्वारं रोधयत् अरुंधदित्यर्थः अडभावआर्षः निवृत्तप्रेषणाणि च नक्रादि समुद्रेकायपातात् खगाः पक्षिणः ॥ २९ ॥ अप्सरो
भिः सहेति शेषः ईडिरेतुष्टुवुः कुसुमासारैरामं वर्षतः अभिनंदिता अभिनंदवंतो बभूवुरिति शेषः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ऐन्द्रास्त्रेण युक्तो बाहु र्यस्य त
म् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ देवानां हिरण्यगर्भादीनामपि देवपूज्य परमात्मन् सर्वे जीवा अंशायस्य तादृश अतएव सनातन सदा भवन्ति तेत्यर्थः नारं

शिरोस्य रोधयद् द्वारं कायो नक्राद्यचूर्णयत् ॥ ततो देवाः स ऋषयो गंधर्वाः पन्नगाः खगाः ॥ २३ ॥ सिद्धाय क्षा
गुह्यकाश्च अप्सरोभिश्च राघवम् ॥ ईडिरे कुसुमासारैर्वर्षतश्चाभिनंदिताः ॥ ३० ॥ आजगाम तदारां मद्र
ष्टुं देवमुनीश्वरः ॥ नारदो गगनात्तूर्णस्वभासाभासयन्दिशः ॥ ३१ ॥ राममिंदीवरश्याममुदारां गंधनुर्ध
रम् ॥ ईषत्ताम्रविशालाक्षमैद्रास्त्रांचितबाहुकम् ॥ ३२ ॥ दयार्द्रदृष्ट्या पश्यंतं वानरान् शरपीडितान् ॥
दृष्ट्वा गद्गदयावाचा भक्त्या स्तोतुं प्रचक्रमे ॥ ३३ ॥ नारद उवाच ॥ देवदेव जगन्नाथ परमात्मन् सनातन ॥
नारायणाखिलाधार विश्वसाक्षिन् नमोस्तुते ॥ ३४ ॥ विशुद्धज्ञानरूपोऽपि त्वं लोकानतिवंचयन् ॥ माय
यामनुजाकारः सुखदुःखादिमानिव ॥ ३५ ॥ त्वं मायया गूह्यमानः सर्वेषां हृदिसंस्थितः ॥ स्वयं ज्योतिः
स्वभावस्त्वं व्यक्त एवामलात्मनाम् ॥ ३६ ॥ उन्मीलयन् सृजस्ये तन्नेत्रेण जगत्रयम् ॥ उपसंभ्रियते स
र्वत्रया चक्षुर्निमीलनात् ॥ ३७ ॥

जविसमहस्तस्यायन अखिलाधार जगदुत्पत्तिस्थितिनाशकारण विश्वसाक्षिन् अंतर्धामितयेति भावः ॥ ३४ ॥ अतिवंचयन् स्वस्वरूपगोप
नेन संसारपातिनः कुर्वन् एतदपि मायाकृतमेव तत्त्वतस्तत्रारोपितं बोध्यम् ॥ ३५ ॥ सर्वेषां हृदिसंस्थितोऽपि स्वप्रकाशोऽपि त्वं मायया गूह्यमानो भ
वासि तर्हीदृशत्वे किं मानमित्यत आह अमलात्मनां व्यक्त एवेति तदनुभव एव तव तादृशत्वे प्रमाणमिति भावः ॥ ३६ ॥ उन्मीलयन्निति
तव निमेषोन्मेषावेव सृष्टिप्रलयाविति भावः ॥ ३७ ॥

यस्मिन्निति यदाधारत्वादिदंभातीतिव्यवहारविषयः भानस्यत्वद्रूपत्वादितिभावः यतएतच्चराचरंजायतेयस्मिन्लीयतेयेनतिष्ठतिचेत्यर्थः
सार्वविभक्तिकस्तसिः यस्मादधिकंनकिंचित्तस्मैब्रह्मरूपिणेनमइत्यर्थः ॥ ३८ ॥ यंप्रकृतिजानंतिशक्तिशक्तिमतोरभेदात् यंपुरुषंजातंति
अंशांशिनोरभेदात् ममैवांशोजीवलोकेजीवभूतःसनातनइतिगीतोक्तेः व्यक्तस्वरूपःकालोनिमिषादिःअव्यक्तःक्षणरूपस्तदुभयरूपंकालंयं
त्वांजानंतिस्मैनमः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ विकाररहितत्ववादसर्वाकारवादयोरापाततोविरोधोदृश्येतजगतोविकाररूपत्वात् ॥ ४१ ॥
त्वत्प्रसादलभ्यानिश्चयमाह माययेति एवंचजगदाकाररूपत्वंमायिकमितिनिविरोधः मायिकत्वज्ञानंचजगतित्वप्रसादंविनादुर्लभमितिभावः

यस्मिन्सर्वमिदंभातियतश्चैतच्चराचरम् ॥ यस्मान्नकिंचिल्लोकेस्मिन्स्तस्मैतेब्रह्मणेनमः ॥ ३८ ॥ प्रकृतिं
पुरुषंकालंव्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणम् ॥ यंजानंतिमुनिश्रेष्ठास्तस्मैरामायतेनमः ॥ ३९ ॥ विकाररहितंशु
द्धज्ञानरूपंश्रुतिर्जगौ ॥ त्वांसर्वजगदाकारमूर्तिंचाप्याहसाश्रुतिः ॥ ४० ॥ विरोधोदृश्यतेदेववैदिकोवे
दवादिनाम् ॥ निश्चयंनाधिगच्छंतित्वत्प्रसादंविनाबुधाः ॥ ४१ ॥ माययाक्लीडतोदेवनविरोधोमनाग
पि ॥ रश्मिजालंस्वेर्यद्दृश्यतेजलवद्भ्रमात् ॥ ४२ ॥ भ्रांतिज्ञानात्तथारामत्वयिसर्वंप्रकल्प्यते ॥ मनसोवि
षयोदेवरूपंतेनिर्गुणंपरम् ॥ ४३ ॥ कथंदृश्यंभवेद्देवदृश्याभावेभजेत्कथम् ॥ अतस्तवावतारेषुरूपाणि
निपुणाभुवि ॥ ४४ ॥ भजंतिबुद्धिसंपन्नास्तरंत्येवभवार्णवम् ॥ कामक्रोधादयस्तत्रब्रह्मवःपरिपंथिनः ॥ ४५ ॥

ननुमायिकत्वेपिजगतस्तद्रूपत्वंभगवतःकथमित्यत्राह रश्मिजलमिति यथातत्रमरुदेशावच्छिन्नेरविरश्मिजालेजलभ्रमोमृगाणाम् ॥ ४२ ॥
तथात्वयिजगद्भ्रांतिज्ञानाच्छुक्तौरजतमिवप्रकल्प्यतेजनैः माययापिनिरधिष्ठानकभ्रमोत्पादनासंभवात् अतस्त्वंतद्रूपइत्युच्यसे यत्तुतेवास्त
वंनिर्गुणंरूपंतन्मनसःश्रवणमनननिदिध्यासनादिसंस्कृतस्यमनसोविषयः दृश्यतेपरयाबुद्ध्येतिश्रुतेः ॥ ४३ ॥ तत्तवनिर्गुणंरूपंदृश्यंच
क्षुरादिविषयः कथंभवेद्दृश्याभावेदृश्यत्वाभावेकथंभजेत्सेवेत् अतःतज्ज्ञानासंभवात्तद्रूपाविचारेणावतररूपाणिभजंतितावतैवभवार्णवंतरं
त्येव ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

भीषयंतित्वद्वयानां निवर्तयन्ति ध्यानदाढ्योपायमाह त्वन्नामस्मरतां पुंसां त्वद्रूपमपिमानसे भवतीति शेषः नामस्मरणमेव भगवद्रूपध्याने दृढं
पाय इति भावः ॥ ४६ ॥ सगुणसेवाऽपि मोक्षेत्याह त्वत्पूजेत्यादि गोष्पदायते इत्यनेन तस्य शक्यतरणत्वं सूच्यते ॥ ४७ ॥ अतो निर्गु
णसेवायादुष्करत्वात् सगुणसेवाया अपि मोक्षदत्त्वाच्चेत्यर्थः मुक्तः संसारक्लेशात् मुक्तावस्थत्वं स्वस्य सूचितम् अतएव सर्वदैवतैः पूज्यः ॥ ४८ ॥
एवं मुख्यरूपेण स्तुत्वा प्रकृतकर्मणापि स्तौति रामेति गतः गतप्रायः ॥ ४९ ॥ श्वइ इदं तद्वदस्यासन्नकालताद्योतकं वाल्मीक्युक्त्या आग्नि

भीषयंतिसदाचेतो मार्जारामूषकं यथा ॥ त्वन्नामस्मरतां नित्यं त्वद्रूपमपिमानसे ॥ ४६ ॥ त्वत्पूजानिस्ता
नां ते कथामृतपरात्मनाम् ॥ त्वद्भक्तसंगिनां रामसंसारोगोष्पदायते ॥ ४७ ॥ अतस्ते सगुणं रूपं ध्यात्वा
हं सर्वदा हृदि ॥ मुक्तश्च रामिलोकेषु पूज्यो हं सर्वदैवतैः ॥ ४८ ॥ रामत्वयामहत्कार्यं कृतं देवहितेच्छया ॥ कुंभ
कर्णवधेनाद्यभूभारो यंगतः प्रभो ॥ ४९ ॥ श्वोहनिष्यतिसौमित्रिर्द्रिजेतारमाहवे ॥ हनिष्यसे थरामत्वं
परश्वोदशकंधरम् ॥ ५० ॥ पश्यामि सर्वदेवेशासिद्धैः सह न भोगतः ॥ अनुगृह्णीष्व मां देवगमिष्यामि सुरा
लयम् ॥ ५१ ॥ इत्युक्त्वा राममामं व्यनारदो भगवानृषिः ॥ ययौ देवैः पूज्यमानो ब्रह्मलोकमकल्मषम् ॥
॥ ५२ ॥ भ्रातरं निहतं श्रुत्वा कुंभकर्णमहाबलम् ॥ रावणः शोकसंतप्तो रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ५३ ॥
मूर्च्छितः पतितो भूमावुत्थाय विललाप ह ॥ पितृव्यं निहतं श्रुत्वा पितरं चातिविह्वलम् ॥ ५४ ॥

वेश्योक्त्या च दिनत्रयेणैन्द्रजितो वधः प्रतीयते अग्रेत्रापि वक्ष्यति अहोरात्रैस्त्रिभिर्वारैः कथंचिद्विनिपातित इति एवं परश्व इत्यपि आग्निवेश्य रामा
यणे अष्टादशाह निरामरावणयोर्द्वयुद्धस्योक्तेः ॥ ५० ॥ न भोगतः न भः शब्देन भूलोकोर्ध्वलोकास्तदन्यतमस्थितः सर्वयुद्धवृत्तांतं पश्या
मिसाक्षात्करोमि त्वद्भक्तिजनितज्ञानोत्कर्षेण ज्ञानप्रतिबंधकस्य सर्वेन्द्रियतमसो निवर्तनात् अनेन गमनानुज्ञार्थमुक्तयुद्धदर्शनार्थं स्थेयमित्यस्य
वसरो निराकृतः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ रामेण निहतं श्रुत्वेत्यन्वयः ॥ ५३ ॥ पितरं चातिविह्वलं दृष्ट्वेति शेषः ॥ ५४ ॥

शोकार्तरावणंप्राह त्यजेत्यादि ॥ ५९ ॥ देवांतकेति देवनाशकस्यमनुष्यमात्राद्दुःखावसरःकेत्यर्थः ॥ ५६ ॥ समीकरिष्यामि तदीय
मुख्यहननेनात्मीयंसर्वदुःखदुःखेनसमंकरिष्यामीत्यर्थः तदेवाह हनिष्यामीति तदुपायमाह गत्वेति ॥ ५७ ॥ लब्ध्वेत्यस्ययोत्स्यामीति
शेषः तस्माद्रथादिलाभात् अजेयःयुद्धेइतिशेषः ॥ ५८ ॥ निर्दिष्टमुक्तंहवनस्थलंगत्वाहवनायोपचक्रमेइत्यन्वयः ॥ ५९ ॥ दुरात्मनःइ

इंद्रजित्प्राहशोकार्तेत्यजशोकंमहामते ॥ मयिजीवतिराजेंद्रमेघनादेमहाबले ॥ ५५ ॥ दुःखस्यावसरः
कुत्रदेवांतकमहामते ॥ व्येतुतेदुःखमखिलंस्वस्थोभवमहीपते ॥ ५६ ॥ सर्वसमीकरिष्यामिहनिष्यामि
चवैरिपून् ॥ गत्वानिकुंभिलांसद्यस्तर्पयित्वाहुताशनम् ॥ ५७ ॥ लब्ध्वारथादिकंतस्मादजेयोहंभवा
म्यरेः ॥ इत्युक्त्वात्वारितंगत्वानिर्दिष्टंहवनस्थलम् ॥ ५८ ॥ रक्तमाल्यांबरधरोरक्तगंधानुलेपनः ॥ निकुं
भिलास्थलेमौनीहवनायोपचक्रमे ॥ ५९ ॥ विभीषणोयतच्छ्रुत्वामेघनादस्यचेष्टितम् ॥ प्राहरामायस
कलंहोमारंभंदुरात्मनः ॥ ६० ॥ समाप्यतेचेद्धोमोयंमेघनादस्यदुर्मतेः ॥ तदाऽजेयोभवेद्राममेघनादः
सुरासुरैः ॥ ६१ ॥ अतःशीघ्रंलक्ष्मणेनघातयिष्यामिरावाणेम् ॥ आज्ञापयमयासार्धंलक्ष्मणंबलिनांवर
म् ॥ हनिष्यतिनसंदेहोमेघनादंतवानुजः ॥ ६२ ॥ श्रीरामचंद्रउवाच ॥ अहमेवागमिष्यामिहंतुमिंद्र
जितंरिपुम् ॥ आग्नेयेनमहास्त्रेणसर्वराक्षसघातिना ॥ ६३ ॥ विभीषणोपितंप्राहनासावन्यैर्निहन्यते ॥
यस्तुद्वादशवर्षाणिनिद्राहारविवर्जितः ॥ ६४ ॥ तेनैवमृत्युर्निर्दिष्टोब्रह्मणास्यदुरात्मनः ॥ लक्ष्मणस्तुअ
योध्यायानिर्गम्यायात्त्वयासह ॥ ६५ ॥

द्रजितः ॥ ६० ॥ तदा भजेयइतिच्छेदः ॥ ६१ ॥ शीघ्रंहोमसमाप्तेःप्रागेव बालोलक्ष्मणःकथंतंहन्यादितिसंदेहोमास्त्वित्याह हनि
ष्यतीति ॥ ६२ ॥ रामोमायामानुष्यंनटयन्नाहाहमेवेति ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ लक्ष्मणस्तुतादृशइत्याह लक्ष्मणस्त्विति त्वयासहयत्प्र
भृत्यायात् ॥ ६५ ॥

तदादिनिद्रादीनिनजानातिनस्मरति अनुष्ठानंतुदूरापास्तमित्यर्थः तत्त्यागेहेतुः सेवार्थतवेति ॥ ६६ ॥ मयासहेतिशेषः ॥ ६७ ॥ तस्य
शेषत्वमेवदाढ्यायपुनराह त्वमेवेति जगतोनिर्माणरूपं नाटकं तस्य सूत्रधारौ मुख्यकारणे ॥ ६८ ॥ इति श्रीमत्सकलराजवि० युद्धकांडे अ
ष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ ॥ विभीषणेति तस्य इंद्रजितः रौद्रस्य अतितामसस्य ॥ १ ॥ ममसेवनं मत्सेवाकरणं निद्रादिराहित्य

तदादिनिद्राहारादीन् जानातिरघूत्तम ॥ सेवार्थं तव राजेन्द्र ज्ञातं सर्वमिदं मया ॥ ६६ ॥ तदाज्ञापय देवेश
लक्ष्मणं त्वरयामया ॥ हनिष्यति न संदेहः शेषः साक्षाद्दराधरः ॥ ६७ ॥ त्वमेव साक्षाज्जगतामधीशो नाराय
णो लक्ष्मण एव शेषः ॥ युवांधराभारनिवारणार्थं जातौ जगन्नाटकसूत्रधारौ ॥ ६८ ॥ इति श्रीमदध्यात्मरा
मायणे उमाम० युद्धकांडे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ विभीषणवचः श्रुत्वारामो वाक्यम
थाब्रवीत् ॥ जानामितस्य रौद्रस्य मायां कृत्स्नां विभीषण ॥ १ ॥ सहिब्रह्मास्त्रविच्छूरो मायावचि महाब
लः ॥ जानामि लक्ष्मणस्यापि स्वरूपं मम सेवनम् ॥ २ ॥ ज्ञात्वैवा समहंतूष्णीं भविष्यत् कार्यगौरवात् ॥ इ
त्युक्त्वा लक्ष्मणं प्राहरामो ज्ञानवतां वरः ॥ ३ ॥ गच्छ लक्ष्मण सैन्येन महता जहिरावणिम् ॥ हनूमत्प्रमुखै
सर्वैर्युथपैः सह लक्ष्मण ॥ ४ ॥ जांबवानृक्षराजो यस्य सह सैन्येन संवृतः ॥ विभीषणश्च सचिवैः सह त्वामभिया
स्यति ॥ ५ ॥ अभिज्ञस्तस्य देशस्य जानाति विवराणि सः ॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणः सविभीषणः ॥ ६ ॥
जग्राह कार्मुकं श्रेष्ठमन्यद्भीमपराक्रमः ॥ रामपादांबुजं स्पृश्य लघुः सौमित्रिरब्रवीत् ॥ ७ ॥

रूपम् ॥ २ ॥ पूर्ववनवाससमयेऽहंतस्य निद्राहारादिराहित्यं ज्ञात्वापि भविष्यतः कार्यस्येन्द्रजिद्वधरूपस्य गुरुत्वात् तूष्णीमासम् तं न निषिद्ध
वानित्यर्थः इत्युक्त्वा विभीषणमिति शेषः ॥ ३ ॥ लक्ष्मणेति द्विः संबोधनमादरपूर्वमन्यासाध्यत्वसूचनाय ॥ ४ ॥ सः सैन्यसंवृतः ऋक्षराज
सचिवसहितो विभीषणश्च त्वामभियास्यति अनुयास्यति ॥ ५ ॥ विभीषणस्यानुगमनं कार्यसाधकमित्याहाभिज्ञइति तस्य इंद्रजिद्वधनदेश
स्य विवराणिरिपूणां छिद्राणि ॥ ६ ॥ स्पृश्य स्पृष्ट्वा ॥ ७ ॥

भोगावतीपातालगंगा ॥ ८ ॥ सः संस्मृतात्मरूपः स्मृतस्वानिवासश्च तंरामम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ बलसंघातं इंद्रजिद्रक्षणार्थस्थितम्
 राक्षससंकुलं राक्षसव्याप्तम् ॥ १२ ॥ अंगदेन वीरेण जांबवान्यत्तोभूदित्यनुकर्षः राक्षसाधिप इत्युत्तरार्धस्थविभीषणान्वयि राक्षसान् इंद्रजि
 अद्य मत्कार्मुकान्मुक्ताः शरानिभिर्धरावाणिम् ॥ गमिष्यन्ति हि पातालं स्नातुं भोगावतीजले ॥ ८ ॥ एवमु
 क्त्वाससौ मित्रिः परिक्रम्य प्रगम्यतम् ॥ इंद्रजिनिधनाकांक्षीययौ त्वरितविक्रमः ॥ ९ ॥ वानरैर्बहुसाहस्रैर्हनु
 मान्पृष्ठतो न्वगात् ॥ विभीषणश्च सहितो मंत्रिभिस्त्वरितं ययौ ॥ १० ॥ जांबवत्प्रमुखा ऋक्षाः सौमित्रित्व
 रयान्वगुः ॥ गत्वानिकुंभिलादेशं लक्ष्मणो वानरैः सह ॥ ११ ॥ अपश्यद्वलसंघातं दूराद्राक्षससंकुलम् ॥
 धनुरायम्य सौमित्रियत्तोभूद्भूरिविक्रमः ॥ १२ ॥ अंगदेन च वीरेण जांबवान् राक्षसाधिपः ॥ तदा विभीष
 णः प्राह सौमित्रिं पश्य राक्षसान् ॥ १३ ॥ यदेतद्राक्षसानीकं मेघश्यामं विलोक्यते ॥ अस्यानीकस्य महतो
 भेदने यत्नवान् भव ॥ १४ ॥ राक्षसेन्द्रसुतोऽप्यस्मिन्भिन्ने दृश्यो भविष्यति ॥ अभिद्रवाशुयावद्वै नैतत्कर्म स
 माप्यते ॥ १५ ॥ जहि वीरदुरात्मानं हिंसापरमधार्मिकम् ॥ विभीषणवचः श्रुत्वा लक्ष्मणः शुभलक्षणः ॥ १६
 ववर्ष शरवर्षाणि राक्षसेन्द्रसुतं प्रति ॥ पाषाणैः पर्वताग्रैश्च वृक्षैश्च हरियूथपाः ॥ १७ ॥ निर्जघ्नुः सर्वतो दैत्यांस्ते
 पिवान् यूथपान् ॥ परश्वधैः शितैर्बाणैरसिभिर्धृष्टो मरैः ॥ १८ ॥ निर्जघ्नुर्वानरानीकं तदा शब्दो महान्
 भूत् ॥ ससंप्रहारस्तुमुलः संजज्ञे हरिरक्षसाम् ॥ १९ ॥ इंद्रजित्स्वबलं सर्वमर्धमानं विलोक्य सः ॥ निकुं
 भिलां च होमं च त्यक्त्वा शीघ्रं विनिर्गतः ॥ २० ॥

द्रक्षकान् ॥ १३ ॥ १४ ॥ अस्मिन् रक्षोनीके भिन्ने त्वच्छरभेदेन पलायिते एतत्कर्म इंद्रजिद्वनकर्म ॥ १५ ॥ १६ ॥ राक्षसेन्द्रसुतं प्रति
 तत्सेनां प्रतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ ते राक्षसाः ॥ १८ ॥ शब्दः शूराणां सिंहनादरूपः १९ ॥ निकुंभिलां च होमं चेति केवलं कर्म त्याग एव न किं
 तु तद्देशत्यागोपीत्यर्थः ॥ २० ॥

महताक्रोधेनयुतोयुद्धायसौमित्रिलक्ष्मणमाह्वयित्वारणमूर्धनिरणभूमध्यभागंअगमत्प्राप्तः ल्यबभावआर्षः ॥ २१ ॥ समाह्वयन्नेवाह सौ
मित्रेइतिनिष्ठुरभाषणंनिष्ठुरवाक्यम् ॥ २२ ॥ परभृत्यत्वमागतइत्यस्येदृशंत्वांधिगितिशेषः ॥ २३ ॥ द्रुह्यसिमदीयंछिद्रंशत्रुभ्योदर्श
यान्नित्यर्थः पृष्ठतः सार्वविभक्तिकस्तसिः पृष्ठेइत्यर्थः ॥ २४ ॥ उद्यंतिप्रकाशंस्थितानिआयुधानिनिस्त्रिंशाश्चयस्मिस्तादृशेरथेइत्यर्थः

स्थमारुह्यसधनुःक्रोधेनमहतागमत् ॥ समाह्वयित्वासौमित्रियुद्धायरणमूर्धनि ॥ २१ ॥ सौमित्रेमेघना
दोहंमयाजीवनमोक्ष्यसे ॥ तत्रदृष्ट्वापितृव्यंसप्राहनिष्ठुरभाषणम् ॥ २२ ॥ इहैवजातःसंरुद्धःसाक्षाद्भा
तापितुर्मम ॥ यस्त्वंस्वजनमुत्सृज्यपरभृत्यत्वमागतः ॥ २३ ॥ कथंद्रुह्यसिपुत्रायपापीयानसिदुर्नतिः ॥
इत्युक्त्वालक्ष्मणंदृष्ट्वाहनूमत्पृष्ठतःस्थितम् ॥ २४ ॥ उद्यदायुधनिस्त्रिंशेरथेमहतिसंस्थितः ॥ महाप्रमाण
मुद्यम्यघोरंविस्फारयन्धनुः ॥ २५ ॥ अद्यवोमामकाबाणाःप्राणान्पास्यंतिवानराः ॥ ततःशरंदाशरथिः
संधायामित्रकर्शनः ॥ २६ ॥ ससर्जराक्षसैर्द्रायक्रुद्धःसर्पइवश्वसन् ॥ इंद्रजिद्रक्तनयनोलक्ष्मणंसमुदै
क्षत ॥ २७ ॥ शक्राशनिसमस्पर्शैर्लक्ष्मणेनाहतःशरैः ॥ मुहूर्तमभवन्मूढःपुनःप्रत्याहृतैर्द्रियः ॥ २८ ॥
ददर्शावस्थितंवीरंवीरोदशरथात्मजम् ॥ सोमिचक्रामसौमित्रिक्रोधसंरक्तलोचनः ॥ २९ ॥ शरान्वधनु
षिसंधायलक्ष्मणंचेदमब्रवीत् ॥ यदितेप्रथमेयुद्धेनदृष्टोमेपराक्रमः ॥ ३० ॥ अग्रत्वांदर्शयिष्यामितिष्ठे
दानींव्यवस्थितः ॥ इत्युक्त्वास्तस्यभिर्बाणैरभिविव्याधलक्ष्मणम् ॥ ३१ ॥

महाप्रमाणंसार्धसप्तवितस्ति ॥ २५ ॥ भोवानरायुष्माकंप्राणान्ममबाणाःपास्यंतीतिअवदादितिशेषः दाशरथिलक्ष्मणः ॥ २६ ॥ इंद्र
जित्क्रोधाद्रक्तनयनोबाणपातसमकालंलक्ष्मणमपश्यत् ॥ २७ ॥ ततःशरैराहतःपीडितोमूढोमूर्च्छितोभवत् प्रत्याहृतैर्द्रियःप्राप्तेर्द्रियज्ञानः
पुनर्व्यपगतमूर्च्छोऽभवदितियावत् ॥ २८ ॥ सौमित्रिमभिचक्रामतत्संमुखंजगामेत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

संप्रयुक्तेन धनुषः सकाशात्प्रेरितेन ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ सुमंविद्धं सुतरां सम्यक् विद्धं रथमध्ये विशीर्णं तत्र पुनर्बाणैस्तिलशः खंडितं भुवि पतितम् ॥
॥ ३४ ॥ ३५ ॥ दिव्यमपिलक्ष्मणस्य कवचं तद्बाणैर्व्यशीर्यतापतच्च अन्योन्यं कृतप्रतिकृतौ कृते प्रतिकृतं याम्यां तादृशौ संधिरार्षः ॥ ३६ ॥

दशभिश्च हनूमंतं तीक्ष्णधारैः शरोत्तमैः ॥ ततः शरशतेनैव संप्रयुक्तेन वीर्यवान् ॥ ३२ ॥ क्रोधद्विगुणसंर
ब्धो निर्विभेदविभीषणम् ॥ लक्ष्मणोऽपि तथा शत्रुं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ३३ ॥ तस्य बाणैः सुसंविद्धं कव
चं कांचनप्रभम् ॥ व्यशीर्यतरथोपस्थे तिलशः पतितं भुवि ॥ ३४ ॥ ततः शरसहस्रेण संक्रुद्धो रावणात्म
जः ॥ विभेदसमरे वीरं लक्ष्मणं भीमविक्रमम् ॥ ३५ ॥ व्यशीर्यतापतद्विव्यं कवचं लक्ष्मणस्य च ॥ कृतप्र
तिकृतान्योन्यं बभूवतुरभिद्रुतौ ॥ ३६ ॥ अभीक्ष्णानिःश्वसंतौ तौ युध्येतांतुमुलं पुनः ॥ शरसंवृतसर्वांगौ
सर्वतोरुधिरोक्षितौ ॥ ३७ ॥ सुदीर्घकालं तौ वीरावन्योन्यं निशितैः शरैः ॥ अयुध्यतां महासत्त्वौ जयाज
यविवर्जितौ ॥ एतस्मिन्नंतरे वीरो लक्ष्मणः पंचभिः शरैः ॥ रावणेः सारथिं साश्वं रथं च समचूर्णयत् ॥
॥ ३९ ॥ चिच्छेद कार्मुकं तस्य दर्शयन्हस्तलाघवम् ॥ सोन्यत्तु कार्मुकं मद्रं सज्यं च क्रेत्वरान्वितः ४० ॥
तच्चापमपि चिच्छेद लक्ष्मणस्त्रिभिराशुगैः ॥ तमेव च्छिन्नधन्वानं विव्याधानेकसायकैः ॥ ४१ ॥ पुनरन्य
त्समादाय कार्मुकं भीमविक्रमः ॥ इंद्रजिह्वलक्ष्मणं बाणैः शितैरादित्यसन्निभैः ॥ ४२ ॥ विभेदवानरान्स
र्वान्बाणैरापूरयन्दिशः ॥ ततः ऐंद्रं समादाय लक्ष्मणो रावणिं प्रति ॥ ४३ ॥ संधाया कृष्यकर्णांतं कार्मुकं
दृढनिष्ठुरम् ॥ उवाच लक्ष्मणो वीरः स्मरन् रामपदांबुजम् ॥ ४४ ॥

तुमुलं अत्याश्चर्यं द्रष्टुमिर्विशिष्यज्ञातुमशक्यं च ॥ ३७ ॥ जयाजयविवर्जितावित्यनेन समयुद्धतोक्ता ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥
॥ ४२ ॥ ऐंद्रं ऐंद्रास्त्राभिर्मंत्रितं यद्वा अगस्त्यद्वारा इंद्रदत्तं तूणीराद्रामेण दत्तमित्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

॥ ४९ ॥ तं बाणं ऐंद्रबाणम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ रघूत्तमं कीर्तयंतः तद्गुणान् कीर्तयंतः तैरेव स्तुवंतश्चेत्यर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ स्थिराभूत्
 तावत्पर्यंतं राक्षसभारेण कं प्रमाने वासीदिति व्यंग्यं जयजल्पः देवसृष्टोजयशब्दः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ते गतश्रमा आसन्निति शेषः स्तुवद्भिर्ल
 धर्मात्मासत्यसंधश्च रामो दाशरथिर्यदि ॥ त्रिलोक्यामप्रतिहं हस्तदेनं जहिरावणिम् ॥ ४५ ॥ इयुक्त्वा बाण
 माकर्णाद्विकृष्य तमजिह्वगम् ॥ लक्ष्मणः समरे वीरः ससर्जैर्द्रजितं प्रति ॥ ४६ ॥ सशरः सशिरस्त्राणं श्रीम
 ज्ज्वललितकुंडलम् ॥ प्रमथ्यैर्द्राजितः कायात्पातयामास भूतले ॥ ४७ ॥ ततः प्रमुदिता देवाः कीर्तयंतोर
 घूत्तमम् ॥ ववर्षुः पुष्पवर्षाणि स्तुवंतश्च मुहुर्मुहुः ॥ ४८ ॥ जहर्ष शक्रो भगवान्सहदेवैर्महर्षिभिः ॥ आ
 काशेऽपि च देवानां शुश्रुवे दुंदुभिस्वनः ॥ ४९ ॥ विमलं गगनं चासीत् स्थिराभूद्दिश्वधारिणी ॥ निहतं रावणि
 दृष्ट्वा जयजल्पसमन्वितः ॥ ५० ॥ गतश्रमः ससौमित्रिः शंखमापूरयद्रणे ॥ सिंहनादंततः कृत्वा ज्याशब्द
 मकरोद्भिः ॥ ५१ ॥ तेन नादेन संतृष्टा वानराश्च गतश्रमाः ॥ वानैर्द्रैश्च सहितः स्तुवद्भिर्लष्टमानसैः ॥
 ॥ ५२ ॥ लक्ष्मणः परितुष्टात्मा ददशब्ध्येत्यराधवम् ॥ हनूमद्राक्षसाभ्यां च सहितो विनयान्वितः ॥ ५३ ॥
 ववंदे भ्रातरं रामं ज्येष्ठं नारायणं विभुम् ॥ त्वत्प्रसादाद्गुश्रेष्ठहतो रावणिराहवे ॥ ५४ ॥ श्रुत्वा तल्लक्ष्मणा
 द्रुत्तया तमालिङ्ग्य रघूत्तमः ॥ मूर्ध्न्यवघ्राय मुदितः सखे हृदि मब्रवीत् ॥ ५५ ॥ साधु लक्ष्मण तुष्टोऽस्मि कर्म
 ते दुष्करं कृतम् ॥ मेघनादस्य निधने जितं सर्वमरिदम् ॥ ५६ ॥ अहो रात्रौ स्त्रिभिर्वीरैः कथंचिद्दिनिपातितः
 ॥ निःसपत्नः कृतोऽस्म्यद्य निर्यास्यति हिरावणः ॥ ५७ ॥ पुत्रशोकान्मया योद्धुं तं हनिष्यामिरावणम् ॥ मे
 घनादं हतं श्रुत्वा लक्ष्मणो नमो महाबलम् ॥ ५८ ॥

क्ष्मणमिति शेषः ॥ ५२ ॥ राक्षसो विभीषणः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ लक्ष्मणात्तद्दिद्रजिन्निवनं श्रुत्वेत्यर्थः ॥ ५५ ॥ सर्वराक्षसकुलम् ॥
 ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ मया योद्धुं निर्यास्यतीत्यन्वयः ॥ ५८ ॥

॥ ५९ ॥ पर्यदेवयत्शोकं कृतवानित्यर्थः ॥ ६० ॥ पुत्रलालसः पुत्रे लालसा प्रीतिर्यस्य सः ॥ ६१ ॥ सर्वान् राक्षसान् निनाशयिषुर्नाशयि
तुमिच्छुर्वाच युद्धाय गच्छन्वभितिशेषः ॥ ६२ ॥ बुद्ध्या संवीक्ष्य सीतानाशे रामनाश इति विचार्येत्यर्थः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

रावणः पतितो भूमौ मूर्च्छितः पुनरुत्थितः ॥ विललापाति दीनात्मा पुत्रशोकेन रावणः ॥ ५९ ॥ पुत्रस्य गु
णकर्माणिसंस्मरणं पर्यदेवयत् ॥ अद्य देवगणाः सर्वे लोकपाला महर्षयः ॥ ६० ॥ हतमिन्द्रजितं ज्ञात्वा सु
खं स्वप्स्यंति निर्भयाः ॥ इत्यादि बहुशः पुत्रलालसो विललाप ह ॥ ६१ ॥ ततः परमसंकुद्धो रावणो राक्षसा
धिपः ॥ उवाच राक्षसान्सर्वान् निनाशयिषुराहवे ॥ ६२ ॥ स पुत्रवधसंतप्तः शूरः क्रोधवशंगतः ॥ संवीक्ष्य
रावणो बुद्ध्या हंतुं सीतां प्रदुद्रुवे ॥ खड्गपाणिमथायातं कुद्धं दृष्ट्वा दशाननम् ॥ राक्षसीमध्यगासीताभयशोका
कुलाभवत् ॥ ६४ ॥ एतस्मिन्नंतरे तस्य सचिवो बुद्धिमान् शुचिः ॥ सुपार्श्वो नाम मेधावी रावणं वाक्यम
ब्रवीत् ॥ ६५ ॥ ननु नाम दशग्रीवसाक्षद्वैश्रवणानुजः ॥ वेदविद्याव्रतस्नातः स्वकर्मपरिनिष्ठितः ॥
॥ ६६ ॥ अनेकगुणसंपन्नः कथं स्त्रीवधमिच्छसि ॥ अस्माभिः सहितो युद्धे हत्वारा मंचलक्ष्मणम् ॥ प्रा
प्स्यसे जानकीं शीघ्रमित्युक्तः स न्यवर्तत ॥ ६७ ॥ ततो दुरात्मा सुहृदानि वेदितं वचः सुधर्म्यं प्रतिगृह्य राव
णः ॥ गृहं जगामा शुशुचा विमूढवीः पुनः सभां च प्रययौ सुहृद्वृतः ॥ ६८ ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उ
मामहेश्वरसंवादे युद्धकांडे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

हे दशग्रीव वैश्रवणानुजत्वादिभिर्ननु नाम अतिशयेन प्रसिद्धः कथं स्त्रीवधमिच्छसीत्यन्वयः ॥ ६६ ॥ इति सुपार्श्वेनोक्तः सरावणो न्यवर्तत नि
वृतः ॥ ६७ ॥ शुचा शोकेन विमूढवीः सभा गमनमेव तद्वसरे युक्तं तत्र गृहगमनं विमोहः ॥ ६८ ॥ इति श्रीमत्सकलराजवि० यु० नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ चापीपादपूरणे मारुतेश्चपौरुषंढष्टेत्यनुकर्षः ॥ ४ ॥ एवंप्रकारेणराक्षसयूथपैः सहलंकाविनाशितेत्यन्वयः ॥

सविचार्यसभामध्येराक्षसैःसहमंत्रिभिः ॥ निर्ययौयेवशिष्टास्तैराक्षसैःसहराघवम् ॥ १ ॥ शलभःशल
भैर्युक्तःप्रज्वलंतमिवानलम् ॥ ततोरामेणनिहताःसर्वेतेराक्षसायुधि ॥ २ ॥ स्वयंरामेणनिहतस्तीक्ष्ण
बाणेनवक्षसि ॥ व्यथितस्त्वारितंलंकांप्रविवेशदशाननः ॥ ३ ॥ दृष्ट्वारामस्यबहुशःपौरुषंचाप्यमानुषम् ॥
रावणोमारुतेश्चैवशीघ्रंशुक्रांतिकंययौ ॥ ४ ॥ नमस्कृत्यदशग्रीवःशुक्रंप्रांजलिरब्रवीत् ॥ भगवन्राघ
वैणैवलंकाराक्षसयूथपैः ॥ ५ ॥ विनाशितामहादैत्यानिहताःपुत्रबांधवाः ॥ कथंमेदुःखसंदोहस्त्वयिति
ष्ठतिसद्गुरौ ॥ ६ ॥ इतिविज्ञापितोदैत्यगुरुःप्राहदशाननम् ॥ होमंकुरुप्रयत्नेनरहसित्वंदशानन ॥ ७ ॥
यदिविघ्नो नचेद्धोमेतर्हिहोमानलोत्थितः ॥ ८ ॥ महान्रथश्चवाहाश्चचापतूणीरसायकाः ॥ संभविष्यंति
तैर्युक्तस्त्वमजेयोभविष्यसि ॥ ९ ॥ गृहाणमंत्रान्मदत्तान्गच्छहोमंकुरुद्रुतम् ॥ इत्युक्तस्त्वारितंगत्वा
रावणोराक्षसाधिपः ॥ १० ॥ गुहांपातालसदृशीमंदिरेस्वेचकारह ॥ लंकाद्वारकपाटादिबध्वासर्वत्रय
त्नतः ॥ ११ ॥ होमद्रव्याणिसंपाद्ययान्युक्तान्याभिचारिके ॥ गुहांप्रविश्यचैकांतेमौनीहोमंप्रचक्रमे ॥
॥ १२ ॥ उत्थितंधूममालोक्यमहांतंरावणानुजः ॥ रामायदर्शयामासहोमधूमंभयाकुलः ॥ १३ ॥

॥ ९ ॥ तदेवाह महादैत्याइत्यादि दुःखसंदोहोदुःखसमूहः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ तूणीरसायकाः तूणीरस्थिताःसायकाइत्यर्थः संभवि
ष्यंतित्वांसम्यक्प्राप्स्यंति ॥ ९ ॥ १० ॥ सर्वत्रसर्वादिशु आदिनाअन्यान्यापिच्छिद्राणि ॥ ११ ॥ १२ ॥ रावणानुजोविभीषणः ॥ १३ ॥

समारभत् आरब्धवान् अजेयइतिच्छेदः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ विभीषणस्यभार्यासरमानामहस्तसंज्ञयाहोमस्थानमसूचय
तुज्ञापितवती ॥ १८ ॥ पादघट्टनैःपादाघातैः ॥ १९ ॥ २० ॥ संभारान्होमसाधनानि ॥ २१ ॥ हनूमान्स्त्रुवमाच्छिद्यतेनैवजघा

पश्यरामदशग्रीवोहोमंकर्तुंसमारभत् ॥ यदिहोमःसमाप्तःस्यात्तदाऽजेयोभविष्यति ॥ १४ ॥ अतोवि
घायहोमस्यप्रेषयाशुहरीश्वरान् ॥ तथेतिरामःसुग्रीवसंमतेनांगदंकपिम् ॥ १५ ॥ हनूमत्प्रमुखान्वीरा
नादिदेशमहाबलान् ॥ प्राकारंलंघयित्वातेगत्वारारवणमंदिरम् ॥ १६ ॥ दशकोट्यःप्लवंगानांगत्वामं
दिररक्षकान् ॥ चूर्णयामासुरश्वांश्चगजांश्चन्यहनन्क्षणात् ॥ १७ ॥ ततश्चसरमानामप्रभातेहस्तसंज्ञ
या ॥ विभीषणस्यभार्यासाहोमस्थानमसूचयत् ॥ १८ ॥ गुहापिधानपाषाणमंगदःपादघट्टनैः ॥ चूर्ण
यित्वामहासत्त्वप्रविवेशमहागुहाम् ॥ १९ ॥ दृष्ट्वादशाननंतत्रमीलिताक्षंदृढासनम् ॥ ततोऽगदाज्ञया
सर्वेवानराविविशुर्द्रुतम् ॥ २० ॥ तत्रकोलाहलंचक्रुस्ताडयंतश्चसेवकान् ॥ संभारांश्चिक्षिपुस्तत्रहोम
कुण्डेसमंततः ॥ २१ ॥ स्त्रुवमाच्छिद्यहस्ताच्चरावणस्यबलाद्रुषा ॥ तेनैवसंजघानाशुहनूमान्प्लवगाग्र
णीः ॥ २२ ॥ घ्नतिदंतैश्चकाष्ठैश्चवानरास्तमितस्ततः ॥ नजहौरावणोध्यानंहतोपिविजिगीषया ॥ २३ ॥
प्रविश्यांतःपुरेवेशमन्यंगदोवेगवत्तरः ॥ समानयत्केशबंधेधृत्वामंदोदरींशुभाम् ॥ २४ ॥ रावणस्यैवपुर
तोविलपंतीमनाथवत् ॥ विददारांगदस्तस्याःकंचुकंरत्नभूषितम् ॥ २५ ॥ मुक्ताविमुक्ताःपतिताःस
मंताद्रत्नसंचयैः ॥ श्रोणिसूत्रानिपतितंत्रुटितंरत्नचित्रितम् ॥ २६ ॥

न ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ विददारनखैर्विदीर्णकृतवान् ॥ २५ ॥ ततःकंचुकादिमुक्ताविभक्तामुक्ताः रत्नसंचयैस्ततोविभक्तैःसहभूमौ
पतिताइत्यर्थः त्रुटितंवानराणामाकर्षणेनभग्नम् ॥ २६ ॥

तस्यरावणस्यपश्यतएवेत्यर्थः ॥ २७ ॥ नीतारावणहोमस्थानमितिशेषः ॥ २८ ॥ करुणंयथास्यात्तथाक्रोशंतीजगादेत्यन्वयः त्वानि
र्लज्जोसियत्तवभार्यातवैवाग्रेपरैर्वानरैः केशपाशोधृत्वाविकृष्यतेच ॥ २९ ॥ अतःकिंजुहोषिकिनलज्जसे तदेवाह हन्यतेपश्यतइत्यादि ॥
॥ ३० ॥ ३१ ॥ त्वयिजीवतिईदृशंदुःखंभवेत् नभवेदेव त्वन्नाशात्तुमेइदंदुःखंप्राप्तम् चपादपूरणे मेभर्त्राजीविताशयाभार्यालज्जाचेत्यु

कटिप्रदेशादिस्रस्तानीवीतस्यैवपश्यतः ॥ भूषणानिचसर्वाणिपतितानिसमंततः ॥ २७ ॥ देवगंधर्वक
न्याश्चनीताल्लष्टैःप्लवंगमैः ॥ मंदोदरीरुरोदाथरावणस्याग्रतोभृशम् ॥ २८ ॥ क्रोशंतीकरुणंदीनाजगा
ददशकंधरम् ॥ निर्लज्जोसिपरैरेवंकेशपाशोविकृष्यते ॥ २९ ॥ भार्यातवैवपुरतःकिंजुहोषिनलज्जसे ॥
हन्यतेपश्यतोयस्यभार्यापापैश्चशत्रुभिः ॥ ३० ॥ मर्तव्यंतेनतत्रैवजीवितान्मरणंवरम् ॥ हामेघनादतेमा
ताक्लिश्यतेबतवानरैः ॥ ३१ ॥ त्वयिजीवतिमेदुःखमीदृशंचकथंभवेत् ॥ भार्यालज्जाचसंत्यक्ताभर्त्रामि
जीविताशया ॥ ३२ ॥ श्रुत्वातद्देवितंराजामंदोदर्यादशाननः ॥ उत्तस्थौस्वङ्गमादायत्यजदेवीमितिब्रुव
न् ॥ ३३ ॥ जघानांगदमव्यग्रःकटिदेशोदशाननः ॥ ततोत्सृज्यययुःसर्वेविध्वंस्यहवनंमहत् ॥ ३४ ॥
रामपार्श्वमुपागम्यतस्थुःसर्वेप्रहर्षिताः ॥ रावणस्तुततोभार्यामुवाचपरिसांत्वयन् ॥ ३५ ॥ दैवाधीनमि
दंभद्रेजीवताकिञ्चिदृश्यते ॥ त्यजशोकंविशालाक्षिज्ञानमालंब्यनिश्चितम् ॥ ३६ ॥ अज्ञानप्रभवःशो
कःशोकोज्ञानविनाशकृत् ॥ अज्ञानप्रभवाहंधीःशरीरादिष्वनात्मसु ॥ ३७ ॥

भयमपित्यक्तमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ततोत्सृज्यततउत्सृज्येतिच्छेदः आर्षःसंधिः महन्महाफलजनकंहवनमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५
जीवताप्राणिनाकिञ्चिदृश्यतेअसंभावितमपिदृश्यतइत्यर्थः ततोभमेदृश्यवस्थेतिशोकंत्यजज्ञानंभाविदुर्लभ्यमितिज्ञानम् ॥ ३६ ॥ अज्ञानकृ
तस्यवस्तुतोज्ञानेननाशइतिचेत्सर्वमिदमज्ञानकृतमेवेत्याहाज्ञानेति अतएवकर्तव्याकर्तव्यविषयज्ञाननाशकोऽतःसर्वथाज्ञानालंबेनसत्यं
शक्यइतिभावः किंबहुनासर्वःसंसारएवाज्ञानमूलकस्तन्मूलस्यशरीरादिष्वहंज्ञानस्याज्ञानप्रभवत्वादित्याहाज्ञानप्रभवेति ॥ ३७ ॥

पुत्रदारादिसंबंधएतेमदीयाइत्यध्यासः ततःसंस्मृतिःबंधकर्मोत्पात्तिः एवंहर्षादयोजन्माद्याश्चाज्ञानमूलाः तत्तज्जनककर्मणामज्ञानजन्यत्वात् इदंलब्धमितिहर्षजनकस्येदंमेनष्टमितिशोकजनकस्यायंमेहेतेत्यादिमयादिजनकज्ञानस्याज्ञानमूलकत्वात् ॥ ३८ ॥ आत्मनस्तु वास्तवोनेकेनापिसंबंधइत्याह आत्मात्विति बहुशोव्याख्यातमेतत् ॥ ३९ ॥ सर्वभावैःसुखदुःखैर्विवर्जितः तदेवाह नसंयोगइति तद्वद्विरेवमुख्यतयाहर्षशोकादिकारणमितिभावः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ दारयिष्यतिदारणेननाशयिष्यतीत्यर्थः वज्रकल्पैःसायकैर्दारायिष्य

तन्मूलःपुत्रदारादिसंबंधःसंस्मृतिस्ततः ॥ हर्षशोकभयक्रोधलोभमोहस्पृहादयः ॥ ३८ ॥ अज्ञानप्रभवाह्येतेजन्ममृत्युजरादयः ॥ आत्मातुकेवलःशुद्धोव्यतिरिक्तोह्यलेपकः ॥ ३९ ॥ आनंदरूपोज्ञानात्मा सर्वभावविवर्जितः ॥ नसंयोगोवियोगोवाविद्यतेकेनचित्सतः ॥ ४० ॥ एवंज्ञात्वास्वमात्मानंत्यजशोकमर्निदिते ॥ इदानीमेवगच्छामिहत्वारामंसलक्ष्मणम् ॥ ४१ ॥ आगमिष्यामिनोचेन्मांदारायिष्यतिसायकैः ॥ श्रीरामोवज्रकल्पैश्चततोगच्छामितत्पदम् ॥ ४२ ॥ तदात्वयामेकर्तव्याक्रियामच्छासनात्प्रिये ॥ सीतांहत्वामयासार्धत्वंप्रवेक्ष्यसिपावकम् ॥ ४३ ॥ एवंश्रुत्वावचस्तस्यरावणस्यातिदुःखिता ॥ उवाचनाथमेवाक्यंशृणुसत्यंतथाकुरु ॥ ४४ ॥ शक्योनराधवोजेतुंत्वयाचान्यैःकदाचन ॥ रामोदेववरःसाक्षात्प्रधानपुरुषेश्वरः ॥ ४५ ॥ मत्स्योभूत्वापुराकल्पेमनुंवैवस्वतंप्रभुः ॥ ररक्षसकलापद्मयोराधवोभक्तवत्सलः ॥ ४६ ॥ रामःकूर्मोभवत्पूर्वलक्षयोजनविस्तृतः ॥ समुद्रमथनेपृष्ठेदधारकनकाचलम् ॥ ४७ ॥

तीत्यन्वयः ततस्तत्पदंसर्वोत्तमंस्थानंवैकुण्ठंगौमिष्यामि ॥ ४२ ॥ सीतांहत्वात्वयामेक्रियासर्पिंडीकरणांताकर्तव्या पुत्राभावेतुपत्नीस्यादितिस्मृतेः यद्वामयासार्धपावकंप्रवेक्ष्यसिसत्यामिच्छायामितिशेषः ॥ ४३ ॥ सत्यंवाक्यंशृणुतथाकुरुच मद्वाक्यार्थमनुतिष्ठचेत्यर्थः ॥ ४४ ॥ प्रधानस्यप्रकृतेःपुरुषाणांजीवानांचेश्वरःनियंता ॥ ४५ ॥ तदेवबोधयंतीतदवतारानाह मत्स्यइति इदंपुराणेप्रासिद्धम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

क्रोडरूपेण वाराहरूपेण ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ जगत्रयमाक्रम्यपादैरिति शेषः ॥ ५० ॥ रामः परशुरामः मुनेः कश्यपस्य ॥ ५१ ॥ भव
 दर्शे भवन्नाशार्थम् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ रघूत्तमे तत्समीपमित्यर्थः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ राघवेण घातयित्वा कथं जीवामि जीवने प्रियता बुद्धिं करो
 मि मरणस्य सन्निहितत्वाद्भिपरीतबुद्धिरावणस्याह रामेण सहेत्यादि जानामिराघवमिति च ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ रामेण निधनं प्राप्य परंपदं
 हिरण्याक्षोतिदुर्दत्तो हतोनेन महात्मना ॥ क्रोडरूपेण वपुषा क्षोणिमुद्धरता क्वचित् ॥ ४८ ॥ त्रिलोककण्ठकं
 दैत्यं हिरण्यकशिपुं पुरा ॥ हतवान् नारसिंहेन वपुषा रघुनन्दनः ॥ ४९ ॥ विक्रमैस्त्रिभिरेवासो बलिं दद्धुः जगत्रय
 म् ॥ आक्रम्यादात्सुरेन्द्राय भृत्या यरघुसत्तमः ॥ ५० ॥ राक्षसाः क्षत्रियाकारा जाता भूः भूरावहाः ॥ ता
 न्हत्वा बहुशो रामो भुवं जित्वा ह्यदान्मुनेः ॥ ५१ ॥ स एव सांप्रतं जातो रघुवंशे परात्परः ॥ भवदर्शे रघुश्रेष्ठो
 मानुषत्वमुपागतः ॥ ५२ ॥ तस्य भार्या किमर्थं वाहता सीता वनाद्वलात् ॥ मम पुत्रविनाशार्थं त्वस्यापि
 निधनाय च ॥ ५३ ॥ इतः परं वा वैदेहीं प्रेषयस्व रघूत्तमे ॥ विभीषणाय राज्यं तु इत्वा गच्छामहे वनम् ॥ ५४ ॥
 मंदोदरीवचः श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ कथं भद्रे रणे पुत्रान् भ्रातृन् राक्षसमंडलम् ॥ ५५ ॥ घातयित्वा
 राघवेण जीवामिव न गोचरः ॥ रामेण सह यो तस्यामिरामबाणैः सुशीघ्रगैः ॥ ५६ ॥ विदार्यमाणो यास्यामि
 तद्दिष्णोः परमं पदम् ॥ जानामिराघवं विष्णुं लक्ष्मीं जानामि जानकीम् ॥ ज्ञात्वैव जानकीं सीतामयानी
 ता वनाद्वलात् ॥ ५७ ॥ रामेण निधनं प्राप्य यास्यामीति परंपदम् ॥ विमुच्यत्वां तु संसाराद्गमिष्यामि सह
 प्रिये ॥ ५८ ॥ परानन्दमयी शुद्धासेव्यतेयाममुक्षुभिः ॥ तां गतिं तु गमिष्यामि ह तो रामेण संयुगे ॥ ५९ ॥

यास्यामीति ज्ञात्वैव जानकीवलादानीतेत्यन्वयः ॥ हे प्रिये त्वां विमुच्यत्यक्त्वा संसारात् ह्यब्लेपे पंचमी संसारं संत्यज्य मृतैर्बन्धुभिः सह गमि
 ष्यामि ॥ ५८ ॥ गम्यते सा गतिः स्थानं परानन्दमयी दुःस्वराहित्याद्ब्रह्मलोकैकदेशैवैकुण्ठरूपा शुद्धा रजस्तमोऽस्पृष्टा शुद्धसत्त्वमयी यामुमुक्षु
 भिः सेव्यते दहराद्युपासनाभिः प्राप्यते रामेण संयुगे हतस्तां गतिं गमिष्यामि ॥ ५९ ॥

इहकल्मषाणिराक्षसदेहेनकृतानिपापानि अंतकालेरामनामस्मरणाद्राममूर्तिदर्शनाच्चप्रक्षाल्यदूरीकृत्यमुक्तियास्यामि ॥ ६० ॥ क्लेशा
दीति अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पंचक्लेशा इतियोगशास्त्रोक्ताः तत्राविद्या अनित्याशुचिदुःखरूपानात्ममुनित्यशुचिमुखात्मत्वस्या
तिः शुक्तिरजतादिज्ञानानिच अस्मिताशरीराद्व्यतिरिक्तात्मानास्तीत्येवंप्रत्ययः रागद्वेषीप्रसिद्धौ अभिनिवेशो मरणादित्रासः तज्ज

प्रक्षाल्यकल्मषाणीहमुक्तियास्यामिदुर्लभाम् ॥ ६० ॥ क्लेशादिपंचकतरंगयुगंभ्रमाढ्यंदारात्मजासधन
बंधुज्जपाभियुक्तम् ॥ और्वानलाभनिजरोषमनंगजालंसंसारसागरमतीत्यहरिं व्रजामि ॥ ६१ ॥ इति
श्रीमदध्यात्मरामा० उमामहे० यु० दशमः सर्गः ॥ १० ॥ ॥ इत्युक्त्वावचनंप्रेम्णाराज्ञीमंदोदरीं
तदा ॥ रावणः प्रययौ योद्धुं रामेण सह संयुगे ॥ १ ॥ दृढं स्यंदनमास्थाय वृत्तो धारैर्निशाचरैः ॥ चक्रैः षोडशभिर्यु
क्तं स वरूथं सकूबरम् ॥ २ ॥ पिशाचवदनैर्धैरैः खरैर्युक्तं भयावहम् ॥ सर्वास्त्रशस्त्रसहितं सर्वोपस्करसंयु
तम् ॥ ३ ॥ निश्चक्रामाथ सहसारावणो भीषणाकृतिः ॥ आयातं रावणं दृष्ट्वा भीषणं रणकर्कशम् ॥ ४ ॥
सं वस्ताभूत्तदा सेनावानरीरामपालिता ॥ ५ ॥ हनूमानथ चोत्फुर्य रावणं योद्धुमाययौ ॥ आगत्य हनुमान्
रक्षोवक्षस्य तुलविक्रमः ॥ ६ ॥ मुष्टिबंधं दृढं बद्ध्वा ताडयामास वेगतः ॥ तेन मुष्टिप्रहारेण जानुभ्यापमत
द्रुथे ॥ ७ ॥ मूर्च्छितोऽथ मुहूर्तेन रावणः पुनरुत्थितः ॥ उवाच च हनूमंतं शूरो सिममसंमतः ॥ ८ ॥

न्याः स्थूलवृत्तय आदिपदग्राह्याः यासां ध्यानहेयत्वं योगशास्त्रे उक्तं तद्रूपास्तरंगाय त्रतं चे मं युगंतत्परिवृत्तिरूपभ्रमेणाढ्यं दारादिरूपैर्ज्ञैर्ग्राहै
र्युक्तं तत्तत्प्राणिनारोष एवोर्वानलाभो यत्र शोषकत्वात्तं अनंगः काम एव जालं बंधकत्वाद्यत्र तं कामेन हितं तद्विषये जनो बध्यते ॥ ६१ ॥ इति
श्रीमत्सकलराज० युद्ध० दशमः सर्गः ॥ १० ॥ ॥ इत्युक्त्वेति ॥ १ ॥ वरूथोरथगुप्तिः ॥ २ ॥ उपस्करो युद्धसामग्री ॥ ३ ॥
रणकर्कशं अति निर्दयम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ सामवेताः अग्रे इति च्छेदः संधिरार्षः ॥ १३ ॥ १४ ॥ एतच्छिंहनादंकृत्वा प्रत्येकं सिंहनादंकृत्वा

हनूमानाहतं धिङ्मांयस्त्वं जीवसिरावण ॥ त्वं तावन्मुष्टिनावक्षो मम ताडय रावण ॥ ९ ॥ पश्चान्नपयाहतः
प्रागान्मोक्षय सेनात्रसंशयः ॥ तथेति मुष्टिनावक्षो रावणेनापिताडितः ॥ १० ॥ विघूर्गमाननयनः किंचि
त्कश्मलमाययौ ॥ संज्ञामवाप्य कपिराट् रावणं हंतुमुद्यतः ॥ ११ ॥ ततो न्यत्र गतो भीत्य रावणो राक्षसा
धिपः ॥ हनूमानं गदश्चैव नलो नीलस्तथैव च ॥ १२ ॥ चत्वारः समवेताग्रे दृष्ट्वा राक्षसपुंगवान् ॥ अग्नि
वर्णं तथा सर्परोमाणं खड्गरोमकम् ॥ १३ ॥ तथा वृश्चिकरोमाणं निर्जघ्नुः क्रमशो सुरान् ॥ चत्वारश्चतुरो ह
त्वा राक्षसान् भीमविक्रमान् ॥ १४ ॥ सिंहनादं पृथक् कृत्वा रामपार्श्वमुपागताः ॥ ततः क्रुद्धो दशग्रीवः संद
श्य दशनच्छदम् ॥ १५ ॥ विवृत्य नयने क्रूरो राममेवाभ्यधावत ॥ दशग्रीवो रथस्थस्तुरामं वज्रोपमैः शरैः
॥ १६ ॥ आजघान महाघोरैर्धारामिरिव तोयदः ॥ रामस्य पुरतः सर्वान् वानरानपि विव्यथे ॥ १७ ॥ ततः
पावकसंकशैः शरैः कांचनभूषणैः ॥ अभ्यवर्षद्रणे रामो दशग्रीवं समाहितः ॥ १८ ॥ रथस्थं रावणं दृष्ट्वा भू
मिष्ठं रघुनंदनम् ॥ आहूय मातलिं शक्रो वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १९ ॥ रथेन मम भूमिष्ठं शीघ्रं याहिरघूत्तमम्
त्वरितं भूतलं गत्वा कुरु कार्यं ममानघ ॥ २० ॥ एवमुक्तो यतनं त्वामातलिर्देवसारथिः ॥ ततो हयैश्च संयो
ज्य हरितैः स्यंदनोत्तमम् ॥ २१ ॥

त्यर्थः दशनच्छदं ओष्ठम् ॥ १५ ॥ विवृत्य क्रोधवशाद्विस्तार्य ॥ १६ ॥ तोयदो धाराभिरिव पर्वतमिति शेषः विव्यथे व्यथयामास अंत
र्भावितप्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ मम कार्यं रामस्य रथेन योजनरूपम् ॥ २० ॥ हरितैः हरितवर्णैः ॥ २१ ॥

उपचक्रामरामसमीपमाजगामेत्यर्थः अप्रतर्क्यरथे अन्यैः सर्वैरदृश्यरथे प्राजलिरब्रवीदित्यन्वयः किमब्रवीत्तदाह देवराजेनेत्यादि ॥ २२ ॥
अयंदेवराजस्यरथइतिरूपबोधनं सचतवविजयायतेनप्रेषितः ऐंद्रंस्वीयधनुश्चतेनप्रेषितम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ लोकानलक्ष्म्यानियो

स्वर्गाज्जयार्थरामस्यह्युपचक्राममातलिः ॥ अब्रवीच्चततो राममप्रतर्क्यरथे स्थितः ॥ प्राजलिर्देवराजेनप्रे
षितोस्मिरघूत्तम ॥ २२ ॥ रथोयंदेवराजस्यविजयायतवप्रभो ॥ प्रेषितश्चमहाराजधनुर्ऐंद्रं चभूषितम् ॥
॥ २३ ॥ अभेद्यंकवचंखड्गं दिव्यतुणीयूगंतथा ॥ आरुह्यचरथंरामरावणंजहिराक्षसम् ॥ २४ ॥ मया
सारथिनादेववृत्रंदेवपतिर्यथा ॥ इत्युक्तस्तंपरिक्रम्यनमस्कृत्यरथोत्तमम् ॥ २५ ॥ आरुरोहरथंरामोलो
कानलक्ष्म्यानियोजयन् ॥ ततोभवन्महायुद्धंभैरवंरोमहर्षणम् ॥ २६ ॥ महात्मनोराघवस्यरावणस्यचधी
मतः ॥ आग्नेयेनचआग्नेयंदैवंदैवेनराघवः ॥ २७ ॥ अस्त्रंराक्षसराजस्यजघानपरमास्त्रवित् ॥ ततस्तुस
सृजेघोरंराक्षसंचास्त्रमस्त्रवित् ॥ २८ ॥ क्रोधेनमहताविष्टो रामस्योपरिरावणः ॥ रावणस्यधनुर्मुक्ताः सर्पा
भूत्वामहाविषाः ॥ शराःकांचनपुंखाभाराघवंपरितोऽपतन् ॥ २९ ॥ तैःशरैःसर्पवदनैर्वमद्भिरनलंमुखैः ॥
दिशश्चाविदिशश्चैवव्याप्तास्तत्रतदाऽभवन् ॥ ३० ॥ रामःसर्पास्ततोदृष्ट्वासमंतात्परिपूरितान् ॥ सौपर्ण
मस्त्रंतद्धोरंपुरःप्रावर्तयद्रणे ॥ ३१ ॥ रामेणमुक्तास्तेबाणाभूत्वागरुडरूपिणः ॥ चिच्छिदुःसर्पबाणांस्तान्स
मंतात्सर्पशत्रवः ॥ ३२ ॥ अस्त्रेप्रतिहतेयुद्धेरामेणदशकंधरः ॥ अभ्यवर्षत्ततो रामंघोराभिःशरवृष्टिभिः
॥ ३३ ॥ ततःपुनःशरानीकैराममच्छिष्टकारिणम् ॥ अर्दयित्वातुघोरेणमातलिं प्रत्यविध्यत ॥ ३४ ॥

जयन् रावणवधस्याल्पकालावशिष्टत्वबोधनेनानंदयन्नित्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ अनलमग्निम् ॥ ३० ॥ पुरःरावण
संमुखे ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ घोरेणबाणेनेतिशेषः ॥ ३४ ॥

रथोपस्थे रथकेतुं पातयित्वेत्यनेन तस्य वेतसादिवच्छरैर्नम्रीकरणं विवाक्षितं क्रोधमूर्च्छितः उच्छ्रितक्रोध इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ आर्ताकारं आर्तस
दशाकारं अभिनतितदाकारं न तु वस्तुतस्तदाकारम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ सदृशं कोपं आत्मनः सदृशं कोपं देवेन्द्रधनुर्वर्षाकाले दृश्य

पातयित्वा रथोपस्थे रथकेतुं च कांचनम् ॥ ऐंद्रानश्वानभ्यहनद्रावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ३५ ॥ विषेदुर्देवगं
धर्वाश्चारणाः पितरस्तथा ॥ आर्ताकारं हरिं दृष्ट्वा व्यथिताश्च महर्षयः ॥ ३६ ॥ व्यथितावानरेन्द्राश्च बभूवुः स
विभीषणाः ॥ दशास्योर्विंशतिभुजः प्रगृहीतशरासनः ॥ ३७ ॥ ददृशे रावणस्तत्र मैनाक इव पर्वतः ॥
रामस्तु भ्रुकुटिं बद्ध्वा क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ ३८ ॥ कोपंचकार सदृशं निर्दहनिवराक्षसम् ॥ धनुरादाय देवे
न्द्रधनुराकारमद्भुतम् ॥ ३९ ॥ गृहीत्वा पाणिना बाणं कालानलसमप्रभम् ॥ निर्दहनिवचक्षुभ्यां ददृशे रिपुमं
तिके ॥ ४० ॥ पराक्रमं दर्शयितुं तेजसा प्रज्वलनिव ॥ प्रचक्रमे कालरूपी सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ ४१ ॥
विकृष्य चापं रामस्तुरावणं प्रति विध्य च ॥ हर्षयन्वानरानीकं कालांतक इवाबभौ ॥ ४२ ॥ क्रुद्धं रामस्य व
दनं दृष्ट्वा शत्रुं प्रधावतः ॥ तत्र सुः सर्वभूतानि च चालचवसुंधरा ॥ ४३ ॥ रामं दृष्ट्वा महारौद्रमुत्पातांश्च सुदा
रुणान् ॥ त्रस्तानि सर्वभूतानि रावणं चाविशद्वयम् ॥ ४४ ॥ विमानस्थाः सुरगणाः सिद्धगंधर्वकिन्नराः ॥ द
दृशुः सुमहायुद्धं लोकसंवर्तकोपमम् ॥ ऐंद्रमखं समादाय रावणस्याशिरोच्छिनत् ॥ ४५ ॥ मूर्धानो रावण
स्याथ बहवोरुधिरोक्षिताः ॥ गगनात्प्रपतन्ति स्म तालादिव फलानि हि ॥ ४६ ॥ नदिनं न च वैरात्रिर्न संध्या
नदिशोऽपि वा ॥ प्रकाशं तेन तद्रूपं दृश्यते तत्र संगरे ॥ ४७ ॥

मानमिन्द्रधनुरिति ख्यातं तत्सदृशम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ कालरूपी रामस्तद्रूपमनुसंधाय प्रचक्रमे रावणवधार्थमिति शेषः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥
॥ ४३ ॥ ४४ ॥ लोकसंवर्तकोपमं सर्वलोकप्रलयकृदाडीवकादियुद्धसदृशम् ॥ ४५ ॥ मूर्धानः रामबाणकृत्ता इति शेषः ॥ ४६ ॥
नदिनामित्यादि अनेनानेकादिनं रामरावणयोर्निरंतरं युद्धं वृत्तामिति सूचितं तद्रूपं चिह्नमस्तकरावणरूपं पुनः पुनः शिरः प्रादुर्भावात् ॥ ४७ ॥

तदेवाह ततश्चि एकरचसांतुल्यतेजसाम् ॥ ४८ ॥ शांतौगतचेष्टः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ निष्फलत्वंयाताःप्राप्ताः निष्फलाजाताइतिक्वचि

ततो रामो बभूवाथ विस्मया विष्टमानसः ॥ शतमेकोत्तरं छिन्नांशिरसां चैकवर्चसाम् ॥ ४८ ॥ न चैव रावणः
शांतो दृश्यते जीवितक्षयात् ॥ ततः सर्वास्त्रविद्धीरः कौसल्यानंदवर्धनः ॥ ४९ ॥ अस्त्रैश्च बहुभिर्युक्तश्चित
यामास राघवः ॥ यैर्यैर्बाणैर्हता दैत्या महासत्त्वपराक्रमाः ॥ ५० ॥ त एते निष्फलं यातारावणस्य निपातने ॥
इति चिंताकुले रामे समीपस्थो विभीषणः ॥ ५१ ॥ उवाच राघवं वाक्यं ब्रह्मदत्तवरो ह्यसौ ॥ विच्छिन्नाबाह
वोऽप्यस्य विच्छिन्नानि शिरांसि च ॥ ५२ ॥ उत्पस्त्यंति पुनः शीघ्रमित्याह भगवानजः ॥ नाभिदेशे मृतं तस्य
कुंडलाकारसंस्थितम् ॥ ५३ ॥ तच्छोषयानलास्त्रेण तस्य मृत्युस्ततो भवेत् ॥ विभीषणवचः श्रुत्वारामः
शीघ्रपराक्रमः ॥ ५४ ॥ पावकास्त्रेण संयोज्य नाभिं विव्याध रक्षसः ॥ अनंतरं च चिच्छेद शिरांसि च महाब
लः ॥ ५५ ॥ बाहू नपि च संरब्धो रावणस्य रघूत्तमः ॥ ततो घोरां महाशक्तिमादाय दशकंधरः ॥ ५६ ॥
विभीषणवधार्थाय चिक्षेप क्रोधविह्वलः ॥ चिच्छेद राघवो बाणैस्तां शितैर्हमभूषितैः ॥ ५७ ॥ दशग्रीवशिरश्छे
दात्तदातेजो विनिर्गतम् ॥ म्लानरूपो बभूवाथ छिन्नैः शीर्षैर्भयंकरैः ॥ ५८ ॥ एकेन मुख्यशिरसा बाहु
भ्यां रावणो बभौ ॥ रावणस्तु पुनः क्रुद्धो नानाशस्त्रास्त्रवृष्टिभिः ॥ ५९ ॥ ववर्ष रामं तं रामस्तथा बाणैर्ववर्ष च ॥
ततो युद्धमभूद्वोरंतु मुलं लोमहर्षणम् ॥ ६० ॥ अथ संस्मारयामास मातली राघवं तदा ॥ विसृज्यास्त्रं व
धायास्य ब्राह्मं शीघ्रं रघूत्तम ॥ ६१ ॥

त्पाठः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ कुंडलाकारे गते संस्थितं ॥ ५३ ॥ अनलास्त्रेणाग्नेयास्त्रेण ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ शितैस्तीक्ष्णैः ॥ ५७ ॥
तेजोपगमाच्च म्लानरूपो बभूव ॥ ५८ ॥ मुख्याशिरसेत्यनेनान्यानि युद्धादिकाले एव प्रादुर्भवन्तीति सूचितम् ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥

प्राथितः कथितः उत्तमांगशिरः ॥ ६२ ॥ मर्मणि उरस्थलरूपे ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ आकाशमयमित्यनेनातिमहत्वं सूचितम् आकाशपदे
नव्यापकत्वाद्विरण्यगर्भो वा गौरवे मेरुमंदरौ यस्य सदृशाविति शेषः ॥ ६५ ॥ भास्करवर्चसाभातंतुल्यतेजः प्रकाशम् अस्त्रशब्दोर्थवा

विनाशकालः प्रथितो यः सुरैः सोद्यवर्तते ॥ उत्तमांगं न चैतस्य च्छेत्तव्यं राघवत्वया ॥ ६२ ॥ नैऋतीर्षिप्र
भो वध्यो वध्य एवाहि मर्मणि ॥ ततः संस्मारितो रामस्तेन वाक्येन मातलेः ॥ ६३ ॥ जग्राह स शरं दीप्तानिः
श्वसंतमिवोरगम् ॥ यस्य पार्श्वे तु पवनः फले भास्करपावकौ ॥ ६४ ॥ शरीरमाकाशमयं गौरवे मेरुमंदरौ
पर्वस्वपि च विन्यस्ता लोकपाला महौजसः ॥ ६५ ॥ जाज्वल्यमानं वपुषा भातं भास्करवर्चसा ॥ तमुग्र
मखं लोकानां भयनाशनमद्भुतम् ॥ ६६ ॥ अभिमंज्य ततो रामस्तं महेषुं महाभुजः ॥ वेदप्रोक्तेन विधिना सं
दधे कार्मुकेवली ॥ ६७ ॥ तस्मिन्संधीयमाने तुराघवेण शरोत्तमे ॥ सर्वभूतानि वित्रे सुश्रु चालचवसुंधरा ॥
॥ ६८ ॥ सरावणा यसंक्रुद्धो भृशमानम्य कार्मुकम् ॥ चिक्षेप परमायत्तस्तमखं मर्मघातिनम् ॥ ६९ ॥
सवज्र इव दुधर्षो वज्रपाणि विसर्जितः ॥ कृतांत इव घोरास्योन्यपतद्रावणोरसि ॥ ७० ॥ सनिमग्नो महा
घोरः शरीरांतकरः परः ॥ बिभेद हृदयं तूर्णरावणस्य महात्मनः ॥ ७१ ॥ रावणस्याहरत् प्राणान्विवेश धरणी
तले ॥ स शरो रावणं हत्व रामतूणीरमा विशत् ॥ ७२ ॥ तस्य हस्तात्पपाताशु सशरं कार्मुकं महत् ॥ गता
सुभ्रमिवेगेन राक्षसेन्द्रो पतद्भुवि ॥ ७३ ॥ तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ हतशेषाश्च राक्षसाः ॥ हतनाथाभयत्रस्ता दुद्रुवुः
सर्वतोदिशम् ॥ ७४ ॥

चीशस्त्रपर्याषोत्र ॥ ६६ ॥ वेदप्रोक्तेन ब्रह्मास्त्रविधिना अभिमंज्येत्यन्वयः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ भृशमातिशयेन ॥ ६९ ॥ वज्रपाणिना
त्यक्तो वज्र इव स बाणो रावणोरसिन्यपतत् ॥ ७० ॥ ७१ ॥ वेगवशाद्वावणप्राणहरणोत्तरं भूमौ प्रविश्य पुनः स्वाधिष्ठातृदेवतातेजोवशाद्वा
मतूणीरं प्रविष्टः ॥ ७२ ॥ भ्रमीति शरपतनकालजातभ्रमिवेगेन ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

दशग्रीवनिधनंरामविजयंचदृष्ट्वाविदुर्दुवुरित्यन्वयः ॥ ७५ ॥ ततो रामजयंरावणस्यतद्वधंतोरामाद्वधंचवदंतो विनेदुरनेनान्वयः सिंहना
दांश्चक्रुरित्यर्थः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ सूर्यतुल्यंरावणस्यदेहोत्थंतेजोरघुश्रेष्ठंप्रविवेशतंप्रविश्यतदाज्ञयावैकुण्ठलोकंजगामेतिबोध्यम् ॥ ७८ ॥ ७९ ॥
वयंत्विति वयंदेवा अपितेजसाद्योतमानो अपिसात्विका अपिसत्वप्रधाना अपिविष्णोर्भगवतः करुणापात्रभूता अपिभवदुःखादिव्याप्ताः पुनः
पुनः संसारभाजश्च ॥ ८० ॥ अयंरक्षसः क्रूरोपिब्रह्महापि अत्यंततामसोपि परदाररतत्वादिगुणोपि ॥ ८१ ॥ रामंप्रविष्टवांस्तत्प्रवेशेन

दशग्रीवस्यनिधनंविजयंराघवस्यच ॥ ततो विनेदुः संदृष्ट्वा नराजितकाशिनः ॥ ७५ ॥ वदंतोरामविज
यंरावणस्यचतद्वधम् ॥ अथांतरिक्षे व्यनदत्सौम्यस्त्रिदशदुंदुभिः ॥ ७६ ॥ पपातपुष्पवृष्टिश्च समंताद्राघव
चोपरि ॥ तुष्टुवुर्मुनयः सिद्धाश्चारणाश्च दिवौकसः ॥ ७७ ॥ अथांतरिक्षे नृत्तुः सर्वतोऽप्सरसो मुदा ॥ रावण
स्यचदेहोत्थं ज्योतिरादित्यवत्स्फुरत् ॥ ७८ ॥ प्रविवेश रघुश्रेष्ठं देवानां पश्यतां सताम् ॥ देवा ऊचुरहो भा
ग्यं रावणस्य महात्मनः ॥ ७९ ॥ वधंतु सात्विका देवा विष्णोः कारुण्यभाजनाः ॥ भयदुःखादिभिर्व्याप्ताः
संसारे परिवर्तिनः ॥ ८० ॥ अयं तुराक्षसः क्रूरो ब्रह्महातीवतामसः ॥ परदाररतो विष्णुद्वेषी तापसर्हिंसकः ॥
॥ ८१ ॥ पश्यत्सु सर्वभूतेषु राममेव प्रविष्टवान् ॥ एवं ब्रुवत्सु देवेषु नारदः प्राह सुस्मितः ८२ ॥ शृणुतात्र
सुरायूयं धर्मतत्त्वविचक्षणाः ॥ रावणो राघवद्वेषादनिशं हृदि भावयन् ॥ ८३ ॥

मोक्षद्वारं लब्धवान् ॥ वैकुण्ठगतानां प्रतिसंचरे मुक्तिश्रवणादित्याश्चर्यमित्यर्थः ॥ ८२ ॥ रावणो द्वेषसंयुक्तोऽपि भृत्यैः सह रामचरित्रं शुकसार
णादिभ्यः श्रुत्वा तद्वेषादेवानि शंतं हृदि भावयन् अत्र श्रुत्वा भावयन्नित्यनेन श्रवणमनननिदिध्यासनसंपदुक्ता मननमनुक्तमपि अर्थाक्षिप्तं बोध्य
म् तथारामात्स्वनिधनं श्रुत्वा भयात्सर्वत्र रावणं पश्यन् इदं फलं लब्धवानिति शेषः तस्य च दर्शनस्य सार्वकालिकत्वमाह अनुदिनं स्वप्नेऽपि राममेव प
श्यति अनेन साक्षात्कार उक्तः एवं स गुणाविषयत्वादेषां वैकुण्ठलोकप्राप्तिद्वारामोक्षजनकत्वं दंहराद्युपासनावादिति बोध्यम् ॥ ८३ ॥

॥ ८४ ॥ उपसंहरति क्रोधोपीति अपिनायः प्रीत्यैवमाचरेत्तस्य मुक्तिः सर्वथेति ध्वनितम् गुरुबोधः गुरुसेवाजन्यो बोधस्तद्वत् अधि-
कः सर्वधर्माधिकोऽभवदित्यर्थः ॥ ८५ ॥ भगवतो हस्तान्मृत्युरप्येवंफलक इत्याह रामेणेति सहसमाने देशे युज्यते सयुक्तस्य भावः सायु-
ज्यम् समानलोकवास इत्यर्थः तदेवाभिप्रेत्याग्रे वक्ष्यति वैकुण्ठयातीति ॥ ८६ ॥ दुरात्मा परानिष्टादि चिंतकः पापिष्ठत्वं कायिकपाप

भृत्यैः सह सदारामचरित्रं हेषसंयुतः ॥ श्रुत्वारामात्स्वनिधनं भयात् सर्वत्र राघवम् ॥ ८४ ॥ पश्यन्ननुदिनं स्व-
प्ने राममेवानुपश्यति ॥ क्रोधोपिरावणस्याशुगुरुबोधाधिको भवत् ॥ ८५ ॥ रामेण निहतश्चांते निर्धूताशे-
षकल्मषः ॥ रामसायुज्यमेवापरावणो मुक्तबंधनः ॥ ८६ ॥ पापिष्ठो वा दुरात्मा परधनपरदारेषु सक्तो यदि-
स्यानित्यं स्नेहाद्भयाद्धारघुकुलतिलकं भावयन्संपरेतः ॥ भूत्वा शुद्धांतरंगो भवति तज्जनितानेकदोषैर्विमुक्तः
सद्योरामस्य विष्णोः सुरवरविनुतं याति वैकुण्ठमाद्यम् ॥ ८७ ॥ हत्वा युद्धे दशास्यं त्रिभुवनविषमं वामहस्तेन
चापं भूमौ विष्टभ्यतिष्ठति नितरकरधृतं ध्रामयन्बाणभेकम् ॥ आरक्तोषांतनेत्रः शरदलितवपुः सूर्यकोटिप्रका-
शो वीरश्रीबंधुरांगस्त्रिदशपतिनुतः पातुमां वीररामः ॥ ८८ ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवा-
दे युद्धकांडे रावणवधो नाम एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥ ॥ रामो विभीषणं दृष्ट्वा हनुमंतं तथां-
गदम् ॥ लक्ष्मणं कपिराजं च जांबवंतं तथा परान् ॥ १ ॥

वत्त्वम् तदेव स्फुटयति परधनपरदारेत्यादि स्नेहाद्भयाद्वेत्यनेनोभयोस्तुल्यफलत्वं स्नेहाद्भयादिभयाद्भावणादेस्तत्र स्नेहवता मैहलौकि-
कमुखाधिक्यं विशेष इति बोध्यम् पारलौकिकं तु फलं तुल्यमित्याशयेन वा शब्दः अंतरंगं अंतःकरणं तच्छुद्धं यस्य सः सुरवरो ब्रह्मा ॥ ८७ ॥
त्रिभुवनस्य विषमं दुःखदं शरैर्दलितं विदारितं वपुर्गस्य सः बंधुरांगः यथोचितं न तोत्ततांगः एवं ध्यातृणां सर्वभयापहमिति तंत्रेषु प्रसिद्धम् ॥ ८८ ॥
इति श्रीमत्सकसंयुद्धकांडे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥ ॥ राम इति ॥ १ ॥

तेषां वीराणां मुत्साहार्थं वाक्यमाह भवतामिति एवंविधं वाक्येन बोधिता वीरारणे प्राणव्ययेनापि स्वाभीष्टं साधयन्तीति सूचितम् ॥ २ ॥ अथ पारि
तोषिकं ददाति कीर्तिरिति वः पुण्या कीर्तिः स्थास्यतीति किंच यया कीर्त्या संयुक्ता मिमां भवतां विजय कथां ये कीर्तयिष्यन्ति ते परमांगतिं यास्यांति
॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ पर्यदे यत् शोकेन विललापेत्यर्थः ॥ ६ ॥ बोधयस्व भोकापनयनवाक्यैः संसारानित्यत्वबोधयेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

परितुष्टेन मनसा सर्वानेवाब्रवीद्ब्रह्मचः ॥ भवतां बाहुवीर्येण निहतो रावणो मया ॥ २ ॥ कीर्तिः स्थास्यति वः पु
ण्यायावच्चंद्रादिवाकरौ ॥ कीर्तयिष्यन्ति भवतां कथां त्रैलोक्यपावनीम् ॥ ३ ॥ ययोपेतां कलिहरां यास्यन्ति
परमांगतिम् ॥ एतस्मिन् बन्तरे दृष्ट्वा रावणं पतितं भुवि ॥ ४ ॥ मंदोदरीमुखाः सर्वाः स्त्रियो रावणपालिताः ॥
पतितारावणस्याग्रे शोचन्त्यः पर्यदेव यन् ॥ ५ ॥ विभीषणः शुशोचार्तः शोकेन महता वृतः ॥ पतितो रावण
स्याग्रे बहुधा पर्यदेव यत् ॥ ६ ॥ रामस्तु लक्ष्मणं प्राह बोधयस्व विभीषणम् ॥ करोतु भ्रातृसंस्कारं किं विलंबे
न मानद ॥ ७ ॥ स्त्रियो मंदोदरीमुख्याः पतिता विलपन्ति च ॥ निवारयतु ताः सर्वा राक्षसी रावणप्रियाः ॥
॥ ८ ॥ एवमुक्तो धरामेण लक्ष्मणोऽगादिभीषणम् ॥ उवाच मृतकोपांते पतितं मृतकोपमम् ॥ ९ ॥ शो
केन महता विष्टं सौमित्रिदिमब्रवीत् ॥ यं शोचसि त्वंदुःखेन कोयंतव विभीषण ॥ १० ॥ त्वं वास्य कृतमः
सृष्टेपुरे दान्निमतः परम् ॥ यद्दत्तो यौघपतिताः सिकतायां तितद्दृशाः ॥ ११ ॥

मृतकस्य रावणस्य सौमित्रेण मृतकतुल्यतया निश्चेष्टं पतितम् ॥ ९ ॥ अयंतव कः आत्मनः शुद्धबुद्धस्वभावत्वात् न केनापि संबन्ध इति भावः ॥ १० ॥
किंच मृष्टे पुरातनस्य कश्चित्संबन्धो नैवासीत् एवमितः परमिदानीं च न कश्चित्संबन्धः पूर्वापरकालयोः संबन्धाभावेन मध्येपि न वास्तवः संबन्धः किंत्वा
भिमानिक एवेति भावः तदेव दृष्टातेनाह यद्दत्तादिताः सिकताजलवेगाहताः किंचिद्दूरं मिलितायां तिततः कश्चिद्गुरुतया अधस्तिष्ठं
तिलघुतया विहीयन्ते वा अपरागच्छन्ति तासां यथा न कश्चित्संबन्धः ॥ ११ ॥

एवदेहिनः कालेन तद्वेगेन संयुज्यन्ते वियुज्यन्ते च वस्तुतस्तु तेषां न काश्चित्संबन्ध इत्यर्थः दृष्टान्तांतरमाह यथेति धानाभृष्टयवास्तासु ऊर्ध्वाधरभावेन काश्चिद्धानाः क्षणं भवंति ततः पुनस्तासां स्निग्धत्वात्ततो न भवंति वियुज्यन्ते ॥ १२ ॥ एवमीशमायया प्रेरितानि भूतानि भूतेषु संयुज्यन्ते वियुज्यन्ते चेत्यर्थः एवमयं संयोगो वियोगश्च तवैवेति न किंतु सर्वेषामस्माकं तुल्य इत्याह त्वंचेमेव यमित्यादि अस्माकप्रप्येवं वियोगो भावीति भावः ॥ १३ ॥ यदायस्मिन्काले यस्माज्जन्ममृत्यु कर्म सहकृतौ भगवता कल्पितौ तदा तस्मिन्काले तौ भविष्यत एव न त्वन्यथेत्यर्थः ॥ १४ ॥ यथा बालेन पेक्षोऽपि चाल्यस्वभावादेव सृष्टैर्मृन्मयादिभिश्च त्रैः स्वनिर्मितानि तादृशानि सृजति द्वे स्त्री पुरुषाकारे कृत्वा तृतीयमेकं निर्मायेत इदं ज्ञातमनयोरपत्यामिति

संयुज्यन्ते वियुज्यन्ते तथा कालेन देहिनः ॥ यथा धानासु वैधाना भवंति न भवंति च ॥ १२ ॥ एवं भूतेषु भूतानि प्रेरितानीशमायया ॥ त्वंचेमेव यमन्ये च तुल्याः कालवशोद्भवाः ॥ १३ ॥ जन्ममृत्यु यदायस्मात्तदा तस्माद्भविष्यतः ॥ ईश्वरः सर्वभूतानि भूतैः सृजति हंत्यजः ॥ १४ ॥ आत्मसृष्टैरस्वतंत्रैरनपेक्षोऽपि बालवत् ॥ देहेन देहिनो जीवा देहाद्देहो भिजायते ॥ १५ ॥ बीजादेव यथा बीजं देहान्य इव शाश्वतः ॥ देहि देहविभागो यमविवेककृतः पुरा ॥ १६ ॥

व्यवहरति परस्परं अभिघातेन नाशयति चैव मीश्वरोऽनपेक्षोऽपि सर्जनजन्यफलानपेक्षोऽपि आत्मसृष्टैरेव भूतैः प्राणिभिः स्त्रीपुरुषग्राभ्यव्यवहारद्वारा पराणि सृजति ततः केनचित्कंचिद्धंति च ननु षोडशमेव तत्र कर्तृत्वमस्त्वित्यत्राह अस्वतंत्रैरिति तृणमात्रचालनेऽपि स्वातंत्र्यरहितैः ननु तत्किं सृज्यमानदेह एव जीवो नेत्याह देहेनेति जीवास्तेन देहेन देहिनो न तु देहात्मान एव ते ननु देहः किमपि कारणमेव नेत्याह देहादिति कर्मद्वारेति शेषः ॥ १५ ॥ अस्य व्यवहारस्यानादित्वे दृष्टान्तमाह बीजादेवेति सच देहादन्य इव अन्य एवेत्यर्थः भेदकं धर्ममाह शाश्वत इति तेन नित्यत्वा नित्यत्वाभ्यां देहदेहिनो भेद उक्तः वस्तुतस्तस्य देहिव्यवहारप्रयोजको देहसंबन्धोऽपि कल्पित एवेत्याह देहीति अविवेककृतः अंतःकरणेनात्मनोऽविवेकात् अहंममेत्यादि बुद्धिरिति भावः एवं च देह एव ममता बुद्धेरवास्तवत्वे भ्रात्रादौ ममत्वबुद्धिः सुतरामवास्तवीति सूचितम् ॥ १६ ॥

वस्तुतोभ्रात्रादौ स्वातिरिक्तत्वबुद्धिर्नाशादिबुद्धिश्च सर्वमिथैव शुक्तिरजतादिबुद्धिर्वदित्याह नानात्वमिति नानात्वं भेदः क्रियाफलं सुखदुःखे
एते अतद्धर्मा अनात्मधर्मा द्रष्टृस्तद्धृतित्वेन भांति अंतःकरणतत्कार्यधर्मा एवैते तदविवेकात् आत्मनि भांति- यथा दारुगतवक्रत्वादिना तद्वताग्रेव
क्रत्वादीति भावः ॥ १७ ॥ तद्वमेनानात्वादयः देहसंयोगाद्देहपदेनांतःकरणमप्युपलक्ष्यते असद्वहोहंममताबुद्धिः यथा सदसद्वान्यत्किं
चिद्वस्तु आग्रहाध्यायतो मृगिकीटन्यायेन तथा प्रथा भवति ध्यायमानवस्तु सदसत्त्वाभ्यां ध्यातुरपि सदसत्त्वप्रथा भवति तद्वत् अनेन वास्तवताना
शादीनां निराकृता एवं च शोको निरालंब इति तात्पर्यम् ॥ १८ ॥ ज्ञानाच्च दुःखनिवृत्तिरित्याह प्रसुप्तस्येति यथा प्रसुप्ताहं भावाभावात्सं

नानात्वं जन्मनाशश्च क्षयो वृद्धिः क्रियाफलम् ॥ द्रष्टुराभांत्यतद्धर्मा यथाऽग्नेर्दार्ढ्यविक्रियाः ॥ १७ ॥ तद्वमे
देहसंयोगादात्मना भांत्यसद्रूपात् ॥ प्रथा यथा तथा चान्यध्यायतो सत्सदाग्रहात् ॥ १८ ॥ प्रसुप्तस्यानहं
भावात्तदाभातिनसंसृतिः ॥ जीवतोऽपि तथा तद्वद्दिमुक्तस्यानहंकृतेः ॥ १९ ॥ तस्मान्मायामनोधर्मज
ह्यहंममताभ्रमम् ॥ रामभद्रे भगवति मनोधेयात्मनीश्वरे ॥ २० ॥ सर्वभूतात्मनि परे मायामानुषरूपि
णि ॥ बाह्येन्द्रियार्थसंबंधात्प्राजायित्वामनःशनैः ॥ २१ ॥ तत्र दोषान्दर्शयित्वारामानंदेनियोजय ॥ देहबु
द्ध्या भवेद्भाता पिता माता सुहृत्प्रियः ॥ २२ ॥ विलक्षणं यदा देहाज्जानात्यात्मानमात्मना ॥ तदा कः
कस्य वा वंधुर्भाता माता पिता सुहृत् ॥ २३ ॥

सृतिर्न भाति प्रस्वापात्रे सुषुप्तिः तथा विमुक्तस्य तत्त्वज्ञानं जीवन्मुक्तस्य जीवतोऽपि अनहंकृतेः अहंकाराभावात्तथा संसाराभावात्तज्जन्यदुः
खशोकाद्यभाव इत्यर्थः ॥ १९ ॥ उपसंहरति तस्मादिति मायामनोवर्ममायापरिणाममनोधर्ममहंममताभ्रमं जहि अन्यधर्मस्यान्यनिष्ठत्वे
न अग्रहाद्रूपत्वं मायापरिणामत्वेन मनसो जडत्वमुक्तं मनोमात्रांतःकरणं आत्मनीश्वरे इत्यनेन तस्यैव मुख्यमात्मत्वं मन्ये तत्प्रतिबिंबत्वादात्मव्य
वहारमात्रमिति भावः ॥ २० ॥ उक्तमेव पुनराह सर्वभूतात्मनीति बाह्येन्द्रियविषयसंबंधात् मनोदूरीकृत्य भगवति नियोजय तत्संबंधत्यागो
पायमाह तत्र दोषानिति ननु भगवति तदनुसंधानेऽपि कथं संसारहानिस्तत्राह देहबुद्ध्येति देहेतः करणादावात्मबुद्ध्येत्यर्थः भगवतो मनसा
नुसंधानेन तत्प्रसादाद्देहभिन्नात्मप्रतीतौ तदविवेककृतसंसारस्य स्वतएव हानिरिति भावः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

तदेव पुनर्दाढ्यायाह मिथ्येति अगारंगृहम् ॥ २४ ॥ अज्ञानस्याजस्रं परिणामास्वभावतया तज्जन्यानां क्षणसंगप्रभंगुरत्वम् ॥ २५ ॥
प्रारब्धभोगविना दुस्त्यजमिति बुद्ध्या राज्यादिभुंजन्नुवर्तस्वतत्पालनेयतस्व ॥ २६ ॥ भूतं भविष्यच्चाभजन्कथमिदं गतं कथमग्रे भविष्य

मिथ्याज्ञानवशाज्जतादारागारादयः सदा ॥ शब्दादयश्च विषया विविधाश्चैव संपदः ॥ २४ ॥ बलं कोशोभृ
त्यवगोराज्यं भूमिः सुतादयः ॥ आज्ञानजत्वात् सर्वे ते क्षणसंगमभंगुराः ॥ २५ ॥ अथोत्तिष्ठद्ददारा मंभा
वयन् भक्तिभावितम् ॥ अनुवर्तस्व राज्यादिभुंजन् प्रारब्धमन्वहम् ॥ २६ ॥ भूतं भविष्यदभजन्वर्तमान
मथाचरन् ॥ विहरस्व यथान्यायं भवदोषैर्न लिप्यसे ॥ २७ ॥ आज्ञापयति रामस्त्वां यद्वा तुः सांपरायिक
म् ॥ तत्कुरुष्व यथाशास्त्रं रुदतीश्चापियोषितः ॥ २८ ॥ निवारय महाबुद्धे लंकां गच्छं तु माचिरम् ॥ श्रु
त्वा यथावद्वचनं लक्ष्मणस्य विभीषणः ॥ २९ ॥ त्यक्त्वा शोकं च मोहं च रामपार्श्वमुपागमत् ॥ विमृश्य बु
द्ध्या धर्मज्ञो धर्मार्थसहितं वचः ॥ ३० ॥ रामस्यैवानुवृत्त्यर्थमुत्तरं पर्यभाषत ॥ नृशंसमनृतं क्रूरं त्यक्तधर्मव्र
तं प्रभो ॥ ३१ ॥ नाहोऽस्मि देवसंस्कर्तुं परदाराभिर्मांशिनम् ॥ श्रुत्वा तद्वचनं प्रीतो रामो वचनमब्रवीत् ॥
॥ ३२ ॥ मरणांतानि वैराणि निर्वृत्तं नः प्रयोजनम् ॥ क्रियतामस्य संस्कारो ममाप्येष यथा तव ॥ ३३ ॥ रा
माज्ञां शिरसा धृत्वा शीघ्रमेव विभीषणः ॥ सांत्ववाक्यैर्महाबुद्धिराज्ञीमंदोदरीतदा ॥ ३४ ॥ सांत्वयामा
स धर्मात्मा धर्मबुद्धिर्विभीषणः ॥ त्वरयामास धर्मज्ञः संस्कारार्थं स्वबांधवान् ॥ ३५ ॥

तीत्यविचारयन् एवं भवदोषैर्न लिप्यसे ॥ २७ ॥ २८ ॥ यथावद्वचनं यथोक्तं वचनम् ॥ २९ ॥ विमृश्य भगवच्छत्रोः क्रियाकरणे भग
वतो दुःखं स्यादिति विचार्य ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ निर्वृत्तं निष्पन्नं यथा तव भ्राता तथा ममऽपि मरणे न विरोधस्यापगमात् ॥ ३३ ॥ सां
त्ववाक्यैः शोकापनोदकवाक्यैः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

आहिताग्नेरग्निहोत्रिणो यथा कार्ययोग्यं तथैवौर्ध्वदेहिकमकरोत् ॥ ३६ ॥ विधियुक्तं मंत्रादियुक्तम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ प्रदाय चोदकं तस्मै इति शुद्धं जलं करकादिपात्रेऽथ शखायां तदुद्देशेन बध्नेत्यर्थः अनुनयामास विगतशोकाश्चकार ॥ ३९ ॥ गम्यतामिति विभीषणेनोक्ता इति शेषः ॥

चित्यां निवेश्य विधिवत्पितृमेधविधानतः ॥ आहिताग्नेर्यथा कार्यं रावणस्य विभीषणः ॥ ३६ ॥ तथैव सर्वमकरोद्धुभिः सह मंत्रिभिः ॥ ददौ च पावकं तस्य विधियुक्तं विभीषणः ॥ ३७ ॥ स्नात्वा चैवार्द्रवस्त्रेण तिलान्दर्भाभिमिश्रितान् ॥ उदकेन च संमिश्रान् प्रदाय विधिपूर्वकम् ॥ ३८ ॥ प्रदाय चोदकं तस्मै मूर्ध्ना चैनं प्रणम्य च ॥ ताः स्त्रियोऽनुनयामास सां त्वमुक्त्वा पुनः पुनः ॥ ३९ ॥ गम्यतामिति ताः सर्वा विविशुर्नगरं तदा ॥ प्रविष्टास्तु च सर्वा सुराक्षसीषु विभीषणः ॥ ४० ॥ रामपार्श्वमुपागत्य तदा तिष्ठद्दिनीतवत् ॥ रामोऽपि सहसैन्येन स सुग्रीवः स लक्ष्मणः ॥ ४१ ॥ हर्षलेभेरिपून् हत्वा यथा वृत्रं शतक्रतुः ॥ मातलिश्च तदारामं परिक्रम्या भिवंद्य च ॥ ४२ ॥ अनुज्ञातश्च रामेण ययौ स्वर्गं विहाय सा ॥ ततोऽल्लुष्टमनारामो लक्ष्मणं चेदमब्रवीत् ॥ ४३ ॥ विभीषणाय मेलंकाराज्यं दत्तं पुरैव हि ॥ इदानीमपि गत्वा त्वं लंकां मध्ये विभीषणम् ॥ ४४ ॥ अभिषेचय विप्रैश्च मंत्रवद् विधिपूर्वकम् ॥ इत्युक्तो लक्ष्मणस्तूर्णं जगाम स हवानरैः ॥ ४५ ॥ लंकां सुवर्णकलशैः समुद्रजलसंयुतैः ॥ अभिषेकं शुभं च क्रेराक्षसैर्द्रस्य धीमतः ॥ ४६ ॥ ततः पौरजनैः सार्धं नानोपायनपाणिभिः ॥ विभीषणः ससौ मित्ररूपायनपुरस्कृतः ॥ ४७ ॥

॥ ४० ॥ युद्धमूर्ध्नि हतस्य सद्यः शौचित्वात्तदहरेव सर्वप्रेतकृत्यं समाप्य रामसमोपमागमनं ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ लंकां जगामेत्यन्वयः ततः स्वर्णकलशैराक्षसैर्द्रस्याभिषेकं प्रचक्रे ॥ ४६ ॥ उपायनपुरस्कृतोऽग्रे कृतमुपायनयेन सः आहिताग्न्यादित्वात्परनिपातः ॥ ४७ ॥

आगत्यदंडप्रणामंदंडवत्प्रणामम् ॥ ४८ ॥ कृतकृत्यमिवप्रतिज्ञातार्थसिद्ध्येतिभावः ॥ ४९ ॥ महान्देवैरपिदुर्जयःविभीषणःपूर्वप्रति
ज्ञाताभिषेकः ॥ ५० ॥ विभीषणस्यानुमतेलंकाधीशत्वात्तदाज्ञांगृहीत्वा ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ अनिदितांरावणातिरस्कारादप्राप्त

दंडप्रमाणममकरोद्रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ रामोविभीषणंदृष्ट्वाप्राप्तराज्यमुदान्वितः ॥ ४८ ॥ कृतकृत्य
मिवात्मानममन्यतसहानुजः ॥ सुग्रीवंचसमालिङ्ग्यरामोवाक्यमथाब्रवीत् ॥ ४९ ॥ सहायेनत्वयावी
रजितोमेरावणोमहान् ॥ विभीषणोऽपिलंकायामभिषिक्तोमयानघ ॥ ५० ॥ ततःप्राहहनुमंतंपार्श्वस्थं
विनयान्वितम् ॥ विभीषणस्यानुमतेगच्छत्वंरावणलयम् ॥ ५१ ॥ जानक्यैसर्वमाख्याहिरावणस्यव
धादिकम् ॥ जानक्याःप्रतिवाक्यंमेशीघ्रमेवनिवेदय ॥ ५२ ॥ एवमाज्ञापितोधीमान्त्रामेणपवनात्मजः॥
प्रविवेशपुरीलंकांपूज्यमानोनिशाचरैः ॥ ५३ ॥ प्रविश्यरावणगृहंशिंशपालमूलमाश्रिताम् ॥ ददर्शजा
नकीतत्रकुशादीनामनिदिताम् ॥ ५४ ॥ राक्षसीभिःपरिवृतांध्यायंतीराममेवाहि ॥ विनयावनतोभूत्वा
प्रणम्यपवनात्मजः ॥ ५५ ॥ कृतांजलिपुटोभूत्वाप्रह्वोभक्त्याग्रतःस्थितः ॥ तंदृष्ट्वाजानकीतूष्णींस्थि
त्वापूर्वस्मृतिंययौ ॥ ५६ ॥ ज्ञात्वातंरामदूतंसाहर्षात्सौम्यमुखीभवत् ॥ सतांसौम्यमुखींदृष्ट्वातस्यैपव
ननंदनः ॥ रामस्यभाषितंसर्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ५७ ॥ देविरामःससुग्रीवोविभीषणसहायवान् ॥
कुशलीवानराणांचसैन्यैश्चसहलक्ष्मणः ॥ ५८ ॥ रावणंससुतंहत्वासबलंसहमंत्रिभिः ॥ त्वामाहकुश
लंरामोराज्येकृत्वाविभीषणम् ॥ ५९ ॥

निदाम् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ भक्त्येति प्रहृत्वादेर्हेतुकथनपूर्वस्मृतिपूर्वमागतोयःसएवायमितिस्मृतिस्मरणंययौप्राप्तवती ॥ ५६ ॥ भवत्
अभवदित्यर्थः अडभावआर्षः रामस्यभाषितसंदेशम् ॥ ५७ ॥ वानराणांसैन्यैःसहैवलक्ष्मणश्चकुशलीसर्वेकुशलिनइत्यर्थः ॥ ५८ ॥
राज्येविभीषणंकृत्वाइत्यनेननिरवशेषसर्वकृत्यसिद्धिरुक्ता ॥ ५९ ॥

SGD

तेप्रियवाक्यस्यसमंरत्नादिपुनर्किंचित्पश्यामि ॥ ६० ॥ ६१ ॥ देवराज्यादित्यस्यअपीतिशेषः प्राप्तजयस्यरामस्यसर्वतोप्यधिकानिर
वधिफलदातृत्वादितिभावः ॥ ६२ ॥ सौम्याःसोमवत्चंद्रवात्प्रियदर्शनाःशोभमानाश्चित्यावत् सौम्यसोमवत्प्रियदर्शन ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

श्रुत्वाभर्तुःप्रियंवाक्यंहर्षगद्गदयागिरा ॥ किंतेप्रियंकरोम्यद्यनपश्यामिजगत्रये ॥ ६० ॥ समंतेप्रियवाक्य
स्यरत्नान्याभरणानिच ॥ एवमुक्तस्तुत्रैदेह्याप्रत्युवाचपुत्रंगमः ॥ ६१ ॥ रत्नौघाद्विविधाहापिदेवराज्यादि
शिष्यते ॥ हतशत्रुंविजयिनंरामंपश्यामिसुस्थिरम् ॥ ६२ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वामैथिलीप्राहमारुतिम् ॥
सर्वेसौम्यगुणाःसौम्यत्वयेवपरिनिष्ठिताः ॥ ६३ ॥ रामंद्रक्ष्यामिशीघ्रंमामाज्ञापयतुराघवः ॥ तथेतितान
मस्कृत्यययौद्रष्टुंरघूत्तमम् ॥ ६४ ॥ जानक्याभाषितंसर्वरामस्याग्रेन्यवेदयत् ॥ यन्निमित्तोयमारंभःक
र्मणांचफलोदयः ॥ ६५ ॥ तांदेवीशोकसंतप्तांद्रष्टुमर्हसिमैथिलीम् ॥ एवमुक्तोहनुमतारामोज्ञानवतां
वरः ॥ ६६ ॥ मायासीतांपरित्यक्तुंजानकीमनलेस्थिताम् ॥ आदातुंमनसाध्यात्वारामःप्राहविभीषण
म् ॥ ६७ ॥ गच्छराजन्जनकजामानयाशुममांतिकम् ॥ स्नातांविरजवस्त्राढ्यांसर्वाभरणभूषिताम् ॥
॥ ६८ ॥ विभीषणोऽपितच्छ्रुत्वाजगामसहमारुतिः ॥ राक्षसीभिःसुवृद्धाभिःस्नापयित्यातुमैथिलीम् ॥
॥ ६९ ॥ सर्वाभरणसंपन्नमारोप्यशिविकोत्तमे ॥ याष्टीकैर्बहुभिर्गुप्तांकंचुकोष्णीषिभिःशुभाम् ॥ ७० ॥
तांद्रष्टुमागताःसर्वेवानराजनकात्मजाम् ॥ तान्वारयंतोबहवःसर्वतोवेत्रपाणयः ॥ ७१ ॥

कर्मणांयुद्धादीनांफलोदयरूपांतांदेवीमित्यन्वयः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ अनलेअग्नौस्थितांजानकीमादातुंमनसाध्यात्त्वानिश्चित्यप्राहेत्यन्व
यः ॥ ६७ ॥ विरजवस्त्राणिनिर्मलवस्त्राणितदाढ्यांतैःशोभिताम् ॥ ६८ ॥ सहमारुतिःसमासेपिवैकलिपकत्वात्सत्वाभावः ॥ ६९ ॥
शिविकोत्तमेसर्वशिविकाभ्युत्तमेशिविकारूपेवाहने याष्टीकैःआचारवशाद्यष्टिहस्तैरक्षकैःपंडैर्बहुभिर्गुप्ताम् ॥ ७० ॥ ७१ ॥

कौलाहलंप्रकुर्वतःदूरेतिष्ठतेतिवदंतः ॥ ७२ ॥ तेयाष्टिकाः ॥ ७३ ॥ सायासूर्यचंद्रादिभिरपितृत्वतोऽज्ञातातादृशीवानराःसुखेनप
 श्यन्वित्वाशयः शिबिकाच्छिबिकायाः लिंगव्यत्ययार्षः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ अवाच्यवादान्वक्तुमर्हवचनानिपरपुरुषगृहेस्थितासिधि
 कोलाहलंप्रकुर्वतो रामपार्श्वमुपाययुः ॥ दृष्ट्वा तां शिबिकारूढांदूरादथरघूत्तमः ॥ ७२ ॥ विभीषणकिम
 र्थं तेवानरान्वारयंति हि ॥ पश्यंतुवानराः सर्वे मैथिलीमातरं यथा ॥ ७३ ॥ पादचारेण सायातु जानकीमम
 सन्निधिम् ॥ श्रुत्वा तद्रामवचनं शिबिकादवरुह्य सा ॥ ७४ ॥ पादचारेण शनकैरागतारामसन्निधिम् ॥
 रामोऽपि दृष्ट्वा तां मायासीताकार्यार्थनिर्मिताम् ॥ ७५ ॥ अवाच्यवादान्वहुशः प्राह तां रघुनंदनः ॥ अमृष्य
 माणा सा सीता वचनं राघवोदितम् ॥ ७६ ॥ लक्ष्मणं प्राह मेशीघ्रं प्रज्वालय हुताशनम् ॥ विश्वासार्थं हिराम
 स्य लोकानां प्रत्ययाय च ॥ ७७ ॥ राघवस्य मतं ज्ञात्वा लक्ष्मणोऽपि तदैव हि ॥ महाकाष्ठचयं कृत्वा ज्वालयि
 त्वा हुताशनम् ॥ ७८ ॥ रामपार्श्वमुपागम्य तस्थौ तूष्णीमरिंदमः ॥ ततः सीतापरिक्रम्य राघवं भाक्तिसंयु
 ता ॥ ७९ ॥ पश्यतां सर्वलोकानां देवराक्षसयोषिताम् ॥ प्रणम्य देवताभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यश्च मैथिली ॥ ८० ॥
 बद्धांजलिपुटाचैदमुवाचाग्निसमीपगा ॥ यथामेहृदयं नित्यं नापसर्पति राघवात् ॥ ८१ ॥ तथा लोकस्य
 साक्षी मां सर्वतः पातु पावकः ॥ एवमुक्त्वा तदा सीतापरिक्रम्य हुताशनम् ॥ ८२ ॥ विवेश ज्वलनं दीप्तनि
 र्भयेन हृदा सती ॥ ८३ ॥ दृष्ट्वा ततो भूतगणाः ससिद्धाः सीतां महावह्निगतां भृशार्ताः ॥ परस्परं प्राहुरहो स
 सीतां रामः श्रियं स्वां कथमत्यजज्ञः ॥ ८४ ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे युद्धकांडे द्वाद
 शः सर्गः ॥ १२ ॥

कृत्वामित्यादीनि ॥ ७६ ॥ प्रत्ययाय विश्वासाय ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ सर्वतः पातु शीतो भवत्वित्यर्थः ॥ ८२ ॥
 ॥ ८३ ॥ ज्ञः सर्वज्ञोऽपि सरामः कथं सीतामत्यजत् वह्निप्रवेशमनुज्ञातवानिति प्राहुः ॥ ८४ ॥ इति श्रीमत्सकलं युद्धकांडे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ साक्षीअंतर्यामितयासर्वद्रष्टा अथसार्वात्म्यमाह वसूनामित्यादि ॥ ४ ॥ आदिकर्तासृष्टेःप्रथमकर्ता
विराटरूपमाहाश्विनावित्यादिइदंपुराणांतरोक्तस्यसर्वस्योपलक्षणम् ॥ ५ ॥ आदिरुत्पत्तिकृत् अंतोनाशकृत् सदोदितःरात्रिदिनव्य
वहारहीनः शुद्धःमायागुणास्पृष्टःअतएवसदाबुद्धःज्ञानस्वरूपः अतएवमुक्तोऽसंसारी अगुणःअद्वयइतिच्छेदः ॥ ६ ॥ त्वन्माययासं

ततःशक्रःसहस्राक्षोयमश्ववरुणस्तथा ॥ कुबेरश्चमहातेजाःपिनाकीवृषवाहनः ॥ १ ॥ ब्रह्माब्रह्मविदांश्रे
ष्ठोमुनिभिःसिद्धचारणैः ॥ पितरोऋषयःसाध्यागंधर्वाप्सरसोरगाः ॥ २ ॥ एतेचान्येविमानाग्र्यैराजगु
र्यत्रराघवः ॥ अब्रुवन्परमात्मानंरामंप्रांजलयश्चते ॥ ३ ॥ कर्तात्वंसर्वकोकानांसाक्षीविज्ञानविग्रहः ॥ वसू
नामष्टमोसित्वंरुद्राणांशंकरोभवान् ॥ ४ ॥ आदिकर्तासिलोकानांब्रह्मात्वंचतुराननः ॥ अश्विनौघ्राणभू
तौतेचक्षुषीचंद्रभास्करो ॥ ५ ॥ लोकानामादिरंतोसिनित्यएकःसदोदितः ॥ सदाशुद्धःसदाबुद्धःसदामुक्तो
गुणोऽद्वयः ॥ ६ ॥ त्वन्मायासंवृतानांत्वंभासिमानुषविग्रहः ॥ त्वन्नामस्मरतांरामसदाभासिचिदात्म
कः ॥ ७ ॥ रावणेनहृतंस्थानमस्माकंतेजसासह ॥ त्वयाद्यनिहतोदुष्टःपुनःप्राप्तंपदंस्वकम् ॥ ८ ॥ एवं
स्तुवत्सुदेवेषुब्रह्मासाक्षात्पितामहः ॥ अब्रवीत्प्रणतोभूत्वारामंसत्यपथोस्थितम् ॥ ९ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ वं
देदेवंविष्णुमशेषस्थितिहेतुंत्वामध्यात्मज्ञानिभिरंतर्हृदिभाव्यम् ॥ हेयाहेयद्वंद्वविहीनंपरमेकंसत्तामात्रंस
र्वहृदिस्थंद्वारशिरूपम् ॥ १० ॥

वृत्तानांसंवृतज्ञानानां चिदात्मकः शुद्धज्ञानस्वरूपः ॥ ७ ॥ तेजसासहस्थानंहृतंतेजोऽपिहृतंस्थानंचेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ अशेषस्य
स्थितिकारणं अध्यात्मज्ञानिनआत्मविषयतत्त्वज्ञानवतःहेयाहेयेदुःस्वमुखतत्साधनेतद्रूपद्वंद्वविहीनं ॥ कूटस्थत्वात्सत्तामात्रं सर्वस्यहृदि
तिष्ठतीतिव्यवहारनियामकंद्वाशेर्ज्ञानं इक् कृप्यादिभ्यइतिइक्प्रत्ययः ॥ १० ॥

निश्चयबुद्ध्याहठयोगेनावश्यं भगवंतं ज्ञास्यामीत्येवंरूपेण कुंभकेन हृदि प्राणापानौ रुद्ध्वा संचारहीनौ कृत्वा तत्र प्राण ऊर्ध्वसंचारी अपानो धश्चारी
श्रवणादिभिरीश्वरविषयसंशयबंधं ईश्वरोस्ति न वा ज्ञानरूपो वा शरीरो वेत्यादिसंशयरूपबंधनं एवं संशयस्यैव संसारमूलकारणत्वात् विषयौ
घांश्च छित्त्वा ततोऽतः करणं विमुखं कृत्वा तत्रेश्वरविषयसंदेहस्य श्रवणादिनाच्छेदः विषयाणां चानित्या शुचित्वप्रतिसंधानेन त्यागः गत
मोहास्त्यक्ततमसः यं पश्यंति तं रामं वंदे इत्यन्वयः ॥ ११ ॥ मायातीतं तद्गुणास्पृष्टं आद्यमित्यस्यैव विवरणं जगदादिमिति मानातीतं देश
कालकृतपरिच्छेदशून्यं मोहविनाशं सेवकानां मोहनाशकं योगविधानं योगविधातारं योगमार्गप्रवर्तकम् ॥ १२ ॥ भावाभावप्रत्ययहीनं सं
सारे मिथ्यात्वात् तस्य भावप्रत्ययो नाप्यभावप्रत्ययो दृश्यत्वात् तेनानिर्वचनीयत्वज्ञानविषयस्तस्य स इति सूचितं यद्वाऽज्ञानाभावाभावप्रत्ययावि

प्राणापानौ निश्चयबुद्ध्या हृदि रुद्ध्वा छित्त्वा सर्वसंशयबंधं विषयौघान् ॥ पश्यंतींशं गतमोहाय तयस्तं वंदे रा
मं रत्नकिरीटं रविभासम् ॥ ११ ॥ मायातीतं माधवमाद्यं जगदादिमानातीतं मोहविनाशं मुनिबंधम् ॥ यो
गि ध्येयं योगविधानं परिपूर्णं वंदे रामं रंजितलोकं रमणीयम् ॥ १२ ॥ भावाभावप्रत्ययहीनं भवमुख्यैर्भोगा
सक्तैरर्चितपादांबुजयुग्मम् ॥ नित्यं शुद्धं बुद्धमनंतं प्रणवाख्यं वंदे रामं वीतमशेषासुरदावम् ॥ १३ ॥ त्वं मे
नाथो नाथितकार्याखिलकारी मानातीतो माधवरूपो खिलधारी ॥ भक्त्या गम्यो भावितरूपो भवहारी योगा
भ्यासैर्भावितचेतः सहचारी ॥ १४ ॥

षयं शास्त्रतः सत्त्वात्प्रत्यक्षेणानुपलंभाच्च तत्त्वं यद्वा भावो दृश्यमभावस्तुच्छं तद्विषयज्ञानाविषयं अदृश्यत्वादतुच्छत्वाच्च भोगासक्तैर्भो
गेष्वसक्तैस्त्यक्तभोगैर्भवमुख्यैः शिवादिभिः पूजितचरणकमलं नित्यं कालत्रयाबाध्यं शुद्धं मायादोषास्पृष्टं बुद्धं ज्ञानस्वरूपं अनंतं देशाद्यप
रिच्छेद्यं प्रणवआख्यानामयस्य तं प्रणवाख्यं तस्य वाचकः प्रणव इति पातं जलसूत्रात् अशेषासुरदावं सर्वदैत्यनाशकमित्यर्थः ॥ १३ ॥ मेव ह्य
णस्त्वं नाथः नाथत्वमेवोपपादयति नाथितकार्याखिलकारी प्रार्थितसकलकार्यकर्ता अखिलशब्दस्य परनिपातार्थः मानातीतः देशतः काल
तोरूपतश्चेत्येवं त्रिविधपरिच्छेदशून्यः मालक्ष्मीस्तस्याः धवः पतिः भक्त्या नन्यशरणत्वरूपया गम्यः प्राप्यः भावितरूपः सन् भवस्य संसारस्य
हारी हर्ता योगाभ्यासैर्भावितं विहीनदोषं तथा शुद्धं यच्चेतोतः करणं तत्र सहचारी तद्भूतिविषय इत्यर्थः दृश्यते त्वग्रया बुध्योति श्रुतेः ॥ १४ ॥

लोकततीनांपरंपराणां आद्यंतं सृष्टिनाशहेतुम् लोकानांपरमीशं पालनहेतुम् लौकिकैः प्रमाणैर्न आधिगम्यम् अज्ञेयं शास्त्रैकगम्यामित्यर्थः भक्तिः परमेश्वरे तत्पूजादौ प्रीतिः श्रद्धा ततः फलावश्यं भावनिश्चयः तद्रूपैर्भावैश्चित्तधर्मेभ्युक्तैः पुरुषैः सेव्यम् ॥ १५ ॥ हेमाधव अतिमानं सर्वतोऽपि व्यापकं गतमानं स्वगतेयत्तयाऽपरिच्छेद्यं ईदृशं त्वां ज्ञातुं मानासक्तः मानेषु प्रमाणेषु इंद्रियेष्वसक्तः को वा शक्तः समर्थः कृष्णावतारे वृंदारण्ये स्थित्वा मायया वंदितं नमस्कृतं वृंदारकाणां देवानां वृंदं येन भवमुख्यैः शिवादिभिर्वंद्यं सुखकंदं सुखजनकं त्वां वंदे ॥ १६ ॥ नानाशास्त्रैः

त्वामाद्यंतं लोकततीनांपरमीशं लोकानां नो लौकिकमानैराधिगम्यम् ॥ भक्तिश्रद्धाभावसमेतैर्भजनीयं वंदे रामं सुंदरमिंदीवरनीलम् ॥ १५ ॥ को वा ज्ञातुं त्वामतिमानं गतमानं मानासक्तो माधव शक्तो मुनिमान्यम् ॥ वृंदारण्ये वंदितं वृंदारकवृंदं वंदे रामं भवमुख्यं वंद्यं सुखकंदम् ॥ १६ ॥ नानाशास्त्रैर्वेदकंदवैः प्रतिपाद्यं नित्या नंदं निर्विषयज्ञानमनादिम् ॥ मत्सेवार्थं मानुषभावं प्रतिपन्नं वंदे रामं मरकतवर्णमथुरेशम् ॥ १७ ॥ श्रद्धा युक्तो यः पठतीमं स्तवमाद्यं ब्राह्मं ब्रह्मज्ञानविधानं भुवि मर्त्यः ॥ रामं श्यामं कामितकामप्रदमीशं ध्यात्वा ध्यातापातकजालैर्विगतः स्यात् ॥ १८ ॥ श्रुत्वा स्तुतिं लोकगुरोर्विभावसुः स्वांके समादाय विदेहपुत्रिकाम् ॥ विभ्राजमानां विमलारुणद्युतिं रक्तांबरं दिव्यविभूषणान्विताम् ॥ १९ ॥ प्रोवाच साक्षी जगतां रघूत्तमं प्रपन्नसर्वार्तिहरं हुताशनः ॥ गृहाण देवी रघुनाथ जानकी पुरात्वयामय्यवरोपितां वने ॥ २० ॥

निर्णीतार्थाये वेदकंदं वा वेदसमूहास्तैः प्रतिपाद्यम् निर्विषयज्ञानं निर्विकल्पकज्ञानवियषम् बाह्यविषयाविषयकज्ञानविषयमित्यर्थः मत्सेवार्थं रावणादिवधेनेति शेषः मथुरेशं अग्रे शत्रुघ्नाय मथुराराज्यदानात्तत्त्वम् कृष्णावताराभिप्रायेण च ॥ १७ ॥ ब्राह्मं ब्रह्मकृतं ब्रह्मज्ञानविधानं तज्जनकम् कामितकामप्रदं अभीष्टवस्तु दातारम् तादृशं ध्यात्वा यः पठति स ध्याता पुरुषः पातकजालैर्विगतः हीनः स्यात् ॥ १८ ॥ विभावसु रग्निः दिव्यविभूषणान्वितां तद्युक्ताम् ॥ १९ ॥ जगतां साक्षित्पुण्यपापद्रष्टा मय्यवरोपितां स्थापिताम् ॥ २० ॥

मायाजनकात्मजां मायारूपां तां जनकात्मजां सदृशीं मायया विधाय निर्मायेति यावत् पुरामध्यवरोपितामिति पूर्वोक्तान्वयः इदानीं तन्निर्माणकृ-
 त्वस्य जातत्वान्मायानिर्मितामयिलीनेत्याह हत इति अमेन दशास्यवधेन ॥ २१ ॥ प्रतिबिम्बरूपिणी सीता प्रतिबिम्बरूपायदर्थं साकृतानि
 मितातद्विषयतः कृतकृत्यतांगता तस्तिरोहितालीना ॥ २२ ॥ सुरनायक इन्द्रः ॥ २३ ॥ भक्त्या समेत्य भक्तियुक्तो भूत्वा इंदीवरं नीलोत्प-
 लंतदाभंतत्कांतिम् भवारण्यस्य संसारारण्यस्य दावानलाभंतत्तुल्यं तन्नाशकत्वादाभिधानं नाम यस्य तं भवानीह द्वापार्वतीह दयेन भावितं ध्यातमा
 विधाय मायाजनकात्मजां हरेदशाननप्राणविनाशनाय च ॥ हतो दशास्यः सह पुत्रबांधवैर्निराकृतो नेन भरो भु-
 वः प्रभो ॥ २१ ॥ तिरोहितासा प्रतिबिम्बरूपिणी कृतायदर्थं कृतकृत्यतांगता ॥ ततो तिष्ठष्टां परिगृह्य
 जानकीरामः प्रहृष्टः प्रतिपूज्य पावकम् ॥ २२ ॥ स्वांके समावेश्य सदानपायिनीं श्रियं त्रिलोकीजननीं श्रि-
 यः पतिः ॥ दृष्ट्वा धरामं जनकात्मजायुतां श्रिया स्फुरंतं सुरनायको मुदा ॥ २३ ॥ भक्त्या गिरागद्वयासमे-
 त्य कृतांजलिः स्तोतुमथोपचक्रमे ॥ इन्द्र उवाच ॥ भजे हंसदाराममिंदीवराभं भवारण्यदावानलाभाभिधा-
 नम् ॥ भवानीह द्वाभाविता नंदरूपं भवाभावहेतुं भवादिप्रपन्नम् ॥ २४ ॥ सुरानीकदुःखौघनाशैकहेतुं
 नराकारदेहं निराकारमीड्यम् ॥ परेशं परानंदरूपं वरेण्यं हरिराममीशं भजे भारनाशम् ॥ २५ ॥ प्रपन्ना
 खिलानंददोहं प्रपन्नं प्रपन्नार्तिनिःशेषनाशाभिधानम् ॥ तपोयोगयोगीशभावाभिभाव्यं कपीशादिमित्रं भ-
 जेराममित्रम् ॥ २६ ॥

नंदरूपं यस्य तम् भवाभावहेतुं संसारनिराकरणम् भवादिभिः प्रपन्नं सेवितम् ॥ २४ ॥ सुरसमूहस्य यो दुःखौघो दुःखसमूहस्तन्नाशस्य मुख्य
 कारणम् नराकारदेहं माययेति शेषः वस्तुतो निराकारं ईड्यं स्तुत्यम् परेषां ब्रह्मादीनामपीशं वरेण्यं श्रेष्ठं भारनाशं भूभारनाशकम् ॥ २५ ॥
 प्रपन्नेति शरणागतानामखिलानंददातारं प्रपन्नं भक्तैरिति शेषः प्रपन्नानामार्तिनानिःशेषं यथा भवति तथा नाशं नाशकत्वाभिधानं नाम यस्य
 तपसा शमदमादिना योगोपेक्षां तादृशैर्योगीशैर्भावेन सत्तया तद्रूपेणाभिभाव्यं ध्येयं कपीशः सुग्रीवः आदिना विभीषणस्तन्मित्रं राममित्रं रामरू-
 पं सूर्यम् ॥ २६ ॥

भोगभाजांभोगिनांसंसारिणांसुदूरेविभातंतज्ज्ञानविषयमितियावत् योगिनांसदादूरेविभातंतेषांसर्वदाआत्मत्वेनज्ञानविषयमित्यर्थः चिदानंदकंदंचितश्चैतन्यस्यानंदस्यकंदंसर्वचेतनानांसर्वानंदानांतन्मूलकत्वात् अस्यैवानंदस्यसर्वमात्रामुपजीवतीतिश्रुतेः राघवेशंरघुवंशस्वामिनं विदेहात्मजानंदरूपंजानक्याआनंदरूपंसर्वानंदप्रदम् ॥ २७ ॥ महेति महतीयोगमायातद्विशेषैः सत्त्वादिभिरनुयुक्तः यथाजपाकुसुमयुक्तः स्फटिकोरक्तोभातितथातदनुयोगाल्लीलयानराकारवृत्तिश्चेष्टायस्यतादृशोविभासि तवयाआनंदेनलीलास्तत्कथाभिः पूर्णाः कर्णायेषांतेसदा आनंदरूपाइहलोकेभवन्ति ॥ २८ ॥ अहंमानोहंकारस्तद्रूपं पानंसुरादिकर्मस्युद्धंतस्तेनाभितोमत्तोतएवप्रकर्षेणमत्तः अखिलायेईशाभूम्या

सदाभोगभाजांसुदूरेविभातंसदायोगभाजामदूरेविभातम् ॥ चिदानंदकंदंसदाराघवेशंविदेहात्मजानंदरूपं प्रपद्ये ॥ २७ ॥ महायोगमायाविशेषानुयुक्तोविभासीशलीलानराकारवृत्तिः ॥ त्वदानंदलीलाकथा पूर्णकर्णाः सदानंदरूपाभवन्तीहलोके ॥ २८ ॥ अहंमानपानाभिमत्तप्रमत्तो न वेदाखिलेशाभिमानाभिमानः ॥ इदानींभवत्पादपद्मप्रसादात्रिलोकाधिपत्याभिमानोविनष्टः ॥ २९ ॥ स्फुरद्रत्नकेयूरहाराभिरामंधराभारभूतासुरानीकदावम् ॥ शरच्चंद्रवक्त्रंलसत्पद्मनेत्रंदुरावारपारंभजेराघवेशम् ॥ ३० ॥ सुराधीशनीलाभ्रनीलांगकांतिविराधादिरक्षोवधाच्छोकशांतिम् ॥ किरीटादिशोभंपुरारातिलाभंभजेरामचंद्रंरघूणामधीशम् ॥ ३१ ॥ लसच्चंद्रकोटिप्रकाशादिपीठेसमासीनमंकेसमाधायसीताम् ॥ स्फुरद्धेमवर्णातिडित्पुंजभासांभजेरामचंद्रंनिवृत्तार्तितंद्रम् ॥ ३२ ॥

देस्तदाभिमानेनतुल्योभिमानोयस्यतादृशोहंत्वानवेदनजानामि त्रिलोकेयदाधिपत्यंतत्प्रयुक्तोभिमानोविनष्टः गतः ॥ २९ ॥ स्फुरद्रत्नकेयूरहरैरभिरामंजनमनोहरं धरायाः पृथ्व्याभारभूताये असुरादैत्यास्तदनीकस्यदावाग्नितुल्यं दुरापः दुःखेनप्राप्यः अवारपारोयस्यतं एषोदरादित्वाद्दर्णलोपः ॥ ३० ॥ सुराधीशनीलइंद्रनीलमाणिरभ्रंचतद्वन्नीलांगकांतिर्यस्यतंलोकशांतिलोकानांशांतिः सुखंयस्मात्तं किरीटादिभिः शोभायस्यतं पुरारातेर्लाभभूतंयत्नप्राप्यनिध्यादिसदृशम् ॥ ३१ ॥ लसच्चंद्रकोटिप्रकाशादियत्रतादृशोपीठेउक्तविशेषणांसीतामं केसमाधायगृहीत्वासमासीनं निवृत्तेआर्तितंद्रेदुःखालस्येयस्मात्तंसदाप्रकाशरूपमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

भवःशिवःमभःस्थलेआकाशोविमानेस्थितःसन्प्रोवाचेत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ अस्यतवदेहस्यापितरंजनयितारम् ॥ ३४ ॥ सहानुजःसल
क्ष्मणः पादौस्पृष्ट्वाशिरसाननामेत्यन्वयः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ पूर्ववादिति राक्षसानांतुनोत्थानम् सत्यसंकल्पस्य
भगवतःशरैर्देवानामुत्थापनेमृतस्यापिसामर्थ्याभावाच्छरपातकालेपुनर्जीवनस्यैवभगवताअसंकल्पनात् केचित्तरक्षसांगणनार्थरावणेनसमु

ततःप्रोवाचभगवान्भवान्यासहितोभवः ॥ रामंकमलपत्राक्षंविमानस्थोनभःस्थले ॥ ३३ ॥ आगमिष्या
म्ययोध्यायांद्रिष्टुंत्वांराज्यसत्कृतम् ॥ इदानींपश्यपितरमस्यदेहस्यराघव ॥ ३४ ॥ ततोपश्यद्विमानस्थं
रामोदशरथंपुरः ॥ ननामशिरसापादौमुदाभक्त्यासहानुजः ॥ ३५ ॥ आलिंग्यमूर्ध्ववध्रायरामंदशरथो
ब्रवीत् ॥ तारितोस्मितवयावत्ससंसारदुःखसागरात् ॥ ३६ ॥ इत्युक्त्वापुनरालिंग्यययौरामेणपूजितः ॥
रामोपिदेवराजंतदृष्ट्वाप्राहकृतांजलिम् ॥ ३७ ॥ मत्कृतेनिहतान्संख्येवानरान्पतितान्भुवि ॥ जीवया
शुसुधावृष्ट्यासहस्राक्षममाज्ञया ॥ ३८ ॥ तथेत्यमृतवृष्ट्यातान्जीवयामासवानरान् ॥ येयेमृतामृधेपू
र्वतेतेसुप्तोत्थिताइव ॥ पूर्ववद्वलिनोदृष्टारामपार्श्वमुपाययुः ॥ ३९ ॥ नोत्थिताराक्षसास्तत्रपीयूषस्पर्श
नादपि ॥ विभीषणस्तुसाष्टांगंप्रणिपत्याब्रवीद्द्वचः ॥ ४० ॥ देवमामनुगृह्णीष्वमयिभक्तिर्यदातव ॥ मं
गलस्नानमथत्वंकुरुसीतासमन्वितः ॥ ४१ ॥ अलंकृत्यसहभ्रात्राश्वोगामिष्यामहेवयम् ॥ विभीषणव
चःश्रुत्वाप्रत्युवाचरघूत्तमः ॥ ४२ ॥ सुकुमारोतिभक्तोमेभरतोमामवेक्षते ॥ जटावल्कलधारीसशब्दब्रह्म
समाहितः ॥ ४३ ॥ कथंतेनविनास्नानमलंकारादिकंमम ॥ अतःसुग्रीवमुख्यांस्त्वंपूजयाशुविशेषतः ॥ ४४ ॥

द्रेप्रक्षेपान्नोत्थानम् यद्वारावणदाहकालेसर्वेषारक्षसांतत्संबन्धिभिर्दाहकरणेनभस्मनश्चसमुद्रेप्रक्षेपेणनोत्थानमित्याहुः ॥ ४० ॥ यदेतिय
दीत्यर्थे ॥ ४१ ॥ गमिष्यामहे अयोध्यायामितिशेषः ॥ ४२ ॥ शब्दब्रह्मप्रणवस्तत्रसमाहितःशब्दतोर्थतश्चतद्वचनवान् ॥ ४३ ॥
सुग्रीवोमुख्योयेषांतान्कपीन्द्रानितिशेषः ॥ ४४ ॥

॥ ४९ ॥ ४६ ॥ अनुत्तमं न विद्यते उत्तमं यत्प्रोक्तम् ॥ ४७ ॥ लज्जमानां तामिव जनाग्ने भर्तृसमीपस्थानात्तदाभिनयः विक्रांतेन पराक्रम
शालिना ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ स्वयं विमानमारुह्य भूमिष्ठान्सर्वानरादीनाह मित्रकार्यमिति वानरैः सह भवद्भिः सर्वकार्यकृतमित्यन्वयः ॥

पूजितेषु कर्पूरेषु पूजितो हं न संशयः ॥ इत्युक्तो राघवेणाशुस्वर्णरत्नांबराणि च ॥ ४५ ॥ ववर्ष राक्षसश्रेष्ठो
यथा कामं यथारुचि ॥ ततस्तान् पूजितान् दृष्ट्वा रामोरत्नैश्च पूथपान् ॥ ४६ ॥ अभिनंदयथान्यायं विससर्ज
हरीश्वरान् ॥ विभीषणसमानीतं पुष्पकं सूर्यवर्त्तसम् ॥ ४७ ॥ आरुरोहत तोरामस्तद्विमानमनुत्तमम् ॥
अंके निधाय वै देही लज्जमानां यशस्विनीम् ॥ ४८ ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा विक्रांतेन धनुष्मता ॥ अब्रवीच्च
विमानस्थः श्रीरामः सर्ववानरान् ॥ ४९ ॥ सुग्रीवं हरिराजं च अंगदं च विभीषणम् ॥ मित्रकार्यकृतं सर्वं भव
द्भिः सह वानरैः ॥ ५० ॥ अनुज्ञाता मया सर्वे यथेष्टं गंतुमर्हथ ॥ सुग्रीवप्रतियाह्याशुकिर्षिकिर्भांसर्वसैनिकैः ॥
॥ ५१ ॥ स्वराज्ये वसलं कायां मम भक्तो विभीषण ॥ नत्वा धर्षयितुं शक्ताः सैद्रा अपि दिवौकसः ॥ ५२ ॥
अयोध्यां गंतुमिच्छामि राजधानीं पितुर्मम ॥ एवमुक्तास्तुरामेण वानरास्ते महाबलाः ॥ ५३ ॥ ऊचुः प्रां
जलयः सर्वे राक्षसश्च विभीषणः ॥ अयोध्यां गंतुमिच्छामस्त्वया सहरधूतम् ॥ ५४ ॥ दृष्ट्वा त्वामभिषिक्तं तु
कौसल्यामभिवाद्य च ॥ पश्चाद्दृणीमहेराज्यमनुज्ञां देहिनः प्रभो ॥ ५५ ॥ रामस्तथेति सुग्रीववानरैः सवि
भीषणः ॥ पुष्पकं सह नूमांश्च शीघ्रमारोहसांप्रतम् ॥ ५६ ॥ ततस्तु पुष्पकं दिव्यं सुग्रीवः सह सेनया ॥ वि
भीषणश्च सामत्यः सर्वे चारुहर्षतम् ॥ ५७ ॥

॥ ५० ॥ ५१ ॥ हे विभीषण मम भक्तः सन्त्स्वराज्ये लंकायां वसेत्यन्वयः ननु पूर्वविरोधेन देवामां पीडयिष्यंति तत्कथमत्रावस्थिति रत आह न
त्वामिति ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ दृणीमहे संभजिष्याम इत्यर्थः रामस्तथेत्युक्त्वा हे सुग्रीव सविभीषणः सह नूमान्वानरैः सह शीघ्रमारोह ॥
॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

॥ १८ ॥ चतुर्मुखइवतस्यहंसवाहनत्वात् ॥ १९ ॥ ६० ॥ इतिश्रीमत्सकलराजविपद्द्वरण० युद्धकांडेत्रयोदशःसर्गः ॥ १३ ॥
पातयित्वेति ॥ १ कर्दमोत्पंतार्द्रद्रव्यम् पंकईषदार्द्रइतिभेदः ॥ २ ॥ वैशसनंकदनम् महायुद्धमिति यावत् मेमयात्वत्प्रियेण ॥ ३ ॥

तेष्वारूढेषुसर्वेषुकौबेरंपरमासनम् ॥ राघवेणाभ्यनुज्ञातमुत्पपातविहायसा ॥ ५८ ॥ बभौतेनविमानेन
हंसयुक्तेनभास्वता ॥ प्रलृष्टश्चतदारामश्चतुर्मुखइवापरः ॥ ५९ ॥ ततोबभौभास्करर्विबतुल्यंकुबेरयानं
तपमानुलब्धम् ॥ रामेणशोभांनितरांप्रपेदेसीतासमेतेनसहानुजेन ॥ ६१ ॥ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउ
मामहेश्वरसंवादेयुद्ध० त्रयोदशःसर्गः ॥ १३ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६३ ॥ पातयित्वाततश्चक्षुः
सर्वतोरघुनंदनः ॥ अब्रवीन्मैथिलींसीतारामःशशिनिभाननाम् ॥ १ ॥ त्रिकूटशिखराग्रस्थांपश्यलंकांम
हाप्रभाम् ॥ एतारणभुवंपश्यमांसकर्दमपंकिलाम् ॥ २ ॥ असुराणांप्लवंगानामत्रवैशसनंमहत् ॥ अत्र
मेनिहतःशेतेरावणोराक्षसैश्वरः ॥ ३ ॥ कुंभकर्णेद्रजिन्मुख्याःसर्वेचात्रनिपातिताः ॥ एषतेतुर्मयाबद्धः
सागरेसालिलाशये ॥ ४ ॥ एतच्चदृश्यतेतीर्थसागरस्यमहात्मनः ॥ सेतुबंधमितिख्यातंत्रैलोक्येनचपूजि
तम् ॥ ५ ॥ एतत्पवित्रंपरमंदर्शनात्पातकापहम् ॥ अत्ररामेश्वरोदेवोमयाशंभुःप्रतिष्ठितः ॥ ६ ॥ अत्रमांश
रणंप्राप्तोमंत्रिभिश्चाविभीषणः ॥ एषासुग्रीवनगरीकिष्किधाचित्रकानना ॥ ७ ॥ तत्ररामाज्ञयाताराप्रमु
खाहरियोषितः ॥ आनयामाससुग्रीवःसीतायाःप्रियकांभ्यया ॥ ८ ॥ ताभिःसहोत्थितंशीघ्रंविमानंप्रेक्ष्य
राघवः ॥ प्राहचाद्रिमृमूष्यकंपश्यवात्यत्रमेहतः ॥ ९ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ रामाज्ञया ताराप्रमुखःसर्वाभ्योध्यायामायांत्वितिरामाज्ञा ॥ ८ ॥ प्राहसीताभितिशेषः ऋष्यमूकमद्रिप
श्यअत्रमेवालीहतस्तत्स्थानंपश्य अत्रमेइत्यादिषष्ठीछांदसी ॥ ९ ॥

आश्रमपदे आश्रमस्थाने ॥ १० ॥ ११ ॥ दृश्यते भरद्वाजाश्रम इति शेषः ॥ १२ ॥ सरयूरिति अत्युच्चदेशस्थत्वादिमानस्ययुगपत्सर्वदर्शनम् ॥ १३ ॥ एवं ददन्निति शेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥ कश्चिदिति प्रश्ने ॥ १६ ॥ चहीपादपूरणे प्रहृष्टधीः प्रहृष्टचित्तः ॥ १७ ॥

एषा पंचवटीनाम राक्षसाय त्रमेहताः ॥ अगस्त्यस्य सुतीक्ष्णस्य पश्याश्रमपदेशु भे ॥ १० ॥ एते ते तापसाः सर्वे दृश्यंते वरवर्णिनि ॥ असौ शैलवरो देवि चित्रकूटः प्रकाशते ॥ ११ ॥ अत्र मां कैकयी पुत्रः प्रसादयितुमागतः ॥ भरद्वाजाश्रमं पश्य दृश्यते यमुना तटे ॥ १२ ॥ एषा भागीरथी गंगा दृश्यते लोकपावनी ॥ एषा सा दृश्यते सीते सरयूर्युपमालिनी ॥ १३ ॥ एषा सा दृश्यते यो ध्याप्रणामं कुरु भामिनि ॥ एवं क्रमेण संप्राप्तो भरद्वाजाश्रमं हरिः ॥ १४ ॥ पूर्णे चतुर्दशे वर्षे पंचम्यारघुनंदनः ॥ भरद्वाजं मुनिं दृष्ट्वा वंदे सानुजः प्रभुः ॥ १५ ॥ पप्रच्छ मुनिमासीनं विनयेन रघूत्तमः ॥ शृणोषि कश्चिद्भूतः कुशल्यास्ते सहानुजः ॥ १६ ॥ सुभिक्षावर्तते यो ध्याजीवति च हिमातरः ॥ श्रुत्वा रामस्य वचनं भरद्वाजः प्रहृष्टधीः ॥ १७ ॥ प्राह सर्वे कुशलिनो भरतस्तु महामनाः ॥ फलमूलकृताहारो जटावल्कलधारकः ॥ १८ ॥ पादुके सकलं न्यस्य राज्यं त्वां सुप्रतीक्षते ॥ यद्यत्कृतं त्वया कर्म दंडके रघुनंदन ॥ १९ ॥ राक्षसानां विनाशं च सीताहरणपूर्वकम् ॥ सर्वज्ञातं मयारामतपसा ते प्रसादतः ॥ २० ॥ त्वं ब्रह्म परमं साक्षादादिमध्यांतवर्जितः ॥ त्वमग्रे सलिलं सृष्ट्वा तत्र सुप्तोऽसि भूतकृत् ॥ २१ ॥

॥ १८ पादुके पादुकयोः ॥ १९ ॥ सीताहरणपूर्वकं राक्षसानां विनाशकं कर्म ॥ २० ॥ यदादिमध्यांतवर्जितं ब्रह्मतत्त्वमेव आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनुवः अयनंतस्य ताः पूर्वे तेन नारायणः स्मृत इति व्युत्पत्तिनारायणपदस्य दर्शयति त्वमिति ॥ २१ ॥

नारंजीवसमूहस्तत्स्थानकत्वादनारायणइतिव्युत्पत्त्यंतरमाह नराणामिति ॥ २२ ॥ २३ ॥ त्वमात्मनाइदंसृजसि आत्मनिअधिष्ठाने
एवंसर्वसृष्टातत्रत्वंनसज्जसेआसक्तो नभवसिइतरजनवत् असंगेदृष्टांतः नभोवत् विच्छत्तयासर्वस्यसाक्षिकः स्वार्थेकः ॥ २४ ॥ तदेवो
पपादयतिबाहिरिति विच्छिन्नइव ॥ २५ ॥ इदानींभगवतोरामस्यसार्वात्म्यमाह जगदिति जगत्त्वम् त्वद्विवर्तत्वाज्जगतइतिभावः

नारायणोसिविश्वात्मनराणामंतरात्मकः ॥ त्वनाभिकमलोत्पन्नोब्रह्मालोकपितामहः ॥ २२ ॥ अत
स्त्वंजगतामीशःसर्वलोकनमस्कृतः ॥ त्वंविष्णुर्जानकीलक्ष्मीःशेषोयंलक्ष्मणाभिधः ॥ २३ ॥ आत्म
नासृजसीदंतत्वमात्मन्येवात्ममायया ॥ नसज्जसेनभोवत्त्वंचिच्छत्तयासर्वसाक्षिकः ॥ २४ ॥ बहिरंत
श्चभूतानांत्वमेवरघुनंदन ॥ पूर्णोपिमूढदृष्टीनांविच्छिन्नइवलक्ष्यसे ॥ २५ ॥ जगत्त्वंजगदाधारस्त्वमेव
परिपालकः ॥ त्वमेवसर्वभूतानांभोक्ताभोज्यंजगत्पते ॥ २६ ॥ दृश्यतेश्रूयतेयद्यत्स्मर्यतेवारघूत्तम ॥
त्वमेवसर्वमखिलंत्वाहिनान्यन्नकिंचन ॥ २७ ॥ मायासृजतिलोकांश्चस्वगुणैरहमादिभिः ॥ त्वच्छक्ति
प्रेरितारामतस्मात्त्वय्युपचर्यते ॥ २८ ॥ यथाचुंबकसान्निध्याच्चलंत्येवायआदयः ॥ जडातथात्वयादृ
ष्टामायासृजतिवैजगत् ॥ २९ ॥ देहद्वयमदेहस्यतवविश्वंरिरक्षिषोः ॥ विराट्स्थूलंशरीरंतेसूत्रंसूक्ष्ममु
दाहृतम् ॥ ३० ॥ विराजःसंभवंत्यैतेअवताराःसहस्रशः ॥ कार्यातेप्रविशंत्येवविराजंरघुनंदन ॥ ३१ ॥
अवतारकथांलोकेयेगायंतिगृणंतिच ॥ अनन्यमनसोमुक्तिस्तेषामेवरघूत्तम ॥ ३२ ॥

भोक्ताभोज्यंअत्ताअन्नमुभयमपित्वमेवेतिभावः ॥ २६ ॥ २७ ॥ ननुतर्किकस्वष्टृत्वादिकमपिमयिवास्तवंनेत्याह मायेति अहमादयो
ऽहंकारादयः त्वच्छत्तयात्वदृष्ट्यास्वष्टृप्रेरकत्वेनत्वयिस्वष्टृत्ववद्व्यवहारइतिभावः ॥ २८ ॥ तदेवाह यथेति अयःलोहम् ॥ २९ ॥
देहद्वयंस्थूलंसूक्ष्मंच सूत्रंहिरण्यगर्भः ॥ ३० ॥ विराजएवावतारकर्तृत्वमाह विराजइति यतःसंभवस्तत्रैवलयइतिभावः ॥ ३१ ॥
गृणंतिकथयंतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

तपसातुष्टः ब्रह्मणस्तपसातुष्टइत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ जनानां पापहराणि अतएव तेषां लोकद्वयेऽहलोके परलोके च हितायान्यैर्दुष्करा
णि कर्माणि कुर्वन् भुवनं चतुर्दशसंख्याकं यशसा पूरयिष्यसि ॥ ३५ ॥ पत्तनमयो ध्यानगरम् ॥ ३६ ॥ तथेत्युक्त्वा तत्राश्रमे तिष्ठन्सीत

त्वं ब्रह्मणा पुराभूमेर्भारहारायराघव ॥ प्रार्थितस्तपसातुष्टस्त्वं जातो सिरघोः कुले ॥ ३३ ॥ देवकार्यमशेषेण
कृतं ते राम दुष्करम् ॥ बहुवर्षसहस्राणि मानुषं देहमाश्रितः ॥ ३४ ॥ कुर्वन् दुष्करकर्माणि लोकद्वयहिता
य च ॥ पापहारीणि भुवनं यशसा पूरयिष्यसि ॥ ३५ ॥ प्रार्थयामि जगन्नाथ पवित्रं कुरु मे गृहम् ॥ स्थित्वा
द्यभुक्त्वा सबलः श्वोगमिष्यसि पत्तनम् ॥ ३६ ॥ तथेति राघवोऽतिष्ठत्तस्मिन्नाश्रम उत्तमे ॥ ससैन्यः पूजि
तस्तेन सीतया लक्ष्मणेन च ॥ ३७ ॥ ततो रामश्चित्तयित्वा मुहूर्तं प्राह मारुतिम् ॥ इतो गच्छ हनूमं स्वमयो
ध्यां प्रतिसत्वरः ॥ ३८ ॥ जानीहि कुशलीकाच्चिज्ज नो नृपतिमं दिरे ॥ शृंगवेरपुरंगत्वा ब्रूहि मित्रं गुहं मम ॥
॥ ३९ ॥ जानकीलक्ष्मणोपेतमागतं मां निवेदय ॥ नंदिग्रामं ततो गत्वा भ्रातरं भरतं मम ॥ ४० ॥ दृष्ट्वा
ब्रूहि सभार्यस्य स भ्रातुः कुशलं मम ॥ सीतापहरणादीनि रावणस्य वधादिकम् ॥ ४१ ॥ ब्रूहि क्रमेण मे भ्रा
तुः सर्वं तत्र विचेष्टितम् ॥ हत्वा शत्रुगणान्सर्वान्सभार्यः सह लक्ष्मणः ॥ ४२ ॥ उपयातिसमृद्धार्थः सह ऋ
क्षहरीश्वरैः ॥ इत्युक्त्वा तत्र वृत्तांतं भरतस्य विचेष्टितम् ॥ ४३ ॥ सर्वज्ञात्वा पुनः शीघ्रमागच्छ मम सन्निधि
म् ॥ तथेति हनुमांस्तत्र मानुषं वपुरास्थितः ॥ ४४ ॥ नंदिग्रामं ययौ तूर्णं वायुवेगेन मारुतिः ॥ गरुत्मानि
ववेगेन जिघृक्षन् भुजगोत्तमम् ॥ ४५ ॥

यैत्यादेः सहित इति शेषः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ नृपतिमं दिरे अयोध्यायाम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ तत्र रणे ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥
भुजगोत्तमं जिघृक्षन् गरुडववेगेन ययौ ॥ ४५ ॥

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ संप्रहृष्टतनूरुहंगुहमिति शेषः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ विदिग्धांगलिप्तगम् ॥ ५२ ॥ तेचित्रकूटे
भगवतारामेण दत्ते काषायांबरधारिभिः प्रभुसमानशीलत्वस्यान्येषामौचित्येन मंत्र्यादीनां तत्त्वम् ॥ ५३ ॥ तादृशैर्मंत्रिभिः वृतः परिवृ

शृंगवेरपुरं प्राप्य गुहमासाद्य मारुतिः ॥ उवाच मधुरं वाक्यं प्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ ४६ ॥ रामो दाशरथिः श्री
मान्सखाते सहस्रीतया ॥ सलक्ष्मणस्त्वाधर्मात्माक्षेमी कुशलमब्रवीत् ॥ ४७ ॥ अनुज्ञातोऽयमुनिना भर
द्वाजेन राघवः ॥ आगमिष्यति तं देवं द्रक्ष्यसि त्वं रघूत्तमम् ॥ ४८ ॥ एवमुक्त्वा महातेजाः संप्रहृष्टतनूरुह
म् ॥ उपत्पात महावेगो वायुवेगेन मारुतिः ॥ ४९ ॥ सोऽपश्यद्रामतीर्थं च सरयूं च महानदीम् ॥ तामतिक्र
म्य हनुमानं दिश्यामं ययौ मुदा ॥ ५० ॥ क्रोशमात्रे त्वयोऽध्यायाश्च रक्ताजिनांबरम् ॥ ददर्श भरतं दीनं
कुशमाश्रमवासिनम् ॥ ५१ ॥ मलपंकविदिग्धांगजटिलं वल्कलांबरम् ॥ फलमूलकृताहारं रामचिंताप
रायणम् ॥ ५२ ॥ पादुकेते पुरस्कृत्य शासयंतं वसुंधराम् ॥ मंत्रिभिः पौरमुख्यैश्च काषायांबरधारिभिः ॥
॥ ५३ ॥ वृतदेहं मूर्तिमंतं साक्षाद्धर्ममिव स्थितम् ॥ उवाच प्रांजलिर्वाक्यं हनुमान् मारुतात्मजः ॥ ५४ ॥
यत्त्वं चिंतयसे रामं तापसं दंडके स्थितम् ॥ अनुशोचसि काकुत्स्थः सत्त्वां कुशलमब्रवीत् ॥ ५५ ॥ प्रियमा
ख्यामिते देवशोकं त्यज सुदारुणम् ॥ अस्मिन्मुहूर्ते भ्रात्रा त्वं रामेण सह संगतः ॥ ५६ ॥ समरेऽवणं हत्वा रा
मः सीतामवाप्य च ॥ उपयातिसमृद्धार्थः ससीतः सह लक्ष्मणः ॥ ५७ ॥ एवमुक्तो महातेजा भरतो हर्षमू
र्च्छितः ॥ पपात भुवि चास्वस्थः कैकेयी प्रियनंदनः ॥ ५८ ॥

तो देहो यस्य तम् ॥ ५४ ॥ यं रामं त्वं चिंतयसेऽनुशोचसि च सकाकुत्स्थस्त्वां कुशलमब्रवीत् ॥ ५५ ॥ रामेण सह संगतो भविष्यसीति
शेषः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

॥ ५९ ॥ सौम्यसोमवाप्तिप्रियदर्शन प्रियं ब्रुवतस्ते प्रियाख्यानस्य प्रतिप्रियं ददामीति शेषः ॥ ६० ॥ मुग्धाः सुंदर्यः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥
 कल्याणी सत्येत्यर्थः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ तत्त्वमाख्याहियेन तेव चो विश्वसेयम् ॥ ६५ ॥ परमानंदं प्रापेति शेषः ॥ ६६ ॥ शत्रुहणं शत्रु
 आलिङ्ग्य भरतः शीघ्रं मारुतिं प्रियवादिनम् ॥ आनंदजैरश्रुजलैः सिषेच भरतः कपिम् ॥ ५९ ॥ देवो वामा
 नुषो वा त्वमनुक्रोशादिहागतः ॥ प्रियाख्यानस्य ते सौम्यददामि ब्रुवतः प्रियम् ॥ ६० ॥ गवांशतसहस्रं च
 ग्रामाणां च शतं वरम् ॥ सर्वाभरणसंपन्ना मुग्धाः कन्यास्तु षोडश ॥ ६१ ॥ एवमुक्त्वा पुनः प्राह भरतो मारु
 तात्मजम् ॥ बहूनीमानि वर्षाणि गतस्य सुमहद्वनम् ॥ ६२ ॥ शृणोम्यहं प्रीतिकरं मम नाथस्य कीर्तनम् ॥
 कल्याणी बत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मे ॥ ६३ ॥ एति जीवंतमानंदो नरं वर्षशतादपि ॥ राघवस्य हरी
 णां च कथमासीत् समागमः ॥ ६४ ॥ तत्त्वमाख्याहि भद्रं ते विश्वसेयं वचस्तव ॥ एवमुक्तो थ हनुमान् भरतेन म
 हात्मना ॥ ६५ ॥ आचक्षेथ रामस्य चरितं कृत्स्नशः क्रमात् ॥ श्रुत्वा तु परमानंदं भरतो मारुतात्मजात् ॥
 ॥ ६६ ॥ आज्ञापयच्छत्रुहणं मुदा युक्तं मुदान्वितः ॥ दैवतानि च यावन्ति नगरेरघुनंदन ॥ ६७ ॥ नानोप
 हारबलिभिः पूजयंतु महाधियः ॥ सूता वैतालिकाश्चैव बन्दिनः स्तुतिपाठकाः ॥ ६८ ॥ वारमुख्याश्च शत
 शो निर्यात्वैव संघशः ॥ राजदारास्तथामात्याः सेनाहस्त्यश्च पत्तयः ॥ ६९ ॥ ब्राह्मणाश्च तथा पौरा राजा
 नो ये समागताः ॥ निर्यातुराघवस्याद्यद्रष्टुं शशिनिभाननम् ॥ ७० ॥ भरतस्य वचः श्रुत्वा शत्रुघ्नपरिचोदिताः ॥
 अलंचक्रुश्च नगरीं मुक्तारत्नमयोज्ज्वलैः ॥ ७१ ॥

घ्नं रामकुशलश्रवणेन मुदा युक्तं तेनैव च स्वयं मुदान्वितः किमाज्ञापयत्तदाह दैवतानि चेति ॥ ६७ ॥ उपहाराः गंधधूपनैवेद्याद्याः ॥ ६८ ॥
 वारमुख्यावेश्याः हस्त्यश्च पत्तिरूपाः सेना इत्यर्थः ॥ ६९ ॥ शशिनिभाननं शशिसदृशमुखमित्यर्थः ॥ ७० ॥ मुक्तारत्नमयोज्ज्वलैरिति
 तोरणविशेषणम् ॥ ७१ ॥

अलंकुर्वतिशत्रुघ्नमोरेताननाइतिशेषः ॥ ७२ ॥ वृंदशःसंघशः ॥ ७३ ॥ पारमेष्ठोनि ईश्वरार्हाणि ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ राममवलोक
यितुमितिशेषः तदैवतस्मिन्नेवकालेभरतयात्राकालेइत्याह पवनात्मजइत्यनेनान्वयः यदुक्तंवाचातदाह दृश्यतेइत्यादि ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

तोरणैश्चपताकाभिर्विचित्राभिरनेकधा ॥ अलंकुर्वतिवेशमानिनानाबलिविचक्षणाः ॥ ७२ ॥ निर्यातिवृं
दशःसर्वेरामदर्शनलालसाः ॥ हयानांशतसाहस्रंगजानामयुतंतथा ॥ ७३ ॥ स्थानांदशसाहस्रंस्वर्णसू
त्रविभूषितम् ॥ पारमेष्ठिन्युपादायद्रव्याण्युच्चावचानिच ॥ ७४ ॥ ततस्तुशिबिकारूढानिर्ययूराजयोषि
तः ॥ भरतःपादुकेन्यस्यशिरस्येवकृतांजलिः ॥ ७५ ॥ शत्रुघ्नसहितोरामंपादचारेणनिर्ययौ ॥ तदैवदृ
श्यतेदूराद्दिमानंचंद्रसन्निभम् ॥ ७६ ॥ पुष्पकंसूर्यसंकाशंमनसाब्रह्मनिर्मितम् ॥ एतस्मिन्भ्रातरौवरिरौवैदेह्यारा
मलक्ष्मणौ ॥ ७७ ॥ सुग्रीवश्चकपिश्रेष्ठोमंत्रिभिश्चविभीषणः ॥ दृश्यतेपश्यतजनाइत्याहपवनात्मजः ॥
॥ ७८ ॥ ततोहर्षसमुद्भूतोनिःस्वनोदिवमस्पृशत् ॥ स्त्रीबालयुववृद्धानांरामोयमितिकीर्तनात् ॥ ७९ ॥
स्थकुंजरवाजिस्थाअवतीर्यमर्हीगताः ॥ ददृशुस्तेविमानस्थंजनाःसोममिवांबरे ॥ ८० ॥ प्रांजलिर्भरतो
भूत्वाप्रहृष्टोराघवोन्मुखः ॥ ततोविमानाग्रगतंभरतोराघवंमुदा ॥ ८१ ॥ ववंदेप्रणतोरामंमेरुस्थमिवभा
स्करम् ॥ ततोरामाभ्यनुज्ञातंविमानमपतद्भुवि ॥ ८२ ॥ आरोपितोविमानंतद्भरतःसानुजस्तदा ॥ रा
ममासाद्यमुदितःपुनरेवाभ्यवादयत् ॥ ८३ ॥

॥ ७८ ॥ अयंरामोयंरामइतिनिःस्वनोदिवमस्पृशत् ॥ ७९ ॥ अंबरेसोममिवरामंददृशुः ॥ ८० ॥ अत्यानंदवतोभरतस्यवर्णनेकवेर
पितन्मयभावेनानंदमग्रतयाभरतपदपौनरुक्त्यनंदोषाय ॥ ८१ ॥ अत्यूर्ध्वदेशस्थविमानस्यगत्यारामस्यमेरुस्थभास्करोपमा ॥ ८२ ॥
॥ ८३ ॥

॥ ८४ ॥ ततो लक्ष्मणमासाद्याभ्यवादयतेत्यन्वयः अनयोः शास्त्रोक्तविधिनानामगोत्रोच्चारणपूर्वकमभिवादनं वैदेह्यास्तु स्त्रीत्वात्स्वनाममात्रकीर्तनपूर्वकमभिवादनमित्याह नामकीर्तयन्निति भरतोहमभिवादयेमैथिलीति रामस्य तु भरतवर्माभिमुक्तगोत्रोहंत्वामभिवादयेइत्येवमिति शेषः ॥ यद्यपि लक्ष्मणो भरतात्कानिष्ठो वयसा स्पष्टं चेदं जन्मप्रकरणे तथापि ज्येष्ठानुवर्तनेन स्वापेक्षयाधिकगुणत्वेन स्वव्यवहारेण ज्येष्ठा

समुत्थाप्य चिराद्दृष्टुं भरतं रघुनंदनः ॥ भ्रातरं स्वांकमारोप्य मुदा तं परिष्वजे ॥ ८४ ॥ ततो लक्ष्मणमासाद्य वैदेहीं नाम कीर्तयन् ॥ अभ्यवादयत प्रीतो भरतः प्रेमविह्वलः ॥ ८५ ॥ सुग्रीवं जांबवंतं च युवराजं तथां गदम् ॥ मैदहिविदनीलांश्च ऋषभं चैव सस्वजे ॥ ८६ ॥ सुषेणं च नलं चैव गवाक्षं गंधमादनम् ॥ शरभं पनसं चैव भरतः परिष्वजे ॥ ८७ ॥ सर्वे ते मानुषं रूपं कृत्वा भरतमादृताः ॥ पप्रच्छुः कुशलं सौम्याः प्रलृष्टाश्च प्लवंगमाः ॥ ८८ ॥ ततः सुग्रीवमालिङ्ग्य भरतः प्राह भक्तितः ॥ त्वत्सहायेन रामस्य जयो भूद्रावणो हतः ॥ ८९ ॥ त्वमस्माकं चतुर्णां तु भ्राता सुग्रीवपंचमः ॥ शत्रुघ्नश्च तदाराममभिवाद्य स लक्ष्मणम् ॥ ९० ॥ सीतायाश्चरणौ पश्चाद्द्वंद्वे विनयान्वितः ॥ रामो मातरमासाद्य विवर्णां शोकविह्वलाम् ॥ ९१ ॥ जग्राह प्रणतः पादौ मनोमातुः प्रसादयन् ॥ कैकेयीं च सुमित्रां च ननामेतरमातरः ॥ ९२ ॥ भरतः पादुके ते तुराघवस्य सुपूजिते ॥ योजयामास रामस्य पादयोर्भक्तिसंयुतः ॥ ९३ ॥

नुवृत्तिरेवं कर्तव्येति भरतं प्रत्युपदेशदानेन च गुरुत्वं बुद्ध्या तस्य नतिरुचितैव किंच कौसल्यायै प्रथमं दत्तपायसांशत्वाद्धृष्टलक्ष्मणस्य ज्येष्ठत्वं ततो हि कैकेय्यै पायसार्धदानं तदंशजश्च शत्रुघ्न इति स एव भरतात्कनिष्ठः अतएव वैदेहीं चेति चकार स्वरसः संगच्छते अतएव च शत्रुघ्नकृतो लक्ष्मणनमस्कार उपपद्यते तयोर्गुणपुत्पन्नत्वादित्याहुः ॥ ८९ ॥ सस्वजे मित्रत्वात् ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ प्रसादयन् प्रसन्नं कुर्वन् ॥ ९२ ॥ ९३ ॥

निर्यातितं प्रतिदत्तम् ॥ ९४ ॥ कोष्ठागारं अन्नादौ स्थापनगृहं कोशं धनगृहम् ॥ ९५ ॥ त्वत्तेजसेति पूर्वान्वयि ॥ ९६ ॥ नेत्रजंतोयं मु-
मुचुः एवं सौ भ्रात्रं किलानयोरिति हर्षात् स्वस्य तद्वै परीत्येन शोकाच्च स्वांकं गच्छेत्वेति शेषः ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ धनपालकं कुबेरमनुगच्छेत्वेत

राज्यमेतन्न्यासभूतं मयानिर्यातितं तव ॥ अद्य मे सफलं जन्म फलितो मे मनोरथः ॥ ९४ ॥ यत्पश्यामि स-
माया तमयो ध्यात्वा महं प्रभो ॥ कोष्ठागारं बलं कोशं कृतं दशगुणं मया ॥ ९५ ॥ त्वत्तेजसा जगन्नाथपाल-
यस्व पुरं स्वकम् ॥ इति ब्रुवाणं भरतं दृष्ट्वा सर्वे कपीश्वराः ॥ ९६ ॥ मुमुचुर्नेत्रजंतोयं प्रशशंसुर्मुदान्विताः ॥
ततो रामः प्रहृष्टात्मा भरतं स्वांकं मुदा ॥ ९७ ॥ ययौ तेन विमानेन भरतस्याश्रमं तदा ॥ अवरुह्य तदारा-
मो विमानाद्यान्महीतलम् ॥ ९८ ॥ अब्रवीत्पुष्पकं देवो गच्छ वै श्रवणं वह ॥ अनुगच्छानुजानामि कुबे-
रं धनपालकम् ॥ ९९ ॥ रामो वसिष्ठस्य गुरोः पदां बुजं नत्वा यथा देवगुरोः शतक्रतुः ॥ दत्तामहार्हासनमुत्त-
मं गुरोरुपाविवेशाथ गुरोः समीपतः ॥ १०० ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे युद्धकांडे चतु-
र्दशः सर्गः ॥ १४ ॥ ॥ ५ ॥ ततस्तु कैकयीपुत्रो भरतो भक्तिसंयुतः ॥ शिरस्यंजलिमाधाय ज्ये-
ष्ठभ्रातरमब्रवीत् ॥ १ ॥ माता मे सत्कृतारामदत्तं राज्यं त्वयामम ॥ ददामि तत्ते च पुनर्यथा त्वमददामम ॥
॥ २ ॥ इत्युक्त्वा पादयोर्भक्त्या साष्टांगं प्राणिपत्य च ॥ बहुधा प्रार्थयामास कैकेय्या गुरुणा सह ॥ ३ ॥

दनुजानामीत्यर्थः ॥ ९९ ॥ १०० ॥ इति श्रीमत्सकलराजविषदुद्धरणसमर्थेत्यादि ० युद्धकांडे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥ तत्र स्तिवति ॥ १ ॥
सत्कृतामत्पुत्राय राज्यदानपूर्वकं न वनासंकुर्वितितद्वाक्यपालनेन सत्कृता ॥ २ ॥ इत्युक्त्वारामपादयोर्भक्त्या प्रणम्य मातृत्वाद्वरुणा कैके-
य्या सह प्रार्थयामास मद्वाक्यपालनेनाहं संतुष्टा अतः परं स्वेच्छया पुनस्तद्वदामि तत्सर्वथा गृहाणेति प्रार्थयामास ॥ ३ ॥

मायामाश्रित्येति अन्यथासच्चिदानंदरूपस्य भगवतोदानप्रतिग्रहयोरनुपपत्तेरिति भावः सकलं राज्यं प्रतिजग्राहेत्यन्वयः ॥ ४ ॥ मायाश्रयणे हेतुमाह स्वाराज्येति स्वाराज्यमात्मनः सुखरूपता निरस्तातिशय इतराभिभावकतारूपोयस्मात्तादृशानंदरूपस्य आनंदवल्यामनुष्या नंदादुत्तरोत्तरशतगुणानंदक्रमेणानंदकथनस्य ब्रह्मानंदे समाप्तेस्तदाभिभावकत्वरूपातिशयस्य काप्यभावादिति भावः ॥ ५ ॥ जगदीशितृत्वमेव दर्शयति यस्येति ॥ ६ ॥ लीलासृष्टमहासृष्टिरेककोटिब्रह्मांडात्मिकायेन तस्य एतत् अयोध्याराज्यम् ॥ ७ ॥ भजतां भक्ता

तथेति प्रतिजग्राह भरताद्राज्यमीश्वरः ॥ मायामाश्रित्य सकलानरचेष्टामुपागतः ॥ ४ ॥ स्वाराज्यानुभवो यस्य सुखज्ञानैकरूपिणः ॥ निरस्तातिशयानंदरूपिणः परमात्मनः ॥ ५ ॥ मानुषेण तुराज्येन किंतस्य जगदीशितुः ॥ यस्य भ्रूभंगमात्रेण त्रिलोकी नश्यति क्षणात् ॥ ६ ॥ यस्यानुग्रहमात्रेण भवंत्याखंडलाश्रयः ॥ लीलासृष्टमहासृष्टेः कियदेतद्रमापतेः ॥ ७ ॥ तथापि भजतां नित्यं कामपूरविधित्सया ॥ लीलामानुषदेहेन सर्वमप्यनुवर्तते ॥ ८ ॥ ततः शत्रुघ्नवचनान्निपुणः श्मश्रुकृतकः ॥ संभाराश्चाभिषेकार्थमानीताराघवस्य हि ॥ ९ ॥ पूर्वतु भरते स्नाते लक्ष्मणे च महात्मनि ॥ सुग्रीवेवानरेन्द्रे च राक्षसेन्द्रे विभीषणे ॥ १० ॥ विशोधितजटः स्नातश्चित्रमाल्यानुलेपनः ॥ महार्हवसनोपेतस्तस्थौ तत्र श्रिया ज्वलन् ॥ ११ ॥ प्रतिकर्मचरामस्य लक्ष्मणश्च महामतिः ॥ कारयामास भरतः सीतायाराजयोषितः ॥ १२ ॥ महार्हवस्त्राभरणैरलं चक्रुः सुमध्यमाम् ॥ ततो वानरपत्नीनां सर्वासामेव शोभना ॥ १३ ॥

नां कामपूरस्य अभिलाषसमूहस्य विधित्सया पूरणेच्छया लीलागृहीतमानुषदेहेन सर्वमपि मानुषव्यवहारं अनुवर्तते लोकशिक्षणाय करोति ॥ ८ ॥ श्मश्रुकृतकोनापितः संभाराः समुद्रजलादिरूपाः ॥ ९ ॥ स्नाते केशसंस्कारोद्धर्तनादिपूर्वकं कृतस्नाने ॥ १० ॥ विशोधितजटः केशरूपतां प्रापितजटः महार्हवसनोपेतः धृतबहुमूल्यवस्त्रः ॥ ११ ॥ प्रतिकर्म उद्धर्तनादिसंस्कारः राजयोषितः दशरथस्त्रियः ॥ १२ ॥ सुमध्यमां जानकीम् ॥ १३ ॥

अकारयतप्रतिकर्मोतिशेषः ॥ १४ ॥ सूर्यसंकाशस्यंदनमित्यन्वयः ॥ १५ ॥ १६ ॥ अन्वीयुःअनुजग्मुः पुरमयोध्यापुरम् ॥ १७ ॥
॥ १८ ॥ रत्नदंडमिति श्वेतातपत्रव्यजनचामराणां विशेषणम् ॥ १९ ॥ अरिंदमः सुग्रीवः असुरनायको विभीषणः ॥ २० ॥ स्तूय

अकारयतकौसल्याप्रहृष्टापुत्रवत्सला ॥ ततःस्यंदनमादायशत्रुघ्नवचनात्सुधीः ॥ १४ ॥ सुमंत्रःसूर्यसंका
शंयोजयित्वाग्रतःस्थितः ॥ आरुरोहरथंरामःसत्यधर्मपरायणः ॥ १५ ॥ सुग्रीवोयुवराजश्चहनुमांश्चविभी
षणः॥स्नात्वादिव्यावरधरादिव्याभरणभूषिताः ॥ १६ ॥ राममन्वीयुरग्रेचरथाश्वगजवाहनाः ॥ सुग्रीवप
त्न्यःसीताचययुर्यानैःपुरंमहत् ॥ १७ ॥ वज्रपाणिर्यथादेवैर्हरिताश्वरथेस्थितः ॥ प्रययौरथमास्थायतथा
रामोमहत्पुरम् ॥ १८ ॥ सारथ्यंभरतश्चकेरत्नदंडंमहाद्युतिः ॥ श्वेतातपत्रंशत्रुघ्नो लक्ष्मणोव्यजनंदधे ॥
॥ १९ ॥ चामरंचसमीपस्थोन्यवीजयदारिंदमः ॥ शशिप्रकाशंत्वपरंजग्राहासुरनायकः ॥ २० ॥ दिवि
जैःसिद्धसंघैश्चक्रपिभिर्दिव्यदर्शनैः ॥ स्तूयमानस्यरामस्यशुश्रुवेमधुरध्वनिः ॥ २१ ॥ मानुषंरूपमास्था
यवानरागजवाहनाः ॥ भेरीशंखनिनादैश्चमृदंगपणवानकैः ॥ २२ ॥ प्रययौराधवश्चेष्टस्तांपुरींसमलंकृ
ताम् ॥ ददृशुस्तेसमायांतंराघवंपुरवासिनः ॥ २३ ॥ दूर्वादलश्यामतनुंमहार्हकिरीटरत्नाभरणाचितांग
म् ॥ आरक्तकंजायतलोचनांतंदृष्ट्वायुर्मोदमतीवपुण्याः ॥ २४ ॥ विचित्ररत्नांचितसूत्रनद्धपीतांबरंपी
नभुजांतरालम् ॥ अनर्घ्यमुक्ताफलदिव्यहारैर्विरोचमानंरघुनंदनंप्रजाः ॥ २५ ॥

मानस्यरामस्यस्तुतिवाक्यानामिति शेषः ॥ २१ ॥ वानरा इत्यस्य प्रययुरिति शेषः ॥ २२ ॥ तेपुरवासिनः येवनगमनकालेदुःखिताव
भूवुस्ते इत्यर्थः ॥ २३ ॥ आचितांगं व्याप्तांगम् पुण्याः पुण्यवंतः अर्श आद्यजंतः आययुः प्रापुः ॥ २४ ॥ विचित्ररत्नैरंचितं युक्तं य
त्सूत्रं स्वर्णमयंकटिसूत्रं तेन बद्धः पीतांबरो यस्य तं अमूल्यमुक्ताफलकृतैः दिव्यहारैः ॥ २५ ॥

हरिभिर्वानरैः रवितुल्यभासंतत्तुल्यकांतिं निवीताकंठकक्षमव्यधृताकल्पद्रुमपुष्पमालायेनतम् ॥ २६ ॥ प्रहर्षवेगेनोत्कलिताअतिप्रवृद्धा
आननश्रीर्यासांताः आहितमत्यावश्यकमपिगृहकार्यमपास्येत्यर्थः ॥ २७ ॥ सर्वदशामुत्सवभूताआकृतिर्यस्यतंनेत्रमनसोःरसायनभूत
मत्यानंदकरत्वात्तादृशरामंदग्भिर्दर्शनव्यापारैर्मनसाचाभिरेभिरे आलिंगितवत्यः ॥ २८ ॥ स्मितयुतयाअतएवास्निग्धयादृशाप्रजाः

सुग्रीवमुख्यैर्हरिभिः प्रशांतैर्निषेव्यमाणंरवितुल्यभासम् ॥ कस्तूरिकाचंदनलिसगात्रंनिवीतकल्पद्रुमपुष्प
मालम् ॥ २६ ॥ श्रुत्वास्त्रियोराममुपागतंमुदाप्रहर्षवेगोत्कलिताननश्रियः ॥ अपास्यसर्वगृहकार्यमाहितंह
र्ष्याणिचैवारुरुहुःस्वलंकृताः ॥ २७ ॥ दृष्ट्वाहरिसर्वदशामुत्सवाकृतिपुष्पैःकिरंत्यःस्मितशोभिताननाः ॥ दग्भिः
पपुर्नेत्रमनोरसायनंस्वानंदमूर्तिमनसाभिरेभिरे ॥ २८ ॥ रामःस्मितस्निग्धदृशाप्रजास्तथापश्यन्प्रजाना
थइवापरःप्रभुः ॥ शनैर्जगामाथपितुःस्वलंकृतंगृहंमहेंद्रालयसन्निभंहरिः ॥ २९ ॥ प्रविश्यवेशमांतरसंस्थि
तोमुदारामोववंदेचरणौस्वमातुः ॥ क्रमेणसर्वाःपितृयोषितःप्रभुर्ननामभक्तशारधुवंशकेतुः ॥ ३० ॥ त
तोभरतमाहेदंरामःसत्यपराक्रमः ॥ सर्वसंपत्समायुक्तंमममंदिरमुत्तमम् ॥ ३१ ॥ मित्रायवानरेन्द्रायसु
ग्रीवायप्रदीयताम् ॥ सर्वेभ्यःसुखवासार्थमंदिराणिप्रकल्पय ॥ ३२ ॥ रामेणैवसमादिष्टोभरतश्चतथाक
रोत् ॥ उवाचचमहातेजाःसुग्रीवंराघवानुजः ॥ ३३ ॥ राघवस्याभिषेकार्थंचतुःसिंधुजलंशुभम् ॥ आ
नैतुंप्रेषयस्वाशुदूतांस्त्वरितविक्रमान् ॥ ३४ ॥ प्रेषयामाससुग्रीवोजांबवंतंमरुत्सुतम् ॥ अंगदंचसुषेणं
चतेगत्वावायुवेगतः ॥ ३५ ॥ जलपूर्णान्शातकुंभकलशांश्चसमानयन् ॥ आनीतंतीर्थसलिलंशत्रुघ्नो
मन्त्रिभिःसह ॥ ३६ ॥

पश्यन्दर्शनेनसर्वसंमाननंकुर्वन्प्रजानाथइवब्रह्मेव ॥ २९ ॥ स्वमातुश्चरणौववंदे अनेनाग्रेसर्वमातृप्रवेशानंतरंसर्वप्रजासंमाननविलंबेनप
श्चाद्भगवत्प्रवेशइतिसूचितम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ सर्वेभ्यःअन्येभ्योवानरविभीषणादिभ्यः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ शातकुं
भंजंबुस्वर्णम् ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ सर्वौषधीरसैरभ्यर्षिचदित्यन्वयः नभःस्थितैर्देवतैः सहस्तुवाङ्घ्रिः सगणैश्चतुर्भिलोकपालैश्चसहवसि

राघवस्याभिषेकार्थं वसिष्ठाय न्यवेदयत् ॥ ततस्तु प्रयतो वृद्धो वसिष्ठो ब्राह्मणैः सह ॥ ३७ ॥ रामं रत्नमयेपी
ठे ससीतं संन्यवेशयत् ॥ वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिर्गौतमस्तथा ॥ ३८ ॥ वाल्मीकिश्च तथा चक्रुः सर्वे रा
माभिषेचनम् ॥ कुशाग्रतुलसीयुक्तपुष्पगन्धजलैर्मुदा ॥ ३९ ॥ अभ्यर्षिचक्रघुश्रेष्ठं वासवं सवोयथा ॥
ऋत्विग्भिर्ब्राह्मणैः श्रेष्ठैः कन्याभिः सह मंत्रिभिः ॥ ४० ॥ सर्वौषधीरसैश्चैव देवैर्नभसि स्थितैः ॥ चतुर्भि
र्लोकपालैश्चस्तुवाङ्घ्रिः सगणैस्तथा ॥ ४१ ॥ छत्रं च तस्य जग्राह शत्रुघ्नः पांडुरं शुभम् ॥ सुग्रीवराक्षसेन्द्रौ तौ
दधतुः श्वेतचामरे ॥ ४२ ॥ मालां च कांचनीं वायुर्ददौ वासवचोदितः ॥ सर्वरत्नसमायुक्तं मणिकांचनभू
षितम् ॥ ४३ ॥ ददौ हारं नरेन्द्राय स्वयं शक्रस्तुभक्तितः ॥ प्रजगुर्देवगन्धर्वाननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ ४४ ॥
देवदुन्दुभयोनेदुःपुष्पराष्टिः पपात स्वात् ॥ नवदूर्वादिलश्यामं पद्मपत्राय तेक्षणम् ॥ ४५ ॥ रविकोटिप्रभा
युक्तकिरीटेन विराजितम् ॥ कोटिकंदर्पलावण्यं पीतांबरसमावृतम् ॥ ४६ ॥ दिव्याभरणसंपन्नं दिव्यचं
दनलेपनम् ॥ अयुतादित्यसंकाशां द्विभुजं रघुनंदनम् ॥ ४७ ॥ वामभागे समासीनां सीतां कांचनसन्नि
भाम् ॥ सर्वाभरणसंपन्नां वामां केसमुपस्थिताम् ॥ ४८ ॥ रक्तोत्पलकरां भोजां वामेनालिंग्यं संस्थितम् ॥
सर्वातिशयशोभाढ्यं दृष्ट्वा भक्तिसमन्वितः ॥ ४९ ॥ उमया सहितो देवः शंकरो रघुनंदनम् ॥ सर्वदेवगणैर्यु
क्तः स्तोतुं समुपचक्रमे ॥ ५० ॥

छादयोऽभ्यर्षिचदित्यन्वयः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ स्वात् आकाशात् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ वामां केवामभागे स्थिताम् ॥

॥ ४८ ॥ ईदृशीं सीतां वामेन करेणालिंग्यं संस्थितं दृष्ट्वा शिवः स्तोतुमुपचक्रमे इत्यन्वयः ॥ ४९ ॥ ५० ॥

सशक्तिकायमायाशक्त्यवतारसीतासाहिताय ॥ ९१ ॥ आद्यंतौ उत्पत्तिनाशौ तद्वाहित्यादेवमध्यहीनः यतो मायया सृजति अतएव तेन नालिप्य
सेतन्नाशादिकृतदोषभाङ्गनभवसीत्यर्थः नह्येन्द्रजालिकः स्वमायानिर्मितजीवादिनाशोपितद्वधभागभवति ॥ ९२ ॥ गुणसंवृतः गुणसमूहयामा
यया संवृतः गुणशब्दोत्रतत्समूहमायापरः प्रपन्नाः शरणागता ये भक्तास्तेषां यदनुविधानं मोक्षस्तन्निमित्तमित्यर्थः त्वदवतारलीलाश्रवणादिभि
स्तेषां पापक्षयद्वारामोक्षो भवतीत्याशयः सुरमानुषादिरूपैर्नानावतारैर्लीलां विधत्से इत्यन्वयः सुरावतारा उपेन्द्राद्याः मानुषारामकृष्णाद्याः

श्रीमहादेव उवाच ॥ नमोऽस्तुरामाय सशक्तिकायनीलोत्पलश्यामलकोमलाय ॥ किरीटहारांगदभूषणाय सिं
हासनस्थाय महाप्रभाय ॥ ५१ ॥ त्वमादिमध्यांतविहीन एकः सृजत्यवस्यत्सिचलोकजातम् ॥ स्वमा
यया तेन नालिप्यसे त्वं यत्स्वे सुखे जस्त्रतोऽनवद्यः ॥ ५२ ॥ लीलां विधत्से गुणसंवृतस्त्वं प्रपन्नभक्तानुविधान
हेतोः ॥ नानावतारैः सुरमानुषाद्यैः प्रतीयसे ज्ञानिभिरेव नित्यम् ॥ ५३ ॥ स्वांशेन लोकं सकलं विधाय तं वि
भर्षि च त्वंतदधः फणीश्वरः ॥ उपर्यथो भान्वनिलोडुपौषधी प्रवर्षरूपोऽवसि नैकधा जगत् ॥ ५४ ॥ त्वमि
ह देहभृतां शिखिरूपः पचसि भुक्तमशेषमजस्रम् ॥ पवनपंचकरूपसहायोजगदखंडमयेन विभर्षि ॥
॥ ५५ ॥ चंद्रसूर्यशिखिमध्यगतं यत्तेज ईशचिदशेषतनूनाम् ॥ प्राभवत्तनुभृतामिह धैर्यशौर्यमायुराखिलं तव स
त्वम् ॥ ५६ ॥

एवंभूतस्त्वं ज्ञानिभिरेव नित्यं प्रतीयसे न त्वन्यैस्ते तु मनुष्योयंकश्चिदित्येवं प्रतियंति ॥ ५३ ॥ सकलं लोकं स्वांशेन विधाय तं लोकं तदधः फणीश्व
रो भूत्वा त्वं विभर्षि भानुः सूर्यः अनिलोवायुः उडुपश्चंद्रः औषध्यो ब्रह्माद्याः प्रवर्षो मेघः नैकधा अनेक प्रकारेण ॥ ५४ ॥ प्रकारांतरेणा
पिरक्षकत्वमाह त्वमिति शिखिरूपो जाठराग्निरूपः पवनपंचकं प्राणापानसमानोदानव्यानाः तदुक्तं गीतायां अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणि
नां देहमाश्रितः प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधमिति ॥ ५५ ॥ हे ईश चंद्रादिगतं यत्तेजो यच्चाशेषशरीरिणां चिच्चैतन्यं यच्च तनुभृतां
शौर्यधैर्यमायुश्च तव सत्त्वं त्वद्रूपासत्तैव प्राभवत् तत्तद्रूपेण प्रादुर्भूतेत्यर्थः ॥ ५६ ॥

विरिचिब्रह्मा विभागोभेदः हेईश वादिनांतत्तद्रूपत्वेनतत्रतत्रेश्वरत्वाभिमानवतातत्तद्रूपेणपरस्परस्माद्भेदवभास तत्त्वमाह अनन्यद्रुदश
न्यमतएवैकमिदृशंब्रह्मैवत्वंत्वमेवचब्रह्मादयः अतो नैषांभेदइतिभावः ॥ ५७ ॥ प्रकारांतरेणापिसर्वस्यब्रह्मरूपतांस्थापयति मत्स्यादी
ति एकस्यैवयथादशरूपत्वंतथैकस्यैवसदसाद्विभागरूपतासद्ब्रह्मविश्वादिकमसत्तदितरत्सर्व सएकस्त्वमेव यतोभवतोऽन्यन्नविभातिबहुशः
पर्यालोचनेपिनज्ञानविषयोभवतीत्यर्थः ॥ ५८ ॥ अनंतसृष्टौअंतरहितायांसृष्टौ तदुक्तंपातंजले सर्वथासृष्ट्याद्युच्छेदोनैवकृतार्थमुक्तंप्र
त्येवतुतन्निवृत्तिरिति अनादिर्भगवान्कालोनांतोस्यद्विजविद्यते अव्युच्छिन्नास्ततस्त्वेतेसर्गस्थित्यंतसंयमाइतिस्मृतिश्च तादृश्यांसृष्टौयज्जा

त्वंविरिचिशिवविष्णुविभेदात्कालकर्मशशिसूर्यविभागात् ॥ वादिनांपृथगिवेशविभासिब्रह्मनिश्चितमन
न्यदिहैकम् ॥ ५७ ॥ मत्स्यादिरूपेणयथात्वमेकःश्रुतौपुराणेषुचलोकसिद्धः ॥ तथैवसर्वसदसाद्विभाग
स्त्वमेवनान्यद्रवतोविभाति ॥ ५८ ॥ यद्यत्समुत्पन्नमनंतसृष्टावुत्पत्स्यतेयच्चभवच्चयच्च ॥ नदृश्यतेस्था
वरजंगमादौत्वयाविनातःपरतःपरस्त्वम् ॥ ५९ ॥ तत्त्वंनजानंतिपरात्मनस्तेजनाःसमस्तास्तवमायया
तः ॥ त्वद्भक्तसेवामलमानसानांविभातितत्त्वंपरमेकमैशम् ॥ ६० ॥ ब्रह्मादयस्तेनविदुःस्वरूपंचिदात्म
तत्त्वंबहिरर्थभावाः ॥ ततोबुधस्त्वामिदमेवरूपंभक्त्याभजन्मुक्तिमुपैत्यदुःखः ॥ ६१ ॥ अहंभवन्नामगृ
णन्कृतार्थोवसामिकाश्यामनिशंभवान्या ॥ मुमूर्षमाणस्यविमुक्तयेऽहंदिशामिमंत्रंतवरामनाम ॥ ६२ ॥

तंयद्वावियच्चवर्तमानंतत्त्वयाविनानदृश्यते सर्वत्वद्रूपमेवदृश्यतेतत्त्वंपरतःसर्वोत्कृष्टाद्विरण्यगर्भादपिपरइत्यर्थः ॥ ५९ ॥ नन्वेवंरूपंमां
सर्वेजनाःकिमितिनजानंतितत्राह तत्त्वमिति परमात्मनस्तेएतत्तत्त्वंएतेसमस्ताजनास्तवमाययासंवृताइतिशेषः अतो नजानंति तर्हिसर्वथा
मामेवंकेपिनजानंतिनेत्याह त्वद्भक्तेति तेतवैशंतत्त्वंजानंतित्यर्थः ॥ ६० ॥ तेतवचैतन्यरूपमात्मतत्त्वंब्रह्मादयोपिनविदुः यतस्तेबहिरर्थे
पुभावाश्चित्तयेषांतादृशाः ततोऽबुधःत्वद्रूपज्ञानासमर्थोऽपिइदंरूपमेवत्वांप्रकृतदृश्यमानरूपमेवत्वांभजन्ध्यायन् अदुःखोनिवृत्तसकलदुः
खःसन्मुक्तिमुपैति ॥ ६१ ॥ अपरमपिसुलभंसाधनंस्वानुष्ठितत्वेनात्युपादेयतांचतत्रमूचयन्नाह अहमिति अनिशंगुणन् उच्चारयन्मरण
समयेजंतूनांमुक्तयेहेरामतवनामरूपंमंत्रंदिशामिउपदिशामि ॥ ६२ ॥

SGD

॥ ६३ ॥ अखिलदेवसौख्यं अखिलदेवराज्यं रूपसौख्यं ये तं स्त्वयाराक्षस रूपोस्माकं दुष्टशत्रुर्हतः ॥ ६४ ॥ धरादेवाभूदेवाविद्वांसस्तैर्य
ज्ञेषु दत्तायज्ञभागायेन खलेन हताः सत्त्वया हतस्तेन ते भागानोस्माकं पुरावद्वावणोत्पत्तिप्राक्काल इव भविष्यंति ॥ ६५ ॥ लब्धसत्त्वास्तात्पिड
इमं स्तवं नित्यमनन्यभक्त्या शृण्वन्ति गायन्ति लिखन्ति ये वै ॥ ते सर्वसौख्यं परमं चलब्ध्वा भवत्पदं यातुं भवत्प्र
सादात् ॥ ६६ ॥ इंद्र उवाच ॥ रक्षोधिषेनाखिलदेवसौख्यं हतं च मैब्रह्मवरेण देव ॥ पुनश्च सर्वं भवतः प्र
सादात् प्राप्तं हतो राक्षसदुष्टशत्रुः ॥ ६४ ॥ देवा ऊचुः ॥ हतायज्ञभागा धरादेव दत्ता मुरारे खलेनादिदैत्येन
विष्णो ॥ हतोऽद्य त्वयानो वितानेषु भागाः पुरावद्भविष्यन्ति युष्मत्प्रसादात् ॥ ६५ ॥ पितर ऊचुः ॥ हतोऽद्य
त्वया दुष्टदैत्यो महात्मन् गयादौ नैर्दत्तपिंडादिकान्नः ॥ बलादतिहत्वा गृहीत्वा समस्तानि दानि पुनर्लब्धस
त्त्वा भवामः ॥ ६६ ॥ यक्षा ऊचुः ॥ सदा विष्टिकर्मण्यनेनाभियुक्ता वहामो दशास्यं बलाद्दुःखयुक्ताः ॥ दु
रात्मा हतो रावणो राघवेश त्वया ते वयं दुःखजाता हि मुक्ताः ॥ ६७ ॥ गंधर्वा ऊचुः ॥ वयं संगीन्निपुण्यगा
यन्तस्ते कथामृतम् ॥ आनंदं मृतसंदोहयुक्ताः पूर्णाः स्थिताः पुरा ॥ ६८ ॥ पश्चाद्दुरात्मनारां मरावणेनाभि
विद्रुताः ॥ तमेव गायमानाश्च तदाराधनतत्पराः ॥ ६९ ॥ स्थितास्त्वया परित्राता हतो यंदुष्टराक्षसः ॥ ए
वं महोरगाः सिद्धाः किन्नरामरुतस्तथा ॥ ७० ॥ वसवो मुनयो गावो गुह्यकाश्च पतत्रिणः ॥ सप्रजापतयश्चै
ते तथोचाप्सरसांगणाः ॥ ७१ ॥ सर्वे रामं समासाद्य दृष्ट्वा नेत्रमहोत्सवम् ॥ स्तुत्वा पृथक् पृथक् सर्वे राघवेणा
भिवंदिताः ॥ ७२ ॥ ययुः स्वं स्वं पदं सर्वे ब्रह्मरुद्रादयस्तथा ॥ प्रशंसन्तो मुदारां गायन्तस्तस्य चेष्टितम् ॥ ७३ ॥

प्राप्त्या लब्धबलाः ॥ ६६ ॥ विष्टिकर्मणि वेतनदानं विना बलात्कर्मकरणं विष्टिस्तत्कर्मणि अभियुक्ताः प्रेरिताः दशास्यं वहामस्तदीयपल्लव्या
दिवहनेनेति शेषः दुःखजाता दुःखसमूहात् ॥ ६७ ॥ पुरारवणराज्यात् पूर्वम् ॥ ६८ ॥ अभिविद्रुता बलेन स्ववशतां नीताः ॥ ६९ ॥
यतो यं हतो त एवं स्थितास्त्वया तद्दुःखमोचनेन परित्राताः ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

इदिअंत्यामितयास्थितमेवराजेंद्रं दृश्यमानराजेंद्ररूपंध्यायंतौययुरित्यन्वयः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ इतिश्रीमत्सकल०युद्ध०पंचदशः
सर्गः ॥ १९ ॥ रामेइति उत्तरार्धेजातेतिजाताइतिचशेषः ॥ १ ॥ निर्गंधानिगंधयुतानि अश्वानांधेनूनांगवांचसहस्रशतंददौ

ध्यायंतस्त्वभिषेकार्द्रसीतालक्ष्मणसंयुतम् ॥ सिंहासनस्थंराजेंद्रंययुःसर्वेष्टदिस्थितम् ॥ ७४ ॥ खेवाद्ये
षुध्वनत्सुप्रमुदितलव्यैर्देववृंदैःस्तुवद्भिर्वर्षद्भिःपुष्पवृष्टिदिविमुनिनिकरैरीड्यमानंसमंतात् ॥ रामःश्यामः
प्रसन्नस्मितरुचिरमुखःसूर्यकोटिप्रकाशःसीतासौमित्रिवातात्मजमुनिहरिभिःसेव्यमानोविभाति ॥ ७५ ॥
इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेयुद्धकांडेपंचदशःसर्गः ॥ १५ ॥ ॥ श्रीमहा
देवउवाच ॥ रामेऽभिषिक्तेराजेंद्रेसर्वलोकसुखावहे ॥ वसुधासस्यसंपन्नाफलवतोमहीरुहाः ॥ १ ॥ गं
धर्हानानिपुष्पाणिगंधवंतिचकाशिरे ॥ सहस्रशतमश्वानांधेनूनांचगवांतथा ॥ २ ॥ ददौशतवृषान्पूर्व
द्विजेभ्योरघुनंदनः ॥ चिंशत्कोटिसुवर्णस्यब्राह्मणेभ्योददौपुनः ॥ ३ ॥ वस्त्राभरणरत्नानिब्राह्मणेभ्योमु
दातथा ॥ सूर्यकांतिसमप्रख्यासर्वरत्नमयीस्रजम् ॥ ४ ॥ सुग्रीवायददौप्रीत्याराधवोभक्तवत्सलः ॥
अंगदायददौदिव्येह्यंगदेरघुनंदनः ॥ ५ ॥ चंद्रकोटिप्रतीकाशंमणिरत्नविभूषितम् ॥ सीतायैप्रददौहारं
प्रीत्यारघुकुलोत्तमः ॥ ६ ॥ अवमुच्यात्मनःकंठाद्वारंजनकनोदनी ॥ अवैक्षतहरीन्सर्वान्भर्तारंचमुहु
र्मुहुः ॥ ७ ॥ रामस्तामाहवैदेहीमिंगितज्ञोविलोकयन् ॥ वैदेहियस्यतुष्टासिदेहितस्मैवरानने ॥ ८ ॥

॥ २ ॥ शतवृषानित्यत्रशतशब्दोऽनंतवाची ॥ ३ ॥ ४ ॥ अंगदेवाहुभूषणे ॥ ५ ॥ ६ ॥ अवमुच्यभर्त्राकंठेप्रतिमुक्तपुनःकंठादवता
र्येत्यर्थः ॥ ७ ॥ विलोकयन्वैदेहीपश्यन् ॥ ८ ॥

गौरवेणसीताकृतादरेण ॥ ९ ॥ १० ॥ यद्वस्तुदेवैरपि दुर्लभं तदापितववररूपं च दास्याम्येवेत्यर्थः ॥ ११ ॥ उक्तं चान्यत्र राज्योत्सवा
गतजनायरघुप्रवीरः प्रीत्यास्वनेकमणिरत्नविभूषणानि दत्त्वा निलात्मजमपास्य विदेहजायै मालां ददौ रघुपतिः परमादरेण ॥ १ ॥ तथाह
नूमते दत्तासैव माला ह्यमूलिका दशनैः शकलीकृत्य त्यक्ता तेन जलाशये ॥ २ ॥ हा हेति जल्पितं सर्वैस्तदा समुत्थानरैः स्वजातीयमरेकमत्व
याकृतमरिंदम ॥ ३ ॥ रामस्ततो मारुतिमत्युदारमाहूय चारादभिवर्तमानम् पप्रच्छ कस्मान्महती सुमाला त्यक्ता त्वया ब्रूहि विदेहजार्पिता ॥
॥ ४ ॥ ब्रूहेति यद्ब्रह्मविदो वदंति ह्यात्मेश्वरश्चेति वदंति संतः सीतापते त्वं तदसीति बुद्ध्या त्यक्ता मये यंसकलार्तिरूपा ॥ ५ ॥ हनूमन्यदि

हनूमते ददौ हारं पश्यतो राघवस्य च ॥ तेन हारेण शुशुभे मारुतिर्गौरवेण च ॥ ९ ॥ रामोपि मारुतिं दृष्ट्वा कृतां
जलिमुपस्थितम् ॥ भक्त्या परमया तुष्ट इदं वचनमब्रवीत् ॥ १० ॥ हनूमंस्ते प्रसन्नोऽस्मि वरं वरय कांक्षितम् ॥
दास्यामि देवैरपि दुर्लभं भुवनत्रये ॥ ११ ॥ हनूमानपि तं प्राहनत्वारामं प्रहृष्टधीः ॥ त्वन्नाम स्मरतो राम
न तृप्यति मनो मम ॥ १२ ॥ अतस्त्वं नाम सततं स्मरन् स्थास्यामि भूतले ॥ यावत्स्थास्यति तेनामलोके
तावत्कलेवरम् ॥ १३ ॥ मम तिष्ठतुराजेंद्रवरो यं मेऽभिकांक्षितः ॥ रामस्तथेति तं प्राह मुक्तस्तिष्ठ यथा सुख
म् ॥ १४ ॥

मत्तस्त्वं वरं किमापि नेच्छसि तवेच्छां तर्हि निर्मुक्तां करिष्यामि च निष्फलाम् ॥ ६ ॥ श्रीरामश्रवणे दास्ये ममास्तु सफला स्पृहा तस्या विरोधि
नीया तु निर्मूलां कुरुतां प्रभो ॥ ७ ॥ मम स्वांते सदैव त्वं सीतया सह तिष्ठसि अद्यैव सर्वे पश्यंतु स्थितं त्वां जानकीपते ॥ ८ ॥ विदार्य वक्षःस्थलं
जनीसुतः प्रदर्शयामास च राममद्वयम् हृदं बुजे संस्थितमब्जलोचनं महीसुताराधितपादपंकजम् ॥ ९ ॥ मारुते वै भवं दृष्ट्वा सर्वे संतोषमागताः
रामेणालिंगितः श्रीमान् हनूमानं जनीसुतः ॥ १० ॥ जयशब्दो महानासीत्तदाराघवमंडपे सीताप्रमुदिता तस्मै वरानमयदान्ददौ ॥ ११ ॥
रामलीलामृतं चैतत्परमानंददायकम् श्रोतृणां चाथ गृणतां पापसंघविदाहकम् ॥ १२ ॥ तंतथोदारचरितम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ मुक्तः सततं मम नाम
स्मरणा जीवन्मुक्तः सन् तिष्ठ ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ ईश्वराम्यांसीताराम्याम् ॥ १६ ॥ कृच्छ्रादिति रामदर्शनवियोगतः कृच्छ्रम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ मामेवचितयन्नित्यने
नभोगेष्वनासक्तोभवेतिसूच्यते ॥ १९ ॥ विद्यमानराज्यादाधिकदेशराज्यम् विज्ञानमात्मतत्त्वज्ञानम् ॥ २० ॥ आलिङ्गितः बहिः श

कल्पांतेममसायुज्यंप्राप्स्यसेनात्रसंशयः ॥ तमाहजानकीप्रीतायत्रकुत्रापिमारुते ॥ १५ ॥ स्थितं त्वा
मनुयास्यंतिभोगाः सर्वे ममाज्ञया ॥ इत्युक्तोमारुतिस्ताभ्यामीश्वराम्यांप्रहृष्टधीः ॥ १६ ॥ आनंदाश्रुप
रीताक्षोभूयोभूयः प्रणम्यतौ ॥ कृच्छ्राद्ययौ तपस्तप्तुंहिमवंतं महामतिः ॥ १७ ॥ ततो गुहं समासाधरामः प्राज
लिमब्रवीत् ॥ सखे गच्छ पुरं रम्यं शृंगवेरमनुत्तमम् ॥ १८ ॥ मामेवचितयन्नित्यं भुंक्ष्वभोगान्निजार्जितान्
॥ अंतेममैवसारूप्यंप्राप्स्यसेत्वं न संशयः ॥ १९ ॥ इत्युक्त्वा प्रददौ तस्मै दिव्यान्याभरणानि च ॥ राज्यं
च विपुलं दत्त्वा विज्ञानं च ददौ विभुः ॥ २० ॥ रामेणालिङ्गितो हृष्टो ययौ स्वभवनं गुहः ॥ ये चान्ये वानराः श्रे
ष्ठा अयोध्यां समुपागताः ॥ २१ ॥ अमूल्याभरणैर्वस्त्रैः पूजयामास राघवः ॥ सुग्रीवप्रमुखाः सर्वे वानराः
सविभीषणाः ॥ २२ ॥ यथार्हं पूजितास्ते न रामेण परमात्मना ॥ प्रहृष्टमनसः सर्वे जग्मुरेव यथागतम् ॥
॥ २३ ॥ सुग्रीवप्रमुखाः सर्वे किष्किंधां प्रययुर्मुदा ॥ विभीषणस्तु संप्राप्य राज्यं निहतकंठकम् ॥ २४ ॥
रामेण पूजितः प्रीत्या ययौ लंकामनिन्दितः ॥ राघवो राज्यमखिलं शशासा खिलवत्सलः ॥ २५ ॥ अनि
च्छन्नपिरामेण यौवराज्येभिषेचितः ॥ लक्ष्मणः परयाभक्त्यारामसेवापरोभवत् ॥ २६ ॥ रामस्तु परमा
त्मापि कर्माध्यक्षोऽपि निर्मलः ॥ कर्तृत्वादिविहीनोपि निर्विकारोपि सर्वदा ॥ २७ ॥

रीरेण सर्वदास्वानुसंधानदानेतांतश्चालिङ्गितः ॥ २१ ॥ पूजयामास तानिति शेषः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ अनिच्छन्नित्य
स्य यौवराज्यमिति कर्म ॥ २६ ॥ कर्माध्यक्षः सर्वकर्मसाक्षी कर्तृत्वादिविहीनो निरभिमानित्वादतएव निर्विकारः ॥ २७ ॥

स्वानंदेनतुष्टइत्यनेनलौकिकानंदसामग्रीनिरपेक्षत्वमुक्तम् लोकानामुपदेशकृत् अनेनलोकोपदेशएवयज्ञाद्यनुष्ठानप्रयोजनमुक्तम् ॥ २८ ॥
 रामेराज्यमिति सौराज्यमाह नपर्यदेवन्निति व्यालाः सर्पाव्याघ्राश्च ॥ २९ ॥ दस्यवश्चोराः ॥ ३० ॥ अनर्थाभावमेवप्रपंचयति वृद्धे
 ष्विति ॥ ३१ ॥ वर्णाश्रमाणांयेगुणाः धर्माः पुराणेषूक्तास्तैरन्विताः ॥ ३२ ॥ औरसानिवस्वस्मिन्प्रीतिमतीः प्रजारामः पितृवज्जुगोप

स्वानंदेनापितुष्टः सन् लोकानामुपदेशकृत् ॥ अश्वमेधादियज्ञैश्च सर्वैर्विपुलदक्षिणैः ॥ २८ ॥ अयजत्पर
 मानंदोमानुषं वपुराश्रितः ॥ नपर्यदेवन्विधवानचव्यालकृतं भयम् ॥ २९ ॥ नव्याधिजं भयं चासीद्रामे
 राज्यं प्रशासति ॥ लोके दस्युभयं नासीद नर्थो नास्तिकश्चन ॥ ३० ॥ वृद्धेषु सत्सु बालानां नासीन्मृत्युभयं
 तथा ॥ रामपूजापराः सर्वे सर्वे राघवचिंतकाः ॥ ३१ ॥ ववर्षुर्जलदास्तोयं यथा कालं यथारुचि ॥ प्रजाः
 स्वधर्मनिरता वर्णाश्रमगुणान्विताः ॥ ३२ ॥ औरसानिवरामोऽपि जुगोप पितृवत् प्रजाः ॥ सर्वलक्षणसं
 युक्तः सर्वधर्मपरायणः ॥ ३३ ॥ दशवर्षसहस्राणिरामो राज्यमुपास्तसः ॥ ३४ ॥ इदं रहस्यं धनधान्यक्र
 ऋद्धिमदीर्घायुरारोग्यकरं सुपुण्यदम् ॥ पवित्रमाध्यात्मिकसंज्ञितं पुरारामायणं भाषितमादिशं भुना ॥ ३५ ॥
 शृणोति भक्त्या मनुजः समाहितो भक्त्या पठेद्वा परितुष्टमानसः ॥ सर्वाः समाप्नोति मनोगता शिषो विमुच्यते
 पातककोटिभिः क्षणात् ॥ ३६ ॥

पितरि पुत्राणामिव प्रजानां रामैस्तेहः पितुः पुत्रेष्विव प्रजासुरामस्यैति बोधितम् ॥ ३३ ॥ उपास्त अकरोदिति यावत् ॥ ३४ ॥ धनधान्य
 ऋद्धिमत्तद्युक्तं यदीर्घमायुरारोग्यं च तयोः कारकमात्मानमधिकृत्य भवमाध्यात्मिकम् ॥ ३५ ॥ समाहितस्तदेकचित्तः परितुष्टमानसः भ
 गवत्कथापठनज्ञानंदेनेति भावः मनोगता शिषः मनसा आशास्यमानानर्थान् ॥ ३६ ॥

रामाभिषेकं रावणजयपूर्वकं प्राप्तम् आर्यसंमतां शिष्टसंमतं तेन स्वयं शिष्टमिति यावत् ॥ ३७ ॥ यथाध्यात्मिकेत्यत्र संधिरार्षः ॥ ३८ ॥
अधिरामसंहितां राममधिकृत्य प्रवृत्ता मध्यात्मरामायणारूपा ॥ ३९ ॥ कोपमित्युपलक्षणं कामादीनाम् विमत्सरः अनीर्ष्यः सर्वाणिदुः

रामाभिषेकं प्रयतः शृणोति यो धनाभिलाषी लभते महद्धनम् ॥ पुत्राभिलाषी सुतमार्यसंमतं प्राप्नोति रामाय
णमादितः पठन् ॥ ३७ ॥ शृणोति यो ध्यात्मिकरामसंहितां प्राप्नोति राजा भुवमृद्धसंपदम् ॥ शत्रून् विजि
त्यारिभिरप्रधर्षितो व्यपेतदुःखो विजयी भवेन्नृपः ॥ ३८ ॥ स्त्रियोऽपि शृण्वंत्यधिरामसंहितां भवंति ता जीव
सुताश्च पूजिताः ॥ बंध्याऽपि पुत्रं लभते सु रूपिणं कथामिमां भक्तियुतां शृणोति या ॥ ३९ ॥ श्रद्धान्वितो
यः शृणुयात्पठेन्नरो विजित्य कोपं च तथा विमत्सरः ॥ दुर्गाणि सर्वाणि विजित्य निर्भयो भवेत्सुखी राघवभक्ति
संयुतः ॥ ४० ॥ सुराः समस्ता अपियांति तुष्टां विघ्नाः समस्ता अपयांति शृण्वताम् ॥ अध्यात्मरामायण
मादितो नृणां भवंति सर्वा अपि संपदः पराः ॥ ४१ ॥ रजस्वला वायदिरामतत्परा शृणोति रामायणमेतदादि
तः ॥ पुत्रं प्रसूते ऋषभं चिरायुषं पतिव्रता लोकसुपूजिता भवेत् ॥ ४२ ॥ पूजयित्वा तु ये भक्त्या नमस्कुर्व
न्ति नित्यशः ॥ सर्वैः पापैर्विनिर्मुक्ता विष्णोर्याति परंपदम् ॥ ४३ ॥ अध्यात्मरामचरितं कृत्स्नं शृण्वन्ति भ
क्तितः ॥ पठन्ति वा स्वयं वक्त्रात्तेषां रामः प्रसीदति ॥ ४४ ॥ राम एव परं ब्रह्मतस्मिन् स्तुष्टे खिलात्मनि ॥ ध
र्मार्थकाममोक्षाणां यद्यदिच्छति तद्भवेत् ॥ ४५ ॥

र्गाणिदुःखस्थानानि ॥ ४० ॥ शृण्वतां पुंसां सुरास्तुष्यन्ति विघ्नानश्यन्ति संपदश्च भवंति ॥ ४१ ॥ रामतत्परारामैकचित्ता रजस्वलायाः
श्रवणं चतुर्थे हन्यारभ्य द्वादशरात्रांतम् ॥ ४२ ॥ पूजयित्वेत्यादेः पुस्तकमिति शेषः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

आयुष्यं आयुर्जनकम् कल्पकोटिपर्यंतं कृतमघम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ वैराग्यविज्ञानयुतं श्रोतृणां तदुभयदा तृत्वादिति भावः अस्मिन् भवेत्सं
सारे इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ यो भूतेश्वरो भवः शिवो सकृदखिलवेदराशिमालो ज्योत्तारकं ब्रह्मतदेव रामः विष्णुरहस्यमूर्तिषु अत्यंतरहस्यमूर्तिः
मुख्यामूर्तिरिति विज्ञाया खिलवेदानां सारभूता उपनिषदस्तदर्थसंग्रहमुद्धृत्य संक्षेपत इदं रामस्यानिगूढतत्त्वं प्रियायै प्राह तस्मै नम इति शेषः अ

श्रोतव्यं नियमेनैतद्रामायणमखंडितम् ॥ आयुष्यमारोग्यकरं कल्पकोट्यधनाशनम् ॥ ४६ ॥ देवाश्च
सर्वे तुष्यंतु ग्रहाः सर्वे महर्षयः ॥ रामायणस्य श्रवणे तुष्यंति पितरस्तथा ॥ ४७ ॥ अध्यात्मरामायणमेतद
द्भुतं वैराग्यविज्ञानयुतं पुरातनम् ॥ पठंति शृण्वंतिलिखंतियेन रास्तेषां भवेऽस्मिन् पुनर्भवो भवेत् ॥ ४८ ॥
आलो ज्योत्तारकं ब्रह्मतद्रामो विष्णुरहस्यमूर्तिरित्यो विज्ञाय भूतेश्वरः ॥ उद्धृत्या खि
लसारसंग्रहमिदं संक्षेपतः प्रस्फुटं श्रीरामस्य निगूढतत्त्वमखिलं प्राह प्रियायै भवः ॥ ४९ ॥ इति श्रीमदध्या
त्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे युद्धकांडे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥ इति युद्धकांडं समाप्तम् ॥ ॥ कांडे
युद्धात्मके सर्गानवसप्त नीलकंठोक्ताः ॥ सार्धैकादशशतश्लोकामनुसंख्यायुताः ॥ ॥ जयति रघु
वंशतिलकः कौसल्यालदयनंदनो रामः ॥ दशवदननिधनकारी दाशरथिः पुंडरीकाक्षः ॥ १ ॥

यं श्लोकस्तत्र श्रोतुः शिवशिष्यस्येति बोध्यम् ॥ ४९ ॥ इति श्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणसमर्थेत्यादिविरुदावलीविराजमानस्य हिम्मतव
र्मणः पुत्रस्य श्रीरामवर्मणः कृतावध्यात्मरामायणे सेतौ युद्धकांडे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥ ॥ श्रीसीतारामचंद्रार्पणमस्तु ॥
युद्धे युद्धादिभिः श्रान्तान्वानरान् प्रतिपूज्य च ॥ स्वानंदेन स्थितो यो ध्यांसरामः पातु सर्वदा ॥ १ ॥

SGDF

Sri Gangeswar Digital Foundation

॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे युद्धकांडः समाप्तः ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ १ ॥ मृषेयुद्धे ॥ १ ॥ २ ॥ कथंकेनप्रकारेण ॥ ३ ॥ श्रद्धधत्याः एतच्छ्रवणेश्रद्धावत्याः कथामृतमास्वाद्यमे
ममतदास्वादनविषयातृष्णाऽत्यंतवर्धते ॥ ४ ॥ रामेराज्यमुपस्थिते राज्यंप्राप्तवतीत्यर्थः अभिवंदितुंनंतुस्तोतुं च ॥ ५ ॥ तानेव ऋषीना
ह विश्वामित्रइति ॥ ६ ॥ मुनिभिःशिष्यैःसहितइत्यर्थः ॥ ७ ॥ अगस्त्यप्रमुखामुनयआशीर्भिरभिनंदितुंसमागत्यबहिःस्थिताःसंतीतिरा

जयतिरघुवंशतिलकःकौसल्याहृदयनंदनोरामः ॥ दशवदननिधनकारीदाशरथिःपुंडरीकाक्षः ॥ १ ॥ पा
वत्युवाच ॥ अथरामःकिमकरोत्कौसल्यानंदवर्धनः ॥ हत्वामृधेरावणादीन्नाक्षसान्भीमविक्रमः ॥ १ ॥
अभिषिक्तस्त्वयोध्यायासीतयासहराघवः ॥ मायामानुषतांप्राप्यकतिवर्षाणिभूतले ॥ २ ॥ स्थितवान्लील
यादेवःपरमात्मासनातनः ॥ अत्यजन्मानुषंलोकंकथमंतरेऽघूहहः ॥ ३ ॥ एतदाख्याहिभगवन्च्छ्रद्ध
त्याममप्रभो ॥ कथापीयूषमास्वाद्यतृष्णामेतीववर्धते ॥ रामचंद्रस्यभगवन्ब्रूहिविस्तरशःकथाम् ॥ ४ ॥
श्रीमहादेवउवाच ॥ राक्षसानांवधं कृत्वाराज्यंरामउपस्थिते ॥ आययुर्मुनयःसर्वेश्रीराममभिवंदितुम् ॥
॥ ५ ॥ विश्वामित्रोऽसितःकण्वोदुर्वासाभृगुरंगिराः ॥ कश्यपोवामदेवोत्रिस्तथासप्तर्षयोमलाः ॥ ६ ॥
अगस्त्यःसहशिष्यैश्चमुनिभिःसहितोऽभ्यगात् ॥ द्वारमासाद्यरामस्यद्वारपालमथाब्रवीत् ॥ ७ ॥ ब्रूहिरा
मायमुनयःसमागत्यबहिःस्थिताः ॥ अगस्त्यप्रमुखाःसर्वेआशीर्भिरभिनंदितुम् ॥ ८ ॥ प्रतीहारस्ततो
राममगस्त्यवचनाद्भुतम् ॥ नमस्कृत्वाब्रवीद्वाक्यंविनयावनतःप्रभुम् ॥ ९ ॥ कृतांजलिरुवाचेदमग
स्त्योमुनिभिःसह ॥ देवत्वदर्शनार्थायप्राप्तोवाहिरुपस्थितः ॥ १० ॥ तमुवाचद्वारपालंप्रवेशययथासुख
म् ॥ पूजिताविविशुर्वेश्मनानारत्नविभूषितम् ॥ ११ ॥ दृष्ट्वारामौमुनीन्च्छीघ्रंप्रत्युत्थायकृतांजलिः ॥
पाद्याध्यादिभिरापूज्यगांनिवेद्ययथाविधि ॥ १२ ॥

मायब्रूहीत्यन्वयः ॥ ८ ॥ ९ ॥ कृतांजलिःप्रतीहारइतिशेषः प्राप्तःस्वाश्रमादागतःबहिर्द्वारिउपस्थितोस्तीतिशेषः ॥ १० ॥ पूजिताः
प्रतीहारेणमार्गप्रदर्शनादिनापूजिताःकृतादराइतियावत् ॥ ११ ॥ गांमधुपर्कार्यवृषभंच महोक्षंवामहाजंवाश्रोत्रियायोपकल्पयेदिति
स्मृतेः ॥ १२ ॥

यथार्हतः अहोयोग्यतातदनतिक्रमादित्यर्थः भगवतः सकाशात्पूजालाभेन प्रहर्षः ॥ १३ ॥ अद्भुवन् अष्ट-छन् तमेवाभिनयति कुशलमि
त्यादि ॥ १४ ॥ सरावणस्तेन भारः क्लेशवध्यो न किंतु सुकरवध इत्यर्थः ॥ १५ ॥ सुकरत्वमेव दर्शयति सधनुरिति इंद्रजितं स्मृत्वा हुर्दिष्टये

नत्वा तेभ्यो ददौ दिव्यान्यासनानि यथार्हतः ॥ उपविष्टाः प्रहृष्टाश्च मुनयो रामपूजिताः ॥ १३ ॥ संपृष्टकु
शलाः सर्वे रामं कुशलमब्रुवन् ॥ कुशलं ते महाबाहो सर्वत्र रघुनंदन ॥ १४ ॥ दिष्ट्येदानीं प्रपश्यामो हतश
त्रुमरिंदम ॥ नहि भारः स ते राम रावणो राक्षसेश्वरः ॥ १५ ॥ सधनुस्त्रंहिलोकां स्त्रीन् विजेतुं शक्त एवाहि ॥
दिष्ट्या त्वया हताः सर्वे राक्षसा रावणादयः ॥ १६ ॥ स ह्यमेतन्महाबाहो रावणस्य निबर्हणम् ॥ असह्यमेत
त्संप्राप्तं रावणेर्यन्निषूदनम् ॥ १७ ॥ अंतकप्रतिमाः सर्वे कुंभकर्णादयो मृधे ॥ अंतकप्रतिमैर्बाणैर्हतास्ते
रघुसत्तम ॥ १८ ॥ दत्ताचेयं त्वयाऽस्माकं पुरा ह्यभयदक्षिणा ॥ हत्वारक्षोगणान्संख्येकतकृत्योद्यजी
वसि ॥ १९ ॥ श्रुत्वा तु भाषितं तेषां मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ विस्मयं परमं गत्वा रामः प्रांजलिं ब्रवीत् ॥
॥ २० ॥ रावणादीनतिक्रम्य कुंभकर्णादिराक्षसान् ॥ त्रिलोकजयिनो हित्वा किंप्रशंसय रावणिम् ॥ २१ ॥
ततस्तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः ॥ कुंभयोनिर्महातेजः रामं प्रीत्या वचो ब्रवीत् ॥ २२ ॥ शृणु राम य
थावृत्तं रावणे रावणस्य च ॥ जन्मकर्मवरादानं संक्षेपाद्ब्रूयतां मम ॥ २३ ॥ पुरा कृतयुगे रामपुलस्त्यो ब्रह्म
णः सुतः ॥ तपस्तप्तुंगतो विहान्मेरोः पार्श्वं महामतिः ॥ २४ ॥

ति ॥ १६ ॥ तदेव स्पष्टयति स ह्यमिति रावणेर्मेघनादस्य ॥ १७ ॥ १८ ॥ यादक्षिणा पुरा दत्तादातुं प्रतिज्ञाता सारक्षोगणान्हत्वा पूर्णा
कृता अतः कृतकृत्यः स नृजीवसित्वमेव जीवतव जीवने मेव श्लाघ्यं जीवनमित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ यथावृत्तं जातं तथा शृणु
॥ २३ ॥ २४ ॥

मुनिपुंगवः मुनिश्रेष्ठः सन् अवसत् तपस्तेपे च ॥ २५ ॥ २६ ॥ विघ्नचक्रुः गायननृत्यादिभिरिति शेषः ॥ २७ ॥ २८ ॥ प्रपश्यतीत्य-
त्रनुमभावार्थः ॥ २९ ॥ व्यंजितः प्रकटीकृतो ततः मध्येशरीरजोगर्भो यस्य सा ॥ ३० ॥ अवैत अजानात् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ उभयोः

तृणविंदोराश्रमे सौन्यवसन् मुनिपुंगवः ॥ तपस्तेपे महातेजाः स्वाध्यायनिरतः सदा ॥ २५ ॥ तत्राश्रमे म-
हारम्ये देवगंधर्वकन्यकाः ॥ गायंत्यो न नृतुस्तत्र हसंत्यो वादयन्ति च ॥ २६ ॥ पुलस्त्यस्य तपोविघ्नचक्रुः स-
र्वा अनिदिताः ॥ ततः कुद्धो महातेजा व्याजहार वचो महत् ॥ २७ ॥ यामे दृष्टिपथंगच्छेत्सा गर्भधारयिष्य-
ति ॥ ताः सर्वा शापसंविग्नान्तं देशं प्रचक्रमुः ॥ २८ ॥ तृणविंदोस्तुराजर्षेः कन्या तन्नाशृणोद्वचः ॥ वि-
चचार मुनेरग्रे निर्भया तं प्रपश्यती ॥ २९ ॥ बभूव पांडुर तनुर्व्यजितांतः शरीरजा ॥ दृष्ट्वा सा देहवैवर्ण्यं भी-
ता पितरमन्वगात् ॥ ३० ॥ तृणविंदुश्च तां दृष्ट्वा राजर्षिरमितद्युतिः ॥ ध्यात्वा मुनि कृतं सर्वमवै हि ज्ञानच-
क्षुषा ॥ ३१ ॥ तां कन्यां मुनिवर्याय पुलस्त्याय ददौ पिता ॥ तां प्रगृह्या ब्रवीत् कन्यां बाढमित्येव सा हिजः ॥
॥ ३२ ॥ शुश्रूषणपरां दृष्ट्वा मुनिः प्रीतो ब्रवीद्वचः ॥ दास्यामि पुत्रमेकं ते उभयोर्विशवर्धनम् ॥ ३३ ॥ ततः
प्रासूत सा पुत्रं पुलस्त्याल्लोकविश्रुतम् ॥ विश्रवा इति विख्यातः पौलस्त्यो ब्रह्मविन् मुनिः ॥ ३४ ॥ तस्य शी-
लादिकं दृष्ट्वा भरद्वाजो महामुनिः ॥ भार्यार्थं स्वांदुहितरं ददौ विश्रवसे मुदा ॥ ३५ ॥ तस्यांतु पुत्रः संजज्ञे
पौलस्त्याल्लोकसंमतः ॥ पितृतुल्यो वैश्रवणो ब्रह्मणा चानुमोदितः ॥ ३६ ॥ ददौ तत्तपसा तुष्टो ब्रह्मा तस्मै
वरं शुभम् ॥ मनोभिलषितं तस्य धने शत्वमखंडितम् ॥ ३७ ॥

मातापित्रोः ॥ ३३ ॥ यं प्रासूत स विश्रवा इति विख्यात इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ शीलमुत्तमस्वभावः ॥ ३५ ॥ वैश्रवणः कुवेरः ॥ ३६ ॥
तत्तपसा तस्य तपसामनोभिलषितं धने शत्वरूपं ददौ ॥ ३७ ॥

॥ ३८ ॥ प्राहपितरमितिकर्म वरंदत्वेत्यस्यस्थानंनदत्तवानित्यनेनान्वयः ॥ ३९ ॥ हिंसापीडायत्रकस्यापिस्वाम्यंनस्तितादृशंक्वे
त्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ अन्यैःरिपुभिर्दुष्प्रधर्षा ॥ ४२ ॥ पुरादैत्यानांरसातलप्रवेशोत्तरमितःप्रागित्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

ततो लब्धवरः सोऽपि पितरं द्रष्टुमागतः ॥ पुष्पकेण धनाध्यक्षो ब्रह्मदत्तेन भास्वता ॥ ३८ ॥ नमस्कृत्वाऽपि
तरां निवेद्य तपसःफलम् ॥ प्राह मे भगवान् ब्रह्मादत्त्वा वरमनिन्दितम् ॥ ३९ ॥ निवासाय न मे स्थानं दत्तवा
न्परमेश्वरः ॥ ब्रूहि मे नियतं स्थानं हिंसायत्र न कस्यचित् ॥ ४० ॥ विश्रवा अपितं प्राह लंकानामपुरी शुभा ॥
राक्षसानां निवासाय निर्मिता विश्वकर्मणा ॥ ४१ ॥ त्यक्त्वा विष्णुभया द्वैत्या विविशुस्ते रसातलम् ॥ सा
पुरी दुष्प्रधर्षान्यैर्मध्ये सागरमास्थिता ॥ ४२ ॥ तत्र त्रासाय गच्छत्वं नाम्यैः साधिष्ठिता पुरा ॥ पित्रादिष्ट
स्त्वसौ गत्वा तां पुरीं धनदो विशत् ॥ ४३ ॥ स तत्र सुचिरं कालमुवास पितृसंमतः ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य
सुमालीनामराक्षसः ॥ ४४ ॥ रसातलान्मर्त्यलोकं च चारपिशिताशनः ॥ गृहीत्वा तनयां कन्यां साक्षा
देवीमिव श्रियम् ॥ ४५ ॥ अपश्यद्धनदं देवं चरंतं पुष्पकेणसः ॥ हिताय चिंतयामास राक्षसानां महामनाः
॥ ४६ ॥ उवाच तनयां तत्र कैकसीनामनामतः ॥ वत्सो विवाहकालस्ते यौवनं चातिवर्तते ॥ ४७ ॥ प्र
त्याख्यानाच्च भीतैस्त्वं नवरैर्गृह्यसे शुभे ॥ सात्वंवरय भद्रं ते मुनिं ब्रह्मकुलोद्भवम् ॥ ४८ ॥ स्वयमेव ततः
पुत्रा भविष्यन्ति महाबलाः ॥ ईदृशाः सर्वशोभाढ्या धनदेन समाः शुभे ॥ ४९ ॥ तथेति साश्रमं गत्वामुनेर
ग्रेव्यवस्थिता ॥ लिखन्ती भुवमग्रेण पादेनाधोमुखी स्थिता ॥ ५० ॥ तामपृच्छन् मुनिः कात्वं कन्यासिवर
वर्णिनि ॥ सा ब्रवीत् प्रांजलिर्ब्रह्मन् ध्यानेन ज्ञातुमर्हसि ॥ ५१ ॥

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ गृह्यसे प्रार्थ्यसे क्वचित् तथैव पाठः ॥ ४८ ॥ ईदृशा इत्यस्यैव विवरणं धनदेन समा इति ॥ ४९ ॥ सा आश्रममिति छे
दः लज्जावशात् भूलेखनादि ॥ ५० ॥ का किंजातीया कन्यासि उत विवाहितासीति प्रश्नः ॥ ५१ ॥

॥ ५२ ॥ ५३ ॥ त्वत्तोष्येवंविधौ सुतावित्यत्र काकुः यस्ते पुत्रो भविष्यति समहामतिर्भविष्यतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥ तदेवाह महाभागवत इति रामभक्त्येत्यस्य युक्त इति शेषः एकस्मिंस्तस्मिन्नेव तत्परः सर्वदा दत्ता चित्तः ॥ ५५ ॥ तद्रक्षोजातमात्रेण तस्य रक्षसो जन्ममात्रेण ॥ ५६ ॥ नाशहेतुनिरक्षोवंशस्य लोकानां चेति शेषः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ स्वाध्यायी वेदाध्ययनवान् नित्यकर्मभिर्होत्रादिदुष्टचेतसः अतिशान्तानित्यर्थः भक्षयन् इत्यनेनान्वयः ॥ ५९ ॥ आमयो रोगः ॥ ६० ॥ सकलांतरस्थं जानासि सर्वातर्यामित्वात् तदेव स्फुटयति सर्वहृदि स्थितो ततो ध्यात्वा मुनिः सर्वज्ञात्वा तां प्रत्यभाषत ॥ ज्ञातं तत्त्वाभिलषितं मत्तः पुत्रानभीप्स्यसि ॥ ५२ ॥ दारुणो यांतु वेलायामागतासि सुमध्यमे ॥ अतस्ते दारुणौ पुत्रौ राक्षसौ संभविष्यतः ॥ ५३ ॥ सा ब्रवीन्मुनिशार्दूलत्वत्तोष्येवंविधौ सुतौ ॥ तामाह पश्चिमो यस्ते भविष्यति महामतिः ॥ ५४ ॥ महाभागवतः श्रीमान् रामभक्त्यैकतत्परः ॥ इत्युक्ता सा तथा काले सुषुवे दशकंधरम् ॥ ५५ ॥ रावणं विंशतिभुजं दशशीर्षं सुदारुणम् ॥ तद्रक्षोजातमात्रेण च चालचवसुंधरा ॥ ५६ ॥ बभूवुर्नाशहेतूनि निमित्तान्यखिलान्यपि ॥ कुंभकर्णस्ततो जातो महापर्वतसन्निभः ॥ ५७ ॥ ततः शूर्पणखानामजा तारावणसोदरी ॥ ततो विभीषणो जातः शान्तात्मा सौम्यदर्शनः ॥ ५८ ॥ स्वाध्यायी नियताहारो नित्यकर्मपरायणः ॥ कुंभकर्णस्तु दुष्टात्मा द्विजान्संतुष्टचेतसः ॥ ५९ ॥ भक्षयन् नृपिसंघांश्च विचचारातिदारुणः ॥ रावणोऽपि महासत्त्वो लोकानां भयदायकः ॥ ववृधे लोकनाशाय ह्यामयो देहिनामिव ॥ ६० ॥ रामत्वं सकलांतरस्थमभितोजानासि विज्ञानदृक् साक्षी सर्वहृदि स्थितो हि परमो नित्यो दितो निर्मलः ॥ त्वं लीलामनुजाकृतिः स्वमहिमामायागुणैर्नाज्यसे लीलार्थं प्रतिचोदितोऽद्य भवतो वेक्ष्यामि रक्षोद्भवम् ॥ ६१ ॥

हीत्यंतेन हिर्यत इत्यर्थे विज्ञानदृक् विज्ञानेन स्वरूपेण दृक् सर्वद्रष्टा अनेन चित्तादिकरणांतरनैरपेक्ष्यमुक्तं अतएव साक्षी साक्षाद्द्रष्टा नन्वहं नुष्यः कुतो ममेदं शत्वं तत्राह त्वं लीलेति वस्तुतो न मनुष्यस्त्वमिति भावः स्वमहिमन् स्वमात्रज्ञेयमहिमन् अन्यैस्त्वनमहिमा दुर्ज्ञेय इत्यर्थः माया गुणैः रज आदिभिर्नाज्यसे न स्पृश्यसे एवं सर्वज्ञस्य तवाग्रे कथनं यद्यप्यनुचितं तथापि भवता लीलार्थं प्रतिचोदितः पृष्टो रक्षोद्भवं वेक्ष्यामि रक्षोद्भवमित्यत्र संधिरार्षः ॥ ६१ ॥

ननुत्वंमामेवंकथंज्ञातवानसीत्यत्राह जानामीति मूढोप्यहंभवदनुग्रहतएवंविशेषणंत्वांजानामि अनंतदेशकालापरिच्छेद्यं अक्षराजत्वाभ्यांनाशोत्पत्तिराहित्यमुक्तं सांसारिकान्प्रतिगूढं गुप्तं कृतं निजरूपं येन तं अथापित्वामनुप्रवृत्तः त्वत्प्रवृत्तिमार्गमनुप्रवृत्तौ गीकृतप्रवृत्तिमार्ग इहलोकेचरामि ॥ ६२ ॥ इनवंशेसूर्यवंशेपवित्राकीर्तिर्यस्यसः एतत्सकलमप्युदाहृतमंतर्यामित्वादिदृश्यमानं जगच्चमायाश्रितमेव तत्रहेतुः अनन्यकत्वात् न विद्यतेऽन्यत्यस्यसोऽनन्यकस्तस्यभावस्तत्त्वंममतादृशत्वात् धर्मरहितत्वात् इतराधारत्वादेरप्यसंभवात् सर्वधर्मजालमपि गृ

जानामिकेवलमनंतमर्चित्यशक्तिचिन्मात्रमक्षरमजं विदितात्मतत्त्वम् ॥ त्वारामगूढनिजरूपमनुप्रवृत्तो मूढोप्यहंभवदनुग्रहतश्चरामि ॥ ६२ ॥ एवं वदंतमिनवंशपवित्रकीर्तिः कुंभोद्भवं रघुपतिः प्रहसन्वभाषे ॥ मायाश्रितं सकलमेतदनन्यकत्वान्मत्कीर्तनं जगति पापहरं निबोध ॥ ६३ ॥ ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे उत्तरकांडे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ श्रीरामवचनं श्रुत्वा परमानंदनिर्भरः ॥ मुनिः प्रोवाच सदसि सर्वेषां तत्र शृण्वताम् ॥ १ ॥ अथ वित्तेश्वरो देवस्तत्र कालेन केन चित् ॥ आययौ पुष्पकारूढः पितरं द्रष्टुं जसा ॥ २ ॥ दृष्ट्वा तं कैकसी तत्र भ्राजमानं महौजसम् ॥ राक्षसीपुत्रसामीप्यंगत्वा रावणमब्रवीत् ॥ ३ ॥ पुत्रपश्य धनाध्यक्षं ज्वलंतं स्वेन तेजसा ॥ त्वमप्येवं यथाभूयास्तथा यत्नं कुरु प्रभो ॥ ४ ॥ तच्छ्रुत्वा रावणो रोषात् प्रतिज्ञामकरोद्भुतम् ॥ धनदेन समो वापि ह्यधिको वाचिरेण तु ॥ ५ ॥

ह्यमाणं मायाश्रितमेव जानीहीति शेषः स्वावतारस्य मुख्यप्रयोजनमाह मत्कीर्तनमिति स्वकीर्तनद्वारा पापहरणार्थमेवावतारइति भावः ॥ ६३ ॥ इति श्रीमत्सकलराजविषदुद्धरणसमर्थेत्यादिविरुदावलीविराजमानस्य हिम्मतवर्मणः पुत्रस्य श्रीरामवर्मणः कृतावध्यात्मरामायणे सेतौ उत्तरकांडे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ ॥ १ ॥ अथेति तत्र विश्रवस आश्रमे पितरं विश्रवसम् ॥ २ ॥ सामीप्यंगत्वा सामीप्यं प्राप्य ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ अचिरेणेति छेदः ॥ ५ ॥

मां पश्य शिवेन चक्षुषेति शेषः दुष्करं तपः कर्तुमित्यन्वयः ॥ ६ ॥ फलस्य वाञ्छितस्य सिद्धयर्थं सहानुजः कुंभकर्णविभीषणसाहितः स्वस्वनि
यमं स्वस्ववासनोद्भूतं राजसतामससात्विकरूपम् ॥ ७ ॥ दुष्करं अन्यैरिति शेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ दशमं शिरश्छेत्तुकामस्य प्रजाप

भविष्याम्यंबमां पश्य संतापं त्यज सुव्रते ॥ इत्युक्त्वा दुष्करं कर्तुं तपः सदशकंधरः ॥ ६ ॥ आगमत्फलासि
द्ध्यर्थं गोकर्णं तु सहानुजः ॥ स्वस्वनियममास्थाय भ्रातरस्ते तपो महत् ॥ ७ ॥ आस्थिता दुष्करं घोरं सर्व
लोकैकतापनम् ॥ दशवर्षसहस्राणि कुंभकर्णोऽकरोत्तपः ॥ ८ ॥ विभीषणोऽपि धर्मात्मा सत्यधर्मपराय
णः ॥ पंचवर्षसहस्राणि पादेनैकेन तस्थिवान् ॥ ९ ॥ दिव्यवर्षसहस्रं तु निराहारो दशाननः ॥ पूर्णवर्षस
हस्रे तु शीर्षमग्नौ जुहाव सः ॥ एवं वर्षसहस्राणि न वत स्यात्तिचक्रमुः ॥ १० ॥ अथ वर्षसहस्रे तु दशमे दशमं शि
रः ॥ छेत्तुकामस्य धर्मात्मा प्राप्तश्चाथ प्रजापतिः ॥ वत्सवत्सदशग्रीवप्रीतोऽस्मीत्यभ्यभाषत ॥ ११ ॥ व
रं वरय दास्यामि यत्ते मनसि कांक्षितम् ॥ दशग्रीवोऽपि तच्छ्रुत्वा प्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ १२ ॥ अमरत्वं वृणो
मीशवरदोयदि मे भवान् ॥ सुपर्णनागयक्षाणां देवतानां तथा सुरैः ॥ अवध्यत्वं तु मे देहितृणभूता हि मानुषाः
॥ १३ ॥ तथा स्त्विति प्रजाध्यक्षः पुनराह दशाननम् ॥ अग्नौ हुतानि शीर्षाणि यानितेऽसुरपुंगव ॥ १४ ॥
भविष्यंति यथा पूर्वमक्षयाणि च सत्तम ॥ १५ ॥ एवमुक्त्वा ततो रामदशग्रीवं प्रजापतिः ॥ विभीषणमु
वाचेदं प्रणतं भक्तवत्सलः ॥ १६ ॥ विभीषण त्वया वत्सकृतं धर्मार्थमुत्तमम् ॥ तपस्ततो वरं वत्स वृणीष्व
भिमतं हितम् ॥ १७ ॥ विभीषणोऽपि तं नत्वा प्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ देवमे सर्वदा बुद्धिर्धर्मेतिष्ठतु शाश्व
ती ॥ मारोचय त्वधर्मे मे बुद्धिः सर्वत्र सर्वदा ॥ १८ ॥

तिः प्राप्तः समीपमिति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ वृत्तममरत्वं मेव भगवदिच्छावशात्स्वयमेव विवृणोति सुपर्णेत्यादि ॥ १३ ॥ तथा स्त्व
त्यस्यावदादिति शेषः ॥ १४ ॥ अक्षयाणि सुपर्णादि कृतक्षयरहितानि ॥ १५ ॥ १६ ॥ विभीषणस्य धर्मविषयबुद्धिप्राप्तिकामनया त
पः कर्तृत्वादरेण वत्सेति द्विः संबोधनम् ॥ १७ ॥ तदेवाह देवमे इत्यादिना ॥ १८ ॥

तथैव च भविष्यसि धर्मबुद्धिरेव भविष्यसि ॥ १९ ॥ २० ॥ वाण्यादेव प्रार्थितया ॥ २१ ॥ २२ ॥ आस्यादिति छेदः अहोविधिर्दु
र्लभ्य इति शेषः ॥ २३ ॥ वरलब्धान् प्राप्तवरान् पौत्रान् पुत्रीपुत्रान् विदादित्वादञ् प्रायात् रावणादिसमीपमिति शेषः ॥ २४ ॥ मेवांछितो म
नोरथस्ते दिष्ट्या संवृत्तः ॥ २५ ॥ अतो यद्भयादिति तद्विष्णुकृतं भयं नोस्माकंगतम् सर्वावध्यत्वस्य त्वया प्राप्तत्वात् ॥ २६ ॥ इयं लंका

ततः प्रजापतिः प्रीतो विभीषणमथाब्रवीत् ॥ वत्सत्वं धर्मशीलो सितथैव च भविष्यसि ॥ १९ ॥ अयाचितो
पिते दास्ये ह्यमरत्वं विभीषण ॥ कुंभकर्णमथोवाच वरं वरय सुव्रत ॥ २० ॥ वाण्या व्याप्तो यतं प्राह कुंभक
र्णः पितामहम् ॥ स्वप्स्यामि देव षणमासां दिनमेकं तु भोजनम् ॥ २१ ॥ एवमस्त्वितितं प्राह ब्रह्मा दृष्ट्वा दि
वौकसः ॥ सरस्वती च तद्भक्तानिर्गता प्रययौ दिवम् ॥ २२ ॥ कुंभकर्णस्तु दुष्टात्मा चिंतयामास दुःखितः ॥
अनभिप्रेतमेवास्यात्किं निर्गतमहोविधिः ॥ २३ ॥ सुमाली वरलब्धांस्तान् ज्ञात्वा पौत्रान् निशाचरान् ॥
पातालान् विभीषणः प्रायात् प्रहस्तादिभिरन्वितः ॥ २४ ॥ दशग्रीवं परिष्वज्य वचनं चेदमब्रवीत् ॥ दिष्ट्या
ते पुत्रसंवृत्तो वांछितो मे मनोरथः ॥ २५ ॥ यद्भयाच्च वयं लंकां त्यक्त्वा यातारसातलम् ॥ तद्व्रतं नो महाबा
हो महद्विष्णुकृतं भयम् ॥ २६ ॥ अस्माभिः पूर्वमुपितालं केयं धनदेन ते ॥ भ्रात्राऽक्रांतामिदानीं त्वं प्रत्या
नेतुमिहार्हसि ॥ २७ ॥ साम्ना बाधबलेनापिराज्ञां बंधुः कुतः सुहृत् ॥ इत्युक्तो रावणः प्राहनार्हस्येवंप्रभा
षितुम् ॥ २८ ॥ वित्तेशो गुरुरस्माकमेवं श्रुत्वा तमब्रवीत् ॥ प्रहस्तः प्रश्रितं वाक्यं रावणं दशकंधरम् ॥ २९ ॥
शृणु रावणयत्नेन नैवं त्वं वक्तुमर्हसि ॥ नाधीताराजधर्मास्ते नीतिशास्त्रं तथैव च ॥ ३० ॥

पूर्वमस्माभिरुपिता अनेनास्मत्संबन्धादियंतव धनभूतेति ध्वनितम् इदानीं ते भ्रात्रा धनदेनाक्रांतां त्वं प्रत्यानेतुं स्वाधीनां कर्तुमर्हसि ॥ २७ ॥
ननु ज्येष्ठे भ्रातरि कथं बलं योग्यं तत्राह राज्ञां बंधुः कुतः सुहृत् कुतः सर्वथैतानुपमद्यैव राज्यप्रवृत्तेरिति भावः ॥ २८ ॥ एवं श्रुत्वा रावणवा
क्यं श्रुत्वेत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥

सौभ्रात्रंभ्रात्रादिभिः प्रीतिः ॥ ३१ ॥ देवैरनुष्ठितंलंकाहरणरूपं वैरमिदानीं तनमेव न किंतु प्राचीनमेव एवं च तैरस्मद्वेषकरणवदस्माकमपि
तद्वेषकरणं न दोषायेति भावः ॥ ३२ ॥ दुरात्मनः प्रहस्तस्येत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ धनदनामकमीश्वरं निष्कास्य ॥ ३४ ॥ धनदः तद्धूत
गमनोत्तरं पितृसमीपंगत्वा रावण एव माहात्रकिमुचितमिति पृष्ट्वांस्तेन च त्याग एवोचितो स्यावध्यत्वादित्युक्ते तां त्यक्तवानिति गाथा पौराणिकी ॥

शूराणां न हि सौभ्रात्रं शृणु मेव दतः प्रभो ॥ कश्यपस्य सुता देवाराक्षसाश्च महाबलाः ॥ ३१ ॥ परस्परमयुध्यं
तत्यक्त्वा सौहृदमायुधैः ॥ नैवेदानीं तनं राजन्वैरं देवैरनुष्ठितम् ॥ ३२ ॥ प्रहस्तस्य वचः श्रुत्वा दशग्रीवो दु
रात्मनः ॥ तथेति क्रोधताम्राक्षस्त्रिकूटचलमन्वगात् ॥ ३३ ॥ दूतं प्रहस्तं संप्रेष्य निष्कास्य धनदेश्वरम् ॥
लंका माक्रम्य सचिवैराक्षसैः सुखमास्थितः ॥ ३४ ॥ धनदः पितृवाक्येन त्यक्त्वा लंकां महायशाः ॥ गत्वा
कैलासशिखरं तपसा तोषयच्छिवम् ॥ ३५ ॥ तेन सख्यमनुप्राप्य तेनैव परिपालितः ॥ अलंकां न गरीतत्र
निर्ममे विश्वकर्मणा ॥ ३६ ॥ दिक्पालत्वं च कारात्रशिवेन परिपालितः ॥ रावणो राक्षसैः सार्धमभिषिक्तः
सहानुजैः ॥ ३७ ॥ राज्यं च कारासुराणां त्रिलोकीं बाधयन् खलः ॥ भगिनीं कालखं जायददौ विकटरूपिणी
म् ॥ ३८ ॥ विद्युज्जिह्वायनाम्ना सौमहामायी निशाचरः ॥ ततो मयो विश्वकर्मारक्षसानां दितेः सुतः ॥
॥ ३९ ॥ सुतां मंदोदरीनाम्ना ददौ लोकैकसुंदरीम् ॥ रावणाय पुनः शक्तिममोघां प्रीतमानसः ॥ ४० ॥
वैरोचनस्य दौहित्रीं वृत्रज्वालेति विश्रुताम् ॥ स्वयंदत्तामुदवहत् कुंभकर्णाय रावणः ॥ ४१ ॥

॥ ३९ ॥ निर्ममेकारितवान् ॥ ३६ ॥ रावणोऽनुजैः सार्धं राक्षसैरभिषिक्तः लंकाराज्य इति शेषः ॥ ३७ ॥ असुराणां तदवताररूपरक्ष
साम् यद्वाकूरकर्मत्वाद्रक्षः स्वप्यसुरपदप्रयोगः एवमसुरेष्वपि राक्षसपदप्रयोग इति बोध्यम् कालखं जायतद्वंश्याय नाम्ना विद्युज्जिह्वाय भगि
नीं शूर्पणखम् ॥ ३८ ॥ राक्षसानां विश्वकर्मादितेः सुतो मयः मंदोदरीं कन्यां रावणाय ददौ पुनः शक्तिं चामोघां स्वनिर्मितां ददौ ॥ ३९ ॥
॥ ४० ॥ स्वयंदत्तामिति तत्पित्रेति शेषः ॥ ४१ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ मेघनादेतिनाम्नोऽन्वर्थत्वमाह जातमात्रइति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ देवादीन्समहोरगान्निजघ्ने देवाश्रियश्चानि
जघ्नेद्वतवानित्यर्थः देवस्त्रियइतिपाठांतरम् ॥ ४७ ॥ अक्रमंदेवादिष्वन्यायाचरणम् ॥ ४८ ॥ उत्तमपुष्पकंवाहनेषूत्तमंपुष्पकारुण्यंवाह

गंधर्वराजस्यसुतांशैलूषस्यमहात्मनः ॥ विभीषणस्यभार्यार्थेधर्मज्ञांसमुदावहत् ॥ ४२ ॥ सरमांनामसु
भगांसर्वलक्षणसंयुताम् ॥ ततोमंदोदरीपुत्रंमेघनादमजीजनत् ॥ ४३ ॥ जातमात्रस्तुयोनादंमेघवत्प्र
मुमोचह ॥ ततःसर्वेऽब्रुवन्मेघनादोयमितिचासकृत् ॥ ४४ ॥ कुंभकर्णस्ततःप्राहनिद्रामांवाधतेप्रभो॥
ततश्चकास्यामासगुहांदीर्घासुविस्तराम् ॥ ४५ ॥ तत्रसुष्वापमूढात्माकुंभकर्णोविघूर्णितः ॥ निद्रिते
कुंभकर्णेतुरावणोलोकरावणः ॥ ४६ ॥ ब्राह्मणान्नृषिमुख्यांश्चदेवदानवकिन्नरान् ॥ देवश्रियोमनुष्यां
श्चनिजघ्नेसमहोरगान् ॥ ४७ ॥ धनदोपिततःश्रुत्वासावणस्याक्रमंप्रभुः ॥ अधर्ममाकुरुष्वेतिदूतवाक्यै
न्यवारयत् ॥ ४८ ॥ ततः क्रुद्धोदशग्रीवोजगामधनदालयम् ॥ धिनिर्जित्यधनाध्यक्षंजहारोत्तमपुष्प
कम् ॥ ४९ ॥ ततोयमंचवरुणंनिर्जित्यसमरेऽसुरः ॥ स्वर्गलोकमगात्तूर्णंदेवराजजिघांसया ॥ ५० ॥
ततोऽभवन्महद्युद्धमिंद्रेणसहदैवतैः ॥ ततोरावणमभ्येत्यबबंधत्रिदशेश्वरः ॥ ५१ ॥ तच्छ्रुत्वासहसाग
त्यमेघनादःप्रतापवान् ॥ कृत्वाघोरंमहद्युद्धंजित्वात्रिदशपुंगवान् ॥ ५२ ॥ इंद्रंगृहीत्वाबध्वासौमेघना
दोमहाबलः ॥ मोचयित्वातुपितरंगृहीत्वेन्द्रंययौपुरम् ॥ ५३ ॥

नामित्यर्थः ॥ ४९ ॥ स्वर्गशोकंमेरुध्वस्थितंशक्रलोकं अनेनयमादिलोकास्तदधःस्थिताइतिध्वनयति ॥ ५० ॥ दैवतैःसहितेनेन्द्रेणास्ययु
द्धमभवदित्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ प्रथमतइंद्रग्रहणंततस्तस्यबंधनम् ततोबद्धस्यस्वपुरेआनयनम् ॥ ५३ ॥

इंद्रमोचनप्रतिदानत्वेनतदभीष्टानेकवरदानम् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ शापमाह वानरैरिति कोपिनाकोपवता कैलासचालनादयंकोपःवानर
मुखंनंदीश्वरंदृष्ट्वा रावणेनहसितामित्यतोवाशापः ॥ ५६ ॥ अगणयन्किमस्यशापेनभवितेतितच्छापगणनामकुर्वन् हैहयपत्तनंसहस्रार्जुन
नगरम् ॥ ५७ ॥ बलंहैहयप्रतिरूपंवलम् हरिपुंगवंवालिनम् तद्धननोद्यमेनगतस्यविपरीतंततएवानिष्टलाभइत्याह तेनैवकक्षेणधृतइति

ब्रह्मातुमोचयामासदेवेंद्रंमेघनादतः ॥ दत्त्वावरान्बहूंस्तस्मैब्रह्मास्वभवनंययौ ॥ ५४ ॥ रावणोविजयी
लोकान्सर्वान्जित्वाक्रमेणतु ॥ कैलासंतोलयामासबाहुभिःपरिघोपमैः ॥ ५५ ॥ तत्रनंदीश्वरेणैवंशप्तो
यंराक्षसेश्वरः ॥ वानरैर्मानुषैश्चैवनाशंगच्छेतिकोपिना ॥ ५६ ॥ शप्तोप्यगणयन्वाक्यंययौहैहयपत्तनम् ॥
तेनबद्धोदशग्रीवःपुलस्त्येनविमोचितः ॥ ५७ ॥ ततोपिबलमासाद्यजिघांसुर्हयपुंगवम् ॥ धृतस्तेनैवकक्षे
णवालिनादशकंधरः ॥ ५८ ॥ भ्रामयित्वातुचतुरःसमुद्रान्रावणंहरिः ॥ विसर्जयामासततस्तेनसख्यंच
कारसः ॥ ५९ ॥ रावणःपरमप्रीतएवंलोकान्महाबलः ॥ चकारस्ववशेरामबुभुजेस्वयमेवतान् ॥ ६० ॥
एवंप्रभावोराजेंद्रदशग्रीवःसहेंद्रजित् ॥ त्वयाविनिहतःसंख्येरावणोलोकरावणः ॥ ६१ ॥ मेघनादश्चनि
हतेलक्ष्मणेनमहात्मना ॥ कुंभकर्णश्चनिहतस्त्वयापर्वतसन्निभः ॥ ६२ ॥ भवान्नारायणःसाक्षाज्जगतामा
दिकृद्विभुः ॥ त्वत्स्वरूपमिदंसर्वजगत्स्थावरजंगमम् ॥ ६३ ॥ त्वन्नाभिकमलोत्पन्नोब्रह्मालोकपिता
महः ॥ अग्निस्तेमुखतोजातोवाचासहरधूतम ॥ ६४ ॥

विषममत्रालंकारः ॥ ५८ ॥ सरावणः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ अत्ररावणबंधकेंद्रबंधकतयारामपृष्ठइंद्रजितउत्कर्षउक्तः ॥ ६२ ॥
एतत्तवानाश्चर्यायेत्याह भवानिति आदिकृतउत्पत्तिकर्ता जगतोभगवत्स्वरूपत्वमेवाह त्वन्नाभीति अग्निस्तेइतिमुखादग्निरजायतेतिश्रु
तेर्वाग्निमप्येतीतिश्रुतेश्च ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

बाहुभ्यामित्याद्यपिश्रुतिसिद्धमितितद्विदांस्पष्टमेव ॥ ६९ ॥ प्राणःप्राणवायुः जंघाजानूरुजघनादितिसमाहारद्वंद्वः ॥ ६६ ॥ बाल-
खिल्याश्रुषिविशेषाः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ विश्वरूपःविराडित्यर्थः मायागुणानां सत्त्वादीनां व्यतिकरे सति आधिक्यन्यूनताभ्यां परस्परसंश्ले-
षे सति नानारूपो ब्रह्मा विष्णुरुद्रादेरूपो भासि ॥ ६९ ॥ अग्निरूपं त्वामाश्रित्यैव अमृतं हविरध्वरे देवाः पिबन्ति ॥ ७० ॥ त्वमेव सृष्टिस्थिति

बाहुभ्यां लोकपालौघाश्चक्षुर्भ्यां चंद्रभास्करो ॥ दिशश्च विदिशश्चैव कर्णाभ्यां ते समुत्थिताः ॥ ६५ ॥ घ्रा-
णात्प्राणः समुत्पन्नश्चाश्विनौ देवसत्तमौ ॥ जंघाजानूरुजघनाहुवर्लोकादयोऽभवन् ॥ ६६ ॥ कुक्षिदेशा-
त्समुत्पन्नाश्चत्वारः सागराहरे ॥ स्तनाभ्यामिंद्रवरुणौ बालखिल्याश्चरेतसः ॥ ६७ ॥ मेढ्राद्यमोगुदान्मृ-
त्युर्मन्योरुद्रखिलोचनः ॥ अस्थिभ्यः पर्वता जाताः केशेभ्यो मेघसंहतिः ॥ ६८ ॥ ओषध्यस्तवरोमभ्यो नखेभ्य-
श्च खरादयः ॥ त्वं विश्वरूपः पुरुषो मायाशक्तिसमान्वितः ॥ ६९ ॥ नानारूप इवाभासि गुणव्यतिकरे स-
ति ॥ त्वामाश्रित्यैव विबुधाः पिबन्त्यमृतमध्वरे ॥ ७० ॥ त्वया सृष्टमिदं सर्वं विश्वं स्थावरजंगमम् ॥ त्वा-
माश्रित्यैव जीवन्ति सर्वे स्थावरजंगमाः ॥ ७१ ॥ त्वद्युक्तमखिलं वस्तु व्यवहारे पिराघव ॥ क्षीरमध्यगतं स-
र्पिर्यथा व्याप्या खिलं पयः ॥ ७२ ॥ त्वद्भासाभासतेर्कादिनत्वं तेनावभाससे ॥ सर्वगं नित्यमेकं त्वां ज्ञान-
चक्षुर्विलोकयेत् ॥ ७३ ॥

कर्तेत्याह त्वयेति ॥ ७१ ॥ व्यवहारे तत्कालेऽपि अखिलं वस्तु त्वद्युक्तमेव सत्त्वेन भातत्वेन च सर्वव्यवहारः सत्ताभातत्वे च सर्वत्र त्वदीये एवेति
भावः तदेव दृष्टान्तेनोपपादयति सर्पिर्यथा खिलं पयो व्याप्य तिष्ठति तथा त्वमाखिलं व्याप्य तिष्ठसीति सर्वत्र सति भासते इति व्यवहारः तमे-
व भातमनुभाति सर्वतस्तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतेः ॥ ७२ ॥ तदेवाह त्वद्भासेति ईदृशस्त्वं न सर्ववेद्य इत्याह सर्वगमिति ॥ ७३ ॥

ज्ञानचक्षुषोप्यात्मन्येवत्वांपश्यंतीत्याहं योगिन इति ननु स्वस्माद्भेदेनेत्यर्थः एतेन सर्वत्र चैतन्यभूतस्त्वमेवेतिसूचितं विचिन्वंति पश्यंति ॥

॥ ७४ ॥ तथा दर्शने कारणमाह अतदिति अतद्वद्वयं जडं तन्निरसनमुखैर्नस्त्रीनपुमानित्यादिरूपैर्वेदशीर्षैरुपनिषद्भागैः पश्यंति वस्तुतो निर्धर्मकत्वात् केनापिरूपेण वक्तुमशक्यतया निषेधमुखेनैव श्रुतयो ब्रह्म प्रतिपादयंतीति भावः तदपि तेषां ज्ञानं त्वद्भक्तिविनोपनिषन्मात्रेण नेत्याह नाज्ञानचक्षुस्त्वांपश्येदंधदृक्भास्करं यथा ॥ योगिनस्त्वां विचिन्वंति स्वदेहे परमेश्वरम् ॥ ७४ ॥ अतन्नि

रसनमुखैर्वेदशीर्षैरहर्निशम् ॥ त्वत्पादभक्तिलेशेन गृहीताय दियोगिनः ॥ ७५ ॥ विचिन्वंतो हि पश्यंति चिन्मात्रं त्वानं चान्यथा ॥ मया प्रलपितं किंचित्सर्वज्ञस्य तवाग्रतः ॥ क्षंतुमर्हसि देवेश तवानुग्रहभागहम् ॥

॥ ७६ ॥ दिग्देशकालपरिहीनमनन्यमेकं चिन्मात्रमक्षरमजंचलनादिहीनम् ॥ सर्वज्ञमीश्वरमनंतगुणं व्युदस्तमायं भजे रघुपतिं भजतामभिन्नम् ॥ ७७ ॥ इति श्रीम० रा० उत्तरकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

श्रीराम उवाच ॥ वालिसुग्रीवयोर्जन्मश्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ रवीन्द्रौ वानराकारौ जज्ञात इति नः श्रुतम् ॥

॥ १ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ मेरोः स्वर्णमयस्याद्रेर्मध्यशृंगे मणिप्रभे ॥ तस्मिन् सभास्ते विस्तीर्णा ब्रह्मणः शतयोजना ॥ २ ॥ तस्यांचतुर्मुखः साक्षात्कदाचिद्योगमास्थितः ॥ नेत्राभ्यां पतितं दिव्यमानंदसलिलं बहु ॥ ३ ॥ तद्गृहीत्वा करे ब्रह्माध्यात्वा किंचित्तदत्यजत् ॥ भूमौ पतितमात्रेण तस्माज्जातो महाकपिः ॥

॥ ४ ॥ तमाह द्रुहिणो वत्स किंचित्कालं वसात्र मे ॥ समीपे सर्वशोभा द्येततः श्रेयो भविष्यति ॥ ५ ॥

त्वत्पादेति अन्यथानेति भावः ॥ ७५ ॥ विचिन्वंतः उपनिषत्सु विचारयंतः अन्यथा केनचिद्धर्मण धर्मवंतं न पश्यंतीत्यर्थः ॥ ७६ ॥ भजतां भक्तानां अभिन्नं स्वाभिन्नत्वेन बुद्धिविषयम् ॥ ७७ ॥ इति श्रीमत्सकल० श्रीरामवर्मणः कृतौ उत्तरकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

वालीति रवीन्द्राविति आत्मा वैपुत्रनामासीति श्रुतेस्तयोरेव वानराकारत्वमुक्तम् ॥ १ ॥ सभा आस्तइति छेदः ॥ २ ॥ योगं ध्यानम् ॥ ३ ॥

किंचिद्ध्यात्वा तदत्यजत् भूमाविति शेषः भूमौ पतितमात्रेण तेन सलिलेन दार्ढ्यं प्राप्तमिति शेषः तस्मात्कपिर्जातः ॥ ४ ॥ द्रुहिणो ब्रह्मा मे समीपे वस इत्यन्वयः ॥ ५ ॥

ब्रह्मणेति एवमुक्त इत्यन्वयः ऋक्षाधिपः स एव कपिः ॥ ६ ॥ उद्यत उद्यमवान् फलमूलार्थं तच्छाभार्थं मदीपर्यटनवापीमपश्यत् ॥ ७ ॥ छाया मयं स्व
 च्छायारूपं प्रतिकर्षिस्वविरोधिकपिम् ॥ ८ ॥ आत्मानं सुंदरीं रामां तद्रूपं स्त्रीरूपमपश्यत् ॥ ९ ॥ सुरेशं द्रुपदं पूजयित्वा पुरंगं
 इत्युक्तो न्यवसत्तत्र ब्रह्मणा वानरोत्तमः ॥ एवं बहुतिथे काले गते ऋक्षाधिपः सुधीः ॥ ६ ॥ कदाचित् पर्यटन
 द्रौ फलमूलार्थमुद्यतः ॥ अपश्यद्दिव्यसालिलां वापीं माणिशिलान्विताम् ॥ ७ ॥ पानीयं पातुमागच्छत्
 तच्छायामयंकपिम् ॥ दृष्ट्वा प्रतिकर्षि मत्त्वानि पपात जलांतरे ॥ ८ ॥ तत्रादृष्ट्वा हरिं शीघ्रं पुनरुत्प्लुत्य वानरः ॥
 अपश्यत् सुंदरीं रामां आत्मानं विस्मयंगतः ॥ ९ ॥ ततः सुरेशो देवेशं पूजयित्वा चतुर्मुखम् ॥ गच्छन्मध्या
 ह्नसमये दृष्ट्वा नारीं मनोरमाम् ॥ १० ॥ कंदर्पशरविद्धांगस्त्यक्तवान् वीर्यमुत्तमम् ॥ तामप्राप्यैव तद्बीजं वालदेशे प
 तद्भुवि ॥ ११ ॥ वाली समभवत्तत्र शक्रतुल्यपराक्रमः ॥ तस्य दत्त्वा सुरेशानः स्वर्णमालां दिवंगतः ॥ १२ ॥
 भानुरप्यागतस्तत्र तदानीमेव भामिनीम् ॥ दृष्ट्वा कामवशो भूत्वा ग्रीवादेशे सृजन्महत् ॥ १३ ॥ बीजं तं
 स्यास्ततः सद्यो महाकायोऽभवद्धरिः ॥ तस्य दत्त्वा हनूमंतं सहायार्थं गतोरविः ॥ १४ ॥ पुत्रद्वयं समादाय ग
 त्वासानिद्रिता क्वचित् ॥ प्रभातेऽपश्यदात्मानं पूर्ववद्धानराकृतिम् ॥ १५ ॥ फलमूलादिभिः सार्धं पुत्रा
 भ्यां सहितः कपिः ॥ नत्वा चतुर्मुखस्याग्रे ऋक्षराजः स्थितः सुधीः ॥ १६ ॥ ततोऽब्रवीत्समाश्वास्य बहुशः
 कपिकुंजरम् ॥ तत्रैकं देवतादूतमाहूयामरसन्निभम् ॥ १७ ॥ गच्छ दूतमयादिष्टो गृहीत्वा वानरोत्तम
 म् ॥ किष्किंधां दिव्यनगरीं निर्मितां विश्वकर्मणा ॥ १८ ॥

च्छन्मनोरमां तानारीं दृष्ट्वा तामप्राप्यैव तया सह मीलनं विनैव वीर्यं त्यक्तवान् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ तस्य ग्रीवादेशे महद्बीजमसृजत् त्य
 क्तवान् ॥ १३ ॥ १४ ॥ पूर्ववत्पुंरूपमित्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ समाश्वास्य भाविनो दुर्वारत्वा न्मम स्त्रीरूपता कथमित्यादि खेदो मास्ति
 त्याश्वास्येत्यर्थः देवतादूतं देवदूतमित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥

सौभाग्यवलितांतद्युक्ताम् ॥ १९ ॥ वशेभविष्यन्तिअनुगाश्चभविष्यन्ति ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ तत्तस्यकिष्किंधाराज्यादिदानम् ॥
॥ २३ ॥ तदादितत्प्रभृति हेनृप वानराणांसाकिष्किंधाआश्रयोऽभूत् त्वमेवेदानींब्रह्मणाऽर्थितःसर्वेश्वरःसर्वानरेश्वरः ॥ २४ ॥
लीलानृदेहिनालीलागृहीतमनुष्यदेहेन अयंपराक्रमस्तवनाश्रयायेत्याह सर्वभूतेति यस्त्वामेवंवेत्तिसोऽपिस्वेच्छयासृष्टिसंहारसमर्थोभव

सर्वसौभाग्यवलितांदेवैरपिदुरासदाम् ॥ तस्यांसिंहासनेवीरंराजानमभिषेचय ॥ १९ ॥ सप्तद्वीपगताये
येवानराःसंतिदुर्जयाः ॥ सर्वेतेऋक्षराजस्यभविष्यन्तिवशेऽनुगाः ॥ २० ॥ यदानारायणःसाक्षाद्रामोभू
त्वासनातनः ॥ भूभारासुरनाशायसंभविष्यतिभूतले ॥ २१ ॥ तदासर्वेसहायार्थेतस्यगच्छंतुवानराः ॥
इत्युक्तोब्रह्मणादूतोदेवानांसमहामतिः ॥ २२ ॥ यथाज्ञप्तस्तथाचक्रेब्रह्मणातंहरीश्वरम् ॥ देवदूतस्ततो
गत्वाब्रह्मणेतन्निवेदयत् ॥ २३ ॥ तदाविवानराणांसाकिष्किंधाऽभून्नृपाश्रयः ॥ सर्वेश्वरस्त्वमेवासीरि
दानींब्रह्मणाऽर्थितः ॥ २४ ॥ भूमेर्भारोद्धतःकृत्स्नस्त्वयालीलानृदेहिना ॥ सर्वभूतांतरस्थस्यनित्यमुक्त
चिदात्मनः ॥ २५ ॥ अखंडानंदरूपस्यकियानेषपराक्रमः ॥ तथाऽपिवर्ण्यतेसद्भिर्लीलामानुषरूपिणः
॥ २६ ॥ यशस्तेसर्वलोकानांपापहृत्यैसुखायच ॥ यद्दंकीर्तयेन्मर्त्योवालि सुग्रीवयोर्महत् ॥ २७ ॥
जन्मत्वदाश्रयत्वात्समुच्यतेसर्वपातकैः ॥ अथान्यांसंप्रवक्ष्यामिकथांरामत्वदाश्रयाम् ॥ २८ ॥ सीता
हृतायदर्थंसारावणेनदुरात्मना ॥ पुराकृतयुगेरामप्रजापतिसुतंविभुम् ॥ २९ ॥

तिचेत्साक्षात्तवकिंवाच्यमितिभावः ॥ २९ ॥ नन्वीदृशस्यानाश्रयस्यकिंवर्णनेनतत्राह तथाऽपीति सर्वलोकपापनाशयात्मनस्तेषाम्
सुखायचानाश्रयमपिआश्रयवत्कृत्वावर्ण्यतेइत्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ तज्जन्मनस्त्वदाश्रयत्वात्तदुपकारार्थत्वात्तयोर्जन्मकथयेत्स
पातकैर्मुच्यते ॥ २८ ॥ यदर्थंसीताहृतातांत्वदाश्रयांत्वाद्विषयांकथांवक्ष्यामि प्रजापतेःसुतंमानसंसुतम् ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ अस्मिन्लोकेप्रवरः श्रेष्ठः विवक्षितं श्रेष्ठं च मेवाह देवानामित्यादिवलवत्तरत्वमेव प्रकटयति देवाश्चेति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ तस्य रावणस्य हस्तस्थं तादृशान्मेमरणं भवेत्वितीच्छां रूपम् ॥ ३३ ॥ यः सुरासुरैर्नुतः सहरिर्नारायणादिपदवाच्य इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ अथ

सनत्कुमारमेकांते समासीनं दशाननः ॥ विनयावनतो भूत्वा ह्यभिवाद्येदमब्रवीत् ॥ ३० ॥ कोन्वस्मिन्प्रवरो लोके देवानां बलवत्तरः ॥ देवाश्च यं समाश्रित्य युद्धे शत्रुं जयंति हि ॥ ३१ ॥ कंयजंति हि जानित्यं कंध्यायंति च योगिनः ॥ एतन्मेशं स भगवन् प्रश्रं प्रश्रविदां वर ॥ ३२ ॥ ज्ञात्वा तस्य हृदि स्थं यत्तदशेषेण योगदत्तं ॥ दशाननमुवाचे दंशुणुवक्ष्यामि पुत्रक ॥ ३३ ॥ भर्ता यो जगतां नित्यं यस्य जन्मादिकं न हि ॥ सुरासुरैर्नुतो नित्यं हरिर्नारायणोऽव्ययः ॥ ३४ ॥ यन्नाभिपंकजाज्जातो ब्रह्मा विश्वसृजां पतिः ॥ सृष्टं ये नैव सकलं जगत्स्थावरजंगमम् ॥ ३५ ॥ तं समाश्रित्य विबुधा जयंति समरे रिपून् ॥ योगिनो ध्यानयोगेन तमेवानुजयंति हि ॥ ३६ ॥ महर्षेर्वचनं श्रुत्वा प्रत्युवाच दशाननः ॥ दैत्यदानवरक्षांसि विष्णुनानिहतानि च ॥ ३७ ॥ कां वागतिं प्रपद्यंते प्रेत्य ते मुनिपुंगव ॥ तमुवाच मुनिश्रेष्ठो रावणं राक्षसाधिपम् ॥ ३८ ॥ दैवतैर्निहतानि त्यं गत्वा स्वर्गं नुत्तमम् ॥ भोगक्षये पुनस्तस्माद्भ्रष्टा भूमौ भवंति ते ॥ ३९ ॥ पूर्वार्जितैः पुण्यपापैर्म्रियंते चोद्भवंति च ॥ विष्णुना ये हतास्ते तु प्राप्नुवंति हरेर्गतिम् ॥ ४० ॥ श्रुत्वा मुनिमुखात् सर्वं रावणो हृष्टमानसः ॥ योत्स्येऽहं हरिणा सार्धमिति चिंता परोऽभवत् ॥ ४१ ॥ मनःस्थितं परिज्ञात्वा रावणस्य महामुनिः ॥ उवाच वत्स तेऽभीष्टं भविष्यति न संशयः ॥ ४२ ॥

तच्छृणुमोह यन्नाभीति अनेन ब्रह्म सहितजगत्स्रष्टृत्वरूपं तच्छृणुमुक्तम् ॥ ३९ ॥ अनुजयंति ध्यायंति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ कां वेति वा शब्दो वाक्यालंकारे ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ हरेर्गतिमुक्तिम् सा च क्रमेण हिरण्यगर्भेण सहेति बोध्यम् ॥ ४० ॥ एवं मुक्तीच्छुरपिरावणो भगवन्मायावशात्तमोगुणप्रधानत्वाच्च भगवद्देवेणैव मुक्तिं प्रार्थयते योत्स्येऽहमिति कथं योत्स्यत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

सुखी भवेत्यस्य तत इत्यादिः ततो मरणलाभेन सुखित्वम् ॥ ४३ ॥ स्थावरेषु न देषु न दीषु च व्याप्त इति शेषः ॥ ४४ ॥ इदमुपलक्षणं तदाह ॥
 ओंकार इति प्रणवरूपत्वेन सर्ववाक्यव्याप्तिरुक्ता ओंकारो वै सर्वावागिति श्रुतेः तदेवाह सत्यं वाक्यं सावित्री गायत्री च स इत्यनेनार्थोऽपि स
 र्वस्तद्रूप एवेत्याह पृथिवी चेति इदमुपलक्षणं तदाह समस्तेति ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ शेषादयो दानवाः सर्वे तद्रूपा एवेति विराड्रूपमुक्तम् ॥
 ॥ ४७ ॥ सूर्यादौ प्रकाशोऽग्नेर्ज्वलनं रक्षासंहारौ च तदधीना एवेत्याह विद्योततीति तत्सर्वमयत्वेनैवेत्याह क्रीडां करोतीति क्रीडामिव करो

कंचित्कालं प्रतीक्षस्व सुखी भवदज्ञानतः ॥ एवमुक्त्वामहाबाहो मुनिः पुनरुवाच तम् ॥ ४३ ॥ तस्य स्वरूपं
 पंचक्षयामिह रूपस्यापि मायिनः ॥ स्थावरेषु च सर्वेषु न देषु च न दीषु च ॥ ४४ ॥ ओंकारश्चैव सत्यं च सावि
 त्री पृथिवी च सः ॥ समस्तजगदाधारः शेषरूपधरो हि सः ॥ ४५ ॥ सर्वे देवाः समुद्राश्च कालः सूर्यश्च चंद्र
 माः ॥ सूर्यो दयो दिवारात्री यमश्चैव तथाऽनिलः ॥ ४६ ॥ अग्निरिंद्रस्तथा मृत्युः पर्जन्यो वसवस्तथा ॥ ब्रह्मारु
 द्रादयश्चैव ये चान्ये देवदानवाः ॥ ४७ ॥ विद्योतति ज्वलत्येष पाति चात्तीति विश्वकृत् ॥ क्रीडां करोत्यव्य
 यात्मा सोऽयं विष्णुः सनातनः ॥ ४८ ॥ तेन सर्वमिदं व्याप्तं त्रैलोक्यं स चराचरम् ॥ नीलोत्पलदलश्यामो
 विद्युद्दूर्णांबरवृतः ॥ ४९ ॥ शुद्धजांबूनदप्रख्यां श्रियं वामां कंसं स्थिताम् ॥ सदानपायिनीं देवीं पश्यन्नालिं
 ग्यतिष्ठति ॥ ५० ॥ द्रष्टुं न शक्यते कैश्चिद्देवदानवपन्नगैः ॥ यस्य प्रसादं कुरुते स चैनं द्रष्टुमर्हति ॥ ५१ ॥

तीत्यर्थः न तु कश्चिच्छून्यमस्तस्येति भावः ॥ ४८ ॥ उक्तमेवार्थं सामान्येनोपसंहरति तेनेति अथैतद्व्यानाशक्तं प्रति अन्यद्व्ययं रूपमाह नी
 लोत्पलेति विद्युद्दूर्णांबरं पीतांबरं जांबूनदप्रख्यां तत्सदृशकांतिम् देवीं पश्यन् स्वदर्शनेन सृष्टिव्यापारादौ प्रवर्तयन्नालिं ग्यतिष्ठतीति अनेन त
 स्याः स्वतो नात्यंतं भेद इति दर्शितं शक्तिशक्तिमतोस्तादात्म्यस्यैव शास्त्रसिद्धांतत्वात् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ तादृशोऽपि तत्प्रसादं विना द्रष्टुमर्ह
 क्य इत्याह द्रष्टुमिति ॥ ५१ ॥

तद्वर्तनेतद्वाक्किरेवासधारणउपायइत्याह नचेति ॥ ५२ ॥ तद्भक्तैरितिचशक्यतेद्रष्टुमितिशेषः ॥ ५३ ॥ अथवाद्रष्टुमिच्छाएतेरुगये
विनापीतिशेषः नृपविग्रहः गृहीतराजशरीरः ॥ ५४ ॥ हितार्थमित्यस्यत्वद्वयार्थमितिहृत्स्थःशेषःमहासत्त्वपराक्रमःमहांतौवलपराक्र
मौयस्यतः ॥ ५५ ॥ जगन्मातृत्वंजगत्कारणत्वपालकत्वाभ्याम् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ असुराध्यक्षइतिछेदः तमोगुणप्रधानत्वाद्विरो

तच्चयज्ञतपोभिर्वानदानाध्ययनादिभिः ॥ शक्यतेभगवान्द्रष्टुमुपायैरितरैरपि ॥ ५२ ॥ तद्भक्तैस्तद्रतप्रा
णैस्ताच्चित्तैर्धूतकल्मषैः ॥ शक्यतेभगवान्विष्णुर्वेदांतामलदृष्टिभिः ॥ ५३ ॥ अथवाद्रष्टुमिच्छातेशृणु
त्वंपरमेश्वरम् ॥ त्रेतायुगेसदेवेशोभवितानृपविग्रहः ॥ ५४ ॥ हितार्थदेवमर्त्यानामिक्ष्वाकूणांकुलेह
रिः ॥ रामोदाशरथिर्भूत्वामहासत्त्वपराक्रमः ॥ ५५ ॥ पितुर्नियोगात्सभ्रात्राभार्ययादंडकेवने ॥ विचरि
ष्यतिधर्मात्माजगन्मात्रास्वमायया ॥ ५६ ॥ एवंतेसर्वमाख्यातंमयारावणविस्तरात् ॥ भजस्वभक्तिभा
वेनतदारामंश्रियायुतम् ॥ ५७ ॥ एवंश्रुत्वाऽसुराध्यक्षोध्यात्वाकिंचिद्दिचार्यच ॥ त्वयासहविरोधेऽसुमेमुदे
रावणोमहान् ॥ ५८ ॥ युद्धार्थीसर्वतोलोकान्पर्यटन्समवस्थितः ॥ एतदर्थमहाराजरावणोतीवबुद्धि
मान् ॥ हतवान्जानकींदेवींत्वयात्मवधकाक्षया ॥ ५९ ॥ इमांकथांयःशृणुयात्पठेद्दासंश्रावयेद्दाश्रवणा
र्थिनांसदा ॥ आयुष्यमारोग्यमनंतसौख्यंप्राप्नोतिलाभंधनमक्षयंच ॥ ६० ॥ इतिश्रीमदध्यात्मरामाय
णेउमामहेश्वरसंवादेउत्तरकांडेतृतीयःसर्गः ॥ ३ ॥ ॥ एकदाब्रह्मणोलोकादायांतनार
दंमुनिम् ॥ पर्यटन्नावणोलोकान्दृष्ट्वानत्वाब्रवीद्ब्रह्मचः ॥ १ ॥

धेप्सुः ॥ ५८ ॥ एतदर्थंत्वद्विरोधेनत्वत्तोमृत्युलाभार्थम् त्वयात्मेति त्वत्कर्तृकात्मवधेच्छयेत्यर्थः ५२ ॥ ६० ॥ ॥ इतिश्रीमत्स
कंराजविपदुद्धरणसमर्थेत्यादिविरु ० अध्यात्मरामायणेसेतौउत्तरकांडेतृतीयःसर्गः ॥ ३ ॥ ॥ नारदोऽपिसर्वतोवलवंतंत्वांत्व
त्सामोप्यंप्राप्तानेवचाहेत्याह एकदेति ॥ १ ॥

ज्ञाताऽसीतितृन् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ मंत्रिभिः सहगुण्यकेणश्वेतद्वीपसमीपतः समागत्यस्थितः ॥ ५ ॥ तद्वीपप्रभयाहततेजस्कंप्र
तिरुद्धगतिकम् मंत्रिणश्चप्रययुः पद्मचाभितिशेषः ॥ ६ ॥ योषितादासीरूपयाक्रयाचित् ॥ ७ ॥ ८ ॥ विष्णुनाहतः सर्वथावैकुण्ठं
यामि यास्यामीतिनिश्चितः निश्चयवान्सन् ॥ ९ ॥ १० ॥ स्वकंवधंस्वीयंवधमित्यर्थः ॥ ११ ॥ एवंकथामुक्त्वास्वाश्रमंजिगमिषूरा

भगवन्ब्रूहिमेयोद्धुंकुत्रसंतिमहाबलाः ॥ योद्धुमिच्छामिबलिभिस्त्वंज्ञातासिजगन्नयम् ॥ २ ॥ मुनि
ध्यात्वाहसुचिरंश्वेतद्वीपनिवासिनः ॥ महाबलामहाकायास्तत्रयाहिमहामते ॥ ३ ॥ विष्णुपूजार्ताये
वैविष्णुनानिहताश्वये ॥ तएवतत्रसंजाताअजेयाश्चसुरासुरैः ॥ ४ ॥ श्रुत्वातद्रावणोवेगान्मंत्रिभिःपुष्प
केगतान् ॥ योद्धुकामःसमागत्यश्वेतद्वीपसमीपतः ॥ ५ ॥ तत्प्रभाहततेजस्कंपुष्पकंनचलत्ततः ॥
त्यक्त्वाविमानंप्रययौमंत्रिणश्चदशाननः ॥ ६ ॥ प्रविशन्नेवतद्वीपंधृतोहस्तेनयोषिता ॥ पृष्ठश्वत्वंकुतः
कोऽसिप्रेषितःकेनवावद ॥ ७ ॥ इत्युक्तोलीलयास्त्रीभिर्हसंतीभिःपुनःपुनः ॥ कृच्छ्राद्धस्ताहिनिर्मुक्त
स्तासांस्त्रीणांदशाननः ॥ ८ ॥ आश्चर्यमतुलंलब्ध्वाचितयामासदुर्मतिः ॥ विष्णुनानिहतोयामिवैकुण्ठ
मितिनिश्चितः ॥ ९ ॥ मयिविष्णुर्धयाकुप्येत्तथाकार्यंकरोम्यहम् ॥ इतिनिश्चित्यवैदेर्होजहारविपिनेऽसु
रः॥१०॥ जानन्नेवपरात्मानंसजहारावनीसुताम् ॥ मातृवत्पालयामासत्ततःकांक्षन्वधंस्वकम् ॥ ११ ॥
रामत्वंपरमेश्वरोऽसिसकलंजानासिविज्ञानदग्भूतंभव्यमिदंत्रिकालकलनासाक्षीविकल्पोज्झितः ॥ भ
क्तानामनुवर्तनायसकलांकुर्वन्क्रियासंहर्तित्वांशृण्वन्मनुजाकृतिर्मुनिवचोभासीशलोकार्चितः ॥ १२ ॥

मंभगवंतंस्तौति रामेति सकलज्ञानवत्त्वेहेतुः विज्ञानदृक्विज्ञानंस्वस्वरूपमेवदृक्ज्ञानकारणंयस्य ज्ञानेइतरकरणानपेक्षइतियावत् अतए
वभूतंअतीतंभव्यंभाविइदंवर्तमानंएवंत्रिषुकालेषुयाकलनातत्तत्कालवैशिष्ट्यंतस्यसाक्षाद्द्रष्टा विकल्पोज्झितःत्यक्तसंशयइत्यर्थः भक्ताना
मनुवर्तनायस्वचरितकीर्तनादिनातेषांपापक्षयायसकलक्रियासंहर्तिकुर्वन्मनुजाकृतिः ननुवस्तुतोमनुष्यइत्यर्थः ईशलोकैरिंद्रादिभिरर्चितस्त्वं
मुनीनामस्माकंवचआशृण्वन्भासिशोभसे ॥ १२ ॥

रामेण पूजितोऽगस्त्य एवं राघवं स्तुत्वा स्वाश्रमं ययौ ॥ १३ ॥ संसारी वनतु वस्तुतस्तथा ॥ १४ ॥ अनासक्तोऽप्यासक्तवा द्विषयान्बुभुजे स
द्विः साधुभिः ॥ १५ ॥ ततो भवदाज्ञया कुबेरसमीपं गमनानंतरं कुबेरेण त्वां प्रतिप्रेषितमिति प्राह ॥ १६ ॥ अथ कुबेरवच आह जितमिति
॥ १७ ॥ यावद्गच्छेदिति पाठेऽपि यदा गच्छेदित्येवार्थः मां याहि मां प्रत्यागच्छेत्यर्थः ॥ १८ ॥ तदा आगच्छेति छेदः आगमनोत्तरमा

स्तुत्वैवं राघवं तेन पूजितः कुंभसंभवः ॥ स्वाश्रमं मुनिभिः सार्धं प्रययौ हृष्टमानसः ॥ १३ ॥ रामस्तु सीत
या सार्धं भ्रातृभिः सह मंत्रिभिः ॥ संसारी वरमानाथोरममाणोऽवसद्गृहे ॥ १४ ॥ अनासक्तोऽपि विषयान्बु
भुजे प्रियया सह ॥ हनूमत्प्रमुखैः सद्भिर्वानरैः परिवेष्टितः ॥ १५ ॥ पुष्पकं चागमद्राममेकदा पूर्ववत्प्रभु
म् ॥ प्राह देव कुबेरेण प्रेषितं त्वामहंततः ॥ १६ ॥ जितं त्वं रावणेनादौ पश्चाद्रामेण निर्जितम् ॥ अतस्त्वं
राघवं नित्यं वहया वदसे ह्रुवि ॥ १७ ॥ यदा गच्छेद्रघुश्रेष्ठो वैकुण्ठं याहि मां तदा ॥ तच्छ्रुत्वा राघवः प्राह पुष्प
कं सूर्यसन्निभम् ॥ १८ ॥ यदा स्मरामि भद्रं ते तदा गच्छ ममांतिकम् ॥ तिष्ठान्तर्धाय सर्वत्र गच्छेदानीं ममा
ज्ञया ॥ १९ ॥ इत्युक्त्वा रामचंद्रोऽपि पौरकार्याणि सर्वशः ॥ भ्रातृभिर्मंत्रिभिः सार्धं यथान्यायं चकार सः ॥
॥ २० ॥ राघवेशासतिभुवं लोकनाथे रमापतौ ॥ वसुधासस्य संपन्ना फलवंतश्च भूरुहाः ॥ २१ ॥ जना
धर्मपराः सर्वे पतिभक्तिपराः स्त्रियः ॥ नापश्यत्पुत्रमरणं कश्चिद्राजनिराघवे ॥ २२ ॥ समारुह्य विमानाग्र्यं
राघवः सीतया सह ॥ वानरैर्भ्रातृभिः सार्धं संचचारावर्निप्रभुः ॥ २३ ॥

त्मानमंतर्धाय तिष्ठ यथा सर्वलोको मां देवत्वेन न जानीयादित्यर्थमेव मुक्तिः ॥ १९ ॥ २० ॥ शासति शिक्षयति सति पालयतीति यावत् ॥
॥ २१ ॥ २२ ॥ ततः कदाचित्पृथिव्यां सम्यग्रक्षणं वर्तते नैवेति द्रष्टुं पुष्पकं स्मृत्वा तत्रारुह्य पृथिव्यां संचारं कुर्वन्ननेकान्यमानुषाणि कार्याणि
चकारेत्याह समारुह्येति ॥ २३ ॥

तेषांमध्येकियत्कर्माहब्राह्मणस्यैति अकालतःअकाले सार्वविभक्तिरुस्तसिः ॥ २४ ॥ २५ ॥ लोकानामुपदेशार्थयद्यदाचरतिश्रेष्ठस्तत्त
देवेतरोजनइतिन्यायेन ॥ २६ ॥ २७ ॥ कथांस्वचरित्रविषयाम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ शिक्षयन्जनानितिभगवतोधर्माचरणंलोकशिक्षा

अमानुषाणिकार्याणिचकारबहुशोभुवि ॥ ब्राह्मणस्यसुतंदृष्ट्वाबालंमृतमकालतः ॥ २४ ॥ शोचंतंब्रा
ह्मणंचापिज्ञात्वारामोमहामतिः ॥ तपस्यंतंवनेशूद्रंहत्वाब्राह्मणबालकम् ॥ २५ ॥ जीवयामासशूद्रस्य
ददौस्वर्गमनुत्तमम् ॥ लोकानामुपदेशार्थपरमात्मारघूत्तमः ॥ २६ ॥ कोटिशःस्थापयामासशिवलिंगा
निसर्वशः ॥ सीतांचरमयामाससर्वभोगैरमानुषैः ॥ २७ ॥ शशासरामोधर्मेणराज्यंपरमधर्मवित् ॥ क
थांसंस्थापयामाससर्वलोकमलापहाम् ॥ २८ ॥ दशवर्षसहस्राणिमायामानुषविग्रहः ॥ चकारराज्यंवि
धिवल्लोकवंधपदांबुजः ॥ २९ ॥ एकपत्नीव्रतोरामोराजर्षिःसर्वदाशुचिः ॥ गृहमेधीयमखिलमाचरन्शि
क्षयन्जनान् ॥ ३० ॥ सीताप्रेम्णाऽनुवृत्त्याचप्रश्रयेणदमेनच ॥ भर्तुर्मनोहरासाध्वीभावज्ञासाह्वियाभि
या ॥ ३१ ॥ एकदाक्रीडविपिनेसर्वभोगसमन्विते ॥ एकांतेदिव्यभवनेसुखासीनंरघूत्तमम् ॥ ३२ ॥
नीलमाणिक्यसंकाशंदिव्याभरणभूषितम् ॥ प्रसन्नवदनंशांतंविद्युत्पुंजनिभांबरम् ॥ ३३ ॥ सीताकम
लपत्राक्षीसर्वाभरणभूषिता ॥ राममाहकराभ्यांसालालयंतीपदांबुजे ॥ ३४ ॥ देवदेवजगन्नाथपरमात्म
न्सनातन ॥ चिदानंदादिमध्यांतरहिताशेषकारण ॥ ३५ ॥

धर्मेवेतिभावः ॥ ३० ॥ प्रेमप्ररूढावस्थाप्रीतिः अनुवृत्तिरानुकूल्यम् प्रश्रयस्तन्मतानुष्ठानम् दमइंद्रियनिग्रहः भावज्ञाअभिप्रायज्ञामनो
हराआसीदितिशेषः ॥ ३१ ॥ आक्रीडविपिनंमुष्पवाटिका ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ रामस्यपदांबुजेकराभ्यांलालयंतीराममाह ॥ ३४ ॥
चिदानंदज्ञानमुखरूप आदिमध्यांतहीनआद्यंतयोरभावादेवमध्यस्याप्यभावः अशेषस्यजगतःकारण ॥ ३५ ॥

हे देवदेवा इन्द्राद्याः ते तव वैकुण्ठागमनं प्रति बहुशो मां प्रार्थयमानावचोऽब्रुवन् ॥ ३६ ॥ निर्विषयचित्तः स विषयत्वसंपादकत्वेन चिच्छक्तिरूप
यामायया विमृज्यत्यक्त्वा स्वकं सनातनं धाम वैकुण्ठं चाहित्वा ॥ ३७ ॥ अतः प्रथमं त्वमागच्छततः स आगमिष्यत्येव शक्त्या विनाशक्तिमतः

देवदेवाः समासाद्य मामेकांतेऽब्रुवन् वचः ॥ बहुशोऽर्थयमानास्ते वैकुण्ठागमनं प्रति ॥ ३६ ॥ त्वया समेत
श्चिच्छक्त्यारामस्तिष्ठति भूतले ॥ विमृज्यास्मान् स्वकं धाम वैकुण्ठं च सनातनम् ॥ ३७ ॥ आस्ते त्वया ज
गद्धा त्रिरामः कमललोचनः ॥ अग्रतो याहि वैकुण्ठं त्वं तथा चेद्रघूत्तमः ॥ ३८ ॥ आगमिष्यति वैकुण्ठं सना
थानः करिष्यति ॥ इति विज्ञापिता हंतैर्मया विज्ञापितो भवान् ॥ ३९ ॥ यद्युक्तं तत्कुरुष्व अद्य नाहमाज्ञा
पये प्रभो ॥ सीतायास्तद्वचः श्रुत्वा रामो ध्यात्वाऽब्रवीत्क्षणम् ॥ ४० ॥ देवि जानामि सकलं तत्रोपायं वदा
मिते ॥ कल्पयित्वा मिषं देवि लोकवादं त्वदाश्रयम् ॥ ४१ ॥ त्यजामित्वा वने लोकवादाद्भीतिं इवापरः ॥
भविष्यतः कुमारौ द्वौ वाल्मीकेराश्रमांतिके ॥ ४२ ॥ इदानीं दृश्यते गर्भः पुनरागत्य मेऽतिकम् ॥ लोकानां
प्रत्ययार्थं त्वं कृत्वा शपथमादरात् ॥ ४३ ॥ भूमेर्विवरमात्रेण वैकुण्ठं यास्यसि द्रुतम् ॥ पश्चादहं गमिष्यामि
एष एव सुनिश्चयः ॥ ४४ ॥ इत्युक्त्वा तां विमृज्याथ रामो ज्ञानैकलक्षणः ॥ मंत्रिभिर्मंत्रितत्वा जैर्बलमुख्यैश्च
संवृतः ॥ ४५ ॥ तत्रोपविष्टं श्रीरामं सुहृदः पर्युपासत ॥ हास्यप्रौढकथासुज्ञा हासयंतः स्थिता हरिम् ॥
॥ ४६ ॥ कथाप्रसंगात् प्रच्छरामो विजयनामकम् ॥ पौराजानपदामे किं वदंतीह शुभाशुभम् ॥ ४७ ॥

अनायिकां कुक्ष्यानां गतं कुरुष्व इति श्रुत्वा ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ४० ॥ लोकवादरूपं मिषं कल्पयित्वा ततो भीतः अपर इव पृथग्जन इव त्वां त्यजामि सर्वस्यापि स्वक
ल्पनारूपत्वादिममपि जनमनसि कल्पयिष्यामीत्याशयः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ प्रत्ययार्थं सीतानेदृशीति विश्वासार्थम् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥
हास्यविषये प्रौढाश्च ते कथासुज्ञाः ॥ ४६ ॥ इह एतज्जन्मविषये ॥ ४७ ॥

सीतामित्यादेः प्रतीतिशेषः तत्तद्विषयं किं शुभाशुभं वदंतीत्यर्थः शापितोऽसि स्वशपथपूर्वपृच्छामीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ वेश्मप्रत्यपाद
यत् गृहं प्रवेशितवान् ॥ ५० ॥ यादुष्टेन रावणेन हृता बलान्नीता सापि गृहं प्रवेशितेति अकृत्यमेतादिति शेषः ॥ ५१ ॥ किंचैवं सति अस्मदा
दीनामपि योषितां दुष्कर्ममर्षणं तद्योग्यं सहनयोग्यं भवेत् भविष्यतीत्यर्थः तदेव स्पष्टयति यादृगिति नियतं नियमेन प्रजास्तादृश्यो भवन्ति रा

सीतां वामातरं वामे भ्रातृन्वाकैकयीमथ ॥ न भेतव्यं त्वया ब्रूहि शापितोऽसि ममोपरि ॥ ४८ ॥ इत्युक्तः प्रा
ह विजयो देवसर्वे वदन्ति ते ॥ कृतं सुदुष्करं सर्वरामेण विदितात्मना ॥ ४९ ॥ किंतु हत्वा दशग्रीवं सीतामाह
त्य राघवः ॥ अमर्षं पृष्ठतः कृत्वा स्वं वेश्मप्रत्यपादयत् ॥ ५० ॥ कीदृशं हृदये तस्य सीतासंभोगजं सुखम् ॥
याहता विजनेऽरण्ये रावणेन दुरात्मना ॥ ५१ ॥ अस्माकमपि दुष्कर्मयोषितां मर्षणं भवेत् ॥ यादृक् भवति
वैराजा तादृश्यो नियतं प्रजाः ॥ ५२ ॥ श्रुत्वा तद्वचनं रामः स्वजनान्पर्यपृच्छत ॥ तेऽपि न त्वाऽब्रुवन् राममे
वमेतन्न संशयः ॥ ५३ ॥ ततो विस्मयसचिवान्विजयं सुहृदस्तथा ॥ आहूय लक्ष्मणं रामो वचनं चेदमब्र
वीत् ॥ ५४ ॥ लोकापवादस्तु महान् सीतामाश्रित्य मेऽभवत् ॥ सीतां प्रातः समानीय वाल्मीकेराश्रमां
तिके ॥ ५५ ॥ त्यक्त्वा शीघ्रं रथेन त्वं पुनरायाहि लक्ष्मण ॥ वक्ष्ये यदि वा किंचित्तदामां हतवानसि ॥
॥ ५६ ॥ इत्युक्तो लक्ष्मणो भीत्या प्रातरुत्थाय जानकीम् ॥ सुमंत्रेण रथे कृत्वा जगाम सहसा वनम् ॥ ५७ ॥
वाल्मीकेराश्रमस्यां ते त्यक्त्वा सीतामुवाच सः ॥ लोकापवादभीत्या त्वां त्यक्तवान् राघवो वने ॥ ५८ ॥ दो
षो न काश्चिन्मे मातर्गच्छाश्रमपदं मुनेः ॥ इत्युक्त्वा लक्ष्मणः शीघ्रं गतवान् रामसन्निधिम् ॥ ५९ ॥

जव्यवहारानुरूपव्यवहारा भवन्तीत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ लोकापवादः कलंकः समानीय अंतःपुरा त्रिष्कास्य ॥ ५५ ॥ रथे
न पुनरायाहीत्युक्त्या सीताया अपिरथेन नयनं सूचितं न तु साक्षात्तथोक्तम् तस्यां क्रोधातिशयं द्योतयितुमेवमां हतवानसि अत्रार्थे विपरीतोक्तौ मद्
धप्रयुक्तप्रायश्चित्तमित्यर्थः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

अतिमुग्धवत् अत्यज्ञवत् शिष्यैः शिष्यमुखैः ॥ ६० ॥ मुनियोषितामार्पयत् एषा सर्वथारक्षणी येति तासां हस्ते दत्तवान् ॥ ६१ ॥ परात्म
नो विष्णोः ॥ ६२ ॥ मुनिसेवितांघ्रिः मुनिभिः सेविता वंघ्रीयस्य मुनीनां सेविता वंघ्रीयेनेति वा ॥ ६३ ॥ इति ० अ० रा० उ० चतुर्थः सर्गः
॥ ४ ॥ ॥ अथ भगवान् शिवो रामं लक्ष्मणं संवादमुखेन परतत्त्वमुपदेष्टुमाह तत इति जगतां यानि मंगलानि आनंदास्तेषामु
पजीव्य भूतं मंगलं ब्रह्मानंदः स एवात्मा स्वरूपं तेन तस्यैवानंदस्यान्यानि मात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः मंगलानां च मंगलमिति स्मृतेश्च किंच जगतां
मंगलं कल्याणं यस्मात्तादृशकल्याणरूप आत्मा मूर्तिस्तया उत्तमां श्रोत्रादीनां भोक्षदत्वेनात्युत्तमां रामायणकीर्तिं वाल्मीक्यादिकृतनानाविध
सीताऽपि दुःखसंतप्ता विललापाति मुग्धवत् ॥ शिष्यैः श्रुत्वा च वाल्मीकिः सीतां ज्ञात्वा स दिव्यदृक् ॥ ६० ॥
अर्घ्यादिभिः पूजयित्वा समाश्वास्य च जानकीम् ॥ ज्ञात्वा भविष्यं सकलमार्पयन् मुनियोषिताम् ॥ ६१ ॥
तास्तां संपूजयन्ति स्म सीतां भक्त्या दिने दिने ॥ ज्ञात्वा परात्मनो लक्ष्मीं मुनिवाक्येन योषितः ॥ सेवां चक्रुः स
दातस्या विनयादिभिरादरात् ॥ ६२ ॥ रामोऽपि सीतारहितः परात्मा विज्ञानदृक् केवल आदिदेवः ॥ संत्यज्य
भोगानखिलान् विरक्तो मुनिव्रतो भून्मुनिसेवितांघ्रिः ॥ ६३ ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसं
वादे उत्तरकांडे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ श्रीमहादेव उवाच ॥ ततो जगन्मंगलमंग
लात्मना विधाय रामायणकीर्तिमुत्तमाम् ॥ चचार पूर्वाचरितं रघूत्तमो राजर्षिर्वयैरभिसेवितं यथा ॥ १ ॥
सौमित्रिणा पृष्ट उदारबुद्धि नारामः कथाः प्राह पुरातनीः शुभाः ॥ राज्ञः प्रमत्तस्य नृगस्य शापतो द्विजस्यतिर्य
क्त्वमथा हराभवः ॥ २ ॥

रामायणप्रवर्तिकां रावणवधादिजां कीर्तिविधाय स्थितो रघूत्तमः ततः सीतापरित्यागानंतरं पूर्वैः स्ववंशजैराचरितं प्रजापालनसत्कथाश्रवणादि
कं केवलं तत्पूर्वजैरेवाचरितमिति न किं त्वन्यैरपि राजर्षि श्रेष्ठैर्यथाऽभिसेवितं तथा चचार कृतवान् ॥ १ ॥ उदारा गुरुदेव विश्वासलक्षणमहा
गुणवती यद्वा उदारादानशील बुद्धिर्यस्य तेन पुरातनीः प्राचीनराजसंबन्धिनीः शुभाः धर्माधर्मनिर्णेत्रीः प्रमत्तस्य स्वगोमंडलमिश्रितब्राह्मण
गोदानात्प्रमत्तस्य नृगस्य राज्ञो द्विजस्य शापात्तिर्यक्त्वमाह तेनाज्ञानकृतब्रह्मस्वापहारेण परमधार्मिकस्यापीदृश्यवस्येति सर्वथा ब्रह्मस्वविमु
खताधर्म इति सूचितम् ॥ २ ॥

एकांतेविजनेउपस्थितंप्राप्तम् विनयान्वितःसन्भक्त्यागुरुरयमितिबुद्ध्याप्रणम्य अनेनगुरूपसदनप्रकारउक्तः आसादितंशुद्धंभावनंभावनां
तःकरणेनसः शुद्धांतःकरणइतियावत् भगवदुक्तकथाश्रवणेनशुद्धांतःकरणइत्यर्थः ॥३॥ हेमहामते महतीसर्वविषयामतिर्यस्यतस्यसं
बोधनम् त्वंशुद्धबोधोऽसि अनवच्छिन्नचैतन्यरूपोऽसि सर्वदेहिनामात्माऽसि जीवानांतत्प्रतिबिंबत्वात् अधीशोऽसिअंतर्यामित्वान्नियं
ताऽसि वास्तवभेदाभावाच्चसर्वात्मत्वम् औपाधिकभेदाश्चनियंतृनियम्यभावोबोध्यः निराकृतिःअस्मदादिवत्स्वार्जितकर्माधीनशरीराकृ
तिरहितः नन्वेवंसर्वैःकथमेवंनज्ञायतेऽतआह ज्ञानदृशांस्वयमेवप्रतीयसे ज्ञायतेऽनेनेतिज्ञानंवेदांतवाक्यजातंतदेवदृक्दर्शनसाधनंयेषांते
षामितिसंबंधसामान्यैषष्ठी तैरित्यर्थः तादृशदृक्कलाभश्चत्वद्भक्त्यधीनइत्याह पादेति त्वच्चरणकमलयोर्भृगवदाहितःकृतःसंगोयेनतादृशां

कदाचिदेकांतउपस्थितंप्रभुरामंरमालालितपादपंकजम् ॥ सौमित्रिरासादितशुद्धभावनःप्रणम्यभक्त्या
विनयान्वितोऽब्रवीत् ॥ ३ ॥ त्वंशुद्धबोधोऽसिहिसर्वदेहिनामात्माऽस्यधीशोऽसिनिराकृतिःस्वयम् ॥
प्रतीयसेज्ञानदृशांमहामतेपादाब्जभृंगाहितसंगसंगिनाम् ॥ ४ ॥ अहंप्रपन्नोऽस्मिपदांबुजंप्रभोभवापत्र
र्गतवयोगिभावितम् ॥यथांजसाज्ञानमपारवारिधिसुखंतरेष्यामितथानुशाधिमाम् ॥५॥ श्रुत्वाथसौमित्रि
वचोऽखिलंतदाप्राहप्रपन्नार्तिहरःप्रसन्नधीः॥विज्ञानमज्ञानतमोपशांतयेश्रुतिप्रपन्नंक्षितिपालभूषणः ॥६॥

तःकरणसंगवतःम् त्वच्चरणकमलसल्लग्रांतःकरणवतामित्यर्थः ॥ ४ ॥ अथप्रार्थयते अहमिति भवस्यसंसारस्यापवर्गोनिवृत्तिर्यमात्तादृ
शंतवपदांबुजंप्रपन्नोऽस्मि शरणंप्राप्तोऽस्मि योगिभावितयोगिभिःसंसारमुक्तयेभावितम् अनेनतस्यभवापवर्गत्वेसदाचारःप्रमाणमुक्तम्
प्रार्थनीयमाह अपारवारिधिरूपंयदज्ञानंसंसारमूलकारणंयथासुखमक्लेशेनतरेष्यामितथामामनुशाधिशिक्षय अपारवारिधिमित्यनेनस
पारप्रसिद्धसमुद्राव्यातिरेकउक्तः अशक्यतरणताऽनेनव्वनिता ॥ ५ ॥ अथोत्तरमवतारयति श्रुत्वेति रामःसौमित्रिवचःश्रुत्वा अथश
ब्दोवाक्यालंकारे तदाश्रवणाव्यवहितकालेएवप्रपन्नानांभक्तानामार्तिसंसारदुःखंहरतितदृशः प्रसन्नाभ्रमादिहीनाभक्तनुग्रहपराचधी
र्यस्यसः क्षितिपालानाराज्ञांभूषणभूतोऽज्ञानरूपतमसउपशांतयेतदर्थम् संधिरार्षः श्रुतिभिःतमेवविदित्वातिमृत्युमेतीत्यादिश्रुतिभिःप्रप
न्नंतत्फलकत्वेनबोधितंविज्ञानमात्मतत्त्वज्ञानमिति सामान्यतःतथमंप्राह ॥ ६ ॥

अथतादृशज्ञानप्राप्तयेक्रमेणबहिरंगान्तरंगसाधनान्याह आदाविति स्ववर्णाश्रमेषुशास्त्रेणवर्णितायाःक्रियानित्यनैमित्तिकयज्ञदानादिरूपास्ताःकृत्वासमासादितशुद्धमानसःप्राप्तांतःकरणशुद्धिःतत्पूर्वमुपात्तसाधनः तदनुष्ठानपूर्वकमेवउपात्तानिसाधनानिशमदमादीनियेनतादृशःअनेनकर्मणांबहिरंगत्वंशमादीनामन्तरंगत्वंस्फुटमेवोक्तं किंच शमदमवैराग्यदाढ्यपर्यंतंकर्मानुष्ठानमेवेतिसूचितं ततस्तत्कर्मानुष्ठानंसमाप्यत्यक्त्वा संन्यस्येति यावत् आत्मलब्धये आत्मज्ञानाय तत्फलकाय तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थविचाराय सद्गुरुं श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमिति यादिलक्षणलक्षितं समाश्रयेत् सेवेत अनेन व्युत्पत्तिबलेन स्वयमेव वाक्यार्थविचारः क्रियमाणो न फलायेति सूचितम् ॥ ७ ॥ संसारस्य भ्रमिमच्चक्ररूपत्वात्तन्निवृत्तेश्च तत्कारणाज्ञाननिवृत्तिमूलकत्वादज्ञाननिवृत्तेश्च तत्त्वज्ञानैकसाध्यत्वात्तत्त्वज्ञानस्य च वेदांतविचारसाध्यत्वात्तदर्थगुरुसमाश्रयणमित्याह क्रियेति भवः संसारश्चक्रवद्विपरिवर्तमान ईर्यते कथ्यते तदेवोपपादयति आदृता आदरपूर्वपूर्वजन्मार्जिता क्रिया ए

आदौ स्ववर्णाश्रमवर्णिताः क्रियाः कृत्वासमासादितशुद्धमानसः ॥ समाप्य तत्पूर्वमुपात्तसाधनः समाश्रयेत्सद्गुरुमात्मलब्धये ॥ ७ ॥ क्रियाशरीरोद्भवहेतुरादृता प्रिया प्रियौ तौ भवतः सुरागिणः ॥ धर्मेतरौ तत्र पुनः शरीरकंपुनः क्रियाचक्रवदीर्यते भवः ॥ ८ ॥ अज्ञानमेवास्य हि मूलकारणं तद्ज्ञानमेवात्र विधौ विधीयते ॥ विधैव तन्नाशविधौ पटीयसी न कर्म तज्जं स विरोधमीरितम् ॥ ९ ॥

तस्य शरीरोद्भवस्य जन्मनो हेतुः तत्र जन्मानि सुरागिणो विषयाभिलाषवतः तौ शास्त्रप्रसिद्धौ धर्मेतौ धर्माधर्मौ प्रिया प्रियौ सुखदुःखजनकौ भवतः कस्याचिद्धर्मे एव सुखत्वबुद्ध्या प्रवृत्तिः कस्याचिद्धर्मे एव कदाचिदित्यप्यूहं एव तत्रोत्पादितकर्मणा पुनः शरीरं पुनः क्रिया इत्येवं चक्रवद्विपरिवृत्तिः यथा चक्रेभ्राम्यमाणेऽवोभागः कदाचिदुपरि उपरितनश्चाधः पुनरुपरि पुनरध एव जन्मक्रिययोर्जन्यजनकभावेन परिवृत्तिरिति बोध्यम् ॥ ८ ॥ तस्य च ज्ञानमेव मूलमित्याह अज्ञानमेवेति अत्र विधौ संसारनिवृत्तिलक्षणे कर्तव्येऽर्थे तद्ज्ञानमेव मूलकारणत्वादज्ञानहानमेव विधीयते साधनत्वेनेति शेषः ननु कर्मैव तन्नाशकमस्त्वुकिं ज्ञानेनेत्याशंक्याह विधैव ज्ञानमेव तन्नाशविधौ मूलाज्ञाननाशने पटीयसी समर्था न कर्म समर्थमिति शेषः यतस्तत्तज्जं अज्ञानजं आत्मस्वरूपाज्ञानजन्यदेहाद्यभिमानजन्यत्वात्कर्मणो ज्ञानजन्यत्वं बोध्यं ननु तज्जन्यस्यापि तन्नाशकत्वं वृश्चिककर्कट्यादौ दृष्टमित्याशंक्यतज्जन्यत्वं वा ननाशकत्वे प्रयोजकं किंतु स विरोधत्वमेवेत्याह यत्स विरोधं तदीरितं नाशकमुक्तमित्यर्थः ॥ ९ ॥

अतएवकर्मणानाज्ञानहानिरित्याह नाज्ञानेत्यादि यतःकर्मणाविरोधाभावान्नाज्ञाननाशोनापिरागनाशोवस्तुतःकर्मानुष्ठानात्पुनःसदोषंक्ष
यिफलत्वादिदोषविशिष्टं कर्मैवोद्भवेत् कर्मणश्चपुनःसंसारएवेतिनमुक्तिप्रत्याशा ततस्तस्माद्बुधोविवेकीज्ञानविचारवान् ज्ञायतेऽनेनेतिज्ञा
नवेदांतवाक्यंतद्विचारवान्भवेत् ॥ १० ॥ इदानींज्ञानस्यैवमोक्षहेतुत्वंवक्तुंज्ञानकर्मसमुच्चयवादंदूषणायानुवदितिसार्धेन नन्विति नन्वि
तिशंकायां यथाविद्यावेदमुखेनश्रुतिपुराणलक्षणेनब्रह्मविदामोतिपरमित्यादिनापुरुषार्थसाधनमुक्ता तथाउभाभ्यामेवपक्षाभ्यांयथाखेपक्षि
णांगतिः तथैवज्ञानकर्मभ्यांप्राप्यतेब्रह्मशाश्वतमित्यादिनाक्रियाऽपितत्साधनत्वेनोक्ता किंचक्रियाकर्तव्यतातृतीयार्थेप्रथमा कर्तव्यतया
आवश्यकेकृरयेअवश्यकर्तव्यतयाप्रचोदितानित्यनैमित्तिकरूपा एवंचतदकरणेप्रत्यवायोत्पत्त्याज्ञानोत्पत्तिरेवस्यत् तस्मात्सापुनर्विद्या

नाज्ञानहानिर्नचरागसंक्षयोभवेत्ततःकर्मसदोषमुद्भवेत् ॥ ततःपुनःसंसृतिरप्यत्रारितातस्माद्बुधोज्ञानवि
चारवान्भवेत् ॥ १० ॥ ननुक्रियावेदमुखेनचोदितायथैवविद्यापुरुषार्थसाधनम् ॥ कर्तव्यताप्राणभृतः
प्रचोदिताविद्यासहायत्वमुपैतिसापुनः ॥ ११ ॥ कर्माकृतौदोषमपिश्रुतिर्जगौतस्मात्सदाकार्यमिदंमुमुक्षु
णा ॥ ननुस्वतंत्राध्रुवकार्यकारिणीविद्यानकिंचिन्मनसाऽप्यपेक्षते ॥ १२ ॥ नसत्यकार्योऽपिहियद्द
ध्वरःप्रकांक्षतेऽन्यानपिकारकादिकान् ॥ तथैवविद्याविधितःप्रकाशितैर्विशिष्यतेकर्मभिरेवमुक्तये ॥ १३ ॥

याःसहायत्वंप्राप्नोतिघटेजननीयेयथादंडचक्रादीनांपरस्परसहायता ॥ ११ ॥ कर्तव्यतेतिस्वोक्तमेवविवृणोति कर्मेति वीरहावाएषदेवा
नांयोन्निमुद्वासयतेयावज्जीवमग्निहोत्रंजुहोतीतिश्रुतिः तत्रासिद्धांतीशंकते नन्वितिध्रुवंस्थिरंकार्यमिदंपुरुषार्थमोक्षजनिकाविद्यायतःस्वतंत्रा
विनाऽपिसहायेनस्वकार्यसंपादनेसमर्था यथातेजस्तिमिरनिवर्तनसमर्थमनसाऽपिकिंचित्सहायभूतंवस्तुनापेक्षते तथाफलेजननीयेसहायांत
रसंभावनाऽपिनेतिभावः अनेनविद्याफलजननेनिरपेक्षास्वतंत्रत्वात्तेजोवदित्यनुमानंसूचितम् ॥ १२ ॥ समुच्चयवादीपरिहरति नेति
त्वदुक्तंनेत्यर्थःसत्यकार्यः अक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतंभवतीत्यादिवेदेनबोधितःस्थिरकार्योऽपिअध्वरः यथाऽन्यानपिकारकादि
कान् आरादुपकारकप्रयाजाद्यंगानिदेशकालादीनिचप्रकांक्षते तथाविद्यापिअग्निहोत्रंजुहोतीत्यादिविधिवाक्यतःतत्समूहेनप्रकाशितैःकर्म
भिःसहितैवमुक्तयेविशिष्यतइत्यर्थः विद्याफलदानेकर्मपेक्षा अंगित्वात् प्रयाजाद्यंगापेक्षदर्शादिवदितिसत्प्रतिपक्षानुमानमनेनसूचितम् १३

तदनुद्यसिद्धांतीदूषयाते केचिदिति यत्केचिद्वितर्कवादिन इतिज्ञानकर्मणीसमुच्चित्यमुक्तिसाधनवदंतितदप्यसत् यथाकेवलंकर्ममोक्षसाधनमित्यसत्तथातन्मोलितमित्यप्यसत् तत्रहेतुर्दृष्टविरोधकारणात्दृष्टोयोविरोधः सर्वलोकदृष्टविरोधरूपात्कारणात्तदसदित्यर्थः विरोधमेवाहदेहाभिमानात्क्रियावर्धते अनात्मनिदेहादावात्मत्वाभिमानात्क्रियावृद्धिः विद्यातुगताहंकृतितःगताहंकृतिर्यस्यतस्यनष्टाहंकृतेः प्रसिद्धयति सार्वविभक्तिकस्तासिः एवंचाहंकारसत्तामूलकत्वात्क्रियाज्ञानयोःसमुच्चयोविरुद्धइत्यर्थः ॥ १४ ॥ अथपूर्वपक्षयुक्तानुमानंदूषयन्नाविद्यास्वरूपमाह विशुद्धविज्ञानंयेभ्यस्तेषांवेदांतवाक्यानांयद्विशेषेणरोचनंरलयोरभेदादालोचनंविचारस्तेनांचिताप्रापितायाचरमाआत्मवृत्तेर्ब्रह्माकारांतःकरणवृत्तिः साविद्येतिभण्यतेविद्वद्भिरितिशेषः पुनःसमुच्चयवारणायविद्याकर्मणोर्वैषम्यमाह कर्मयज्ञादिअखिलकार

केचिद्वदंतीतिवितर्कवादिनस्तदप्यसदृष्टविरोधकारणात् ॥ देहाभिमानादभिवर्धतेक्रियाविद्यागताहंकृतितःप्रसिद्धयति ॥ १४ ॥ विशुद्धविज्ञानविरोचनांचिताविद्याऽत्मवृत्तिश्चरमेतिभण्यते ॥ उदेतिकर्माखिलकारकादिभिर्निहंतिविद्याऽखिलकारकादिकम् ॥ १५ ॥ तस्मात्त्यजेत्कार्यमशेषतःसुधीर्विद्याविरोधानसमुच्चयोभवेत् ॥ आत्मानुसंधानपरायणःसदानिवृत्तसर्वेन्द्रियवृत्तिगोचरः ॥ १६ ॥

कादिभिः कर्तव्यकर्मादिभिरंगैश्चसहितंसदुदेति फलोन्मुखंभवति विद्यापुनरखिलकारकादिनिहंति तत्रकर्तृत्वादिबुद्धिनिहंति सकलव्यापारपरित्यागेनब्रह्मणिसमाप्तिर्हिविद्या अतः स्वोत्पत्तौचित्तशुद्धिद्वाराकर्मसापेक्षास्वफलेजनयितव्येतन्निरपेक्षैवान्यथाविद्यास्वरूपस्यैव भंगापत्तेरितिपूर्वपक्षयुक्तहेतोरसिद्धिरितिभावः ॥ १५ ॥ उपसंहरन्मुमुक्षोर्वृत्तिप्रकारमाह तस्मादिति विद्याविरोधाद्विद्यायाःकर्मणासहविरोधेनसमुच्चयोनभवेत्तस्मात्सुधीर्मुमुक्षुरशेषतःकर्मत्यजेत् काम्यंतुसर्वथात्याज्यमेवनित्यनैमित्तिकमपियावच्चित्तशुद्धिकर्तव्यमेव ततोऽपिब्रह्मणिचित्तस्थैर्यपर्यंतकर्तव्यमेव ततस्तदनुसंधानंप्रतिबंधकत्वात्प्रयोजनाभावाच्चतदपित्याज्यमेवेतिभावःइदानींमुमुक्षुकर्तव्यमाह निवृत्ताः सर्वेषामिन्द्रियाणांगोचराविषयाः शब्दादयोयस्मात्तादृशःसन् आत्मनःसच्चिदानंदस्यानुसंधानमेवपरमयनंप्राप्यंयस्यतथाविधोभवेत् अत्रेन्द्रियप्रत्याहारःकर्तव्यत्वेनोक्तस्तेनतत्पूर्वप्राणायामाद्यर्थादाक्षिप्तम् ॥ १६ ॥

रागिविरागिभेदमकर्मणां कर्तव्यतेत्याह यांवादेति मांययाविद्ययाशरीरादिष्वनात्मसुआत्मधीरहंकर्तव्येत्यादिरूपायावद्वर्ततेतावादिधिवाद
कर्मणांविधिर्यजेतेत्यादिवादः कर्तव्यताबोधकोयेषांकर्मणांविधेयोवशवर्तितत्कर्मकर्ताभवेत् तदपगमेतुतदखिलंजगन्नेतीतिवाक्यैः अथातआ
देशोनेतिनेतीत्यादिवाक्यैर्निषिध्यमिध्यात्वेननिर्णीयतद्विलक्षणतयासत्यत्वेनपरात्मस्वरूपंज्ञात्वाक्रियास्त्यजेत् निरूपितमेतत् ॥ १७ ॥
आत्मविज्ञानेसत्यवश्यमविद्यानिवर्ततइत्याह यदेति आत्मनिशुद्धेऽतःकरणेपरमात्मनईशस्यात्मनोजीवस्यचयोविभेदोमायांतःकरणरूपो
पाधिद्वयकृतोविभेदोभेदस्तस्यभेदकंनाशकंभास्वरंप्रकाशशौलंयद्विज्ञानेइतरवृत्त्युपमर्दनपूर्वकंब्रह्माकाराऽखंडावृत्तिर्यदावभातिअसंभावना
दितिरस्कारेणोदेति तदैवसकारकाजन्मांतरप्रापकंकर्मसंहितामायातत्तज्जीवोपाधिभूताविद्यांजसाह्मटिति विलीयतेनश्यति ननुतन्नाशेऽपि
संसारनाशः कथंमतोमायाविशेषणम् आत्मसंसृतेःकारणंसंसारस्योपादानकारणमेवंचतन्नाशकार्यनाशोभवत्येवेतिभावः ॥ १८ ॥ उक्त

यावच्छरीरादिषुमाययाऽत्मधीस्तावद्विधेयोविधिवादकर्मणाम् ॥ नेतीतिवाक्यैरखिलंनिषिध्यतज्ज्ञात्वा
परात्मानंमथेत्यजेत्क्रियाः ॥ १७ ॥ यदापरात्मात्मविभेदभेदकंविज्ञानमात्मन्यवभातिभास्वरम् ॥ तदैवमा
याप्रविलीयतेऽजसासकारकाकारणमात्मसंसृतेः ॥ १८ ॥ श्रुतिप्रमाणाभिविनाशिताचसाकथंभविष्य
त्यपिकार्यकारिणी ॥ विज्ञानमात्रादमलाद्वितीयतस्तस्मादविद्यानपुनर्भविष्यति ॥ १९ ॥ यदिस्मनष्टा
नपुनःप्रसूयतेकर्ताऽहमस्येतिमतिःकथंभवेत् ॥ तस्मात्स्वतंत्रानकिमप्यपेक्षतेविद्याविमोक्षायविभातिके
वला ॥ २० ॥

मेवार्थपुनर्दाढ्यायाह श्रुतीति तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिरूपैःप्रमाणैस्तज्जनितज्ञानेननाशितासाविद्याकथमपिकार्यकारिणीभविष्यतीतिकाकुरत्र
सर्वथानेत्यर्थः असतःकार्यकारित्वासंभवादितिभावः पुनश्चतस्यानोद्भवइत्याह विज्ञानमात्रादिति अमलाद्वितीयतःशुद्धाद्वितीयात्मविष
यकाद्विज्ञानमात्रादितैरासंस्कृतान्निदिध्यासनपरिपाकजज्ञानाद्यतोनेष्टातस्मात्सापुनर्भविष्यतिरज्ज्वज्ञानमूलकस्यसर्पस्यरज्जुज्ञानेनानि
वृत्तस्ययथानपुनरुत्पत्तिरितिभावः ॥ १९ ॥ विद्यायाइतरनिरपेक्षायान्वमोक्षकारणत्वमुक्तंयुक्तिपूर्वकंपुनःकथयतिश्रोतृदाढ्याय यदेति
यदिनष्टातत्त्वज्ञाननाशितासानपुनःप्रसूयतेनोत्पद्यतेतदाकारणाभावादहंमतिःकथंभवेत् कथमपिनभवेदित्यर्थः तदभावाच्चतत्कालेकर्मभा
वइतिस्वफलजननेसास्वतंत्राइतरनिरपेक्षैवनकिमप्यपेक्षतेद्वितीयस्यासंभवात् अतः केवलाऽसहायैवविमोक्षायविभातितत्फलिकाभवती
त्यर्थः ॥ २० ॥

अत्रार्थेश्रुतिरपिप्रमाणमित्याह सेति साप्रसिद्धानकर्मणानप्रजयाधनेनत्यागेनैकेअमृतत्वमानशुरित्यादिकातैत्तिरीयश्रुतिःप्रशस्तानामर्थ
वादैःप्राशस्त्येनबोधितानामपिकर्मणांन्यासंत्यागंसादरंस्फुटमाह ननुकर्मसमुच्चयमित्यर्थः तथावाजिनांवाजसनेयिनाम् एतावदरेखस्त्वमृतं
त्वमित्यादिकाज्ञानंविमोक्षायसाधनंनकर्मैत्येतदाह ॥ २१ ॥ अहंकारत्यागरूपकारणवैषम्यात्क्रियाज्ञानयोर्वैषम्यमुक्त्वाफलप्रयुक्तमपि
वैषम्यमाह विद्येति हेसमुच्चयवादिन त्वयाक्रतुरग्निष्टोभादिर्विद्यासमत्वेनदर्शितःपरंतुसमोदृष्टांतोनोदाहृतः अनेनक्रतुर्विद्यासमः श्रुतिबो
धितकर्तव्यताकत्वादित्यनुमानंनिरस्तम् दृष्टांताभावात् अन्वयेवानुमानंनव्यतिरेकीतिभावः एतच्चाकरेविस्तरेणप्रपंचितम् ननुविद्याकर्म
णीसमे एकफलत्वाच्चक्रदंडादिवादित्यनुमानमितिचेत्तत्राह फलैःपृथक्त्वात् षष्ठ्यर्थेतृतीया फलानांभेदादित्यर्थः एवंचस्वरूपासिद्धोहेतुरि
तिभावः समानकारकत्वमपिहेतुर्नेत्याह क्रतुर्बहुभिःकारकैरहंममताभिमानरूपैरांतरैर्बाह्यैश्चदेशकालादिनियमैश्चसाध्यते ज्ञानंत्वतोविपर्य

सातैत्तिरीयश्रुतिराहसादरंन्यासंप्रशस्ताखिलकर्मणांस्फुटम् ॥ एतावदित्याहचवाजिनांश्रुतिज्ञानंविमो
क्षायनकर्मसाधनम् ॥ २१ ॥ विद्यासमत्वेनतुदर्शितस्त्वयाक्रतुर्नदृष्टांतउदाहृतःसमः ॥ फलैःपृथ
क्त्वाद्बहुकारकैःक्रतुःसंसाध्यतेज्ञानमतोविपर्ययम् ॥ २२ ॥ सप्रत्यवायोह्यहमित्यनात्मधीरज्ञप्रसिद्धान
तुतत्त्वदर्शिनः ॥ तस्माद्बुधैस्त्याज्यमपिक्रियात्मभिर्विधानतःकर्मविधिप्रकाशितम् ॥ २३ ॥ श्रद्धान्वि
तस्तत्त्वमसीतिवाक्यतोगुरोःप्रसादादपिशुद्धमानसः ॥ विज्ञायचैकात्म्यमथात्मजीवयोःसुखीभवेन्मेरुरि
वाप्रकंपनः ॥ २४ ॥

यवदतोतयोःसाम्यमितिभावः ॥ २२ ॥ नन्वकरणेप्रत्यवायभियाकर्मकार्यमितिचेन्नेत्याह सप्रत्यवायइति कर्मत्यागेनहिनिश्चयेनाहंप्र
त्यवायसहितोभविष्यामीत्येवंशुद्धात्मनिअनात्मधर्मस्यधीरज्ञस्यतत्त्वज्ञानविकलस्यप्रसिद्धा ननुतत्त्वदर्शिनः तस्याहंबुद्धेरभावात् पापादे
रनात्मधर्मतानिश्चयाच्च तस्माद्बुधैःकर्मक्रियात्मभिः षष्ठ्यर्थेतृतीया क्रियाफलसक्तचित्तानांविधानतोविधानेनेतिकर्तव्यतयायुक्तंकर्मविधि
भिरवश्यकर्तव्यतयाबोधितमपित्याज्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥ अथाविरक्तस्यकार्यमाह श्रद्धेति गुरुशास्त्रयोर्विश्वासःश्रद्धातदन्वितोबुभुत्सुः
शुद्धमानसोऽपिनिष्कामकर्मानुष्ठानाच्छुद्धमानसश्चगुरोःप्रसादाच्छुद्धतत्त्वमसीतिवाक्यतःश्रुतमात्मजीवयोरैकात्म्यंविज्ञायमनननिदिध्यास
नपरिपाकाभ्यांसाक्षात्कृत्य चएवार्थः साक्षात्कृत्यैवसुखीभवेत् सकलदुःखहीनोभवेदित्यर्थः अप्रकंपनःविषयाभिलाषाक्षोभितांतःक
रणः ॥ २४ ॥

महावाक्यं विवरीतुं वाक्यार्थस्य पदार्थबोधपूर्वकत्वमाह आदाविति विधानतः भ्रमप्रमादराहित्येन वाक्यार्थविज्ञानस्य विधावुत्पत्तौ आदौ प्रथमं मुख्यमिति यावत्पदार्थावगतिः कारणम् हि प्रसिद्धं तस्य पदत्रयं तत्त्वमसीति तत्र तत्पदार्थः परमात्मा सर्वज्ञत्वादिगुणः त्वंपदार्थो जीवः अनयोस्तत्त्वंपदार्थयोरेकात्म्यं तद्वोधकमसीते पदम् ॥ २५ ॥ ननु सर्वज्ञत्वादिगुणस्येशस्य किंचिज्ज्ञत्वधर्मवता जीवेनैकात्म्यं विरुद्धमित्याशंक्याह प्रत्यगिति अहंबुद्धिबेद्यत्वं प्रत्यक्त्वं जीवधर्मः परोक्षत्वमीशधर्मस्तदादिधर्मकृतमात्मनोः परमात्मजीवात्मनोर्विरोधं विहाय त्यक्त्वा तयोः संशोधि तां युक्तिभिः सम्यग्विचारितां तत्त्वंपदार्थांशस्य भावेऽपि वक्ष्यमाणप्रकारया लक्षणया लक्षितां चिदात्मतां संगृह्य तत्त्वंपदोपस्थिति विषयां कृत्वा स्वमात्मानं तथा ज्ञात्वाऽथ एकात्मज्ञानानंतरं अद्वयो भवेत् चित्स्वरूपतां प्राप्त इव भवेत् पूर्वमपि तत्स्वरूप एव विस्मृतकंठचामीकरन्यायेन च तत्प्राप्तिरत इवेत्युक्तम् अयं भावः तत्त्वंपदयोर्द्वावर्थौ वाच्यो लक्ष्यश्च तत्र तत्पदस्य मायोपाधिः सर्वज्ञत्वादिविशिष्टो वाच्यः त्वंपदस्यापि किंचिज्ज्ञ

आदौ पदार्थावगतिर्हि कारणं वाक्यार्थविज्ञानविधौ विधानतः ॥ तत्त्वंपदार्थो परमात्मजीवकावसीति चैकात्म्यमथानयो भवेत् ॥ २५ ॥ प्रत्यक्परोक्षादिविरोधमात्मनोर्विहाय संगृह्य तयोश्चिदात्मताम् ॥ संशोधि तां लक्षणया चलक्षितां ज्ञात्वा स्वमात्मानमथाद्वयो भवेत् ॥ २६ ॥ एकात्मकत्वाज्जहतीति संभवेत् तथाऽजहल्लक्षणता विरोधतः ॥ सोऽयं पदार्थाविवभागलक्षणा युज्येत तत्त्वंपदयोरदोषतः ॥ २७ ॥

त्वादिविशिष्टो मायाकार्याविद्योपाधिरविद्यावदंतःकरणोपाधिर्वाच्यः उभयोरपि विशेषणांशत्यागेन शुद्धश्चिदात्मा लक्ष्यः तत्र वाच्ययोर्विरुद्धधर्मकत्वादौक्या संभवेऽपि लक्ष्ययोरेक्यं निर्बाधमेवेति ॥ २६ ॥ उक्तलक्षणास्वरूपमाह एकात्मकत्वादिति जहतीलक्षणाजहत्स्वार्थलक्षणा यथा गंगायां घोष इत्यत्र गंगापदार्थस्य प्रवाहस्य घोषाधारतानुपपत्त्या सर्वथा तत्परित्यागेन तीररूपार्थलक्षणा सा प्रकृतेन एकात्मकत्वात् विशेष्यांशस्यैकत्वात् सर्वथा स्वार्थत्यागाभावात् तथाऽजहल्लक्षणताजहत्स्वार्थलक्षणावच्चमपि अत्र न संभवति यथा कावेभ्यो दधिरक्ष्यतामित्यादौ काकपदस्य स्वार्थत्यागे नैव दध्युपघातके लक्षणा सापि न विरोधतः विशेषणत्यागेन सर्वथा स्वार्थत्यागाभावात् अतो भागलक्षणाजहदजहल्लक्षणा युज्येत अदोषतः पूर्वोक्तदोषाभावात् विशेष्यांशस्यात्यागाद्विशेषणांशस्य त्यागश्च तत्र दृष्टान्तः सोऽयं पदार्थाविवयथा सोऽयं देवदत्त इत्यत्र तद्देशादिविशिष्टोतीतानुभवविषयो वा तत्पदार्थः एतद्देशादिविशिष्टोऽनुभूयमानो वेदंशब्दार्थः तयोश्च विरुद्धविशेषणकत्वादौक्या संभवेन देशादिरूपविशेषणत्यागेनानुभवगतातीतत्वादिविशेषणत्यागेन वा लक्षणैक्यं तद्वदिति भावः ॥ २७ ॥

अथत्याज्यत्वायजीवोपाधिमाह रसादीति रसाद्युत्पत्तिर्वागदिर्येषां तानि पञ्चीकृतानि यानि भूतानि तेभ्यः संभवो यस्य तत् पञ्चीकरणं चेत्येकैकं भूतं द्विधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धा विभज्य तेषां भागानां स्वेतरभूतचतुष्टयार्धभागचतुष्टये संयोजने एकैकं भूतं पञ्चात्मकं भवति भागाधिक्याच्च प्रातिस्विकतया भूरादिव्यवहारोऽपि सुखदुःखयोरादीन्यानि कर्माणि तेषां भोगस्तत्कर्मजसुखदुःखानुभूतस्तस्याल्यमाश्रयभूतमाद्यंतवत् उत्पत्तिनाशयोगि आदिकर्मजं प्राग्भवीयकर्मजन्यं मायामयं परंपर्यामायाधिकारः तद्विकारभूतविकारत्वात् एतच्छरीरमात्मनः स्थूलमुपाधिवदंतीति शेषः ॥ २८ ॥ अथ सूक्ष्मोपाधिमाह सूक्ष्ममिति बुधा अन्यत्र स्थूलशरीरविलक्षणं शरीरं लिङ्गदेहाख्यं आत्मनोपाधिविदुः तत्स्वरूपमाह सूक्ष्मं चक्षुराद्यविषयः मनोबुद्धिदशोद्वेयैः प्राणैश्च युतम् संकल्पात्मकं मनः निश्चयात्मिका बुद्धिः घ्राणरसना चक्षुस्त्वक् श्रोत्रेति पञ्चज्ञा

रसादिपञ्चीकृतभूतसंभवं भोगालयदुःखसुखादिकर्मणाम् ॥ शरीरमाद्यंतवदादिकर्मजं मायामयं स्थूलमुपाधिमात्मनः ॥ २८ ॥ सूक्ष्मं मनोबुद्धिदशोद्वेयैर्युतं प्राणैरपञ्चीकृतभूतसंभवम् ॥ भोक्तुः सुखादेरनुसाधनं भवेच्छरीरमन्यादिदुरात्मनो बुधाः ॥ २९ ॥ अनाद्यनिर्वाच्यमपीह कारणं माया प्रधानं तु परं शरीरकम् ॥ उपाधिभेदान्न्यतः पृथक्स्थितं स्वात्मानमात्मन्यवधारयेत्क्रमात् ॥ ३० ॥

नेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपांशूपस्थानिकर्मैन्द्रियाणि प्राणापानं व्यानोदानसमानाश्च प्राणास्तैर्युतं एतत्सप्तदशसमुदायात्मकम् तदाधारभूता ह्याह पञ्चीकृतभूतसंभवं तेभ्यो उत्पन्नं अतएवाद्दृश्यम् तथा भोक्तुः सुखदुःखादेः सुखदुःखाद्यनुभवस्यानुसाधनम् स्थूलशरीरस्यैतदनुगतस्यैव भोगे साधनमिति भावः एतद्विद्योगे नैव मरणव्यवहार इति बोध्यम् ॥ २९ ॥ इति जीवोपाधिद्वयमुक्त्वा ईशोपाधिमाह अनादीति अनादि उत्पत्तिहीनम् नानाविधपरिणामशालितया परिणामरूपेण नश्वरमिति अनादिस्त्वमात्रोक्त्या सूचितम् अनिर्वाच्यं सत्त्वासत्त्वाभ्यां निर्वक्तुमशक्यम् कारणसंकलप्रपञ्चस्य जनकम् ईदृशी माया तु ब्रह्मणः परैश्वरव्यवहारसंपादकत्वादुत्कृष्टं प्रधानं शरीरकम् स्वार्थकः एवमुपाधिभेदादेकमेव चैतन्यं यतः पृथक्स्थितं जीव ईश इति भेदबुद्धिविषयमतोलक्षणयोपाधिपरित्यागेन स्वात्मानमात्मानि अवधारयेदभेदेन जानीयात् क्रमाच्छ्रवणमनननिदिध्यासनक्रमेणेत्यर्थः ॥ ३० ॥

अथवाक्यार्थविचारफलमाह कोशेष्विति आनंदमयस्यब्रह्मत्वेअन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयेषुचतुर्षुकोशेषुतत्तत्संगात्तत्तदाकृतिर्विभा
तियथाजपादिसंगात्स्फटिकोऽनेकाकृतिर्भाति आनंदमयस्यापिजीवत्ववादिनांतुतेनसहप्रचसुकोशेष्वितिबोध्यं अस्मिन्महावाक्येपरितोवि
चारितेसम्यग्विचारितेसत्ययमात्मासंगरूपःअन्नमयादिभिःसंगरहितः असंगोनहिसज्जतइतिश्रुतेः अजोऽद्वयश्चविज्ञायते स्थूलोहमित्या
दिस्त्वज्ञस्यतत्तत्कौशप्रसंगात्प्रतीतिःस्फटिकवत् तत्त्वज्ञस्यतुनतथाप्रतीतिरितिभावः एवंचतत्तदुपाधिकृततद्रूपताप्रतीतिनिरासएवविचार
फलमितिभावः ॥ ३१॥ जाग्रदाद्यवस्थाऽपिबुद्धिधर्मोनात्मधर्मइत्याह बुद्धेरीति इहआत्मानिस्वप्नादिभेदेनजागृत्वमसुषुप्तिभेदेनयात्रिधा
वृत्तिर्दृश्यतेसाऽपिगुणत्रयात्मनःसत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रयस्वरूपायाबुद्धेर्धर्मः उक्तावस्थात्रयस्योक्तमूलकत्वात् एतदवस्थात्रयस्यास्मिन्

कोशेष्वयंतेषुतत्तदाकृतिर्विभातिसंगात्स्फटिकोपलोयथा ॥ असंगरूपोयमजोयतोऽद्वयोविज्ञायतेऽ
स्मिन्परितोविचारिते ॥ ३१ ॥ बुद्धेस्त्रिधावृत्तिरपीहदृश्यतेस्वप्नादिभेदेनगुणत्रयात्मनः ॥ अन्योऽन्य
तोऽस्मिन्व्यभिचारतोमृषानित्येपरेब्रह्मणिकेवलेशिवे ॥ ३२ ॥ देहेंद्रियप्राणमनश्चिदात्मनांसंघादजसंप
रिवर्ततेधियः ॥ वृत्तिस्तमोमूलतयाज्ञलक्षणायावद्भवेत्तावदसौभवोद्भवः ॥ ३३ ॥

अवस्थानंव्यभिचारतोमृषाबुद्धयध्यासनिबंधननुवास्तवमित्यर्थः अन्योऽन्यतोव्यभिचारतस्तस्यावस्थात्रयस्यस्वरूपतोमृषात्वात्तद्भान
स्यमृषात्वमेव स्वप्नकालेजाग्रत्सुषुप्त्योरभावात् जाग्रतिइतरद्वयस्याभावात् सुषुप्तावितरयोरभावात्परस्परंव्यभिचारोबोध्यः आत्मनस्त
दनाश्रयत्वंविशेषणैराह नित्येउत्पत्तिनाशशून्येपरेगुणत्रयातीतेब्रह्मणिव्यापकेकेवलेऽसंगेशिवेआनंदरूपेएवंभूतेसदैकरसेपरस्परव्यभि
चारधर्माधानमसंभवीतिभावः ॥ ३२ ॥ अथत्याज्यत्वायसंसारमूलभूतांवृत्तिमाह देहेतिएषांसंघात् इतरेतरध्यासविषयात् अजसंयाव
द्विद्योबुद्धेर्वृत्तिस्तमोमूलतयाऽज्ञलक्षणाअज्ञत्वज्ञापिकायावत्परिवर्तते तावद्भवोद्भवःसंसारोद्भवोभवेत् तमःपदंरजसेऽप्युपलक्षणम् रजस्तमः
प्रधानाबुद्धिःसंसारहेतुत्वात्सर्वथात्याज्येतिभावः ॥ ३३ ॥

कृतमहावाक्यविचारस्यकर्तव्यमाह नेतीति अथात आदेशो नेति नेतीति प्रमाणेनो नैराकृतं मिथ्यात्वेन गृहीतमखिलं जगत्त्येन सः ततो हृदा सत्त्वं प्रधानेन मनसा सम्यगास्वादितं चिच्छक्षणं घनामृतं दुःखासांभिन्नं सुखं येन सः स्वर्गादितु पारिणामदुःखत्वात्तत्संभिन्नेव एवंभूतोऽशेषं जगद्देहेन्द्रियादिदृश्यसमूहं त्यजेत् हानोपादानबुद्धिविषयं न कुर्यात् किंतूदासीनस्तत्र भवेत् ननु देहेन्द्रियादिभिरेव तज्ज्ञानलाभात् कथमुपजीव्यस्य त्याग इत्याशंक्य दृष्टान्तदर्शनेन परिहरति यथा तृषावान् आत्तः सद्रसो माधुर्येन तादृशं नारिकेलनारंगादिफलांतर्वर्त्य भः पीत्वा तत्स्थानभूतं तत्फलं जहाति तत्रोदासीनो भवति तद्वत् सर्वदृश्यसारांशो ब्रह्मतत्त्वाभेसातिनिःसारं दृश्यं नोपदेयं नापि हेयमिति भावः यतो भयादिसंभावना तद्धेयमित्युच्यते ॥ ३४ ॥ इतरस्यानित्यत्वेन तत्र वैराग्यार्थमात्मन एव नित्यत्वमाह कदाचिदिति कदापीत्यर्थः अनवः उत्पत्त्यनंतरं विद्यमानो हिनवः तेन जन्मानंतरास्तित्वं व्यावर्तितं नवत्वाभावेनैव जीर्णत्वाभावादवस्थांतरापत्तिरूपपरिणामोऽपि निरस्तः अनेन जायतेऽस्ति वर्धते विपरिणमतेऽप

नेति प्रमाणेन निराकृताखिलो हृदा समास्वादितचिच्छनामृतः ॥ त्यजेदशेषं जगदात्तसद्रसं पीत्वा यथाऽभः प्रजहाति तत्फलम् ॥ ३४ ॥ कदाचिदात्मानमृतो न जायते न क्षीयते नापि विवर्धतेऽनवः ॥ निरस्तसर्वातिशयः सुखात्मकः स्वयंप्रभः सर्वगतोऽयमद्वयः ॥ ३५ ॥ एवं विधेऽज्ञानमये सुखात्मके कथं भवो दुःखमयः प्रतीयते ॥ अज्ञानतोऽध्यासवशात्प्रकाशते ज्ञाने विलीयेत विरोधतः क्षणात् ॥ ३६ ॥

क्षीयते नश्यतीति षड्भावविकारराहित्यमुक्तं एवं चैतद्भिन्नं सर्वमुक्तषड्भावविकारवत्त्वादनित्यमितिततो विरज्येतेति बोधितं यत ईदृशो त एव निरस्तः सर्वस्य देहेन्द्रियादेरतिशयो महत्त्वं येन स्वलाभात्सः यल्लाभान्नापरोलाभ इति श्रुतेः यतः सुखात्मकः आनंदस्वरूपः स्वयंप्रभः स्वप्रकाशः देहेन्द्रियादिस्तु दुःखस्वरूपः परप्रकाश्यश्च तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतेः सर्वगतो व्यापकः अयमहं बुद्धिविषयः प्रत्यगात्माऽपि अद्वयः उक्ताद्वयब्रह्मस्वरूप एव न ततोऽतिरिक्त इति भावः अयमात्मा ब्रह्मेति श्रुतेः ॥ ३५ ॥ ननु एवं विधे विकारशून्ये आत्मानि जन्ममरणादिप्रवाहरूपसंसारभानं कथमिति शंकेते एवं विधे इति दुःखमयः दुःखप्रचुर इति उत्तरयति अज्ञानमूलको योऽध्यासो देहांतः करणादौ अहंमेत्यध्यासस्तद्वशात् एवं च भ्रांतिरूपा तत्प्रतीतिरिति भावः नन्वेवं कथं तस्य संसारस्य निवृत्तिस्तत्राह ज्ञानेति आविर्भूत इति शेषः ज्ञानस्याज्ञानविरोधित्वात्तदुत्पत्तिक्षण एव कारणभूता ज्ञाननाशात्तत्कार्यसंसारस्यापि विलय इत्यर्थः यथारज्जुसर्पस्य लय इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

अथाध्यासलक्षणमाह यदन्यदिति यदन्यत्सर्पादिकमन्यत्ररज्ज्वादौभ्रमात्भ्रमजनकादोषाद्विभाव्यतेविज्ञायते अमुंविपश्चितोविद्वांसो
ध्यासइत्याहुः यथाऽसर्पभूतेरज्ज्वादौअहिविभावनंसर्पारोपोरज्ज्वबुद्धिमूलकस्तद्वद्विभवेऽपिजगद्देहादिसंसारकर्मसर्वविभाव्यतेआत्मज्ञा
नाभावाद्यथार्थतयाज्ञायते ॥ ३७ ॥ आत्मनिजगद्भानेकीदृशोऽध्यासोनिमित्ततदाह विकल्पेति सर्वविकल्पकारणमायारहितेवस्तुतत्सं
मरहितेचिदात्मकेचित्स्वरूपेसर्वकारणेनिरामयेदुःखासंभिन्नानंदमयेकेवलेसर्वविकारशून्येपरेदृश्यविलक्षणेब्रह्मणिव्यापकेआत्मनिप्रथमम
हंकारःकल्पितःसएवाध्यासः अहंबुद्ध्यात्मकोऽध्यासएवसर्वसंसारकारणमितिभावः ॥ ३८ ॥ बुद्धिनिष्ठएवसंसारोन्त्वात्मनिष्ठइत्यत्राहा
न्वयव्यतिरेकौप्रमाणयति इच्छादीति परेसर्वसाक्षिणिआत्मनिसंभृतिहेतवःभासमानसंसारकारणंसदाकालत्रयेऽपिइच्छादिरागादिमुखादि

यदन्यदन्यत्रविभाव्यतेभ्रमादध्यासमित्याहुरमुंविपश्चितः ॥ असर्पभूतेहिविभावनंयथारज्ज्वादिकेतद्वद
पीश्वरेजगत् ॥ ३७ ॥ विकल्पमायारहितेचिदात्मकेऽहंकारएषःप्रथमःप्रकल्पितः ॥ अध्यासएवात्म
निसर्वकारणेनिरामयेब्रह्मणिकेवलेपरे ॥ ३८ ॥ इच्छादिरागादिसुखादिधर्मिकाःसदाधियःसंसृतिहेत
वःपरे । यस्मात्प्रसुप्तौतदभावतःपरःसुखस्वरूपेणविभाव्यतेहिनः॥ ३९॥अनाद्यविद्योद्भवबुद्धिर्बिंबितोजी
वःप्रकाशोऽयमितीर्यतेचितः ॥ आत्माधियःसाक्षितयापृथक्स्थितोबुद्ध्यापरिच्छिन्नपरःसएवाहि ॥ ४० ॥

धर्मिकाःइच्छोपेक्षेरागद्वेषीसुखदुःखेइत्येवमादिद्वंद्वधर्मिकाःधियएव धीषुसतीषुसंसारइत्यन्वयमुक्त्वातद्व्यतिरेकमाह यस्मात्कारणात्प्रसु
प्तौतदभावात् धीवृत्त्यभावात् परआत्मानोऽस्माभिःतृतीयार्थेपृष्ठी सुखरूपेणस्वस्वरूपमात्रेणविभाव्यतेनिश्चीयते न्तुसंसारित्वेनेतिभावः
सुप्तोत्थितस्तुसुखमहमस्वाप्समितिप्रत्याभिज्ञानुभवात्तदात्मस्वरूपनिश्चयोऽस्तीतितात्पर्यम् ॥ ३९ ॥ पुनस्तत्त्वंपदार्थस्वरूपमाह अना
दीतिअनादिर्याविद्याततउद्भवोयस्याबुद्धेरंतः करणस्यतत्रबिंबितःप्रतिबिंबितश्चितःप्रकाशःसजीवइतीर्यते आत्मापरमात्माधियःसाक्षित
याधीधर्मासंगेनैवपृथक्स्थितःअंतर्यामितयेत्यर्थः जीवोऽहंसुखीत्यादिप्रकारेणांतःकरणधर्माध्यासवान्परमात्मातुसाक्षितयासर्वत्रविद्यमानोऽ
पिनतथेतिभावःअतएवबुद्ध्यापरिच्छिन्नपरः बुद्धिलक्षणपरिच्छेदरहितःअतएवपरः एवंचज्ञानेनप्रतिबिंबाधारविलयेप्रतिबिंबस्यविलयात्स
जीवःसएवपरमात्मैवाहिप्रसिद्धंसइत्यस्यचावृत्तिर्बोध्या ॥ ४० ॥

अथबुद्ध्यात्मनोः परस्पराध्यासवशात्परस्परधर्मभानमिति दार्ढ्याय पुनराह चिद्विबेति चिदात्मचेतसोरन्योन्याध्यासवशात्परस्परतादात्म्यारोपाज्जडाजडत्वं प्रतीयते चेतसोवृत्तीनां ज्ञानत्वं जीवात्मनो जडत्वं प्रतीयते अतएव ज्ञानाश्रय आत्मेति चित्त एव तार्किकव्यवहारः जीवात्मनि जडात्मा कथ्यते बुधैरिति स्मार्तव्यवहारश्च अत्र हेतुः चिदित्यादि चिद्विबन्धस्य सचिदाभासः अक्षैः सहितः साक्षः सेंद्रियः सचासावात्मा मनः धीरन्तः करणं तेषां प्रकृष्टसंगादतिसन्निकर्षादध्यास इत्यर्थः अत्र दृष्टान्तः अनलाक्तलोहवत् अग्नितप्तलोहपिण्डवत् अग्निधर्मो दाहकत्वं लोहधर्मश्च वर्तुलत्वाच्च न लेभासते तत्र हेतुरेकत्रवासात्परस्पराविभागेन वृत्तेरित्यर्थः तद्वदेतयोरापि परस्परधर्माध्यास इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ उक्तमेवार्थं दार्ढ्याय पुनराह गुरोरिति वेदवाक्यत इत्यनेन श्रवणं गुरोः सकाशादपि ततश्चानेन मननमुक्तं ताभ्यां संजातो विद्यया ज्ञानरूपस्यात्मनोऽनुभवो

चिद्विबसाक्षात्मधियां प्रसंगतस्त्वेकत्रवासादनलाक्तलोहवत् ॥ अन्योऽन्यमध्यासवशात्प्रतीयते जडाजडत्वं च चिदात्मचेतसोः ॥ ४१ ॥ गुरोः सकाशादपि वेदवाक्यतः संजातविद्यानुभवो निरीक्ष्यतम् ॥ स्वात्मानमात्मस्थमुपाधिवर्जितं त्यजेदशेषं जडमात्मगोचरम् ॥ ४२ ॥ प्रकाशरूपोऽहमजोऽहमद्वयोऽसकृद्विभातोऽहमतीव निर्मलः ॥ विशुद्धविज्ञानघनो निरामयः संपूर्ण आनंदमयोऽहमक्रियः ॥ ४३ ॥

यस्य सः अनेन कृतनिदिध्यासन इत्यर्थः तं चिदानंदस्वरूपं स्वात्मानमुपाधिवर्जितं रहितोपाधिधर्ममात्मस्थं हृत्स्थं निरीक्ष्य अपरोक्षीकृत्याशेषं जडं दृश्यं त्यजेत् तत्रोदासीनो भवेदिति भावः ॥ ४२ ॥ ज्ञेयं निरुपाधिकं स्वरूपं श्लोकद्वयेनाह प्रकाशेति अहं प्रकाशरूपः स्वप्रकाशः परप्रकाशहीनः परप्रकाशरूपो यथा घटादिः अजो जन्मादिहीनः अद्वयः सजातीयद्वितीयरहितः असकृद्विभातः सकृदपि परेण भासकांतरेण प्रकाशितः सकृद्विभातः न सकृद्विभातो सकृद्विभातः न तत्र सूर्योभातिनचंद्रतारकमिति श्रुतेः न तद्भासयते सूर्य इति स्मृतेश्च अतीव निर्मलः मायाकृतावरणविक्षेपरहितः विशुद्धविज्ञानघनः विशुद्धचिदेकरसः निरामयः कर्तृत्वाभिमानरहितः संपूर्णः देशकालपरिच्छेदहीनः आनंदमयः आनंदरूपः स्वार्थमयः अक्रियः परिणामहीनः ॥ ४३ ॥

सदैवेति अहंसदैवकालत्रयेऽपिमुक्तः सर्वधर्मरहितः अचित्यशक्तिमानयः परमात्मा अतीन्द्रियज्ञानं इंद्रियातिरिक्तज्ञानरूपः यतोवा
चोनिवर्तते अप्राप्यमनसा सह इति श्रुतेः अविक्रियात्मकोऽपरिणामी अनंतपारः अंतःकालतः पारः परंतीरंतावविद्यमानौ यस्य तेन देश
कालपरिच्छेदहीनः ईदृशोयः परमात्मा बुधैर्हृदि अहर्निशं विभावितः सोऽहमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ एवं भावनायाः फलमाह एवमिति उ
क्तीत्यासदा आत्मानं अखंडितात्मना विषयानाकृष्टचित्तेन विचारमाणस्य ध्यायतः धातूनामनेकार्थत्वात् चरमाण एव चारमाणः स्वार्थेऽणु वि
शुद्धभावनया ब्रह्माकारांतःकरणवृत्तिरुदेतीति शेषः साचोदिताकारकैर्देहांतरप्रापककर्मभिः सहा विद्यामचिरेण शीघ्रमेव हन्यात् यथोपासि
तं सेवितं रसायनं रुजो हन्यात्तद्वत् ॥ ४५ ॥ तत्र ध्याने इति कर्तव्यतामाह विविक्त इति निर्जन इत्यर्थः आसीनो यथोचितपद्मासनाद्युप

सदैवमुक्तोऽहमाचित्यशक्तिमानतीन्द्रियज्ञानमविक्रियात्मकः ॥ अनंतपारोऽहमहर्निशं बुधैर्विभावितोऽहं ह
दिवेदवादिभिः ॥ ४४ ॥ एवं सदात्मानमखंडितात्मना विचारमाणस्य विशुद्धभावनया ॥ हन्यादविद्याम
चिरेण कारकैरसायनं यद्दुपासितं रुजः ॥ ४५ ॥ विविक्त आसीन उपारतेंद्रियो विनिर्जितात्मा विमलांतरा
शयः ॥ विभावयेदेकमनन्यसाधनो विज्ञानदृक्केवल आत्मसंस्थितः ॥ ४६ ॥ विश्वं यदेतत्परमात्मदर्शनं
विलापयेदात्मनिसर्वकारणे ॥ पूर्णश्चिदानंदमयो वतिष्ठते न वेद बाह्यं न च किंचिदांतरम् ॥ ४७ ॥

विष्टः उपारतेंद्रियः तेन शमदमादिसंपन्नः विनिर्जितात्मा प्राणायामादिभिर्जितांतःकरणः अतएव विमलांतराशयो विशुद्धचित्तः विज्ञा
नदृक् विज्ञाने एव हं भूभावनं यस्य सः द्रष्टृदृश्यभानरहितः अनेन निर्विकल्पकसमाधिरुक्तः अनन्यसाधनः तत्त्वज्ञानातिरिक्तमुक्तिसाधना
स्तित्वधर्मरहितः केवलोऽसंगः आत्मसंस्थितः आत्मन्येव संस्थासमाप्तिः संजाता यस्य सः तेन न कदापि विषयांतरसंचारवच्चित्तः विभाव
येतु ध्यायेत् ॥ ४६ ॥ किंच यदेतत्भूतं भविष्यद्वर्तमानं विश्वं परमात्मा दर्शनं भासको यस्य तत् तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतेः तत्सर्व
कारणे माया सन्निधानात्सर्वोपादानत्वेनाभिमते आत्मनि विलापयेत् उपादानसत्ताव्यतिरेकेण कार्यसत्तां न पश्येत् तादृशस्य लक्षणमाह संपू
र्णः अवाप्तसमस्तकामः तस्य काम्याभावात्तु चिदानंदमयः तद्रूपो वतिष्ठते बाह्यमांतरं च दृश्यं न जानाति सर्वत्र ब्रह्मदर्शनादिति भावः ॥ ४७ ॥

समाधिसिद्धेः पूर्वयत्कर्तव्यं तदाह पूर्वमिति समाधेः सकलविषयव्यासंगनिवृत्तिपूर्वकं ब्रह्माकारवृत्तिः समाधिस्ततः पूर्वं अखिलं सचराचरं जगत् ओंकारमात्रं विचिंतयेत् ओंकारो मीयते न येति मात्राप्रमाणबोधकत्वेन परिच्छेदको यस्य तथा जानीयात् तदेव विवृणोति तदेवेति जगदेवेत्यर्थः प्रणवो वाचको विभाव्यते एतत्तद्विप्रसिद्ध इत्यर्थः इयं भावना ज्ञानवशादेव न बोधतः निर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारस्तदुत्तरं नेत्यर्थः तस्य सर्ववृत्त्युपमर्दकत्वात् ॥ ४८ ॥ उक्तमर्थं विवृणोति अकारेति अकारसंज्ञस्तद्वाच्यः पुरुषो हि विश्वको विश्व एव विश्वकः विश्वशब्देन परिभाषितः अयं जाग्रत्साक्षी विराट् ततः स्वप्नसाक्षी तैजसः तेन पदेन परिभाषितः लिंगदेहाभिमानो हिरण्यगर्भ उकारकः उकारप्रतिपाद्य ईर्यते ततः सुषुप्तिसाक्षी प्राज्ञपदवाच्यो मायोपाधिको मकारस्तद्वाच्यः पठ्यते ऽखिलैर्वेदैः इयं भावना समाधिपूर्वसमाधेः पूर्वमेव न तत्त्वतः तत्त्वसा

पूर्वसमाधेरखिलं विचिंतयेदोंकारमात्रं सचराचरं जगत् ॥ तदेव वाच्यं प्रणवो हि वाचको विभाव्यते ज्ञानवशान्न बोधतः ॥ ४८ ॥ अकारसंज्ञः पुरुषो हि विश्वको ह्युकारकस्तैजस ईर्यते क्रमात् ॥ प्राज्ञो मकारः परिपठ्यते ऽखिलैः समाधिपूर्वनतु तत्त्वतो भवेत् ॥ ४९ ॥ विश्वं त्वकारं पुरुषं विलापयेदुकारमध्ये बहुधा व्यवस्थितम् ॥ ततो मकारे प्रविलाप्य तैजसं द्वितीयवर्णं प्रणवस्य चांतिमे ॥ ५० ॥ मकारमप्यात्मनि चिद्धने परे विलापयेत् प्राज्ञमपीह कारणम् ॥ सोऽहं परं ब्रह्म सदा विमुक्तिमद्विज्ञानदृङ्मुक्त उपाधितोऽमलः ॥ ५१ ॥

क्षात्कारे सति न भवेत् सर्वस्य ब्रह्मणि प्रविलयात् ॥ ४९ ॥ अथ विलापनप्रकारमाह द्वाभ्याम् विश्वं त्विति उकारमध्ये बहुधा व्यवस्थितं स्थूलदेहनिबन्धनं स्थूलदेहाभिमानेन स्थितं विश्वं पुरुषं तद्वाचकमकारं च विलापयेत् तु श्रार्थे विलीनं भावयेत् ततस्तैजसं लिंगदेहाभिमानिनं पुरुषं तद्वाचकं प्रणवद्वितीयवर्णमुकारं विलीनं विश्वकं मकारे विलाप्य विलीनं भावयित्वा ॥ ५० ॥ ततस्तादृशं मकारं तद्वाच्यं प्राज्ञं च कारणं कारणत्वाभिमानिनं पुरुषं इहात्मानि चिद्धने परे विलापयेत् तथा भावयेत् ततः सोऽहं सर्वविलापाधिष्ठानं परं ब्रह्म विभावयेत् तद्विशिनाष्टि सदा विमुक्तिमत् नित्यमुक्तम् नन्वहं पदार्थस्य रागद्वेषादिमलिनस्य कथं ब्रह्मत्वभावेन त्यागं कया हं पदार्थं विशिनाष्टि उपाधितो मुक्तः अतएवामलः तथा भावने साधनम् विज्ञानदृग्निज्ञानं निदिध्यासनं ब्रह्ममात्रप्रत्ययाविच्छेदरूपाद्वक्तृत्वासाक्षात्कारे साधनं यस्य सः ॥ ५१ ॥

एवंभावनावतोलक्षणमाह एवमिति उक्तप्रकारेणसदाजातापरमात्मन्येकभावनायस्यसः पारिविस्मृतमखिलं पुत्रदेहादियेनसः अतएव
स्वस्वरूपानन्दनंवतुष्टः नतुविषयानन्देन तस्यपरिणामेदुःखरूपत्वात्ततोविरक्तइत्यर्थः साक्षान्नित्यात्मानिसुखप्रकाशकः साक्षादौपाधि
कनामरूपभेदराहित्येननित्यमखंडितमात्मस्वरूपंयत्सुखप्रकाशश्चतद्रूपः एवरूपोविमुक्तोजीवन्मुक्तः अचलंनिश्चलंवारियस्यतादृशसिं
धुवदास्ते विषयसंबंधरूपलहरीरहितआस्तइत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ईदृशस्यमत्प्राप्तिर्भवत्येवेत्याह एवमिति उक्तप्रकारेणसदाभ्यस्तसमाधे
योगिनः निवृत्ताःसर्वेषामिन्द्रियाणांगोचराविषयाःशब्दादयोयस्य विनिर्जिताअशेषारिपवःकामादयोयेनतस्य तज्जयेनविषयेष्वं

एवंसदाजातपरात्मभावनःस्वानन्दतुष्टःपरिविस्मृताखिलः ॥ आस्तेसनित्यात्मसुखप्रकाशकःसाक्षाद्विमु
क्तोऽचलवारिसिंधुवत् ॥ ५२ ॥ एवंसदाऽभ्यस्तसमाधियोगिनोनिवृत्तसर्वेन्द्रियगोचरस्यहि ॥ विनिर्जि
ताशेषरिपोरहंसदादृश्योभवेयंजितषड्गुणात्मनः ॥ ५३ ॥ ध्यात्वैवमात्मानमहर्निशंमुनिस्तिष्ठेत्सदामु
क्तसमस्तबंधनः ॥ प्रारब्धमश्नन्भिमानवर्जितोमय्येवसाक्षात्प्रविलीयतेततः ॥ ५४ ॥ आदौचमध्ये
चतथैवचांततोभवंविदित्वाभयशोककारणम् ॥ हित्वासमस्तंविधिवादचोदितंभजेत्स्वमात्मानमथाखि
लात्मनाम् ॥ ५५ ॥

तःकरणाप्रवृत्तिःसूचिता अतएवसर्वज्ञत्वानित्यत्वनित्यतृप्तत्वबोधरूपत्वस्वतंत्रत्वनित्यमलुप्तत्वानंतरूपाःषड्गुणायस्यतादृशआत्माजि
तोवशीकृतोयेनतस्यसदादृश्योभवेयम् एतेनमद्रक्तस्ययोगिनोऽहंदृश्योनतुभक्तिविमुखस्येतिमूचितम् ॥ ५३ ॥ एवंविधोजीवन्मु
क्तःप्रारब्धवशेनअनभिमानः भोगानश्नंस्तिष्ठेत् ततोमय्येवविलीयतेमद्रूपोभवतीत्याह ध्यात्वैवमिति ॥ ५४ ॥ सर्वधर्मापेक्षयायमे
वयमोज्यायानित्याह आदौचेति भवंसंसारंआदिमध्यावसानेषुसर्वथाभयशोकयोःकारणंविदित्वातत्कारणीभूतंविधिवादैर्यजेतेत्यादि
भिश्चोदितंबोधितंसमस्तंकर्ममार्गकाम्यंहित्वाअखिलात्मनांजीवानांस्वरूपभूतंमामात्मानंपरमेश्वरंभजेत् यथाधनस्यार्जनेनादौदुःखमध्येपा
लनकृतंतत्रराजादिकृतभयमंतेनाशेशोकपर्यवसायिदुःखमेवंपदार्थमात्रेद्रष्टव्यम् ॥ ५५ ॥

नयभेदभावनयानामरूपाविभागेनमद्रूपएवभवतीत्यनुमर्थसदृष्टांतमाह आत्मनीति आत्मानिसर्वाधिष्ठानेमयिइदंस्वस्वरूपंजीवमभेदेन विभावयन्यदातिष्ठतीतिशेषः तदामयात्मनापरमेश्वरेणाभेदेनभवाति अभिन्नोभवति तत्रदृष्टांतः यथासमुद्रेप्रविष्टंनद्यादिजलंसमुद्रएव यथाक्षीरेगवादिक्षीरेप्रक्षिप्तपयःक्षीरमेव यथाव्योम्निमहाकाशेघटाद्यवच्छिन्नाकाशोघटादिभंगे यथाचर्मभस्त्रिकाद्यवच्छिन्नोवायुरनिलेमहा वायौनामरूपाविभागेनैकीभवतीत्यर्थः ॥ ९६ ॥ एवमात्मतत्त्वज्ञस्यजगत्सत्यत्वभ्रमःस्वतएवापैतीत्याह इत्थामिति हिरण्यर्थे लोकसं स्थितोऽपिजीवन्मुक्तिदशायांप्रारब्धवशाच्छोकव्यवहारंकुर्वन्नापिजगन्मृषैवेतिविभावयन्सन्यदियदाइत्थमीक्षते ऐकात्म्यंजानीयात्तदानि वृत्तजगत्सत्यत्वभ्रमोभवतीतिशेषः तत्रहेतुः श्रुतियुक्तिमानंतोनिराकृतत्वात् अतोऽन्यदार्तमित्यादिश्रुतिरूपात् जगन्मिथ्यादृश्यत्वात्

आत्मन्यभेदेनविभावयन्निदंभवत्यभेदेनमयाऽत्मनातदा ॥ यथाजलंवारिनिधौयथापयःक्षीरेवियव्योम्य निलेयथाऽनिलः ॥ ९६ ॥ इत्थंयदीक्षेतहिलोकसंस्थितोजगन्मृषैवेतिविभावयन्मुनिः ॥ निराकृतत्वा च्छ्रुतियुक्तिमानतोयथेदुभेदोदिशिदिग्भ्रमादयः ॥ ९७ ॥ यावन्नपश्येदखिलंमदात्मकंतावन्मदाराधनत त्परोभवेत् ॥ श्रद्धालुरत्यूर्जितभक्तिलक्षणोयस्तस्यदृश्योऽहमहर्निशंदृदि ॥ ९८ ॥ रहस्यमेतच्छ्रुतिसार संग्रहंमयाविनिश्चित्यतवोदितंप्रिय ॥ यस्त्वेतदालोचयतीहबुद्धिमान्समुच्यतेपातकराशिभिःक्षणात् ॥ ९९ ॥

शुक्तिरजतवदितितदुपवृंहितानुमानरूपात्मानतःप्रमाणतोनिराकृतत्वात् तत्रदृष्टांतोयथेदुभेदः एकचंद्रेद्विचंद्रत्वभ्रमस्तदेकत्वज्ञानेननिवर्त तेयथाचदिशिप्राच्यादौअन्यदिक्त्वभ्रमः सोऽपितत्त्वज्ञानान्निवर्तते एवंभ्रमतःपुरुषस्यदिक्षुभ्रमणभ्रमोनिकटवर्तिवृक्षादौचभ्रमणभ्रमस्त त्स्थैर्यज्ञानेननिवर्ततेतद्वत् ॥ ९७ ॥ ईदृशज्ञानेमदाराधनमेवोपायइत्याह यावदिति अखिलंजगत्मदात्मकंमदाधिष्ठानकंमद्विवर्तभूतंयाव न्नपश्येत्तावन्मत्प्राप्तयेश्रद्धालुः भगवदाराधनमेवज्ञानप्रापकमित्यत्रदृढविश्वासवान् अतिशयेनोर्जिताबुद्धिमतीभक्तिर्मयिभगवतिपूज्यतानु द्धिरूपालक्षणंचिह्नंयस्यसः तावन्मदाराधननिष्ठोभवेत् एवंहितस्यद्विदहमहर्निशंदृश्योभवामि येयथामांप्रपद्यंतेतांस्तथैवभजाम्यहमिति स्मृतेः ॥ ९८ ॥ स्वोक्तवचनजातस्यश्रुतिसमत्वंकथमेतदालोचनमपिमदाराधनप्रतिबंधकदुरितध्वंसोपायइत्याह रहस्यमिति श्रुतिसार संग्रहत्वेनातिगोपनीयताअप्रमाणशंकाकलंकराहित्यंसूचितम् आलोचयतिसम्यग्विचारयति ॥ ९९ ॥

अथ भगवान् उक्तमेवार्थसंक्षेपेण दाढ्याय पुनराह भ्रातरिति यदीति यदित्यर्थे यदीदं जगत्परिदृश्यते तत्सर्वमायैवेति ज्ञात्वेति शेषः चेतसा सर्वपरिदृश्यतत्रौदासीन्यं कृत्वा मद्भावनया मदैक्यभावनया भावितं शुद्धमानसं यस्य तादृशस्तिष्ठइत्युपदिश्याशिषं प्राह निरामयः सन् सुखी भव सर्वदुःखनिवृत्त्येति भावः ततोऽतरंगामन्यामाशिषमाह आनंदमयो भव तद्रूपो भवेत्यर्थः यद्यपि पूर्वमानंदरूपत्वमस्त्येव तथाऽपि तत्प्राप्तिर्विस्मृतकंठस्थभूषणप्राप्तिवत् ॥ ६० ॥ एवं रित्यास्वोपासकस्य लोकपावनत्वमाह यइति कदावायदा कदाचिदित्यर्थः इदानीं निर्मलेनां तः करणेन यो मामगुणं प्राकृतसत्त्वरजस्तमोरूपगुणरहितम् सच्चिदानंदरूपत्वात् अतएव गुणात्तरंगुणादव्याकृतात्परं मायातीतम् यदि वा यद्वेत्यर्थे गुणात्मनः सर्वज्ञत्वादिलोकोत्तरलावण्यादिगुणवानात्मा पूर्तिर्यस्य तद्वद्व्यमानं रूपं सेवते स द्विविधोऽप्युपासकः अहं मत्स्वरूप एव

भ्रातर्यदीदं परिदृश्यते जगन्मायैव सर्वपरिदृश्य चेतसा ॥ मद्भावेनाभावितशुद्धमानसः सुखी भवानंदमयो निरामयः ॥ ६० ॥ यः सेवते मामगुणं गुणात्परं हृदा कदावायदिवा गुणात्मकम् ॥ सोऽहं स्वपादां चितरेणुभिः स्पृशन् पुनाति लोकत्रितयं यथारविः ॥ ६१ ॥ विज्ञानमेतदखिलं श्रुतिसारमेकं वेदांतवेद्यचरणेन मयैव गीतम् ॥ यः श्रद्धया परिपठेद्गुरुभक्तियुक्तो मद्रूपमेतियादिमद्वचनेषु भक्तिः ॥ ६२ ॥ ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे उत्तरकाण्डे श्रीरामगीतायां पंचमः सर्गः ॥ ५ ॥ ॥ ७७ ॥ श्रीमहादेव उवाच ॥ एकदामुनयः सर्वे यमुनातीरवासिनः ॥ आजग्मूराघवं द्रष्टुं भयाल्लुवणरक्षसः ॥ १ ॥

मामकइत्यर्थो वा प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहंसचममप्रियइत्युक्ते तादृशो भक्तः स्वपादलग्नरेणुभिः संस्पृशन् लोकत्रयमपि पुनाति आज्ञानध्वां तनिरसनेन पावित्रीकरोति यथारविः स्वकरैर्जगद्वितीमिरीकरोति तद्वत् ॥ ६१ ॥ इदानीमेतद्व्याख्यालोचना समर्थस्य पाठमात्रतोऽपि महत्फलमाह विज्ञानं विज्ञानजनकं करणव्युत्पत्त्येति बोध्यम् वेदांतैरुपनिषद्वाक्यैर्वेद्यं चरणं जगज्जन्मादिलक्षणं कर्म यस्य तेन ननु पाठमात्रादेतादृशमत्फलप्राप्तिः कथमित्याशंक्य भवत्येवेति सूचयंस्तत्र हेतुमाह मद्वचनेषु भक्तिर्विश्वासो यदीत्यर्थाद्गुरुवाक्यविश्वासस्यैव फलदायकत्वादिति भावः ॥ ६२ ॥ इति श्रीमत्सकलराजविषदुद्धरणसमर्थेत्यादिविरुदावलीविराजमानस्य हि ० उत्तरकाण्डे सेतौ पंचमः सर्गः ॥ ५ ॥ ॥ एकदेति लवणरक्षसः लवणनाम्नो भयादित्यर्थः ॥ १ ॥

रामाह्वणकृतभयनाशकाक्षिणः ॥ २ ॥ ३ ॥ हेमुनिश्रेष्ठाः अहं किं भवत्कार्यं करवाणि मत्सर्मापे भवदागमनस्य च किं कारणं यदि यत्प्री-
त्या सर्वदुःखानि वर्तनक्षमत्वं बुद्ध्याया प्रीतिस्तया यावद्दृष्टुमागतास्तद्धन्योऽस्मि ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अनुत्तमं न विद्यते शत्रुवधे उत्तममधिकं य-
कृत्वा ग्रेतुमुनिश्रेष्ठं भार्गवं च्यवनं हि जाः ॥ असंख्याताः समायातारामादभयकाक्षिणः ॥ २ ॥ तान् पूजयि-
त्वा परयाभक्त्यारघुकुलोत्तमः ॥ उवाच मधुरं वाक्यं हर्षयन् मुनिमंडलम् ॥ ३ ॥ करवाणि मुनिश्रेष्ठाः किमागम-
नकारणम् ॥ धन्योऽस्मि यदि यूयं मां प्रीत्या द्रष्टुमिहागताः ॥ ४ ॥ दुष्करं चापि यत्कार्यं भवतां तत्करोम्यह-
म् ॥ आज्ञापयंतु मां भृत्यं ब्राह्मणादेव तं हि मे ॥ ५ ॥ तच्छ्रुत्वा सहस्राष्ट्रश्च यवनो वाक्यमब्रवीत् ॥ मधुना
मामहादैत्यः पुरा कृतयुगे प्रभो ॥ ६ ॥ आसीदतीव धर्मात्मा देवब्राह्मणपूजकः ॥ तस्य तुष्टो महादेवो ददौ
शूलमनुत्तमम् ॥ ७ ॥ प्राह चानेन यं हंसि स तु भस्मी भविष्यति ॥ रावणस्यानुजा भार्या तस्य कुंभी न सीश्रु-
ता ॥ ८ ॥ तस्यां तुलवणो नाम राक्षसो भीमविक्रमः ॥ आसीद् दुरात्मा दुर्धर्षो देवब्राह्मणहिंसकः ॥ ९ ॥
पीडितास्ते न राजेन्द्र वयं त्वां शरणं गताः ॥ तच्छ्रुत्वा राघवोऽप्याह माभीर्वो मुनिपुंगवाः ॥ १० ॥ लवणं
नाशयिष्यामि गच्छंतु विगतज्वराः ॥ इत्युक्त्वा प्राहरामोऽपि भ्रातृन् कोवाहनिष्यति ॥ ११ ॥ लवणं राक्ष-
संदद्याद्ब्राह्मणेभ्योऽभयं महत् ॥ तच्छ्रुत्वा प्रांजलिः प्राह भरतो राघवाय वै ॥ १२ ॥ अहमेव हनिष्यामि
देवाज्ञापय मां प्रभो ॥ ततो रामं नमस्कृत्य शत्रुघ्नो वाक्यमब्रवीत् ॥ १३ ॥ लक्ष्मणेन महत्कार्यं कृतं राघवसंयु-
गे ॥ नंदिग्रामे महाबुद्धिर्भरतो दुःखमन्वभूत् ॥ १४ ॥ अहमेव गमिष्यामि लवणस्य वधाय च ॥ त्वत्प्र-
सादाद्रघुश्रेष्ठ हन्यां तं राक्षसं युधि ॥ १५ ॥

स्मात्तत् ॥ ७ ॥ ८ ॥ यतो दुरात्माऽतः सर्वैर्दुर्धर्षो दुःसहः ॥ ९ ॥ वीर्युष्माकं माभीः भवत्विति शेषः ॥ १० ॥ विगतज्वराः गतदुः-
खाः ॥ ११ ॥ लवणराक्षसमित्यस्य कोवाहनिष्यतीत्यनेनान्वयः कोवा ब्राह्मणेभ्योऽभयं दद्यात् दास्यतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥
॥ १४ ॥ वधाय च वधायत्वित्यर्थः हन्यां हनिष्यामीत्यर्थः ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ अभिषेचनेनिमित्तम् विषयसप्तम्यामयमर्थःफलति अकारयत्वासिष्ठादिभिरितिशेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥ गेहेसंपूज्यस्थाप
 यित्वावनंगच्छतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ सतुयावद्वनचरोभवेत्भवतिसदनंनयातितावदेवेत्यन्वयः ॥ २० ॥ क्रुद्धःसत्रयोत्स्यतेशूलंविनैवेति
 तच्छ्रुत्वास्वांकमारोप्यशत्रुघ्नंशत्रुसूदनः ॥ प्राहाद्यैवाभिषेक्ष्यामिमथुराराज्यकारणात् ॥ १६ ॥ आनाय्य
 चसुतंभारान्लक्ष्मणेनाभिषेचने ॥ अनिच्छंतमभिस्नेहादभिषेकंनकारयत् ॥ १७ ॥ दत्वातस्मैशरंदिव्यं
 रामःशत्रुघ्नमब्रवीत् ॥ अनेनजहिवाणेनलवणंलोककंठकम् ॥ १८ ॥ सतुसंपूज्यतच्छूलंगेहेगच्छति
 काननम् ॥ भक्षणार्थंतुजंतूनांनानाप्राणिवधायच ॥ १९ ॥ सतुनायातिसदनंयावद्वनचरोभवेत् ॥ ता
 वदेवपुरहारितिष्ठत्वंधृतकार्मुकः ॥ २० ॥ योत्स्यतेसत्वयाक्रुद्धस्तदावध्योभविष्यति ॥ तंहत्वालवणंक्रूरं
 तद्वनंमधुसंज्ञितम् ॥ २१ ॥ निवेश्यनगरंतत्रतिष्ठत्वंमेनुशासनात् ॥ अश्वानांपंचसाहस्रंस्थानांचतदर्धक
 म् ॥ २२ ॥ गजानांषट्शतानीहपत्तीनामयुतत्रयम् ॥ आगमिष्यतिपश्चात्त्वमग्रेसाधयराक्षसम् ॥ २३ ॥
 इत्युक्त्वामूर्ध्निवधायप्रेषयामासराघवः॥शत्रुघ्नमुनिभिःसार्धंनाशीर्भिरभिनंदयच ॥ २४ ॥ शत्रुघ्नोपितथाचक्रेय
 थारामेणचोदितः ॥ हत्वामधुसुतंयुद्धेमथुरामकरोत्पुरीम् ॥ २५ ॥ स्फीतांजनपदांचक्रेमथुरांदानमान
 तः ॥ सीतापिसुषुवेपुत्रौहौवाल्मीकेरथाश्रमे ॥ २६ ॥ मुनिस्तयोर्नामचक्रेकुशोज्येष्ठोऽनुजोलवः ॥ क
 मेणविद्यासंपन्नौसीतापुत्रौबभूवतुः ॥ २७ ॥ उपनीतौचमुनिनावेदाध्ययनतत्परौ ॥ कृत्स्नंरामायणंप्राहका
 र्यंवाल्मीकीर्मुनिः ॥ २८ ॥ शंकरेणपुराप्रोक्तंपार्वत्यैपुरहारिणा ॥ वेदोपबृंहणार्थायतावग्राहयतप्रभुः ॥ २९ ॥
 शेषः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ त्वमग्रेप्रथममेकएवराक्षसंसाधयनाशय पश्चाद्वधोत्तरंसेनात्वत्समीपमागमिष्यतीत्यर्थः ॥ २४ ॥
 ॥ २५ ॥ स्फीतांसमृद्धांजनपदांजनवासस्थानभूताम् पूर्वतुवनत्वाच्चतथा ॥ २६ ॥ २७ ॥ क्रममेवाह उपनीतौचेति ॥ २८ ॥ य
 तपुराशंकरेणपार्वत्यैप्रोक्तंरामायणंतद्वेदोपबृंहणार्थायवेदतात्पर्यार्थज्ञाननिमित्तमग्राहयत शब्दतोर्थतश्चबोधितवानित्यर्थः ॥ २९ ॥

तंत्रीशब्दतालाभ्यांसमायुक्तौ अवैषम्येण युक्तौ यथा तयोर्वैषम्यं न भवति तथा गायंतौ चेत्तुः तंत्रीलयेति पाठे तंत्रीया लयो मूर्च्छना तत्र समायुक्तौ भ
त्यंत निपुणौ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ भूलोके गंधर्वकिन्नरमध्ये नेदृशः देवा लये स्वर्गदेवेषु न पाताले नागेषु न अथवा ब्रह्मलोके पिनेदृशो गायकः नाज्ञायी
त्यस्यैव विवरणम् नादर्शिसाक्षादीदृशं गानं स्वकर्णाभ्यां न श्रुतमित्यर्थः नाश्राविकर्णोपकर्णिकयामुक्तेर्देवदेवो विशिष्टगातास्तीति न

कुमारौ स्वरसंपन्नौ सुंदरावश्विनाविव ॥ तंत्रीतालसमायुक्तौ गायंतौ चेत्तुर्वने ॥ ३० ॥ तत्र तत्र मुनीनां तौ स
माजे सुररूपिणौ ॥ गायंतावभितो दृष्ट्वा विस्मिता मुनयो ब्रुवन् ॥ ३१ ॥ गंधर्वेष्विह किन्नरेषु भुवि वा देवेषु
देवा लये पातालेष्वथ वा चतुर्मुखगृहे लोकेषु सर्वेषु च ॥ अस्माभिश्चिरजीविभिश्चिरतरंदृष्टादिशः सर्वतो नाज्ञा
यीदृशगीतवाद्यगरिमाना दर्शनाश्राविच ॥ ३२ ॥ एवं स्तुवाद्भिरखिलैर्मुनिभिः प्रतिवासरम् ॥ आसाते सु
खमेकांते वाल्मीकिरेणुश्रमे चिरम् ॥ ३३ ॥ अथ रामोऽश्वमेधादींश्चकार बहुदक्षिणान् ॥ यज्ञान् स्वर्णमयीं
सीतां विधाय विपुलद्युतिः ॥ ३४ ॥ तस्मिन् विगताने ऋषयः सर्वे राजर्षयस्तथा ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः समाजगमु
र्दिदक्षवः ॥ ३५ ॥ वाल्मीकिरपि संगृह्य गायंतौ तौ कुशीलवौ ॥ जागाम ऋषिवाटस्य समीपं मुनिपुंगवः ॥ ३६ ॥
तत्रैकांते स्थितं शांतं समाधिविरमे मुनिम् ॥ कुशः प्रच्छ वाल्मीकिं ज्ञानशास्त्रं कथांतरे ॥ ३७ ॥ भगव
न् श्रोतुमिच्छामि संक्षेपाद्भवतोऽखिलम् ॥ देहिनः संसृतिर्बन्धः कथमुत्पद्यते दृढः ॥ ३८ ॥ कथं विमुच्यते दे
हीदृढबन्धाद्भवाभिधात् ॥ वक्तुमर्हसि सर्वज्ञमह्यं शिष्याय ते मुने ॥ ३९ ॥ वाल्मीकिरुवाच ॥ शृणु वक्ष्या
मिते सर्वसंक्षेपाद्ध्वं मोक्षयोः ॥ स्वरूपं साधनं चापि मत्तः श्रुत्वा यथोदितम् ॥ ४० ॥

श्रुतमपीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ स्तुवाद्भिरुनिभिः सहेति शेषः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ वितानेयज्ञसंसदि दिदक्षवः यज्ञमिति शेषः संगृह्य गृहीत्वा
ऋषिवाटस्य ऋषिवाटस्थानस्य ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ज्ञानशास्त्रं तत्त्वज्ञानकारणं शास्त्रं इतः परं मुनिवियोगकालस्य सन्निहितत्वादिदंगुह्यं तत्त्वं प
प्रच्छेति भावः ॥ ३७ ॥ भवतः सकाशादिति शेषः संसृतिर्बन्धः संसाररूपो बन्धः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ तच्च मत्तः श्रुत्वा यथामयोदितं कथितं
भाविष्यति ॥ ४० ॥

तथैवाचरेत्यन्वयः अदेहस्यवस्तुतोदेहसंबन्धहीनस्यापिदेहोमहागेहमेवयथागृहस्वामिनागृहस्यनतादात्म्यतथास्यचिदात्मनोदेहेनापिनत
दितिभावः ॥ ४१ ॥ तस्यचिदात्मनोस्मिन्देहेहंकारएवमंत्रीसचाहंकारस्तेनैवकल्पितः तत्सान्निध्येनमायायास्तद्रूपः पारिणामइत्यत
स्तेनकल्पितइत्युक्तं सोहंकारःस्वस्वीयंदेहरूपगेहविषयमहंकारंमेत्याकाराभिमानंचिदात्मनिआरोप्य ॥ ४२ ॥ तेनचिदात्मनातादा
त्म्यमभेदमापन्नोयतोतःस्वचेष्टितंचिदानंदेविदधाति ननुजडस्याहंकारस्यकथंचेष्टितत्वमतआह तद्भासितवपुस्तत्संपर्कादेवतादृशसामर्थ्यवा
नयंजातइत्यर्थः ॥ ४३ ॥ तेनाहंकारेणसंकल्पितोयमेवसंसंकल्पान्करोत्वितिसंकल्पाविषयीकृतः यद्वा स्वीयसंकल्पेनैवतद्वान्कृतोत्यंतसन्नि

तथैवाचरभद्रंतंजीवन्मुक्तोभविष्यसि ॥ देहएवमहागेहमदेहस्यचिदात्मनः ॥ ४१ ॥ तस्याहंकारएवा
स्मिन्मंत्रीतेनैवकल्पितः ॥ देहगेहाभिमानंस्वंसमारोप्यचिदात्मनि ॥ ४२ ॥ तेनतादात्म्यमापन्नःस्व
चेष्टितमशेषतः ॥ विदधातिचिदानंदेतद्भासितवपुःस्वयम् ॥ ४३ ॥ तेनसंकल्पितोदेहीसंकल्पानिगडा
वृतः ॥ पुत्रदारगृहादीनिसंकल्पयतिचानिशम् ॥ ४४ ॥ संकल्पयन्स्वयंदेहीपरिशोचतिसर्वदा ॥ त्रयस्तस्या
हमोदेहाअधमोत्तममध्यमाः ॥ ४५ ॥ तमःसत्त्वरजःसंज्ञाजगतःकारणंस्थितेः ॥ तमोरूपाद्विसंकल्पा
नित्यंतामसचेष्टया ॥ ४६ ॥ अत्यंतंतामसोभूत्वाकृमिकीटत्वमाप्नुयात् ॥ सत्त्वरूपोहिसंकल्पोधर्म
ज्ञानपरायणः ॥ ४७ ॥ अदूरमोक्षसाम्राज्यःसुखरूपोहितिष्ठति ॥ रजोरूपोहिसंकल्पोलोकेसव्यवहा
रवान् ॥ ४८ ॥

कर्षेणतादात्म्यापन्नत्वात् यथाभार्याविशिष्टएवगृहस्थोगृहस्थस्यभार्येतिध्व्यवहारस्तद्वदयंव्यवहारोबोध्यः तदीयसंकल्परूपानिगडेना
वृतोबद्धःसंकल्पयतिकामयते ॥ ४४ ॥ तानिकामयन्तदलाभेलब्धनाशेचशोचति त्रयःतमःसत्त्वरजोरूपाः ॥ ४५ ॥ तदेवाह तमइ
त्यादि अतएवजगतःस्थितेःकारणं तेषांकार्यविशेषानाह तमोरूपादिति तमोरूपात्तमोगुणप्राधान्येनकृतात्संकल्पादित्यर्थःवृत्तिवृत्तिमतो
रभेदात् तमोरूपादित्युक्तंकारणानुरूपत्वात्कार्यस्यतत्कृतचेष्टायास्तामसत्वम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ मोक्षोप्यनयैववृत्त्याप्राप्यइत्याहादूरे
ति अतएवसपुरुषःसुखरूपास्तिष्ठति हिप्रसिद्धं यस्यरजोरूपःसंकल्पःसलोकेव्यवहारवान् ॥ ४८ ॥

ततः व्यवहारयुतः पुत्रदारानुरंजितः संसारे राजसंस्कल्पकृततत्तत्कर्मवशात्तिष्ठति यस्य संकल्प एतत्पूर्वोक्तं त्रिविधमपिरूपं पारित्यज्यशाम्य
तीतिशेषः ॥ ४९ ॥ सपरंपदमाप्नोति सत्त्वरूपसंकल्पस्य हि क्रमेण सर्वसंकल्पनाशद्वारा दूरमोक्षत्वं प्रागुक्तं बोध्यम् आत्मपरिक्षये अत्रात्मा
संकल्पः अतस्त्वं दृष्टीः सर्वेन्द्रियज्ञानानि पारित्यज्य मनसैव मनो विनियम्य विषयेभ्यो निवर्त्य ॥ ५० ॥ बाह्येन्द्रियविषयसहितो य आभ्यन्तरो द्रि
याविषयो र्थस्तस्य ताद्विषयस्य संकल्पस्य क्षयं कुरु संकल्पं त्यजेत्यर्थः अन्योपायेन न सर्वथा सुखप्राप्तिरित्याह यदीति ॥ ५१ ॥ तादृशत
पः पूर्वकं पातालाद्यन्यतमलोकस्थस्यापि तव संकल्पो पशमादृते तं विना ॥ ५२ ॥ अनाबाधे दुःखासंमिश्रे अविकारे विषयसंबंधं विनैव प्राप्ये प

परितिष्ठति संसारे पुत्रदारानुरंजितः ॥ त्रिविधं तु पारित्यज्य रूपमेतन्महामते ॥ ४९ ॥ संकल्पः परमाप्नोति
पदमात्मपरिक्षये ॥ दृष्टीः सर्वाः पारित्यज्य नियम्य मनसामनः ॥ ५० ॥ सबाह्याभ्यन्तरार्थस्य संकल्पस्य क्षयं
कुरु ॥ यदि वर्षसहस्राणितपश्चरसिदारुणम् ॥ ५१ ॥ पातालस्थस्य भूस्थस्य स्वर्गस्थस्य अपि तेन घ ॥ नान्यः
कश्चिदुपायोऽस्ति संकल्पो पशमादृते ॥ ५२ ॥ अनाबाधे विकारे स्वे सुखे परमपावने ॥ संकल्पो पशमे यत्नं पौ
रुषेण परं कुरु ॥ ५३ ॥ संकल्पतंतौ निखिलाभावाः प्रोक्ताः किलानघ ॥ छिन्ने तंतौ न जानीमः कथांति विभ
वाः पराः ॥ ५४ ॥ निःसंकल्पो यथा प्राप्तव्यवहारपरो भव ॥ क्षये संकल्पजालस्य जीवो ब्रह्मत्वमाप्नुयात् ॥
॥ ५५ ॥ अधिगतपरमार्थतामुपेत्य प्रसभमपास्या विकल्पजालमुच्चैः ॥ अधिगमय पदं तदद्वितीयं विततसु
खाय सुषुप्तचित्तवृत्तिः ॥ ५६ ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे उत्तरकाण्डेषष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

रमपावने स्वात्मरूपे सुखे तत्प्राप्तिनिमित्तं न कश्चिदुपायोऽस्तीत्यर्थस्तस्मात्तद्रूपोपशमे यत्नं कुरु ॥ ५३ ॥ संकल्पस्यैवाधारत्वात्तन्नाशे एव सर्व
विषयानिवृत्तिरित्याह संकल्पतंतौ विविधाः विशिष्टो भवः संसारो येभ्यस्तादृशस्ते पराभावास्ते कथांतीति न जानीमः सर्वथानश्यंत्येवे
ति भावः ॥ ५४ ॥ तस्मान्निःसंकल्पस्य क्तेच्छो यथा प्राप्तव्यवहारं कुर्वित्यर्थः संकल्पक्षयफलमाह क्षयेति ॥ ५५ ॥ प्रसभं हठेन विकल्प
जालं त्यक्त्वा अधिगतः परमार्थो ब्रह्मतत्त्वं येन तद्भावमुपेत्य प्राप्य तदद्वितीयं पदं अधिगमय प्राप्नुहि विततसुखायानुच्छेद्य सुखाय तदर्थं निदिध्यास
नमुपदिशति सुषुप्तिकालिकाचित्तवृत्तिर्यस्य तादृशो भव सकलविषयरहितचित्तवृत्तिरेव ब्रह्माकाराचित्तवृत्तिरिति भावः ॥ ५६ ॥ इति श्री
मत्सकलराजवि० उत्तरकाण्डेषष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

वाल्मीकिनेति सद्गुरुपदेशात् कुशस्योत्तमाधिकारित्वाच्चतत्कालमेवनिदिध्यासनांतसाधनसंपादितिभावः यत्करोतितदनुकुर्वन्निवतत्रास्था
भावादितिभावः ॥ १ ॥ २ ॥ यदिकिंचिद्राघवो धनंदास्यतितन्नग्राह्यम् ॥ ३ ॥ यथोक्तंयथाशिक्षितम् ॥ ४ ॥ अपूर्वपाठजातिंअपूर्व

वाल्मीकिनाबोधितोसौकुशःसद्योगतभ्रमः ॥ अंतर्युक्तोबहिःसर्वमनुकुर्वश्चचारसः ॥ १ ॥ वाल्मीकिर
पितौप्राहसीतापुत्रौमहाधियौ ॥ तत्रतत्रचगायंतौपुरेवीथिषुसर्वतः ॥ २ ॥ रामस्याग्रेप्रगायेतांशुश्रूषुर्य
दिराघवः ॥ नग्राह्यंवैयुवाभ्यांतद्यदिकिंचित्प्रदास्यति ॥ ३ ॥ इतितौचोदितौतत्रगायमानौविचेरतुः ॥
यथोक्तंऋषिणापूर्वतत्रतत्राभ्यगायताम् ॥ ४ ॥ तांसशुश्रावकाकुत्स्थःपूर्वचर्याततस्ततः ॥ आपूर्वपाठ
जातिंचगेयेनसमभिप्लुताम् ॥ ५ ॥ बालयोराघवःश्रुत्वाकौतूहलमुपेयिवान् ॥ अथकर्मांतरेराजासमा
हूयमहामुनीन् ॥ ६ ॥ राज्ञश्चैवनरव्याघ्रःपंडितांश्चैवनैगमान् ॥ पौराणिकान्शब्दविदोयेचवृद्धादिजात
यः ॥ ७ ॥ एतान्सर्वान्समाहूयगायकौसंप्रवेशयत् ॥ तेसर्वेऽष्टमनसोराजानोब्राह्मणादयः ॥ ८ ॥ रा
मंतौदारकौटट्टाविस्मिताह्यनिमेषणाः ॥ अवोचन्सर्वएवैतेपरस्परमथागताः ॥ ९ ॥ इमौरामस्यसदृ
शौबिंबाद्विंबमिवोदितौ ॥ जटिलौयदिनस्यातांनचवल्कलधारिणौ ॥ १० ॥ विशेषंनाधिगच्छामोराघ
वस्यानयोस्तदा ॥ एवंसंवदतांतेषांविस्मितानांपरस्परम् ॥ ११ ॥ उपचक्रमतुर्गातुंतावुभौमुनिदारकौ ॥
ततःप्रवृत्तंमधुरंगंधर्वमतिमानुषम् ॥ १२ ॥ श्रुत्वातन्मधुरंगीतमपराह्णेरघूत्तमः ॥ उवाचभरतंचाभ्यां
दीयतामयुतंवसु ॥ १३ ॥ दीयमानंसुवर्णंतुनतज्जगृहतुस्तदा ॥ किमनेनसुवर्णेनराजनौवन्यभोजनौ ॥
॥ १४ ॥ इतिसंत्यज्यसंदत्तंजग्मतुर्मुनिसन्निधिम् ॥ एवंश्रुत्वातुचरितंरामःस्वस्यैवविस्मितः ॥ १५ ॥
ज्ञात्वासीताकुमारौतौशत्रुघ्नंचेदमब्रवीत् ॥ हनूमंतंसुषेणंचविभीषणमथांगदम् ॥ १६ ॥

पठनरीतिं गेयेनगानेनव्याप्ताम् ॥ ९ ॥ ६ ॥ शब्दविदःव्याकरणविदः ॥ ७ ॥ संप्रवेशयत् अडभावआर्षः ॥ ८ ॥ रामंदारकौ
चट्टाविस्मिताःसंतोऽनिमेषणाअपश्यान्नितिशेषः ॥ ९ ॥ बिंबंप्रतिबिंबम् ॥ १० ॥ ११ ॥ अतिमानुषंमनुष्यलोकीयगानमतिक्रांत
म् ॥ १२ ॥ १३ ॥ नौआवांवन्यभोजनौस्वइतिशेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ प्रत्ययं सर्वजनस्य शुद्धत्वं निश्चयोत्पादकं शपथमित्यन्वयः सीतामिति पूर्वान्वये ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ राघवस्यापि साविधं तद्वच ऊचुरित्यन्वयः राजानो मुनय इति संबोधने ॥ २२ ॥ सीतायाः शपथं दृष्ट्वा तस्याः शुभाशुभं धर्मधर्मरूपं विजानंतु निर्णयंतु ॥

भगवंतं महात्मानं वाल्मीकिं मुनिसत्तमम् ॥ आनयध्वं मुनिवरं सीतं देवसंमितम् ॥ १७ ॥ अस्यास्तु पर्षदो मध्ये प्रत्ययं जनकात्मजा ॥ करोतु शपथं सर्वे जानंतु गतकल्मषाम् ॥ १८ ॥ सीतां तद्वचनं श्रुत्वा गताः सर्वेऽतिविस्मिताः ॥ ऊचुर्यथोक्तं रामेण वाल्मीकिं रामपार्षदाः ॥ १९ ॥ रामस्य हृद्रतं सर्वज्ञात्वा वाल्मीकिरब्रवीत् ॥ श्वः करिष्यति वै सीता शपथं जनसंसदि ॥ २० ॥ योषितां परमं दैवं पतिरेव न संशयः ॥ तच्छ्रुत्वा सहसा गत्वा सर्वे प्रोचुर्मुनेर्वचः ॥ २१ ॥ राघवस्यापि रामोपि श्रुत्वा मुनिवचस्तथा ॥ राजानो मुनयः सर्वे शृणुध्वमिति चाब्रवीत् ॥ २२ ॥ सीतायाः शपथं लोका विजानंतु शुभाशुभम् ॥ इत्युक्त्वा राघवेणाथ लोकाः सर्वे दिदृक्षुः ॥ २३ ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव महर्षयः ॥ वानराश्च समाजग्मुः कौतूहलसमन्विताः ॥ २४ ॥ ततो मुनिवरस्तूर्णं सीतः समुपागमत् ॥ अग्रतस्तमृषिं कृत्वा यांती किंचिदवाङ्मुखी ॥ २५ ॥ कृतांजलिर्बाष्पकंठा सीता यज्ञं विवेश तम् ॥ दृष्ट्वा लक्ष्मीमिवायांतीं ब्रह्माणमनुयायिनीम् ॥ २६ ॥ वाल्मीकेः पृष्ठतः सीतां साधुवादो महानभूत् ॥ तदामध्ये जनौ घस्य प्रविश्य मुनिपुंगवः ॥ २७ ॥ सीतासहायो वाल्मीकिरिति प्राह च राघवम् ॥ इयं दाशरथे सीता सुव्रता धर्मचारिणी ॥ २८ ॥ अपापाते पुण्ये क्ता ममाश्रमसमीपतः ॥ लोकापवादभीतेन त्वयाराममहावने ॥ २९ ॥ प्रत्ययं दास्यते सीता तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ इमौ तु सीता तनया विमौ यमलजा तकौ ॥ ३० ॥

॥ २१ ॥ २४ ॥ २५ ॥ बाष्पकंठा सैव ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ अपापापि लोकापवादभीत्या त्यक्ता ॥ २९ ॥ सा सीता प्रत्ययं विश्वासजनकं शपथम् अत्र स्थाने ऋषेरतिकरुणरसाक्रांतचित्ततया इमाविति पदपौनरुक्त्यनदोषाय ॥ ३० ॥

तत्रादौ भगवान्वाल्मीकिः स्वधर्मशपथैः सीताया अदुष्टत्वं ख्यापयति प्रचेतस इत्यादिना ॥ ३१ ॥ यथाद्ययावद नृतमुक्तं न स्मरामि तथा इमौ
तव पुत्रकाविति वाक्यमपि सत्यमेवेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ प्रत्ययो विश्वासः ॥ ३४ ॥ महान् प्रत्ययजनकः शपथोऽग्निप्रवेशरूपः ॥

सुतौ तु तव दुर्धर्षौ तथ्यमेतद्वीमिते ॥ प्रचेतसो हं दशमः पुत्रो रघुकुलोद्भव ॥ ३१ ॥ अनृतं न स्मराम्युक्तं य
थे मौ तव पुत्रकौ ॥ बहून्वर्षा गणान् सम्यक्तपश्चर्यामयाकृता ॥ ३२ ॥ नोपाश्रियां फलं तस्यादुष्टेयं यदि मैथि
ली ॥ वाल्मीकिनैव मुक्तस्तुराश्रयः प्रत्यभाषत ॥ ३३ ॥ एवमेतन्महाप्राज्ञ यथावदसि सुव्रत ॥ प्रत्ययोज
नितो मह्यं तव वाक्यैरकिल्बिषैः ॥ ३४ ॥ लंकायामपि दत्तो मे वै देह्या प्रत्ययो महान् ॥ देवानां पुरतस्तेन मं
दिरे संप्रवेशिता ॥ ३५ ॥ सेयं लोकभयाद्ब्रह्मन् पापापि सती पुरा ॥ सीतामया परित्यक्ता भवांस्तत्क्षंतुमर्ह
ति ॥ ३६ ॥ ममैव जातौ जानामि पुत्रावेतौ कुशीलवौ ॥ शुद्धायां जगती मध्ये सीतायां प्रीतिरस्तु मे ॥
॥ ३७ ॥ देवाः सर्वे परिज्ञाय रामाभिप्रायमुत्सुकाः ॥ ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा समाजग्मुः सहस्रशः ॥ ३८ ॥
प्रजाः समागमन् दृष्ट्वा सीताकौशेयवासिनी ॥ उदङ्मुखी ह्यधो दृष्टिः प्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ३९ ॥
रामादन्यं यथा हं वै मनसापि न चिंतये ॥ तथामे धरणी देवी विवरं दातुमर्हति ॥ ४० ॥ तथा शपंत्याः सीतायाः
प्रादुरासीन्महाद्भुतम् ॥ भूतलाद्दिव्यमत्यर्थं सिंहासनमनुत्तमम् ॥ ४१ ॥ नागैर्द्वैध्रियमाणं च दिव्यदेहैर
विप्रभम् ॥ भूदेवी जानकीं दोभ्यां गृहीत्वा स्नेहसंयुता ॥ ४२ ॥ स्वागतं तामुवाचैनामासने संन्यवेशय
त् ॥ सिंहासनस्थां वै देहीं प्रविशंतीं रसातलम् ॥ ४३ ॥ निरंतरा पुष्पवृष्टिर्दिव्या सीतामवाकिरत् ॥ सा
धुवादश्च सुमहान् देवानां परमाद्भुतः ॥ ४४ ॥

॥ ३९ ॥ लोकभयात् लोककृतदुर्वादभयात् ॥ ३६ ॥ जगती मध्ये तद्वर्तिलोकमध्ये शुद्धायां शपथेन सर्वलोकज्ञातशुद्धतायाम् ॥ ३७ ॥
॥ ३८ ॥ ३९ ॥ विवरं प्रवेशाय छिद्ररूपं मार्गम् ॥ ४० ॥ महाद्भुतमत्याश्चर्यं दिव्यं सिंहासनं प्रादुरासीत् ॥ ४१ ॥ सर्वाश्चर्यत्वादि
व्यत्त्रोपपादकं रविप्रभमिति ॥ ४२ ॥ दोभ्यां गृहीत्वा स्वागतमिति तामुवाचा नैनामासने संन्यवेशयत् ॥ ४३ ॥ सा धुवादश्च आसीदिति शेषः ॥ ४४ ॥

बहुधावाचःबहुप्रकारवाचःसीतेमेवंकर्तुमर्हाइतिरात्रवोगृहीतशपथोपि पुनःशपथग्रहणेप्रवृत्तइत्येवंबहुप्रकारवाचः ॥ ४५ ॥ सीताशपथको
रणात्बहुधावाचऊचुरित्यनुकर्षः तस्याश्चितापराःकसोतागमिष्यतीत्यादिचिंतापुक्ताःध्यानपरायणाःभूप्रविष्टसीतारूपस्यध्यानपराय
णाः ॥ ४६ ॥ रामंनिरीक्षंतः किंकारिष्यतीत्याद्येवं सीतांनिरीक्षंतःकथंगच्छत्येवेत्याद्येवंप्रकारेणअचेतनमासीदितिशेषः ॥ ४७ ॥
भविष्यतःकार्यस्यगौरवंनिश्चयंज्ञात्वैवज्ञात्वापि ॥ ४८ ॥ अजानन्निवशुशोचलोकव्यवहारानुसारेणेत्यर्थःबोधितःभाविनोदुःपरिहरत्वादि

ऊचुश्चबहुधावाचोअंतरिक्षगताःसुराः ॥ अंतरिक्षेचभूमौचसर्वेस्थावरजंगमाः ॥ ४५ ॥ वानराश्चमहा
कायाःसीताशपथकारणात् ॥ केचिच्चिंतापरास्तस्याःकेचिद्ध्यानपरायणाः ॥ ४६ ॥ केचिद्रामंनिरीक्षं
तःकेचित्सीतामचेतसः ॥ मुहूर्तमात्रंतत्सर्वतूष्णींभूतमचेतनम् ॥ ४७ ॥ सीताप्रवेशनंदृष्ट्वासर्वसंमो
हितंजगत् ॥ रामस्तुसर्वज्ञात्वैवभविष्यत्कार्यगौरवम् ॥ ४८ ॥ अजानन्निवदुःखेनशुशोचजनकात्मजा
म् ॥ ब्रह्मणाऋषिभिःसार्धंबोधितोरघुनंदनः ॥ ४९ ॥ प्रतिबुद्धइवस्वप्नाच्चकारानंतराःक्रियाः ॥ त्रिस
सर्जऋषीन्सर्वानृत्विजोयेसमागताः ॥ ५० ॥ तान्सर्वान्धनरत्नाद्यैस्तोषयामासभूरिशः ॥ उपादायकु
मारौतावयोध्यामगमत्प्रभुः ॥ ५१ ॥ तदादिनिःस्पृहोरामःसर्वभोगेषुसर्वदा ॥ आत्मार्चितापरोनित्यमे
कांतिसमुपस्थितः ॥ ५२ ॥ एकांतध्याननिरतेएकदाराघवेसति ॥ ज्ञात्वानारायणंसाक्षात्कौसल्याप्रिय
वादिनी ॥ ५३ ॥ भक्त्यागत्यप्रसन्नतंप्रणताप्राहृष्टधीः ॥ रामत्वंजगतामादिरादिमध्यांतवर्जितः ॥
॥ ५४ ॥ परमात्मापरानंदःपूर्णःपुरुषईश्वरः ॥ जातोसिमैगर्भगृहेममपुण्यातिरेकतः ५५ ॥

कथाभिःकृतदुःस्वापनयनः ४९ ॥ ऋत्विजोयेइत्यत्रतान्विससर्जेत्यनुकर्षः ॥ ५० ॥ तान्ऋत्विक्प्रभृतीन् ॥ ५१ ॥ एकांतिसमुपस्थि
तःतत्रैवस्थितआसीत् ॥ ५२ ॥ ध्याननिरतेराघवेसतीत्यर्थः रामंतच्चरित्रैर्ऋषिवाक्यैश्चतत्कृपावशान्नारायणंज्ञात्वा ॥ ५३ ॥ प्रणता
नारायणोयमितिवृद्ध्याआदिःकारणंस्वयंचोत्पत्तिनाशराहेतस्तदभावादेवचमध्यवर्जितः ॥ ५४ ॥ सर्वेषांपरमउत्कृष्टआत्माअंतर्यामिविध
याप्रेरकत्वात् परानंदःहिरण्यगर्भानंदादपिउत्कृष्टोयआनंदस्तद्रूपःपूर्णःपुरुषःप्राप्तसर्वकामत्वात्पूर्णः अतएवेश्वरःसर्वनियंताईदृशोपि
त्वंममगर्भरूपेगृहेमदीयपुण्याधिक्याज्जातोजातइव ॥ ५५ ॥

अवसानेस्वस्या अवसानकालेऽतिवार्धके इत्यर्थः त्वद्वतारसमाप्तिका उच्यते प्रमः प्रश्नावसरः अवोधजः अज्ञानजः कृत्स्नो न निवर्तते सर्वज्ञत्वत्सं
गात्किंचिन्निवृत्तोऽपि सर्वथाननिवर्तत इति भावः ॥ ५६ ॥ इदानीमपि अवसानकाले पितृसंक्षेपतो बोधयेत्यन्वयः ॥ ५७ ॥ निर्वेदो विष
येष्वलं प्रत्ययस्तेन वादेनीमीदृशवचनवक्त्रीम् ॥ ५८ ॥ त्रीन्मार्गानाह कर्मेत्यादि अत्रेदं बोध्यम् ज्ञानयोगस्त्रिधा एतज्जन्मानुष्ठितकर्म
योगसंपादितचित्तशुद्ध्या जातः एतज्जन्मानुष्ठितभक्तियोगकृतचित्तशुद्ध्या जातः पूर्वार्जिताभ्यामाभ्यां संपादिततया एतज्जन्मनितदनुष्ठाना
नोपेक्षो वेति अन्यथा केवलकर्मभक्तिभ्यां ज्ञानं विना मोक्षस्य तमेव विदेत्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते यनायेति श्रुतिविरुद्धतया यथा श्रुत

अवसाने ममाप्यद्य समयो भूद्रघूत्तम ॥ नाद्याप्य बोधजः कृत्स्नो भवबंधो निवर्तते ॥ ५६ ॥ इदानीमपि मे
ज्ञानं भवबंधनिवर्तकम् ॥ यथा संक्षेपतो भूयात्तथा बोधय मां विभो ॥ ५७ ॥ निर्वेदवादिनी मेवं मातरं मातृ
वत्तलः ॥ दयालुः प्राह धर्मात्मा जराजर्जरितां शुभाम् ॥ ५८ ॥ मार्गास्त्रयो मया प्रोक्ताः पुरामोक्षात्तिसाध
काः ॥ कर्मयोगो ज्ञानयोगो भक्तियोगश्च शाश्वतः ॥ ५९ ॥ भक्तिर्विभिद्यते मातस्त्रिविधा गुणभेदतः ॥ स्व
भावो यस्य यस्तेन तस्य भक्तिर्विभिद्यते ॥ ६० ॥ यस्तु हिंसां समुद्दिश्य दंभं मात्सर्यमेव वा ॥ भेददृष्टिश्च सं
भीभक्तो मेतामसः स्मृतः ॥ ६१ ॥ फलाभिसंधिर्भोगार्थो धनकामो यशस्तथा ॥ अर्चादौ भेदबुद्ध्या मां पू
जयेत्स तुराजसः ॥ ६२ ॥

मूलासंगतिः स्यादिति दिक् तेषां मध्ये भक्तियोगरूपो मार्गो ज्ञानजनने सुलभ इत्यर्थः ॥ ५९ ॥ गुणभेदतः तमोरजः सत्त्वरूपगुणभेदेन तामसी
राजसी सात्त्विकी चेति त्रिवेत्यर्थः ॥ ६० ॥ भक्तिर्त्रैविध्या द्रक्तव्याऽपि त्रैविध्यं तत्र तामसं भक्तमाह यस्त्वाति हिंसां शत्रोः दंभं पूजालाभादि
फलकम् मात्सर्यं परगुणद्वेषः भेददृष्टिः अरिमित्रादिदृष्टिः संरंभी तत्तद्विषयकाग्रहवान् ॥ ६१ ॥ फलं स्वर्गं तदभिसंधिस्तत्कामः भोग ऐहि
कः यश इत्यस्य यशः काम इत्यर्थः गोबलीवर्दन्यायेन पृथङ्निर्देशः अर्चादौ प्रतिमादौ आदिना स्यादित्यादि पूजास्थानसंग्रहः भेदबुद्ध्या अय
मुपास्यो हमुपासक इत्येवं रूपया ॥ ६२ ॥

योनिर्हरणायपापनाशायकर्ममत्पूजनरूपं परस्मिन्मयि अर्पितं कुर्याद्भगवतः प्रेरणयायदस्वतन्त्रेण मया कृतं तेन स एव तुभ्य त्विति बुद्धिर्ब्रह्माप्रिणं
 नाम अथवा शास्त्रबोधितत्वादवश्यकर्तव्यमिति बुद्ध्यावायः कुर्यात्ससात्त्विकः अत्रापि भेदबुद्धयेत्युपादानादभेदबुद्धिरेतत्फलमिति सूचितम्
 ॥ ६३ ॥ एतत्फलीभूतं निर्गुणभक्तियोगलक्षणमाह मद्गुणेति अविच्छिन्ना मनोवृत्तिरित्यंतेन अनंतगुणालये मयि या अविच्छिन्ना मनोवृ
 त्तिरेतत्सगुणध्यानस्य निर्गुणध्यानस्य लक्षणं प्रापकम् तत्र दृष्टान्तः यथा गंगां बुनो बुधौ इत्यनेनाभेदविषयत्वं मनोवृत्तेर्दर्शितम् ॥ ६४ ॥ अहै
 तुक्यं फलानुदेशः अतएवाव्यवहिता विशेषेणावहिता संबन्धा सार्ष्टिः सारूप्यम् ॥ ६५ ॥ उक्तफलानि ददात्यापि परंतु भक्ता मत्सेवनं विना ते

परस्मिन् अर्पितं यस्तु कर्म निर्हरणाय वा ॥ कर्तव्यमिति वा कुर्याद्भेदबुद्ध्या ससात्त्विकः ॥ ६३ ॥ मद्गुणाश्च
 यणा देवमद्यनंतगुणालये ॥ अविच्छिन्ना मनोवृत्तिर्यथा गंगां बुनो बुधौ ॥ तदेव भक्तियोगस्य लक्षणं निर्गु
 णस्य हि ॥ ६४ ॥ अहैतुक्यव्यवहिताया भक्तिर्मयि जायते ॥ सामेसा लोक्यसामीप्यसार्ष्टिसायुज्यमेव
 वा ॥ ६५ ॥ ददात्यपि न गृह्णंति भक्ता मत्सेवनं विना ॥ स एवात्यंतिको योगो भक्तिमार्गस्य भामिनि ॥
 ॥ ६६ ॥ मद्भावं प्राप्नुयात्तेन अतिक्रम्य गुणत्रयम् ॥ महता कामहीनेन स्वधर्माचरणेन च ॥ ६७ ॥ कर्म
 योगेन शस्तेन वर्जितेन विहिंसनम् ॥ महर्शनस्तुतिमहापूजाभिः स्मृतिवन्दनैः ॥ ६८ ॥ भूतेषु मद्भावनया
 संगेनासत्यवर्जनैः ॥ बहुमानेन महतांदुःखिनामनुकंपया ॥ ६९ ॥ स्वसमानेषु मैत्र्या च यमादीनां निषेव
 या ॥ वेदांतवाक्यश्रवणान्ममना मानुकीर्तनात् ॥ ७० ॥ सत्संगेनार्जवेणैव ह्यहमः परिवर्जनात् ॥ कां
 क्षयाममधर्मस्य परिशुद्धांतरौ जनः ॥ ७१ ॥

भुमत्सेवाया अभावात्तानि न गृह्णंति नांगीकुर्वतिस एव सार्वलोक्यादिति रस्कार एव आत्यंतिको योगः स एव पूर्णो भक्तो यो मत्सेवारहितं मोक्षमपि न ब्र
 हुमन्यते इति ॥ ६६ ॥ तेन भक्तियोगेन गुणत्रयं तद्रूपां मायामतिक्रम्य मद्भावं मैत्र्यं प्राप्नुयात् अथ कर्मयोगमाह महतेति कामहीनेन फलोद्देश
 हीनेन स्वधर्मो नित्यनैमित्तिकरूपः ॥ ६७ ॥ तादृशकर्मयोगेन मद्भावं प्राप्नुयात् कथं भूतेन विहिंसनं हिंसा वर्जितेन हिंसारहितेनेति यावत्
 उक्तभक्तियोगप्राप्त्युपायमाह महर्शनेति स्मृतिः स्मरणम् वंदनं प्रणतिः ॥ ६८ ॥ सर्वभूतेषु मद्भावनया ईश्वरभावनया असंगेन दुष्ट
 संगपरित्यागेन ॥ ६९ ॥ यमादयो यमनियमप्राणायामादयः ॥ ७० ॥ अहमः अहंकृतेः अहंकर्तेत्यादिबुद्धेः ममधर्मस्य मत्पूजादिरूप
 स्य कांक्षया इच्छया ॥ ७१ ॥

अंजसाशीघ्रमायातिमदभिन्नो भवति स्वाश्रयात्वायुना स्वाश्रयापकर्षणात् ॥ ७२ ॥ अहमात्मा व्यवस्थितः सर्वत्र चेतनो हमेवैत्यर्थः ॥ ७३ ॥ तं सर्वत्र चैतन्यसंपादकं मामज्ञात्वा बहिःक्रियोत्पन्नैरनेकभेदैर्द्रव्यैर्गंधपुष्पधूपादिभिर्हेतुभिरुपनिषत्तुल्यं संतोषं न कुरुते न जनयतीत्यर्थः ॥ ७४ ॥ सर्वभूतस्थितत्वेन मम ज्ञात्वा कृतं या पूजयामोक्षफलदो मम संतोषो नेत्यर्थः ॥ ७५ ॥ सर्वप्राण्यपमानकर्त्रा यावत्प्रतिमान पूजिता तावदेव विशिष्टानां सा पूजा योग्या तदनंतरं न तत्पूजेत्यर्थः अर्चित इत्यस्य व्याख्या पूजित इति ॥ ७६ ॥ तावन्मामर्चयेदित्यर्थं मध्यमणिन्यायेनोत्तरान्व

मद्गुणश्रवणादेव याति मामंजसा जनः ॥ यथा वायुवशाद्गंधः स्वाश्रयाद्वाणमाविशेत् ॥ ७२ ॥ योगाभ्यासरतं चित्तमेव मात्मानमाविशेत् ॥ सर्वेषु प्राणिजातेषु ह्यहमात्मा व्यवस्थितः ॥ ७३ ॥ तमज्ञात्वा विमूढात्मा कुरुते केवलं बहिः ॥ क्रियोत्पन्नैर्नैकभेदैर्द्रव्यैर्मेनां बतोषणम् ॥ ७४ ॥ भूतावमानि नोर्चयामर्चितो हं न पूजितः ॥ ७५ ॥ तावन्मामर्चयेद्देवं प्रतिमादौ स्वकर्मभिः ॥ यावत्सर्वेषु भूतेषु स्थितं चात्मनि न स्मरेत् ॥ ७६ ॥ यस्तु भेदं प्रकुरुते स्वात्मनश्च परस्य च ॥ भिन्नदृष्टेर्भयं मृत्युस्तस्य कुर्यान्न संशयः ॥ ७७ ॥ मामतः सर्वभूतेषु परिच्छिन्नेषु संस्थितम् ॥ एकं ज्ञानेन मानेन मैत्र्या चार्चयेदभिन्नधीः ॥ ७८ ॥ चेतसैवानि शं सर्वभूतानि प्रणमेत् सुधीः ॥ ज्ञात्वा मां चेतनं शुद्धं जीवरूपेण संस्थितम् ॥ ७९ ॥ तस्मात्कदाचिन्नेक्षेत भेदमीश्वरजीवयोः ॥ भक्तियोगो ज्ञानयोगो मयामातरुदीरितः ॥ ८० ॥

यद्यपि यावत्सर्वभूतस्थितं मामात्मनि न स्मरेत्स एवाहमिति न जानीयात् तावदेव पूजादावधिकारो न तदुत्तरं पूज्यपूजकभावापगमादिति भावः ॥ ७६ ॥ इयमेव भावना मुख्येति ध्वनयितुं भेदं निंदति यास्त्विति भिन्नदृष्टेस्तस्य मृत्युर्भयं कुर्यात् अत्र संशयो नास्तीत्यर्थः ॥ ७७ ॥ तस्माद्भेदं त्यक्त्वा हमुपास्य इत्याह मामत इति एकं मां ज्ञानेन मानेन एवं ज्ञानपूर्वकं सर्वप्राणिसंमाननेन मैत्र्या सर्वत्र मित्रबुद्ध्या मामर्चयेदित्यर्थः ॥ ७८ ॥ तथा सर्वभूतानि चेतसा प्रणमेत्तत्र हेतुर्ज्ञात्वेति ॥ ७९ ॥ ईश्वरजीवयोरिति परस्परजीवानां चेत्यपि बोध्यम् ज्ञानयोगो भक्तियोगसहितो ज्ञानयोग इत्यर्थः ॥ ८० ॥

एकतरं केवलभक्तियोगमपीत्यर्थः शममृच्छतितस्यपरिणामेज्ञानयोगप्रापकत्वादितिभावः ॥ ८१ ॥ भक्तियोगेनउत्कृष्टोयमीश्वरःपूज्य
इत्येवंरूपेण तत्रासामर्थ्येआह पुत्ररूपेणवेति ॥ ८२ ॥ तिस्रो गतीः सात्त्विकराजसतामसीः तत्रसात्त्विकीअर्चिरादिगतिः राजसीधूमादि
गतिस्तामसीजायस्वाम्रियस्वेत्येवंरूपा तत्राद्यादहराद्युपासकानां द्वितीयाकर्मिणांतृतीयान्येषांपरमांगतिम् नास्यप्राणाह्युत्क्रामंत्यत्रैवसमव

आलंब्यैकतरंवापिपुरुषःशममृच्छति ॥ ततोमांभक्तियोगेनमातःसर्वल्लदिस्थितम् ॥ ८१ ॥ पुत्ररूपेण
वानित्यंस्मृत्वाशांतिमवाप्स्यसि ॥ श्रुत्वारामस्यवचनंकौसल्यानंदसंयुता ॥ ८२ ॥ रामंसदाहृदिध्या
त्वाछित्वासंसारबंधनम् ॥ अतिक्रम्यगतीस्तिस्त्रोप्यवापपरमांगतिम् ॥ ८३ ॥ कैकेयीचापियोगंरघुप
तिगदितंपूर्वमेवाधिगम्यश्रद्धाभक्तिप्रशांताहृदि रघुतिलकंभावयंतीगतासुः ॥ गत्वास्वर्गंस्फुरंतीदशरथस
हितामोदमानावतस्थेमाताश्रीलक्ष्मणस्याप्यातिविमलमतिःप्रापभर्तुःसमीपम् ॥ ८४ ॥ इतिश्रीमदध्या
त्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेउत्तरकांडेमातृणांस्वर्गप्रस्थानं नामसप्तमःसर्गः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

॥ श्रीमहादेवउवाच॥ अथकालेगतेकस्मिन्भरतोभीमविक्रमः ॥ युधाजितामातुलेनह्याहूतोगात्ससैन
कः ॥ १ ॥ रामाज्ञयागतास्तत्रहत्वागंधर्वनायकान् ॥ तिस्रःकोटीःपुरेहेतुनिवेश्यरघुनंदनः ॥ २ ॥ पु
ष्करंपुष्करावत्यांतक्षंतक्षशिलाह्वये ॥ अभिषिच्यसुतौतत्रधनधान्यसुहृद्वृतौ ॥ ३ ॥ पुनरागत्यभरतोर
मसेवापरोभवत् ॥ ततःप्रीतो रघुश्रेष्ठोलक्ष्मणंप्राहसादरम् ॥ ४ ॥ उभौकुमारौसौमित्रेगृहीत्वापश्चिमांदि
शम् ॥ तत्रभिल्लान्विनिर्जित्यदुष्टान्सर्वापकारिणः ॥ ५ ॥ अंगदश्चित्रकेतुश्चमहासत्वपराक्रमौ ॥ ह
योर्हेनगरेकृत्वागजाश्वधनरत्नकैः ॥ ६ ॥

लीयंतइतिज्ञानिप्राप्याम् ॥ ८३ ॥ पूर्वमेवचित्रकूटगिरौ ॥ ८४ ॥ ॥ इतिश्रीमत्सकलराजाविषदुद्धरण०उत्तरकांडेसप्तमःसर्गः
॥ ७ ॥ ॥ अथोति कस्मिन्कस्मिंश्चिदित्यर्थः मातुलेनाहूतःस्वदेशसमीपवर्तिगंधर्वविषयस्थगंधर्ववधार्थम् ॥ १ ॥ तिस्रःकोटीर्ग
ंधर्वनायकान् हत्वेत्यन्वयः पुरेपुष्करावतीतक्षशिलाख्ये ॥ २ ॥ सुतौपुष्करतक्षनामानौ ॥ ३ ॥ ४ ॥ कुमारौस्वपुत्रौपश्चिमांदिशंया
हीतिशेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ततःसमागमनानंतरम् ॥ ९ ॥ अतिबलस्यमहर्षिमुख्यस्यदूतंरामंद्रष्टुकामंपुरुषोत्तमायनिवेदयस्वयस्याहंदूतस्तस्यमह
र्षिमुख्यस्यरामायचिरायविज्ञापनमास्तिरामंप्रतिचिरकालंबोधनीयंवाक्यमस्ति ॥ १० ॥ ससौमित्रिरित्यन्वयः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

अभिषिच्यसुतौतत्रशीघ्रमागच्छमांपुनः ॥ रामस्याज्ञांपुरस्कृत्यगजाश्ववलवाहनः ॥ ७ ॥ गत्वाहत्वारि
पून्सर्वान्स्थापयित्वाकुमारकौ ॥ सौमित्रिःपुनरागत्यरामसेवापरोभवत् ॥ ८ ॥ ततस्तुकालेमहति
प्रयातेरामंसदाधर्मपथेस्थितंहरिम् ॥ द्रष्टुंसमागादषिवेषधारीकालस्ततोलक्ष्मणमित्युवाच ॥ ९ ॥ निवे
दयस्वातिबलस्यदूतंमांद्रष्टुकामंपुरुषोत्तमाय ॥ रामायविज्ञापनमास्तिरामस्यमहर्षिमुख्यस्यचिरायधीमन् ॥
॥ १० ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वासौमित्रिस्त्वरयान्वितः ॥ आचक्षेथरामायसंप्राप्तंतपोधनम् ॥ ११ ॥
एवंब्रुवंतंप्रोवाचलक्ष्मणंराघवोवचः ॥ शीघ्रंप्रवेश्यतांतातमुनिःसत्कारपूर्वकम् ॥ १२ ॥ लक्ष्मणस्तुतथे
त्युक्त्वाप्रावेशयततापसम् ॥ स्वतेजसाज्वलंतंतंघृतसिक्तंयथानलम् ॥ १३ ॥ सोभिगम्यरघुश्रेष्ठंदीप्य
मानःस्वतेजसा ॥ मुनिर्मधुरवाक्येनवर्धस्वेत्याहराघवम् ॥ १४ ॥ तस्मैसमुनयेरामःपूजांकृत्वागथाविधिः
पृष्ठानामयमव्यग्रोरामःपृष्ठोथतेनसः ॥ १५ ॥ दिव्यासनेसमासीनोरामःप्रोवाचतापसम् ॥ यदर्थमाग
तोसित्वमिहतत्प्रापयस्वमे ॥ १६ ॥ वाक्येनचोदितस्तेनरामेणाहमुनिर्वचः ॥ द्द्वंद्वमेवप्रयोक्तव्यमनाल
क्ष्यंतुतद्वचः ॥ १७ ॥ नान्येनचैतच्छ्रोतव्यंनारुणातव्यंचकस्यचित् ॥ शृणुयाद्धानिरीक्षेद्वायःसवध्यस्त्व
याप्रभो ॥ १८ ॥ तथेतिचप्रतिज्ञायरामोलक्ष्मणमब्रवीत् ॥ तिष्ठत्वंद्वारिसौमित्रेनायात्वत्रजनोरहः॥१९॥

वर्धस्वेत्यस्यभूराज्याधिकस्वर्गराज्यलाभेनवर्धस्वेतितद्धृदयस्थितोर्थः ॥ १४ ॥ तेनानामयंपृष्ठोरामस्तस्मैअनामयंपृष्ठोवाचेत्यन्वयः ॥
॥ १५ ॥ यदर्थयत्प्रापणार्थतत्स्वस्वामिवाक्यम् ॥ १६ ॥ द्द्वंद्वमेवरहस्यमेवअनालक्ष्यंतृतयिनेतिशेषः ॥ १७ ॥ तदेवस्पष्टयति ना
न्येनेति निरीक्षेद्वाक्ययंतावावामितिशेषः ॥ १८ ॥ अत्ररहारहस्थानेजनआवाभ्यामतिरिक्तस्तृतीयोजनइत्यर्थः ॥ १९ ॥

कोवापित्वंवा अन्योवायेन त्वं विसर्जितः प्रेषितस्तस्य वामनीषितं अथवा ते तवैव मनीषितं यद्वा क्यंतद्वदस्व ॥ २० ॥ यथा तथं सत्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥
 त्वंक इति जिज्ञासां संभाव्य स्वयमेवोत्तरमाहाहं हीति पूर्वजः सर्वसृष्ट्यपेक्षया पूर्वः महत्तत्त्वस्यैवायमंशविशेष इत्याह अतिरिक्तमेवेदं तत्त्वमिति
 शैवाः ॥ २२ ॥ मायासंगमस्ते दीक्षणमात्रम् ॥ २३ ॥ अथ ब्रह्मवाक्यमाह रक्षितुमिति समयः अवतारसमये कृतः कालः एतावतं का
 लं भूलोके स्थित्वा पुनः स्वर्गमागतेत्येवं रूपः ननु मम स्वर्गेण कः संबंध इत्याशंकां निवर्तयितुं पूर्वकथामाह पुरेति सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति श्रु

यद्यागच्छति कोवापि सवध्यो मे न संशयः ॥ ततः प्राह मुनिं रामो येन वा त्वं विसर्जितः ॥ २० ॥ यत्ते मनी
 षितं वा क्यंतद्वदस्व ममाग्रतः ॥ ततः प्राह मुनिर्वाक्यं शृणुराम यथा तथम् ॥ २१ ॥ ब्रह्मणा प्रेषितोस्मीशं का
 र्यार्थे तैत्तिकं प्रभो ॥ अहं हि पूर्वजो देवतव पुत्रः परंतप ॥ २२ ॥ मायासंगमजो वीरकालः सर्वहरः स्मृतः ॥
 ब्रह्मात्वा माह भगवान् सर्वदेवार्षिपूजितः ॥ २३ ॥ रक्षितुं स्वर्गलोकस्य समयस्ते महामते ॥ पुरा त्वमेक एवा
 सील्लोकान् संलुत्य मायया ॥ २४ ॥ भार्यया सहितस्त्वं मामादौ पुत्रमजीजनः ॥ तथा भोगवतं नागमनंत
 मुदकेशयम् ॥ २५ ॥ मायया जनयित्वा त्वं द्वौ ससत्त्वौ महाबलौ ॥ मधुकैटभकौ दैत्यौ हत्वामेदोस्थि संचयम्
 ॥ २६ ॥ इमां पर्वतसंबद्धां मेदिनीं पुरुषर्षभ ॥ पद्मे दिव्यार्कसंकाशेनाभ्यामुत्पाद्य मामपि ॥ २७ ॥ मां
 विधाय प्रजाध्यक्षं मयि सर्वं न्यवेदयत् ॥ सोहं संयुक्तसंभारस्त्वामवोचं जगत्पते ॥ २८ ॥

तेः मायापिकार्याक्षमत्वाच्च दमेदेनैव तदेति भावः ॥ २४ ॥ भार्ययामां यया भवत्सोऽन्निध्येन तस्या अप्येवं परिणामं शीलत्वादिति भावः भोग
 वतं शेषम् नुमभाव आर्षः एतावुभावपि महत्तत्त्वाधिष्ठातारावित्याहुः ॥ २५ ॥ संसत्त्वौ संपराक्रमौ तन्मेदोस्थि संचयंतद्रूपाम् ॥ २६ ॥
 इमां मेदिनीं निर्मितवानिति शेषः तत्र सुप्तस्य नाभ्यां विद्यमाने पद्मे मामुत्पाद्य ॥ २७ ॥ तंच मां प्रजाध्यक्षं विधाय भवान् मयि सर्वं प्रजोत्पादनपा
 लनादिभारं न्यवेदयत् स्थापितवान् संयुक्तसंभारः अंगीकृतप्रजोत्पादनादिव्यवहारः ॥ २८ ॥

मेवीर्यापहारिणः मेवीर्यस्यमत्प्रजानांदुःखदाइत्यर्थः ततःमांप्रतितथाप्रतिज्ञानोत्तरमित्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ समयंवासका
लप्रतिज्ञाम् मनोरथःप्रतिज्ञाविषयःकालःनृषुनृलोकेआयुषिपूर्णेसति ॥ ३२ ॥ अहंकालस्तापसरूपेणत्वत्समीपमुपागमंप्राप्तवानस्मि ॥

रक्षांविधत्स्वभूतेभ्योयेमेवीर्यापहारिणः ॥ ततस्त्वंकश्यपाज्जातोविष्णुर्वामनरूपधृत् ॥ २९ ॥ हृतवा
नसिमूभारंवधाद्रक्षोगणस्यच ॥ सर्वासूत्सार्यमाणासुप्रजासुधरणीधर ॥ ३० ॥ रावणस्यवधाकांक्षीम
त्यलोकमुपागतः ॥ दशवर्षसहस्राणिदशवर्षशतानिच ॥ ३१ ॥ कृत्वावासस्यसमयंत्रिदशेष्वात्म
नःपुरा ॥ सतेमनोरथःपूर्णःपूर्णेचायुषितेनृषु ॥ ३२ ॥ कालस्तापसरूपेणत्वत्समीपमुपागमम् ॥ ततो
भूयश्चतेबुद्धिर्यदिराज्यमुपासितुम् ॥ ३३ ॥ तत्तथाभवभद्रंतेएवमाहपितामहः ॥ यदितेगमनेबुद्धिर्देव
लोकंजितेंद्रिय ॥ ३४ ॥ सनाथाविष्णुनादेवाभवंतुविगतज्वराः ॥ चतुर्मुखस्यतद्वाक्यंश्रुत्वाकालेन
भाषितम् ॥ ३५ ॥ हसन्रामस्तदावाक्यंकृत्स्नस्यांतकमब्रवीत् ॥ श्रुतंतववचोमेघममापीष्टतरंतुत
त् ॥ ३६ ॥ संतोषःपरमोज्ञेयस्त्वदागमनकारणात् ॥ त्रयाणामपिलोकानांकार्यार्थममसंभवः ॥ ३७ ॥
भद्रंतेस्त्वागामिष्यामियतएवाहमागतः ॥ मनोरथस्तुसंप्राप्तोनमेत्रास्तिविचारणा ॥ ३८ ॥ मत्सेवका
नांदेवानांसर्वकार्येषुवैमया ॥ स्थातव्यंमाययापुत्रयथाचाहप्रजापतिः ॥ ३९ ॥ एवंतयोःकथयतोर्दुर्वा
सामुनिरभ्यगात् ॥ राजद्वारंराघवस्यदर्शनापेक्षयादुतम् ॥ ४० ॥ मुनिर्लक्ष्मणमासाद्यदुर्वासावाक्यम
ब्रवीत् ॥ शीघ्रंदर्शयरामंमेकार्यमेत्यंतमाहितम् ॥ ४१ ॥

॥ ३३ ॥ तत्तथाभवराज्यमुपास्वेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ कृत्स्नस्यजगतोतंकनाशकम् कालमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ कार्यार्थसंभवः तेन
निष्पन्नकार्यस्यावस्थानेनप्रयोजनमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ मनोरथःअयमेवमेमनोरथोयदितोगमनमितिभावः ॥ ३८ ॥ स्थातव्यंतद्रक्षणा
योद्युक्तेनभाव्यम् माययेत्यनेनसर्वमिदंमायैवेतिध्वनयति ॥ ३९ ॥ आहृतंयथाभवतितथादर्शनेच्छयाराजद्वारमभ्यगात् ॥ ४० ॥ ४१ ॥

रामेणकार्यकितेइतितत्सर्वकार्यमहंसंपादयामीतिभावः तदेवाह कितेइत्यादि ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ वंशं दशरथस्येतिशेषः- तेनसर्वेषां
भवदादीनांनाशंकरिष्यामीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ भृशमतिशयेनघोरमित्यन्वयः स्वरूपंवाच्यंव्यंग्यंचार्थम् ॥ ४५ ॥ कारणादुर्वासोरूपा

तच्छ्रुत्वाप्राहसौमित्रिर्मुनिर्ज्वलनतेजसम् ॥ रामेणकार्यकितेद्यकितेभीष्टंकरोम्यहम् ॥ ४२ ॥ राजा
कार्यांतरेव्यग्रोमुहूर्तसंप्रतीक्ष्यताम् ॥ तच्छ्रुत्वाक्रोधसंतप्तोमुनिःसौमित्रिमब्रवीत् ॥ ४३ ॥ अस्मिन्
क्षणेतुसौमित्रेनदर्शयसिचेद्दिभुम् ॥ रामंसविषयंवंशंभस्मीकुर्यानसंशयः ॥ ४४ ॥ श्रुत्वातद्वचनंघोरमृ
षेर्दुर्वाससोभृशम् ॥ स्वरूपंतस्यवाक्यस्यचिंतायित्वासलक्ष्मणः ॥ ४५ ॥ सर्वनाशाद्वंशमेवनाशोत्थेकस्य
कारणात् ॥ निश्चित्यैवंततो गत्वारामायप्राहलक्ष्मणः ॥ ४६ ॥ सौमित्रेर्वचनंश्रुत्वारामःकालंव्यसर्ज
यत् ॥ शीघ्रंनिर्गम्यरामोपिददर्शात्रेःसुतंमुनिम् ॥ ४७ ॥ रामोभिवाद्यसंप्रीतोमुनिंप्रच्छसादरम् ॥
किंकार्यतेकरोमीतिमुनिमाहरघूत्तमः ॥ ४८ ॥ तच्छ्रुत्वारामवचनंदुर्वासाराममब्रवीत् ॥ अद्यवषेसहस्रा
णामुपवाससमापनम् ॥ ४९ ॥ अतोभोजनमिच्छामिसिद्धयत्तेरघूत्तम ॥ रामोमुनिवचःश्रुत्वासंतोषेण
समन्वितः ॥ ५० ॥ ससिद्धमन्नंमुनयेयथावत्समुपाहरत् ॥ मुनिर्भुक्त्वान्नममृतंसंतुष्टःपुनरभ्यगात्
॥ ५१ ॥ स्वमाश्रमंगतेतस्मिन्नरामःसस्मारभाषितम् ॥ कालेनशोकदुःखातोविमनाश्चातिविह्वलः ॥
॥ ५२ ॥ अवाङ्मुखोदीनमनानशशाकाभिभाषितुम् ॥ मनसालक्ष्मणंज्ञात्वाहतप्रायंरघूदहः ॥ ५३ ॥
अवाङ्मुखोबभूवाथतूष्णीमेवाखिलेश्वरः ॥ ततो रामं विलोक्याहसौमित्रिर्दुःखसंप्लुतम् ॥ ५४ ॥

त् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ वर्षसहस्राणांसंबन्धीयउपवासस्तस्यसमापनं समाप्तार्पः ॥ ४९ ॥ यत्सिद्धं गृहेस्ति तद्भोजनमिच्छामि
॥ ५० ॥ अमृतममृतवत्स्वादु ॥ ५१ ॥ कालेनभाषितमित्यन्वयः स्मृत्वाचशोकादियुक्तःसन् ॥ ५२ ॥ मनसाहतप्रायंज्ञात्वाप्रति
ज्ञायान्यथाकर्तुमशक्यत्वादितिभावः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

स्नेहकृतं बंधनं गर्ह्यं तं निंदितं स्नेहाद्वेऽशक्तता तदकरणे च प्रतिज्ञाहानिरिति चिंतयंतम् ॥ ५५ ॥ पूर्वमेवेदृशीति इदमवश्यं भावीति भावः
मत्कृते त्वत्प्रतिज्ञाहानौ ममापिन रक इत्यर्थः ॥ ५६ ॥ धर्ममात्यजेत्यन्वयः अनेन प्रतिज्ञापालनमेव क्षत्रियस्य मुख्यो धर्मस्तद्विधेयानां च तत्प्र
तिज्ञानिर्वाहणं परमो धर्म इति सूचितम् ॥ ५७ ॥ चलितमानसस्य कृत्वा तस्नेहः ॥ ५८ ॥ मुनेर्दुर्वाससः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ भूभारहा

तूष्णीं भूतं चिंतयंतं गर्ह्यं तं स्नेहबंधनम् ॥ मत्कृतेत्यजसंतापं जहिमां रघुनंदन ॥ ५५ ॥ गतिः कालस्य कलि
ता पूर्वमेवेदृशी प्रभो ॥ त्वयि हीनप्रतिज्ञेतु न रको मे ध्रुवं भवेत् ॥ ५६ ॥ मयि प्रीतिर्यदि भवेद्यद्यनुग्राह्यता त
व ॥ त्यक्त्वा शंकां जहि प्राज्ञ नामा धर्मत्यज प्रभो ॥ ५७ ॥ सौमित्रि गोक्तं तच्छ्रुत्वा रामश्चलितमानसः ॥
आहूय मंत्रिणः सर्वान्वसिष्ठं चेदमब्रवीत् ॥ ५८ ॥ मुनेरागमनं यत्तु कालस्यापि हि भाषितम् ॥ प्रतिज्ञा
मात्मनश्चैव सर्वमावेदयत् प्रभुः ॥ ५९ ॥ श्रुत्वा रामस्य वचनं मंत्रिणः स पुरोहिताः ॥ ऊचुः प्रांजलयः सर्वे रा
ममाल्लिष्टकारिणम् ॥ ६० ॥ पूर्वमेव हि निर्दिष्टं तव भूभारहारिणः ॥ लक्ष्मणेन वियोगस्ते ज्ञातो विज्ञानचक्षु
षा ॥ ६१ ॥ त्यजा शुलक्ष्णं राममाप्रतिज्ञां त्यज प्रभो ॥ प्रतिज्ञाते परित्यक्ते धर्मो भवति निष्फलः ॥ ६२ ॥
धर्मे नष्टे खिले रामत्रैलोक्यं नश्यति ध्रुवम् ॥ त्वंतु सर्वस्य लोकस्य पालको मिरधूतम ॥ ६३ ॥ त्यक्त्वा लक्ष्मण
मेवैकं त्रैलोक्यं त्रातुमर्हसि ॥ रामो धर्मार्थसहितं वाक्यं तेषामनिंदितम् ॥ ६४ ॥ सभामध्ये समाश्रुत्य प्राह
सौमित्रि मंजसा ॥ यथेष्टं गच्छ सौमित्रे मा भूद्धर्मस्य संशयः ॥ ६५ ॥ परित्यागो वधो वापि सतामेवोभयं स
मम् ॥ एवमुक्ते रघुश्चेष्टे दुःखव्याकुलितेक्षणः ॥ ६६ ॥ रामं प्रणम्य सौमित्रिः शिघ्रं गृहमगात्स्वकम् ॥ त
तो गात्सरयूतीरमाचम्य सकृतांजलिः ॥ ६७ ॥

रिणस्तावन्मात्रफलकतया धृतशरीरस्य तव पूर्वत्वत्तः पूर्वमित्यर्थः लक्ष्मणगमनं निर्दिष्टं भावी सत्वर्थोऽस्माभिर्ज्ञात एवास्ते ॥ ६१ ॥ प्रति
ज्ञातेर्ये परित्यक्ते अन्यथा कृते ॥ ६२ ॥ धर्मे नष्टे राज्ञ इति शेषः तव त्रैलोक्यपालकत्वेन त्वद्धर्मनाशे संपूर्ण त्रैलोक्यनाश इति भावः ॥ ६३ ॥
॥ ६४ ॥ समाश्रुत्य वसिष्ठादिवाक्यं श्रुत्वेत्यर्थः ॥ ६५ ॥ सतामुभयं सममेवेत्यन्वयः उक्ते उक्तवतीत्यर्थः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

नवद्वाराणिचक्षुषीकर्णौनासिकामुखं पायूपस्थे ब्रह्मरंध्रं चेति ॥ ६८ ॥ अभ्यर्चितयत्वासुदेवो हमित्यध्यायत ॥ ६९ ॥ तुष्टुवुःपुष्पैः समा
किरंश्च विबुधैः कैश्चिददृश्यम् कैरपि देवैर्न दृश्यमित्यर्थः ॥ ७० ॥ ७१ ॥ हरौ हर्यशो सिद्धलोकगतयोगिनः तल्लोकस्थयोगिन इत्य
र्थः आहितं प्राप्तं महाहिरूपं येन तत् दुग्धं यथा दधिभावमापद्यते तथा यमेव देहस्तत्राहिरूपतां प्राप्त इत्यर्थः ॥ ७२ ॥ ॥ इति श्रीम

नवद्वाराणिसंयम्य मूर्ध्नि प्राणमधारयत् ॥ यदक्षरं परं ब्रह्म वासुदेवाख्यमव्ययम् ॥ ६८ ॥ पदं तत्परमं धाम
चेतसा सोभ्यर्चितयत् ॥ वायुरोधेन संयुक्तं सर्वे देवाः सहर्षयः ॥ ६९ ॥ साग्नयो लक्ष्मणं पुष्पैस्तुष्टुवुश्च समा
किरन् ॥ अदृश्यं विबुधैः कैश्चित्सशरीरं सवासवः ॥ ७० ॥ गृहीत्वा लक्ष्मणं शक्रः स्वर्गलोकमथागमत् ॥
ततो विष्णोश्चतुर्भागतं देवं सुरसत्तमाः ॥ सर्वे देवर्षयो दृष्ट्वा लक्ष्मणं समपूजयन् ॥ ७१ ॥ लक्ष्मणे हि दिवमा
गते हरौ सिद्धलोकगतयोगिनस्तदा ॥ ब्रह्मणा सह समागमन्मुदाद्रष्टुमाहितमहाहिरूपकम् ॥ ७२ ॥ इ
ति श्रीमदध्यात्मरा. उमामहेश्वरसंवादे उत्तरकांडे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ ॥ ७३ ॥ श्रीमहादेव उवाच ॥
लक्ष्मणं तु परित्यज्य रामो दुःस्वसमन्वितः ॥ मंत्रिणो नैगमांश्चैव वासिष्ठं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥ अभिषेक्ष्यामि
भरतमधिराज्ये महामतिम् ॥ अद्य चाहंगमिष्यामि लक्ष्मणस्य पदानुगः ॥ २ ॥ एवमुक्ते रघुश्रेष्ठे पौरजान
पदास्तदा ॥ द्रुमा इव च्छिन्नमूला दुःस्वार्ताः पतिता भुवि ॥ ३ ॥ मूर्छितो भरतो वापिश्रुत्वारामाभिभाषि
तम् ॥ गर्हयामास राज्यं सप्राहेदं रामसन्निधौ ॥ ४ ॥ सत्येन च शपेनाहं त्वां विना दिवि वा भुवि ॥ कांक्षे रा
ज्यं रघुश्रेष्ठ शपेत्त्वत्पादयोः प्रभो ॥ ५ ॥ इमौ कुशलवौ राजन्भिषिचस्वराघव ॥ कोशलेषु कुशं वीरमुत्त
रेषु लवं तथा ॥ ६ ॥

त्सकलराजवि. उत्तरकांडे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ ॥ नैगमावणिजः ॥ १ ॥ अद्य चाहमित्यर्थः पदानुगः पदान्यनुलक्षीकृत्य गंगा
अन्यथा तेन बहुव्यवधानं स्यादित्यर्थः ॥ २ ॥ उक्ते उक्तवतिसति ॥ ३ ॥ भरतो वापि भरतश्चापीत्यर्थः राज्यं गर्हयामास तन्निदापूर्वक
मिदं प्राहचेत्यर्थः ॥ ४ ॥ सत्येन शपेत्सत्यं मे नश्यतु यदि राज्याकांक्षेत्येकः शपथः त्वत्पादयोश्च शपेत्त्वत्पादयोः स्पर्शने च शपथ इत्यपरः श
पथः ॥ ५ ॥ तर्हि सर्वगमने को राज्यां पालयिष्यतीत्याशंक्या हेमाविति ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ तंतथाकठोरंवदंतम् पतिताभुवीतिशेषः ॥ ८ ॥ तातेतिसंबोधनम् ॥ ९ ॥ भावानुगंअभिप्रायानुगम् पूज्येतिल्यवार्षः ॥
॥ १० ॥ ११ ॥ अयंत्वदनुगमनरूपः ॥ १२ ॥ १३ ॥ तपोवनाद्यन्यतमंयद्रंतासितदनुयामइत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

गच्छंतुदूतास्त्वरितंशत्रुघ्नानयनायहि ॥ अस्माकमेतद्रमनंस्वर्वासायशृणोतुसः ॥ ७ ॥ भरतेनोदितंश्रु
त्वापतितास्ताःसमीक्ष्यतम् ॥ प्रजाश्वभयसंविग्नारामविश्लेषकातराः ॥ ८ ॥ वसिष्ठोभगवान् राममुवा
चसदयंवचः ॥ पश्यतातादरात्सर्वाःपतिताभूतलेप्रजाः ॥ ९ ॥ तासांभावानुगंरामप्रसादंकर्तुमर्हसि ॥
श्रुत्वावसिष्ठवचनंताःसमुत्थाप्यपूज्यच ॥ १० ॥ सखेहोरघुनाथस्ताःकिंकरोमीतिचाब्रवीत् ॥ ततःप्रां
जलयःप्रोचुःप्रजाभक्त्यारघूहहम् ॥ ११ ॥ गंतुमिच्छसियत्रत्वमनुगच्छामहेवयम् ॥ अस्माकमेषापर
माप्रतिर्धर्मोयमक्षयः ॥ १२ ॥ तवानुगमनेरामहृद्रतानोदृढामतिः ॥ पुत्रदारादिभिःसार्धमनुयामोद्य
सर्वथा ॥ १३ ॥ तपोवनंवास्वर्गवापुरंवारघुनंदन ॥ ज्ञात्वातेषांमनोदाढ्यकालस्यवचनंयथा ॥ १४ ॥
भक्तंपौरजनंचैवबाढमित्याहराघवः ॥ कृत्वैवनिश्चयंरामस्तस्मिन्नेवाहनिप्रभुः ॥ १५ ॥ प्रस्थापयामा
सचतौरामभद्रःकुशीलवौ ॥ अष्टौरथसहस्राणिसहस्रंचैवदंतिनाम् ॥ १६ ॥ षष्टिंचाश्वसहस्राणामेकै
कस्मैददौबलम् ॥ बहुरत्नौबहुधनौदृष्टपुष्टजनावृतौ ॥ १७ ॥ अभिवाद्यगतौरामंकृच्छ्रेणतुकुशील
वौ ॥ शत्रुघ्नानयनेदूतान्प्रेषयामासराघवः ॥ तेदूतास्त्वरितंगत्वाशत्रुघ्नायन्यवेदयन् ॥ १८ ॥ कालस्या
गमनंपश्चादत्रिपुत्रस्यचेष्टितम् ॥ लक्ष्मणस्यचनिर्याणंप्रतिज्ञांराघवस्यच ॥ १९ ॥ पुत्राभिषेचनंचैवस
र्वरामचिकीर्षितम् ॥ श्रुत्वातद्वृतवचनंशत्रुघ्नःकुलनाशनम् ॥ २० ॥ व्यथितोपिधृतिलब्ध्वापुत्रावाहूय
सत्वरः ॥ अभिषिच्यसुबाहुंवैमथुरायांमहाबलः ॥ २१ ॥

॥ १७ ॥ कृच्छ्रेणभगवद्वियोगजदुःखासहिष्णुतयाक्लेशेन ॥ १८ ॥ अत्रिपुत्रस्यंदुर्वाससः प्रतिज्ञांप्रजांसुसहनयनविषयाम् ॥ १९ ॥
चिकीर्षितंस्वगमनरूपम् कुलस्यभ्रातृसमूहस्यनाशनम् ॥ २० ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ अक्षयैर्ऋषिभिः अतिचिरजीविभिर्वसिष्ठाद्यैः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

यूपकेतुंचविदिशानगरे शत्रुसूदनः ॥ अयोध्यां त्वरितं प्रागात्स्वयं रामदिदक्षया ॥ २२ ॥ ददर्श च महात्मा
नंते जसाज्ज्वलनप्रभम् ॥ दुकूलयुगसंवीतं ऋषिभिश्चाक्षयैर्वृतम् ॥ २३ ॥ अभिवाद्यरमानाथं शत्रुघ्नोरघु
पुंगवम् ॥ प्रांजलिर्धर्मसहितं वाक्यं प्राह महामतिः ॥ २४ ॥ अभिषिच्य सुतौ तत्र राज्ये राजीवलोचन ॥
तवानुगमने राजन्विद्धि मां कृतनिश्चयम् ॥ २५ ॥ त्यक्तुं नार्हसि मां वीरभक्तं तव विशेषतः ॥ शत्रुघ्नस्य दृढां
बुद्धिं विज्ञाय रघुनंदनः ॥ २६ ॥ सज्जीभवतु मध्याह्ने भवानित्यब्रवीद्दक्षः ॥ अथ क्षणात्समुत्पेतुर्नाराः
कामरूपिणः ॥ २७ ॥ ऋक्षाश्च राक्षसाश्चैव गोपुच्छाश्च सहस्रशः ॥ ऋषीणां देवतानां च पुत्रारामस्य निर्ग
मम् ॥ २८ ॥ श्रुत्वा प्रोचू रघुश्रेष्ठं सर्वे वानराक्षसाः ॥ तवानुगमने विद्धि निश्चितार्थान् हि नः प्रभो ॥ २९ ॥
एतस्मिन्नंतरे रामं सुग्रीवोपि महाबलः ॥ यथावदभिवाद्या हराघवं भक्तवत्सलम् ॥ ३० ॥ अभिषिच्यांग
दं राज्ये आगतोऽस्मि महाबलम् ॥ तवानुगमने रामविद्धि मां कृतनिश्चयम् ॥ ३१ ॥ श्रुत्वा तेषां दृढं वाक्यं ऋ
क्षवानराक्षसाम् ॥ विभीषणमुवाचे दं वचनं मृदुसादरम् ॥ ३२ ॥ धरिष्यति वरायावत्प्रजास्तावत्प्रशाधि
मे ॥ वचनाद्राक्षसं राज्यं शापितोऽसि ममोपरि ॥ ३३ ॥ न किंचिदुत्तरं वाच्यं त्वयामत्कृतकारणात् ॥ एवं
विभीषणं तूक्त्वा हनूमंतमथाब्रवीत् ॥ ३४ ॥ मारुते त्वंचिरं जीव ममाज्ञां मामृषाकृथाः ॥ जांबवंतमथ प्रा
हतिष्ठ त्वं द्वापरांतरे ॥ ३५ ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ मेव च नात्प्रशाधिराक्षसं रक्षःसंबंधिराज्यं प्रशाधि अतो न्यन्मावदेत्याह शापितोऽसीति अन्यवचनोक्तौ मद्ब्रधपातकं तवे
ति भावः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ममाज्ञां चिरं जीवित्येवं रूपाम् द्वापरांतरे एतच्चतुर्युगीभिर्नयत्किंचिच्चतुर्युग्यंतर्गतद्वापरे ॥ ३५ ॥

युद्धंभवेरभविष्यति ततःस्वर्गगमिष्यसीतिशेषः अत्रजांबवद्वहणंभैदाद्विविदयोरप्युपलक्षणम् तान्हनुमज्जांबवदादिभिन्नान् ॥ ३६ ॥
 ॥ ३७ ॥ प्रास्थानिकंमहाप्रस्थानोचितम् क्षौमांबरइत्यादिरामविशेषणम् ॥ ३८ ॥ पद्मालक्ष्मीः पूर्वगतासीतातत्कालेलक्ष्मीरूपेणस
 मयासार्धंभवेद्युद्धंयत्किंचित्कारणांतरे ॥ ततस्तान्प्राधवःप्राहऋक्षराक्षसवानरान् ॥ सर्वानेवमयासार्धं
 प्रयातेतिदयान्वितः ॥ ३६ ॥ ततःप्रभातेरघुवंशनाथोविशालवक्षाःसितकंजनेत्रः ॥ पुरोधसंप्राहवसिष्ठ
 मार्ययांत्वग्निहोत्राणिपुरोगुरोमे ॥ ३७ ॥ ततोवसिष्ठोपिचकारसर्वप्रास्थानिकंकर्ममहाहिधानात् ॥ क्षौ
 मांबरोदर्भपवित्रपाणिर्महाप्रयाणायगृहीतबुद्धिः ॥ ३८ ॥ निष्क्रम्यरामोनगरात्सिताभ्राच्छशीवयातः
 शशिकोटिकांतिः ॥ रामस्यसव्येसितपद्महस्तापद्मागतापद्मविशालनेत्रा ॥ ३९ ॥ पार्श्वेथदक्षेरुणकं
 जहस्ताश्यामाययौभूरपिदीप्यमाना ॥ शास्त्राणिशस्त्राणिधनुश्चबाणाजग्मुःपुरस्ताद्धृतविग्रहास्ते ॥ ४० ॥
 वेदाश्चसर्वेधृतविग्रहाश्चययुश्चसर्वेमुनयश्चदिव्याः ॥ माताश्रुतीनांप्रणवेनसाध्वीययौहरिव्याहृतिभिःसमे
 ता ॥ ४१ ॥ गच्छंतमेवानुगताजनास्तेसपुत्रदाराःसहबंधुवर्गैः ॥ अनावृतद्वारमिवापवर्गरामं व्रजंतंय
 युराप्तकामाः ॥ ४२ ॥ सांतःपुरःसानुचरःसभार्यःशत्रुघ्नयुक्तोभरतोनुयायात् ॥ गच्छंतमालोक्यरमास
 मेतंश्रीराघवंपौरजनाःसमस्ताः ॥ ४३ ॥ सवालवृद्धाश्चययुर्द्विजाग्र्याःसामात्यवर्गाश्चसमंत्रिणोययुः ॥
 सर्वेगताःक्षत्रमुखाःप्रहृष्टावैश्याश्चशूद्राश्चतथापरेच ॥ ४४ ॥ सुग्रीवमुख्याहरिपुंगवाश्चस्नाताविशुद्धाः
 शुभशब्दयुक्ताः ॥ नकश्चिदासीद्भवदुःखयुक्तोदीनोथवाबाह्यसुखेषुसक्तः ॥ ४५ ॥

त्रिहिताजातेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ अरुणकंजहस्तारक्तपद्महस्ताभूस्तदधिष्ठात्रीदेवता एवमग्रेपिवोध्यम् ॥ ४० ॥ दिव्यामुनयःसनकाद
 यः श्रुतीनांमातागायत्री ॥ ४१ ॥ अनावृतद्वारमिवापवर्गतुल्यं व्रजंतंराममनुययुः ॥ ४२ ॥ अनुयायात् अन्वगच्छदित्यर्थः कचि
 त्तथैवपाठः ॥ ४३ ॥ सामात्यवर्गाः समंत्रिणोद्विजाग्र्याययुःक्षत्रमुखाः क्षत्रंक्षत्रियामुखंमुख्याअग्रेसरायेषांतादृशावैश्यादयः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

दुःखबाह्यसुखयोगाभावेहेतुः आनंदरूपानुगता आनंदरूपंराममनुगताः तदनुगमनात्तदानंदप्रतिभासात्तदयोगःसवत्रवैराग्यंचेतिभावः ॥
॥ ४६ ॥ जग्मुरनुजग्मुः योराममनारामंनयातो नानुयातस्तादृशोजंतुर्नासीदित्यर्थः ॥ ४७ ॥ राजनिगतेखिलंपुरंशून्यंबभूव हरिनेत्र
जातांसरयूम्र ॥ ४८ ॥ स्मृतंपावनंविराड्रूपमात्मनोयेनसः अशेषमिदंजगत्त्वादस्थिदंदर्श आत्मानंविराड्रूपंस्मृतवानित्यर्थः ॥ ४९ ॥

आनंदरूपानुगताविरक्ताययुश्चरामंपशुभृत्यवर्गैः ॥ भूतान्यदृश्यानिचयानितत्रयेप्राणिनःस्थावरजंगमा
श्च ॥ ४६ ॥ साक्षात्परात्मानमनंतशक्तिंजग्मुर्विरक्ताःपरमेकमीशम् ॥ नासीदयोध्यानगरेतुजंतुःकश्चि
त्तदाराममनानयातः ॥ ४७ ॥ शून्यंबभूवाखिलमेवतत्रपुरंगतेराजनिरामचंद्रे ॥ ततोतिदूरंनगरात्सग
त्वादृष्ट्वानर्दीतांहरिनेत्रजाताम् ॥ ४८ ॥ ननंदरामःस्मृतपावनोतोददर्शचाशेषमिदंल्लदिस्थम् ॥ अथा
गतस्तत्रपितामहोमहान्देवाश्चसर्वेऋषयश्चसिद्धाः ॥ ४९ ॥ विमानकोटीभिरपारपारंसमावृतंखंसुरसे
विताभिः ॥ रविप्रकाशाभिरभिस्फुरत्स्वंज्योतिर्मयंतत्रनभोबभूव ॥ ५० ॥ स्वयंप्रकाशैर्महतांमहाद्भिः
समावृतंपुण्यकृतांवरिष्ठैः ॥ ववुश्चवाताश्चसुगंधवंतोववर्षष्टाष्टिःकुसुमावलीनाम् ॥ ५१ ॥ उपस्थितेदेव
मृदंगनादेगायत्सुविद्याधरकिन्नरेषु ॥ रामस्तुपद्भ्यांसरयूजलंसकृत्स्पृष्ट्वापरिक्रामदनंतशक्तिः ॥ ५२ ॥
ब्रह्मातदाप्राहकृतांजलिस्तंरामंपरात्मन्परमेश्वरस्त्वम् ॥ विष्णुःसदानंदमयोसिपूर्णोजानासितत्वंनिजमै
शमेकम् ॥ ५३ ॥ तथापिदासस्यममाखिलेशकृतंवचोभक्तपरोसिविद्वन् ॥ त्वंभ्रातृभिर्वैष्णवमेकमाद्यं
प्रविश्यदेहंपरिपाहिदेवान् ॥ ५४ ॥

अपारपारंअवधिरूपपारद्वयहीनंतादृशमपिविमानावृतमासीत् ज्योतिर्मयंनक्षत्रगणप्रचुरामिव ॥ ५० ॥ येत्रलोकेपुण्यंकृत्वास्वर्गंसर्वेभ्य
आधिक्यंप्राप्तास्तैश्चनभःसमावृतम् चौपादपूरणे ॥ ५१ ॥ परिक्रामत्पर्यक्रामत्जलोपर्यगच्छदित्यर्थः तत्रैवहेतुगर्भविशेषणमनंतशक्ति
रिति ॥ ५२ ॥ हेपरमात्मन्परमेश्वरः जगत्सृष्टिस्थितिलयकर्तात्वमेवेत्यर्थः त्वमैशंकंनिजंतत्त्वंब्रह्मरूपंजानासि ॥ ५३ ॥ नन्वेवंब्रह्मज्ञ
स्यब्रह्मरूपस्यकथंशरीरपरिग्रहोतआह तथापीति भक्तानुग्रहार्थमाययासर्वमिदंकृतमितिभावः अतोवैष्णवंदेहंप्रविश्यदेवान्पाहिरक्ष ॥ ५४ ॥

यदीतियइत्यर्थः अथवायोपरोदेहस्तवरोचतेतंप्राविश्यपाहि एवंविष्णुरूपंत्वांमांविनाअन्येपुरुषानजानंति ॥ ५५ ॥ एवंविष्णुरूपंज्ञा
त्वाभक्त्याप्रणमति सहस्रेति ॥ ५६ ॥ चक्षूंषिमुष्णरस्वप्रमयेतिशेषः रामदेहएवतथाभूतोजातः अनेनविष्णुदेहएवमाययाद्विभुजत्ववै
शिष्ट्येनलोकदृग्गोचरआसीदितिसूचितम् भोगःसर्पशरीरंपूर्वगतोपिसतस्मिन्नवसरेतेनदेहेनसन्निहितः ॥ ५७ ॥ दरःशंखःलवणांतकः
शत्रुघ्नःसीताचपुरैवलक्ष्मीरूपाभवत्सापितत्कालेलक्ष्मीरूपेणसन्निहिताआसीदितिशेषः हियतोरामोविष्णुरित्यर्थः ॥ ५८ ॥ पूर्वशरीर
केणविष्णुदेहेन ॥ ५९ ॥ ६० ॥ नन्वेवंभगवतोविष्णुरूपप्राप्त्यावैकुण्ठवासइत्यायातम् एवंचसभापर्वणिभारतेसर्वदिक्पालसभावर्णनेयम्

यद्वापरोवायदिरोचतेतंप्राविश्यदेहंपरिपाहिनस्त्वम् ॥ त्वमेवदेवाधिपतिश्चविष्णुर्जानंतिनत्वांपुरुषाविना
माम् ॥ ५५ ॥ सहस्रकृत्वस्तुनमोनमस्तेप्रसीददेवेशपुनर्नमस्ते ॥ पितामहप्रार्थनयासरामःपश्यत्सुदेवे
षुमहाप्रकाशः ॥ ५६ ॥ मुष्णंश्चचक्षूंषिदिवौकसांतदाबभूवचक्रादियुतश्चतुर्भुजः ॥ शेषोबभूवेश्वरतल्प
भूतःसौमित्रित्यद्भुतभोगधारी ॥ ५७ ॥ बभूवतुश्चक्रदरौचदिव्यौकैकेयिसूनुर्लवणांतकश्च ॥ सीताच
लक्ष्मीरभवत्पुरैवरामोहिविष्णुःपुरुषःपुराणः ॥ ५८ ॥ सहानुजःपूर्वशरीरकेणबभूवतेजोमयदिव्यमूर्तिः॥
विष्णुंसमासाद्यसुरेन्द्रमुख्यादेवाश्चसिद्धामुनयश्चयक्षाः ॥ ५९ ॥ पितामहाद्याःपरितःपरेशंस्तवैर्गृणंतःप
रिपूजयंतः ॥ आनंदसंप्लावितपूर्णचित्ताबभूविरेप्राप्तमनोरथास्ते ॥ ६० ॥ तदाहविष्णुर्द्रुहिणंमहात्माए
तेहिभक्तामयिचानुरक्ताः ॥ यांतंदिवंमामनुयांतिसर्वेतिर्यक्शरीराअपिपुण्ययुक्ताः ॥ ६१ ॥

सभाप्रस्तावेदाशरथीरामोयमसभायांदृष्टइतिनारदेनोक्तंतद्विरुध्यतेइतिचेत् अत्रवदामः अवतारपरिग्रहस्यहिप्रयोजनद्वयंदुष्टवधेनशिष्ट
पालनंस्वाचरणेनलोकानांधर्ममर्यादाबोधनंच एतदर्थमेवतेषांतत्तत्कर्मानुष्ठानेप्रवृत्तिरन्यथाअकामस्यभगवतःकिंयज्ञाद्यनुष्ठानेन एवंचधर्म
बोधनार्थतदनुष्ठानवत्आजन्मेदृशधर्मानुष्ठानस्यामुकलोकवासःफलमितिबोधयितुंदाशरथिरामत्वंप्रत्यभिज्ञापकेनमायिकेनकेनचिच्छरीरे
णतल्लोकेवासेनाक्षतेः रामायणेएतदर्थकथनंतुइतिहासेषुउक्तत्वात्सर्वज्ञानांवाल्मीक्यादीनांभूतभाविसर्वार्थज्ञानवत्त्वादित्यन्यत्रविस्तरः त
देतितदातस्मिन्समयेविष्णुर्द्रुहिणंब्रह्माणमाह मदनुगमनादेवपुण्ययुक्तत्वानुमानम् ॥ ६१ ॥

३६
३॥

वैकुण्ठसाम्यं वैकुण्ठसमानलोकम् स्वार्थेऽप्यञ्चातुर्वर्ण्यादित्वादर्षत्वाद्वा एतान्ममाज्ञया समाविशस्वतादृशलोकं प्रवेशयस्व को ब्रह्मासांता
निकालोकाविशेषाः ॥ ६२ ॥ तेषां लोकानामुत्तमत्वमाह मदीयोपरिदीप्यमानान्ब्रह्मलोकादूर्ध्वदीप्यमानान् अपिचयेपिमनुष्यालयका
लएवमरणकालएव नतुततः प्रागपिकदाचित् तत्राप्यज्ञानतोवा अज्ञानतएव वाशब्दएवार्थः येषवित्रनामरामेत्येतद्वृणांति तेपितानेवलोकः

उ० कां०
॥ ७ ॥

वैकुण्ठसाम्यं परमं प्रयांतु समाविशस्वाशुममाज्ञया त्वम् ॥ श्रुत्वाहरेर्वाक्यमथाब्रवीत्कः सांतानिकान्यांतु वि
चित्रभोगान् ॥ ६२ ॥ लोकान्मदीयोपरिदीप्यमानान्स्त्वद्भावयुक्ताः कृतपुण्यपुंजाः ॥ येचापितेरामपवि
त्रनामगृणांति मर्त्यालयकालएव ॥ ६३ ॥ अज्ञानतोवापि भजंतु लोकांस्तानेव योगैरपि चाधिगम्यान् ॥
ततोतिष्ठष्टाहरिराक्षसाद्याः स्पृष्ट्वा जलं त्यक्तकलेवरास्ते ॥ ६४ ॥ प्रपेदिरेप्राक्तनमेवरूपं यदंशजाः कक्षह
रीश्वरास्ते ॥ प्रभाकरं प्राप हरिप्रवीरः सुग्रीव आदित्यजवीर्यवत्त्वात् ॥ ६५ ॥ ततो विमग्नाः सरयूजलेषु न
राः परित्यज्य मनुष्यदेहम् ॥ आरुह्य दिव्याभरणा विमानं प्रापुश्च ते सांतनिकाख्यलोकान् ॥ ६६ ॥ तिर्यक्
प्रजाता अपिरामदृष्टा जलं प्रविष्ट्वा दिवमेव याताः ॥ दिदृक्षुर्वाजानपदाश्च लोकारामं समालोक्य विमुक्तसंगाः
॥ ६७ ॥ स्मृत्वा हरिं लोकगुरुं परेशं स्पृष्ट्वा जलं स्वर्गमवापुरंजः ॥ एतावदेवोत्तरमाह शंभुः श्रीरामचंद्रस्य क
थावशेषम् ॥ ६८ ॥ यः पादमप्यत्र पठेत्स पापाद्विमुच्यते जन्मसहस्रजातात् ॥ दिनेदिने पापचयं प्रकुर्व
न्पठेन्नरः श्लोकमपीह भक्त्या ॥ ६९ ॥

नयोगैः प्राध्यानं भजंतु अनेनाजन्माभ्यस्तयोगोत्तकाले त्वेन्नामस्मर्त्ता च सम इति सूचितम् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ यौयदंशजैः सतद्रूपमेव प्रापेत्य
र्थः तदाह प्रभाकरमिति आदित्यजवीर्यवत्त्वात् आदित्यदेहजवीर्योत्पन्नत्वात् ॥ ६५ ॥ सांतनिकाख्येत्यत्र ह्रस्वार्थः ॥ ६६ ॥
रामदृष्टाः भगवदृष्ट्याक्षीणसर्वपापाः विमुक्तसंगाभूत्वेति शेषः ॥ ६७ ॥ अंजः शोधम् ॥ ६८ ॥ अथ रामायणपाठफलमाह यदिति
तथापापं कुर्वन्नेष रामायणश्लोकमपि पठन् विमुक्तसर्वपापः रामस्य सालोक्यं प्रयाति राघवचोदितेन अंतर्यामि विधयारघुनाथप्रेरितेन ॥ ६९ ॥

॥ ३३ ॥

॥ ७० ॥ आप्तो व्याप्तः संबद्धो भविष्यदर्थो यत्र तदाख्याने श्रुत्वा रामः परितोषमेति भगवंतरामं श्रावयामीति बुद्ध्या यो वाचयति तद्वाचितं तत्सर्वगत्वात् श्रुत्वा वाचकस्योपरितोषमेति तत्परितोषे च तस्य सर्वार्थसिद्धिरिति भावः अनंतपुण्यं वाचकश्रोत्रोरनंतपुण्यदामित्यर्थः ॥ ७१ ॥

विमुक्तसर्वाधिचयः प्रयाति रामेति सा लोक्थमनन्यै लभ्यम् ॥ आख्यानमेतद्रघुनायकस्य कृतं पुराराधवचोदि-
तेन ॥ ७० ॥ महेश्वरेणाप्तं भविष्यदर्थं श्रुत्वा तुरामः परितोषमेति ॥ रामायणं काव्यमनंतपुण्यं श्रीशंकरे-
णाभिहितं भवान्यै ॥ ७१ ॥ भक्त्या पठेद्यः शृणुयात्स पापैर्विमुच्यते जन्मशतोद्भवैश्च ॥ अध्यात्मरामं पठ-
तश्चानित्यं श्रोतुश्च भक्त्या लिखितुश्च रामः ॥ ७२ ॥ अतिप्रसन्नश्च सदा समीपे सीतासमेतः श्रियमातनोति
॥ ७३ ॥ रामायणं जनमनोहरमादिकाव्यं ब्रह्मादिभिः सुरवरैरपि संस्तुतं च ॥ श्रद्धान्वितः पठति यः शृणुया-
त्तु नित्यं विष्णोः प्रयाति सदनं स विशुद्धदेहः ॥ ७४ ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे उत्तर-
काण्डेनवमः सर्गः ॥ ९ ॥ ॥ ॥ अध्यात्मोत्तरकाण्डे सर्गाग्रहसंख्यया परिक्षिप्ताः ॥
ऋतुशतसंख्याः श्लोकाः पुराणसंख्याश्च पुरहरेणोक्ताः ॥ १ ॥ पार्वत्यै परमेश्वरेण गदिते ह्यध्यात्मरामायणे
काण्डैः सप्तभिरन्वितेति शुभदेसर्गाश्चतुःषष्टिकाः ॥ श्लोकानां तु शतद्वयेन सहितान्युक्तानि च त्वारिवैसाहस्रा-
णिसमाप्तिः श्रुतिशतेषूक्तानि तत्त्वार्थतः ॥ २ ॥ समाप्तमिदमुत्तरकाण्डम् ॥

अध्यात्मरामं तत्पदघटितमध्यात्मरामायणं पुराणमित्यर्थः श्रोतुः लिखितुश्चातिप्रसन्नः सन् सदा समीपे स्थितो भूत्वा श्रियमातनोतीत्यन्व-
यः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ इति श्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणसमर्थेत्यादिविरुदावलीविराजमानस्याहिम्मतिवर्मणः पुत्रस्य श्रीरामवर्मणः
कृतावध्यात्मरामायणे सेतौ उत्तरकाण्डेनवमः सर्गः ॥ ९ ॥ ॥ समाप्तमिदमुत्तरकाण्डम् ॥ ॥ ॥ ॥

{ इदमध्यात्मरामायणसटीकं मुंबय्याख्यराजधान्यां भारतिमुद्रणयंत्रालये तदध्यक्षे }
{ नसरिकुलोत्पन्नव्यंकटरमणशास्त्रिणमुद्रितम् ॥ शकाब्दाः १८०९ प्रथमावृत्तिः }

LIBRARY
SRI RAMAKRISHNA ASHRAMA
BANGALORE-19.

॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उत्तरकांडः समाप्तः ॥

GOPAL NARAYEN & Co, Booksellers and Publishers, 16 Kalbadavee Road, BOMBAY.

गोपाळ नारायण कंपनी, बुकसेलर्स, मुंबई,

SGDF

Sri Gangeskunj Digital Foundation

SGDF

Sri Gangesdwari Digital Foundation

SGDF

Sri Gargeshwari Digital Foundation

॥ इति सटीक श्रीमदध्यात्मरामायणं समाप्तम् ॥